

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V Dik-Ray

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तद्धितप्रकरणम्

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol III—Part II

(Taddhita Complete)

With English translation and Sanskrit commentary

Sa 4V
Dik/Raj

BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Bhishagacharyya.

Rs. 9/8/-

PREFACE

Owing to unexpected circumstances, the publication of this part is unusually delayed. For which I apologise to my readers. This completes the Purvardham of our Siddhanta-Kaumudi. Two Parts of Uttarardham also are already out. Vol VI (containing Kridanta, Vaidika Prakriya etc. and also an Index on the sutras) is in the Press and will be out in early July 1940. That will complete our stupendous and labourious task with what success the readers will judge.

The Ganas are almost everywhere given in their respective places under the Mitabhashini Tika.

Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta, }
Oct. 1934. }

KUMUD RANJAN RAY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 449.

Date. 13/10/53.

Vol. No. Sa 4 V/ Sit/ Ray.

Vol. III - Pt. II.

सिद्धान्तकौमुदी

अथ तद्धितेषु रक्तार्थकाः

१२०२ । तेन रक्तं रागात् ॥४१२।१॥

दी— । रज्यतेऽनेनेति रागः, कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् ।
मास्त्रिष्ठम् । रागात् किम् ? हेवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

The word रज्य here denotes the material, with which ■
thing is dyed. Now words expressive of रज्य (dyeing mate-
rials) take the affix or suffix चक् after them to form a new
word, when the रज्य itself becomes the instrumental. Thus
कषाय is a particular kind of रज्य and in the sense of कषायेण
रक्तम् (dyed with Kasaya ; - "Kasaya" here being the instru-
mental), the suffix चक् comes after it and ■ new word
काषायम् is formed meaning—dyed with कषाय । Similarly
मास्त्रिष्ठया रक्तं वस्त्रम् = मास्त्रिष्ठं वस्त्रम् । But, no suffix is allowed,
when the तृतीयान्वयपद denotes no रज्य—as हेवदत्तेन रक्तम् । Here
हेवदत्त is not a word, expressive of a kind of रज्य ; moreover
it is the agent and not the instrument and hence no suffix
is taken by it to form a new word. Hence Bhattoji says
"रागात् किम्" etc.

मितभाषिणौ । रज्यते यत्कवर्णस्य, वर्णान्तरम् आपाद्यते अनेन यस्तुता इति
तत्रः ["अस्मि च भावकरचयोः" इति गद्योपः] । येन दृज्येन यत्तादिकवर्णस्य
वर्णान्तरं विधीयते स "राग" इति संज्ञा भजते । "तेन" रागाविशेषेण "रक्त"

नर्णान्तरम् भाषितम् इति एतस्मिन्नर्थे “रागात्” रागविशेषवाचिनः शब्दात् तृतीयांशात् अण् प्रत्ययौ भवति । तथाहि—कषायस्तु कश्चित् रागविशेषः । तेन कषायैश्च रक्तम् इत्यर्थे कषायशब्दात् अण् प्रत्यये कृते कषायम् इति पदं भवति । मस्त्रिष्टा अपि कश्चित् रक्तमसाधनो द्रव्यविशेषः । तथा मस्त्रिष्टयारक्तम् इति एतस्मिन्नर्थे मस्त्रिष्टा-शब्दात् अण् प्रत्यये कृते मास्त्रिष्टम् इति पदं भवति । तद्विषयप्रत्ययेन कृते पदं प्रायेण विशेषणमेव तेन कषायं वस्त्रम्, मास्त्रिष्टः प्रावारक्तः इत्यादि ।

सुब “रागात्” कथमुक्तम् ? ननु रागविशेषवाचिनः एव शब्दात् अण् प्रत्ययो भवति, नैव अन्वयः । तेन देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् इत्येव देवदत्तशब्दात् नहि अण्-प्रत्ययो विधीयते—यतः नहि देवदत्तशब्दः रागवाची, अपिच व्यक्तिवाची । तृतीया अण् अथ कर्णस्यैव, न स्थलु करणे ।

कषायौ गह्वरं मस्य कर्णौ, हारिदौ कुक्षुटस्थ पादौ इत्यादौ कथं कषायशब्दोत्तरं हरितशब्दोत्तरं च अण् विहितः ? नहि कर्णौ कषावेव, पादौ वा हरिद्रावर्णेन रङ्गी, तत्र तत्र वर्णस्य स्वाभाविकत्वात् । अवोच्यते—उपमानादेव भविष्यति तयोः साधुत्वम् ; तथाहि “कषाय इव” इत्यर्थे कषायौ इति पदं प्रयुक्तम् । एव हारिदौ इव हारिद्री ।

अस्मिन् सुबे तृतीयांशात् पदान् प्रत्ययो विधीयते । “तृतीयांशान् पदान्” इत्यस्य अनुष्ठित्वा “इपयैयाग्रादल्” (४।२।१२) इति सूत्रं यावत् अस्ति ।

१२०३ । लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ ४।२।२ ॥

दी— । लाक्षिकः । रौचनिकः । “शकलकर्दभाभ्यामुप-संख्यानम्” (वा २६७८) । शाकलिकः । कार्दमिकः । ‘आभ्यामपि’ इतिवृत्तिकारः—शाकलः । कार्दमः । ‘नील्याचनं’ (वा २६८०)—नीलग्रा रक्तं नीलम् । ‘पीतात् कनं’ (वा २६८१)—पीतकम् । ‘इन्द्रियमहारजनाभ्यामज्’ (वा २६८२)—हारिद्रम् । माहारजनम् ।

The two words लाक्षा and रौचना (themselves expressive of रान्) take the suffix डक् after them (to form new words), in the sense of dyed with it. Thus, in the sense of "dyed with लाक्षा", we have लाक्षिक; and रौचनिक is used in the sense of "dyed with रौचना". The Varttika of Katyayana sanctions "डक्" for the two words शकल and कर्दम also; and thus we have शकलिक and कर्दमिक. The Kasika Vritti of Vamana and Jayaditya declares that the suffix चक् may be optionally taken by these two (viz शकल and कर्दम), and hence the words शकलच and कर्दमच also. According to varttika, the suffix चक् is taken by the word नीली (meaning "indigo") in the aforesaid sense and the word नीलम् is formed, meaning dyed with indigo or blue colour. कन् is taken by the word पीत and we have पीतकम् in the sense of "dyed with"—some material producing yellow colour; The words हरिद्र and महरजन take the suffix चक् after them, in the same sense and the words हरिद्रम् and माहारजनम् are formed.

नित—। लाक्षाशब्दात् तथा रौचनाशब्दात् (रात्नाचकात्) तृतीयान्तात् "तेन रक्तम्" इतिपक्षिन् भव्यं डक् प्रत्ययो भवति । लाक्षा शानुद्रव्यविशेषः [लाक्षा इति कक्षाः] । लाक्षया रक्तम् इत्यर्थे डक् प्रत्यये कृते सति लाक्षिकः इति पदं लभ्यते । तेन रौचनया रक्तः इति रौचनिकः । लाक्षिकः पटः ; रौचनिकः माधारजः । अन्य विहितः डक् प्रत्ययस्तु पूर्वस्यविहितस्य भव्यं—प्रत्ययस्य चावकाः । चार्त्तिककारमते शकलशब्दात् कर्दमशब्दादपि "तेन रक्तम्" इत्यर्थे डक् प्रत्ययो भवति । शकल शानुद्रव्यविशेषः । तेन रक्तः इति शाकलिकः शाकलः । कर्दमेन रक्तः इति कर्दमिकः, कर्दमः इति पदद्वयम् काशिकाश्रमिने भवि द्रष्टम् । पदद्वयं महाभाष्ये न दृश्यते । नीली नीलविशेषः । तथा रक्तम् इत्यर्थे चक् प्रत्ययो चार्त्तिककारिके न दृश्यते ।

विधीयते तेन नीलम् । नीलं वस्त्रम् । अग्निप्रवेशे पीतवस्त्रात् अन् प्रत्ययौ
 वानि कस्यतः । पीतेन रक्तम् पीतवस्त्रम् ; कन्प्रत्ययस्तु अच् प्रत्ययस्तु अपवादः ।
 पीतं हरिद्राद्यदि पीतवर्णोत्पादकं वस्त्रद्रव्यम् । हरिद्रावस्त्रात् महाएजनवस्त्रात्
 च पूर्वोक्ति एव अर्थे अच् प्रत्ययो विहितः । अर्थे खलु अण्—प्रत्ययस्य अपवादः ।
 हरिद्रया रक्तम् हरिद्रम् । हरिद्रा प्रसिद्धा [हृद्युद इति भाषा] । महाएजनः राज-
 द्रव्यविशेषः । तेन रक्तम् इति साधारजनम् ।

अनु कृते अपि अच्प्रत्यये हरिद्रम्, महाएजनम् इति पदद्वयं सिध्यति, तत्र
 तर्हि अणोऽपवादस्य अण् प्रत्ययस्य विधानम् ? अवोचते—“स्त्रे विशेषः”—इति
 ब्राह्मणोक्तम् । कृते खलु अच्प्रसादे स्त्रे यत् वैशिष्ट्यं भवति, तस्यैव साभाष
 अणोऽपवादस्य अण् विधानमित्यर्थः । स्त्रस्तु उदात्तादिभेदः ।

१२०४ । मन्त्रेण युक्तः कालः ॥ ४।२।३॥

दौ— । पुष्येण युक्तं पौषम् अहः । पौषी रात्रिः ।

To denote a period of time, with reference to the moon
 lying near a particular star, proper suffixes (within the limit
 of प्राग्दोष्यतोया) are used after the प्रथमोच्चारित मन्त्रवाचकशब्दः ।
 Thus in the sense of पुष्येण युक्ताया मन्त्रेण युक्तो यन्मन्त्राख्येन युक्तम्
 (मन्त्रः) we have अच् प्रत्यय after पुष्य, and the newly formed word
 is पौषम् । Thus पौषम् अहः is the day, when the moon is
 situated near the star पुष्य । पौषी रात्रिः the night, in which
 the moon comes near the star पुष्य ।

नित— । ततोऽस्मात् मन्त्रविशेषवाचिनः शब्दात् “तेनयुक्तः कालः” इत्यर्थे
 यथाविहितम् अष्टादशः प्राग्दोष्यतोयाः प्रथमाः भवन्ति । अनु मन्त्रेण कथम् कालो
 युक्तो भवति इति चेत् सत्यम् । परम् मन्त्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति । तेन मन्त्र-
 युक्तेन चन्द्रमसयुक्तः कालः इत्यर्थः बोद्धव्यः । अतः सूत्रस्येन मन्त्रशब्देन मन्त्र-
 युक्तचन्द्रमा खल्यते इति शेषम् । यदा लिखित मन्त्रचन्द्रमसः सन्निधौ तिष्ठत् तदा
 सममृगपाती वर्तते, तदा तत् चन्द्रमसयुक्तम् इत्याश्रयायते । पुष्येण युक्तम् अहः

पौषमिति । “पुष्येण युक्तम्” इत्यस्य पुष्यमानकमद्यत-समीपस्य न चन्द्रेण युक्तम् अहः इत्यर्थो बोध्यः । अत्र पुष्यशब्दात् अत्र प्रत्यये कृतेऽसति “तिष्यायुषायोनैषवाचि यलोपः” इति सूत्रवशात् पुष्याश्चन्द्रस्य अकारलोपः । आदिस्वरवृद्धिः—तेन पौषम् इति सिद्धम् । पौषी रात्रिरिति—अस्य प्रत्यये यलोपेऽसति “टिड्ढाच्”—(४।१।२५) इति सूत्रेण द्विवर्गो लीप् । एष नक्षत्रा (मघानक्षत्रेण) युक्तश्चाद्यम् अहः । भाषी रात्रिः । “नक्षत्रेण” इति कथम् उक्तम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । अत्र चन्द्रेति पदस्य नक्षत्रत्वाभावात् तदन्तरं न कथितं प्रत्ययः । “काचः” इति किम् ? पुष्येण युक्तचन्द्रमाः अत्र चन्द्रमसः काचलाभावात् पुष्यपदीन्तरं न कथितं प्रत्ययः ।

१२०५ । लुब्धविशेषे ॥४।२।४ ॥

दी—। पूर्व्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मक-कालस्य अवाप्तरविशेषत्वं न गम्यते । अद्यपुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी इति । “विभाषा फाल्गुनौश्रवणा-कार्तिकीचैत्रीभ्यः” (सू. १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्याम् अद्य लुप्नोति शापितत्वात् । श्रवणशब्दात् लुप्त्ववज्ञायाभावश्च । ‘अवाध-कान्यपि निप्रातनानि’ । आश्वयी ।

The suffix, sanctioned by the previous rule, elides, provided there is not implied any particular part of the day, containing sixty *dandas* (i.e., twenty four hours). The example here is अद्यपुष्यः । The word अद्य is an indeclinable, implying the present अहोरात्र (this day, or rather this full day of twenty four hours) and the suffix after पुष्य has elided, giving the sense पुष्ययुक्त-चन्द्रमसा युक्तः (presided by the moon that is in touch with the star पुष्य) । The sense of the example अद्य पुष्यः is अद्यम् अहोरात्रः पुष्ययुक्त-चन्द्रमसा युक्तः i. e., this complete day is pre-

sided by the moon, that is now in touch with the star पुरा । The word पुरा denotes the full day (day and night taken together) and not any part of it (i.e. neither the day alone nor the night alone) and hence the rule has been said to be satisfied.

Now a question may be raised as to the validity of "पुरा-पूर्यापूर्यासी पौर्या" इति । The word पौर्यासी does not imply any particular part of a complete day-and-night (of 24 hours) and hence the elision of the suffix was due by this rule—which however we do not notice here. Against this objection it is argued that this law (rule) of elision does not apply in the case of पौर्यासी and this is suggested by the rule "विभक्त्योऽप्यप्यस्य-कालिः कौचैरीयाः" । Now there is another point, if there be no elision of the suffix in the case of पुरा, then how can there be the appearance of पुरा in the aforesaid rule ? Undoubtedly the suffix पुरा after पुरा has elided, keeping the word पुरा intact which afterwards has taken the feminine suffix या to denote पौर्यासी । Against this objection, it is urged that this (पुरा) is due to निपातन, that is the elision has irregularly taken place. The word पुरा is originally a masculine one and after the elision, too it must keep its gender unchanged by the rule "हृदि युक्तवद्वत्तिपदने" । But we find it here as पुरा a feminine one and why ? Because here too, the dictum of irregularity (निपातन) is applied. Well, then, assuming निपातन in the present case, we can have no such word as पुरासी. That is true ; but we may have such word and

this is due to the dictum—that the law of irregularity never prevents any legal form from being formed.

मित—। “नचत्तच्छुक्रः कालः” इति सूत्रे यः अणादिः प्राग्दीव्यतीवः विहितः, तस्य प्रत्यायस्य लोपः स्यात् । यदि “वक्षिद्वक्ष्णत्तस्य” वक्षिद्वक्ष्णत्तस्य कालस्य अक्षीरावस्य “अचान्तरविशेषः” वक्षिद्वक्ष्णत्तस्यः त्रैवक्ष्णत्तस्य दिग् त्रैवक्ष्णत्तस्य वा रात्रिर्भवत्येव । निर्विशेषः कालश्चेत् प्रतिपाद्यते, तर्हि प्रत्यायस्य लोपः । नचत्त-
शुक्रस्य कालस्य रात्रादिविशेषोऽयं यत् अविधीयते, तर्हि प्रत्यायस्य लोपाभाव इति
संस्कार्यः । अथ पुन्य इति । अथ इति अन्यथम् उपस्थितान्तराववाचि । इदं
अधिकरचयतिप्रधानम् समन्यमानम् एव इति निर्दिष्टं भवति । अथ तु अधिकरचयति-
विनिर्मुक्तः प्रथमानः एव शास्त्रन्योऽयम् अयेति शब्दः । अस्य अर्थश्च “वर्तमानाक्षी-
रावकावः” । पुन्यशुक्रः (पुन्यशुक्रचन्द्रमसाशुक्रः) अथ (अयम् वर्तमानः अक्षीरावः)
इत्यर्थे पुन्यशुक्रोत्तरम् अथ प्रत्यायस्य लोपः । अथयदेन वर्तमानाक्षीराव एव
अचान्तरः, न खलु अक्षीरावस्य कश्चिद्विशेषोऽयः अक्षीरावविशेषः, अतः अनेन सूत्रेण
अथ प्रत्यायस्य लोप्यते । प्रत्यायलोपे सति पुन्यपदस्य न किञ्चित् स्थानम् संजायते ।
एवम् अथ कृतिका । अविशेषे इति किम् ? पौषी रात्रिः, पौषम् अक्षः । अथ
अक्षमोदाहरणे रात्रिः (अक्षीरावस्य अचान्तरविशेषः), त्रिलोके अक्षः (अक्षीरावस्य
अचान्तरविशेषः) गम्यते, अतः प्रत्यायस्य लोपाभावः । ननु पौषं सासीति शब्देन
अक्षीरावस्य कश्चिद्विशेष-विशेषो न भवति, अतः नचत्तच्छुक्रा पौषं सासीति शास्त्रेण
प्रत्यायस्य लोप एव अनेन सूत्रेण भवितुम् अर्हति । कथं तर्हि “पुन्यशुक्रा
पौषं सासी पौषी” इत्यस्य लोपो न दृश्यते ? अतोच्यते—अनेन सूत्रेण विहितस्य
प्रत्यायस्य लोपः पौषं सासीति शब्दोक्तो न भवति इति विशेषः शब्दः । कश्चात्
विशेषोऽयं शब्दः ? “विभाषा फाल्गुनीश्वराकारिणीचैत्रोत्तराः” इति सूत्रात् ।
पौषं सासीति प्रतिपत्तयै अस्मिन् सूत्रे विवक्षितेन अथ विधीयते । अस्मात् विधानात्
इदं शास्त्रेण यत् पौषं सासीत्याम् नचत्तच्छुक्रा विहितस्य अथ प्रत्यायस्य “लुपविशेषे”
सूत्रमनेन लोपो ना भवति ।

अथ तावत् नचत्तच्छुक्रपौषं सासीत्याम् अनेनैव लोपाभावात् कथं सूत्रे “अथवा”

इति निर्देशः सञ्भवति ? प्रत्यक्स लोपाभावात् 'आवशी' इति निर्देशस्य इह
 प्रतीयतात् । अस्तीत्यत्र ददाति—“अवयवशब्दात् अत एव लुप्” । यतः सूर्यो
 अवयवेति निर्देशो ह्यस्येत्यस्य साधुत्वम् अवयवस्य सार्वभौमिकत्वं । अवयवशब्दात्
 पौर्वाभासां निपातनादेव लुप् भवति । तथा सति अवयव इति निर्देशः सिध्यति ।
 ननु “कृतिकान्यवयवः पुन्यः चिदासात्पोर्यदन्तरम्”—इत्यादौ पुंलिङ्गे एव अवयवशब्द-
 मयोक्तो दृश्यते । तस्मात् अणो लुपि सति “लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” (१२।२१—
 लुपि सति प्रकृतिकत्वं शिञ्चवचने) इति सूत्रार्थेभ्यस्तत् पुंलिङ्गत्वस्यैव अवयवशब्दा-
 वात् कथं अवयव इति स्त्रीलिङ्गकथनम् ? अस्या उत्तरं ददाति—“युक्तवदभावाभावाच्च” ।
 “लुपि—(१२।२१)” इति सूत्रस्यान् यो युक्तवदभावः (प्रकृतिकव्यक्तिवचने) भवितव्यः,
 तस्य अभावः एतत् अत भवति ; सौऽपि पूर्ववत् निपातनादेव इति श्रेयः । ननु
 निपातनेमेव यदि अवयव इति भवेत् तर्हि आवयो इति व्याघ्रं पदं वाधितं स्यात् त्रिय-
 मैकम् । “वाधकानि निपातनानि” निपातनं खलु व्याघ्रपदस्य वाधकं न भवति ।
 निपातनेन निष्पन्नं पदं भवति, एते व्याघ्रं (सुतविहितं) पदमपि भवति इति
 निष्कर्षः । तेन व्याघ्रो इति पदम् अपि वाधितं स्यात् ।

“वाधकानि”—इति परिभाषा काशिकाश्रयी एव दृश्यते । तस्य साधुत्वम्
 अप्रतीयतेन स्वीकृतम् । परं भाष्ये “तु वाधकान्येव निपातनानि” इत्युक्तम् ।
 इति बालमनोरमा ।

१२०६ । संज्ञायाम् अवयवशब्दाभ्याम् ॥ ४।२।५॥

टी— । विशेषार्थोऽयमारम्भः । अवयवा रात्रिः । अवयवो
 सुहृत् । संज्ञायां किम् ? आवशी ; आश्वत्थी ।

The suffix after अवयव and अवयव elides, when a proper noun
 (a name) or designation is implied. In the previous rule, the
 suffix elides only when there is no mention of any particular
 part of "day-and-night", but by this rule, the law of elision
 holds good, even when any part of the day-and-night (अश्विनः)

is referred to, in the case of these two words only, if there is reference to संज्ञा । अथवा रातिः ; अथवा सुहृत्—these are proper names, implying some particular night and some particular moment and in absence of these, we have आवक्षी रातिः, आचक्षी रातिः । अथवा is a name for the अश्विनी star—the first of the twenty-seven star taken into account by Hindu astrologers.

नित— । अथवाशब्दात् अथत्यशब्दात् च परस्मै नचनप्रत्ययस्य लुप् भवति संज्ञायां निषये । पूर्वसूत्रे “अविशेदे” लुप्, निषेधते, इह तु “विशेदे” अपि, अत उक्तम् “विशेदार्थेऽप्यभावात्” । अथम् आरभ्यः सूचीपद्यासः विषेधार्थः विषेधबोधनहेतुकः । अथोक्तस्य कस्मिंश्चित् विशिष्टे अर्थे दिने वा रात्रौ वा मध्यमाने सति अथवाशब्दात् अथत्यशब्दात् च उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् संज्ञायाम् इति भावः । अथवा रातिः । अथचनचमयुक्तचन्द्रेण युक्ता रातिरिति शेषः । ननु पूर्वसूत्र-व्याख्यायां ज्ञापितं यत् पीर्यमासरां खलु युक्तवज्जाघाभावाः (प्रकृतिवक्तृव्यवसमाभावाः) आसते, अतः खोपात्परम् अथवा इति स्त्रीलिङ्गे निर्देशस्य सामुद्रिकम् ; इह तु अपीर्य-मासरां कथं अथवा इति स्त्रीलिङ्गे निर्देशः ? असीचते—“विभाषापाठानुगुणमथवा कस्मिंश्चित् पीर्यमासः”—इति सूत्रे अथवा इति निर्देशस्य सामान्यापेक्षान् अपीर्य-मासराम् अपि युक्तवज्जाघातेति विज्ञावते—इति बालमनोरमा । अथ भावः—“विभाषा—” इति सूत्रे अथवा इति यः स्त्रीलिङ्गे निर्देशः अस्या स्त्रीलिङ्गत्वम् न केवलम् पीर्यमासराम् इति विशेषम् अपेक्षा प्रयुज्यते, अपितु सर्वत्रैव ; अत उक्तं निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वम् । अथवा सुहृत् इति अथत्यशब्देन अश्विनी-नक्षत्रम् अभिवीक्षते । तेन युक्तः सुहृत् ; अथत्यः सुहृत् । ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः कश्चित् सुहृत्विशेषः । संज्ञायाम् इति किम् ? आवक्षी ; आचक्षी ; यत्र संज्ञा न अभिवीक्षते, तत्र प्रत्ययस्य लुप् न स्यात् । तेन आवक्षी रातिः, आचक्षी रातिः । अथचनचमयुक्तचन्द्रेण युक्ता काचित् रातिः । अश्विनीनक्षत्रयुक्तचन्द्रेण युक्ता काचित् रातिः इत्यर्थः ।

दी—। नक्षत्रद्वन्द्वान् युक्ते काले छः सप्तविंशे सति
असति च । तिष्यपुनर्वसवीयम् । राधानुराधीया रात्रिः ।

The suffix छ (ईय) is taken by a compound (द्वन्द्व) word, denoting a pair of stars, with reference to time, be it general or particular. Thus तिष्य stands for a star and so does पुनर्वसु । The compound word is तिष्यपुनर्वसु । It is an instance of द्वन्द्व compound. The compound word तिष्यपुनर्वसु takes the suffix छ (which is radically changed into ईय) to denote time in general, and the newly formed word that we get is-तिष्यपुनर्वसवीयम् । तिष्यपुनर्वसवीयम् अहः—a day, which is presided over by the moon that is in touch with the pair of stars तिष्य and पुनर्वसु । राधा stands for the star विमलम् । राधानुराधीया रात्रिः—the night, presided over by the moon, coming in contact with the pair of stars राधा (विमलम्) and अनुराधा ।

सित—। “नक्षत्रद्वन्द्वान्” द्वन्द्वसमासस्थितनक्षत्रयुग्मद्वयम् । “दृष्टीयाकालम्” युक्ते काले छ प्रत्ययः स्यात्, “विंशे” दिने वा रात्रौ वेति अस्मिन् चित् विंशे काले गम्यमाने ; “अविंशे” चासप्तवारणे च गम्यमाने । तिष्योनाम् नक्षत्रविंशे ; पुनर्वसुश्चोपि च नक्षत्रे एव । तेषां द्वन्द्वम् तिष्यपुनर्वसु । ताभ्यां युक्तम् अहः इति षोडश “ह” प्रत्ययः । ह-प्रत्ययस्य स्थाने ईयादीन् । [“तिष्यपुनर्वसु” इति पदस्य अन्तिमस्य षोकारस्य गुणः “षोडशः” इति सूत्रेण । ततः “एषोडशवायाहः” इति सूत्रविहित-रात्रिः । अत्र वा प्रथमायां तिष्यपुनर्वसवीयम् इति पदं सिद्धम्] । “तिष्यपुनर्वसु” इति नक्षत्रद्वयम् युक्तेन अक्षरमन्त्रायुक्तम् अहः । “राधा” इति विमलानक्षत्रस्य संज्ञा । राधा च अनुराधा च राधानुराधाः । तद्वयुक्ता रात्रिरिति गम्यमाने छ-प्रत्ययः । पूर्ववत् ईयादीन् । राधानुराधीया रात्रिः । उदाहरणद्वयं विंशे । अविंशे यथा—अथ तिष्यपुनर्वसवीयम् । तिष्यपुनर्वसुभ्यां युक्तः अहः इति गानः ।

अक्षरायः इत्यर्थः । “सूत्रविशेषे” इति सूत्रकलात् अविशेषे प्रत्ययलोपी भवतु इति चेत् न । पूर्वविधेः परविधिर्यत्नीयान् । अतः “इत्याच्छः” इति परविधेः यत्नीयकान् प्रत्ययलोपी साभूदिति सर्वम् अवदासम् ।

१२०८ । दृष्टं साम ॥४१२॥

टी— । तेन इत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वसिष्ठं साम । “अस्मिन्नर्थेण द्विधा यज्ञव्यः” (वा २६८०) । उग्रनसा दृष्टम् औशनम्—औशनसम् ।

Words, used in the third case endings and expressive of persons, take suffixes like चप् after them to imply साम (Same Veda), seen (declared) by them. Thus to denote वसिष्ठेन दृष्टं साम, the word वसिष्ठ takes the suffix चप्, and a new word वसिष्ठ is formed, which is an adjunct of साम । In this sense, चप् optionally becomes a क्तिन्, (उकार—इत् प्रत्यय) and the word, taking a क्तिन् suffix after it loses its टि portion. Thus in the sense of उग्रनसा (उग्रनासायैश्च) दृष्टं साम, we have the suffix चप् after it and the word औशनसम् is got ; again चप् is optionally taken to be a क्तिन् suffix and consequently the last vowel of उग्रनस, with the portion after it, (i.e. the टि portion of उग्रनस) is lost and a new word औशनम् is formed.

नित— । “तेन इत्येव” तेन दृष्टं साम इत्येव चर्चे इतीयात्मात् यथाविहितम् अक्षरायः प्रत्ययाः भवन्ति । वसिष्ठनामा कश्चित् प्रख्यातः ऋषिः । तेन दृष्टं साम इत्येतस्मिन् चर्चे चप् प्रत्ययः । ततः वसिष्ठम् इति पदम् । वसिष्ठं साम । साम वेदः । एवं ऋक्षेन दृष्टं साम औशनं साम । विश्वामित्रेण दृष्टं साम वैश्वामित्रं साम । अथर्वी मन्त्रइत्यार इति प्रसिद्धिः । वेदास्तु मन्त्राद्व्याख्याः । येन

अपिचा योमन्त्रः दृष्टः स हि तन्मन्त्रस्य अविः । एवं विज्ञानितस्य गान्धर्वीमन्त्रस्य
अपि रिति मोक्षम् ।

अपिच “अक्षिण्ये” दृष्टं साम तेनेति अर्थे “अक्ष्” प्रोक्ताः, अक्ष् प्रत्ययः
“क्षिप्ता” विकल्पेन उकारित्-प्रत्ययतुल्याः “वक्ष्यः” नाश्वः । उकारित् प्रत्यये परे
सति प्रक्षालेः टिलोपो भवति । यथा उकारप्रत्यये परे “टि”-लोपः विधीयते,
एवम् दृष्टं सामतेनेति अर्थे प्रयुक्ते अक्ष् प्रत्ययेऽपि परे सति प्रक्षालेः “टि”-लोपः
विकल्पेन भवति । यथा उग्रतसा दृष्टं साम इति अक्ष् प्रत्यये औशनसम्
इति पदम् । विकल्पेन टि लोपे सति उग्रतसम् इति शब्दस्य “अक्ष्” इति अक्षस्य
टि-संज्ञस्य लोपः (“अक्षोऽस्यादि टि” इति सूत्रम्) । ततः औशनसम् इति पदं सिद्धम् ।
उग्रताः यक्षाचार्यः दैतानुजः । इयं अवस्था वार्षिककारसम्पत्ता कात्यायनस्य
धर्तिमन्त्रः ।

१२०८ । क्लेदकम् ॥ ४।२।८॥ (वार्तिक २६८८ ? इति नागेशः)
दी— । कलिना दृष्टं काक्षेयं साम ।

To denote सामम्, seen by कलि, the suffix डक् is used. The
suffix डक् is replaced by एव ; and in the sense of कलिना दृष्टं साम
we have काक्षेयः । The suffix is joined to कलि—who is the
seer here.

मिति— । कलिष्वन्तात् तृतीयान्तात् तेन दृष्टं साम इत्यर्थे डक् प्रत्ययीभवति ।
अयं डक् प्रत्ययः अक्षोऽपवादः । कलिना दृष्टं साम काक्षेयं साम डक् प्रत्ययस्य एव
इति रूपम् । कलिप्रत्यये तु सर्वत्र अक्षिकलिष्वी डक् प्रत्ययः विहितः । यथा
अग्नेः आगतम् = अग्नी भवम् — अग्नेः सन्निति सर्वत्रैव डक् ; तेन सर्वत्रैव
आग्नेवेमिति पदम् । एवं कलिना दृष्टं, कली भवम्, कलीः आगतम् इति सर्वत्रैव
डक् प्रत्ययी ज्ञेयः तेन सर्वत्रैव काक्षेयमिति पदम् ।

१२१० । वामदेवाङ्गाङ्गी ॥ ४।२।८ ॥

दी— । वामदेवेन दृष्टम् साम वामदेव्यम् ।

“सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतीति ।

यद्यथा माऽतदर्थेभूवामदेव्यस्य नञ्स्वरः ।”—[इतिभाष्यम् ।]

The word वामदेव takes the suffix यत् and ज्ञ to denote वाम् seen by the sage of the same name. Thus to imply वामदेवम् इदं वाम् we have वामदेव + यत् and वामदेव + ज्ञ and in both the cases we have the form वामदेव्यम् ।

Now, a question may be raised why are the suffixes rendered as जित् (ङकारित्) ? Surely not to sanction the elision of टि, as by the rule “यद्येति च” (५।४।१४८), the य of वामदेव which is practically टि in the present case, disappears. The answer to this query is that the ङकारित् has connection with the process of स्वर here. There runs the rule “ययतीशतदर्थे” (६।१।१५६) which means—when the two suffixes (of course of the तद्धित class) य and यत्, are taken by a noun, itself preceded by the negative च, to denote गुणप्रतिषेध, the last vowel of the word, thus formed with the two suffixes, becomes उदात्त । गुणप्रतिषेध means the exclusion or ejection of some quality. But this rule does not hold good, when the suffixes य and यत् are सानुबन्धक, i.e. joined to some other letter or letters. In the present case, चवामदेव्यम्—the negative form of वामदेव्यम्, might have its last vowel उदात्त as the word is formed with suffix य and यत् but this is not to be, as the य and यत् of this sūtra are not taken by themselves, but to the contrary are joined to another letter, viz च, and are shown as चय and चयत् । They are thus सानुबन्धक here. The quotation

from the महाभाष्य of Patanjali gives the above statement. Another point is to be noted in this connection. Both the suffixes show the same form and hence one of them seems to be useless ; but against this, Kasika as well as Balamanorāma affirm that "क्षिप्" (क्तिक्करणं, "कृत्" इति प्रत्यये उकारित् कारकं) स्वार्थः, i. e. the उकारित् of कृत् serves the purpose of स्वरप्रक्षिप्ता । The word वामदेव्यम् formed with the help of कृत्, differs from the same word, formed with the help of कृ, as far as स्वर (उदात्त, अनुदात्त and स्वरित) is concerned.

नित—यत्प्राधान्यात् वामदेव्यमन्दात् "तेन हटं साम" इत्येतच्चित्तये कृत् कृ इत्येतौ प्रत्यक्षीकृतः । चञ् प्रत्ययस्य अपवादः । वामदेविन हटं साम इति कृत् प्रत्ययः वामदेव्यम्, कृ प्रत्ययश्च—तच्चादपि वामदेव्यम् । कृत् प्रत्ययस्य उकारः तत्कारक इति । अमन्त्यस्य उकारः इति वामदेव्यम् साम । ननु अमन्त्यस्य मत् परं भवति, कृत् प्रत्यये अपि तत्पदमीध । तर्हि चञम् उकारित् कृत्प्रत्ययः (कृत् प्रत्ययः) पुनरपि विधीयते इति चेत्—"स्वार्थम् एव एतद्विधानं" कृत्प्रत्ययनिष्पत्त्यात् वामदेव्यम् इति पदान् कृत्प्रत्ययसिद्धस्य वामदेव्यमितिपदस्य स्वरं निश्चिता अपि । तत्प्रधानाय एव प्रत्ययवहम् । स्वरश्च उदात्तादिनेदः ।

पुनरपि—चोदयति ; ननु यत्प्रत्ययः य —प्राप्तयश्च वामदेवात् भवतः इति अनेनैव कार्यसिद्धिर्भवेत् । कथं उकारित् कृत्प्रत्ययः कृत्प्रत्ययश्च विधीयते ? उकारित्-प्रत्यये परे प्रक्रमे, "टि" लोपी भवति इति सिद्धार्यम्—इति चेत् न । "यस्मैतिच" (६।४।१४६) इति सूत्रवशात् तद्विधेयप्रत्यये परे प्रक्रमेः अन्तिमस्य चञ्चल्लोपी भवति । "वामदेव्य" इति पदे अन्तिमोऽपचञ् एव "टि"—संज्ञाभाक् । अतः "यस्मैति च" इति सूत्रेणैव इष्टसिद्धौ (वामदेव्य इति पदस्य अवर्णलोपे सति) कथं यत् य इति प्रत्यायक्यस्य क्तिक्करणम् ? असौच्यते—"सिद्धे-यस्मैति—इत्यादि ।" इयं कारिका महाभाष्ये कारिकावृत्तौ च दृश्यते । अस्यार्थश्च—"यस्मैति"—'यस्मैतिच' इति सूत्रवशात् "लोपेन" प्रक्रमेः अकारलोपेन "सिद्धे" ययती, 'विमर्श' कितौ कृती ?

यस्येति इति ध्रुवकणेनैव प्रकृतैः चकारणीयो भवति, अतः य यत् इति प्रत्ययद्वयस्य
ए, डादिति कित्करणम् का सार्थकता ? अत्र उत्तरं पठति—“वामदेवस्य”
वामदेव इति पदस्य मन्त्रस्य मन्त्रायस्वरविधौ अतदर्थं “ययतीयातदर्थे” इति
एवं अमयोर्द्धागतो वं ह्यं माभूदिति एतदर्थं कित्-कारणम्—इति शास्त्रमनीरमा ।
अर्थ भावः—“य यतोयातदर्थे” (४।१।१५६) इति एवं गुणप्रतिषेधे सति अतदर्थं
(मन्त्रे) विहितस्य य यत् इति प्रत्ययद्वयस्य अन्तर्गम्यस्य उदात्तत्वं विधीयते ।
तत्र प्रत्ययद्वयम् निरनुवन्धम् । य, यत् इत्येकद्वयेनैव गृह्यते । अनेन ध्रुवेण
आपाते—यत् अनुवन्धहीनस्यैव य यत् इति प्रत्ययद्वयस्य अतदर्थं गुणप्रतिषेधे
प्रयुक्तस्य अन्तर्गोदात्तत्वं जायते । अननुवन्धस्य य यदिति प्रत्ययस्य एतत् सूत्रविहितम्
अन्तर्गोदात्तत्वं न भवति । “वामदेवेति” मन्त्रे डाडात् इति डकारानुवन्धयुक्तस्यैव
ययत् इति प्रत्ययद्वयस्य उच्चारणः । अतः न वामदेवम् अवामदेवमिति पदस्य
अन्तर्गोदात्तत्वं न इति आपनार्थम् एव अस्मिन् सूत्रे प्रत्ययद्वयस्य कित् करणम् ।

१२११ । परिहृतो रथः ॥ ४।२।१० ॥

टी— । वस्त्रैः परिहृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् ? वस्तूणां
परिहृतः कायः । समन्ताद्देष्टितः परिहृत उच्यते । तेनेहम—
वस्त्रैः परिहृतो रथः ।

Suffixes like चच् are taken by the thing (word), with
which a car is said to to be covered. Thus to denote a car
covered (all over) with a piece of cloth, we have वास्त्रः रथः,
वस्त्रेण परिहृतः इत्यर्थः । Here परिहृत means covered all over, so in
कार्त्तैः परिहृतः (surrounded), we have no प्रत्यय by this rule.

नित— । तेन परिहृतो रथ इत्येतन्निमित्तं तृतीयान्तात् चावरकद्रव्यान् यथा-
विहितान् अवादिप्रत्ययाः भवन्ति । वस्त्रैः परिहृतो रथः इति वास्त्रोरथः । एवं
कम्बलेन परिहृतो रथः कम्बलः रथः । अर्क्याणां परिहृतो रथः सार्क्यो रथः । रथ
इत्येव बोधयितव्यः । तेन वस्त्रेण परिहृतः काय इत्येव अत्रादेशः प्रत्यया न भवन्ति ।
समन्तात् “वसुर्दिशु” दंडित आहतः एव परिहृत इति कथ्यते । तेन कार्त्तैः

परिहृतो रथ इत्यत्र न प्रत्ययः । अत रथस्य कश्चिद्व्ययमी न बलादिना वेष्टितः ।
परम् क्त्वा रथं मन्त्र्यतो वर्त्तन् इत्येवमर्थे बोधयति इदं मानात् ।

१२१२ । पाण्डुकम्बलादिनिः ॥४१२॥११॥

दो— । पाण्डुकम्बलेन परिहृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डु-
कम्बलशब्दो राजाश्वतरणवर्षकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयिनैव
सिद्धे वचनम् अणो निवृत्त्यर्थम् ।

The suffix इनि (इन्) is taken by the word पाण्डुकम्बल to
denote a car entirely covered with a thing of the same name.
Thus a car covered with पाण्डुकम्बल is पाण्डुकम्बली । There is an
इन् suffix, often used in the sense of मनुष्य, and sanctioned by
the rule—अत इनि ठनी (४१२११५), but still this rule is formed
only to bar the चच् suffix from पाण्डुकम्बल । पाण्डुकम्बल means
a coloured (brown) blanket, a first class covering sheet.

नित— । पाण्डुकम्बलेन परिहृतोरथः इत्येतच्चित्रम् पाण्डुकम्बलशब्दात् इनि-
प्रत्ययः क्त्वात् । इनि प्रत्ययस्य अन्तिमः इकारः सुखीकारश्चायं एव । पाण्डुकम्बलीन
परिहृतोरथ इति पाण्डुकम्बली रथः । पाण्डुकम्बलिनी रथो—पाण्डुकम्बलिनः रथाः ।
पाण्डुकम्बलशब्देन पाण्डुरर्था विभक्तः उत्प्लुष्टः आश्वतरणविशेषो अभ्यति । अयम् इनि-
प्रत्ययः चच् प्रत्ययस्य अपवादः । अत मनुष्य प्रत्ययश्चायं चर्षे (चक्षार्थे इत्यर्थः)
“अत इनिठनी” (४१२११५) इतिस्त्वं च इनि प्रत्ययो विधीयते । तस्मादेव सुखवक्तात्
पाण्डुकम्बलीति पदं कम्बलम् यकारेति किम् अनेनसुखेन इति चेत् उच्यते—“अतो
निवृत्त्यर्थम्” । पाण्डुकम्बलशब्दात् “परिहृतो रथः” इति सुखवक्तेन प्रत्ययो
आशुद्धिति आपनार्थम् ।

१२३३ । द्वैपयेयाघ्रादम् ॥४१२॥१२॥

दो— । द्वैपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिहृतो द्वैपोरथः ।
एवं वैयाघ्रः ।

The words **हैप** and **वैयात्र** imply the skin of leopard and tiger respectively. The suffix **चञ्** (and not **अञ्**) is taken by these two words, in order to denote a car, covered with **हैप** (the skin of a leopard) and **वैयात्र** (the leather of a tiger). Thus **हैपः रथः**, **वैयात्रः रथः** । **अञ्** is used instead of **अञ्** and it is to mark difference in स्वर only.

मिश्र—। **होपिन्** कश्चित् व्याघ्रजालीयः प्राणी । इहः इत्यर्थः । तस्य विकारः चञ् इत्यर्थे “**प्राचिरजतादिभ्योञ्**” (४।३।१५४) इति अञ्प्रत्ययौ विहितः । तिस्रोपच । तेन **हैपम्** । **हैपगण्डः** निष्पन्नः इत्यर्थः । **हैपम्** होपिचञ् इत्यर्थः । अन्वत् सूची स्यटम् । एवं व्याघ्रस्य विकारः चञ् इत्यर्थे अञ्प्रत्ययः । तथा सति “**न घ्रात्स्वाम् पदान्ताभ्याम्—**” (७।३।१) इति ऐञ् । तेन **वैयात्रगण्डः** मिश्रः । **वैयात्रः** व्याघ्रचञ् इत्यर्थः । **हैप** शब्दात् तथा **वैयात्र**शब्दात् च तृतीयांतात् परिहृती रथ इत्येतस्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययौ भवति । हेयेन होपिचञ्णा परिहृती रथः **हैपो रथः** । **वैयात्रेण** व्याघ्रचञ्णा परिहृती रथः **वैयात्रो रथः** । अथम् अञ् प्रत्ययः अतोऽपवादः । अञ्प्रत्ययनिष्पन्नं पदम् अञ्प्रत्ययसिद्धात् पदात् स्वरौ (चदासादिनिघये) भिद्यते । अथ अञ्प्रत्ययविहितः स्वरौ भवेदिति शापनासम् एव अणौ वाभक्तः अञ्प्रत्ययौ विहितः ।

१२१४ । **कौमारापूर्ववचने**॥४।२।१३॥

दी—। ‘**कौमार**’ इत्यविभक्तिवो निर्देशः । **अपूर्वत्व** निपातनमिदम् । **अपूर्वपतिं** कुमारीं पतिरुपपन्नः **कौमारः** पतिः । यद्वा—**अपूर्वपतिः** कुमारी पतिम् उपपन्ना **कौमारी** भार्या ।

The word **कौमार** (mentioned as without any विभक्ति in the sutra) is formed with the suffix **चञ्** to imply wedding. The word is irregularly formed having sense of a wife, not married before.—

Or thus—To imply a husband, who has married a spinster (maiden), the suffix चच् is taken by the word कुमारी used in the second case-ending, or to denote a maid, who has been wedded to a person, the suffix चच् is taken by the word कुमारी used in the first case-ending.

(—Translation after Bal-manorama)

मित्—। “अपूर्ववचने” पाणिग्रहणवचने, पाणिग्रहणं बोधयितुम् इत्यर्थः। पाणिग्रहणं बोधयितुं कौमार इति पदम् अच् प्रत्ययान्तम् निपाततेन सिध्यति इति साधिका।

“कौमारापूर्ववचने” इति सूत्रे कौमारशब्दात् विभक्तिर्नट्यस्यते। अतः आह—
“कौमार इत्यविभक्तिको निर्देशः”। अविभक्तिको विभक्तिरहितः सुप्रसङ्गभावात् निर्देश इत्यर्थः।

“अपूर्ववचने” इत्याह योऽपूर्वशब्दः स भावप्रधानः। “अपूर्ववचने”—अपूर्वत्व-
वचने इत्यर्थः। अतः पठति—“अपूर्वत्वं निपातनमिहम्”। “अपूर्वत्वं” स्त्रिया
अपूर्वत्वम् इति बोधय्ये “इहम्” कौमारशब्दः “निपातनम्” निपातनसिद्धम्। अपूर्वत्व-
वचने इति बोधयितव्ये अपूर्ववचने इत्याहः। अतः अपूर्वशब्दस्य अपूर्वत्वमिवाहः
इति सरसाहः। न पूर्व्यपतिर्वस्य स अपूर्व्यपतिः। अपूर्व्यपतिम् कुमारीम् पतिः
उपपन्नः पतिः उपपन्नवान्—इति प्रथमार्थे द्वितीयात्मात् कुमारीशब्दात् अच् प्रत्ययः स्थान्
इति प्रतीयते। अच् प्रत्ययः कुमारीशब्दात् द्वितीयात्मात् उपपन्नरि (वरे) भवति।
कौमारः पतिः। अत्र—इति द्वितीयमर्थं पठति। अपूर्व्यपतिः कुमारी पतिम्
उपपन्ना सङ्गता इति प्रथमार्थे प्रवसान्तात् कुमारीशब्दात् अच् स्थान्—इति
द्वितीयार्थः। अचिन्नत्वं उपपन्नत्वात् (कदापि कौमार्यात्) एव सार्थं प्रत्ययः।
कुमारी + अच् सार्थं, ततः स्त्रियामीप् कौमारी। कौमारी भाव्या।

अचिन् सूर्याख्यानं काशिकाकारः पठति—

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अच् विधीयते।

अपूर्वत्वं यदा तस्या कुमार्या भवतीति वा।

कुमार्या भवतीति विषये च 'अपूर्वत्व' भवति । तेन कुमार्या भवः इति च च-
कीनारः । तस्य स्त्री कौमारी भाष्या इति सिद्धम् ।

१२१५ । तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥४॥२॥१४

द्वी—। शरावे उद्धृतः=शरावः शोदनः । उद्धरतिरिह
उद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सममी । उद्धृत्य निहित
इत्यर्थः ।

Words, expressive of pots, take proper suffixes after them
to denote a thing or things, placed in it from somewhere.
Thus शराव is a word meaning a pot. The food, placed in it
from elsewhere, is called शराव ; the suffix here taken by
शराव being चञ् ।

नित—। तत्र इति सममीनायकं पदम् ; "तत्र" इति समन्वयान् अमववाचिनः
शब्दात् वयायोगेन प्रत्ययाः अणादयः भवन्ति तच्चिन् अन्वे स्यानान्तरात् उद्धृता
किञ्चिदङ्गं स्थापितमिति अस्मान्ने सति । अमवञ् भाजनम् पात्रम् उच्यते । शरावे
उद्धृतः इति शरावः शोदनः । अन्वयो भोजनवस्तुस्थापनपात्रविशेषः [शरा इति
वङ्गाः] । ननु यस्मादङ्गं किञ्चित् उद्धृत्यते तस्य अपादानता एव स्यात् यथा कुपात् वादि
उद्धरति, तर्हि कथम् अधिकरण्या शरावस्य, येन तत्र सममी आदिति चेत् ; उच्यते ।
सुखे उद्धृतमिति पदं वर्तते । तेन समन्वयान्—"उद्धरति" इति पदम् "इह"
अस्मिन् सुखविषये "उद्धरणपूर्वके निधाने" आदौ स्यानान्तरात् उद्धरणं पञ्चाङ्ग
अमवे निधानं (स्थापनम्) इत्यर्थे "वर्तते", तथादेव अमवस्य अधिकरण्याता "तेन"
तेनैवहेतुना "सममी" अमवे सममी निहिता । "उद्धृता" स्यानान्तरात् उत्तीर्ण
"निहितः" अमवे स्थापित इत्यर्थः । एवं कर्तरी निहितः इति कर्परः शोदनः ।

"भुजोच्छिद्यम् उद्धरणसुच्यते, तस्य उद्धरणमिति भविष्येः"—इति काशिका ।

१२१६ । स्थाण्डिलाच्छ्रुयितरि ब्रूते ॥४॥२॥१५

दी— । तत्र इत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्वाश्लिषे
येति स्वाश्लिषो भिक्षुः ।

The word स्वाश्लिष takes the suffix (चष्), provided that it denotes a person, that lies down upon it in order to observe some vow only. Thus a mendicant is said to be स्वाश्लिषः, as he lies down upon the स्वाश्लिष to observe his vow.

नित— । व्रतधृताः स्वाश्लिषे (परिकृतसूत्रां) येते चयम् इति व्रतचारिणि वयितरि सम्प्रमाने स्वाश्लिषशब्दात् व्रतप्रत्ययान्तात् चष् व्रतप्राप्ते जायते, "तच्" इति—तत्र वयितरि इत्यर्थः । 'व्रते' व्रते बोध्यमानं सति ; "समुदायेन चेत् व्रतं गम्यते" प्रत्ययान्तपदान् कित् कयित् व्रतचारी वयिता बोध्यते इत्यर्थः । स्वाश्लिषेयेति इति स्वाश्लिषोभिक्षुः । भिक्षुः स्वाश्लिषे शयनं व्रतनिमित्तकमेव । एवं स्वाश्लिषे येते व्रतचारी । व्रतनिति पदेन स्वाश्लिषो नियमः कथ्यते । व्रते इति किम् ? स्वाश्लिषे येते व्रतदत्तः । चय व्रतदत्तस्य स्वाश्लिषे शयनं न व्रतनिमित्तकम् अपितु आनन्दकमेव, तथाच स्वाश्लिषशब्दात् व्रतप्राप्ताभावः ।

१२१७ । संस्कृतं भक्षः ॥४१२॥१६॥

दी— । सप्तम्यन्तादण् स्यात् संस्कृतेऽर्थे, यत् संस्कृतम्
भक्षार्थे सौ सूत्रः । आङ् संस्कृता आङ् यवाः । अष्टसु कपालेषु
संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः ।

Words used in the seventh case-ending take the suffix चष्, provided that they imply an article or articles of food, which are refined in them. Thus barley corns (यवः) are said to be संस्कृतः, when they are refined in a चष् ; the word यव taking the suffix चष् । Similarly we get अष्टाकपालः &c., (see Tika).

मित—। मते “तद्य” इति पदस्य चण्डविवक्तिः । तत्रेति समस्यन्तात् चण् स्तान्, तस्मिन् संस्कृतं भोज्यमिति गत्यस्य सति । संस्कृतम् त्वत्संस्कारम् । संस्कारी भास पाकादिना वस्तुनः गुणविशेषाधानम्, उत्तुर्वाधानम् वा । भक्ष्यन्ते एते इति भक्षाः भक्षधातोः कर्मणि प्रत्यङ् । ये द्रव्याः संस्कृतानि सन्ति भक्षाः भवन्ति तर्हि यस्मिन् मात्रे ते संस्कृताः तत्पात्रवाचकान् समस्यन्तात् पदान् च प्रत्ययो भवति इति निष्कर्षः । चाद्ये संस्कृताः ब्रह्मण् = भ्राष्ट्राः यथाः ; चाद्ये भर्षमपायम् । एवं कल्पने संस्कृताः कालाभा अप्रपाः । काली संस्कृताः कौन्धाः यथाः । अष्टन् अपासिन् संस्कृतौ अष्टा-कपालः पुनोद्वाहः [‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारि च’ इति तद्धिताथेद्विधुः । ततः “विगीर्णमपत्तौ” इति चत्वारो लङ् । “अष्टनः आपासि हविषि” इति गान्] । भक्षाः इति किम् ? पुटे संस्कृतं वस्त्वम् । कुमुदपुटे संस्कृतौ साक्षाद्युगः ।

१२१८ । शूलोखाद्यत् ॥४॥२॥१७॥

दी—। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

To denote an article or articles of food, refined or prepared on themselves the two words शूल and उखा take the suffix यन् instead of चण् । Thus a piece of meat is said शूल्यम् as (शूल + यन्), when it is roasted on a spit, and उख्यम् when roasted on an उखा a kind of pot.

मित—। “तस्मिन् संस्कृतं भोज्यम्” इत्यर्थे बोधवितर्क्यं समस्यन्तात् शूलशब्दात् उखाशब्दात् च यत्प्रत्ययो भवति, न खलु चण् । तत्र विद्ये चण् तु इत्यम्—शूल्य उखा च शूलोखम् इति समाहारद्वयसमासः । तस्मात् यत् इति “शूलोखाद्यत्” । यत्-प्रत्ययः अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखायां संस्कृतम् उख्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यादि “पिठरे खालागहा कुण्ड”मित्यमरः ।

१२१८ । दध्नष्टक् ॥४॥२॥१८॥

दी—। दक्षि संस्का तं दाधिकम् ।

The word दधि takes the suffix ठक् (षक्) to imply an article of food, placed on and refined with it along with other condiments.

नित—। तत्र संस्कृतम् भोज्यम् इत्यर्थे नम्यमाने दधिशब्दात् ठक् (षक्) प्रत्ययः स्यात्, न चत्तु अण् । दधि अधिकारणे संस्थाप्य लवणादिना संस्कृतम् इत्यर्थे एव दाधिकमिति ठगन्तम् पठ्यं सिध्यति । ठकि इत्यादेशः । “यस्येति च” (४।४।१४८) सूत्रमन्तात् दधि-शब्दस्य इकारलोपः, ततः षक् । अणु संस्कारार्थं “प्राग्वहतेष्टक्” (४।४।१) इति सूत्रेणैव ठक् प्रत्यये सिद्धे निमित्तेन सूत्रेणेति चेत्, न । तत्र तु “संस्कृतम्” (४।४।१) इति तृतीयान्तादेव ठक् विधानम् । तत्र दध्ना संस्कृतम् दाधिकमित्येव दध्ना एव करणत्वम् । इह तु दध्नाधिकारणता, लवणादीनां तु द्रव्याभारणां करणत्वम् इति हलक् सूत्रकरणम् । यदस्य दध्ना संस्कृतम् तत् दाधिकं तमेव सूत्रेण, यदस्य दधि संस्थाप्य लवणादिना संस्कृतम् तत् अपि दाधिकम् अनेनैव इति निष्कर्षः ।

११२२० । उदक्षितोऽन्यतरस्याम् ॥ ४।२।१८ ॥

दी—। ठक् स्यात् । पठ्यं अण् ।

The word उदक्षिन् takes the suffix ठक् as well as अण् in the aforesaid sense.

नित—। तत्र संस्कृतः भौदमः इत्यर्थे “उदक्षित्” इति शब्दात् ठक् प्रत्ययः तथा अण् प्रत्ययश्च भवतः ।

१२२१ । इसुसुक्तान्तात्काः ॥ ७।१।५१ ॥

दी—। इस् उस् ठक् त एतदन्तात् परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्रयति वर्द्धते इत्युदक्षित् । तत्र संस्कृतः भौदक्षित्काः । भौदक्षितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ध्वषावेष्ट—आशिषा चरत्याशिषिकाः, उषा चरति औषिकाः । “दोष उपसंख्यानम्” (वा ५०४१) । दोर्भा चरति दौष्काः ।

This rule of the seventh chapter is introduced here in order to show the process by which the new word औदञ्चित्कः is to be formed. The meaning of the sūtra is as follows:— Words, ending in इस्, उस्, उक्, or त् (without च after त्) change the ङ of the suffix ङक् they take after them, into क। The क् of उक् is इस्, the च after ङ is for the sake of pronunciation and now the ङ which remains, is changed to ककार। Thus उदञ्चिति संस्कृतः औदनः औदञ्चित्कः। Again चण् is taken optionally and the form is औदञ्जितः। By the particles इस् and उस्, mentioned in the sūtra, the natural इस् or उस् of a word formed with the help of the उष्णादि suffixes only, are to be taken into consideration and hence any word ending in इस् or उस् and that इस् or उस् coming through the operation of रुदन should be excluded from this law.

नित्—। यस्य शब्दस्य चान्ते इस्, उस्, उक्, त्—इति एतेषां चतुष्टयानां मध्ये कश्चित् वर्तते, तस्मात् शुब्दात् विहितस्य ङक् प्रत्ययस्य ङस्थाने ककारः भवति न तु ङकाः। उक् प्रत्ययस्य अस्तिनः ककारः इत्। उकावात् परोऽकारस्तु लङ्कार्थार्थ एव। तेन उक्प्रत्ययस्य ङ एव शिष्यते। तस्य स्थानेन ककारो भवति। उदकेन श्रयति वर्तते इति उदकप्रत्ययात् 'दृष्टो श्रि' गतिवद्वा इति धातोः क्षिप् प्रत्ययः। "कृत्स्नमिति कृतितुक्" (६।१।६१) इति तुक्। तेन उदञ्चित् इति पदं सिद्धम्। तस्य उदञ्चिति संस्कृतः औदनः इत्यर्थे उक् प्रत्ययस्य ककारं एव धियमात्रे औदञ्चित्कः इति पदं सिध्यति। औदञ्चित्कः औदनः। पञ्च चण् प्रत्ययः, तेन औदञ्जितः। "इत्सीः प्रतिपदीकथोर्य हणान्ने" इति। इस् इस्, उस् इति उद शब्दस्य तेन स्वाभाविकः इस् भावान्मशब्दः उस् भावान्मशब्दस्य चर्चः। इस् प्रत्ययस्य उस् प्रत्ययस्य च उष्णादी प्रतिपदीकथोरिह सङ्गमम्—इति बावन्मोरमा। तस्यार्थमर्थः—उष्णादि-प्रत्ययेषु सिद्धस्य इस् भावान्मशब्दस्य उस् भावान्मशब्दस्य च

अत्र वृत्तं न खलु तद्विहितं छन्दसि न वा यः शब्दः इस्-भागात्माः उस्-भागात्मी वा
 जायते तस्य । यथा नदिषि संस्कृतः इति ठकि ककारादेशे सार्धिकः श्रीदनः ।
 अनुषि संस्कृतः श्रीदनः इति धानुष्कः । सर्पिष् शब्दः उवादिः प्रत्यायेषु इस्-भागात्माः,
 तथा धनुष् शब्दोऽपि उवादिना उस्-भागात्मानेन तयोरप्य सूत्रे ग्रहणम् । अथन
 यथा—आशिषा चरति इति ठक् । ठकि इत्यादेशः ; न खलु चरति इति च ककारा-
 देशः । तेन आशिषिकः । कथम् आशिषः इति इस्-भागात्मास्य अत्र न ग्रहणम् ? उच्यते
 —आङ् पूर्वकमा शब्द इति धातोः क्विपि “आशासः क्री” इति उपधास्यः आकार-
 म्याने इत्यादेशस्तनेन आशिष् इति पदं सिद्धं छन्दसि नैव न खलु उवादि
 प्रत्यायेन ; तत्र च तस्य न ग्रहणम् । एवम् उवा चरति औषिकः ; कम् निवासि
 इति धातोः क्विपि “यचिस्त्वपि यजादीनाम् किति—” इति (६।१।१५) संप्रसारणम् । तेन
 उष् इति पदम् । “आसि यचि समीर्णा च” (८।६।६०) इति सूत्रेण आशिष् इत्यात्र
 उष् इत्यात्र च वाच्यम् । उवा चरति इत्यात्र उवा इति तृतीयास्तपदम् । “दीप” —
 इति । दीष् शब्दात् ठक् इत्याद्या तस्य कः स्यादित्यर्थः । दीर्घा चरति इति ठक् ।
 नवादेशः । दीष्कः—इति कात्यायनस्य वार्तिककारस्य मतम् ।

१२२२ । चौराङ् ठक् ॥ ४।२।२० ।

दी— । अत्र संस्कृतं मिथ्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा इति ।

तेन यथाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ।

The word चौर takes the suffix ठक् instead of चक्. after it,
 ■ imply an article, prepared or seasoned in it, be it an article
 of food or drink. Thus चौरं संस्कृतम् क्षैरेयम् । यवाङ् is a kind of
 drink and when it is seasoned in चौर, it should be called
 क्षैरेयी ।

नित— । आशिन् सूत्रे “संस्कृतं भक्षण” इति सूत्रात् संस्कृतम् इत्येव
 अनुवर्तते, न तु भक्षा इति । तेन “अथ संस्कृतम् इति सम्बध्यते न तु भक्षा”
 इत्युक्तं नीमता दीक्षितेन । चौरं संस्कृतम् इत्यर्थे चौरशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात् ।

अथम् अणोऽप्रवाहः । यत्तु स संस्कृतम् तद् भोज्यवस्तु भवतु, पानीयं वा भवतु—
सर्वे एव बोध्यमाने इहम् भविष्यति । यथा चौरौ संस्कृतः चौरदमः चौरयः । यद्यपि
पानीयद्रव्यविशेषः [याउ इति वङ्गाः] । अथं शब्दः स्वीकृतिं वर्धते । चौरौ
संस्कृता वधागुः चौरौघौ श्वागुः [क्रियासीप्] ।

१२२३ । सास्त्रिन् पौर्णमासीति ॥ ४।२।२१ ॥

दी— । इति शब्दात् “संज्ञायाम्” इति लभ्यते । पौषी
पौर्णमासस्त्रिन् पौषी मासः ।

The word, denoting a particular पौर्णमासी (full moon),
takes proper suffixes, अण् and the like, to imply the period
(viz, the month) in which is comprised the said full moon,
provided that a proper name is meant.

नित्त— । “सा” इति प्रथमान्तात् “अभिज्ञिति” सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो
। वति, यत् प्रथमान्तं सा “पौर्णमासी” चेद्वचति । सप्तम्याम् इति-शब्दान् संज्ञायामेव
अथं प्रत्ययो विधीयते इति ज्ञातम् । एतत् भाष्ये स्थितम् । पूर्वोक्तवदान् “तथ”
इत्यस्य “संस्कृतं सथाः” इत्यस्य च अनुवृत्तिरिति सूत्रं नास्ति । सा पौर्णमासी
अस्मिन् इत्यर्थे प्रथमान्तात् घटात् सप्तादयः प्रत्ययाः भवन्ति संज्ञायामेव इति
संज्ञार्थः । संज्ञा अन्तेन मासः अर्द्धमासः स वत्सरस्य बोध्याः । पौषी पौर्णमासी
अस्मिन् इति पौषः मासः । पुष्पेयं सुज्ञा पौषी पौर्णमासी । सा यस्मिन् मासे स
पौषी मासः । पौषी इति शब्दात् अण् प्रत्ययः । अण् प्रत्यये सति “यस्येति च”
(४।४।१४८) इति सूत्रवशात् पौषीति शब्दस्य रेखाद-वीपः । एवं सप्ताभियुक्ता
पौर्णमासी सावी । सा यस्मिन् स मासे मासः । एवं फाफाजः मासः । सवा
पौषः अर्द्धमासः, पौषः स वत्सरः । एवम् भावः अर्द्धमासः, मासः स वत्सरः ।
संज्ञायाम् इति किम् ? पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दृश्यते । ननु पौर्णमासीति
शब्दस्य कोऽर्थः ? उच्यते “पौर्णमासात् अण्”, इति पौर्णमासी ; अथवा पूर्वो माः
पूर्णमासः । पूर्वमासद्वयं पौर्णमासी । सा इति अन्त उच्यते” ।—इति कामिका ।

१२२४। आग्रहायणस्य ख्यादृक् ॥ ४।२।२२ ॥

टी—। अग्रहायणमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृति-
गणत्वादथ । “पूर्वपदात् संज्ञायाम्—” (सू ८५७) इति गत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिकोमासः । अग्रत्ययेन
युक्ता पौर्णमास्यस्तथः । निपातनात् पौर्णमास्यामपि लुप् ।
आग्रत्ययिकः ।

In the sense of the subject, stated in the previous rule, the two words आग्रहायणी and अग्रत्यय take the suffix टक् and not अण् after them. Thus to denote the month, which comprises the आग्रहायणी पौर्णमासी we have आग्रहायणिकी मासः ; also आग्रत्ययिकः the month in which comprises the full moon, in touch with the star अश्लेषा or अश्विनी ।

मित—। सा अश्विन् पौर्णमासीति अनुवर्तते । सा अश्विन् पौर्णमासीति प्रसक्तानात् आग्रहायणीशब्दात् अग्रत्ययशब्दात् च टक् प्रत्ययी भवति । अयम् अश्लेषाप्रवादः । अग्रहायणम् अस्या इति आग्रहायणी । “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।२८) इति सूत्रे प्रज्ञादिशब्दात् अण् विधीयते स्वार्थे ण् (यथा प्राज्ञः) । प्रज्ञादयश्च आकृति-
गणत्वेन अग्रहायणमस्या इति प्रज्ञादिलात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः, तथा चति “टिड्ढा” —(४।१।२५) इत्यादि सूत्रेण स्त्रियाम् लीप् तेषां आग्रहायणी इति पदं विभजति । अग्रहायण-शब्देन संवत्सरी गम्यते । [“संवत्सरी वत्सरीऽर्द्धाग्रहायणीऽर्द्धा”त्यमरः] । यस्याः पौर्णमास्याः ऊर्ध्वं संवत्सरेत्यकारणः, सा च पौर्णमासी आग्रहायणीति कथ्यते । “पूर्वपदात् संज्ञायाम्” (८।४।६) इति सूत्रेण नञात्मा कत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अश्विन् इति टक् तेषां आग्रहायणिकी मासः । एवम् आग्रहायणिकः अर्धमासः । आग्रहायणिकः संवत्सरः । अग्रत्ययः अश्विनीनक्षत्रम् । अग्रत्ययेन युक्ता पौर्णमासीति अनुवर्तते । “लुक्प्रतिषेधे” (४।१।४) इत्यादि सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य लीप् । अनु “विभाषा कात्यायनी प्रवचकाणि कीचितीत्यर्थः” (४।१।२४) इति निर्देशेन पौर्ण-

भासाम् “लुपबिभेधे” (४।२।४) इति सूत्रवशात् लुप् न स्यादिति श्रूयितम्, तर्हि कथम् अत्र दीर्घमास्यसिच अच् प्रत्ययस्य लुप् भवति इति चेत् ; उच्यते । निपातनादेव दीर्घमास्यस्यपि लुप् । अतएव दीर्घमास्यो लुप् न स्यात् इति यत् श्रूयितम्, तत् एतदतिरिक्तं एव विषये प्रकृतं इति बोध्यम् । अत्रात्त्वशब्दात् ठक् आन्वयिकः ।

१२२५ । विभाषा फाला खी अवणा कार्त्तिकी चैत्रीभ्यः ॥

४।२।२३ ॥

टी— । एभ्यश्चगा । पक्षे अच् । फाला निकाः—फाला नो वा भासः । आवणिकाः—आवणः । कार्त्तिकिकाः—कार्तिकः । चैत्रिकाः—चैत्रः ।

In the above sense the words फाला नो, अवणा, कार्त्तिकी and चैत्री take the suffix ठक् or the suffix अच् after them.

नित— । सा अघिन् दीर्घमासीति सञ्ज्ञायां फाल्गुनी अवणा कार्त्तिकी चैत्री शब्देभ्यः ठक् प्रत्ययो विकल्पेन अच् प्रत्ययश्च भवतः, फाल्गुनी दीर्घमासी अघिन् मासे, अवणमासे, सवत्सरे वा इति फाल्गुनिकाः, फाल्गुनी अ मासः, अवणमासः, सवत्सरः । फाल्गुनिका इति ठक् । फाल्गुन इति अच् । एवं आवणिकाः, कार्त्तिकिकाः, चैत्रिकाः इति ठक् प्रत्ययानाः, तथा आवणः, कार्तिकः, चैत्रः इति अच् प्रत्ययानाः । कार्त्तिकी मासः । चैत्री मासः, आवणी मासः । एवम् अवणमासः, सवत्सरः ।

१२२६ । साऽस्य देवता ॥४।२।२४ ॥

टी— । इन्द्रो देवता अस्तीति ऐन्द्रं इति । पाशुपतम् । भार्गवस्यत्वम् । त्वज्यमानद्रव्ये उद्देष्टव्ये विशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । “आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया” इति तु शैषिकेऽर्थे सर्ववर्गाणि—(वा २६८८) इति ठक् ॥

Words, expressive of deities take proper suffixes like चय् after them to denote something, offered to or presided over by the said deities. By "something" generally is meant the sacrificial things offered to the deities or the incantation by which they are eulogised. Thus इविः (clarified butter) of which इन्द्र is the presiding deity, is said to be ऐन्द्र इविः । इविच् is the sacrificial thing offered to gods like Indra. The मन्त्रः (incantation) by which इन्द्र is eulogised is said to be ऐन्द्रः मन्त्रः ।

An objection may be raised against the suffix taken by चयि in the line—आय्येयो वै ब्राह्मणो देवताया the suffix being, of course, इक् here ; there being no reference here to any sacrificial article or any incantation. This problem is explained away by the argument that the quality of चयि is ascribed to the Brahman and here he is identified with the देवता in question.

नित—। "सा" इति प्रथमान्तात्, "चस्" इति षष्ठादर्थे दयविहिताः प्रथमा भवन्ति, यत् खलु प्रथमान्तं सा वेत् देवता भवतीति । आ चस देवता इति एतन्निर्णयं प्रथमान्तात्, देवतावाचकमन्त्रात्, अथादयः प्रथमाः सुप्रति भावः । इन्द्रो देवता चस इति ऐन्द्र इविः । ययुपति देवता चस इति यायुपतं इविः । बभ्रुपति देवता चस इति बाह्वृपत्यं इविः । एवंम् आदित्यं इविः । प्राजापत्यं इविः । नम देवता इति मन्त्रेण किं भवति ? "व्यज्रमानद्रव्ये उद्देष्टव्येष्वेव देवता, मन्त्रस्तथा च"—यामे ऋषिरादयः खजान्ते । नम उद्दिश्य खजान्ते, स एव देवतासंश्लेषकः, अत उक्तं "व्यज्रमानद्रव्ये उद्देष्टव्येष्वेव देवता । मन्त्रस्तथा च"—मन्त्र चटिता क्षुतिः, मन्त्रक्षुतिः । वैदिकमन्त्रवर्णकयुक्तः क्षवः उच्यते । तेन ह उद्दिश्यते—देवतां याम् उद्दिश्य वैदिकस्तवः प्रवर्तते सा अपि देवतासंज्ञा भवति इति भावः । तेन इन्द्रो देवता चस मन्त्रस्त च ऐन्द्रो मन्त्रः । देवता इति किम् ।

अस्या देवता अस्या इति प्रत्ययौ न भवति कस्यायाः देवताभावात् । अथ “वाग्देवी वा
ब्राह्मणो देवतया” इत्यत्र नवा अग्निम् उद्दिश्य उच्यते इति बोधः, नापि अग्निम्
उद्दिश्य सगच्छतिः प्रवर्तते—इति तर्हि कथमत्र देवतातद्धितप्रत्ययो भवति
इति चेत् ? उच्यते । “मैत्रिकेयं—अंवे (४।२।२२) इति सूत्रेण ज्ञापितं तदभि-
मानिकत्वं गम्यं (अथ अन्यभिमानिकत्वं गम्यं) इति बोध्यः । “सर्वतामनि—”
(वा १६८८) इति वार्तिकवशेन ठक् विहितः । अग्निर्नाम यो लोकदेवप्रसिद्धो
देवताज्ञातिविशेषः श्रुत्यै तदभिमानो वृत्तव्यः इति चेत्ये । वृत्तव्यस्य लोदाग्रा
अग्निम् तुल्यवित्तम् अलमिति चेत्येव गम्यते । अतः साधूक्तं कारिकायां आदेश—“अप-
मानाद्भविष्यति इति” । ब्राह्मणस्यैव अस्या अग्निना सह उपसीसते इत्यर्थः । “महाराज
प्रोक्ष्यदात् ठक्” (४।२।२५) इति सूत्रं दावत् “सा अस्या देवता” इत्यस्या अनुवृत्ति-
र्भवति ।

१२२७ । कस्वेत् ॥ ४।२।२५ ॥

दो— । क ऋद्धस्य दादेशः स्यात् प्रत्ययसंनियोगिन ।
“यस्म—” (सूत्र) इति लोपात् परत्वात् आदितद्धिः । को
ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः । श्रीदेवता अस्य आयम् ।

The word क (meaning either ब्रह्मा or प्रजापति) changes the
final ण into व when it comes in touch with the suffix. Thus
in the sense कः ब्रह्मा प्रजापति वा देवता अस्य we have कि + अच्—the
क of क being transformed into व; now a question arises
whether the व of कि will elide through the influence of the
rule “यस्मि—” (rule no 311), or it will be lengthened by the
rule “तद्धितेष्वचानादेः” (७।१।१७) । The solution is—that the rule
for lengthening comes after the rule for elision as far as the
order of the arrangement of अष्टाध्यायी is concerned ; and conse-
quently it will supercede the previous one. Thus we have

lengthening in कि and the word काय is formed. कायं इविः—the clarified butter offered to the deity, bearing the name क ।

नित—। सा असा देवता इत्येतस्मिन्नर्थे विहिते असादी प्रत्यये परं सति “क” इति शब्दस्य “ङम्” इति आदेशः स्यात् । “असोऽन्त्यास्य” (१।१५२) इति क-शब्दस्य असास्य अकारस्य स्थाने इकारादेशो भवति । तकारः इत् । तेन कः देवता असा इति विग्रहे अणि परं सति कि + अ इति स्थितम् । ततः किम् “यस्येति अ” (६।४।१४८) इति सूत्रवत्ताम् इकारस्य औपोभवेत् उक्तं “तद्धितेऽप्यसामादेः” (अ०।११७) इति सूत्र-वलीन आदिस्वरस्य इकारस्य इतिः स्यादिति विधेय आह—परस्यस्य वलीयत्तात् आदिस्वरस्य भवति, न स्यात् पूर्वस्यविवक्षितो औपः । तेन कौ अ इति स्थिते “असो-ऽय्—” इति सन्निभतः काय इति शब्दः । कायं इविः । क-देवताकं इविरित्यर्थः । क. इति ब्रह्मा सत्यं—इति दीक्षितः । अ—इति प्रजापतिरिति इति । और्वेवता असा इति अणि कायं इविः ।

१२२८ । शुक्राद् घन् ॥ ४।२।२६ ॥

दी—। शक्तियम् ।

The word शुक्र takes the suffix घन् (२५) instead of अण् to denote the sacrificial thing offered to the deity of the same name or the incantation by which he is to be eulogised. Thus शुक्रोदेवता असा इति शक्तियं इविः ।

नित—। शुक्रशब्दान् प्रथमानान् सा असा देवता इत्येतस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अयम् अणोऽपवादः । शुक्रो देवता असा इति शक्तियं इविं शक्तियोऽध्यायः । देवता यस्मिन् अथाये शुक्रशब्दस्य स्यात् विदुर्न स शक्तियोऽध्यायः ।

१२२९ । अपोभप्लपाक्षप् ह्रस्वां थः ॥ ४।२।२७ ॥

दी—। अपोभप्लियम्—अपाभप्लियम् । अपोभपात्

अथा नपाश्च देवते । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएव अपोभपात्—अपा नपात् अनुब्रूहीति प्रथः ।

The suffix च (i. e. चय) is attached to the two words, अपोनपात् and अपानपात्, themselves expressive of vedic deities, to imply something, presided over by the said deities; and the two words अपोनपत्त्रियम् and अपानपत्त्रियम् are irregularly formed. This irregularity, relative to the structure of these two words, comes only when the aforesaid suffix च steps in and never elsewhere; and thus we meet with such expression as अपोनपात् अपानपात् अनुवृद्धिः ।

नित—। सा अस्य देवता इत्येतिप्रत्यये अपोनपात् अपानपात् चेति वैदिक-
देवताविशेष-प्रतिपादकशब्दाश्च च-प्रत्ययो जायते । कृते च च-प्रत्यये, निपातनेन
अपोनपत्त्रियम्, अपानपत्त्रियम् इति पदद्वयं भवति । अयं च-प्रत्ययो अथ, प्रत्ययस्य
अपवादः । च-प्रत्ययसन्निधानेनैव निपातनसामितं पूर्वोक्तम् रूपद्वयं भवति, अन्यत्र
नहि । तथाहि—“अपोनपात् अपानपात् अनुवृद्धिः”—इत्यत्र च-प्रत्ययान्तात्वात् नैव
निपातननिश्चयं रूपान्तरम् । अपानपात्—अपोनपात् इति अङ्गवर्ति प्रसिद्धः ।
देवतायाः आसक्त्यै पते । ‘देवः’ अङ्गवर्तिप्रत्ययविशेषः । अपोनपत्त्रियम् इति ।
अपानपत्त्रियम् इति ।

१२२० । कृ च ॥४१२॥२८ ॥

द्वौ—। योगविभागो यथा स खानिहृत्यर्थः । अपोनपत्त्रियम्—
अपानपत्त्रियम् । “क प्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्”
(आ २७०१), पैङ्गाक्षीपुत्रियम् । तार्णविन्द्रीयम् । “शतरु-
द्राद् घञ् च” (आ २७०२) । चाच्छुः । शतरुद्राः देवता
अस्य = शतरुद्रियम्—शतरुद्रियम् । चच्छुयोर्विधानसामर्थ्यात्
“दिगोलुङ्गनपत्य” (सू १०८०) इति न लुक् ॥

The suffix च (चय) may also be attached to the two afore-

said words and the forms अपोनप्तीयम् and अपानप्तीयम् are the results.

Now a question may be asked as to why a separate rule is formed. The author of the aphorisms might have sanctioned the suffix क in the previous rule—making the expression अपोनप्त्तापानप्त्तभ्यां चङी; undoubtedly the separation of the suffix क from the previous rule is significant. The significance is that this suffix क is attached to the two aforesaid words as well as to some other words also. These other words include the following :—(1) पौत्रार्चोपुत्र, तार्चविन्दु and the like, and we have forms as पौत्रार्चोपुत्रायम्, तार्चविन्दवीयम् and so forth. (2) The word यत्तद्व्र takes क as well as च and the two forms यत्तद्व्रियम्, यत्तद्व्रीयम् are found to denote something of which यत्तद्व्राः are the deities. Now the words यत्तद्व्रियम् as well as यत्तद्व्रीयम् are instances of तद्धितार्चविन्दु, where the elision of the suffixes is demanded by the rule “विनीर्तुनपत्य” (३१०८); but in the present case this elision does not occur as the two aforesaid rules are formed only to sanction the said suffixes—the existence of which is hereby demanded.

भित्त—। सा असा दीवता इत्येतद्विपर्ययं अपोनपात्-शब्दात् तथा अपानपात्-शब्दात् क-प्रत्ययो भवति । अपोनप्तीयम् । अपानप्तीयम् । तस्याचि अपोनप्तीयं क्विः । अपानप्तीयं क्विः ।

ननु “अपोनप्त्तापानप्त्तभ्यां चङी” इति एकसूत्रस्यैव लाघवं स्यात् । अथ एवञ्च सूत्रेण प्रयोजनम् ? समाधत्ते—“वीनविभागः पूर्वसूत्रे क-प्रत्ययस्य धी योः भवितुम् चङीति, तत्रा यीमस्य पूर्वसूत्रात् विभागः, क-प्रत्ययः पूर्वसूत्रयोगात् विभक्त्य तद्धितार्चविन्दु” इत्यत्र, सूत्रकरणं इत्यर्थः ; “यथासंख्यनिर्णयार्थः” यथासंख्यस्य

यथासंज्ञस्य अपोनपात् शब्दात् तथा अपानपात् शब्दादिव कप्रत्ययो भवति भाष्ये
इति निहेशस्य 'निहेशस्यः' वारणार्थः । "ह च" इति एषक् सुप्रकरणेन च
प्राप्यते यत्, अपोनपात् शब्दात् अपानपात् शब्दाच्च कप्रत्ययो भवति, एवं आन्तेऽपि
ज्ञेयः शब्देभ्यः कप्रत्ययो जायते इति भावः । येभ्यः अन्येभ्यः कप्रत्ययोऽनेन प्राप्यते,
तेऽन्ते षब्दाः कर्त्तृकात् आह्वय भवति लिख्यन्ते दीक्षितेन = कप्रकरणे पञ्चाक्षी-
पुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् (वा २७०१) । पञ्चाक्षीपुत्रादिभ्यः शब्देभ्यः कर्त्तृकेन
अर्थे कप्रत्ययो भवति । पञ्चाक्षीपुत्रो देवता अस्य इति पञ्चाक्षीपुत्रीयम् । तार्थविन्दु-
देवता अस्य इति तार्थविन्द्वीयम् । पञ्चाक्षीपुत्रीयं हविः । तार्थविन्द्वीयं हविः ।
“शतकद्राद् घञ” (वा २७०२)—शतकद्रशब्दात् घ-प्रत्ययस्तथा चकारात् क-
प्रत्ययश्च संयुतः । शतं कद्रः, देवता अस्य इति कप्रत्यये शतकद्रियम् । एवं कप्रत्यये
शतकद्रियम् । [कश्च ईसादेशः । अस्य च ईसादेशः आर्त्तधः] ।

ननु अत्र “तद्धितार्थेचरपद-समाहारः च” (४११.५१) इति सूत्रेण तद्धितार्थेदश-
समासः विहितः, तथासति “द्विगोलुगनपतेर” (४११.८८) इति सुप्रबलात् प्रत्ययस्य
लोपीभक्तिम् महति । कश्च नात्र लोपोद्भवति? अस्या उत्तरं ददाति—“घञ्यो-
र्विधानसाधार्यात् द्विगोलुगनपतेर” (सू. ४०८०) इति न लुक् । घ इति प्रत्ययः क
इति प्रत्ययः च विधातुमेव सूत्रस्य प्रकर्तते । यदि प्रत्ययो एव लुप्यति तर्हि सूत्रयोः का
साधकता ? तस्मात् प्रत्ययलोपाभावश्चैनं च—शतकद्रियं शतकद्रियम् इति पदवचम् ।
‘शतकद्रियं शतकद्रियं वा हविः ।

पूर्वसहस्राख्यायामिदमत्र नूतनं ध्वम्—वेदे तु कश्चित् “अयोमहो स्वाहा” इति
प्रयोगो दृश्यते । स च कान्दमत्वात् सोदयः ।

१२३१ । महेन्द्राद् घाक्षी च ॥४१२॥२८ ॥

दी— । चात्कः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्र—महेन्द्रीयम् ।

The suffixes च and अच् as well as ह् too are attached to
the word महेन्द्र and consequently we have three forms here
—महेन्द्रियम् with च, माहेन्द्रम् with अच् and महेन्द्रीयम् with ह् ।

मित—। महेन्द्रोऽस्य देवता इति एतस्मिन् चर्धे महेन्द्रशब्दात् च-प्रत्ययः, चञ् प्रत्ययस्याया स्वस्यचकारान् च-प्रत्ययश्च भवति । महेन्द्रियं इति—यत् च-प्रत्ययः । माहेन्द्रम्—यत् चञ् । महेन्द्रोऽयम्—यत् च प्रत्ययः ।

१२३२ । सीमाट् व्याञ् ॥ ४।२।३० ॥

दी—। सीम्भम् । टित्वात् ङीप् । सीमी ऋक् ।

The suffix व्याञ् is attached to सीम, instead of चञ् and we have the form सीम्भ । The elision of टकार in the suffix व्याञ् signifies ई in the feminine and the form is सीमी—the च sliding by the rule—इहसहितस्य (६।४।१५०) । [सीम means Moon-god]

मित—। सा अस्या देवता इति एतस्मिन् चर्धे सीमशब्दात् व्याञ्-प्रत्ययो भवति, न तु चञ् । टकार इत् । तेन आदिङितिः । टकार इत् ; तेन ङीयान् ङीप् । सीम्भम् । सीम्भं इति, सीम्भं सूक्तम् । निपां—सीमी । सीमी ऋक् । “सीमी” इत्यम “इहसहितस्य” (६।४।१५१) इति सूत्रेण इतिपरं यकारलोपः । सीमः—चन्द्रः (देवता) ।

१२३३ । वायुह्युपितुप्रसो यत् ॥ ४।२।३१ ॥

दी—। वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् ।

The suffix यत्, and not चञ् is attached to वायु, ऋतु, पितृ and उषस् । [The यत् necessitates the guna of the stem (वायु) and then by the rule “वाक्सी ■ प्रत्यय” (६।१।७८), the ओ of the तुच form is changed to यम् and we have the forms वायव्यम् and ऋतव्यम् । उषस् means aurora.]

मित—। सा अस्या देवता इति एतस्मिन् चर्धे वायुशब्दात्, ऋतुशब्दात्, पितृशब्दात्, उषस्शब्दात् यत्-प्रत्ययो भवति, न तु चञ् । वायुदेवता अस्या इति वायव्यम् । एवम् ऋतुदेवता अस्या इति ऋतव्यम् । वायव्यम् ऋतव्यम् । यत्-प्रत्यये परे अन्यस्या उकारस्य गुञ्चः । यतः “वाक्सी यि प्रत्यये” (६।१।७८) इति सूत्रेण चोन्धाने अचर्देशः । पितरः देवता अस्या इति पितृम् । उषः देवता अस्या इति

सवसां सज्ञम् । पितृदेवता सवस् इति देवता नम्वेद्दे प्रसिद्धे । बाबुस्तु नम्वेद-
प्रोक्तः पवनदेवः । अश्वस्तु काशमिजानो देवता । पित्राम् इत्यात् सकारस्थानं
रीकारादेशश्चतुस्तु परत्वात् प्राच्यः । उवसामित्यात् पदत्वाभावात् सकारस्य
“ससञ्जोक्तः” (८११११) इति कर्त्तव्यं ; पदत्वाभावात् सकारप्रत्यये परे भसञ्जा-
हेतोर्बोधः । भसञ्जा तु पदत्वस्य अपवादः । भसञ्जा तु “यचिमम्” (११४१८)
इति सूत्रेण विहितं, भक्, प्रोक्ता च ।

१२३४ । रीङ्मृतः ॥ ७१४१२७ ॥

द्वी— । असद्व्यकारेऽसार्वधातुके यकारे चो च परे
ऋदन्ताद्भस्य रीङादेशः स्यात् । “यस्येति च” (६१४१४८) ।
पित्राम् । उवसम् ।

The यकार, forming the part of any word, is changed to
रीङ्, when any यकार, except that of a ऋदन्त or सार्वधातुक or the
suffix चि, comes after it. [The ऋ of रीङ् signifies ऋणादेश by
the rule ‘किञ्च’—(१११५१)] ।

नित— । “असद्व्यकारे” कृतप्रत्ययान्तर्गतव्यकारं यञ्च धित्वा प्रत्ययान्तरान्त-
र्भूतयकारे परे, “असार्वधातुके यकारे” कश्चिद्व्यकारादिचतुर्नकारस्थितं यकारं
यञ्च धित्वा सकारान्तरान्तर्भूते यकारे परे, “चो परे” असुततद्व्यकारार्थं विहिते
चिप्रत्यये च परे सति “ऋदन्ताद्भस्य” ऋकारान्तप्रत्यये चतुर्नकारस्थितं
“रीङादेशः” ऋकारस्थाने ‘री’ इति आदेशः स्यात् । रीङ् इत्याद्य ऋकार इत् ।
तच्च “किञ्च” (१११५१) इति ऋणादेशं आपद्यति । ऋकार एव “री” इति भवति
इत्याद्यः । मातरम् इव भाषरति सञ्जीवशम् इति भाषीयति । अच प्रत्यये परे
ऋकारस्थाने “रीङ्” । अच प्रत्ययस्तु नहि ऋदन्तान्तर्गतः । एवं पिता इव भाषरति
पित्रीयते । अत अच प्रत्ययः । पुनः पुनः करोति इति चिञ्जीयते इति यङ् । यङ्
प्रत्ययस्तु न सार्वधातुकः । अमासा माता भूता इति मालीभूता [चि प्रत्ययः । ऋकार-
स्थाने “रीङ्” च] । एवं पितरः देवता अस्य इति विद्यते इत् प्रत्यये परे ऋकारस्य

शीङ् । अन्नादेयः । तेन पिबी यत् इति श्रितम् । ततः “यसेति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः । ततः पिबाम् इति पदम् ।

“कृतः” इत्यत्र तत्कारस्य साधारणता ? “तपरस्तत्कावस्” (१।१।७०) इति लकारः । परिहृतस्तेन चैकीय्येने इत्यत्र कृधातोः यङि न रीछादेशः । निजैविष्यते इत्यत्र गु धातोः यङिच न रीछादेशः बोध्यः ।

१२३५ । द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्वदम्नीषीस-वास्तोष्मति-
गृहमेधाक्त च ॥ ४।२।३२ ॥

दौ— । चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्-द्यावापृथिव्यम् । शुना-
सीरीयम्-शुनासीर्यम् ।

The suffix क् (ईच), as well as the suffix यत्, are attached to द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अम्नीषीस, वास्तोष्मति and गृहमेध ।

सित— । सा अस्मै देवता इति एतद्विग्रहे एव्यः क् प्रत्ययः, चकारान् यत्-
प्रत्ययस्य भवतः । अच् प्रत्ययस्य तथा एतत्तरपदस्य विहितस्य ण्यप्रत्ययस्य च
अपवादः । यौय पृथिवौ च द्यावापृथिव्यौ [“द्वितस्य पृथिव्याम्” इति सूत्रस्य
द्रष्टव्यम्] । द्यावापृथिव्यौ देवते अस्मै इति क् प्रत्ययः—द्यावापृथिवीयम् ।
यत्—द्यावापृथिव्यम् । तत्रयत् “यसेति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण ईकार लोपः ।
रुह्य ईयादेशः । शुनः सायुः । सीरः सूर्यः । शुनश्च सीरश्च इति शुनासीरी ।
“देवताचक्षे च” (६।१।९६) इति आनङ् । शुनासीरी देवते अस्मै इति क् शुना-
सीरीयम्, यति शुनासीर्यम् । मरुत्वान् देवता अस्मै इति मरुत्वतीयम् । पृथे
मरुत्वत्वम् । मरुत्वतीयम्—इत्यत्र भस् धायां पदलानावात् न तत्कारस्य दकारः ।
[भस्वर्थे तु सामास्ये तान्मस्य च “तसौ मरुथे” इति पदलानावात् अयः ; तेन मरुत्वम्,
किदुत्वम् इत्यादि सिद्धम् इति एतदर्थं वक्ष्यामि] ।

अधिय सीमय इति अग्नीषीसौ । [“ईदयोः सीमयश्चयीः” (६।३।२७) ॥ इति
ईत्] । सी देवते अस्मै इति अग्नीषीसीयम् । अस्मै अग्नीषीस्यम् । वास्तुनः पतिः इति
वास्तोष्मतिः रुद्रः इन्द्रो वा । [रुद्रः सन्तु ई वास्तोष्मतिः इति आश्रयः । वास्तोष्मतिः

सुरपतिरित्यमरः] वाक्शोष्यतिर्देवता अस्य इति वाक्शोष्यतीत्यम् वाक्शोष्यताम् । शृङ्गमेधो
देवता अस्य इति शृङ्गमेधोयम्, शृङ्गमेध्यम् । वाक्शोष्यति इत्यत्र मिथ्यातनादनुक्त-
समासः, यकारयमस्य बोध्यः । वाक्शमनीरमातु—शुनासीरौ अस्यस्तः इति शुनासीरः
इन्द्रः इति आदौ साधयित्वा पश्चात् शुनासीरः इन्द्रः देवता अस्य इति विशिष्टं प्रदर्शितं-
वान् । उक्तं च—“सायूदित्वाभिमन्त्री विवर्णितः” इति वैदमण्ये भक्तभास्करः ।
सहित्वाभ्ये च—“वमौ मरुत्वान् विहासतसुदः” अत्र मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान्
इन्द्रः इति भरतभक्तिकः ।

१२३६ । अग्नेर्दक ॥ ४२॥३३ ॥

दी— : आग्नयेयम् ।

The suffix डक् is attached to अणि and the form is आग्नेयम् ।

नित्य—ः अग्निश्चिदात् ठक् सगत् देवता इत्येतत्तन्निष्पद्यते । अग्निर्देवता यस्या
तत् आग्नेयं सूक्तम् । आग्नेयोऽष्टाक्षपात्तः । अयम् ठक् प्रत्ययः अण् प्रत्ययस्य
पञ्चाक्षः । अपिच "प्रान्दौघ्यतोयेषु तद्धितायेषु सप्तस्य अग्निश्चिदात्तम् ठक् चत्वात्य"—
इति काशिका । अयमर्थः—“तेन दौघ्यति स्त्वति व्यति जितम्” (४।४।९) इति सूत्रात्
प्राक् तेषु वेषु अर्थेषु तद्धिताप्रत्ययाः भवन्ति, तेषु तेषु चिदात्तम् अर्थेषु अग्निश्चिदात्तम्
अलिङ्ग्यात् ठक् प्रत्ययो भवति । कलेठं क् चत्वात्यः ।

१२३७ । कालेभ्यो भववत् ॥ ४२।३४ ॥

दौ- । मासिकम् । प्राशयेत्यम् ।

Words, expressive of time, take the same suffixes after them, to denote something, presided over by the said time, as are attached to them in the sense of "produced or born in it". Thus the suffix उन् is attached to the word मास to denote something born or produced in the month and the form is मासिक; consequently the same suffix will be taken by मास and the form will be मासिक to imply something, of which मास is the presiding deity.

नित—। “जासिभ्यः” काखवाचकशब्दभ्यः “भववत्” प्रत्यायाः भवतीति शेषः ।
 काखवाचकशब्दभ्यः “तस्मिन् भवः (उत्पत्तिः)” इत्यर्थे ये ये प्रत्यायाः सन् यत्र
 भवन्ति, ततः ततः “सा अस्य देवता” इति एतत्त्रिप्रथमे ऋषिं तैत्ति प्रत्यायाः इत्यन्ते ।”
 “कात्वाट् ठञ्” (४।३।११) इति प्रथमेषु “तस्मिन् भवः (जातः)” इत्यर्थे काख-
 विधेयवाचिशब्दभ्यः प्रत्यायाः विधास्यान्ते, ते प्रत्यायाः “सा अस्य देवता” इति
 एतत्त्रिप्रथमे ऽपि तथैव इत्यन्ते इति निश्चयः । ननु “भववत्” इति (वत्करणे) कथम्
 विहितम् ? “सर्वसाहचर्यं परिग्रहार्थम्” इति काशिका । देवतार्थे विहितः प्रत्यायाः
 सर्वेष्वेव भवार्थे विहितेभ्यः प्रत्यायेभ्यः अभिज्ञा इति ज्ञापनार्थमिति भावः । तथाहि
 मासी देवता अस्य इति मासिकम् एवं मासेभ्यः मासिकम् । [“कात्वाट् ठञ्” (४।३।११)
 इति ठञ् प्रत्यायः] । ग्राह्य देवता अस्य इति ग्राह्येष्वम् । एवं ग्राह्येभ्यः भव
 ग्राह्येष्वम् [“ग्राह्य एण्य” (४।३।१७) इति एण्य प्रत्यायः] । एवं सावत्सरिकम्,
 आर्द्ध मासिकम्, घासन्तम् इत्यादि ।

१२८ । महाराजप्रौष्ठपदात् ठञ् ॥ ४।३।२५ ॥

दी—। माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to महाराज and प्रौष्ठपद and the
 forms are माहाराजिकम् and प्रौष्ठपदिकम् ।

नित—। “सा अस्य देवता” इति एतत्त्रिप्रथमे महाराजशब्दात् प्रौष्ठपदशब्दाच्च
 ठञ् प्रत्यायो भवति । महाराजो देवता अस्य इति माहाराजिकम् सूत्रम् । प्रौष्ठपदो
 देवता अस्य इति प्रौष्ठपदिकम् । महाराजः कुबेरः ।

“सा अस्य देवता” इत्यधिकारः समाप्तः ॥ अथ प्रासङ्गिकसूत्रवयम् आचष्टे—

१२३८ । देवताद्वन्द्वे च ॥ ७।३।२१

दी—। अत्र पूर्वोत्तरपदयोरादधीवृद्धिः स्यात् निति इति
 किति च परे । आग्निमातृकम् ।

When two words, expressive of vedic deities, are com-
 pounded into a single whole (in द्वन्द्वमात्रे) and the com-

pounded word takes a suffix, which is a कित्, शित्, or शित् one, the first vowel of both the words forming the compound, undergoes lengthening. [As already said a suffix is said to be शित्, when the letter च slides from it, शित्—when ए slides, and कित्—when क slides] ।

नित—। देवविहितवागे ययो दी'वयोः सहैव इति प्रदानम् वेदेषु विहितम्, तस्योयो' दन्वसमासो भवति, स एष देवतादन्व इति पारिभाषिकीं संज्ञां भजते, यम् ईदृशो देवतादन्वसमासो भवति, तत्र समासस्थितस्य देवतावाचिनः पूर्वपदस्य च अचः (स्वरवर्णाः) वर्तन्ते तेषु आद्यस्य अचः (स्वरवर्णस्य), तथा समासस्थितस्य देवतावाचिनः उत्तरपदस्य च अचो विद्यन्ते तेषामपि आदास्य अचो वृद्धिर्भवति तद्धिते अकारेत्—प्रत्यये परे, अकारेत्—प्रत्यये परे, अकारेत्—प्रत्यये परे ।

अत्र “देवतादन्व च” इति सूत्रे “सजिह्वि” (अ० १११४) रित्यसौ वृद्धिरनुवर्तते, “अचो जिह्वति” (अ० १११६) इत्यसौ अकारेत् प्रत्यये तथा अकारेत् प्रत्यये परे इति अनुवर्तते, “किति च” (अ० १११८) इत्यस्मात् किति (अकारेत् प्रत्यये परे) इत्यस्य चागुह्यति, “तद्धितेष्वचमादेः” (अ० १११७) इति सूत्रात् अचमादे—रित्यस्य, “ह्रस्वसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च” (अ० ११२८) इत्यस्मात् “पूर्वपदस्य” इत्यस्य तथा “उत्तरपदस्य” (अ० ११२०) इत्यस्मात् “उत्तरपदस्य” इत्यस्यापि अनुवर्तते । अग्रिमं भवत् च इति अग्रिमवती—“देवतादन्व च” (११२६) इति आगच्छ । अग्रिमवती देवते अस्य इति अच् । अच् खलु तद्धिते अकारेत्-प्रत्ययः—तेन अग्रिमपदस्य आदिस्वरस्य अकारस्य, तथा भवत्पदस्य आदिस्वरस्य अकारस्य इति । तस्मात् अग्रिमामृतम् इति पदं सिद्धम् ।

अग्नौ आग्न्यामारुतम् इति भवितुम्भवति, “देवतादन्व—” (११२६) इत्यनेन “आगच्छ” वस्मात्, अग्रिमवती इति समाससम्पदानात् । समासपते—इदं विग्रह-वाक्यम् न लौकिकसाक्षिप्रचक्षितम्, अपि तु वैदिकसाक्षिप्रचक्षितम् एव । तेन विग्रहवाक्यस्य प्रतीकित्वानात् (वैदिकत्वात्) आगच्छ इति वाचिका “अग्रणी” (११२७)

इति इलसीद । आभिवादनं कर्म, एवम् अपि च यन्मन्त्रं यन्मोक्षदणौ तौ देवते
अथ आभिवादनम् सूत्रम् । स्त्रियां—आभिवादसीम् अण्डादीन् आत्मभेत ।

“यो देवताहन्ः वृक्षहविःसन्नन्वी, तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्द-
विशाखौ देवते स्कन्दविशाखः ; ब्रह्मप्रजापती = ब्राह्मप्रजापत्यम्”—इति काशिका ।

येह स्कन्दविशाखयोस्तथा ब्रह्मप्रजापत्योः सङ्गं हविःप्रदानम् न विहितम् अतो
न देवताहन्समासविधिरिति भावः ।

१२४० । नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७३१२२ ॥

दी— । परस्य इन्द्रस्य वृद्धिर्न स्वात् । सौमिन्द्रः । परस्य
किम् ?—ऐन्द्राग्नः ।

But the word इन्द्र, forming the second half of a देवताहन् compound, is an exception to the previous rule—(i. e. it undergoes no lengthening).

विश— । यदा तु देवताहन् इन्द्र इति परपदं भवति, तदा पूर्वोक्तसूत्रविहितं
वृद्धिम् इह परस्मिन्तम् इन्द्र-पदम् न भजति । सौमस्य इन्द्रस्य इति सौमिन्द्रौ । सौमिन्द्रौ
देवते अस्य इति अण् । सौमिन्द्रः चणः । अत्र पूर्वपदस्य सौमस्य एव आदिस्वर-
वृद्धिर्न तु इन्द्रस्य परपदस्य । अपि च इन्द्रस्य इति अयन्नेदौ । [देवताहन् च
(६।१।२६) इति आनङ्] । अयन्नेदौ देवते अस्य इति अण्—आग्नेन्द्र चणः । यत्र
इन्द्र इति परपदम् न भवति तत्र तु नायं नियमो यथा—इन्द्रस्य अपि च इति इन्द्राणी ।
इन्द्राग्नी देवते अस्य इति अण् ऐन्द्राग्नः चणः । अत्र उभयपदस्य एव आदिस्वर-
वृद्धिः । ऐन्द्राग्नम् एकादशवर्णपाठं अत्र निर्दिष्टम्—इति काशिका ।

१२४१ । दीर्घाश्च वरणस्य ॥ ७३१२३ ॥

दी— । दीर्घात् परस्य वरणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् ।
दीर्घात् किम् ? आभिवादनम् । आभिवादनौ अण्डादीन् आत्मभेत ।

Under parallel circumstances, the word वक्ष्ण undergoes no lengthening, when it stands after a long vowel.

मित—। “दीर्घान्” दीर्घस्वरान् “परस्व” परस्मितस्य “वक्ष्णस्य” वक्ष्ण इति शब्दस्य “न वक्षिः” । दीर्घादुत्तरस्य वक्ष्णस्य पूर्वोक्तसूत्रविहिता इति न भवति इति भावः । इन्द्रस्य वक्ष्णस्य इति इन्द्रावकृषी । [“देवसा इन्द्रे च” (६।१।२६) इति आनङ्] । इन्द्रावकृषौ देवते अस्य इति अङ्—ऐन्द्रावकृषम् ; दीर्घावर्णान् आकारान् उत्तरस्मितस्य वक्ष्णपदस्य न वक्षिः, एवं मौढावकृषम् । दीर्घान् परो वक्ष्णशब्दो यत्र न भवति तत्र तु एवम्—अङ् निष् वक्ष्णस्य इति अङ्नीवकृषी । “ईदङ् नः ; सोमवक्ष्णयोः” (६।१।२७) । ततः अङ्नीवकृषौ देवते अङ्ग इति अङ् । “इदुहौ” (६।१।२८) इति सूत्रस्यात् इद्विमति उत्तरपदे परे सति “ईदङ् नः ; सोमवक्ष्णयोः” इति सूत्रस्यावाधस्येन आङ् निवादादङ् इति पदम् । अत ईदङ् नः ; सोमवक्ष्णयोरिति सूत्रस्यावाधित्वात् अङ्गे रिख्यमेव । तेन वक्ष्णपदस्य दीर्घस्वरपरत्वाभावात् आदिस्वरवृद्धिनिषेधो न प्रवर्तते । स्त्रियां—आङ् निवाकृषीम् अमङ्गासीम् आख्यमेत ॥
अथ प्रासङ्गिकं समाख्य प्रकृतमारभते—

“महाराजप्रोष्टपषाट् ठञ्” (४।१।३५) इति सूत्रस्य वार्तिकवयं पठति—

द्वौ—। “तदस्मिन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंस्त्रानम्” (वा २७०६) । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । “पूर्णेमासादण् वक्तव्यः” (वा २७०७) । पूर्णे मासोऽस्यां वर्त्तत इति पौर्ण मासी तिथिः ।

Words like नवयज्ञ, पाकयज्ञ etc., take the suffix ठञ् after them to imply the time or place in which they are performed. Thus the word नावयज्ञिकः denotes the time in which the sacrifice नवयज्ञ takes place, similarly we have पाकयज्ञिकः । The suffix णञ् is attached to पूर्णमास to denote the time which

comprises it. Thus the word पौर्णमासी implies the तिथि (i.e. the lunar day), in which there is पूर्णमास (i. e. the completion of the lunar month).

नित— । तदस्मिन् वर्तते इति एतच्चिदर्थे प्रथमान्तैश्च नव्यशादिभ्यः उच् प्रत्ययी भवति । नार्ति कस्य चर्षेण चयम्—“तदस्मिन् वर्तते इत्यर्थे प्रथमान्तैश्च नव्यशादिभ्यः उच्: “उपसङ्गमन्” शयमन् काव्यम् इति विधः । नवः नूतनः यच्: इति नव्यशः । “नव्यश्च नूतनश्चाप्यविवक्षो यच्: आद्यहायषाक्षः, सः यस्मिन् काले वर्तते सः नावयश्चिकः आद्यहायषकालः इति वाक्य” —इति चाक्षमनोरमा । एवं पाकयच्: तयसनाम् निसाध्वः पार्वणस्यालीपत्कादिः, स यस्मिन् काले वर्तते स पाकयश्चिकः । अस्मिन् वर्तते इत्येतच्चिदर्थे पूर्णमासस्येति प्रथमान्तात् अच् प्रत्ययी भवति । “मासः अद्भ्या । पूर्णमासी मासस्तु इति पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, स यद्यां तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अच् प्रत्यये सति “टिच् ङाचव —(४।४।५)” इति स्त्रियां क्लीप् । “यद्यपि पूर्णमाः अद्भ्याः = पूर्णमाः । तस्येदमित्यर्थे “तस्येदम्” इत्यसि पौर्णमासीति सिद्धम्, तथापि ईदम् एवाचे अयं साधुविति भावः” —वाल्मीकिरसा ।

१२४२ । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४।२।२६ ॥

दी— । एते निपात्यन्ते । “पितुर्भर्तारिव्यत्” (वा २७०८) । पितुर्भर्ता पितृव्यः । “मातुर्दुलच्” (२७०८) । मातुर्भर्ता मातुलः । “मातापितृभ्याम् पितरि डामहच्” (वा २७०८) । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । “मातरि षिच्” (वा २७१०) । मातामही । पितामही । “अवेदुंश्चे सोददूसमरीसचो वत्तव्याः” (वा २७१२) । सकारपाठ-सामर्थ्यात् षः । अविदूसम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । “तिलान्विथलात् पिप्पलेजौ” (वा २७१३) । तिलविथलः ।

तिलपेजः । वन्यस्तिलः इत्यर्थः । “पिञ्जल्लुङ्गसि लिङ्”
(वा २७१४)—सिञ् पिञ्जः ।

Four words, viz पित्र्य, मातृ, मातामह and पितामह are irregularly formed. But Katyayana in his varttika has derived them in the following ways :—

(I) The suffix व्यत् is attached to पिह्, to denote his bother and we have the word पित्र्य ।

(II) The suffix इत्यच् is attached to माह् to denote her brother and we have consequently the form मातृ ।

(III) The suffix डानइच् is attached to both पिह् and माह् to denote their fathers and we have at once the words पितामह and मातामह ।

(IV) The same suffix, is attached to माह् and पिह् to imply their mother and in this case, the suffix is said to be a चित् one, whereby ई (डीच्) is attached to them in the feminine. In this way पितामही and मातामही are formed.

(V) The suffixes सीद्, ह्रस्व and सरीरच् are attached to चिन् to denote her milk. Thus we have चिन्सीद्, चिन्ह्रस्व and चिन्सरीरच् । The च् of सीद् is dictated to be a dental one in the body of the said suffix, and consequently it is not turned into a cerebral one.

(VI) The suffixes पिञ्ज and पेज् are attached to तिल to denote a sterile sesamum (plant) and we have the forms तिलपिञ्ज and तिलपेज् ।

(VII) In the vedic literature the suffix पिञ्ज is counted as

विद् and consequently the चकार of तिलहिलेद, giving rise to the form तिलपिप्पः ।

निध— । पितृशब्दः सातुशब्दः सातामशब्दः पितानशब्दश्च निपातकेन सिद्धान्तिः । वार्तिककारास्तु एवम् भवन्ते—“पितृशब्दात् तत्त्वभातरि अभिधीयमाने ‘व्यत्’ प्रत्ययो भवति—पितृशब्दः । सातृशब्दात् वज्रातरि गम्यमाने दुल्लच् प्रत्ययो भवति—सातुलः । पितृशब्दात् तथा सातृशब्दाच्च तयोः पितरि बोधमाने डामहच् प्रत्ययो भवति—पितारहः । सातामहः । “मातरि विश्व”—पितृशब्दात् तथा मातृशब्दाच्च तयोः मातरि गम्यमाने डामहच् प्रत्ययो भवति । स च प्रत्ययः विद्धत् भवति ; तेन विद्धात् स्त्रियाम् ङीष् [“विद्गौरादिभ्याश्च” इति]—पितारङ्गीः सातामङ्गी । “अयेः—इति । अवि शब्दात् दुग्धे गम्यमाने सोढ, दूध, मरीसच् एते प्रत्यया भवन्ति । अविषोढम्, अविदूधम्, अविमरीसम् । अविदुग्धमित्यर्थः । अविः स्त्रीजातीयो मेषः ।

ननु अविषोढम् इति पदस्य सकारश्च खद्यं न घट् भवति—तस्य “सोढ” इति प्रत्ययस्य अवप्रवत्वादिति चेत् ?—उच्यते । सूत्रे शतः “सोढ” इति निर्द्देशम् अदृष्ट्वा “सोढ” इति निर्द्देशः प्रदत्तः, अतः प्रत्यये “सकार-पाठसामर्थ्यात्” सकारश्चैव प्रत्ययस्य निर्द्देशात्, सत्यस्य च क्त्वापत्तिः । तिलहिलेति—तिलशब्दात् पिप्प पेज इति प्रत्ययो भवता, फलरत्नः औषधिविशेषश्चेत् गम्यते । तिलपिप्पः, तिलपेजः—फलरत्नः तिल-संज्ञकः औषधिविशेषः । एवं—“हृत्तसि” वैदिके साहित्ये अयं पिप्पप्रत्ययः विद्धत् भवति, हिल्लात् च टेशोऽपः—तमे “लिप्प” इत्यस्य चकारलोपः । तिलपिप्पः ।

१२४३ । तस्य समूहः ॥ ४।२।३७ ।

दी— । काकाणाम् समूहः—काकम् । काकम् ।

Suffixes like चच् are attached to words to imply a collective group of persons or beings or things. Thus suffix चच् is attached to the word काक (a crow), giving rise to the form काकम्—which means a group of crows.

मित—। “यस्” इति षष्ठात्नात् “समूहः” इति एतद्विषयं यथाविहितम्
प्राक्दीव्यतीया अथादयः प्रत्यया भवन्ति । काकानां समूहः इति अण् काकम् ।
बक्रानाम् समूहः इति अण् वाकम् । समूहप्रत्ययान्ताणां पदानाम् साधारण्यतः
व्यवहारस्य लोभ्यम् ।

समूहवाचक—प्रत्ययानाम् अधिकारः “इतिवक्तृत्वच” (४।२।५१) इति सूत्रं
यावत् वर्तते । सूत्रकाराश्च पञ्चात् वक्षन्ति (१) अक्षिनात् (अर्चनवस्तु वाचका
शब्दात्) ठञ् भवति, (२) यस्त्वन्दस्व आदिवर्षः अनुदात्तः तस्मात् अञ् भवति
(३) गोवात् (गोववाचकात् शब्दात्) ठञ् भवति, (४) तथा केभाश्चिन् शब्दभ्यः
केचित् विशिष्टाः प्रत्यया भवन्ति—यथा “केदारवच” (४।१।४०) इति केदारशब्दात्
अञ् प्रत्ययो भवति—एवमादयः । असौष्ठिन् सूत्रं येषाम् अञ् विहितः, ते
पूर्वोक्तभ्यः अन्वे इति विशिष्टः । तथाहि यः शब्दः चैतनवस्तुवाचकः, अपिच यस्य
आदिवर्षः उदात्तस्त्वयं यस्य गोववाचकाद् अञ्, यस्य च तद्धितप्रकरणे समूहावार्थं
विशिष्य कथित् प्रत्ययो नोक्तः तस्मादेव शब्दात् अण् भवति । इत्यभ्युत्पत्तेयं
उदाहरणम् अस्मिन् सूत्रे उल्लिखितम् ।

काकशब्दस्य चैतनवस्तुवाचकः, अस्य आदिवर्ष उदात्तः, नहि अयं गोववाचको
न वा असौत्तरं विशिष्य कथित् प्रत्ययः समूहवाचक—प्रत्ययाधिकारं कथितकथाय्
एतस्मात् काकशब्दात् समूहार्थं अण् भवति । [गुणादिभ्यो शानच् प्रत्ययश्च वक्तव्यः
इति कचित् दृष्टं तदपि इह स्मर्तव्यम् । गुणानां समूहः गुणयामः । करणानां
समूहः इति करणयामः । गुणद्वयस्य—गुण करण, तत्त्व, बन्ध, इन्द्रिय ।
आकृतिकर्माऽयम् ।]

१२४४ । भिच्चादिभ्योऽण् ॥ ४।२।५२ ॥

दी—। भिच्चाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो
गर्भिण्यम् । इह ‘भस्त्रादे’—इति पुं वझावे कर्तं ॥

The suffix अण् is taken by भिच्चा and a few other words (i.e.,
भिच्चादिशब्द) to denote a collective group. Thus to denote भिच्चाणां
समूहः we have भैक्षम् ।

मित—। तस्य समूह इति एतन्निरूपणं भिन्नाशब्दात् तया अपरेभ्यः केभ्यः शब्दभ्याम् अण् प्रत्ययो भवति । भिन्नाशब्दात् समूह इति शेषम् । भिन्नादि शेषा—भिन्ना, गर्भिणी, चेष्ट, करीष, चट्वा, चर्मिन्, चर्मिन्, सङ्घ, युवति, पदाति, पङ्क्ति, अध्वर्यन्, दक्षिणा, मरत, विषय, ग्रीव ; कृतादिभ्यः सुष्ठुः—इत्यपि अत्र कश्चिद्विशेषः ।

“अचिन्त इतिधर्मोक्तम्” (४।१।४७) इति वक्ष्यमाणसूत्रे च उक्तं प्रत्यये प्राप्ते सति तस्य उक्तः अपवादोऽयम् अण् इति अनेन सूत्रेण आप्तमितम् । गर्भिण्यम् इति—गर्भं शब्दात् प्रत्ययौघे इण् प्रत्यये कृते सति गर्भिन् इति शब्दः । स्त्रियासौप् गर्भिणी । गर्भिणीनां समूहः इति अण् प्रत्यय-सौगं गर्भिण्यम् । येषाम् आदिदणं अनुदात्तस्तेषाम् अण् भवति इति पश्चात् “अनुदात्तादेरण्” (४।१।४८) इति सूत्रे मध्यति । गर्भिणी-शब्दोऽपि अनुदात्तादिसंज्ञादेतज्ज्ञात् अण्भवत्यु इति अण् प्रत्यये प्रसक्ते तस्य अपवादोऽण् प्रत्ययोऽस्मिन् सूत्रे विहितः ।

अनु अण् प्रत्ययं वञ्चयित्वा अण् प्रत्ययविधानस्य किं फलमिति चेदुच्यते—अण् प्रत्यये कृते प्रत्ययस्य—पदस्य अन्तीदात्तत्वं भवति (अस्मिन्वचः उदात्तो भवतीत्यर्थः), अण् प्रत्यये तु विहिते प्रत्ययान्तपदस्य आनुदात्तत्वम् (आदि अण् उदात्तोभवतीत्यर्थः) इति स्तरे विशेषोक्तिः तत्रिषोपज्ञापनार्थमेव, अत्र गर्भिणीशब्दस्य एङणम् ।

इहगर्भिणी शब्दे —“भस्याडे—” इति पुंनञ्नावे कृते सति—

गर्भिणी शब्दात् अण् प्रत्यये कृते सति “भस्याडे तच्चित्” इति पुंनञ्नावः । ततः अण् प्रत्ययस्यानिष्ठौ गर्भिन् अ (अण्) इति स्थितम् । ततः “नञ्चचित्” (६।४।४४) इति टि-चोपे प्राप्ते सति आह—

१२४५ । इमण्यनपत्ये ॥ ६।४।१६४ ॥

दी—। अनपत्यार्थे अणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन “न—स्तद्धिते” (सूत्र ६।७८) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शब्दन्तादननुदात्तादेरणि यौवतम् ।

A word ending in (the suffix) इन्, suffers no change, provided that the suffix चच् be attached to it in any sense other than चपत्यार्थे (i. e. the son or descendants of the person, denoted by the word ending in इन्). [Thus in the aforesaid case the elision of टि—sanctioned by “नस्तद्धिते” (६१४।१४४) is barred by this rule and we have गर्भिन् + चच् intact. Then the first vowel is lengthened and we have the form गर्भिणम्]. In the similar way we have यौवनम् with चच् meaning युवतीनाम् समूहः a bary of युवति or youthful ladies. Again the word युवती may be said to be the feminine form of युवन्—a word derived from the root यु of the कदादि class, with the suffix इन्, and consequently to denote युवतीनां समूहः we may have यौवनम् with चच्—this word युवती undergoing पुं बदभाव by the varttika “भस्मादे तद्धिते” and with the necessary lengthening of the first vowel.

नित—। इन् अपि चपत्ये इति ऋद्भिः । “प्रकृत्यै काच” (६१४।१६२) इति सूत्रात् “प्रकृतिचङ्”तीति अनुवर्तते । अपत्यात् अपत्यप्रत्ययात् चपत्य इति ‘चपत्यम्’ । तद्धित् इति “चपत्ये” । अपत्यार्थं बर्द्धयित्वा अन्यविशेषे प्रयुक्ते चच् प्रत्यये परे सति, “इन्” इन् प्रत्ययान्तः शब्दः “प्रकृत्या” प्रकृतिचङ् भवति, च कदापि विकृति भजते । यदि केनचिदपि सूत्रेण इन्प्रत्ययान्त-शब्दस्य काचित् विकृतिः (परिवर्तनम्) उपदिष्टा, सा विकृतिः अपत्यार्थात् अन्यविशेषे विहिते चङि परे न भवतीति इति सरलार्थः । तथाहि पूर्वसूत्रस्याख्यायाम्—गर्भिणीनां समूह इत्यर्थे चच् प्रत्यये विहिते, “भस्मादे तद्धिते” इति क्वचित् पुं बदभावे, गर्भिन् + चच् इति विकृते सति “नस्तद्धिते” (६१४।१४४) इति टिप्पणी प्रसङ्गे विद्यमानि—अपत्यार्थात् अन्यः समूहार्थस्त्वित्यर्थे विहिते चच् प्रत्यये परे सति इन् प्रत्ययान्तस्य गर्भिन् शब्दस्य “नस्तद्धिते” (६१४।१४४) इति सूत्रेण प्रसङ्गा टिप्पणीपक्षे विकृति न स्यात् । तेन गर्भिन् इति शब्दस्य चादिसरस्यौ गर्भिणम् इति रूपम् । एवं युवतीनां समूहः इति

युवतिश्च दातुं चञ् । “भस्यादौ तद्धिते” इति पुं वञ्चावसरेण युवतिश्चान्ते युवन् इति प्राप्तम् । ततः युवन् + चञ् इति स्थिते भवि चपत्यार्थात् अन्यस्मिन् समुदाहर्णे विहिते चञ् प्रत्यये परे “नसञ्चिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण प्राप्ता टिलोपरूपा विहितिरनेन प्रतिविद्धा । ततः आदिस्वरहस्वी दीवन्मितिरूपम् । “कनिन्युद्धितश्चि—” इति युधातोदीणादिकः कनिन् प्रत्ययः, तमे युवन् इति पदम् । ततः स्त्रियां “यूनसिः” इति सूत्रेण युवतिश्चन्दः प्राप्स्यते । स च अनुदात्तादिः । अतोऽध्यात् चञ् प्रत्ययः । कलस्य युवतिश्चन्दे अनुदात्तादिस्त्वणोञ् प्राप्नोति । सङ्घाथमार्थे भयं भवत्तः भिद्यादिगोपयतिः इति । युवति + चञ् इत्यत्र पूर्वं पुं वञ्चावः पर्याप्तं प्रत्यय इति चपुका अनुदात्तादित्वाभावात् अणि एव प्राप्ते सति चय पाठान्तर्गताजपि भाषा-कैयटयोः स्पष्टम् । यौतीति अदभ्रिगणौषधालोः भतृप्रत्यये सते युवत् इति पदं स्त्रियां च युवतीति भवति । युवतीमां समूह इति अणि “भस्यादौ तद्धिते” इति पुं वञ्चावे सति अनुदात्तादित्वात् युवत् चञ् इति स्थितम् । ततः आदिस्वरहस्वी दीवन्मितिरूपम् ।

१२४६ । गोत्रोचोद्गोरभ्रराज-राजन्य-राजपुत्रवत्समनुष्या-
जावुञ् ॥ ४।२।३८ ॥

दी— । एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम्,
तन्नायत्यमात्रम् ।

The suffix वुञ् is attached to गोत्र, उचन्, उद्ग, उद्ग, उद्ग, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, अनुष्य and अज in the sense of a collective group. By the word गोत्र present in this sūtra, we are to understand its ordinary meaning, that is लौकिक गोत्र i. e. the lineage (all the offsprings comprising the sons, grandsons and so forth) and not the technical sense of the term as in the sūtra “अपत्यं गोत्रप्रवृत्ति गोत्रम्” &c.

नित— । गोत्रवाचकशब्दात् तथा उचोदिभ्यश्च “एभ्यः समूहः” इति एत-
च्चिस्ये वुञ् प्रतायो भवति । अजिन् सूत्रे सङ्गित्वात् न गोत्रशब्देन लौकिकम

यत् गोत्रं काश्यपभारवाजादिकृत् ऋजम् । यत् गोत्रम् अपत्यभावं "प्रवराध्याये प्रविगणितं पुनर्पीडादिकृत्कृतपत्य" मिति वक्ष्यमनीरसा । "अपत्या" षीष्प्रवृत्ति गोत्रम्" (४१११६९) इति यत् पारिभाषिकं गोत्रं तत् तु इह न विवक्षितम् । "अपत्याधिकारादप्यत्र लौकिकमेव गोत्रं दृश्यते, न तु पारिभाषिकम् गोत्रमिष्यते" इति 'स्त्रीपुंसाभ्याम्—'(४११५७) इत्यादि सुप्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः" इति वाक्यमनीरसा ।

१२४७ । सुवीरमाकौ ॥ ७१११ ॥

दी— । सु सु एतयोरनुमासिकयोः क्रमात् 'अनं' 'अकं' एतावादेशौ स्तः । ऋचुकायनीनां सम्बूही स्तौचुकायनकम् । औचकमित्यादि । 'आपत्यस्य च'—(सू १०८२) इति यत्लोपे प्राप्ते "प्रकत्याऽक्ते राजन्धमनुष्यमुवानः" (वा ४२१४) । राजन्धकम् । मानुषकम् । "ह्यार्थेति वक्तव्यम्" (वा २७१४) धातुकम् ।

The two particles *y* and *u* forming parts of suffixes are changed into *an* and *ak* respectively, provided that they are alleged to be nasals. Thus in the sense of = collective group of ऋचुकायनी, we have स्तौचुकायनकम् । A collective group of उचन is औचकम् । A collective group of राजन्ध is राजन्धकम् । Here though the elision of *y* after राजन्ध was apprehended through the influence of the rule "आपत्यास्य च तद्धितेऽनाति" (४१११६९), yet it does not slide, being barred by the varṭika "प्रकत्या—राजन्धमनुष्यमुवानः" (वा ४२१४), meaning the words राजन्ध, मनुष्य and मुष्य suffer no change, when the suffix *ak* is attached to them. इव् (सङ्हाते) is attached to the word इव too, and we have at once the form ईवकम् ।

नित—। युञ् इति प्रत्ययौ प्रत्ययसौ च; युञ् इति प्रत्ययस्यार्थे चन इति आदेशो भवति, युञ् इति प्रत्ययस्य स्थाने च अक इति आदेशो भवति, यदि युञ् च अनुनासिको भवति ।

म्बुचुक इति केषित् ध्रुविः । “प्राचाम्बुद्धादिति” (४।१।१६०) मिम् त्रेण म्बुचुकायन इति पदम् । तत्र “इती मनुष्यवातेः” (४।१।६५) इति क्षिवाम् लोपः, तेन म्बुचुकायनी इति स्थितम् । तासां समूह इति समूहे बुञ् । बुञ् इत्यस्य अकारः इत्—इ स्थाने च अन्वादेशेन म्बुचुकायनी + अक इति स्थितिः । तत्र आदिस्वरं वृद्धिसेन म्बुचुकायनी + अक इति स्थितम् । ततः, “यसीति च” (४।१।१४८) इति ईकार लोपः । तथा सति रत्नीचुकायनकम् इति सिद्धम् । एवम् उष्णम्, समूह इति उच्यन् + बुञ् । अन्वादेशस्य वृजस्थाने । टिलोपः, आदिस्वरवृद्धिः ; तेन भौचकम् इति सिद्धम् । एवम् उष्ण्यां समूह इति भीडकम् । शरणाश्राम् समूहः भौरसकम् । शरभः मीनः । राघ्यां समूहः राजकम् । राजपुत्राश्राम् समूहः राजपुत्रकम् । भवसानां समूहः वात्सकम् । अजानां समूहः आजकम् । राजन्यानां समूहः इति राजन्य शब्दस्य तथा मनुष्याणां समूहः इति मनुष्यशब्दस्य च अकप्रत्यये परे सति “अप्येतासां च तद्धितेऽनाति” (४।१।१५२) इति अन्तिमस्य यकारस्य लोपः प्रसक्तः ; तेन लोपम् कारवति “प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः” (■ ४२१४) इति वीर्षिके- च । अस्यां अर्थस्य—अके परे सति राजन्यशब्दो मनुष्यशब्दस्य वा युवन्शब्दस्य प्रकृत्या भवति न काचित् विकृतिम् आपद्यते इत्यर्थः । तेन यकारस्य लोपो न भवति । मातुष्यकम् । राजन्यकम् । एवं युनो भावः इति युवन् शब्दात् मनोशादिस्वात् बुञ् । प्रकृतिभावात् (अनेन वाचिकेन कस्यसिद्धिर्नि विकृतेरभावात्) “नवद्विती” (४।१।१४४) इति टिलोपो न भवति । तेन यौवनकम् इति सिद्धम् । “वृद्धावृति” इति—वृद्धशब्दाच्च बुञ् भवतीति बोध्यं, तेन वृद्धानां समूह इति वार्द्धकम् । अत्र वृद्धशब्देन वृद्धशब्दसंस्कृपम् एव ज्ञातव्यं न खलु “वृद्धिर्यस्याश्चासादिः” (१।१।७२) इति वृद्धसंज्ञको भवतीति । भावेन वृद्धशब्दस्य खलु उदाहरणं प्रदत्तम् । ननु “अनुनासिकोः” इति यदुक्तं तथा किं प्रत्यादाहरणम् ? उच्यते—अनासाः बुञ् इति कर्त्तव्यः । “युजिनयनान् युक्तयुक्ती” = युजयुः । अतः ।

एवं 'यु' इत्यस्य चतुर्नासिकत्वं न प्रतिज्ञायते । उक्तं च प्रागेव—“प्रतिज्ञानु-
नासिक्याः पानिनीया” इति । अतश्च 'यु'-स्थाने 'अन' न स्यात् ।

१२४८ । कैदारादञ्च ॥ ४।२।४० ॥

दी— । चाहञ् । कैदार्यम्—कैदारकम् । “गणिकाया
यजिति वक्तव्यम्” (वा २७११) । गाणिक्यम् ।

The word कैदार takes the suffix यञ् as well as the suffix
कुञ्ज after it to denote a collective group of the same. यञ् gives
rise to the form कैदार्य whereas कुञ्ज accounts for कैदारक । The
word गणिका takes यञ् only in the same sense and we have the
form गाणिक्यम् ।

नित— । तस्य समूह इति एतस्मिन्नकार्ये कैदारश्चन्दात् यञ्, चकारात् कुञ्ज च
भवति । “अचित्तइतिधौहक्” (४।२।४६) इति विहितस्या उङ्प्रत्ययस्य अपवादः ।
कैदाराणां समूह इति कैदार्यम्—यस्य यञ् । कैदारकम्—यच्चकुञ्ज । कैदारः
चेतस्य सीमानिर्देशकः स्तिकास्तूपविशेषः [चाशि इति वङ्गभाषा] ।

गणिकाश्चन्दात् एतस्मिन्नकार्ये यञ् भवति यञ्चकुञ्जात् कुञ्जो निवृत्तिः ।
गणिकानां समूहः गाणिक्यम् ।

१२४९ । उञ् कवचिन् ॥ ४।२।४१ ॥

दी— । चात् कैदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् ।
कैदारिकम् ।

The suffix उञ् is attached to कवचिन् as well as to कैदार in
the aforesaid sense.

नित— । तस्य समूह इति एतस्मिन् विधौ कवचिन् इति शब्दात् उञ् प्रत्ययो
भवति, प्रकारात् कैदारश्चन्दात्तुम् । उञ् प्रत्ययस्य स्थाने इकादिभ्यः । कवचिनां समूह
इति उञ् । इकादिभ्यः । “नकाविह” (४।४।१४४) इति टिप्पणीः । चादिस्वर-

इतिच । तेन माचविकम् इति पदम् । एव कैदारानां समूह इति उक्तं
कैदारिकम् ।

१२५० । ब्राह्मणमाचववाङ्वाद्यम् ॥ ४१२॥४२ ॥

दी— । ब्राह्मणम् । मानव्यम् । वाङ्मयम् । “पृष्ठादु-
पसंख्यानम्” (वा २७२०)—पृष्ठम् ।

The suffix वन् is attached to the words ब्राह्मण, माचव and वाङ्मय in the same sense. The suffix is the य and the न after it signifies the accent. The word पृष्ठ also takes the same suffix in the same sense. The word implies six kinds of “stotras”—they are रघुनन्द, हृदय, वैष्णव, वैराज, शाङ्कर and रैवतक ।

नित— । ब्राह्मणवद्वात्, माचववद्वात् तथा वाङ्मयवद्वात् तस्य समूह इति
एतन्निघण्टे यत्प्रत्यये भवति । यकारः प्रत्ययः, नकारस्तु सदात्तादिसरभेदप्रदर्शनायः ।
ब्राह्मणानां समूह इति व (न्) = ब्राह्मणम् । माचवानां समूहः इति माचवम् ।
भनोरपत्यं पुमान् इति अनुबन्धात् चण् प्रत्यये सति मानव इति पदम् । अयं प्रत्ययः
परि ‘माचव’ इत्यस्य नकारस्य कुत्रापि पलं स्यात् । “अपत्यं कुतश्चने मूढे भनोरीत-
सर्विकः कृतः । नकारस्तु च भूषणः तेन सिध्यति माचवः इति “भनोर्जातावज्जुधती
मुक्च’ इति सूते (४११॥६१) माचवम्—इति वालमनोरमा च । वाङ्मयानां समूह
इति वाङ्मयम् । पृष्ठादिति—पृष्ठवद्वाच्यं व (न्) भवति । पृष्ठानां समूह इति
पृष्ठम् । कथं ‘पृष्ठाः षडङ्गः’ = षडङ्गम् अङ्गम् समाहारः इति षडङ्गः समाहारि द्विजु-
ससाप्त । “राजाङ्गःसखिर्गणश्च” (५॥४॥८१) इति टच् प्रत्यये परि टिडोपः । रघुनन्द-
हृदयवैष्णववैराज-शाङ्कररैवतकाद्यानि षट् पृष्ठाव्यापीताणि । तद्व्युत्तानि षडानि
अथवा पृष्ठानि, तेषां समूहः इति वाचमनोरमा । भट्टोजिह्वः सनोरमोऽपि ‘पृष्ठाः
षडङ्गः’ इति शब्दसमाख्येयवचन्या साधयति ।

१२५१ । ग्रामजनवन्धुव्यस्ताम् ॥ ४१२॥४३ ॥

दी— । ग्रामजाः । जनता । वन्धुजाः । जनसहायाः ।
“येति वक्तव्यम्” (वा २७२१) जनता । वन्धुजाः । “वज्रः सः

क्रतौ' (वा २७२२—२७२३) । यहीनः । अहर्गणसाध्य-
सुत्याकाः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् ? आहः । इह खण्डिकादि-
त्वादञ् । “अहर्गणखोरेव” (सू ७८८) इति नियमादिलोपो न ।
‘पञ्चा यस् वत्तव्यः’ (वा २७२४) ।

The suffix तन् is attached to the words याम्, जन and वन्, in the self-same sense and we have at once the forms यामता, जनता and वन्ता । The words गज and सहाय also take the same suffix in the same sense and give rise to the words गजता and सहायता respectively.

The word चङ्—when meaning a sacrifice (यज्ञ), takes the suffix ख (ईन) after it to imply a collective group of the same. Thus the form यहीन is derived from चङ् denoting a particular kind of sacrifice (सौत्ययज्ञ), with the suffix ख (ईन) । But when the word does not imply a sacrifice, we have the suffix चञ् and not ख, attached to चङ्, giving rise to आहः । The elision of टि, as apprehended by the rule—नकचित्ते (६।१।१४४) is here barred by the restriction in the rule “अहर्गणखोरेव” (६।१।१४४) । The word पञ्च takes the suffix चञ् and not चख after it.

मित— । यामवद्दात् जनवद्दात् वन् वद्दात् च तत्प्रत्ययौ भवति । तत्प्र-
त्ययान्ताणां लीलिप्रत्ययः स्यात् । तथाहि—“यवन् स्त्रियाम्” इति लिङ्प्रत्ययान्त-
सूत्रम् । यामार्थां समूह इति यामता । जनार्थां समूह इति जनता । वन्तां
समूह इति वन्ता । गजवद्दात् सहायवद्दात् तन् भवति । गजार्थां समूह इति
गजता, सहायार्थां समूह इति सहायता । “अहः” इति—क्रतुश्च दवाचकात् चङ्
वद्दात् खप्रत्ययौ भवति । ख स्थाने ईन इति आदेशः स्यात् । चङ् इत्यनेन

सौत्यानि चक्षानि वाचानि । तेषां समूह इति चक्षीनः । सौत्यं तद्विधिः ।
 “अङ्गष्टस्रोरेव” (६।४।१४५) इति सूत्रेण टिलोपः । अङ्गं समूहं चक्षीन इति यत्
 पदं कस्य कोऽर्थः ? कथयति—“अङ्गं चक्षीनस्युत्थाकः प्रतुः” । अङ्गं चक्षीनः “दिवस-
 समूहः साध्याः समापनीयः सुत्याकः इति संज्ञकः श्रुतः । दिवससमूहैः यः सुत्याकः
 क्रतुः समाप्यते, तस्यैव अन्तर्गतं नाम अङ्गः इति ज्ञेयम् । यदा अङ्गं शब्देन क्रतुं न
 उच्यते तदातु अङ्गं (दिवसानां) समूह इति “अङ्गिवादिभ्यश्च” (४।१।४५) इति सूत्रेण
 चक्ष् स्यात् तेषां अङ्गः इति पदम् । “अङ्गष्टस्रोरेव” (६।४।१४५) इति सूत्रे टप्रत्यये
 सप्रत्यये च परे एव अङ्गं भट्टस्य टिलोपः स्यात्, न चक्ष् अन्त्यस्थिन् प्रत्यये परे सति
 इति नियमकारणात् चक्ष् प्रत्यये परे अङ्गं इत्यस्य न टिलोपः । असम्भवात्
 “चक्षोपोनः” इति अनुमागता अकारलोपसत आङ् इति । पर्यं इति । पर्यं-
 शब्दः उच्चारणः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । एषः शब्दः पार्श्वगतास्त्रिधाची—पार्श्वं
 इति शब्दात् तस्य समूह इति एतद्विचित्रं यच्च प्रत्ययो भवति । अयं चक्षप्रत्ययः
 अणप्रत्ययस्य अपवादः । एवं पर्यं + चक्ष् इति स्थिते आङ्—

१२५२ । सिति च ॥ १।४।१६ ॥

दी—। सिति परे पूर्व पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादौर्गुणो न ।
 पार्श्वानां समूहः पार्श्वम् ।

A प्रकृति (i. e शब्द) must be termed a पद and not a स, whenever any suffix of which स slides, is attached to it. Thus in the present case the प्रकृति पर्यं should be taken to be a पद and not a स as the suffix एष, of which स slides, stands after it. Thus पर्यं + एष् = पार्श्वम् ।

वित्—। सकारः इत् यस्य सः ‘सित्’ । तस्मिन् इति—यस्य प्रत्ययस्य सकारः
 इत् भवति तस्मिन् परे सति पूर्व पदस्य पदसंज्ञा भवति नतु “यचिभम्” (१।४।१८) इति
 सूत्रकालात् असंज्ञा । “सुपतिङ्गान् पदम्” (१।४।१६) इति सूत्रात् पदम् इत्यस्य
 अनुवृत्तिरिति सूत्रं वर्तते । प्रकृते च पर्यानां समूह इति विचित्रं पर्यं चक्ष् इति

स्थिते पश्य इति प्रकृतिः पद-संज्ञा न खलु भस्-ज्ञा—यत्, सकारित् चत्, प्रत्ययः चत् परे दिशते । ननु अथ यत् भ-संज्ञां निषिद्धा पदसंज्ञां विदधाति तत् किं फलं दास्यति ? उच्यते—“अभलादोगुणः न” । “ओगुणः” (६।१।४६) इति सूत्रे तद्धितप्रत्यये परे सति लवर्णान्तस्य भस्य गुणो विधीयते । अथ पश्यञ्चवत्स्य “अभलात्” भसंज्ञारहितत्वात् गुणः न भवति । ननु निविशोगुणस्यार्थे “इकोऽस्यवर्णे शाकल्यस्य ऋस्त्वञ्” (६।१।१२७) इति सूत्रेण प्रकृतिमात्रः (सन्धाभावः) अप्स इति चेत्—न । ‘सिति च’ (वा २६८) इति वार्तिकवलीन स निषिद्धः । अस्या अर्थस्तु एवमेव—सकारित् प्रत्यये परे सति “इकोऽस्यवर्णे शाकल्यस्य ऋस्त्वञ्” इति सूत्रविहितं कार्यं न स्यात् । तथा सति पश्य च (यस्) इतिव भिन्ने आदिस्वरुद्धिर्न पाद्यं च इति स्थितम् । ततः “इको यणचि” (६।१।७७) इति सन्धौ बाधः । तेन पाद्यञ् इति पदं सिद्धम् ।

१२५२ । अनुदाशादेरञ् ॥ ४।२।४४ ।

टी—। कापोपतम् । मायूरम् ।

The suffix ञ् is attached to words of which the first syllable is अनुदात्त, in the sense of a collective group of the persons or things, implied by the said words.

Thus in the sense of a collective groups of pigeons (कापोत) we have कापीतम् ।

नित—। यस्य शब्दस्य आदिचर्चोऽनुदात्तो भवति, तस्मात् शब्दात् “तस्य समूह” इति एतन्निम्न विषये अञ् प्रत्ययः स्यात् । कापोतानाम् समूह इति अञ् = कापीतम् । मायूराणां समूह इति अञ् = मायूरम् । एवं तिसिराणाम् समूह तैसिरम् । “लघावर्णे द्वयोश्च बहुवो गुचः” इति कपीत-मायूर-तैस्री सधोदात्ताविति भाव इति वाक्यभङ्गीरसा ।

१२५४ । खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

टी—। अञ् स्वात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।

The suffix कञ् is attached to a few words, such as खलिका [though their first syllable is खल and though some of them are inanimate objects and consequently fall under the rule "अचित्तद्वित्वेनोष्टकम्" (४।२।७७)] in the sense of a collective group.

नित— । तस्य समूह इत्यर्थः, खलिका शब्दात् तथा आदिशब्देन वक्ष्य-सुद्रक युक्त-भिक्षुको-सूक्त-च-युगाद्यन् कर्तृ-सुलवस्य शब्दभेदात् अञ् प्रत्ययो भवेत् । एषाम् आदिवर्णा न अनुदासास्तेन "अनुदासादेरञ्" इति सूत्रस्य विषयाः एते न भवन्ति । अतएव एतत् प्रत्यक् सूत्रकरणम् । एषु शब्देषु ये खलु अचित्तं वक्ष्यं द्योतयन्ति तेषां "अचित्तद्वित्वेनोष्टकम्" इति तस्य प्रत्ययं नञ् दित्वा एतत्सुल-विहितम् अञ् प्रत्ययमेव गृहीयन्ति । खलिकानां समूह इति खलिकञ् । वङ्गानां समूह इति वाङ्गञ् । सुद्रक-सालवकाद्यात् च सेना-संज्ञायाम् अञ् भवति । सुद्रकमालवकां सेनायां समूहः सौद्रकसालवी सेना । अन्यत्र तु सौद्रकमालवकम् । सुद्रकाश्च मालवकाश्च इति अतिशयवन्दे सुद्रक-मालव इति पदं तस्मादेव अञ् ।

१२५५ । चरन्नेभ्यो चर्चवत् ॥ ४।२।७६ ॥

दी— । काठकम् । छान्दोग्यम् ।

Words, expressive of different sections of the vedic literature, take the same suffixes after them as are taken by words to denote some particular feature (चर्च) । Thus the word काठ stands for a particular section of the vedic literature and in the sense of a collective group of kathas, the suffix कञ् is taken by it, giving rise to the word काठकम् । In the similar way the word छन्दोग takes the suffix कञ् and we have at once the word छान्दोग्यम् ।

मित—। चरणाः वेद्यानां गान्धाः काठकलापादयः । बहान्तेभ्यः चरचशब्देभ्यः तस्य समूह इति एतच्छिप्रये “धर्षावत्” प्रत्यया भवन्ति । “धर्षावत् प्रत्यया” इत्यस्य कीदृशः ? “गौरचरचाद्गुञ्” (४।१।१२६) इत्यादिभ्यः धर्षे चर्षे याभ्यः प्रकृतिभ्यः ये प्रत्ययाः नस्यन्ते, ते प्रत्ययास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहे चर्षेपि स्युरिति ।

ननु “धर्षावत्” इति कृतप्रत्ययेन किं दीयते ? अतिः सर्वसादृश्यात् इति काशिका । धर्षे चर्षे सादृशाः प्रत्यया भवन्ति अत्यतिरिक्तैश्च तादृशाः समूहाद्ये स्युरिति ।

अयमेव फलितार्थः—धर्षे चर्षे ये प्रत्ययाः याभ्यः प्रकृतिभ्यः भवन्ति त एव ताभ्यः समूहाद्ये अपि स्युरिति । चरचशब्देन आस्ताश्चेतारः एव यास्ताः इति बालमनोरमाह्वानं मन्यते ।

कठानाम् धर्षा इति “गौरचरचाद्गुञ्” (४।१।१२६) = साठकम् । एवं कठानाम् समूह इति चर्षेन गुञ् काठकम् । कलापानां धर्षा इति गुञ् छात्तापकम् । कलापानां समूह इति गुञ् बालापकम् ।

कठाः वेदशास्त्रानिषेधाः इति काशिका । कठाः कठाश्चवेदशास्त्राध्यायिन इति बालमनोरमा ।

एवं कन्दोगानां धर्षा इति “कन्दोगौक्विषक याचिक-बह्वृच-नटान् अयः” (४।१।१२८) इति अत्रप्रत्ययः, तेन कन्दोग्यम् । एवं कन्दोगानां समूह इति कन्दोग्यम् । एवम् औक्विषकम्, याचिकम् । कन्दोगाः सामवेदशास्त्रानिषेधाः ।

१२५६ । अधिसहस्रिधिनोऽहक ॥ ४।२।४७ ॥

दी—। सात्ता कम् । हास्तिकम् । धेनुकम् ।

Words, expressive of inanimate objects as well as the two words हस्तिन् and धेनु take the suffix ठक् to denote a collective group.

मित्र—। अधिष्ठाः अग्रस्थिनः । अग्रस्थिवाचिभ्यस्तथा हस्तिशब्दात् धेनु-शब्दाच्च तस्य समूह इति हस्तिन् धर्षे ठक् प्रत्ययः स्यात् । अयम् अय् प्रत्ययश्च

तथा अण्प्रत्ययस्य आपवादः । सङ्ख्यानां समूहः इति ठक् । “इमुसुत्ताभ्यात्कः” (७।५।५१) इति ठक्; परत्वात् ठस्य कः । एवम् अपूपानां समूह आपूपिकम् । माशुलिकम् ।

इक्षिणां समूह इति ठक् । ठक् स्थाने इकादिभ्यः । “नञाञिते” (६।४।१४४) इति ठिषीपः । आदिस्वरवृत्तिभ्यः । नेन हान्तिकम् इति पदम् । धेनूनाम् समूह इति ठक् । ठक्; परत्वात् ठस्य कः । आदिस्वरवृत्तिभ्यो न धेनुकमिति पदम् ।

१२५७ । कैशश्चाभ्याम् यञ्छावन्त्यतरस्याम् ॥ ४।२।४६ ॥

दी— । पठे ठगञौ । कैश्यम्—कैशिकम् । अश्लीयम्—

आश्लम् ।

The words कैश्च and यञ्च optionally take the suffix यञ् and क respectively in the aforesaid sense. Besides these the suffix ठक् is attached to कैश्च by the previous rule and यञ् to यञ्च ।

नित— । कैश्यशब्दात् तथा अश्लशब्दात् च यथासंख्यं यञ् प्रत्ययः कप्रत्ययस्य विकल्पो भवतः, तस्य समूह इति एतद्विनिर्वाये । कैशशब्दात् यञ्, अश्लशब्दात् च क इति वीधाम् । कैशानां समूह इति यञ् कैश्यम् । पठे अक्षितत्वात् “अक्षित इक्षिबेनोत्क” (४।२।४७) इति ठक् कैशिकम्, एवम् अश्लानां समूह इति क प्रत्ययः = अश्लीयम् । पठे “तस्य समूह” (४।२।४७) इति यञ् आश्लम् । “अश्वतरस्याम्” इति विकल्पार्थदीप्तकः इति प्रागुक्तम् ।

१२५८ । पाशादिभ्यो यः ॥ ४।२।४८ ॥

दी— । पाश्या । हृश्या । धूम्या । वन्या । वात्या ।

Words, such as पाश and others take the suffix य after them to imply a collective group. A collective group of पाश is पाश्या । The feminine form is used—as required by idiom and usage.

मित—। पात्रादिभ्यः यप्रत्ययः स्यात् तेषाम् समूह इति एतच्चिन् पर्थं पात्राणां समूह इति पात्रा । “सौख्यं सौकात्” इति वाक्त्रभगीरसा, श्वित्रात्माप् भवति—एतेषां स्त्रीलिङ्गे एव साङ्गित्ये प्रयोगदर्शनात् । पात्रादिभ्यः—पात्र, क्षत्र, भूम्, वन, वात, अङ्गार, पोत, वाक्त्रक, पिटका गळट, मिटका, हल, गट । एवं दृश्यानाम् समूहः दृश्या इत्यादयः ।

१२५८ । खल्लगौरथात् ॥ ४।२५० ॥

दी—। खल्ला । गव्या । रथ्या ।

The words खल, गो and रथ take the suffix (द्य) in the aforesaid sense. Thus we have खल्ला in the sense of खलानां समूहः ।

मित—। खलप्रत्ययात् गोशब्दात् रथप्रत्ययात् च तस्य समूह इति तत्त्वित्यर्थे न-प्रत्ययः स्यात् । खल्लानां समूहः खल्ला । गवां समूह गव्या । रथानां समूह रथ्या । अस्य सूत्रस्य पूर्वसूत्रे एव कलभार्थः युक्तः, तर्हि कथं पुनश्च सूत्रकरणम् ? । सत्यति—अस्य सूत्रस्य परसूत्रे (इतिदकटाचय इति सूत्रे) चतुर्दशिरिति इति श्रौतनार्थस्यैव पुनश्च सूत्रकरणं ।

१२६० । इमित्तकट्याचय ॥ ४।२।५१ ॥

दी—। खल्लादिभ्यः क्रमात् सुदः । खल्लिनी । गोत्रा । रथकट्या । “खल्लादिभ्य इमित्तकट्याः” (वा २०३५) —डाकिनी । कुटुम्बिनी । आसक्तिगणोऽयम् ।

The suffixes इनि, व and कटाच् are attached to खल, गो and रथ respectively in the sense of a collective group. Thus we have the forms खल्लिनी in the sense of a group of knaves, गोत्रा to denote a herd of cattle and रथकट्या—a number of cars.

Katyayana sanctions the attachment of इनि to खल and others falling under the category of खचादि । They are वाक, कुञ्जल, कुटुम्ब and the like, and the words काकिनी, कुञ्जलिनी and कुटुम्बिनी, etc are formed.

नित— । खलशब्दात् इनि, नौगशब्दात् न, तथा रथशब्दात् च कटाच् प्रत्ययौ भवति, तत्र समूह इति एतच्चित्रर्थे बोधमाने सति । खलानां समूह इति खल-शब्दात् इनिप्रत्ययः खलिनी । स्त्रियांतीम् । “लौकं लोकात्” इति बालमनोरमा । लोकान् लौकिकसाहित्यप्रयोगदर्शनात् इति भावः । इनिप्रत्यये नकारात् पर इकार उच्चारणार्थः । गवां समूह इति त्रप्रत्ययः = गोवा । स्त्रियाम् टाप् । स्त्रीलत् —साहित्यं तथा प्रयुक्तात् । एवं रथानां समूह इति कटाच् रथकटा । स्त्रियाम् टाप् । स्त्रीलत् च लोकान् । “खलादिभ्यः” इति वार्तिककारभते खल-प्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः इनि-प्रत्ययः भवति । तेन वाकानां समूहः काकिनी, कुटुम्बानां समूहः कुटुम्बिनी, कुञ्जालानां समूहः कुञ्जलिनी इत्यादयः सिद्ध्यन्ति । अयं खलादि-राजतिगणः ।

इदमपि व्याकरणान्तरम् अत्र अर्थं वाच्यम्—

(१) कमलादिभ्यः तत्रा समूह इति एतच्चित्रर्थे खलश्च प्रत्ययौ भवति । कमलानां समूह इति कमलखण्डम् । एवम् अमोजखण्डम् । कमलादिर्व्या— कमल, अमोज, पद्मिनी, कुसुम, सरोज, पद्म, नलिनी, मौरविही, कमलादिराजतिगणः । खलश्च प्रत्ययौ इत्यम वलश्च प्रत्ययौपि पाठोऽङ्गते ।

(२) नरकरितुरङ्गानां लालश्च प्रत्ययौ भवति पूर्वोक्ते एव अर्थे । नराणां समूह इति नरलालः । एवं कविस्तल्लः । तुरङ्गस्तल्लः ।

(३) पूर्वादिभ्यः काश्च प्रत्ययौ भवति प्रागुक्ते एव अर्थे । पूर्वकाश्चम् । एवं दक्षकाश्चम्, कर्षकाश्चम् ।

१२६१ । विषयो द्वे ॥ ४।२।५२ ॥

द्वौ— । षष्ठ्यन्तादशादयः सुप्रत्यय-परिशीलितेऽयं स

चेद्देशः । शिवीनां विषयो देशः शिवः । देशे किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ।

Words ending in the sixth case-ending, take the suffixes चच् and the like to imply a country, highly familiar due to permanent residence; thus to imply the country, where the शिवि permanently put up at, the suffix चच् is attached to शिवि and the word शिवः is at once formed.

मिति— । “तस्य समूह” इत्याख्यात् “समूह” इत्यस्य निवृत्तिः । “तस्य” इत्यस्य तु अनुवृत्तिरिति । तेन “तस्य” इति पदोपस्थापनात् “विषय” इति एतच्छिष्टं होमभाषे यथानिहितम् अस्मादयः भवन्ति, विषयशब्देन अत्यन्तपरिचीलितो योऽर्थः बोधाते, स चैत् देश एव नाह्यः कश्चित् । विषयशब्दस्य विविधाः अर्थाः दृश्यन्ते । यथा—अनेन विषयोक्तव्यः—अथ विषयशब्दः रामसमुदायिक-जनपदो वर्तते । कस्यस्य विषयः शब्दः—अथ विषयः इन्द्रियमात्रं यस्मिन् प्रवर्तते । भक्तस्य विषयो जनम्—अथ अथवा अहो विषयशब्दः प्रयुक्तः । भक्तस्य कथाद्वयम् न वर्तते इति भावः । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः—अथ अत्यन्तपरिचीलिते अर्थे विषय-शब्द-प्रयोगः । अथवा परिचीलितः अत्यन्तपरिचितः इत्यर्थः । अत्यन्तपरिचितोऽर्थः विषयः । सचैत् विषयो देश एव भवति, तर्हि “तस्य विषय” इति एतच्छिष्टं पठान्तात् यथानिहितम् अस्मादयः भवन्ति इति भावः । देशशब्देन रामसमुदायिक-जनपदो ग्रहेयः ।

शिवीनां विषयो देशः इति चच् शिवः (देशः) । देशे इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । अतः देवदत्तस्य अत्यन्तपरिचितो विषयः अनुवाकः वेदांशः एकः । स तु न देशस्तेन चत्त प्रत्ययी न भवति ।

१२६३ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ४।२।५३ ॥

दी— । राजन्वकः ।

The suffix वुञ् and not चच्, is attached to राजन्व and the like, to imply a country inhabited by them. Thus in the sense of “राजन्यानां विषयः”, we have राजन्वकः ।

मित— । “तस्य विषयी देशः” इत्यर्थे राजन्यादिभ्यश्च भ्रातृभ्यः पञ्चमस्य भ्रातृभ्यः प्रथमो भवति । अथ च चत्प्रत्ययस्य अपवादः । राजन्यानां विषयोदेश इति राजन्यकः । एवं आश्ववानां विषयो देशः मालवकः । इत्यम् देवनायकः । वैराटकः । शैर्गर्तकः । राजन्यादिराकृतिगणः । तेषु राजन्यं, वाङ्मयं, देव्यात् । शालकायनम् । अमृतम् । आश्वत्थरायणम् । आश्वकामेयम् । अश्वरीयपुत्रम् । वसतिम् । वैज्यवनम् । शैर्गुप्तम् । सटम्बरम् । वैज्यम् । आश्वनायनम् । संप्रियम् । दाक्षिणम् । कर्णनाभम्—इत्यादयो गोशाः ।

१२६२ । भौरिक्याद्यैषुकार्य्यादिभ्यो विधल् भक्तलौ ॥

४२।५४ ॥

दी— । भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

In the aforesaid sense, the suffix विधल् is attached to भौरिकि and others, falling under the category of भौरिक्यादि, and the suffix भक्तल् is attached to ऐषुकारि and others falling under the head of ऐषुकारि. Thus the word भौरिकिविधम् implies the country, inhabited by the भौरिकि, and the word ऐषुकारिभक्तम् denotes the country of the ऐषुकारि.

मित— । तस्य विषयो देश इति एतच्चिन् विषये पञ्चमस्य भ्रातृभ्यः भौरिक्यादिभ्यः विधल्प्रत्ययस्य ऐषुकार्य्यादिभ्यश्च भक्तल्प्रत्ययो भवतः । अपवादोपवादः । भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौरिकीनाम् विषयो देशः भौरिकिविधम् । एवं ऐषुकारीणाम् विषयो देशः ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनानां विषयो देशः सारसायनभक्तम् । इह लौक्यम् औभिक्षसादिनां प्रयोनदर्शनम् ।

भौरिक्यादिर्यथा—भौरिकि । भौरिकि । चोषयत् । चैटयत् । काषेय । वासिजम् । वासिज । वासिकायम् । सैकयत् । चैकयत् ।

ऐङ्गाय्यादिर्यथा—ऐङ्गायि । सारसायन । चान्दायन । जगन्नाथ ।
वराहायन । चौकायन । जीलायन । शास्त्रायन । सीमीर । हासमिति ।
हासमित्रायन । योदायन । दायायन । मयङ्गायन । तात्यायन । शीलायन ।
श्यायन । शौचि । वीरनाथ । वीरधन । नक्ष । तुम्हदिय । विशदेव । शापिदि ।

१२६४ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४।२।५५ ॥

दी—। अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ।
‘स्वायं उपसंख्यानम्’ (या २७४४) । तिष्ठन्नेव त्रैष्टुभम् ॥

The suffix अण् is attached to a word, expressive of a particular metre, provided that the said metre heads some “Pragatha” (i. e. a couple of “Rike” giving rise to an additional one, by means of recitation). Thus the “Pragatha” which has the metre पङ्क्ति in the top, is said to be a पाङ्क्तः, and the suffix अण् being taken by पङ्क्ति ।

Moreover, words, expressive of metres, take suffixes like अण् without undergoing any change in their meaning. Thus the suffix अण् is attached to तिष्ठन्, a kind of vedic metre and the word त्रैष्टुभम् is at once formed. Both the words तिष्ठन् and त्रैष्टुभम्, are, of course, identical in meaning.

नित— “गाद्यब्दः कियानिमित्तकः क्वचिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र हं
नक्षी प्रत्ययेन तिष्ठः कियन्ते स प्रगाथमात् प्रकथं गानात् वा प्रगाथ इत्युच्यते” इति
काशिका । “नक्षीद्वयम् पादाद्वयम् अण् त्रयं सम्पद्यते । स च संप्रमाप इति ह्यन्दी-
यते नक्षीद्वयं त्रैष्टुभं” इति बालमनीरसा ।

इत्यथ ता प्रक्रिया श्रीश्रीसमस्तलोकनेऽपि दृश्यते । यथा—

“या देवी सर्वभूतेषु विश्रमायेति अविदता,
नमस्तस्यै, नमस्तस्यै ; समस्तस्यै, समस्तस्यै ॥

अथ एकरव श्लोकः । तस्मैव दिक्षु विभज्य मखवधं कियसे । एवम् आद्यात्
अङ्गुष्ठं प्रगवनेन वा पादाङ्गुष्ठं वा वम खङ्गुष्ठं सन्वस्यते स प्रगाथ इति खङ्गा
भवति इति प्रसिद्धायेः ।

खन्दसः इति । अक्षरैर्यथाविशेषः गायत्र्यादिष्वन्दः—इति वाल्मकीरमा । वेदेषु
बाहुलीयं सप्त खन्दासि दृश्यन्ते—यथा गायत्री, उचिक्, अनुष्टुप्, इहती, पङ्क्ति,
षिट्ठुप्, जगती ।

प्रगाथेषु प्रगाथ इत्याख्यातेषु खङ्गुष्ठं च खसं प्रगाथस्य स आदिरिति एतद्विभु
अथ प्रथमान्तात् खन्दोविशेषवाचकात् अक्षादिप्रत्ययाः भवन्ति । प्रगाथेषु इति
विषये सप्तमी । पङ्क्तिः खन्दोविशेषः । पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य इति पाङ्क्तः
प्रगाथः । एवं अनुष्टुप् आदिरस्य प्रगाथस्य इति आनुष्टुभः-प्रगाथः । इत्वं जागतः
प्रगाथः । ननु “आदि” इति किम् ? अनुष्टुप् मध्यम् अस्स प्रगाथस्य इति न
अक्षादि-प्रत्ययः । खन्दसः इति किम् ? “उदुख” इत्येव आदिरस्य प्रगाथस्य इति न
प्रत्ययः । तथाहि सन्ध्यामन्त्रे “उदुखं जातवेदसं देवम् यद्वन्ति केतवः” इत्यादि ।
प्रगाथेषु इति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्य अनुवाकस्य इति प्रत्ययानावः ।

“स्वाथे”—इति । खन्दोविशेषवाचिभ्यः स्वाथे एव अक्षादिप्रत्ययाः जायन्ते ।
षिट्ठुम् एव इति अथ बौधुमम् । अथ श्लोकम् लौकिकसाहित्ये प्रयोगदर्शनात् ।
“स्वाथे” इति पदम्—“अर्थात्तरम् अनुत्पाद्य” इत्याचार्यः ।

१२६५ । संग्रामे प्रयोजनयौद्धयः ॥ ४२१५६ ॥

दी— । “सोऽस्स” इत्यनुवर्तते । शुभद्रा प्रयोजनमस्य
संग्रामस्य इति सौभद्रः । भवता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य
भारतः ।

The suffix अथ् and the like are attached to words, which
denote the root of the warriors of a battle, provided that by
the words, thus formed, the battle itself is implied.

Thus a battle of which सुभद्रा constitutes the root cause may be called a सौमद्र battle, the suffix चच् being attached to सुभद्रा: etc.

नित—। तदस्य स'यामस्य प्रयोजनम्, तथा तेऽस्य स'यामस्य योद्धार इति एतस्मिन् विषये स'याम—प्रयोजनवाचिभ्यस्तथा स'यामयोऽवाचिभ्यश्च भ्यः प्रथमान्तः भ्याः अवाहयः प्रत्ययः सञ्चलति, स'यामे अभिधेये सति ।

तथाहि सुभद्रा प्रयोजनम् अस्मै स'यामस्य इति चच्—सौमद्रः स'यामः । इत्य' सौरिमित्रः स'यामः ।

अपिच भरता योद्धावोऽस्य स'यामस्य इति भारतः स'यामः । अहिनाला योद्धारः अस्य स'यामस्य इति आहिनालः स'यामः । एवं स्यान्मनात्रः स'यामः । स'यामे इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनम् अस्मै दानस्य अत्र स'यामाभावात् न प्रत्ययः । “प्रयोजनयोद्धाः” इति किम् ? सुभद्रा प्रेरिका अस्मै स'यामस्य अत्र प्रयोजनाभावात् योद्धाभावाच्च न प्रत्ययः ।

तत्र' अस्मिन् “सोऽस्य” इत्यस्य अनुवृत्तिरिति । स'यामे इति भावे सञ्चली । स'यामे सति तदस्य स'यामस्य प्रयोजनम्, तथा ते अस्य स'यामस्य योद्धार इति एतस्मिन् विषये स'याम—प्रयोजनवाचिभ्यस्तथा स'यामयोऽवाचिभ्यश्च भ्यः प्रथमान्तः भ्याः अवाहयः सञ्चलति तदस्य विवृतिः ।

१२६६ । तदस्य प्रहरणमिति क्रीडायां च ॥ ४।२।५७ ॥

दी—। दण्डः प्रहरणम् अस्य क्रीडायां इति दाण्डा । मीष्टा ।

The suffix च is attached to words, expressive of missiles, to imply the exercise, in which the said missiles are used. Thus the physical feat in which दण्ड are used is said to be a हाक्का क्रीडा, the suffix च being taken by the word दण्ड ।

मित—। यत् अस्यां क्रीडायाम् इति एतद्विषये प्रथमान्तात् प्रहरणवाचक-
शब्दात् ज-प्रत्ययः स्यात् । दण्डः प्रहरणम् अस्यां क्रीडायाम् इति दण्डशब्दात्
ज-प्रत्ययस्तेन दण्डः । क्रियाम् आप् । दण्डा क्रीडा । मुष्टिः प्रहरणम् अस्यां
क्रीडायाम् इति मुष्टिशब्दात् ज-प्रत्ययस्तेन मौष्टः । क्रियामाप् मौष्ट । मौष्टा क्रीडा ।

ननु अच् प्रत्ययेनैव दटसिद्धौ अच् अप्रत्ययविधानमिति चेत्—न । अच्
प्रत्यये कृते सति क्रियाम् क्रीप् स्यात् ननु आप् । स्त्रीलिङ्गे भवे आप् प्रत्यय एव
भवितेति आप्भावेनैव अप्रत्ययविधानम् ।

प्रहरणमिति किम् ? माला सूत्रम् अस्याम् क्रीडायाम्—अथ प्रहरणभावात्
ज प्रत्ययः । क्रीडायाम् इति किम् ? खड्गः प्रहरणम् अस्यां खेलायाम्—अथ
क्रीडाभावात् प्रत्ययभावात् ।

१२६७ । घञः साम्नां क्रियेति जः ॥ ४२५८ ॥

दी—। घञस्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यमिति
सप्तमस्य स्त्रीलिङ्गे ज-प्रत्ययः स्यात् । घञः इति छद्गुह्याद्
गतिकारकपूर्वस्यपि गृहणम् ॥

The suffix ज is attached to words, derived from a root with the suffix घञ्, provided that the said words denote some motion or action, relative to some game or the like, and the word, newly formed is used in the feminine gender only. By the word "घञः" here, we are to understand घञ् preceded by गति, कारक ।

मित—। घञस्तात् छद्गुह्यशब्दशब्दात् । 'क्रियावाचिनः' यो घञ्-
प्रत्ययान्तशब्दः क्रियां वीतयति तस्मात् । 'प्रथमान्तात्' प्रथमासम्बन्धम् । अस्याम् इति ।
अनयायाम् इति सप्तमस्य विभक्त्यम् अथ अधाद्धार्यम् । अस्यमिति तस्यैव विशेषणम् ।
ज-प्रत्ययान्तो यो क्रियावाची शब्दश्चात् प्रथमान्तात् अप्रत्ययो भवति, सा क्रिया
अस्याम् इति एतद्विषये ; ज-प्रत्ययान्तः शब्दश्च स्त्रीलिङ्गे एवात्र प्रयुज्यते—इति
एवार्थः ।

ननु “वज्रणात् शब्दात्” इति अतृप्तिरुक्त्या “वज्रः” इति कृतम्-प्रत्यय एव सन् उल्लिख्यते ; तस्य का सार्धकरीति समाधत्ते—“वज्रः इति कृत्यशब्दात् गतिकारकपूर्वस्यापि यद्वचनम् । यस्यात् भातोर्वञ् विधीयते, तस्यात् भाक् गतिसंज्ञकं कश्चित् कारको वा कश्चित् विद्यते चेत् न कापि हानिरिति सूचते । तस्याहि श्लेनः पततीति पत् भातोर्वञ् कृते श्लेनपातः इति भवति । अत्र वज्रणात् पत् धातोः प्राक् श्लेन इति कर्तृकारको विद्यते । अतएव “गतिकारकपूर्वस्यापि यद्वचनम्” इति उदाह्रियते । श्लेनपातः इति क्रिया अस्याम् श्रमयायां वर्तते इति स्त्रीलिङ्गे वाच्यं ज-प्रत्ययः । नकारः इत्—तेन आहिसरकृषिः । अत्र सुम् इत्यस्य आगमो भवति, तदपेक्षायां सूचयति—

१२६८ । श्लेनतिलस्य पाते जे ॥ ६।३।७१ ॥

द्वौ— । श्लेन तिल एतयोर्मुमागमः स्वात् अप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्लेनपातोऽस्यां वर्तते श्लेनम्पाता श्रमया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तिलम्पाता स्वया । श्लेनतिलस्य किम् ? दण्डपातोऽस्यां तिष्ठौ वर्तते दण्डपाता तिष्ठिः ।

The words श्लेन and तिल take the particle सुम् after them, when the word पात, with the suffix ज् attached to it, follows them. Thus to denote श्लेनपातः क्त्रिा वर्तते अस्याम् श्रमयायां, we have श्लेनम्पाता श्रमया etc. ।

नित— । वदा खलु “वज्रः साक्षां क्रियेति जः” इति सूत्रवर्गेन पात इति वज्र-शब्दात् ज-प्रत्ययो भवति, स च ज-प्रत्यायास्तः पातशब्द-यत् श्लेनशब्दात् तिलशब्दात् उत्तरं भवति, तदा श्लेन-शब्दात् अगमस्य तिलशब्दादगमस्य च सुम् इति आगमः शब्दात् । नकार इत् ; तेन ज-प्रत्यावाप्त पातशब्दस्य आदौ पूर्वमकारस्य अवस्थितिः । सकार उच्चारणार्थः ।

श्लेनपातः अस्याम् क्रियायां वर्तते इति श्लेनम्पाता श्रमया । श्लेनम्पातेति क्रियामाप् । तिलः पतति इति तिलपातः क्रिया । तिष्ठः इति कर्तृकारकः ।

सिद्धपातः क्रिया वर्त्तते अस्यां क्रियायाम् इति तैत्तिरीयपाता संधा । सधाराब्दः स्त्रीलिङ्ग-
पितृक्रियायाम् वर्त्तते "नमः स्वधार्थे" इति दर्शनात् । ननु स्वधेवि न कस्यि क्रीडा-
वर्ति कथं अ-प्रत्ययः कथं वा सुमात्रमः इति चेदुच्यते—"तदस्यार्थं महत्त्वमिति
क्रीडायाम् षः" इत्यस्यात् "क्रीडायाम्" इति पदम् अस्मिन् सूत्रे, "ध्वजः सास्याम्
क्रियेति अः" इति सूत्रे च न अनुवर्त्तते—"तदस्यार्थं इत्यां स्थितेऽपि "अस्यार्थम्"
इति पदे "सास्यार्थम्" इति पुनरपि अस्यार्थम् इति पदस्य गृह्यत्वात् ।

श्रीनसिद्धाभांश्च अन्यथ सुमात्रमनो न स्यात् । इत्यपातः क्रिया वर्त्तते अस्याम्
तियौ इति दाष्टकपाता लिपिः । साधार्थेन इह विधानं तेन "तियौ" इत्यतः क्रिया-
भावादपि पात इति चक्षन्तात् अ-प्रत्ययः । एवं सुसंखपातः क्रिया वर्त्तते अस्याम्
भूमौ इति भौसखपाता सूतिः ।

"ध्वजः सास्यार्थम् क्रियेति अः" इति सूत्रे ध्वजः इत्यस्य गृह्यत्वं कथम् ? अन्व-
यनायै पदे माभूदिति । तत्राह पत्न्यात्मा श्रुष्ट् प्रत्ययः सति पतनम् इति पदम् ।
श्रीनपतनम् क्रिया वर्त्तते अस्याम् इति अ-प्रत्ययः न स्यात् । क्रियेति किम् ?
प्राकारोऽस्य वर्त्तते इति प्रत्यायाभावः । प्राकारशब्दस्य चञ् प्रत्यायान्तत्वेऽपि क्रिया-
वाचित्वाभावात् ।

१२६८ । तदधीते तद्वेद ॥४१॥५८ ॥

दी— । व्याकरणम् अधीते वेद वा वैयाकरणः ।

Suffixes like अच् are attached to words ending in the second case-ending to denote one who either learns or is a master of the subject, implied by the self-same words. Thus to denote one who learns, or is a master of grammar (व्याकरणम्), we have the word वैयाकरणः—the suffix अच् being taken by व्याकरणः ।

नित— । तद्वेदोऽपि, तद्वेद अधीते वा इति एतयोरेव अर्थादधीः द्वितीयांतात् अद्यात्
अच् प्रत्यायी भवति । अथादयः सुगुणिते केचित् । व्याकरणम् वेति अधीते वा

इति व्याकरणशब्दात् अण् । अणि “न द्वाभ्याम्” (४।३।१) इति ऐषः आगमः ।
एवम्, इत्यो वेति अभीते वा छान्दसः । निमित्तानि अधीते वेदवा नैमित्तः । मिहत्वं
वेति अभीते वा नैरुक्तः, भौरुक्तः, ज्योतिषः, भीतपातः, नैगमः, तथाहि सामाद्यन्ते—

“पार्थिवान्धनरत्नाः प्रविष्टान् नैवमांस्तथा ।

गुह्यमुक्तात् अचरानुपूर्व्योपेक्षणम् अध्ययनम्, शब्दार्थज्ञानं वेदनमिति वास्त-
वमोरमा । ननु “तदधीते तवेद” इत्यत्र कथं हिः तदिति पदस्य छल्लेखः ?
अधीवानस्य तथा विदुष्य इत्यक् विधानार्थम् इति काञ्चिका । तयोः प्रायेण तु
वाचमनीयमाकारेण प्रदर्शितम्—अहं मेव प्रोक्तम् ।

१२७० । क्रतूक्यादि सूत्रास्तादृढक ॥ ४।२।६० ॥

दौ— । क्रतुविशेषवाचिनामेवह अद्वयम् । तेभ्यो
मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्—प्रतिपादकचयन्य-परिभ्यस्त्वध्वेतारि ।
आग्निष्टोमिकः, याजुषेयिकः । उक्तं सामविशेषः । तल्लक्षण-
परो ऋग्विशेषो लक्षण्या उक्तम् । तदधीते वेद वा श्रौत्यिकः ।
“मुख्यार्थास्तूक्य शब्दाट्ठमणौ नेष्यते” (वा-१) । न्यायम्—
नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिकः
इत्यादि । “सूत्रास्तात्त्वकल्पादे रेवे शरति (वा २७४४) । सांग्रह-
सूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ? काल्पसूत्रः । ‘विद्यालक्षणकल्यान्ता-
खेति वक्तव्यम्’ (वा २७४४) धातुसंविदिकः । गौलक्षणिकः ।
आश्वलायनिकः । पाराशरकस्थिकः । अङ्गक्षेत्रधर्म त्रिपूर्णा-
दिद्यान्ताखेति वक्तव्यम्’ (वा २७४५) । आङ्गविद्यः । छात्रविद्यः ।
धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या । ताम् अभीते वेद वा
त्रैविद्यः । ‘आख्यानान्ध्यायिकेतिहाम पुराणेभ्यश्च’ (२७४६) ।
यवकीतम् अधिष्ठत्त कृतम् आख्यानम् उपचारात् यवकीतम् ।

तदधीते वेत्ति वा भाष्यकौतिकाः । वासवदत्ताम् अधिस्तत्त्वज्ञता
आख्ययिका वासवदत्ता । “अधिस्तत्त्व इति गूढ्ये” (सू १४६७)
इत्यर्थे ‘वृद्धाच्छः’ (सू १२६७) । तस्य ‘लुवाख्याविकाभ्यो वचुलम्’
इति लप् । ततोऽनेन ठक् वासवदत्तिकाः । ऐतिहासिकः ।
पौराणिकः ।

‘सर्वादिः सादेव लुग्नताव्यः’ (वा २७४६) ! सर्ववेदान्
अधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । ‘द्विगोर्लुक्—
(सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । ‘इकन् पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः
षिकान् पथः’ (वा २७४८—२७५०) । पूर्वपदिकः । उत्तर-
पदिकः । शतपथिकः—शतपथिकी । षष्टिपथिकः—षष्टिपथिकी ।

The suffix ठक् (and not चक्) is attached to words, expressive of a particular kind of sacrifice, to words of the लृक्-
यादि class, and to words which end in स्त (forming the final
half), to denote one, that is a master of or studies the
subjects referred to. Thus to denote one, who is a master
of or studies the vedic chapter that deals with the particular
sacrifice अग्निष्टोम, we have the from अग्निष्टोमिकः—the suffix ठक्
being attached to अग्निष्टोम । Best easy—See Tika.

नितः— तदधीते, तद्वेद इति एतयोः अर्थयोः क्रतुविशेषवाचिगर्भः, लक्षादि-
गर्भेभ्यस्तथा येषां शब्दानाम् अन्ते “स्त” इत्यंशः विद्यते, तेभ्यश्च ठक् प्रत्ययी
भवति । अष्टोऽपवादः । कृते यः क्रतुशब्दी दृश्यते तेन अग्निष्टोमादिक्रतुविशेषः एव
अर्थः ।

अनु कर्तुमर्हन् अग्निष्टोमादियोगाः अच्यन्ते, तान् वेत्ति इति क्रतुवेदिसरि ठक्
प्रत्ययी भवेत् एव ; परं तान् अधीते इत्यर्थे कश्चन प्रत्ययी भवेत् ? नन्यस्य एव

अध्ययनम् सम्भवेत्—अध्वरगुरुणात्मकात्वात् अध्ययनस्त—न पुनः क्रतोरित्यपेक्षायां
 कथयति—“तेभ्यः” इत्यादि । क्रतुशब्दस्य मुख्यार्थः गौणार्थश्च इति विविधोऽर्थः । इत्यनेन ।
 यागः एव क्रतुशब्दस्य मुख्योऽर्थः, यागप्रतिपादकगुणः एव क्रतुशब्दस्य गौणार्थः ।
 यदा तु मुख्यार्थे क्रतुशब्दः प्राप्नोति तदा “तद्धितम्” इति एतच्छिन्नेऽर्थे क्रतु-
 शब्दोऽस्ति गम्यमाने प्रत्ययो भवेत्, यदा गौणार्थे एव क्रतुशब्दस्य अभिप्रेतकदा तु
 “तद्धितम्” इति एतच्छिन्नेऽर्थे क्रतुप्रतिपादक-गुणस्य अध्वरगुरुणात्मकानि प्रत्ययः
 स्यात् । अग्निष्टोमः नाम कश्चित् क्रतुः । तम् वेति इति ठक् चाग्निष्टोमिकः । एवम्
 अग्निष्टोमः नाम कश्चित् अग्निष्टोम—क्रतुप्रतिपादकगुणविशेषः । तम् अधीते इति
 ठक् चाग्निष्टोमिकः । वाजपेयः नाम कश्चित् क्रतुविशेषः । तं वेति इति ठक् वाज-
 पेयिकः । एवं वाजपेयः नाम कश्चित् वाजपेयक्रतुप्रतिपादकः गुणविशेषः । तम्
 अधीते इति ठक् वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषः । उक्थशब्दः सामसु एव
 सुष्ठुः । अग्निष्टोमसौम्यात् परं यागि सामानि शीयन्ते तान्मेव उक्थानि उच्यन्ते ।
 सामलक्षणम् औक्थिकमिति नाम गुणः उक्थशब्दस्य गौणार्थः । अतएव उक्तं
 दौचित्येन “सामलक्षणपरो मन्त्रविशेषो औक्थिकश्च इत्यादि विधिरेव गुणे लक्षणस्या
 गौण्या इत्यादि उक्थम् उक्थशब्दः ।” उक्थशब्दः गौणार्थे तु सामलक्षणपरम्
 औक्थिकनामानं मन्त्रं बोधयतीति निष्कर्षः । मुख्यार्थे प्रयुक्तः (सोमसु प्रसिद्ध
 इत्यर्थः) उक्थशब्दः ठक् प्रत्यये न सृज्नाति न वा अण् प्रत्ययम् । गौणार्थे प्रयुक्तः
 (औक्थिकमिति गुणे प्रसिद्धः) उक्थशब्दस्य ठक्प्रत्ययम् सृज्नाति । उक्थम्
 वेति अधीते वा ठक् औक्थिकः । उक्थम् वेति अधीते वा इत्यस्य औक्थिकम् इति
 स्यात्तम् सामलक्षणं प्रतिपादकगुणम् वेति अधीते वा इत्येव अर्थः चोदन्तः ।
 औक्थिकमिति शब्दात् तु न कश्चित् प्रत्ययो भवतिअनभिधानात् । उक्थादिर्गुणः—
 उक्थ, यज्ञ, लोकायत, न्याय, न्यास, तर्क, इति इत्यादि । न्यायम् वेति अधीते वा ठक् ।
 ठक् ऐचः आत्मनः—नैयायिकः । इतिम् अधीते वेति वा ठक् ; ठक् आदि स्वरवृद्धिः ।
 “उरण् र परः” । धातिर्वाः । लोकायतम् वेति अधीते वा लौकायतिकः । लोकायतम्
 आर्षाकप्रणीत—नास्तिकप्रतिपादकशब्दं गण्यन्ति विशेषः । तर्कम् वेति अधीते वा
 तार्किकः । तर्कम्—न्यायशास्त्रम् । यज्ञं वेति अधीते वा याज्ञिकः । न्यायं वेति

अधीते वा गैर्याधिकः । आद्यसु आशिक्षाद्विज्ञे न्यायानुसन्धिविशेषः जिनेन्द्रवृद्धि-
विरचितः । तस्याहं शिष्टपात्रवधे—

अनुसुख पदस्यासा सहृषिः सन्निवन्धना

असूदकियेव नो भाति राजनीतिरपश्यथा ।

सूत्रान्तात्—यथा संगृह्यसूत्रम् (संगृह्यास्तां सूत्रम् इत्यर्थः) वेति अधीते वा
इति ठक् सांगृह्यसूत्रिकः । वार्त्तिकसूत्रं वेति अधीते वा ठक् इति वार्त्तिक-
सूत्रिकः । “सूत्रान्तात्” इत्यादि । सूत्रान्तात् ठक् इत्यन्ते, परम् कल्पसूत्रात् ठक् न
ज्ञात अपि तु अथ एव । कल्पसूत्रम् वेति अधीते वा अण् = कल्पसूत्रः । “विद्या”—
इत्यादि, घेषां शब्दानाम् अन्ते, विद्या इति, लक्षणमिति, कल्प इति वा वर्त्तते, तेषाम्
अधीति तदधीते च एतद्यौरेर्व्योः ठक् स्यात् । विद्या—वायस्यविद्या वेति अधीते वा
ठक् = वायस्यविद्यिकः । सर्गविद्याम् अधीते वेति वा ठक् सार्गविद्यिकः । धनुर्विद्या-
वेति अधीते वा ठक् धानुर्विद्यिकः ।

ननु तर्हि चातुर्वेद्य इति कथं सिध्यति ? उच्यते धनुर्विद्यायां कुशश्च इति
एतस्मिन् अर्थे “ऊत सञ्ज्जीतकुशश्चा” (४।१।२८) इति सूत्रवशात् अथ प्रत्ययेर्बेद-
इति पाणिनीयसंज्ञापाठनिकाराणाम् आशयः । अतुरी वेदानधीते चातुर्वेदः स एव
चातुर्वेद्यः इत्यादि तु अर्थे द्रष्टव्यम् ।

“अङ्ग” — इत्यादि । अङ्गविद्या, अत्रविद्या, भर्षविद्या, विविद्या इति एतेभ्यः
असूदभाः ठक् न स्यान् अपि अण् एव । अङ्गविद्याम् अधीते वेति वा आङ्गविद्यः ।
अत्रविद्या यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषः । अत्रविद्या
वेति अधीते वा अत्रविद्यः । अत्रविद्या धनुर्वेदः । भर्षा विद्याम् अधीते वेति वा
भर्षविद्यः । भर्षविद्या—मन्त्रादि अतिशयसूत्रम् । विविद्या विद्या इति विविद्या—शाक
पाथिं चाद्विस्वत् समाद्यः । विविद्याम् अधीते वेति वा इति वेविद्यः । विविद्या—
वेदत्रयम् । अङ्गं अत्रीश्रीमीतायाम्—“वैविद्याः मान् सोमया पूतपापा” इति ।
“विद्यः विद्या विविद्या इति कर्मधारयः न स्यात्—“द्विक्त्वे च शाश्वतम्” इति
संज्ञाशानेव नियमात् ; नापि त्रिक्त्वाः विद्या अधीते वेद वेति तद्विद्वार्थं द्विगुः ; तथा सक्ति

तद्धितस्य द्विगुभित्ततया “द्विगुलुगनपदे” इति लुगापत्तिः । तिस्रणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्वाध एव—इति काशमनीरमा । अत्र मनोरमाकारेण द्विगुविधानम् प्राप्तादिकं मन्वते—यतः द्विगोहते विविद्याम् इति नपुंसकान्तं पदम् भवितुमर्हति—“स नपुंसकम्” (२।४।१७) इति सूत्रमन्तात् । “चावन्तो वा” (१५५७) इति वार्तिकसूत्रेण स्त्रियां प्राप्तायां त्रिविधौ इति वा भवेत्, न कदापि विविद्या इति, सुधिभिर्विभाव्यम् । सर्वगविद्याशब्दाच्च अप् इति काशिका । सर्वगविद्याम् अधीते वेति वा ; सर्वगविद्या तु आम्बोपनिषत्प्रोक्तः प्रज्ञविद्याविशेषः । “आख्यानम्”—इत्यादि—आख्यानवाचिशब्देभ्यः, आख्यायिकावाचिशब्देभ्यश्च तथा इतिहासशब्दान् पुराणशब्दान् तर्हसि तदधीते वेति पर्ययोः ठक् स्यात् । आख्यानम् कथाप्रवन्धः । साहित्यदर्पणज्ञता श्रीमता विष्णुनाथेन गद्याकाव्ये द्विधा व्यवस्थापितम्—आख्यायिका कथाचैव । अत्र आख्यानशब्देन कथा एव लक्ष्यते । आख्यायिके सदाहरणम्—यवकोतम् अधिकृत्य कृतम् आख्यानम् उपचारात् यवकोतम् एव कथ्यते । यवकोतम् वेति अधीते वा ठक् यावकोत्विकः । प्रियङ्गुम् अधिकृत्य विरचितम् आख्यानम् उपचारात् प्रियङ्गु एव लक्ष्यते । प्रियङ्गुम् वेति अधीते वा पयङ्गत्विकः । आख्यायिकायाः सदाहरणम्—वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । “अधिकृत्य कृते एवम्” (४।३।७७) इत्यर्थे “इहाच्छः” (४।२।१२४) । ततः च प्रत्ययस्य—“लुआख्यायिकाभ्यो षङ्सुम्” इति लुप् । तथा सति वासवदत्ता इति स्थितम् । वासवदत्ताम् अधीते वेद वा ठक् वासवदत्तविकः । वासवदत्ताम् अधिकृत्य रम्यद्वयं वर्तते । एका सुवन्मुकता वासवदत्तेति आख्यायिका । अपरं च भागविरचितम् खड्गवासवदत्तमिति नाटकम् । सुमनोत्तराम् अधिकृत्य रचिता आख्यायिका सुमनोत्तरा । अत्रापि प्रत्ययस्य लुप् । सुमनोत्तराम् अधीते वेति वा ठक् सुमनोत्तरविकः । इतिहासं वेति अधीते वा ठक् ऐतिहासिकः “इतिह” (इति) चात् अत्र इति इतिह + आम् + घञ् = इतिहासः । इतिहासः पुराणम् । पुराणम् वेति अधीते वा ठक् पौराणिकः । तथाहि रासायनिके—“मौराखिदाम् शब्दविशेषे ये इहाय दिनालय” इति । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च दश मन्वन्तराणि च । वर्ज्यानुवर्तितं चैव पुराणं पञ्चमयम् ।” महापुराणं तु दशशतकम्—उक्तं च श्रीमद्भागवते—“अत्र सर्गोविस्मये-

स्नानपौषणसूत्रयः—इति ॥ “सर्वोदेः”—इत्यादि—येषां तद्व्याप्तान् अर्थे “सर्व” इति विद्यते, बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः “स” इति वा भवति, तेभ्यः विहितस्य अण् प्रत्ययस्य लुक्, स्यात् । सर्वो वेदा इति सर्ववेदाः । सर्ववेदान् अधीते इति अण् । प्रत्ययस्य अनेन लुक्, लुक्चि सति आदिस्तरस्य ङङाभावः—तेन सर्व वेदः इति पदम् । सर्वतस्यान् अधीते वेति वेति अण् प्रत्ययस्य लुक्, सर्वतकः । मार्त्तिकेच सङ्ग विद्यमानः यः सः इति सभारिः काः (बहुव्रीहिः) । “बोपसर्जनस्य (४।२।८२) इति सङ्गस्य सभावः । सभारिः कम् एतम् अधीते इति अण् । प्रत्ययस्य लुक् । सभारिकः । एवं ससं सङ्गम् सूत्रम् अधीते इति ससं सङ्गः । वितकः इति—इं लप्ते अधीते वेति वा इति अण् । “विमोक्तुगनपत्यं (४।१।८८) इति तद्वितीयं विमोक्तुगनत्वात् अणो लुक् । यथा सति आदिस्तरस्य ङङाभावः—तेन वितकः इति पदम् । एवं सौ वेदौ वेति अधीते वा इति अण् । प्रत्ययस्य लुक्—द्विवेदः । पञ्चकस्यान् अधीते वेति वा पञ्चकस्यः । व्यास्यः कल्पसूत्रम् । पञ्च व्याकरणाणि वेति अधीते वा पञ्चव्याकरणाः ।

“इक्षन्—” इत्यादि । प्रत्ययः स्यात् । पदञ्चदः, छत्तरपदं यस्य स पदोत्तरपदः । येषां पदानाम् अन्ते “पद” इति कर्त्तव्यं तेभ्यः इक्षन् प्रत्ययः स्यात् । पूर्वपदम् वेति अधीते वा पूर्वपदिकः, छत्तरपदम् वेति अधीते वा छत्तरपदिकः । भाषा-हृतिकारः पुरुषोत्तमदीयस्य मार्त्तिकमिदम् एवम् व्याचष्टे—पदोत्तरपदान् रजान् प्रत्यसः । पदोत्तरपदम् वेति अधीते वा पदोत्तरपदिकः । “अतपठः”—इत्यादि—अत शब्दात् अष्टिपठान् च परो यः पठिन् अशब्दः तस्मात् तद्वेति अधीते वा इति एतयो-रर्थयोः द्विकम् प्रत्ययः स्यात् । अतपठ नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । अनुर्वेदस्य ब्राह्मणविशेषः अतपठब्राह्मणम् इत्यर्थः । अतपठम् वेति अधीते वा अतपठिकः । वित्वात् स्त्रियाम् लीष्, अतपठिकी । अष्टिपठम् वेति अधीते वा अष्टिपठिकः । स्त्रियां अष्टिपठिकी । काशिका नतं अत्र अणदि शब्दते—तेन अतपठः, अष्टिपठश्च । “अनुवृत्तच्छलकश्चैव । अनुवृत्तान् ग्रन्थः । तम् वेति अधीते वा इति ठक्, आनुसूकः एवं आशिकः । आशिकः,—इति काशिका ।

दो—। क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, भीर्मासा इति क्रमादिः ।

The suffix इन् is attached to words falling under the category of क्रमादि list, to denote the person who learns or studies the subject, referred to by the self-same words ; क्रम, पद, शिक्षा and भीर्मासा form the क्रमादि class.

मिति—। तद्वेति तदधीते इति एतयोरेष्वयोः क्रमादिभ्यः इन् प्रत्ययः स्यात् । इन् स्थाने ककारः । क्रमादि येषां क्रम पद शिक्षा भीर्मासा च । क्रमं वेति अधीते वा क्रमकः । पदम् वेति अधीते वा पदकः । शिक्षां वेति अधीते वा शिक्षकः । भीर्मासां वेति अधीते वा भीर्मासकः । शिक्षा—वेदाङ्गविशेषः । वर्षाणाम् उद्धारणादिकम् अधिकृत्य रक्षितः वेदाङ्गः शिक्षा, भीर्मासा जमिनीयं दर्शनम् । अयं च्चुन् प्रत्ययः अपोऽपवादः । आशिक्षाकारस्य सासन् इत्यपि, भाषाशिक्षिकारस्य उपनिषत् इति च क्रमादि येषु पठतः । सास्रानि वेति वा सास्रकः । उपनिषद्म् वेति अधीते वा उपनिषत्कः ।

१२७२ । अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४।२।३२

दो—। तदधीते तद्वेद इत्यर्थः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीते अनुब्राह्मणो । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण् वाधनार्थमिदम् ।

The suffix इनि is attached to the word अनुब्राह्मण to denote the person who knows or studies the subject, referred to by the word, that takes the suffix. (Rest easy),

मिति—। तदधीते तद्वेद इति एतयोरेष्वयोः अनुब्राह्मणशब्दात् इनि प्रत्ययः स्यात् । इनि प्रत्ययस्य अन्तिम इकारः इत्—उच्चारणार्थ एव । तस्यां सति नकारस्य उपदेशे अण्वाभावात् न तस्य इत्संज्ञा । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थविशेषः अनुब्राह्मण इत्याश्रयाय । तम् अधीते वेति वा अनुब्राह्मणो । दिवचने—अनुब्राह्मणिनो, वह च्चदने अनुब्राह्मणिनः ।

ननु "अत इतिगो" (५।१।११५) इति मनुष्यं प्रत्ययार्थं वाचकम् इतिप्रत्ययेन एव इहसिद्धौ किमर्थम् अद्या सूत्रस्य विधानम् ?—इति समाधत्ते—"अण्, वचनार्थ-मिदम्" । इतिप्रत्ययेन अत आस्यते—यत् अनुवाक्यशब्दात् तद्वेति तदधीते इति एतयोर्वर्णयोः अण्, प्रत्ययः कदापि न स्यात् । अत्रविधानात् अनुवाक्यशब्दात् उन् भवतीति काशिका ।

१२७२ । वसन्तादिभ्यश्च ॥ ४।२।६३ ।

दी— । वासन्तिकः । अद्यर्वाणाम् अधीते आद्यव्यधिकः, "दाक्षिणायन—" (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाद्विज्ञोपे न ।

The suffix उक् is attached to the word वसन्त and some other words forming the वसन्तादि class ; to imply one who knows or studies the subject, mentioned by the said-words. No टिज्ञोप in आद्यव्यधिक (see Tika) ।

मित— । तद्वेति तदधीते इति एतयोर्वर्णयोः वसन्त इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः उक्, प्रत्ययः स्यात् । अपोरपवादः । वसन्तवर्णनाम् अधिकृत्य विरचितो, ययः वसन्तः । तमधीते वेति वा वासन्तिकः । वसन्तादिव्यंथा—वसन्त, वर्षा, शरत्, हेमन्त, शिशिर । मथन, भुण्, चरन्, अनुगुञ्, अपञ्चन्, अचञ्चन् ।

अद्यर्वा इति कथितं ऋषिः । तेन (अद्यव्यंथा) प्रोक्तः वेदः सप्तप्राहत्या अवर्त्ता स्याति । अद्यव्यर्वाणाम् अधीते वेति वा आद्यव्यधिकः । ननु "आद्यव्यधिकः" इत्यतः "नसङ्गिते" (६।४।१७४) इति टिज्ञोपः कथं न भवतीति समाधत्ते ?—"दाक्षिणायन—वाग्विनायनाद्यव्यधिको जैत्राश्विनेय—वाग्विनायनिभ्योपञ्चस्य धैवत्यसारवैष्ठाकर्मत्रय-विरक्ष्यधामि ॥" (६।४।१७४) इति सूत्रे निपातनात् न टिज्ञोपः । आद्यव्यधिकः इत्यस्य यकारान् अङ्कारस्य लोपस्तु "न संघोसाद्वसन्तात्" (६।४।१७७) इति न भवति । अद्यव्यर्वाणामपरो ययः वर्षा । वर्षाम् अधीते वेति वा वार्षिकः ।

१२७४ । प्रोक्ताङ्गुक् ॥ ४।२।६४ ॥

दी— । प्रोक्तार्थकप्रत्ययात् परस्याभ्येत्य-वेदितप्रत्ययस्य ङुक्

स्यात् । पञ्चमं पञ्चः । 'चञर्थे कविधानम्' इति कः । सोऽस्या-
स्तीति पण्यौ । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ।

Suffixes that are used to imply the knower or the learner slide, when attached to words, themselves formed with suffixes used to denote something dictated by another.

सित—। अनेन प्रोक्तम् इति एतच्चिदर्थेये प्रत्यया विधीयन्ते, तैर्निष्पन्नेभ्यः
ब्रह्मभ्यः "तद्धिते तदधीने" इति एतयोस्त्वयो विहितः प्रत्ययाः लुप्यन्ते । पञ्चमं
पञ्चः [पञ्चम्यवङ्गारे स्तुतौ च इति धातुः । तस्मात् चञर्थे क-प्रत्यय-विधानं तेन पञ्चः
इति पदम् । तस्यार्थेण पण्यं स्तुतिविन्यर्थः । अस्मि सति "इत्यव" (६।३।२२१)
इति उपधाङ्गो पाण्यः इति खान्—अतः चञर्थे क प्रत्ययविधानम्] । सोऽस्यास्तीति
"अद्य इति ठनी" (५।२।११५) मनुष्य-प्रत्ययवाचकः इति प्रत्ययकोत्ते पण्यं इति ।
प्रथमैकवचने पण्यौ । तस्य पण्यिनः गोत्रापत्यम् इति अच्—पाणिनः इति रूपम् ।

ननु अत्र विहितस्य अच् प्रत्ययस्य अपत्यप्रत्ययानामन्वर्तते सति, अस्मिन्
अणि परे "इत्यङ्गनपतेर" (६।३।१६४) इति प्रकृतिभावस्य अभावान्न टिलोपो भवतु—
इति स न भवति इति आपद्यितुं सूत्रवति—

१२७५ । गायत्रिदिद्यिकेशिगण्यपण्यिनश्च ॥ ६।३।१६५

दी—। एते अणि प्रकृत्वाः सुप्रः । इति टिलोपोन । ततो
युनि अपतेर इज् । पाणिनिः ।

The words गायत्रिन् दिदिद्यिन्, केशिन्, गणिन्, and पण्यिन् suffer no change, when before the suffix अच्, forming a member of the अपत्यार्थे-प्रत्यय class.

सित—। गायत्रिन्, दिदिद्यिन्, केशिन्, गणिन्, पण्यिन् च इत्येतेषां पदानि
अपत्यार्थे विहिते अच् प्रत्यये परे प्रकृतिभावम् आपद्यन्ते । "सूत्रप्रकृतिः पण्यौ ।
तदपेक्षया चतुर्थे अपतेर युनि विवक्षिते पण्यिन् मन्दात् गोत्रापत्ये विहितेन अच्
प्रत्ययेन चिह्नात् ततः इति पाणिनिः इति रूपम् ।

अथ इजः सकृन् आसङ्कितम् आङ्—

१२७६ । अथचतुर्विधार्जितो यूनि लुगण्विजोः ॥२॥४॥५८ ॥

दी— । अथप्रत्ययान्तात् चतुर्विधगोत्रप्रत्ययान्तात् ऋषिभि-
र्धायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् जितश्च परयो युं वाभिधायिनोरण्विजो-
र्लृक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । आफल्कः
पिता । आफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् ? शिवादाय ।
कौहड़ः पिता । तत इज् = कौहड़िः पुत्रः । यूनि किम् ?
वामरथ्यस्यच्छादाः वामरथाः । इत्यणो लुक्कतु न भवति ।
आर्षगृह्णेन प्रतिपदोक्तश्च ऋषाण एव गृह्यात् ।

To imply a technical युवन् the suffixes चच् and इज् disappear,
when attached to words, themselves formed with the suffix
अच् or with any other suffix used to denote चविधगोत्र or चविगोत्र
or with suffixes, out of which the letter ज slide. (Best easy).

नित— । ये खलु अच्-प्रत्ययान्तशब्दास्तैश्च अविधगोत्रम् ऋषि-गोत्रम् च
सौधयितुं विहिता ये प्रत्ययान्तदन्तेभ्यः एवम् अकारेत्—प्रत्ययान्तशब्देभ्यश्च युवान्
योतयितुम् विहितस्य अच् प्रत्ययस्य इज् प्रत्ययस्य च लुक् स्यात् । अत्र छादयः
सर्वे गोत्रप्रत्यया एव स्तद्धन्ते । कुरोर्गोत्रापत्यं पुमान् कौरव्यः—“कुरादिभ्योऽप्यः”
(४।१।१५१) इति सूत्रेण अच्-प्रत्ययः । कौरव्यस्य अपत्यम् युवा इत्यर्थे “अत इज्”
(४।१।२५) इति इज् प्रत्ययः । इज् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक्—कौरव्यः पुत्रः
(युवा) । अयम् अच्-प्रत्ययस्य छदाहरणम् । चविध-गोत्रप्रत्ययस्य छदाहरणम्
यथा—अफल्कस्य राज्ञः (चविधस्य) गोत्रापत्यं पुमान् आफल्कः । “अफल्ककश्चि-
कुराभाच्च” (४।१।१५४) इति चच् प्रत्ययः । ततः आफल्कस्य अपत्यं युवा इत्यर्थे
“अत इज्” (४।१।२५) इति इज् प्रत्ययः । इज् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक्
तथा अति आफल्कः पुत्रः (युवा) इति विधायति । चविधगोत्रप्रत्ययस्य छदाहरणम्

यथा—वशिष्ठस्य गोवापस्य पुमान् वाशिष्ठः । “अथर्वक वृत्तिकुम्भाय” (४१११२४) इति चच् प्रत्ययः । वाशिष्ठस्य अपत्यं युवा इति एतस्मिन्नर्थे “चत इज्” (४११८५) इति इज् । तस्य इज् प्रत्ययस्य अनेन लुक् इति वाशिष्ठः पुनः (युवा) । अकारेण प्रत्ययस्य उदाहरणम् यथा—तिकस्य सौत्रापस्य पुमान् इति तैकायनिः । “तिकादिभ्यः फिज्” (४१११८४) इति फिज् प्रत्ययः । फिज् तु अकारेण प्रत्ययः । तैकायनैरपत्यं युवा इत्यर्थे “तस्मापत्याम्” (४११८९) इति चच् प्रत्ययः । अस्य चच् प्रत्ययस्य अनेन लुक् ततः तैकायनिः पुनः (युवा) इति । एभ्य एव प्रत्ययान्तेभ्यः चचः इत्यस्य लुक् स्यात् नाम्निभ्यः । एभ्य एव इति किम् ? कुत्तकस्य अपत्या पुमान् इति कौटङ्गः । “शिवादिभ्योऽज्” (४१११२९) इति चच् प्रत्ययः । तस्य अपत्या पुमान् इति “चत इज्” (४११८५) इति इज् प्रत्ययस्येन कौटङ्गिः पुनः । इज् प्रत्ययस्य लुक् न भवति कौटङ्गशब्दस्य गोवापत्यप्रत्ययविङ्गत्वाभावात् । “यूनि” इति किम् ? वामरस्य गोवापत्या पुमान् वामरस्यः । “कुर्वादिभ्योऽज्” (४१११५१) इति यज् प्रत्ययः, वामरस्यस्य स्यात् इति एतस्मिन्नर्थे “कृष्णादिभ्यो गौर्” (४१११११) इति अच् प्रत्ययः । अयं प्रत्ययः कृ-प्रत्ययस्य अपवादः । अद्य अच् प्रत्ययस्य अनेन सूत्रेण लुक् न भवति—यतोऽतम् न युवाभिभाषी प्रत्ययः ।

“इत्याद्यो लुक्—” इत्यादि । इति “एवमत्रियार्जुनितो यूनि नुगमिनीः” इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र इज् प्रत्ययस्य लुक् न भवति । अथम् लुक् न भवति पाणिनः इति शब्दस्य अविबोधप्रत्ययेन सिद्धत्वात् इति चेत्—

समापत्ते—“यार्जुन सहयेन प्रतिपदीतस्य अथर्व एव सहयान् ।” यार्जुन सहयेन अविबोधवच्छेदः । “स्य अत्रिये”—इत्यादि सूत्रेण अविवाचकस्य इदृशैव सहयम् । यस्मिन् शब्दः तदन्ते पाणिनशब्दस्य न अविवाचकौ चतः प्रतिपदे चत्ता सक्ति न दृश्यते । येषाम् अविवाचकशब्दानां पदे पदे सहयम् दृश्यते तेभ्य एव विहितो यो चच् प्रत्ययः, तदन्तस्यैव यस्मिन् सूत्रे सहयम् । तेभ्य एव विहितस्य चचः इत्यस्य लुक् स्यात् । अतः पाणिनि शब्दस्य इज् प्रत्ययस्य न लुक् । पाणिनिना प्रोक्तम् इति पाणिनीयम् । “तेन प्रीक्षम्” (४१११०१) इति अच् प्रत्ययः अथित्वा

“इदीच्छा” (४।१।११४) इति च प्रत्ययः । तस्य ईयादेशस्येन पाणिनीयम् इति चङ् प्राप्तम् ।

अनु पाणिनि शब्दात् तद्धिते विवक्षिते “लुक् लुक्” (४।१।८०) इति इयो लुक् स्यादिति “प्रत्यायंजीपे प्रत्यायलचणम्” इति नियममाश्रित्य कप्रत्यायस्योपवाहः चण् प्रत्ययः स्यात् इति शङ्कायामाह—इत्यथ (४।२।११२) इति सूत्रेण विहितोऽङ् प्रत्ययो न स्यात् । गोत्रापत्यार्थे विहितो यः इत्य्, तदन्तादीन् चण् स्यात् इति “इत्यथ” (४।२।११२) इति सूत्रे कस्यति । अथ पाणिनि शब्दे इत्य् प्रत्ययान् न गोत्रापत्य-विहितः अपितु दुरापत्यं विहितः [“अत इज्” (४।१।८३) इति सूत्रेण] । अतएव पाणिनि शब्दे इज् गोत्रापत्यं विहितत्वाभावात् “इत्यथ” (४।२।११२) इति सूत्रेण चण् न स्यात् इति सरसार्थः ।

पाणिनीयम् अधीतेवेति वा इति पश्चिमीयशब्दात् “तदधीते तद्वद्” (४।२।३८) इति चण् । तस्ये चणः “प्रोक्ताङ्गुक्” (४।२।६४) इति लुक्, पाणिनीयः । पाणिनीयश्चात्र ।

अनु अद्यपि “तदधीते तद्वद्” इति विहितस्य चणः प्रोक्ताङ्गुक् इति लुक् पाणिनीयशब्दः सिद्धः स्यात् किञ्चनेन इति मङ्गलान् भाव—“स्वरे स्त्रियां च विशेषः ।”

अद्यपि “तदधीते तद्वद्” इति चय्ये विहितस्य चणः लुक् प्रत्ययस्यरेण अनोदा-त्तत्वं स्त्रियां च ऊर्ध्वं स्यात्—तत् सामूहिकं चणः लुक् । तथासति प्रत्ययस्य स्थाने च ईयादेशस्य ईकारः प्रत्यय स्वरेश्च उदात्तः, स्त्रियां टाप् च स्यात् । तेन पाणिनीयः । पाणिनीयां प्राज्ञायी । आपिशलिना प्रोक्तम् इति “इत्यथ” (४।२।११२) इति सूत्रेण चण् । आपिशलिम् अधीते वेति वा आपिशलिः, “प्रोक्ताङ्गुक्” (४।२।६४) इति चणः लुक् । आपिशलिं प्राज्ञायी ।

१२७७ । सूत्राच्च कोपधात् ॥४२॥६५॥

दी—। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थं सारम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य

अष्टकम् पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ।
‘संख्याप्रकृतिकादिति’ वाच्यम् । नेह । कक्षापकमधीते
कालापकाः । माहावार्तिकः ।

The suffixes used to denote the person that knows or
learns, slide when coming after words—which are expressive
of sutras and have a ककारे as their penultimate or last but
one letter. The above rule holds good with regard to a
ककारोपध संख्यावाचक word only etc.

भित्त— । तदधीते तद्विति इति एतयोर्धर्मोर्विहितस्य प्रत्ययस्य ककारोपधात्
सूत्रवाचिगच्छात् परस्य लुक् स्यात् । अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य इति अष्टकम् ।
“तदस्य परिमाणम्” (५।१।५७) इति परिमाणवाधिकारः । “संख्यावाः संज्ञासङ्गुता-
ध्ययने” (५।१।५८) इति सूत्रार्थे प्रत्ययविधानम् । ततः “संख्याया अतिशङ्कनायाः
कन्” (५।१।२२) इति कन् प्रत्ययः ; तेन अष्टकम् इति रूपम् । अष्टकम् पाणिनेः
सूत्रम् । अष्टकां पाणिनिनूतम् विदन्ति अधीयते वा इति अष्टकाः पाणिनीयाः ।
एवं दशकां विदन्ति अधीयते वा दशका वैशाखपदीयाः । द्वादशकम् विदन्ति
अधीयते वा द्वादशकाः मीमांसकाः । त्रिकम् विदन्ति अधीयते वा त्रिकाः
कामरूपकाः ।

ननु “प्रोक्ताल्लुक्” (४।१।६४) इति सूत्रेणैव लुकि सिद्धे सति किमर्थम् अस्य
सूत्रस्य आदर्थ इति चेत्—कथयति । “अप्रोक्तापि” इति । अप्रोक्तायां अपि प्रत्ययान्
परमा तदधीते तद्विति चेत् एतयोर्धर्मोर्विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यादिति
शापकार्यम् ।

“संख्याति” । संख्याप्रकृतिकात् एव ककारोपधात् सूत्रवाचिगच्छात् अध्येत-
वेदित-प्रत्ययस्य लुक् स्यात्—नान्यत्वात् परस्य । यञ्चैव सदाहरणनिचयेन
संख्याप्रकृतिकात् एव लुक् स्यात् इति प्रदर्शितम् । तदस्य तु महावार्तिकम् नाम
सूत्रम् । तदधीते वेति वा इति अष्ट प्रत्ययः । माहावार्तिकः । महावार्तिकम्

इति पदस्य संख्याप्रकृतिकल्पाभावात् न अण् प्रत्ययस्य जुक् । कलापकान् नाम सूत्रम् ।
तद्वृत्तिं चक्षते वा इति अण् कालापकः । अस्यापि संख्याप्रकृतिकल्पाभावात् न
अण् प्रत्ययस्य जुक् । “कौपधात्” इति किम् ? चतुष्टयम् अक्षीते इति अण्
चतुष्टयः । अतुष्टय इति पदस्य सूत्रवाचित्वे तथा संख्याप्रकृतिकल्पाभावात् अपि ककारो-
पधलाभावात् न “सूत्राक्षकौपधात्” इति सूत्रकलात् अण् प्रत्ययस्य जुक् सप्रत् ।

१२७८ । ऋन्दीब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४।२।६६ ॥

दी— । ऋन्दीसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि
सुतः । अथेतृवेदितृ प्रत्ययं जिना न प्रयोजयानौत्थर्थः । कठेन
प्रोक्तम् अधीयते कठाः । वैशम्पायनस्तृतीयासिलात् शिनिः । तस्य
‘कठचरकात्—’ (सू १४८७) इति जुक् । ततोऽण् । तस्य
‘प्रोक्ताज्जुक्’ (१२७४) ।

Words expressive of *chhandas* [or *chandas*] (vedic poems) and *Brahmans* (vedic prose) formed with suffixes, used to imply “तैगप्रोक्तम्” i. e. dictated by him (some one), must not be used except with the suffixes that are attached to denote the knower or the learner.

सित— । ऋक् सामन् यजुस् अथर्वन् इति च चत्वारो वेदाः । एषु प्रत्येकम्
अपि चतुर्धा विभाग गच्छति । मन्त्रः, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषत् इति । मन्त्राः
ऋन्दीसि । तानि च देवतास्तुतिरूपाणि पद्यानि । ब्राह्मणानि मन्त्रार्थप्रतिपादन-
पर्याणि गद्यानि । तानि च विभिन्नाकारानि चर्चवाद्वाक्यानि इति द्विधा विभज्यते ।
...ऋन्दीसि मन्त्राः, तथा ब्राह्मणानि विभिन्नाकाररूपाणि गद्यानि, वैदिकसाहित्यान्तर्मु-
तानि प्रोक्तप्रत्ययान्ताणि तद्विषयानि “तद्वृत्तिं तद्वृत्ते” वेति अक्षीतेवेदितृ-प्रत्यय-
रूपेण एव भवन्ति । मन्त्रूक्तं तिगव्या “प्रोक्ताज्जुक्” (४।२।६४) इति सूत्रात्
‘प्रोक्ताज्जुक्’ इति अस्मिन् एव चतुर्वर्त्तते ।

पाणिनीयाः—पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणम् पाणिनीयम् । एतदेव हि तारः वेदितारः वा इति यथा अर्थाद्वेदितप्रत्ययं विनापि प्रयुज्यते तादृशम् भावदिति नियमार्थमेव अत्र सूत्रस्य आरम्भः ; तेन अर्थाद्वेदितप्रत्ययं विना कदापि कदासि ब्राह्मणानि न प्रोक्तप्रत्यायानानि न प्रयोक्तव्यानि । कठेन प्रोक्तम् इति—“कदापि वै श्रम्यायनान्ते वासिभ्यश्च” (४।३।१०४) इति चिनि प्रत्यायः । कठोपनिषत् तु यजुर्वेदान्तर्गता— ; वैशम्पायन एव महर्षेः श्रीकृष्णवैपायनम् अभिमतवान् । अतः कठस्य मुनेः वैशम्पायनान्तर्वासिभ्यं सिद्धम् ; अथम् चिनिप्रत्यायान्तर्गतं प्रोक्तम् (४।३।१०१) इति विहितस्य अथ् प्रत्यायस्य अपवादः । ततः “कठपरकाशुक्” (४।३।१०३) इति चिनि प्रत्यायस्य सूत्रम् । तत्र कठेन प्रोक्तः वेदाश्च कठः इति स्थितम् । ततः कठम् अधीयते विदन्ति वा इति “नदधीते तद्दे” इति अथ् । तस्य अथ् प्रत्यायस्य सूत्रम्—“प्रोक्ताशुक्” (४।३।१०४) इति एवञ्चान्ते, तत्र कठः इति ।

अत्रा इहं विज्ञेयम्—कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठः इत्यत्र कठशब्दस्य सूत्र-
णिनीतिप्रोक्तप्रत्यायान्तस्य “तदधीते तद्दे” इति विहितेन अर्थाद्वेदित-
प्रत्यायेन कठेन प्रयोगमर्थेति न खलु कठशब्दो वेदितप्रत्ययं वर्जयित्वा केवलप्रोक्त-
प्रत्यायान्तस्य इति भावः । तत्र कठेन प्रोक्तः कठः इति प्रयोगो न भवति । कठेन
प्रोक्तः कठः, तम् अधीयते विदन्ति इति कठः इत्यत्र प्रयोगः साधुः । एवं
विषयादेन प्रोक्तम् अधीयते इति वैष्णवादाः । ब्राह्मणस्य सहादरार्थं यथा—
सायक्येन प्रोक्तं ब्राह्मणम् अधीयते विदन्ति वा तच्छिष्यः, ब्राह्मणशब्देन कन्दसान्
अनुमानौनि एव ब्राह्मणानि गृह्यन्ते, तदभावे—यथा ब्राह्मणशब्देन प्रोक्तानि
ब्राह्मणानि याचयन्तकानि—न प्रत्यायोक्त, यतः याचयन्तक इति कन्दोनाम भाषि,
सूत्रस्येन “च” शब्देन आप्यते यत् किञ्चन पुराणप्रोक्ताः कथाः सुवाणि च प्रोक्त
प्रत्यायान्तानि अर्थाद्वेदितविषयाणि स्युरिति, कात्याः यथा कश्चपेन प्रोक्तम्
अधीयते विदन्ति वा कात्यायिनः, सूत्रे—परार्थरेख प्रोक्तम् अधीयते विदन्ति वा
पाराशरिणः । कन्दो ब्राह्मणानि—इति किम् ? पाणिनीयं व्याकरणम् इति
मान् व्याख्यासम् ।

अथ चातुरर्थिकाः

१२७८ । तदस्मिन्वसोति देशे तन्नाम्नि । ४।२।६७ ॥

टी— । सद्गुम्बराः सन्धस्मिन् देशे औदुम्बराः ।

The suffix चच् is attached to words to imply a country which derives its name from the said words due to it abounding with the things, denoted by them.

नित— । “तद्” इति प्रथमान्तात् शब्दात् “चस्मिन्” चक्षोति सप्तम्यर्थे चच् प्रत्ययः स्यात् ; तत् प्रादेन यत् बोध्यते, “तन्नाम्नि” तत्-सप्तमौ “देशे” वक्ष्यमाने सति, सूत्रे “चस्मिन्” इत्यादाः परं यत् इति शब्दो वर्तते स तु प्रसिद्धदेश-शासनार्थमेव प्रयुक्तः, अयम् चच् प्रत्ययः कृतम् प्रत्ययस्य अपवादः, सद्गुम्बराः सन्ति चस्मिन् देशे इति औदुम्बराः देशः, कथित् प्रसिद्ध-देशविशेषः, एषं क्लृप्ताः सन्ति चस्मिन् देशे इति चच् वास्तवः, प्रकृताः सन्ति चस्मिन् देशे इति प्राबल्यतः देशः ।

१२८० । तेन निर्हसम् । ४।२।६८ ॥

टी— । कुशाब्धेन निर्हसा कौशाब्धौ नगरौ ।

The suffix चच् is duly attached to words to imply a country which thus derives its name from the said words—due to its being called into existence (or erected) by them.

नित— । तेन इति तृतीयान्तात् शब्दात् निर्हसम् इति एतस्मिन् अर्थे चच् प्रत्ययः स्यात्, तेन निर्हसम् तदाम्बुया देशे गम्यमाने सति ; निर्हसाः स्थापितः रचितः इत्यर्थः, कुशाब्धेन निर्हसा प्रतिष्ठिता पुरी इति चच् कौशाब्धौ, एषं सद्गुम्बरेण निर्हसा साहस्यौ परिहृता इति कागिका-भावप्रतिपत्तौ ।

१२८१ । तस्य निवासः ॥४।२।६९ ॥

टी— । शिवीनां निवासो देशः शैवः ।

The suffix च्च् is duly attached to words to imply a country which thus derives its name from the said words, due to its being the abode (or—seat of residence) of those denoted by them.

नित— । निवसति अस्मिन् इति निवसः । स्वस्ववान् विवशः । निवासस्तु वसति-
मात्रम् स्वस्वासत्त्वमाधारणम् इति विवश—निवासयोर्भेदः ।

तस्य इति वक्षन्त्यात् शब्दात् निवास इति एतद्विशिष्टं च्च् प्रत्ययः स्यात्, “तस्य”
इत्यनेन वक्षन्त्यात् तद्वक्ष्यात्वा प्रसिद्धं देशं गम्यमाने सति ।

विभीर्णा निवासो देशः इति अच् जीवी देशः । उद्दिष्टानां निवासो देशः इत्यण्
चोद्दिष्टो देशः । अनुभावाम् निवासो देशः इति च्च् चार्त्रमात्रो देशः ।

१२८२ । अदूरभवश्च ॥ ४।२।७० ॥

दी— । विदिग्गाया अदूरभवं नगरम् वैदिग्गम् । चकारेण
प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातु-
र्थिकत्वं सिध्नाति ।

The suffix च्च् is attached to words to imply a country that, thus, derives its name from the said words due to its being in close proximity to them. By “च” in the sutra, other three senses said in the three prior sutras are taken together constituting चातुरर्थिकत्व here.

नित— । ‘तस्य’ इति पूर्णं घञात् तथा “दीर्घं तन्नामि” इति च च न अनुवर्तते ।
तस्य इति वक्षन्त्यात् शब्दात् “अदूरभवश्च” इति एतद्विशिष्टं च्च् च्च् प्रत्ययः स्यात्
“तन्नामि दीर्घे” गम्यमाने सति । अदूरभवः निगटवर्ती । विदिग्गायाः तन्नामायाः
नगर्याः अदूरभवम् नगरम् इति विदिग्गायश्ब्दात् च्च् ; तेन वैदिग्गम् नगरम् । पम्पायाः
नगरसः अदूरभवानि वनानि पाण्यानि । हिमवतः पर्वतस्य अदूरभवं नगरम्
ईश्वरतम् ।

अनु सत्रार्थेन चकारेण किं दीक्यते ? उच्यते—चकारेण “एतद्विशिष्टीति, तेन

निर्दिष्टम् इति, “तस्य निवासः” इति प्रामाणाः तयोऽर्थाः भव्यं चाङ्गयन्ते । तेन “चदूरभवत्” इति एतम् गणयित्वा चत्वारोऽर्थाः, “जंघे”—(४।१।८९) इति सूत्रान् विशेषिकारं यावत् चतुर्दशन्ते ।—अनेनैव वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति—येन “अथ चातुरर्थिका” इति शीर्षदेशस्य संज्ञा चतुर्थ्या जायते । चतुर्थ्या सूत्राणाम् अर्थविषये भवाः चातुरर्थिकाः । एतेषामेव चतुर्थ्यां सूत्राणाम् अर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विधीयन्ते, तेनहि ते चातुरर्थिकाः कथ्यन्ते इति भावः ।

१२८३ । ओरञ् ॥ ४।२।७१ ॥

दी— । अणोऽपवादः । कच्चतु—काच्चतवम् । मदाशु परत्वात् मतुप् । इत्तुमती ।

Words ending in उकार take the suffix चञ् in the four aforesaid senses. This चञ् bars the suffix चच् ; Words, which will denote नदी and will pass by the name नदी (नद्याम् अभिवेद्यानाम्) is to take the suffix मतुप् instead of चञ् by the rule “नद्या मतुप्”—due to its being पर (later) in the order of अष्टाध्यायी ।

नित— । “उ” इत्यस्य पञ्चम्यां विभक्तिं “ओ” इति रूपम् । अत्र पूर्वोक्तानां चतुर्थ्याम् सूत्राणाम् अनुवृत्तिः । उदर्याणां प्रातिपदिकानां “तद्विषयस्योति देशे तदाश्वि” (४।२।६७), तेन निर्दिष्टमिति (४।२।६८), तस्य निवासः (४।२।६८) इति, “चदूरभवत्” इति (४।२।७०) चतुर्दशन्ते चञ् प्रत्ययः स्यात् । अयम् चञ् प्रत्ययः चञ् प्रत्ययस्य अपवादः । “सुवास्त्रादिभ्योऽण्” (४।२।७७) इति सूत्रात् प्राक् चञ् प्रत्ययस्य अधिकारी कर्तव्ये । कच्चतुः चञ्चिन् चञ्चि इति काच्चतवम् । अरञ्चुः ; तज्जात् चञ्—चारकवम् । कर्कटेषु—चञ् कर्कटवम् । कर्कटुः—कर्कटवम् ।

“नद्या” नदी इति संज्ञामात्राम् शब्दानाम् विषये अभिवेद्ये सति मतुप् प्रत्ययः स्यात्—यथा इत्तुमती । कथम् “चञ् प्रत्यय” वाधित्वा मतुप् प्रवर्तते ? उत्तरं पठेति—“परत्वात्” । पूर्वविधिः परविधि रक्षोयान्, चञ् पूर्वविधिः, मतुप् प्रत्ययस्य परविधिरस्य चञ् प्रत्ययं वाधित्वा मतुप् प्रवर्तते ।

१२८४ । मतीय वञ्जङ्गात् ॥ ४।२।७२ ॥

दी— । वञ्च् चङ् यस्य मतुपस्तदन्तादञ् । नाण् ।
सैभकावतम् । वञ्च् इति किम् ? आहिस्रतम् । अङ्गैर्गुह्यं
वञ्च् इति तद्विशेषणं यथा स्यात् मतुपस्तद्विशेषणं मानूत् ।

The suffix चञ् is attached to words, themselves derived with the suffix मतुप् and are abounding with many (i.e. more than two) vowels. This चञ् supersedes चङ् । For the rest see Tika.

नित— । मतीय इति । मतुप् इति अन्यर्धं विहितस्तद्धितप्रत्ययः । यः झलु
घञ्ः मतुप्—प्रत्ययान्तस्य बहुस्वरवर्चसनायस्य स्यात्, तस्मान् मतुप् एव अन्येषु
चञ् प्रत्ययो भवेत्, न तु चङ् । सिभकावतम् चकिम् चलोति, चञ् सैभकावतम् ।
एवम् अथ तेन निर्दिष्टम्, तस्य निवासः, अदूरभवत् इत्यादयस्तयः अथां अपि बोध्याः,
तथाहि सिभकावता निर्दिष्टम्, सिभकावताम् निवासः, सिभकावतः अदूरभवत् इति
सैभकावतम् । एवं ऐभकावत् नाम द्वयः, ऐभकावतम् । बहुस्वरविशिष्टस्य एव
मनुप्-प्रत्ययान्तस्य यङ्णात् द्विस्वरविशिष्टस्य मतुप्-प्रत्ययान्तस्य चञ् न आत्—यथा
अङ्गिभान् चङ्गिन् चङ्गीति आहिस्रतम्, अत आहिस्रदस्य द्विस्वरविशिष्टत्वात् न चञ्,
अपितु चङ् एव, अत्रापि अत्रारः अथां उत्तरेयाः, एवं यावन्तम् ।

अनु अङ्गिभान् इत्यत्र मतुप् प्रत्ययमपि चङ्गस्य बहुस्वरविशिष्टत्वम् एव दृश्यते तर्हि
कस्य च द्विस्वरसनायकम् उत्तरीकतमिति घनाश्रितं—

अत्रचङ्गमिति, एव “वञ्जङ्गात्” इति अत्रचङ्गस्य उत्तरेयां विधौ, वञ्च्
इति परं तु अत्रचङ्गस्य निर्विशेषं, न तु मतुप्-प्रत्ययान्तस्य चङ्गस्य विशेषणम्—तेन
अयमेव चङ्गः आयाति—बहुस्वरसनायो यः शब्दस्य आत् विहितो मतुप् प्रत्ययः ।
तथा सति च शब्दः मतुप्—प्रत्ययान्तो भवति, ततः ईदृशस्य मतुप्-प्रत्ययान्तस्य
चतुर्धुं अर्थेषु चञ् विधीयते । सिभका इति द्विस्वर-विशिष्ट-शब्दस्य मतुप् तेन
सिभकावान्—ततः अनेन चञ् प्रत्यये विहिते सैभकावतम्, अहिस्रदस्य बहुस्वर-

विशिष्टं अपितु द्वि-स्वर-सनाथ एव, तस्मात् मतम्,—तेन अङ्गिमान्, परम् अङ्गिमान् इत्यन्तर्गतस्य अङ्गि इति चङ्गस्य बहुस्वरामावात् अङ्गिमान् इत्यन्तात् परम् चतुर्थे अर्थे पुं समेते अङ् न स्यात् अपि तु अङ् एव ; तेन अङ्गिमत्तम्, एवं ज्ञात्वावतां निवासः— इति भावाक्तम्, अत्रापि अङ् न, अपितु अङ् एव ।

[ननु अङ्-प्रत्ययान्तस्य अङ्-प्रत्ययान्तस्य च विभेदकरणे वा सार्थकता इति चेत्—स्वरे भेदश्च एव एतयोर्विभेदकरणे हेतुरिति मन्यामहे] ॥

१२८५ । वङ्गचः कूपेषु ॥ ४।२।७३ ॥

दी— । अणोऽपवादः । दीर्घवरत्ने ण निवृत्तौ दीर्घवरत्नः कूपः ।

The suffix अङ् is attached to words, containing more than two vowels, in any of the aforesaid four senses, to imply a well.

नित्— । बहुस्वरविशिष्टान् प्रातिपदिकान् प्रागुक्तानाम् चतुर्थाम् मर्था यस्मिन् कस्मिन् अपि अर्थे अङ् प्रत्ययः स्यात् श्रुते अभिप्रेते मति, अणोऽपवादः दीर्घवरत्न-नामा कश्चित् विप्रः, तेन दीर्घवरत्ने ण निवृत्तः कूपः इति अङ् दीर्घवरत्नः कूपः, अयिक्वरत्ने ण निवृत्तः कूप इति अङ् आपिलवरत्नः कूपः, इचमूलस्य अदूरभवः कूपः इति अङ् भार्जमूलः कूपः ।

१२८६ । उदक् च विपाशः ॥ ४।२।७४ ॥

दी— । विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तोष्वङ् । अवहज्य आरम्भः । दन्तेन निवृत्तौ दान्तः कूपः । उदक् किम् ? दक्षिणतः कूपेषु अङ् एव ।

The words, which are expressive of the wells, that are lying on the northern bank of the river Vipasa (Beas) are derived with the suffix अङ् and not अण् (the difference being shown or vindicated by the accent), may they be of one, two or more vowels, in the four aforesaid senses. See Tika also.

नित— । विपाश् इति शकारान्तरम्, सिन्धुमदस्य काचित् शाखापक्षी पञ्च-
मदप्रदेशवादिनौ विपाश् इति संज्ञा भजते, तथाः विपाशः कथाः लङ्श्च, लङ्गरे
कृषि ये कृपाः वर्तन्ते तेषु अभिधेयेषु, चातुरर्थिकः अञ् प्रत्ययः स्यात्, न
रत्नञ् चञ्, अञ् प्रत्ययस्तु, पूर्वपदिसकारिणाः विपाशः दक्षिणे कृषि ये कृपाः
वर्तन्ते, तेषु अभिधेयेषु विधीयते, पूर्वसुक्ते बहुस्वरविशिष्टेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
कृपेषु अभिधेयेषु अञ् विहितः, अथ विपाशः लङ्गरे लट्टे स्थितार्था बहुस्वरविशिष्टानाम्
एक-बहुस्वरविशिष्टानां च अविवेकेन स्तन्नु अञ् स्वदस्मापित इति सूत्रस्य अस्य उप-
न्यासः । दन्तेन निर्दिष्टः कृपः इति अञ्—दानः कृपः । एवम् सुतेन निहतः कृपः
इति अञ् दीप्तः कृपः । एतौ विपाशः चत्वरतटस्थितौ कृपौ । उदक् इति किम् ?
विपाशतः दृक्षिणतः ये कृपास्तु अभिधेयेषु प्रादिपदिकेभ्यः अञ् एव स्यात् ; अथा
दन्तेन निहतः कृपः इति अञ् दानः कृपः ।

ननु अञ् प्रत्ययस्य तथा अञ् प्रत्ययस्य च कुत्र विशेषोदयनस्यते इति चेत्—यद्यताम्
—स्वरे विशेषः । ["भट्टती सूक्ते किका वर्तन्ते सूत्रकारस्य"—इति काशिका । इयं
उक्तिः सूत्रकार इति काशिकाकृतीः सविस्मयप्रशंसापरेति भाषाश्रुतिमन्मादकभ्या
श्रीशब्दचक्रवर्तिण आशयः ।]

१२८७ । सङ्कलादिभ्यश्च । ४०२।७५।

दी— । कूपेषु इति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम् ।
पौष्कलम् ।

The suffix चञ् in the four aforesaid senses, are attached
to a few words like संकल, पुष्कल—etc ; the particular connec-
tion with walls ceases to exist in the present rule.

नित— । संकलशब्दान् तथा सङ्कलादिगणपटितेभ्यः चञ्भ्याः शब्देभ्यः
प्रागुक्तेषु चतुर्षु अर्थेषु अञ् प्रत्ययः स्यात् । "कृपे अभिधेये" इत्यस्य चञ्स्य अञ्-
इतिरव नास्ति । संगतः कलः संकलः ; सङ्कलेन निर्दिष्टम् इति अञ् साङ्कलम् ।
पुष्कलेन निवृत्तम् इति पौष्कलम् । पौष्कलः देशविशेषः, अयम् अञ् अणोऽप्रवादः ।

सकुलादिवर्ध्या—संकाक, पुष्पाक, उत्तम, उत्तप, उत्तपुट, कुष्म, निधाम, सूष्म, सुस्म, सुप्त, सुनेत्र, सुपिङ्गल, सिकता, पूतीक, पूष्पाक, लम्बाक, निवेय, गवेय, गभीर, इतर, समन्, चङ्ग, लोमन्, वेमन्, बरुच, वङ्ग, पक्षोत्र, अभिविक्र, सोभत, राजसन्, गृह भत, भान्न, भान्न । सिकता + अच् सातुराधिक = सैकतम् ।

इत्यप्यत्रावभेदम्—सिकताः अस्मिन् समि रति मल्ले सच् = सैकतम् ।

यथा “जाय्यां सैकतलोहं समिधुना लोमोवहा सधिवी”ति अभिज्ञान-वक्तृनाम् ।

१२८८ । स्त्रीषु सौवीरसारथप्राञ्च । ४।२।७६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गेण एषु देशेषु वाच्येषु अच् । सौवीर—
दात्तामित्रेण निर्हता दात्तामित्रो नगरी । सार्वे—वैधूमाग्नौ ।
प्राचि--साकन्दौ ।

The suffix अच् (and not अच्) is attached to words, to imply a (city or) country—the very name of which is used in the feminine gender—within the provinces of Sauvira, or Salva or within the eastern province.

[Sauvira is supposed to be an outlying part of modern Sind and the situation of Salva is not definitely known.]

नित— । सिन्धु प्रदेशसंज्ञजनपदविशेषः सौवीरः । सौवीरदेशे, सार्वदेशे
यथा प्राच्यदेशे ॥ स्थितेषु स्त्रीलिङ्गे वक्तृभाविषु जनपदेषु अभिप्रेतेषु सत्सु, प्राति-
पदिकेभ्यः अच् प्रत्ययः स्यात्, न खलु अच् । सौवीर इति । सौवीरप्रदेशस्थित
जनपदस्य उदाहरणं यथा—इनामित्रेण निहता नगरी इति अच् दात्तामित्रो
नगरी । सार्व इति । सार्वदेशस्थितजनपदस्य उदाहरणं यथा—वैधूमाग्नौ
निहता नगरी वैधूमाग्नौ । प्राचि इति । प्राच्यदेशस्थितजनपदस्य उदाहरणं—
यथा साकन्देन निर्हता नगरी साकन्दौ । साकन्देन निर्हता नगरी साकन्दौ । एवं
साकिन्दरी, आरायौ । सर्वत्र “टिङ् वाच्यम्—” इति (४।१।१५) सूत्रेण सिद्धा जीव ।

१२८८ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४।२।७७ ॥

दो— । अवोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवः सौवास्तावम् ।
वर्ण = वार्णवम् । अण् ग्रहणं नद्यां मतुपो वाधनार्थम् ।
सौवास्तवी ।

The suffix अण् (and not अञ्) is attached to words like सुवास्तु and others—falling within the category of सुवास्तु class in the four aforesaid senses. This अण् supersedes the suffix मतुप् sanctioned by the rule—नद्यां मतुप् (४।२।८२) ।

मित— । सुवास्तुनन्दात् तथा सुवास्तुगणपतिभ्योऽन्विभाः शब्देभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् न स्तु अञ् । “सोरञ्” (४।२।७९) इति सूत्रेण विहितस्या अञ् प्रत्ययस्य आवाकीऽयम् अण् प्रत्ययः । सुवास्तु इत्यस्य अदूरभवम् नगरम् इति अण् सौवास्तावम् । अण् प्रत्यये परे ओकारस्य गुणः स्यात् “ओर्गुणः” (६।४।२४६) इति सूत्रेण । यत्नोरदूरभवम् नगरम् इति अण् वार्णवम् नगरम् । सुवास्तोरदूरभवा सौवास्तवी ।

ननु “सोरञ्” इतिव विहिते पुनरपि सूत्रकरणात् अञ् प्रत्ययस्य अपनुरागी संज्ञाम्, फलवशात् अण् इतिव आवापि तद्धि कथं पुनरेव सूत्रे अण् इत्यं वस्य उल्लेख इति आशङ्क्य निराकरोति—अण् ग्राह्यम् इति । पुनरपि सूत्रे अण् इत्यस्य उल्लेखदर्शमान इदम् आच्यते यत् अयम् अण् प्रत्ययः “नद्यां मतुप्” इति (४।२।८२) सूत्रेण चो मतुप् प्रत्ययः विधीयते, तस्य वाधकः इति ।

सुवास्तादिर्यथा—सुवास्तु, वर्ण, मञ्जु, श्वञ्जु, सेवाजिन्, कर्पूजिन्, सिद्धाजिन्, नत्, कार्कश, मकाटीकण, ज्ञान, कान, कार्कश्वन्तरी, शोण, अहिमन्त्र ।

१२८९ । रोषी ॥ ४।२।७८ ॥

दो— । रोषी शब्दात् तदन्ताच्च अण् । कूपाजोऽपवादः ।
रोषः । आजकरोषः ।

The suffix चण् (and not चञ्) is attached to the word रौकी or to any other word, of which रौकी forms the last member, in the four aforesaid senses.

नित—। रौकी इति क्षुत्पञ्चनीविभक्तिकम् इदं पदम् । रौकीति शब्दात् तथा “यैव विहितस्य (११।७२)” इति नियमान् रौकीति यस्य शब्दस्य चञ् न चर्त्तते सञ्चाम् च, चातुरर्थिकः चण् प्रत्ययः स्यात् । चतुर्थानर्थानो मर्त्ता यथासम्भवम् चर्त्तते न सङ्ग प्रत्ययस्य सम्बन्धः । चर्त्त प्रत्ययः “वङ्ग्यः कुपेभु” (४।२।७२) इति विहितस्य चण् प्रत्ययस्य अपवादः । रौक्या निर्द्दिष्टः इति चण् रौक्यः । रौक्यः कूपः । आजकरीया निर्द्दिष्टः कूपः इति चण् आजकरीयः कूपः । एवं रौक्यः । सङ्किरौक्यः । चण् प्रत्ययं परं रौकीत्यस्य—शरीरति च (६।४।४८) इति सूत्रेण ईकारलोपः ।

१२८१ । कोपधाच्च ॥ ४।२।७८ ॥

दी—। अण् । अलोऽपवादः । कार्यं च्छिद्रकः कूपः । कार्यं वाक्यम् । त्रैशङ्क्यम् ।

The suffix चण् (and not चञ्) is attached to words, of which ककार (the letter क) forms the last but one syllable, in the above four senses.

नित—। यस्य प्रातिपदिकस्य उपधाया ककारो विद्यते, सञ्चाम् चातुरर्थिकः चण् प्रत्यय एव स्यात् न खलु चञ्, “चौरञ्” (४।२।७१) इति विहितस्य तथा “वङ्ग्यः कुपेभु” (४।२।७२) इति विहितस्य च चञ् प्रत्ययस्य अपवादोऽयम् । यथासम्भवम् चर्त्तते न सङ्ग सम्बन्धः । चर्त्तच्छिद्रेण निर्द्दिष्टः इति चण् कार्यच्छिद्रकः कूपः । कार्यच्छिद्रकेन निर्द्दिष्टः इति चण् कार्यच्छिद्रकः कूपः । कृकवाकुना निर्द्दिष्टम् इति कार्यवाक्यम् । कीर्तुः (६।४।४२)—इति उकारसमुदाहृतः । आदिश्वरवह्नितया अकारस्य उपपत्तम्—“उरश्चरः” (१।४।१) इति विधानम् । विशङ्क्यमा निर्द्दिष्टम् इति चण् त्रैशङ्क्यम् । कीर्तुः (६।४।४२)—इति उकारसमुदाहृतः । “एचोऽपवादः” (६।२।७८) इति अवादशयः । आदिश्वरवह्निश्चिः ।

१२८२ । वृष्ण-कठजित् सेनि र टञ् श्वय फक् फिजिज्
अ कक् ठकोऽरीहण-कृशाश्व-श्व-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्षाश्म-सखि
सङ्काश-वल्-पञ्च-कर्ण-सुत-गम-प्रगदिन्-वराह-कुमुदादिभ्यः

॥४१८०॥

दी— । एभ्यः सप्तदशभ्यः गणैभ्यः सप्तदश क्रमात् सुप्तसु-
र्याम् । अरीहणादिभ्यो वृञ् । अरीहणेन निर्हन्तुम् अरीहण-
कम् । कृशाश्वदिभ्यश्चण् । कार्णाश्वीयम् । ऋशादिभ्यः कः ।
ऋशाकम् । कुमुदादिभ्यश्चक् । कुमुदिकम् । काशादिभ्यः षल् ।
काशित् । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः
-प्रेक्षी । अश्मादिभ्यः रः—चश्मरः । सङ्कादिभ्यो टञ्-
साखियम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्रम । वल्दिभ्यो यः-
वल्थम् । पञ्चादिभ्यः फक्—पाचायणः । 'पथः पन्थ च'
(ग सू ७८) पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिज्—कार्णायनिः ।
सुतङ्गमादिभ्यः इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगदादिभ्यो अगः ।
प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्चक्
—कौमुदिकः ।

The seventeen suffixes, viz वृञ्, कण्, क, टञ्, षल्, स, इनि, र,
टञ्, श्व, व, फक्, फिज्, इञ्, अग, कक् and ठक् are added to कृशाश्व, अश्व,
कुमुद, काश, वल्, प्रेक्षा, अश्मन्, सखि, सङ्काश, वल्, पञ्च, कर्ण,
सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह and कुमुद classes in the four aforesaid senses—
respectively.

मित— । वृञ्, कण्, क, टञ्, षल्, स, इनि, र, टञ्, श्व, व, फक्, फिज्, इञ्,
अग, कक्, ठक् इति सप्तदश प्रत्ययाः । अरीहण, कृशाश्व, अश्व, कुमुद, काश, वल्,

मंजा, चरमन्, सखि, सहाय, बल, पक्ष, कर्ष, सुतन्त्रम्, प्रगदिन्, वराह, कुतुद इति
 सप्तदशभन्त-नामानि । एतेभ्यो भयोभ्याः क्पासंस्त्रान् एते प्रत्यायाः “तद्विभिन अस्तीति
 दैश्च तन्नास्ति, तेन निर्हंतम्, तस्य निवासः, अदूरभवश्च” इति चतुर्षु भवैषु भवन्ति ।
 एतेषां सप्तदश-तन्त्रानाम् मध्ये चैतनवात्तकालाया अचैतनवाचकाय मन्त्राः सन्ति ।
 तेभ्यः अथासप्तदशैव एतेषु चतुर्षु भवैषु प्रत्ययाः सूरिति बोधम् । तथाहि अचैतन-
 वाचक-शब्देभ्यः “तेन निर्हंतम्” इति एतन्निन् अर्धे प्रत्ययो भवत्यन् अचैतनस्य
 निर्व्यर्तने योगस्याभावात् । एतन्निव सर्वत्र बोधम् ।

विवरणं प्रदर्शयते—अरीहणादिभ्यः हुञ् प्रत्ययः स्यात् । अरीहणेन निर्हंतम्
 इति आरीहणकम् । एवम् द्रौण्यकम् । अरीहणादिभ्यः—अरीहण, दूयण, खदिर,
 सार, भगल, सल्लह, साम्बरायण, क्रौंठायण, वीरन्, काशकान्त, जाम्बवन्, शिंशपा,
 किरण, रैवत, वैश्व, चैमतामन, सौमन्त्र, शिरीश, बधिर, द्रुंगतायन, गौमन्त्रान,
 लौमन्त्रान, स्वाग्जान, विषाम्, सुयश्, जम्, सुशम् । हुञ् प्रत्ययस्य लिप्तात् एतेषां
 आदिस्वर इति स्यात् ।

कृपावादिभ्यः कृष् प्रत्ययः स्यात् । कृपाच्चेन निर्हंतमिति कार्त्वावीयः ।
 कृष्याने ईयादैश्च । एकारः इत्—तम आदिस्वररहितः । एवम् आरिष्टीयः ।
 हभास्त्रादि रय्या—हभाश्च, अरिष्ट, अरिष्ट, वैश्वन्, विद्यान्, रोमन्, यवन्, कुट,
 रोमन्, वर्धर, सूकर, प्रतर, सङ्गन्, पुरज, सुख, अजिन, विनत, विस्तृत्वास, अचर,
 अव्यास, मीक्षन् । विनतेन निर्हंतम् इति वैनतीयम् । अष्टादिभ्यः कप्रत्ययः
 स्यात् । अष्टाच्चेन निर्हंतम् अष्टकम् । नयोधस्य अदूरभव इति नयोधकः । नयोधः
 यद्वन्चः । अष्टादि रय्या—अष्टा, नयोध, शिरा, मल्लोन्, निवास, निधान, निवास,
 निवन्, विवन्, पदिगूढ, उपगूढ, सप्तराश्रमन्, स्थूल वाहु, खदिर, शर्करा अनङ्ग,
 परिवन्, वैष्, वीरन् ॥ कुतुदादिभ्यः ठच् प्रत्ययो भवति । ठच् इत्यस्य स्थाने
 इत्तादिभ्यः । कुतुदाभां निवासः अदूरभव इति कुतुदिकम् । एवं शकैरिक्म् ।
 कुतुदादिभ्यः—कुतुद, शर्करा, नयोध, इक्कट, कच्छ, परिवन्त, कर्दम, चण्ड, गर्त,
 बीज, अश्वत्थ, वल्गन्, परिवाप, शिरीश, यवाश्, क्षुय, विकटत, कण्टक, विकटत,
 सङ्कट, पलाय, मिश्र, कच, दग्धवास ।

काशादिभ्यः सप्तम्यस्यः स्यात्—काशः, काशः, निर्वृतम् काशिलम्, पाशैः निर्वृतम् इति पाणिनिम् । काशादि यथा—काश, वास, चयत्य, पलाय, पौष्ट्य, पित्र, वृष, वर, शरण, कर्दभ, कर्पूर, कण्टक, शूङ्ग, भावास, पात्र, वन, वधू, वधैर । वृषादिभ्यः सप्तम्यस्यो भवति । वृषैः निर्वृतम् इति वृषसम् । एवं वृषसम् इति । वृषादि यथा—वृष, नङ्ग, मूष, पण, वध, चरण, अण, जम, वल, लव, वन, [अत्र “घ” स्थाने “श” इति आशिकाकारो वामनजमादित्यौ । वृषजः नङ्गजः इति काशिकास्थम् उदाहरणे वर्तते । वृषजशब्दम् अपि तृणादिगणे पठति भाषावृत्तिकान् पुरुषोक्तमद्वयः । वीरशसा इति तत्र प्रदत्तम् उदाहरणम् । वीरशः निर्वृतम् इति वीरशसा ।] प्रेक्षादिभ्यः इति प्रत्यस्यो भवेत्प्रेक्षैः प्रेक्षाभिर्वा निर्वृतमिति—प्रेक्षौ । प्रेक्षादिर्यथा—प्रेक्षा, हृषका, वन्युका, ध्रुवका, चिपका, व्योषध, वृकट, वृधक, सकट, कट्ट, कर्कट, सुकट, पुक, मङ्ग ।

अश्यादिभ्यः सप्तम्यस्यो भवति—अश्यामि निर्वृतम् इति अश्यामः । अश्यादिर्यथा—अश्याम, मूष, काव, मीन, कर्भ, वृद्ध, गुड, खल्ल, जग, शिखा, तृष, नद, मय, काट, पाम । सप्त्यादिभ्यः षष्ठी प्रत्यस्यो भवेत्—सप्त्या निर्वृतमिति सप्तियम् । षष्ठी इत्यस्या स्थाने इयादेशः । आदिखरभृत्त्रिभ्यः । सप्त्यादिर्यथा—सखि, सखिदन्त, वायुदन्त भक्त, पाल, वक्रपाल, वक्रवत्, रुगल, चयोक्त, नरवीर, वीर, सक्तर, चरस, समल, तर्ष, चक्रपाल, चरवीर, सुरस, रीङ्ग, वमाल, नदल, समल । सप्त्यादिभ्यः षष्ठी प्रत्यस्यो भवति—सप्त्यामि निवासः इति सप्त्यामि नगरम् । एवं कान्पिष्ठ नगरम् । सप्त्यादिर्यथा—सप्त्या, कान्पिष्ठ, समोर, कर्णोर, मूरसेन, सुपथिन, सक्थट, युप, चय, अग्रमन, कूट, मखिन, मौर्य, अगति, किरत, चिकार, निरङ्ग, नासिका । कर्णोराना निवासः इति कर्णोरः देशविशेषः, एवं मूरसेनः । वत्सादिभ्यः षष्ठी प्रत्यस्यः स्यात्—वत्सेन निर्वृतमिति वत्सम् । एवं वनसा अद्वयभक्तम् इति वत्सम् । [अथवा तु भवार्थे ‘वि’ ‘वन्धम्’ व्यञ्जितम् । नाथ ‘वन्ध’-शब्दः भवार्थे दिगादि-यता साध्यः (दिगादि-गले अस्या अपाठान्) ; सन्धे वन्धस्य वन्धशब्दात् वत्सादि—वत्सप्रत्ययेन साध्यः, कालक्रमेण भवार्थेऽपि व्यवहृतः] ।

वत्सादिर्यथा—वत्स, वन, कुल, गुल, उल, सुल, वावत्, कुल ।

पचादिभ्यः कञ् प्रत्ययः स्यात्—पचाः भवति चक्षिन् दीयते इति पाठ्यायनः ।
एवम् तीव्रायनः । पचादि र्यथा—पच, सुव, चक्ष, कक्षतिष्ठ, चिध, अग्रमन्,
अतिध्वन्, कुम्भ, सरक्, सरीक्, सरक्, सकण्, सरस, समन्, रोमन्, लोमन्, हंसका,
मुक्कच्छक्, चक्षिवक्, धक्क, हक्, सिक्क, पायेन् ।

“पयः पचच” इति गणनिर्दिष्टः ।

कञ् प्रत्यये परे भुति पयिन् इति शब्दस्य स्थाने पय इति आदेशः स्यात् । पयः
चतुरभयः इति पाठ्यायनः ।

कर्षादिभ्यः कित् प्रत्ययो भवति—कर्षात्मा निवासः इति कार्षाधनिः ।
वशिष्टेन निवृत्तमिवादिष्टायनिः । कित् इत्यस्य स्थाने आयनि इति आदेशः ।
कर्षादि र्यथा—कर्ष, वमिष्ठ, भर्षात्तुव, यल, द्वपद, धानङ्, ह्य, पाञ्चजभ्य, स्थिर,
कुम्भिभ्य, कुम्भी, जीवन्ती, जीत्व, भाङ्गीवत् ।

सुतङ्गमादिभ्यः इज् प्रत्ययः स्यात्—सुतङ्गमायां निवासः इति सौतङ्गनिः ।
सुनिष्चितेन निवृत्तमिति सौनिष्चितः । इज् प्रत्ययस्य अकार इत्—तेन आदिस्वर
वृत्तिः । सुतङ्गमादिर्यथा—सुतङ्गम, सुनिष्चित, विप्रचित, महापुत्र, श्वेत, गङ्गिक, कुम्भ,
विह, वीजवापिन्, चन्, चच्छन्, चक्षि, जीव ।

मानदिन् इत्यादिभ्यः अय प्रत्ययो भवति—अगदिभिर्निवृत्तमिति मानयम् ।

अनु प्रागदिन् इति नकारस्य सूत्रे कथं न खीप इति चेत् सध्यते—अगदिन्
इति शब्दः नकारात् इति स्पष्टमेव आपत्तिहृत्—कन्याया अयं शब्दः इन्द्राचार्य इति
मन्त्रयो भवन् ।

मगयादि र्यथा—अगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कवित्, खण्डित, गदित, चङ्कार,
माजाव, कीमिदार । वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति—वराहैन निवृत्तमिति
वाराहकम् । पलायस्य चतुरभयमिति पालायकम् । वराहादि र्यथा—वराह, पञ्चाम,
शिरौष, पिनड, धिदग्ध, विभभ, वाङ्, खदिर, यकैर । कुमुदादिभ्यः ठक् प्रत्ययः
स्यात्—कुमुदायां निवासः कौमुदिकम् । कुमुदादि र्यथा—कुमुद, गोनघ, रथकार,
दशवाम, अश्वत्थ, शाश्वकी, कुण्डल, सुनिष्पन्न, कट, मधुकर्ष ।

अपिच—“शिरौषशब्दः शरीरनादिषु, कुमुदादिषु, वराहादिषु च पठ्यते । चीन्-
मर्गिकोऽपि तस्य पठ्यते । तस्य च वराहादिषु दर्शनात् सुव् भवति । तत्राचोक्तम् ।

शिरौषानाम् अदूरतयो यामः शिरौषास्तस्य वनमिति शिरौषवनमि"ति—
काञ्चिका ।

"वन्ध्यादिभ्यश्च" (४।२।८२) इति सूत्रेण यत्र शिरौषवन्धात् विकृतस्य प्रत्ययस्य
लुप् स्यात् इति ज्ञेयम् । शिरौषो वनविशेषः ।

१२८३ । जनपदे लुप् ॥ ४।२।८३ ॥

दी— । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकाश्च लुप् स्यात् ।

The suffixes sanctioned to be used in the four aforesaid
senses, slide, when a tract of land having human habitation
or country is implied.

मिह— । "तद्विचित्रोति देस्ये तत्राद्यौ"ति (४।२।८३) व्याप्तुरर्थिकः प्रत्ययो
विकृतः, तस्य प्रत्ययस्य देस्यविशेषे जनपदे अभिधेये सति लुप् स्यात् । प्राक्-उसुदायो
जनपदः इति काञ्चिका ।

१२८४ । लुपि युक्तवक्ष्यस्त्रिवचने ॥ ४।२।८४ ॥

दी— । लुपि सति प्रकृतवत् लिङ्गवचने स्थाः । पञ्चास्तानां
निवासो जनपदः पञ्चासाः । कुरवः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः ।

Words, the suffixes after which slide, by the word लुप्,
take their original number and gender. Or—when dis-
appearance of an affix is enjoined by the word लुप्, it is to
be understood that the gender and number of the word
derived are to be the same as those of the stem.

मिह— । प्रत्ययस्य चदर्शनं लुप् । "लुपि सति" यस्मात् प्रातिपदिकात्
विकृतस्य कसाचित् प्रत्ययस्य केनापि सूत्रेण लुप् भवति, "प्रकृतवत् लिङ्गवचने"
प्रत्ययस्य लुपः प्रकृतेः प्राक् तस्य प्रातिपदिकस्य यत् लिङ्गं तच्च वचनम् आसाम्,
ते एव "साः" भवतः, न खलु प्रत्ययस्य अर्थ-विशेषम् अनुसृत्य लिङ्गवचने व्यवहियेते ।

पञ्चाशानां निवासी जनपदः इति । तस्य निवासः (४१।६१) इति पञ्चाशद्व्यात्
विहितस्य अथ प्रत्ययस्य “जनपदे लुप्” (४१।६२) इति लुप् स्यात् । अथ प्रत्ययस्य
लुपि सति, लुपः प्रकृतेः प्राक् स्थितस्य पञ्चाशद्व्यात्स्य पुल्लिङ्गत्वम् बहुवचनत्वम् च
अधुना भवेताम् ; तेन यथाहः । एवं कुडुवद्व्यात् निवासी जनपद इति कुर्यात् । अङ्गानां
निवासी जनपदः इति अङ्गाः । वज्रपत्नी निवासी जनपदः इति वज्राः । कर्षिणानां
निवासी जनपदः इति कर्षिणाः ।

एकम् कटुवद्व्यात् अदूरभवः जनपदः कटुवद्व्यात् । अथ जनपदस्य पुल्लिङ्गत्वं इति
प्रत्ययस्य लुपि सति कटुवद्व्यात् इति पदस्य स्त्रीलिङ्गता ।

[ननु कुडुवद्व्यात् अस्मिन् समीति चौडुवद्व्यात् जनपदः ; एवं वेदिभ्यः जनपदः ; अत्र
उदाहरणद्वये कथं न “जनपदे लुप्” इति प्रत्ययस्य लुप् स्यात् इति चेत्, उच्यते—
अत्र “तत्रास्तीति इति वर्तते, न चात्र लुपत्वं तत्रास्तीत्येव भवति” इति प्राप्तिः ।
अयमर्थः—अत्र लुपि कृते सति अत्र प्राप्तिपदिकं सिध्यति तत् देशविशेषस्य संज्ञा न
भवति जननिधानात् इति प्रत्ययस्य न लुप् ।]

१२८५ । तदग्निष्यं संप्राप्तमायत्वात् ॥ १।२।५२ ॥

टी— । सुकृत्ववचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

[N. B.—The previous rule was formed by older Gram-
marians, and Panini does not approve of it so he proceeds
to reject the same—]

The matter referred to in the preceding rule—is to be
rejected simply because a proper name has no significance
here and consequently their number and gender should be
determined by usage.

नित— । पूर्वपूर्वं प्रत्ययस्य लुपि प्राप्तिपदिकस्य प्रत्यय-प्रकृतेः प्राक् अवस्थिते
विशेषवचने चः इति यद्विहितम् “तदग्निष्यम्” प्राप्तिनिगा अवस्थितम्, अननु-
मीदितम् इति यावत् । प्रकृतियत् विश्ववचनं न कर्तव्यम् इति प्राप्तिनिगुन-प्राप्तयः

कथम् ? “संज्ञा प्रमाथित्वात्”—संज्ञानां लोकाव्यवहारतः प्रमाथित्वात् प्रमाथिकत्वेन शङ्ख्यीयत्वात् । तथाहि—“स्वतःप्रमाणं संज्ञाशब्दाः” ।

अपिच—संज्ञाशब्दाः हि नामास्त्रिगुणशब्दाः [Proper names are of various numbers and genders] । ईदृश्याः नामास्त्रिगुणशब्दाः संज्ञाशब्दा एव प्रमाण—यथा पञ्चानाः, वरणाः । “नेति योगशब्दाः किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः ।” —इति कामिका ।

अथमाख्यः—शब्दास्त्राचत् विविधाः, यौगिकाः, रुदाः, योगरुदाश्चेति । पचति यः सः पाचकः इति पाचकशब्दः यौगिकः । पचति च परं नाम योगशब्दः । संज्ञा-चाचकाः शब्दाः न योगशब्दाः, अपि च भक्ष्य इतिवत् रुदा एव । एतेषां जनपदादि-संज्ञावाचकशब्दानां लिङ्गवचनं च स्वभाव-सिद्धत्वेन न ह्यनु यौगिकशब्दवत् प्रथम-प्रतिपाद्यम् । तथाहि यथा पचतियः सः पाचकः इति पुलिङ्गम् । एवं पचति या या पाचिका इति स्त्रीलिङ्गम्—एवं जनपदादिसंज्ञावाचकशब्दानां लिङ्गवचनविनिर्णयः न स्यात् । अपि तु साहित्ये प्रयोगदर्शनादेव तेषां लिङ्गवचनव्यवस्था भवति । सा एव व्यवस्था प्रामाणिकत्वेन याज्ञा इति । यथा आपः, क्षराः, यक्षाः सिकताः, वर्षाः इत्यादयः ।

१२८६ । सुव्योमाप्रख्यानात् ॥ १२॥५४ ॥

टी— । सुवपि न कर्त्तव्योऽवयवार्थस्य इह अप्रतीतिः ।

The elision of suffixes [as sanctioned by “जनपदे सुप्” (३।२।५२) and “वरणादिभ्यश्च” (३।२।५३)] is also to be disallowed, as a proper noun is not replete with its derivative meaning.

नित— । “अशिष्यम्” इति च न पूर्णसूत्रात् अनुवर्त्तते । “सुप्” इति प्रथमान्तम् । सुप् अपि अशिष्यम् । सुप् अपि न कर्त्तव्यम् इति पाणिनिः व्यवस्थापयति, कथम् ? “योगाप्रख्यानात्”—योगस्य अवयवार्थस्य इह शब्दे अप्रतीतिः प्रतीत्यभावात् सप्तम्या-भावात् । नहि प्रकृतिप्रत्ययार्थः संज्ञावाचके शब्दे विद्यते ।

अथमागतः । योऽत्र “जनपदे लुप् (४।१।८१), “वरणादिभ्यश्च” (४।१।८२) इति सूत्रद्वयेन लुप् विधीयते भीष्मि लुप् न कर्तव्यः । कथम् इति चेत् ?—“वीरा प्रख्यातात्”—नहि प्रख्यातः वरणा इत्यादौ संज्ञावाचको शब्दः प्रकृतिप्रत्ययस्य चर्चो न सङ्गच्छतेत्यस्य कश्चित् योगः (सम्बन्धः इत्यर्थः) प्रख्यायने (ज्ञायने इत्यर्थः) । नहि पञ्चाशानां स्थाभितान् पञ्चानां इति जनपदः, अथवा नहि वृक्षयोस्तात् वरणाः इति वामः मकरं वा ; अपि पञ्चालाः वरणाः इति संज्ञाभावाः एते । तस्मात् अत्र “तस्य निवासः” (४।१।६६) “चट्टरभक्त्य” (४।१।७०) इति लङ्ङित-सूत्रद्वय-विहित-प्रत्ययानाम् प्रयोगावसर एव नास्ति, किं अप्रयुक्तस्य प्रत्ययस्य लुपे विधानेन ?—

१२६७ । योगप्रभाषे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥१२॥५५॥

टी— । यदि हि योगस्य अथयवार्थस्य इदं बोधकं स्यात्, तदा तदभावे न दृश्येत ।

Should the derivative meaning be accepted, the proper names might not denote the objects they do, when devoid of the things from which they are alleged to derive their denomination.

सित— । पूर्वपूर्वं व्याचष्टे—योगस्याप्रख्यातादिति । ननु वीरस्य चाप्रख्यातं कथं नाम भवेदिति आकांक्षायां सूत्रयति—“योगप्रभाषे” इति ।

“योगस्य” योगिकार्यस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लब्धस्य अर्थस्य इति यावत्, “प्रभाषे” स्वीकरणे सति “तदभावे” योगीकार्यप्रतिपादस्य वस्तुनः अभावे “चदर्शनम्” शब्दस्य तदर्थ—वाचकत्वाभावाः “स्यात्” प्रसज्येत ।

आद्यभाष्यः—यदि अंगं दंगं कश्चिगादि संज्ञावाचकाः शब्दाः योगीकार्य—प्रतिपादकाः इति स्वीक्रियेत तर्हि अंगजातीय—वनिद्याणां वाससम्बन्धितत्वादेव अंगशब्दः देशवाचको भवति, अंगजातीयवनिद्याणां सामित्वसम्बन्धितत्वात् अंगशब्दस्य देशवाचकत्वं, तथा कश्चिगजातीयवनिद्याणामेव आधिपत्यहेतुत्वात् कश्चिगशब्दस्य देशबोधकत्वम् इति उपरीकर्तुम् युज्यते । तथा सति यदा अंगस्मिन्नेव अंगजातीयाः

अविद्याः न राज्यं कुर्यात्, तदा अंगदेशस्य अंग इति संज्ञा न भवेत्, एवं यदा अंग-
जातीयाः अविद्याः अंगविषये न वसन्ति तदा अंगदेशस्य अंग इति संज्ञा कुर्यात्,
अपि च यदा कश्चिन्नविषये कश्चिन्नजनतोयनां अधिवाणां राज्यं न विद्यते, तदा
कश्चिन्नदेशस्य कश्चिन्न इति संज्ञा न प्रयुज्येत। परं तत् न भवति, ह्यस्मात् हि
अंगादिष्वभिवाच्याम् अंगविषये अपि अंगादिविषयाणां सप्तम् संज्ञाः। अतो यथा
दृष्टयामात् साधकः दण्डिन ननुष्यन्ते एवम् अंगं अंगं कश्चिन्न—पञ्चाङ्गादिशब्दाः
नहि तत्तत् अविश्वजातिधाम्नाम् यैश्चिकार्यवाचकाः अपि च अंगादिजनपदविशेषपुष्पैक्यं
रुदाः।

१२८८। प्रधानप्रत्ययार्थवचनसर्गस्यान्यप्रमाणत्वात्

॥ १२१५६ ॥

टी—। “प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इत्येव रूपं वचनमपि
अभिप्यम्। कृतः ? अर्थस्य लोकात् यत्र सिद्धेः।

With reference to the inter-relationship of the meaning
of the root or stem as well as of the suffixes, declare the
ancient grammarians, the import of the latter predominates
over the former; but this theory is rejected by Panini—on
the ground that the exact meaning of a word is learnt by
usage and not from books on grammar.

नित—। “प्रधानप्रत्ययार्थवचन” इति। प्रत्ययस्य अर्थः इति प्रत्ययार्थः। सप्त
वचनेष्वप्येवम् इति प्रत्ययार्थवचनं प्रधानम् सुखाम् प्रत्ययार्थवचनम् इति प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनम्। अन्यस्य अर्थित्वात् अर्थः वर्तते, प्रकृतेरपि अर्थः अर्थित्वात् वर्तते।
एतयोर्लक्ष्योन्माध्यं प्रत्ययस्य एव अर्थः प्रधानं भवति, प्रकृतेरर्थस्य अप्रधानं भवति।
यत् प्रधानं तद् विवेक्यदपेक्षं अयतिष्ठते, यद् अप्रधानं तद् विवेक्यदपेक्षं इति। इत्यनेन
पूर्वाचर्याणां मतं पाणिनिः प्रत्याख्याति। अत्र पूर्व “तद्विषये संज्ञाप्रमाणत्वात्”
इत्यस्मात् “अभिप्यम्” इति अनुवर्तते।

तथा सूत्रस्य अर्थः—प्रत्ययाः एव प्रधानम् इति एवम् यत् प्राचीन-
वैयाकरणानां वचनं दृश्यते तत् अस्मिन् पश्चात् इत्यर्थः । अर्थः ? 'अर्थस्य'
शब्दादर्थस्य 'अन्वयप्रमाणत्वात्', शास्त्रात् (व्याकरणादियं यात्) योऽस्य लोकाव्यवहारः
दृश्यते, तस्यैव प्रधानत्वात् । इत्यस्य अर्थान्तरं यत् नहि प्रमाणत्वं न दृश्यते अपि
तु लोकाव्यवहार एव । अनधीतव्याकरणादिशास्त्रैः क्वचिदपि यत् शब्दस्य अर्थं
दीक्षन् समर्थः स्यात् यत्, लोकाव्यवहारादेव, अतस्तस्मात् प्रामाण्यम् ।

अर्थमाशयः—अनु पूर्वशब्दे योनस्य (प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् सम्भवा अर्थस्य)
संज्ञावाचकशब्देषु अनुपयोगित्वम् इति यत् आशोधितं तत् न समीचीनम्, इति
पूर्वपक्षः । अर्थं न समीचीनम् इति आशङ्काम् पूर्वपक्षवादी प्रदर्शयति—“प्रधान-
प्रत्ययार्थवचनमिति” अर्थं विविचयकाणि प्रकृतेरर्थस्य विशेषफलं न अप्रधानत्वं प्रत्ययस्यैव
अर्थस्य विशेषतया प्रधानत्वम् अतएव पूर्वाध्यायाः योनयन्ति प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति ।
तदाहरणं प्रदर्शयते—

पाचकः इति शब्दः पक्धातो कर्त्तरि कृष्ण् (अक) प्रत्ययेन कृते सति
विध्वलि । पक्धातुना पाक इत्यस्य प्रतीतिः, कर्त्तरि विहितेन कृष्णप्रत्ययेन
कर्त्तुरेव प्रतीतिः । पाकस्य तथा कर्त्तुश्च अधिकाराधिकारिरूपः सम्भवः । एवं
पाचक इत्यनेन पाकाधिकारवान् कर्त्ता इति अवगम्यते । अत विशेषतया अवस्थितः
कर्त्ता इति तु प्रत्ययस्य (कृष्ण् प्रत्ययस्य) अर्थः, एवम् कर्त्ता इत्यस्य विशेषतया
अवस्थितः पाकः (पाकाधिकारवान्) इति तु प्रकृतेः (पक्धातोः) एव अर्थः ।
स्थिते सति अवस्थिते यत् प्रत्ययस्य अर्थः स्यात् प्रधानम् । प्रकृतेरर्थस्य अप्रधानम् ।
वदिहि प्रत्ययस्य एव अर्थः प्रधानं भवति इति सिद्धातिः, तर्हि कथम् न सर्वत्रैव
(संज्ञावाचकैश्चपि) यौगिकार्थस्य अप्रामाणिकत्वं भवेत् इति पूर्वपक्षीयाणाम्
सक्तिं निरस्यति—“अर्थस्य अन्वयप्रमाणत्वात्” । सर्वत्रैव हि व्याकरणादिशास्त्रादेव
शब्दानाम् अर्थान् ज्ञातव्यं इति नियमो न भवति । यतः शास्त्रात् अन्वयात् लोका-
व्यवहारादपि अर्थप्रतीतिः स्यात् । अनधीतव्याकरणादिशास्त्रैः क्वचिदपि शब्दस्य अर्थं प्रत्येति
—अतः लोकाव्यवहारस्य प्रामाण्यं स्वीकार्यम् । स्वीकृतं लोकाव्यवहारस्य प्रामाण्यं

अत्ययार्थ एव प्रधानमिति वचनम् पूर्वाचार्यसंमतमपि अयद्विचोदनेन इति याचिनिराशयः ।

१२८८ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ १।२।५७ ॥

टी— । अतीतायाः रात्रेः पञ्चार्धनृतामिन्धाः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणम् उपसर्जनम् इत्यादि पूर्वार्ध-
चार्यैः परिभाषितम् । तथापि अशिष्यत्वं समानम् । लोक-
प्रसिद्धेः ।

The definition of different division of time as well of the subordinate (with reference to the principal), as framed by the older grammarians is also to be rejected in the similar way.

One concrete example may suffice here :—by “to-day”, they meant the time, beginning with the latter half of the previous night and ending with the midnight of the day in question. This definition is absolutely unnecessary as it may be best known by usage.

[Mark the similarity of this definition with the time of presentday railway system ; the railway authorities reckon time from 1 A. M. to 12 P. M].

नित— । पूर्वाचार्यैः कालस्य विविधाः संज्ञाः कृताः, उपसर्जनस्य च अपि लक्षणम् निर्दिष्टम् । उपसर्जनं = विशेषणम्, शौचम्, अप्रधानम् इति यावत् । सद्यहि शेषो कालिर्देका परिभाषा—“अद्वयभवतोद्-रात्र एवोऽद्यतनः कालः” । अद्यतन अर्थः प्रकटितः शोभतादीचितेन—अतीतायाः रात्रेः, गतायाः रात्रेः, पञ्चार्धेन हि-प्रहरपरिमितरात्र्याः अन्तराश्रितेन समयेन तथा आगामिन्धाः रात्रेः पूर्वार्धेन सूर्यभानेन सहितः दिवसः अद्यतनः इति परिभाषया लभ्यते । एवम् “अप्रधानम् उपसर्जनम्” इति उपसर्जनस्य लक्षणम् । असीयार्थः—विशेषणम् उपसर्जनम्

यत् किञ्चिदपि गौचम्, अप्रधानम् इति यावत् भवति, तदेव उपसर्जनम् इति परिभाषा लभते ।

कालोपसर्जने कालस्य तथा उपसर्जनं च कालस्याया परिभाषा, उपसर्जनस्यापि या परिभाषा, इत्यर्थः, मुख्यम् सन्धानमेव “अश्विन्” भवतः इत्यर्थः, नितरान् एव त्यक्तव्ये इति भावः । कथमिति चेत्—लोकप्रसिद्धिः,—लोकव्यवहारतः एव सिद्धत्वात् । यथायौ लोकेत एव सिंहः, किं तत प्रयत्नेन ।

[अनु यदि एवम्भूतः स्वनु व्यापारः, तर्हि कथं न पूर्वसूत्रस्यैव एव कालोपसर्जन-
योग्यताभावः न कृतः ? कथं वा इदं प्रथक् सूत्रनिर्माणमिति चेत्—उच्यते । न
केवलं कालोपसर्जने, अपिच अन्यदपि एवं जातीयम् अश्विन्म अस्ति इति ज्ञापनार्थम् ।
तथाच पूर्वादाव्याः परिभाषान् “सत्यं” वृत्तीर्हि, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः,
उभयपदार्थप्रधानो ह्यः इत्येवमादि । तदपि “अश्विन्म” इति जाणिका] ।

१३०० । विशेषणानां चाजातेः । (१२।५२)

दी— । कुर्वथस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिखवचने स्तो
जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ ।
अजातेः किम् ? पञ्चाला जनपदः । गोदौश्यामः ।

Adjectives, qualifying the words, of which suffixes slide, follow the original number and gender of the said words except when they imply some particular class (or qualify some particular class).

सित— । इदं सूत्रं “अपि युक्तवद् व्यञ्जिवचने” (१२।५२) इत्यस्मात्
जनानाम् एव स्थितः । तस्मात् च “अपि” इति पदम् अनुवर्तते, तत् च लुपेति
पदं षट्श विभक्त्या विपरिणतं सत् “लुपः” इति रूपं युक्तम् अनेन सूत्रेण च
सम्बध्यते । “युक्तवद्व्यञ्जिवचने” इत्यस्मापि अत्र अनुशिक्षिनाम्न सूत्रस्य इत्येव
चमिष्यति—“लुपः विशेषणानां युक्तवद् व्यञ्जिवचने च अजातेः” । ‘लुपः’ कुर्वथस्य

‘विशेषणानाम् अपि’ तद्वत् युक्तवत् प्रकृतित्वम् इत्यर्थः ‘स्यञ्चिच्चन’ स्त्री ‘जाति’ जाति वाचक-विशेषणं जीतिवाचकशब्दस्य विशेषणं वा वर्जयित्वा ।

अयम् भावः—प्रत्ययस्य लुपि सति यथा प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं स्त्री, एवम् लुक्-प्रत्यायानां पदानां यानि विशेषणानि, तेषाम् अपि प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं भवति ।

यथा—पञ्चालां निवासी जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालाः रसनीयाः । अतजन-पदस्य एकत्वं अपि यथा पञ्चालपदस्य “जनपदे लुप्” इति प्रत्ययलुपि सति बहु-वचनम् एव अस्तिष्ठति, तथा लुक्प्रत्ययस्य पञ्चालपदस्य यत् विशेषणं रसनीयम् इति पदं, तदपि पञ्चालशब्दवत् बहुवचनान्तमेव भवति । “गौदी रसनीयो”—गौदयोः वासी जनपदः इति जनपदे लुपि प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं तेन गौदी इति द्विवचनं रूपम् । तस्य लुक्-प्रत्ययस्य गौदी इति पदस्य यत् विशेषणं रसनीयम् इति पदं, तदपि गौदी इतिवत् द्विवचनान्तमेव । “जातिं वर्जयित्वा”—

अध्यायः—जातिवाचकं लिखित् पदं लुक्प्रत्ययान्तपदस्य विशेषणतया अस्तिष्ठति चेत्, तत् तु नैव प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं भजते । तथाहि पञ्चालाः जनपदः । अत्र आशिनाचकः शब्दः जनपदः पञ्चालाः इति बहुवचनान्तस्य लुक्प्रत्ययस्य पदस्य विशेषणतया अस्माभ्युत्पन्नं, अतः जनपदेति पदस्य जातिवाचित्वान्न न तस्य पञ्चालाः इति शब्द इव प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं । नतः पञ्चालाः इति पदस्य बहुत्वोऽपि जनपद इत्यस्य तु एकवचनान्तत्वं, तत् तु अभिधेयस्य विषयस्य (अत्र जनपदस्य इत्यर्थः) एकत्वानुसारिकैव भवति इति बोद्धव्यम् । एवं गौदी यामः । अत्र द्विवचनान्तत्वंऽपि गौदी इत्यस्य याम इति पदस्य गौदी इति शब्द इव नहि प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं, तस्य जातिवाचित्वान्न । तस्य पञ्चवचनान्तत्वं तु अभिधेयस्य विषयस्य (अत्र यामस्य इत्यर्थः) एकत्वम् अनुसृत्य इति ज्ञेयम् ।

“जातार्थस्य अयम् युक्तवत्त्वप्रतिषेधः । तेन जातिवारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवत्त्वात् न भवति” इति काशिका ।

अध्यायः—जातिवाचकशब्दस्य यथा प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं न स्त्री, तथा जातिवाचकशब्दस्य विशेषणं लिखित् भवति चेत्, तस्यपि जातिवाचकशब्द इव प्रकृतित्वम् लिङ्गवचनं न स्त्री । तथाहि—पञ्चालाः जनपदः रसनीयः वृद्धः । गौदी

शामः रमणीयः देवप्रः । चतुर् पूर्वोदाहरणे रमणीय इत्यस्या चतुर् इत्यस्याच, जनपद इति पदस्य विभक्तिव्यवस्था न तयोः प्रकृतिकत्वं लिङ्गवचनं, अपितु तयो रौ विशेषः जनपद इति शब्दः स इव तयोः लिङ्गवचनं भवति । द्वितीयोदाहरणे अपि एवम् ।

दो— । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः (वा ७१५)—हरीतक्याः फलानि हरीतकाः । खलुसिकादिषु वचनम् (वा ७१६)—खलुसिकस्य पञ्चतस्य अक्षुरभवानि खलुसिका वनानि । मनुष्यस्तुपि प्रतिषेधः (वा ७१६)—मनुष्यस्य लक्षणे लुप्यर्थे विशेषणतां न । लुप्यन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । यस्या अभिरूपः ।

Words like Haritaki (हरीतकी), after which the suffixes elide [by the rule हरीतक्यादिभ्य—४११/१६०], follow the original gender only (and not the number). Words—beginning with खलुसिका (and some others falling within the category of खलुसिकादि) follow the original number only (and not the gender)—when the suffixes after them, elide [see the rules अक्षुरभवत् (४१२/३०) and वरसादिभ्यश्च (४१२/८२)]

Adjectives that qualify a word (or words)—after which a suffix (or suffixes) slides—only to denote a human figure, do not follow the original number and gender of the word, though the word itself follows them.

सित— । हरीतक्यादिषु इति । हरीतक्यादि येषां—हरीतकी । कौशतकी । नख । रजनी । यक्षकी, दाकी, दोली, चितपाकी, चर्जुनपाकी, काखा, दाखा, आधा, गर्भिका, कष्टकारिका, वीरपातिका ।

एवम् हरीतक्यादिभ्य "हरीतक्यादिभ्यश्च" (४११/१६०) इति सूत्रेण फलं अभिधेये प्रत्ययस्य लुप् भवति । अपि प्राप्ते तसि पुनश्च लुपो विधानम् तु लुपि प्रकृतियन्ताकः भवेदिति शापनार्थम् ।

ननु प्रकृतिवद्भावे सति प्रकृतिवत् लिङ्गं वचनं च भवेत्तान् इति प्राप्ते कथयति-
हरीतक्यादिषु व्यतिरिति । हरीतक्यादिषु शब्देषु प्रत्ययलुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्ग-
मेव भवति, न खलु वचनं, वचनं तु अभिधेयवदेव भवेत् । हरीतक्याः फलानि इति
“हरीतक्यादिभ्यः” (४।१।१६७) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुप् । तथा सति हरीतकीशब्दस्य
प्रकृतिवदेव लिङ्गं—तेन लीलिङ्गत्वम् । परं वचनं तु फलानि इति अभिधेयस्य
वचनम् अनुसरति तेन बहुवचनं—अतः हरीतक्यः इति रूपम् ।

खलुतिकादिषु इति । अदूरभवत् (४।१।७३) इति सूत्रेण अप् प्रत्ययस्य, तथा
“वरणादिभ्यः” (४।१।८२) इति सूत्रेण चातुरर्थिकप्रत्ययस्य च खलुतिकादिभ्यः
शब्देभ्यः लुप् स्यात् । लुपि सति “लुपि युक्तवदाक्तिवचनम्” (४।१।११) इति
श्रुत्यैव प्राप्ते तु प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं कथयति खलुतिकादिषु इति । प्रत्ययस्य लुपि
सति खलुतिकादिषु प्रकृतिवत् वचनम् एव स्यात्, न तु लिङ्गम् । खलुतिकस्य पर्वतस्य
अदूरभवानि वनानि इति खलुतिकाशब्दात् “वरणादिभ्यः”ति प्रत्ययस्य लुप् । तथा
सति खलुतिका इति लक्षणप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत् वचनम् एव भवेत्, तेन अस्य
एकावचनान्तत्वं, अपि च अस्य लिङ्गं तु अभिधेयम् (वनानि इत्येवम्) अनुसरति,
तेन चस्य लीलत्वम् न खलु खलुतिकाइति प्रकृतिवत् पुंलिङ्गत्वं—खलुतिका वनानि ।

मनुष्यलुपीति । “इवे प्रसिद्धतौ” इति सूत्रम् (४।१।८६) । अस्यार्थः—“इवार्थे”
सचिरोपदेशं प्रसिद्धतिः । प्रसिद्धतिव्यत्यये इवार्थे कन् स्यात् । अत्रप्रसिद्धतिरवकः—
इति भाषाहतिः । ततः “संज्ञायौ च” इति सूत्रं, (४।१।८७) । ततः “लुम्समुच्चैः”
इति सूत्रम् (४।१।८८) । अत्र संज्ञायाम् इत्यस्य अनुवृत्तिं स्तेन अस्यार्थस्तु—“संज्ञायौ
निहितस्य कनो मनुष्ये अभिधेये लुक् भवति । अथैव मनुष्य वच्चा, दाक्षी, खरकुटी”—
इति काशिका ।

एवम् मनुष्ये अभिधेये सति, यस्मान् शब्दात् प्रत्ययस्य लुप् स्यात्, तस्य प्रकृति-
वद्विभक्तवचनत्वं इति, तस्य विशेषणानां तु न प्रकृतिवत् लिङ्गं न वा वचनं स्यात्—
अपि तु अभिधेयवत् एव तस्य लिङ्गवचनं स्यात् । “अस्या लक्षणयौ प्रतिभा, तत्
सहस्यौ मनुष्यः वच्चा । ‘इवे प्रसिद्धतौ’ इत्यधिकारे, ‘संज्ञायाम्’ इति खनः ‘लुम्
मनुष्ये’ इति लुप्”—इति बालमनोरमा । अत्रा अभिधेयः ।

अत्र स्तुभ्रमयान्तस्य चक्षा इति शब्दस्य अनुष्ये अभिव्येयं सति नैव अभिव्येयवत्
 विग्वचनं—तेन नास्या पुंलिङ्गताः । अपि तु “तुपि युक्तवदातिवचनं” इति
 प्रकृतिवत् विग्वचनं एव तेन अस्य स्त्रीलिङ्गता, परं तस्य (चक्षेति शब्दस्य)
 यत् विग्वेयकम् अभिरूप इति दृष्टं, तस्य तु अर्थेन “मनुष्यास्तुपि यतिवेधः” इति
 वार्तिकमूत्रेण न स्तुभ्र प्रकृतिवत् लिङ्गत्वम्, तेन नैवास्त्र स्त्रीलिङ्गता—अपितु
 अस्य योऽभिव्येयः अनुष्यः, स एव अस्य लिङ्गं तेन अस्या पुंलिङ्गत्वम् । अस्या
 वचनमपि अभिव्येयवत् भवेत् । यद्य तु प्रकृतिवत्, अभिव्येयवत् च उभयवैव
 एकवचनं कियते तेन न किञ्चित् पार्थक्यम् । परं यत् प्रकृतिवचनस्य तथा
 अभिव्येयवचनस्य च परस्परं विरोधः स्यात्, यदा यदा अभिव्येयवद्वैत वचनं
 भवेदिति वीथ्याम् । एवम् “वर्धिका दर्शनोयः” इति कामिण्या ।

समाप्तं प्राप्तिनाम्, पुनरपि प्रकृतम् अनुसरति—

१३०१ । वरणादिभ्यश्च । ४।२।२॥

दी— । अजनपदार्थं आरम्भः । वरणानाम् अदूरभवं
 नगरं वरणः ।

Suffixes used in the four aforesaid senses, elide when they
 come after such word as fall within the category of वरणादि
 (list) if it do not imply a tract of land, abounding with
 human habitation.

सित— । “जनपदं लुप्” इत्यतः परम् एव इदं सूत्रं वर्तते । तस्मात्
 “लुप्” इत्यस्य भयं अनुवृत्तिः । तेनायं भावः—वरणादि शब्दभ्यः चातुरर्थ्यं काम्यव्यञ्ज्य
 लुप् स्यात् । ननु कथं पृथक् सूत्रपरव्यभिक्तिं चेत्—उच्यते “अजनपदार्थः आरम्भः ।”
 पूर्वसुप्ते जनपदं वाच्ये लुप् स्यात्, अतः तु अजनपदात् काम्यव्यञ्ज्यं अभिव्येयं सति
 वरणादिशब्दभ्यः चातुरर्थ्यं काम्यव्यञ्ज्यं लुप् स्यात् इति विहितम् । तुपि सति प्रकृति-
 वदेयं लिङ्गवचनं स्यात् । वरणा इति काश्याः सगरतः अवस्थिता काचित् नदी ।

नामोम् चम् प्रचक्षति इति तस्याः गौरवम् । तेन गौरवे बहुवचनं वरणात्ताम् इति ।
वरणात्ताम् चटुर्भवम् नगरम् इति "चटुर्भवम्" (४।१।७०) इति सूत्रेण विहितः
अयम् प्रत्ययस्तस्य तु अनेन लुप् ; लुपि सति पुनश्चटुर्भावस्य लुप्—प्रत्ययान्तस्य वरणा-
शब्दस्य अभिधेयं अपि नगरे प्रकृतित्वम् (प्रत्ययस्य प्रकृतेः प्राक् अवस्थितः वरणा इति
शब्द इव) स्त्रीलिङ्गत्वं, बहुवचनं च ; तेन वरणाः पाताः नगरं वा । आह्वानिगणोऽयं
वरणादिः—नेषु किञ्चित् उल्लिख्यन्ते । कटुवदरी—कटु वदर्याः चटुर्भवः नामः कटु
वदरी इति । शिरीषाः । काश्मी । गोही । पथी । शमी । शकविः । मयुराः ।
सम्प्रयिनी । मया । मयविला इत्यादयः ।

१२०२ । शर्कराया वा ॥४।२।८२॥

दी— । अस्मात् चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्वात् ।

Suffixes, usual in the four afore-said senses, optionally
elide when after the word शर्करा ।

नित— । शर्करा इति यस्मान् चातुरर्थिक—प्रत्ययस्य विकल्पेन लुप् भवति ।
उदाहरणं परस्मैपदस्यम् ।

१२०३ । ठक्छी च ॥४।२।८३॥

दी— । शर्कराया एतौस्तः । कुसुदादौ वराणादौ च पाठ-
सामर्थ्यात् पक्षे ठक्छीकौ । वा-ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गि-
कोऽयम् । तस्य लुब्धविकल्पः । षड्-रूपाणि । शर्करा—शार्करम्
—शार्कारिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम् ।

The suffixes ठक् and छी also are attached to the word
शर्करा । Best easy. For the significance of "वा" in the previous
rule—See Tika.

नित— । शर्कराभिनिर्गतम् इति "तेन निर्गतम्" (४।२।८८) इति सूत्रेण
अयम् प्रत्ययः । अयं च औत्सर्गिकः प्रत्ययः । तेन अयि सति शार्करम् इति

रूपम् । “शर्कराया वा” (४।१।८२) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययस्य विकल्पीन लुप्—
 तेन लुप्प्रत्यये शर्करा इति रूपम् । लुपि सति प्रकृतिवत् खिन्नमचने, तेन अण्
 स्वीकृतेन । अक्षिण् सूत्रे तु ठक् ङी इति विधीयते यत् शर्करायाः एतौ प्रत्ययौ
 सः । प्रत्ययद्वयम् अण् प्रत्ययस्य अपवादभूतम् । शर्करायाः ठक्—तेन शर्करिकम् ।
 ठक् स्थाने ङ्गादीयः । प्रत्ये ङ्—तेन शर्करौयम् । ङ् स्थाने ङ्यादीयः । शर्करा
 शब्दस्य कुसुदादिगणे पाठात् कुसुदादिभ्यश्च—तेन शर्करिकम् । यदाङादिगणे
 अपि यदात् यदाङादिभ्यः कक्—तेन शर्करिकम् इति च रूपम् ।

ननु शर्करायाश्च इत्येव सूत्रं कर्तुम् उचितम् । तथा सति शर्कराशब्दात्
 चासुरधिक—प्रत्ययस्य लुप् स्यात्, लुपः अप्राप्तिप्रत्यये ठक् ङी इति प्रत्ययौ मसङ्ख्येया-
 ताम् ; तर्हि कसं ध्रुवसूत्रे वा-यहञम् इति आशङ्क्यायाम् समाधत्ते—वा-यहञ
 सामर्थ्यात् लुपः अप्राप्तिप्रत्यये “तेन निर्हृतम्” इति धीतुसर्गिकः अण् प्रत्ययः स्यात् ।
 यद्यपि लक्ष्म अपवादो इव दृश्यते ठक् ङ्प्रत्ययौ, तथापि तौ तम् अण् प्रत्ययं
 मरयितुम् न शक्नो इति आपत्तार्थम् एव वा-यहञम् ।

१२०४ । नद्यां मतुप् ॥४।२।८५॥

दी— । चासुरधिकः । इच्छुमती ।

The suffix मतुप् is attached in either of the four aforesaid
 senses to words, provided that (by the word newly formed)
 a river (नदी) is implied.

मित्र— । यथाञ्च अभिधेयायाम् मतुप् प्रत्ययः स्यात् यतुर्त्वं चर्षेत् । इच्छु-
 मतीत्यस्य इति इच्छुमती नदी । एवं उदुम्बरा यस्यां सति ; उदुम्बरा-वती नदी ।
 मयकावती, पुष्करावती इत्यती ।

[ननु भागीरथी सैमरथी इत्यादौ कसं न भवति इति चेत्—नूयताम् । “मनुवन्त-
 आनन्नामधेयत्वात्” इति काशिका, मतुप् प्रत्ययान्तपदेन च नदी न अभिधीयते
 अतो मतुप् न स्यात् ।]

१२०५ । मध्वादिभ्यश्च ॥४।२।८६॥

दी—। मत्स्य, स्नात् चातुरर्घिकः। मधुमान्। अनदर्य
चारम्भः।

Words, that fall within the category of मत्स्यदि class, take the suffix मत्स्य in either of the four aforesaid senses, (though a river may not be implied).

नित—। मधुमन्त्रिमाः शब्दभाः चतुर्षु अर्थेषु मत्स्यः स्नात्, नद्याम् अनभिधेयायाम् अपि। मधुमा निराश्रयः इति मधुमान्। “नद्याम् अनभिधेयायाम् अपि” इत्येव प्राप्तिमुक्तम् “अनदर्य चारम्भः” इत्युक्तः शीघ्रता दीक्षितेन। मत्स्यदि र्घ्या—मधु। विस। विसानो निवासः इति विसवान्, दीशः। स्नात्। मुष्टि। इक्षु। वेशु। रत्न। मत्स्यः। कर्त्तव्यम्। मन्त्रौ। क्रियर। हिन। निगरा। र्पन्वा। मत्स्य। दावाभाट। मरः। इष्टका। तद्विशेषः। मत्ति। मत्स्यमा इत्यादि।

११०६। कुमुदनङ् वेतसेभ्योङ् मत्स्य ॥४॥२॥८॥

दी—। कुमुदान्। मत्स्यन्। वेतस्त्राम्। आदरयोः “भय” (सूत्र १८८८) इति, अन्तर्गे ‘मादुपधायाः—’ (सू १८८७) इति वक्ष्यमाणेन वः। “महिषाश्चेति वक्तव्यम्।” (वा २७६१)। महिषान् नाम देशः।

The suffix मत्स्य is attached to the words कुमुद, मत्स्य and वेतस in either of the four aforesaid senses. [The ङ of कुमुद signifies that the टि of these words must elide]. The न् of मत्स्य is replaced by य, with reference to the first two words by the rule “भयः” (१८११०), and with reference to the last word by the rule “मादुपधायाश्चेति वक्तव्यम्” (१८११८), both to come later on. The word महिष also takes this suffix in the same sense.

मित—। कुसुद नङ् वेतस इति एतेभ्यः शब्देभ्यः ड् मनुप् प्रत्ययी भवेत्, चतुर्थे अर्थे तु । ड् मनुप् इति प्रत्ययस्य यो डकारः, स इत् । तेन डकारेणात् कुसुददि-
शब्दानो "टि" भागश्च लोपः । कुसुदा चक्षिन् सन्तीति ड् मनुप्—टिर्लोपः ; तेन
अकारस्य लोपात् कुसुदवान् इति रूपम् । नङ् चक्षिन् सन्तीति ड् मनुप् । टिर्लोपक्षेपेन
अकारस्य लोपात् नङ् वान् इति रूपम् । एवं वेतस चक्षिन् सन्तीति ड् मनुप्—
टिर्लोपक्षेपेन अकारस्य लोपात् वेतस्वान् इति रूपम् । वेतस्वसो इति काचित् नदी ।
ननु कथम् एषु शब्देषु मनुप् प्रत्ययस्य मकारस्थाने वकारो दृश्यते इति चेत् सृज्यते ?
कुसुदवान्, नङ् वान् इति पदद्वये "भ्यः" इति (८।२।१०) सूत्रवशात्, तथा "वेतस्व
वान्" इत्यत्र "साठुपधायाश्च मतीर्वाऽयमादिभ्यः" (८।१।८) इति सूत्रवशात् मकारस्थाने
वकारः । सूत्रद्वयं च ये विदति, तेन पदार्थे च सामान्यमिति ।

"महिष" इति शब्दात् च चातुरर्थिकः ड् मनुप् प्रत्ययः स्यात्—इति वाचिक-
कारः कात्यायनः कथयति । महिषाः चक्षिन् सन्तीति ड् मनुप्—टिर्लोपक्षेपेन
अकारस्य लोपात् महिषान् इति रूपम् । महिषान् नाम द्विभ्यः ।

१३०७ । नङ्ग्रादाङ् ड् लृच् । ४।२।८ ।

दी—। नङ् लृत् । "ग्रादो जञ्जालघासयोः" इत्यमरः ।

ग्राहकः ।

The suffix ड् लृच् is attached to नङ् and ग्राद in either of the four aforesaid senses.

मित—। नङ्ग्रादात् तथा ग्रादशब्दात् च चातुरर्थिकः ड् लृच् प्रत्ययः
स्यात् । चतुर्थे अर्थे तु येन केनचित् अर्थेन सङ्गं यथासम्भवं सम्भवः । तथाहि
नङ्गः सन्नि चक्षिन् इति निगूढे नङ्गशब्दात् ड् लृच् । ड्कारेण—तेन डिञ्छात्
टिर्लोपस्यासति नङ् शब्दस्य अन्तिमस्य अकारस्य लोपः । ततः नङ् लृत् इति रूपम्
नङ्ग्राये नङ्गान् नङ् लृत् इत्यपि इत्यमरः । ग्रादशब्दस्य कोऽर्थः इति मन्त्रे मतिवृत्तिः—
"ग्रादो" इति जञ्जाल इत्यर्थे तथा घास इत्यर्थे च ग्रादशब्दः प्रयुज्यते इति अभिधान-
कृतः अमरसिंहस्य भवनम् [तथा च रघौ—"ज्जगामिनामङ्गलानि"] । ग्रादाः सन्ति

अस्मिन् इति विग्रहे कृत्वात् । द्वितीयात् द्वेष्टीयत्वात् अस्ति आद इत्यस्या अस्मिन्स्य
अकारस्य दीर्घस्येन आह्वयम् इति रूपम् । “आह्वय” आह्वयिते इति च—इति
कात्तमनीरजा । “अस्याभाह्वयत्वात्” अस्मिन्—इति भाषावृत्तिप्रत्ययम् ।

१३०८ । शिखाया वलच् ॥ ४।२।८८॥

दी— । शिखावलम् ।

The suffix वलच् is attached to शिखा and we have the word
शिखावलम् ।

नित— । शिखाशब्दात् वलच् प्रत्ययः स्यात्—स च चातुरर्थिकः, पूर्वसूत्रवत्
अत्रापि अस्यास्यभवेन चार्थसम्बन्धः । शिखाः अस्ति अस्मिन् इति शिखावलम् नाम
नगरम् । शिखावलः कीर्त्तनी । ननु ‘दन्तिशिखात् सञ्ज्ञायाम्’ इति मतुर्ध्वजः वलच् प्रत्ययः
विधत्ते तर्हि किमनेन—उच्यते यत्र तु चर्देशे अपि वलच् प्रत्ययः स्यात्, यत्र तु ईवे
एव । “तदस्मिन् अस्ति इति सञ्ज्ञाविदेशे एव वलच् प्रत्ययः प्रवर्तते—इति बोध्यम् ।
उदर्ये प्रयुक्तस्य चर्चोऽयं वलच् प्रत्ययः बाधकः” इति कात्तमनीरजा ।

१३०९ । उत्करादिभ्यश्च ॥ ४।२।९० ।

दी— । उत्करीयः ।

The word उत्कर and some other falling within the
category of उत्करादि, take the suffix क् (transformed into ईय)
in one of the either aforesaid senses. The word उत्कर stands
for the name of a country.

नित— । उत्कर इत्येवमादिभ्यः चातुरर्थिकः सम्प्रत्ययः स्यात् । क् क्तानि
ईयाईयः । प्रकृतिप्रत्ययशरीर्यथासम्बन्धम् चार्थसम्बन्धः । उत्करेण निर्दिष्टम्, इत्यर्थः ;
यथा तस्य निवासः इत्यर्थः, अथवा तस्य अदूरमेव इत्यर्थः उत्कर शब्दात्
क् सम्प्रत्ययः, तेन उत्करीय इति पदम् । तत् च देश-विशेषस्य संज्ञा । उत्करादि
संज्ञा—उत्करः । शकरी कम्प्रत्यये अफरीयम् इति पदम् । संप्रलः पिप्पलः ।
पिप्पलीसूत्रः । अस्मन् । अर्कः । पर्कः । सुपर्कः । खलजिन् । इत्यादि । अग्निः ।

लिक ; कितव । चातव । चनेक । पक्षाथ । मैखव ; पितृक । चसल ;
 अकापद्र । भस्त्रा । विमात्रा । अवरोहित । गर्स ; शाल । अम्बा । लम्बा ;
 अजिन । मञ्च । अर्मेन् । उत्कोल । शान्न । गृहदिव । शूर्पपाथ ।
 श्लाघनाथ । मैवावक । नितार । इव । इन्द्रश्च । आर्द्रश्च ।
 अर्जुनश्च ।

१२१० । नडादीनां कुक् च ॥ ४।२।८१ ॥

दी— । नङ्कीयम् 'कुक्षाङ्गस्त्व' च (गणसूत्रम् ८०) ।
 कुक्षकीयः । "तच्चस्लोपश्च" (गणसूत्रम्) । तच्चकीयः ।

The suffix ङ्, together with the particle कुक् before the
 suffix, is attached to words of the नङ्दि class. [They are
 गङ् । प्रङ् । पिङ् । वेङ् । वैङ् । दैतङ् । तृण् । इङ् । क्राष्ट ।
 कपीत etc.] ।

The word कुक्षा (here) undergoes the shortening of the
 long vowel क्वा, when the suffix ङ् and the particle कुक् are
 attached to it. The नकार of the word तच्चन् (here) slides before
 the suffix ङ्—with the particle कुक् standing before it.

नित— । नङ् इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः क्-प्रत्ययः स्नान्, परे च क्-प्रत्यये कुक्
 इत्यागमस्य सञ्ज्ञितिः । अयं कप्रत्ययः चातुरविंशत्तोन यथासम्भवेन अयं सञ्ज्ञितः
 कीध्वः । क्-प्रत्यये ईयादिभ्यः—नङ्कीयम् । प्रवकीयम् । कुक् इत्यागमस्य लकारः,
 अन्तिसकञ् इत् । "कुक्षेति" । कुक् इत्यागम-सञ्ज्ञिते कप्रत्यये परे सति कुक्षा इति
 शब्दस्य ङ्गस्त्व स्थात् । आकारस्थाने अकारोभवति इत्यर्थः । कुक्षा अन्तिन्
 सञ्ज्ञोति कुक्षकीयः । "तच्चमिति"—तच्चन् इति शब्दस्य नकारस्य लोपः सान्, कुक्
 इत्यागमसञ्ज्ञिते कप्रत्यये परे सति । तच्चकीयम् । इमे नङ्दिशब्दसूक् ।

१२११ । विष्णुकादिभ्यश्चस्त्व सुक् ॥ ६।४।१५२ ॥

द्वौ—। नडादन्तर्गता विल्वकादयः, तेभ्यश्च लृक् तद्धिते परे। विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वकीया। तस्यां भवा वैल्वकाः। विवत्रोयाः—वैत्रकाः। कस्य किम्? कमात्रस्य लृग् यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्माभूत्। अन्यथा 'सन्नियोग-शिष्टानाम्' (प ८७) इति कुगपि निवर्तेत। लृग् ग्रहणं सर्व-लोपार्थम्। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्।

The suffix व (and व alone), attached to the word विल्व and some others, falling within the category of विल्वकादि (a sub-class of नडादि and counted along with कृक), slides, when any suffix of the तद्धित class comes after it,

The word "कस्य" in the sūtra is to show that व only will elide and not कृक as well by the परिभाषा "सन्नियोगशिष्टानां सृष्ट वा प्रवृत्तिः सृष्ट वा निवृत्तिः"। And the word लृक् in the sūtra is to signify elision (लोप) of the whole suffix ईव (coming in place of व)।

नित—। "आपत्यस्य च तद्धितेनामि" (१।४।१५१) इति सूत्रान् "तद्धिते" शब्दस्य अनुवृत्तिरस्ति अस्मिन् सूत्रे। तेन विल्वकादिभ्यश्च लृक् तद्धिते परे इति सूत्रयोजना। पूर्वसूत्रे नडादिशेषाः पठिताः। तेषु "विल्व" इत्यारम्भो जपोक्त इति यावत् ये शब्दाः विद्यन्ते, तेभ्यः "नडादीनां कृक् च" (४।२।८१) इति शब्देन विहिते कृक् प्रत्यये सति यानि पदानि भवन्ति तानि एव विल्वकादिसंज्ञां भजन्ति। एभ्यः विल्वकादिभ्यः, विहितस्य व-प्रत्ययस्य "वचिभम्" (१।४।१८) इति सूत्रेण भसंश्रया अभिविहितस्य तद्धितप्रत्यये परे सति लृक् स्यात्। विल्वाः यस्यां सन्ति सा इति विग्रहे विल्वशब्दान् "नडादीनां कृक् च" (४।२।८१) इति कृक्, व-प्रत्ययस्य स्थितान् तेन विल्वकीया इति रूपम्। विल्वकीयाशब्दं भूमी भवा इति विग्रहे भवार्थे च प्रत्ययः। विहिते च चण् प्रत्यये सनेन सूत्रेण व-प्रत्ययस्य (वस्थाने जातस्य "ईव" इत्यस्या)

लुक् स्यात्; तेन विल्लका इत्यच्चादेव चण् युक्तं स्यात् । आदिस्वरः—अतः
वैयकाः इति रूपम् । एवम् घेवाः घसां सन्ति सा इति विग्रहे कृक् कृष् तेन
घेयकौषा । घेयकौषायां भूमी भवाः इति चण् । अणि परे कसा लुक् आदिस्वर-
ऋः—अतः वैयकाः इति मद्रम् ।

इत्यम्—घेतसकौषायाम् भूमी भवाः इति घेतसकाः । वैयकौषायाम्—वैयकाः ।
इत्यनौषायाम्—ऐवकाः । काठकौषायाम्—काठकाः । कापीतकौषायाम्—कापीतकाः ।
[कृष्ण इत्यस्य इत्यलं च यद्यं तेन—कृष्णकौषायाम् भूमी भवाः इति
कौषकाः ।]

ननु विल्लकादिभ्यः परस्य विहितस्य प्रत्ययस्य एव अक्षिप्तं, “नङादीनां कृक् च”
(४।१।८१) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते । तेन “विल्लकादिभ्यश्च लुक्” इत्यंशेन सह-
कारणेनैव ज्ञापितं स्यात् यत् विल्लकादिभ्यः परस्य कप्रत्ययस्यैव लुक् स्यात्
तद्विधे परे, तर्हि किमर्थं “कसा” इत्यंशस्य अस्मिन् सूत्रे यद्वचनम् इति प्रश्ने उत्तरं
पठति—कसा किम् ?—कसापस्य लुग् यथा स्यात् कृको निवृत्तिर्नासत् । “कसा”
इति अंशस्य सूत्रे यद्वचनं इदं ज्ञाप्यते—यत् कप्रत्ययस्य एव लुक् स्यात्, ननु लुक्
इत्यस्य अपि ।

ननु लुक् इत्यंशस्य लुक् सञ्जायता कथं कियते इति आकाङ्क्षायां समाभर्तते—
“सक्रियोन” इति । “सक्रियोन-मिच्छाणां सङ्घ वा प्रवृत्तिः सङ्घा निवृत्तिः” इति परिभाषा ।
अयमर्थः—ये खलु सक्रियुक्ताः तेषां परस्परं मिश्रित्वा स्थितानाम् एकस्य अभावे
घर्षणीयत्वमपि अभावः स्यात् । अत्र कृक् इति, क इति च सक्रियुक्तौ—तेन क इत्यस्य
अभावे कृक् इत्यस्यापि अभावः स्यात्—अतः सूत्रे “कसा” इति पदव्येन निविध्य
एव कश्चित् यत् कप्रत्ययस्य एव निवृत्तिर्भविता, न खलु लुक् इत्यस्यापि ।

ननु “टो खोपीऽकङ्घाः” (६।४।१४७) इति सूत्रात् “खोपः” इत्यस्य अनुवृत्त्या एव
अत्र सूत्रे क प्रत्ययस्य खोपे निवृत्ते सति किमर्थं सूत्रे अस्मिन् “लुक्” इति उक्तम् इति
प्रश्ने उत्तरं पठति—“लुग् यद्वचनम्” इति । लुक् इत्यस्य अस्मिन् सूत्रे यद्वचनं
ज्ञाप्यते यत् कस्यापि जातस्य “इय” इत्यस्य सकलानाम् एव अपराणाम्
अदर्शनं स्यात् न खलु केवलं “य” इति अक्षरस्य, “प्रत्ययादर्शनेन एव लुक्-

मन्दाप्यत्वात् कृतञ्चस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः—” इति वासुदेवशेखरा ।
ननु किम् लोपगर्हणे समसस्य प्रत्ययस्य अदर्शनं न स्यादिति आकाङ्क्षायां
प्रयत्नः—“लोपोऽङि” इति । लोप इति कथितं चेत्, समसस्य एव च अदर्शनम्
अभविष्यत् न खलु समसस्य “ईय” इति प्रत्ययस्य । कथं यत् घायते इति चेत्
उच्यते—अस्मिन् सूत्रे लुक् इत्यस्य अयङ्प्रधानम्—“सूर्यसिध्दागलाभमत्सराणां
य उपधायाः” (६।४।१४७) इति सूत्रात् “य उपधायाः” इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवेत् ।
“सूर्य” इत्यादि सूत्रे तु “ङे लोपो”—इति (६।४।१४७) “लोप” इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति ।
तत्र अत्र सूत्रे “ङे लोपो”—इति सूत्रात् “लोपः” इत्यस्य, तथा “सूर्यसिध्द” इति
सूत्रात् “य उपधायाः” इत्यस्य च अनुवृत्तेः भिन्निकादिभ्यः परस्य कस्यस्य स्थाने
आदिष्टस्य “ईय” इत्यस्य उपधामूलो यो यकार तस्य एव लोपः प्रसज्येत—न खलु
समसस्य “ईय” इति प्रत्ययस्य । अत्र सूत्रे लुक् इति यङ्प्रधानम् “य उपधायाः”
इत्यस्य अनुवृत्तिर्नास्ति—उपधायाः यस्य लोपसौव विधानात् ।

ननु “य उपधायाः” इति अस्मिन् सूत्रे अनुवृत्तं नास्ति—तेन “ङे लोपः—”
इत्यस्मात् लोपस्य एव अनुवृत्तौ “य दोषः इति चेत् ?—न । तथा सति “आदिः परस्य”
(१।१।५४) इति एवमत्वात् ईकारस्य एव लोपः स्यात् । यतः पञ्चमीनिर्देशक
परस्य बहिर्हितम्—सप्तम्यादेर्गोष्पम् । तथा च “लुक्” इति सूत्रे यङ्
प्रधानम् ।

इति तद्धितेषु चातुरर्थिक प्रकरणम् ।

अथ तद्धिते शैथिल्यप्रकरणम्

१३१२। शैथिल्ये ॥ ४।२।२२ ॥

दो—। अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शैथिल्यः तत्र अणादयः
सुप्तः। चतुष्ठा गृह्यते चाक्षुषम् रूपम्। आक्षुषः शब्दः।
औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टाः वर्षादाः सक्तावः। छलूखले
क्षुषः शीलूखलो यावकः। अक्ष्वैरुच्यते आक्षोरयः। चतुर्भि-
रुच्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्याम् दृश्यते चातुर्दशं रथः।
“शैथिल्ये” इति लक्षणं चाधिकारस्य। ‘तस्यविकारः’ इत्यतः प्राक्
शैथिल्याधिकारः।

Suffixes such as चक्ष् and the like—(as sanctioned by the rules beginning with प्राग्दोष्यतोऽथ्) are attached to words in very many senses other than those hitherto referred to, and these suffixes are said to pass by the general term शैथिल्ये प्रत्ययाः।

The term “शैथिल्ये” justifies the use of the suffixes exhibited in the vritti—in different senses though they are not spoken of in the later sūtras, and that is why the term शैथिल्ये is said to be a लक्षणम्; the domain of शैथिल्ये extends up to the rule—उस्य विकारः (४।२।२४)।

मित्र—। “शैथिल्ये” इति। शैथिल्ये अवशिष्टे अर्थे प्रत्ययाः भवन्ति इत्यर्थः।
केते प्रत्ययाः? विशेषेण अवचनात् “प्राग्दोष्यतोऽथ्” (४।२।२२) इत्यस्मात् पारम्पर्येण
प्रत्ययाः द्रष्टव्यम् न विनासो एव। अवशिष्टे अर्थे इति कैश्चिः अवशिष्टे? अपत्यादीं
प्रभवति चतुर्थीं यावत् ये ये अर्थाः प्रोक्तानि एव अवशिष्टे—तैश्चिः अवशिष्टम् एव
अर्थे इति। अयम् अर्थः—अतः कश्चिं ये प्रत्ययाः वक्ष्यन्ते, ते खलु अपत्यादीनां

आरभ्य चतुर्थीं यावत् ये अर्थाः प्रोक्तास्तैः अन्यस्मिन् एव अर्थे प्रयुज्यन्ते इति बोधव्यम् । “अन्यस्मिन् अर्थे” इति संशया तदवज्ञातः, तत्र भवः, तस्मात् आगतः, तेन गृह्यते” इत्यादयः अर्थाः अभिप्रेताः । “शेषे” इति लक्षणम् अधिकारय । “शेषे” इति अभिधानलक्षणीकरणत्वात् सत्तरसूत्रेषु अनुवर्तिरिति इति श्रियम् । केषाधिकारय “तस्य विकारः” (४१३।१३४) इति सूत्रं यावत् वर्तते । “शेषे”—इति लक्षणम् अपि—तेन परसूत्रेषु अगृहीतेषु अपि अर्थेषु इती प्रदर्शितम् “अथवा गृह्यते” इति ननुषादियु अथादिप्रत्ययाः विधीयन्ते । यावणः शब्दः श्रवणाभ्याम् गृह्यते इति यावणः । उपनिषदा प्रोक्ताः इति औपनिषदः । [“तं तु औपनिषदभ्युपगम्य पञ्चमी” इति श्रुतिः] । अतुर्हस्याम् दृश्यते इति चातुर्हस्यं रचः । रचः = राचसः । [तत्रचतुर्हस्यं शाली राज्ञसाः वीत्यन्ते इति आगमः] ।

१२१३ । राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ४।२।८७ ॥

द्वौ—। आभ्याम् क्रमात् घञौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ‘अवारपारात् विगृहीतादपि विपरीतास्येति वक्तव्यम् ।’ (२७७१—२७७२) । अवारोणः । पारीणः । पारावारोणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयश्च्युट्फलन्ताः प्रत्यया लभ्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्तव्ये ॥

The suffix व (to be replaced by इव) and ख (to be replaced by ईन) are attached to राष्ट्र and अवार पार respectively in शेषे (i.e. to imply suitable and proper meanings). अवार, पार take छ separately and reversely also.

व etc are here attached after special stems and in special senses of “तदवज्ञातः” etc. See like also.

नित—। राष्ट्रशब्दात् शेषे चप्रत्ययः स्यात्, तथा अवार पार शब्दात् च छ-

प्रत्ययः स्यात् । चम्पानि इत्यादेशस्तथा सुस्थानि च ईनादेशः । शेषे प्रत्ययद्वयं स्यात्—तेन वधसिन्धवेन् चर्चसम्बन्धः बोध्यः । राष्ट्रं भवः इति राष्ट्रशब्दात् घः—तेन राष्ट्रियः । “राज्यस्यास्य राष्ट्रियः ।” अर्थिद्वये राष्ट्रियशब्दस्य बहुलपयोगस्य बहुकटिक-प्रकारेण दृष्टमेव । एवम् अवारं पारशब्दात् सुप्रत्यये स्त्रीन अवारपारीनः । “अवार-पारात्” इति ।—अवारं पार इति शब्दं विधा विमञ्ज अवार इति पार इति शब्दद्वयं लभ्यते । आभ्याम् सु प्रत्ययः स्यात्—तेन अवार शब्दात् सुः—अवारौषः, तथा पार शब्दात् सुः—पारीषः । एवं अवार इति पार इति शब्दद्वयम् विपरीत क्रमेण विभक्त्या सुप्रत्यये भवेत्—तेन पारपार इत्यस्मात् सुः—पारापारीषः । सुप्रत्यय-भावभा द्वास्तु प्रत्ययं यावत् यो प्रत्ययः इह सिद्ध्यति, ते विशिष्टाया प्रकृतेः एवमुक्तः । एते प्रत्ययाः “तत्र जातः, तत्रभवः” इत्यादौ विशिष्टे एव चर्चो विशिष्टाया एव प्रकृतेः भवैयुरिति शेषम् । एवं “समर्थानां प्रयत्नात्” (४।१।५२) इति सूत्रवत्तुल्यं समर्थानां प्रयत्नात् मध्ये सुत्वे प्रथमानिर्दिष्टेभ्य एव प्रत्ययाः स्युः ।

१३१४ । ग्रामाद् यस्त्वञ् ॥ ४।२।८४ ॥

दी— । ग्राम्यः—ग्रामीणः ।

The suffixes य and त्वञ् are attached to the word ग्राम ।

नित— । अथ “भवः” इत्यर्थे ग्रामशब्दात् य प्रत्ययः त्वञ् प्रत्ययश्च स्याताम् । य—ग्राम्यः । “यस्येति च” (४।१।४५) इति सूत्रेण ग्रामशब्दस्य अकारलोपः । एवं त्वञ्—तेन ग्रामीणः । ग्रामीणः—ग्रामवासो इत्यर्थः । करजा ग्रामीणः, चन्द्रमाकसौ ग्रामीणः इत्यादयः कर्त्तव्यविधायां मध्ये लक्ष्यन्ते ।

१३१५ । कक्षुरादिभ्यो ढक् ॥ ४।२।८५ ॥

दी— । कुत्सितास्त्रयः कक्षयः । तत्र जातादि—काक्षुं यक् । नागरियकः । ग्रामात् इत्यनुष्ठोतौर्गमियकः ।

The suffix ढक् is attached to words of the कक्षुरादि

मित— । कुवमिताः निम्न्याः वयः इति “कुवमितिप्रादयः” (१।१।१८) इति समासः
कुवन्दस्या स्थाने कदादेशः । अतः कत्तय इति । कत्ति इतिवगादिभ्यः शब्देभ्यः “तत्त
आतः” इत्यादौ अर्थे ढक्ञ् प्रत्ययः स्यात् । ढक्ञ् इत्याद्या जकार इत् । ढक्ञाने
इत्यादेशः । तेन कत्ति इत्याद्यात् तत्त जातिः इत्यादौ अर्थे ढक्ञ् प्रत्यये सति
कात्तयकः इति रूपम् । जित्वात् आदिस्वरवृद्धिः । एवम् नगरे भवः इति नागरयकः ।
सूर्यसूत्रात् यालपट्टोऽपि अत्र अनुवर्तते तेन याली जातः इति ढक्ञ्—यामीयकः ।
कच्छादियंवा—कत्ति । उन्धि—ढक्ञ् यकः । पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुशी,
कुञ्चिन, नगर, वञ्चो, भक्ति, माहिपालो, चर्मन्तरी, याल, चक्या, कृष्याया यलोपच
(कुभ्या इति भाषावृत्तिः) ।

[कुष्यायाः यलोपच—तेन कौलियकः—इति काशिका । कुभ्यायाः यलोपः—
तेन कौलियकः—इति भाषावृत्तिः]

१२१६ । कुलकुञ्चि ग्रीवाभ्यः श्वास्थलकारेषु ॥४।२८६॥

दी— । कौलियकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौलियकः अग्निः ।
कौलोऽन्यः । ग्रीवेयकोऽलंकारः । ग्रीवोऽन्यः ।

The suffix ढक्ञ् is attached to the words कुञ्च, कुञ्चि and ग्रीवा
in the sense of a dog, a sword and ornament respectively.

मित— । कुलकुञ्चात् कुञ्चि वाच्यं, तस्या कृचिमन्दात् कृञ् वाच्यं, एवम्
ग्रीवाभ्यात् ग्रीवायाम् परिधये अलङ्कारे च वाच्ये ढक्ञ् प्रत्ययः स्यात् । कुञ्चि
भवः इति कौलियकः श्वा । गृहपाशितः आरमेयः इत्यर्थः । कुञ्चि वाच्ये इति किम् ?
कुलैभवः इति अण् कौलः । कौलः ग्रीवः । कौलशब्देन तात्त्विकविशेषोऽपि उच्यते ।
कुञ्चिः कौशः । कुञ्ची (कौशे) भवः इति कौलियकः अग्निः । अयत्तनु कुञ्ची भवः
इति अण् कौलः । गोवानुभवः इति यँलियकः अलङ्कारः । तथाहि श्रीश्रीचण्डीयम्
“नुपूरी विमलौ तद्वद् यँलियकमनुत्तमम्” । अन्वयः तु गोवर्षा भवः इति
अण् ग्रीवः ।

१२१७ । नद्यादिभ्यो ढक्ञ् ॥४।२८७॥

दी—। नादेयम् । माद्वेयम् । वाराणसेयम् ।

The suffix डक् is attached to words of the नद्यादि class.

नित—। नदी इति एवम् आदिभ्यः ञ्दभ्यः ख भवः इत्यादौ भये
(शेषिकः) डक् प्रत्ययः स्यात् । नद्यां भवः इति डक् । नादेयः, नादेयं नलम् ।
'मङ्गो'-भूमिः—तस्यास्मात् जातः इति माद्वेयः इवः । वाराणस्यां भव इति
वाराणसेयः जनः । नद्यादियेषा—नदी, मङ्गो, वाराणसी, व्यावली—व्यावलीयः ।
मीणाब्जो, वनस्योमाब्जो, काशफरी, स्नादिपी, पूर्वमनवी—पूर्वमनवीयम्, पाठा,
माया, सान्ना, दावी, दास्ना, सेतकी, नङ्गनाथम्भस्तु इव' इति नद्यादिमन्त्रे
पतति । डक् प्रत्ययं परे आदिस्वर हरिः । नद्यादीनाम् ईकारलोपय "यसेति
च" (५।४।१४८) इति सूत्रेण ।

१२१८ । दक्षिण-पश्चात्-पुरसस्त्यक् ॥४।२।८८॥

दी—। दक्षिणा इत्याजस्तमव्ययम् । दक्षिणात्यः । पाश्चात्यः ।

पौरस्त्यः ।

The suffix त्यक् is attached to the words दक्षिणा, पश्चात् and पुरस् ।

नित—। दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् इति एतेषां अव्ययशब्दभ्यः "ततश्चातः"
इत्यादौ भये ट्यक् प्रत्ययः स्यात् शेषिकः । दक्षिणा इति तु न स्त्रीलिङ्गः सर्वनाम
—तथा सति "सर्वनामः इतिमात्रे पुंल्लङ्गः" (२।१।२६—वार्तिक) इति नियमात्
आकारस्य चक्षुर्न स्यात्—अपि तु आकारान्त अव्ययशब्दः एव, "दक्षिणादाच्"
(५।३।२६) इति सूत्रेण दक्षिणशब्दात् ट्यक् प्रत्ययस्य निष्पन्नः । दक्षिणस्यां दिशि
इति दक्षिणा । तदभवः इति ट्यक्—दक्षिणात्यः । दक्षिणात्यः देशः । पश्चात्
(५।३।२९) इति सूत्रेण अपरशब्दात् तात् प्रत्ययस्य न पश्चात् इति रूपम् । तदभवः
इति ट्यक्—पाश्चात्यः । पाश्चात्यः देशः । पुरस्—पौरस्त्यः ।

१२१९ । आपिग्रयाः थक् ॥४।२।८९॥

दी—। कापिश्यां जातादि कापिश्यायनम् मधु । कापिश्यायनी
द्राक्षा ।

The suffix क् is attached to कापिशी ।

सित—। कापिशीशब्दात् “तत्रजातः” इत्यादी अर्थे फक् प्रत्ययः स्यात्
शैबिकः । फक् इति श्वाङ्गे आधन इति आदेशः । कापिशी इति कथित् देशः ।
तत्र जात इति फक्—कापिश्यायनम् मधु । कापिशीशब्दस्य हेतुकार स्त्रीपक्ष “यस्येति च”
(६।३।१४८) इति सूत्रेण । फक् प्रत्ययस्य प्रकारः इत्—तेन “षिदनीरादिभ्यश्च”
(४।१।४१) इति सूत्रेण स्त्रीलिङ्गे क्लीबम् = कापिश्यायनी द्राक्षा ।

[बाहुयशब्दात् लङ् शब्दात् पङ्क्तिशब्दात् च फक् प्रत्ययः स्यात्—तेन
बाह्यायनः । लिङ्गार्थ—बाह्यायनी, चीर्यायनः—चीर्यायनी, पाह्यायनः—पाह्यायनी—
इति काशिका—भाषातन्त्रिकताम् निहेशः]

१२२० । रङ्गकोरमनुष्येऽण् च ॥४।२।१००॥

दी—। चात् फक् । राङ्गवः गौः । राङ्गवायणः । अमनुषे
इति किम् ? राङ्गवको मनुष्यः ।

The suffix चच् as well as the suffix ण् are attached to
रङ्ग, a word, denoting the name of a country.—provided that
a human being is not implied.

सित—। रङ्ग इति कश्चित् देशविशेषस्य नाम, तस्मात् रङ्गशब्दात् अण्
प्रत्ययः स्यात्, सूत्रे चकारस्य सत्त्वात् ण् अपि च, मनुष्याक्षरदेदभिधयो भवति ।
रङ्ग इति देशमात्रम् । तत्र जातः इति शैबिकः चच्—राङ्गवः गौः—रङ्गदेशोत्पन्नः
भोरितार्थः । ण्—राङ्गवायणः । यद्य तु कथित् मनुष्योऽभिधेयो भवति तत्र तु न
चच् नामि फक्, अपि तु “मनुष्यतत्त्वयोः” (४।२।१२४) इति सूत्रेण ण् प्रत्ययः
स्यात् ; तेन रङ्गदेशीयो मनुष्यः इति वाच्ये “राङ्गवकः” मनुष्यः इति भवित् । ण्
स्याने चकारादेशः ।

१३२१। सुप्रमागपागुदक् प्रतीचो यत् ॥४।२।१०२॥

दी—। दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्।
प्रतीच्यम्।

The suffix यत् is attached to दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रताच्, and प्रतीच्।

नित—। “तत् भवः” इतिरतिविशेषार्थे दिव्, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रताच्, इति एतेभ्यः भव्येभ्यः यत् प्रतायः स्यात् शैबिकः। दिवि भवः इति दिव् भव्यात् यत्—दिव्यम्। अतः सूत्रेण “दिव् जत” (॥१।१३१॥) इति सूत्रनियमात् पदान्ते दिव् इति स्थाने उकारस्य भव्यादेशत्वात् “द्वा” इति उकाराभ्यनिर्देशः।

प्राचि प्रदेशे भवः इति यत्—प्राच्यम्। अपूर्व्यत्वात् चक्षुषातीः क्षिपि प्रताये परे प्राच्, च् इति रूपम्। तस्यात् चनेन सूत्रेण यत् प्रतायः। तद्धितप्रतायस्य यत् इत्याख्य उत्पत्तौ सुप् प्रतायस्य लृकि सति प्राच्, च् य इति स्थितम्। यत् प्रतायस्य लकारः इत्। ततः “अनिदिताम् इत् उत्पत्तायाः क्त्वि” (॥४।१२४॥) इति सूत्रेण लकारस्य लोपः, “चचः” (॥४।१।१८॥) इति सूत्रेण चक इत्यास्य चकार-लोपश्च। ततः “च्वी” (॥१।१।१८॥), पूर्वस्य (प्र इत्यास्य) चकारस्य दीर्घत्वं तेन प्राच्यम् इति सिद्धम्। अपाचि भवम् इति यत्—अपाच्यम्। एतदपि पूर्वोक्तत्वात् प्रताय्या सिद्धम्। उदीचि भवम् इति उदीच्यम्। अतः साधनप्रणालीषु पूर्वोक्तस्य परं “उद ईत्” (॥४।१।१८॥) इति सूत्रवशात् ईत्वं इति विशेषः कथ्यः। प्रतीचि भवः इति प्रतीच्यम्। अतः प्राच्यम् इतिवत् साधन प्रणालीः।

१३२२। कान्यायाष्टक् ॥४।२।१०२॥

दी—। कान्यिकः।

The suffix टक् is attached to the word कान्या।

नित—। कान्याशब्देन तिर्यक्पुत्रतनुवत्तल्लक्षणात्सूत्रः उच्यते। [कान्या इति शस्त्रीयाः]। कान्या इति दीर्घविशेषस्य संज्ञा इति कैश्वरः। कान्याशब्दात् टकप्रतायी भवति शैबिकः। कान्याया भवः इति कान्यिकः।

१३२२ । वर्णं वृक् ॥४१॥१०॥१॥

दी— । वर्णनदस्य समीपदेशो वर्णः, तद्विषयार्थवाचिकत्वा-
शब्दात् वृक् स्यात् । “यथाहिजातं हिमवत्सुकान्यकम् ।”

The suffix वृक् (i.e. वर्ण) is attached to the word कन्या,
provided that it is produced in the country round the river
वर्ण i.e the Indus.

नित्त— । वर्णं पिति सिन्धुनदस्य अपरं नाम । तस्य अपरं नाम इत्यर्थे
“सुवास्तादिभ्योऽण्” (४।१।८७) इति षण् प्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्य “जपपदे लुप्”
(४।१।८९) इति लुप् । तथा सति वर्णुर्नाम सिन्धुनदसमीपदेशविशेषः । तस्मिन्
देशे या कन्या तस्याः वृक् प्रत्ययः स्यात् शै विष्णुः । अथ वृक्प्रत्ययः पूर्व-
पुरुषविहितस्य ठक्प्रत्ययस्य अपवादः । इत्युक्त्या षण्प्रत्ययः । आदिस्वरविहितः
—आकार लोपः । तेन कान्यकम् इति रूपम् ।

१३२४ । अव्ययात् त्वप् ॥४१॥१०॥४॥

दी—“अनिहकृतसित्तेभ्य एव” (वा २७७८) । “अमान्ति-
कसङ्गार्थयोः ।” अमात्यः । इहत्यः । कर्त्यः । ततस्तयः ।
तत्तयः । परिगणनम् किम् ? उपरिष्ठात् भवः शीपरिष्ठः ।
“अव्ययानां भ्रमात्वे टिलोपः” (वा ४१८७) । अनित्योऽयं वहि-
षष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः । शास्त्रतीयः ।
‘त्वप् ने हवे इति अज्ञानम्’ (२७८०) । नित्यः । “निसो गते”
(वा २७८१) ।

The suffix त्वप् is attached to indeclinables (अव्यय words).

(i) The varttika—bearing the no. 2779 definitely declares
that the said suffix is attached to a certain number of inde-

clinables and they are the following :—(1) अमा, (2) इह, (3) कः, (4) तसि (5) व ।

(ii) The indeclinable अमा implies nearness and association.

(iii) The varttika bearing the number 4187 here, states that the टि (the last vowel together with the letters following it), of an indeclinable elide—when the said indeclinable is alleged to be classed as a "अ" sanctioned by the rule "वचि मम्" (१७१८); but this rule does not hold good in all cases, because though वचिम् is an अव्यय still its टिलोप is separately enjoined in the other varttika.

(iv) The suffix ताप् is attached to the particles नि and the word thus formed (i.e. नित्य) means "eternal, or permanent."

नित्य—। अव्ययात् लघुप्रत्ययौ भवति शेषिकाः—इति समाधिः । परम् "अनेकक तसितेवा एव" इति वार्तिकसूत्रेण आच्यते—यत् अमा, इह, कः, तसि, व इत्येतेष्व एव अव्ययीभ्यः लप् स्यात्, नान्येभ्यः । कथम् इति चेत् ? अभिधानात् एव । 'अमा इति अव्ययम् अनिक्त इत्यर्थे सङ्ग इत्यर्थे च प्रयुज्यते' एतस्मात् लप्—अमाभ्यः, इह—इति अव्ययम् अत्र इत्यर्थे प्रयुज्यते । एतस्मात् लप्—इहभ्यः । क इति अत्रार्थे कम् इति अर्थे प्रयुज्यते । एतस्मात् लप् कभ्यः । "कनाथम् दुर्निति तव" इति भाषाहस्तिकृता सङ्गमम् लोकार्हात्, तसि इत्यनेन तम् (तसिम्) प्रतायकाः अत्रायः बोधवाः, तेन ततः इति तत्प्रत्ययान्तात् अव्ययात् लप्—ततभ्यः एवं इतस्ततः । व इत्यनेन वप्रतायान्तीऽवाच्यस्यो शेषः । तेन तव इति ■ प्रतायाक्यात् अव्ययात् ताप्—तवता । एवं यवता । एभ्यः अव्यय न ताप् । तेन उपरिष्ठात् भवः इति उपरिष्ठात् इति अव्ययात् न ताप् अपितु अश् एव । अचि परे उपरिष्ठात्—इत्यस्यटिलोपः तेन अपरिष्टः इति रूपम् । कथं टिलोपः इति आकाङ्क्षायां कथयति—"अव्ययानामिति", "वचिमम्" (१७१८) इति सूत्रेण यकादादिषु अजा-

हिन् च कप्-प्रत्ययान्तविषु स्वादिषु अक्षर्य नामस्वान्तेषु परतः पूर्व भसंक्ष्णं स्यात्" ; यदा तु अक्षर्यं किञ्चित् अनेन विधानेन भसंक्ष्णं भजति, तदा तस्यटिलोपः भवेत्, अथ अक्षर्यप्रत्ययः अञादिः, सुप्रत्ययम् आरभ्य कप्प्रत्ययं यावत् ये प्रत्ययाः सन्ति, तेषु अक्षर्यवसि च तेन तद्धित् अणि परे पूर्वाक्ष उपदिष्टात् इत्यास्यटिलोपः । ननु "भसार्धे" इति सात्वचद्वय प्रयोगः—तेन सर्व्वं याम् एव भसंज्ञायाम् अक्षर्याणां टिलोपः स्यात्, न खलु "नक्षत्रिते" ॥१४॥१४४॥ इति विहितस्य नकारान्तस्य भसा एव ।

ननु सर्व्वेषां खलु भसंज्ञाभावात् अक्षर्याणां टिलोपे प्राप्तिः—आरात् इति अव्ययात् विहितस्य क्प्रत्ययस्य भसान् ईयादेशे सति अन्तेन टिलोपः, तेन आरीय इति स्यात् ततः च अनितम् स्यात् इति विज्ञापयति—"अनितोऽयम् प्रत्यादि ।" इदं टिलोप-विधानम् अनितम् तेन सर्व्वं न प्रवृज्यते—तथा सति आरात् इत्याद्यान् क्-प्रत्यये परे न टिलोपः—तेन आरादीयः इति रूपम् । एवं यावत् । क्-प्रत्यये आते ईय-प्रत्यये परे सति आरात् इत्यास्य भसंज्ञान् खलु पदं ॥१४॥ तेन पदत्वभावात् "भसार्धे अणोऽन्ते" ॥१४॥१४५॥ इत्यानेन तकार भसान् द्वापरी न स्यात् ।

अथ इत्यर्थे भसं वि इत्यस्यात् अव्ययात् ताप् प्रत्ययः स्यात्—नित्यः "नित्यो भवम् नित्यम्"—इति भाष्यम् । "अणो नित्यः आख्यतोऽयं पुराणः"—श्रीमद्भगवद्गीता ।

"निसो गते"—(वा २७८२) ।

"गत" इत्यर्थे भसं नित्य इति अव्ययात् ताप् प्रत्ययो भवति । देशान् वर्णा-श्रीभ्यः वा निर्गतेषु इत्यर्थे नित्य इत्याद्यात् ताप् । नित्य इति स्थितम् । "आदेश प्रत्याचयोः" ॥१४॥१४६॥ इति सूत्रेण आदेशप्रत्यायावयवमैत्रेय द्वापरस्य पक्षं स्यात् । अपिच "अपदान्तस्यसूत्रम्" ॥१४॥१४७॥ इति अपदान्तस्य एव सकारस्य सूत्रं न्यत्वम् । अथ तु "नित्य" इत्यस्य सकारस्य आदेशप्रत्यायावयवत्वाभावात् तथा पदान्तत्वात् च न पक्षम् । तेन पक्षे अप्राप्तिं सति तस्य विधानार्थं सूचयति—

१३२५ । अस्मात्तादी तद्धिते ॥१४॥१४८॥

दी—। ऋक्षादिणः परस्य सस्य वः स्यात्सादी तद्धिते ।
निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यः निष्टः चाऋक्षादिः । “अरण्यास्यः (वा
२७८२) । आरण्याः सुमनसः । “दूरादेत्यः” (वा २७८३)—
दूरेत्यः । “उत्तरादाह्व” (२७४४) । उत्तराहः ।

A dental स standing after a short इच् is changed into a cerebral व, when any suffix of the तद्धित class, beginning with the letter त, comes after.

- (i) The suffix-व is attached to the word अरण्या ।
- (ii) The suffix एत्ता is attached to the word दूर ।
- (iii) The suffix-आह्व is attached to the word उत्तर ।

सित—। ऋक्षात् तादी इति । ऋक्षादिति पञ्चमी तद्धिते इति सप्तमी तादी
इति तद्धिते इत्यस्य विधिवचनम् । इण्कोः (८३।१७) इतोऽस्मात् इच् यङ्फञ्
अनुवर्तते “सङ् सटः सः” [८३।१६] सूत्रतः स इत्यस्य अनुवर्तिरस्य भवति ।
“अपदानस्य मूर्धन्यः” [८३।१५] इत्यस्मात् मूर्धन्य इति अनुवर्तते तेन इत्यं
सूत्रयोजना—ऋक्षात् इचः सः मूर्धन्यः तादी तद्धिते, ऋक्षादिति इणः इत्यस्य विधीयमानं
तेन अयम् अर्थः—ऋक्षात् इचः परस्य सस्य वः स्यात् सादादी तद्धिते—अस्य
तद्धितप्रत्ययस्य आप्यपरम् तकार इति ।

तस्मिन् परे सति इच् अन्वर्तते इचः परस्मिन्तकारस्य मूर्धन्यः स्यात् इति सरसार्थः,
निर्गतः वर्णाश्रमेभ्यः इति निच् इत्यस्मात् व्यप् प्रत्ययः । अनेन सकारस्य पदम् तस्यासति
ट्नाट् : [८३।१६] इति सूत्रेण तकारस्य टुत्वं तेन मिथ्य इति रूपं—निष्टः
ऋक्षादिः, चण्डाला हि वर्णाश्रमे—वर्जिताः । एवम् यजुसः [यजुर्वेदस्य]
भावः इति ल—प्रत्ययः । अनेन सूत्रेण सकारस्य पदं, तकारस्य टुत्वं
तेन यङ्फञ् ।

अरण्या इत्यस्मात् अत्रत्यस्य स्यात् शैलिकः अरण्या भवः इति वः आरण्याः

सुमनसः । धन्यानि पुष्पाणि इत्यर्थः । दूरादेशः—दूरशब्दात् तत्त भवः वा आगत इति चर्चो यताप्रतापः स्यात्—दूरेशः पथिकः, दूरादागत इत्यर्थः ।

उत्तराशङ्कः—उत्तर इत्यस्मात् तत्त भव तत्त आगत इत्यर्थे आशङ्क्य प्रतापः स्यात् उत्तरशब्दात् भवः, वा आगत इति शीताराङ्कः “शीतर इति तु असाधु” — शास्त्रमपीरसा । अत्र किञ्चित् विवेचनम् अस्ति “अस्त्रं सधु” (१।४।१०) तथा “दीर्घं च” [१।४।११] इति सुवङ्ग्ये ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा तथा दीर्घस्य गुरुसंज्ञा विधीयते । तथैः का सार्थकता ? “संयोगे गुरु” [१।४।११] इति सूत्रेण संयोगे परे ह्रस्व गुरुसंज्ञं स्यात्, न खलु तदा तस्य दीर्घत्वम् अस्ति इति लघुगुरुसंज्ञयोः सार्थकता इति चेत् तस्य किं फलं लब्धम् ? अत्रोच्यते—यजुसः भावः इति स्वप्रतापः तेन यजुस्त्वम् इति स्थितिः—इति संयोगः तस्मिन् परे पूर्वस्य उकारस्य गुरुत्वं जायते—अदृष्टि एव तस्य सार्थकता परं गुरुत्वं अपि उकारस्य तस्य दीर्घ इति आख्या अत्र न भवति । तेन ‘अस्त्रादिषुः तादी तद्धिते’ इत्यनेन अस्त्रात् उकारात् परस्मिन्तस्य संयुक्तवर्णान्तगतस्य उकारस्य ध्वं स्यात् इति दिक् । [पुनराकाङ्क्षं इती ‘उत्तराङ्कः’ इति मुद्रणप्रमादः । “शीताराङ्कः” इति स्यात् ।]

१२२६ । ऐषमोहःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥४।२।१०५॥

दी— । एभ्यस्तपः वा । पक्षे वक्ष्यमाणी दृग्दृग्लौ ।
ऐषमस्तपम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्तपम्—ह्यस्तनम् । श्वस्तपम्—
श्वस्तनम् । पक्षे शीवस्तिक् वक्ष्यते ।

The suffix तप् is optionally attached to the following words:—ऐषमः, ह्यः, and वः । In case of the absence of this suffix, दृग् and दृग्ल् suffixes to be spoken of hereafter, are joined to them ; and a fourth suffix, त्व with दृग्, may also be attached to वः only, giving rise to the form शीवस्तिक्म् । [ऐषमः is an अव्यय—meaning “In this year”].

मित—। ऐषमः इति अक्षयम् “अक्षिन् वषे” इत्यर्थे प्रयुजाने । तत्राक्षि
 “पक्ष्ण्डावैषमोऽन्धे पूष्णं पूर्वतरे यति” इति अक्षयवचनम् । हाः—इति
 अक्षयम् अतीति अक्षि प्रयुजाने । जः—इति अक्षयम् आगमिन् दिवसे प्रयुजाने ।
 ऐषमम्, छास, वष् इति एतेभ्यः “तत्र भवः” इत्यर्थे विकल्पेन लप् प्रत्ययो भवति
 शैमिकः । ऐषमस्—इति अक्षिन् भवः इत्यर्थे लप्—ऐषमस्तम् । छाः—इति
 अक्षिन् जातः इत्यर्थे लप्—छास्तम् । जः—इति अक्षिन् भवः इत्यर्थे लप्—
 जस्तम् । चदाहरणतरे “सामान्ये नपुंसकम्” इति नियमात् लौकक्षिणं प्रदर्शितम् ।
 लप् प्रत्ययस्य अप्राप्तिरर्थे तु “सायञ्चिन् प्राङ्मनेऽप्यस्य भाट्टाष्टाशौतुट् च”
 (४।१।२५) इति सूत्रेण दृढाक्षप्रत्ययः । प्रत्यययोः टकारौ इतौ । युकारयोः
 स्थाने “चन” इति आदेशः । “चन” इत्यस्य तुट् इति च आगमः । तुट् इत्यस्य
 सकारः चकारपर्यायः, टकारः इत् । तेन “सायानी टकिती” (१।१।४६) इति सूत्रेण
 “त्” इत्यास्य अवस्थितिः । “चन” इत्याद्यात् प्राप्तेन । तथा सति “तत्र” इति ।
 छाः इत्याद्यात् तत्र—छातनः । स्त्रियाम्—छातनी । जः इत्याद्यात् तत्र इति
 जतनः । स्त्रियां जतनी । ऐषमः—इत्याद्यात् तत्र—ऐषमतनः स्त्रियां ऐषमतनी ।
 “सामान्ये नपुंसकम्” इति निर्देशं मानयन् श्रीमान् हीदितः इती लौकक्षिणं एष
 चदाहरणं प्रदर्शितवान् ।

“पक्षे” इति । “असक्तुट् च” (४।१।२५) इति सूत्रेण नप् इत्याद्यात् विकल्पेन
 उञ् प्रत्ययः स्यात् । तस्य तुट् इति आगमश्च । उञ् इत्यास्य स्या —“इक्” आदेशः ।
 टित्वात् “तुट्” इत्यास्य “इक्” इत्याद्यात् प्राप्तेन स्थितिरिति “टिक” इति रूपम् ।
 “हारादीनां च” (अ१।४) इति सूत्रेण “यस” इत्यास्य न उञ्, परम् “ऐच” इति
 आगमः स्यात् । तथा सति अञ् इत्यास्य तु “टिक” इति शब्दोत्पत्त्यै प्रत्यये कृते
 “वकारस्य” आदी शीकारस्य आयेने जाने शीर्षाक्षकम् इति रूपम् । विश्वेश्वरमिदम् ।
 “तस्यभावः” इत्यर्थे एतस्यात् त्वप्रत्यये कृते शीर्षाक्षकम् इति पदं स्यात् ।
 तथाहि “शीर्षाक्षकलं विभक्तौ न रेषाम्”—इति भट्टिकवे ।

दो—। यथासंख्येन । काकतोरम् । पाल्लतोरम् ।
शैथिल्यम् । तीररूपास्तात् इति नीत्तम् । बहुच-पूर्वात् सा
भूत् । बाहुरुपम् ।

The suffix चल् is added to words ending in तीर, whereas
the suffix आ is attached to words ending in रूप ।

नित । यथा शब्दस्य “तीर” इति उत्तरपदं सति, तस्मात् चल्प्रत्ययः स्यात्
शैथिल्यः ; एवं यथा शब्दस्य “रूप” इति उत्तरपदसक्ति, तस्मात् आप्रत्ययो भवेत्
शैथिल्यः । यथाशब्दस्य चल्प्रत्ययस्य अपवाद-भूतम् ; “तत्तत्तत्” इत्याद्ये च
प्रयुज्यते । काकतोरं भवम् इति चल्—काकतोरम् । पाल्लतोरं भवम् इति
चल्—पाल्लतोरम् । शैथिल्यं भवम् इति आ—शैथिल्यम् । ननु “तीररूपास्तात्”
—इति नीत्ता “तीररूपोत्तरपदात्” इति प्रोक्तम् । तस्य का सार्थकता इति चेत्—
उच्यते । “विभाषा सुपो बहुच-पुरस्तात्” (भा० ३५८) इति सूत्रेण प्रातिपदिकात्
“बहु” इति प्रत्यये कृते, तस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकात् पूर्वस्य स्थितिः । ईदृश-
रूपम् इति बहुरूपम् । ईदृशत् बहुप्रत्ययान्तत्वं पदान् आप्रत्ययो न स्यात्—
अपि तु चल् एव स्यात् इति शायितुं खलु तीररूपोत्तरपदात् इति चकम् ।
बहुरुपम्—इत्यत्र रूपान्तरेण कपोत्तरपदत्वं नास्ति । “बहु”—इत्यास्य प्रत्ययत्वात् ।
अतएव बहुकपी भवम्—इति चल्—बाहुरुपम् ।

१३२८ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अ. ॥ ४।२।१०७ ॥

दो—। अणोऽपिवादः । पूर्वोऽज्ञातः । असंज्ञायाम् किम् ?
संज्ञाभूतायाः पक्षतेर्नाभूत् । पूर्वेषु कामशब्दस्य भवः पूर्वेषु-
कामशब्दः । “प्राचाम् ग्रीष्मनगराणाम्” (सूत्र १४००) इति
उत्तरपदद्वयः ।

The suffix अ is attached to a compound word of which
the first member is expressive of a particular quarter (दिक्) of

the horizon (i. e. is a दिग्वाचक शब्द), provided that the said compound word is not a proper noun (संज्ञा)।

This अ comes in अच् । And this अ does not come after अ अच् शब्द ।

नित—। दिक् इति दिग्वाचकः शब्दः । दिक् दिग्वाचकः शब्दः पूर्वपदं संज्ञा च दिक् पूर्वपदः । असंज्ञायाम्—इति प्रकृतेरेव विमोक्षणीयम् । तेन अयमर्थः—संज्ञाः प्रकृतेः दिग्वाचकः शब्दः पूर्वपदं भवति । सा प्रकृतिः संज्ञावाचिका न भवति चेत् । संज्ञाः “तत्र भवः” इत्यर्थे अः प्रत्ययः स्यात् । अचिकाः । अयं अ-प्रत्ययः अचोऽपवादः । पूर्वसंज्ञां शास्त्रायां भवम् इति “तत्तिसार्धत्तरपदसमाहारो अ” (१।१।५२) इति सूत्रेण कृतसमासात् पूर्वसंज्ञायाश्चात् अः, तेन आदिसंज्ञायां पौर्वशास्त्रः इति रूपम् । एवं उत्तरसंज्ञां शास्त्रायां भवः चोत्तर-शास्त्रः । अपरसंज्ञां शास्त्रायां भवः आपरशास्त्रः । अचिकसंज्ञां शास्त्रायां भवः दाचिकशास्त्रः । असंज्ञायाम् इति किम् ? अयं प्रकृतिः संज्ञावाचिका भवति तत्र अयं प्रत्ययः न स्यात् । “दिक् संज्ञासंज्ञायाम्” इति (२।१।५०) सूत्रेण पूर्वशब्देन चट् एवमुक्तानयनीयसंज्ञायां समासः—तेनपूर्वमुक्तानयनी इति रूपम् । अयं दिग्वाचिकसंज्ञा संज्ञा । अस्मात् संज्ञावाचकात् अः न स्यात्, तेन पूर्वशब्द-कासंज्ञायां भवम् इति अयं प्रत्ययः । “प्राचां गृहानगराणां” (७।१।१२) इति सूत्रेण दिग्वाचिकसंज्ञायां ग्रामवाचिकां नगरवाचिकां च अस्मानाम् अवयवस्य इति स्यात्—तेन “पूर्व” इति पूर्वपदस्थितस्य स्वरर्थस्य न इति, अपितु “पूर्व” इति दिग्वाचकात् शब्दात् परस्थितस्य “उक्तानयनी” इति उत्तरपदस्य एव आदिसंज्ञा इति । तेन पूर्वमुक्तानयनी इति रूपम् ।

१३२८ । मद्भ्योऽञ् ॥ ४।२।१०८ ॥

दी--। दिक्-पूर्वपदात् इत्येव । “दिशोऽमनाणां” इति मन्त्रपर्यादासात् आदिवृत्तिः । पौर्वमद्भ्यः । आपरमद्भ्यः ।

The suffix अच् is attached to the word मद् when it forms the second member of a compound word, the first member being a दिग्वाचक word etc.

मित—। दिव्याचक्षुषीन् पूर्वपदेन सङ्घ कृतसमासात् मद्रज्यात् “तत्रभवः” इत्यर्थे अन्त्यप्रत्ययः स्यात् शैथिल्यः। पूर्वेषु मद्रेषु भवः इति पौर्वमद्रः। अपरेषु मद्रेषु भवः इति आपरमद्रः। सर्वेय “तद्धिताद्योत्तरपद-समाहारि च” (१।१।५१) इति सूत्रेण-कृतसमासात् मद्रज्यात् अन्त्यप्रत्ययः। मद्रः इति दीर्घ-विशेषणं सङ्घा। अन्तिमत्रैव विषये भारतसमरकान्ते मद्रो नरपतिरासीत्। [माद्राज इति वर्तमानसङ्घा इति केषिन्]।

ननु यथा “प्राचा” यामनवराणाम्” (७।१।१४) इति सूत्रेण दिशः परेषां यामवाचिनाम् मगरवाचिनाम् च अङ्गानाम् अवयवस्य एव इति, तथा पूर्वेषु-कामग्रसः। अथ तु न कथं तादृशो इति, अपितु समस्तस्य एव शब्दस्य आदिस्वर-इतिर्दृश्यते—यथा पौर्वमद्रः, आपरमद्रः इति? अतोऽप्येति “दिशोऽमाद्राणाम्” (च. १२६८) इति मद्रपर्व्यादासात् आदिग्रहः। अथ इदम् अवश्यम्। निषेध-शीतलस्य मज् इति अव्ययस्य द्विविधा प्रकृतिः सर्वशान्त-सम्भवा। प्रत्यय-प्रतिषेधः, पर्यादासश्च।

“अप्रधान्यं विशेष्यैव प्रतिषेधे प्रधानता।

प्रसङ्ग-प्रतिषेधोऽनी नियया सङ्घ सत्त्वज्”।

यच्चिन् स्थाने विधिः अप्रधानत्वं भञ्जति, प्रतिषेधश्च प्रधानत्वेन भासते, तत्र शीतलं च प्रसङ्ग-प्रतिषेध इति कथ्यते। ईदृशेन मज् सङ्घ समासो न मयात्-कसाच्चिदपि पदस्य। ईदृशो मज् क्रियया सङ्घ एव वर्तते—यथा रामः मङ्गं न भञ्जति। अत रामस्य मङ्ग-नसनाभाव एव मुख्यत्वेन प्रतीयते। तेन अयं मज् प्रसङ्गप्रतिषेधसङ्घाभाक्। अचिन् व्याकृत्यै प्रसङ्गप्रतिषेधसङ्घाभावे समासः कथ्यते (अत इत्यने च)। तथाहि पाणिनिस्तुल्यम् “आदेच उपदेशोऽङ्गिति”, “अङ्गलस्यार्थ-धातव्योः—” इत्यादि। अतः कामिकास्तदप्याह—“प्रसङ्गप्रतिषेधेऽपि समासीर्गतिः”।

“प्रधानत्वं विशेष्यैव प्रतिषेधेऽप्रधानता।

पर्यादासः सविज्ञेयः यत्र उत्तरपदे न मज्”।

यत्र प्रतिषेधस्य अप्रधान्यं, विशेष्येव मुख्यता, तत्र यो मज् स पर्यादास इति कथ्यते। ईदृशेन मज् सङ्घ पदान्तरस्य समासः स्यात्। समासो मज् उत्तरपदे न तिष्ठति अपितु पूर्वपदे एव। अयमेव मज् समासः।

ईदमेव पर्युदासस्थेन नामा घट् चर्शः दीव्यते—

“तत् माह्व्यम् अभावय, तदन्वत्यम् तदन्वया,

अन्नाधार्य विरोधश्च नञर्थाः घट् प्रकीर्तिता” ।

प्रकृते तु—“दिशोऽमद्राक्षाम्” (अ१।१२) इति सूत्रे ज्ञापयति यत् “दिग्वाचकात् अमद्राक्षाम् जलपदवाचिनो इतिः स्यात्” । अतः “अमद्राक्षाम्” इत्यत्र भवः पर्युदासत्वम्—“तदन्वत्यम्” इत्यर्थे प्रयुक्तत्वात् । तेन अयमर्थः आयाति—मद्रेभ्यः अन्नाक्षाम् एव दिग्वाचकात्परस्मितायां जलपदवाचिनाम् इतिः । अत्र नञः पर्युदासत्वात् विधेरेव सुप्पता—तेन मद्राक्षाम् इतिर्न स्यात् इति तु न दीव्यते—अपि तु मद्राक्षाम् चादिस्वरणा एव इतिः स्यात् । “उत्तरपदम्” (अ१।१०) इति उत्तरपदवाचिकारात् नञिः स्थितत्वात् तेषाम् इत्येव ज्ञाप्यते ।

१२२८ । उदीच्यथासात् वञ्चचोऽन्तोदासात् ॥ ४।१।१।१०१ ॥

दी— । अञ् स्यात् । ग्रैवपुरम् ।

The suffix अञ् is added to a word, expressive of a village in the north, provided that it contains more than one vowel and its last syllable is accented (उदात्त) ।

लित— । दिञ् इत्यस्मात् परम् इति निरुक्तम् । उदीच्यम् उत्तरादिक् । उत्तरस्यां दिञि ये वासाः सन्ति, तदाचिनः ये बहुस्वर सनायाः शब्दाः, तेषाम् अन्तावर्त्यः उत्तराद्यन्तं, तेष्वः अञ् प्रत्ययः स्यात् “तत्र भव” इत्यर्थे । अन्तोऽपरवाहः अञ् । ग्रैवपुरम् इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः कश्चित्वागः । अत्र अञ् इत्यर्थः बहुस्वरसनायः । शिवस्य पुरम् इति वञ्चोऽन्तोदासात्—तेन समासस्य (४।१।११६) इति सूत्रेण समासस्य अन्तरवर्त्यस्य उदात्तत्वे सति अन्तोदासीऽश्च अञ् । तत्र भवः इति अञ्—ग्रैवपुरम् । एवं माह्व्यमवम् । महाजगरे भवम् इत्यर्थः । माह्व्यपुरम्—माह्व्यपुरे भवम् इत्यर्थः ।

उदीच्यथासात् इति किम् ? उत्तरायाम् भवः इति अञ् साधुरम् । नञि मयुरा उदीच्यग्रामनिर्देशः । वञ्चचो इति किम् ? अञ् इति कश्चित् उदीच्यग्रामः ।

तत्र भवम् इति चण्—आत्मम् । अहि भजस्यः बहु-सुर-विशिष्टः, अपितु हि-सुर-
विशिष्ट एव ।

अन्वोदात्तात् इति किम् ? शर्करोधानम् इति उदीच्यामविशेषस्य संज्ञा ।
तत्र भवम् इति चण्—शर्करोधानम् । शर्करोधानस्य अहि अन्वोदात्तत्वम्—
अपि तु मध्योदात्तत्वम् एव । धाम इति पदं धाधातोर्गुणं प्रतीयते कृतं सिध्यति ।
कुण्ड इति कृतप्रसाधः—अकारोऽभिन् प्रतीयते इत् सप्तम् । अकारित् कृत-
प्रसाधस्य प्रकृतिसंस्कारम्—धातोश्च उदात्तत्वम् तस्मिन् धा इत्येव उदात्तः ; अतो
मध्योदात्तोऽयं शब्दः । तथाहि सूत्रम्—'लिति' (६।१।१८०) लिति प्रतीयात् पूर्वम्
उदात्तं भवति । विशीर्षकः—इति काशिका ।

१३३१ । प्रस्थोत्तरपदपल्ल्यादिकोपधादण् ॥ ४।२।११० ॥

दी— । माहिकिप्रस्थः । पालदः ; मेलीनकाः ।

The suffix अण् is attached to words ending in प्रस्थ, also
to words of the पल्लदी (२६दि) class, as well as to words,
having क for its last but one syllable.

मिर— । प्रस्थ इति उत्तरपदं येषां ते, पल्लदीः आदिष्वेषां ते । कः उपधा-
दीषां ते । प्रस्थोत्तरपदाश्च पल्ल्यादिव कोपधाश्च इति प्रस्थोत्तरपदपल्ल्यादिकोपधात्
समाहार इत्यर्थः । एतस्मात् अण् । तथाहि येषां शब्दानाम् अन्ते प्रस्थ इति भागो
वर्तते, एवं येषां शब्दानाम् उपधायां अकारो विद्यते तेभ्यस्तथा पल्लदीः इत्यादिभ्यश्च
“तत्र भवः” इत्यर्थं चण् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । माहिकिप्रस्थ इति रामविशेषस्य
संज्ञा । तत्र भवः इति चण् माहिकिप्रस्थः । एवं माहिकिप्रस्थः । पालद इति
कचित् रामः । तत्र भव इति चण् पालदः । एवं पालदः । मेलीनकानां हि
रूपमिव इति मेलीनकाः । अकारोपधः कयं शब्दः, एवं मेलीनकः । अयम् अण्
प्रत्ययः “उदीच्यामाह बहुषोऽन्वोदात्तात्” इति विहितस्य अणः अपवादः । पल्लदी-
या पल्लदि, परिषत्, एकलोमन्, रोमक, कश्चुट, पटकर, बाहुकी, कल्लकीट,
कल्लकीट, कमलकीट, कमलमिहा, कमलकीर, बाहुकीट, मेलकी, परिषदा, गुरसेन,
मीनता, उदपानं ।

१२३२ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ४।२।१११ ।

दी— । एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽञ् स्यात् । कण्वो-
गर्गादिः । काण्वस्यकात्वाः काण्वाः ।

The suffix ञ् is attached to words of the कण्वादि class [itself a sub-class of गर्गादि]—after they have been already affected by any suffix attached to them to imply ■ गोत्र (descendant).

नित— । कण्वादिरिति गर्गादिसंश्लिष्टः ञ्वात्पर-गणः । गोत्रे इति तु नहि कण्वादिरिति प्रकृतेः विशेषणीभूतम् ; न वा पदनिर्द् प्रत्ययार्थं प्रयुक्तम् । तर्हि का स्वभ्याख्या ? उच्यते—

“कण्वादिस्यो गोत्रे यः प्रत्ययोविहितस्तदन्तेभ्यः एव ञ् प्रत्ययो भवति वैधिकाः ।” इत्यत्रयस्य अपवादोऽयम् ञ् । कण्वस्य गोत्रापञ्च पुमान् इति कण्वादिः गर्गादिसत्वात् यञ् प्रत्ययः—गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।२०५ इति स्वप्ने । तेन काण्वाः इति रूपम् । काण्वास्य कात्वाः इति भवेन ञ् । “यस्येति ञ्” ४।४।१४८ इति ञकारस्य लोपः । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” ४।४।१५१ इति यकार-लोपः । एवं सौकषाः ।

[ननु गोत्रे इति किम् ? कण्वो देवता अस्य काण्वः । तस्य वदन् काण्वोऽयम् इति इत्यत्ययः ।]

१२३३ । इजस्य ॥ ४।२।११२ ॥

दी— । गोत्रे ■ इज् तदन्तात् ञ् स्यात् । दाद्याः । गोत्रे किम् ? सौतङ्गमेरिदम् सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रोक्तं, न तु लौकिकम् । तेनेहम् । पाणिनीयम् ।

The suffix ञ् is attached to words, themselves derived with the suffix इज् used to imply a गोत्र : The गोत्र is to be

understood here in strict accordance with the grammatical dictums.

मित्र—। “अत इज्” (४।१।८५) इति सूत्रेण गोत्रे य इज् प्रत्ययौ विहित-
स्तदन्तात् प्रातिपदिकात् ऋण् प्रत्ययः स्यात् प्रातिपदिकः । कस्य अपवादीत्यम् । इज् कस्य
गोत्रापत्यं पुमान् इति इज्—दाचिः । दाच्येः छात्राः इति विग्रहे चनेन ऋण्—
दाचाः । एवं प्राचाः । साहकाः । गोत्रे इति किम् ? सुतङ्गमस्य निवासः
इति “सुतङ्गमादिभ्य इज्”—सौतङ्गमिः । सौतङ्गमेतिदम् इति “इडाच्छः” (४।२।११४)
इति नित्यमाचनेन कप्रत्ययः—तेन सौतङ्गनीयम् । नहि अत ऋण् स्यात् इज् प्रत्ययस्य
गोत्रार्थकत्वाभावात् ।

यत् गोत्रशब्देन किं पारिभाषिकं गोत्रम् गृह्यते उक्तलौकिकम् इत्याकाङ्क्षायां
पति—“जीवमिह” इति । अपत्याधिकारि पारिभाषिकम् (व्याकरकथाच्छीघम्
इत्यर्थः) जीवम् जीवम्, तस्मात् अन्यत्र तु लौकिकमेव । परं यद्यपि “कथादिभ्यो
गोत्रे”, “इज्” इति सूत्रद्वयम् अपत्याधिकारात् नहिरेव स्मितम्, तथापि ऋण्योः
सूत्रयोः शास्त्रोद्यमेव गोत्रम् बोधम्—यतः “युजि लुक्” ४।१।८० इति सूत्रे
नडाभाष्ये नडर्मिपतङ्गलिना तद्वैव व्यवस्थापितम् । पाणिनी गोत्रापत्यं पुमान् इति
प्रातिपदिकः । तस्य अपत्यां युवा प्राणिनिः । तस्य इदम् इति प्राणिनीयम्—“इडाच्छः”
४।२।११४ इति कप्रत्ययः । अत ऋण् प्रत्ययौ न स्यात् प्राणिनिशब्दस्य युव-
प्रत्ययान्तात् तस्य न गोत्रत्वम् “जीवति तु वंशे युवा” ४।१।८२ इति तस्य युव-
शब्दकत्वस्यैव विधानात् ।

१३३४ । न हरचः प्राच्यभरतेषु ४।२।११२॥

टी—। “इज्” (सू १३३३) इत्यणोऽपवादः ॥ प्रौढोयाः ।
काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वे अपि पृथगुपादानम् अन्यत्र प्राच्य-
गृहणे भरतानाम् अगृहणस्य लिङ्गम् ।

But the suffix ऋण् is not to be attached to words containing
two vowels only, though themselves derived with the suffix

इज्, provided that the said words imply one of the Eastern or Bharata clan (गोत्र) । Rest easy, see Tika.

मित—। इज्य (४।१।११) इति सूत्रेण गोत्रे विहितो य इज् प्रत्ययसदस्यात्
अण्प्रत्ययी स्वस्याधितः । अनेन सूत्रेण श्राप्यते यत् ईदृशान् इज्प्रत्ययानाम्
हिस्वरविशिष्टान् प्रातिपदिकान् अण् न स्यात् प्राप्येषु तथा भरनेषु च गोत्रेषु ।
अतएव “इज्य” इत्यस्योऽपवादो विधीयते अत्र । प्रौढस्य गोत्रापत्यम् इति इज्—
प्रौढः । तस्य क्ताः इति अण् न स्यात्—“प्रौढि” इत्यस्य हिस्वर-विशिष्टत्वात् तथा
प्राप्यगोत्रोक्तत्वात् । तर्हि कः प्रत्ययोऽत्र कर्तव्यः ? उच्यते—“इडाच्छः” (४।१।१४)
इति वक्ष्यमाणेन क-प्रताय एव । प्रौढोक्तः । काश्चन गोत्रापत्यम् इति इज्—
काशिः ; तस्य क्तः इति क् = काश्चोयः ।

अनु भरतगोत्रमपि प्राप्यगोत्रान्तर्गतम् तर्हि कथम् अत्र सूत्रे “भरत” इत्यस्य
पृथक् भवेन गुह्यम् इति श्रुत्—समाधत्ते । “भरतानाम्”—इत्यादिना । प्राप्य-
स्त्वोऽपि भरतानाम् पृथक् गुह्येन श्राप्यते—यत् इत्योऽन्वयं यत्र “प्राप्य” इति गृहीतम्,
तत्र प्राप्यान्तर्गतत्वेऽपि भरत इत्यस्य गुह्यं न स्यात् ।

तथाहि उद्दालकः इति कथित् अविः, “पाद्वि” रित्यपरत्वात् । तस्य
उद्दालकस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति इज्—भौद्दालकिः । भौद्दालकि इति कथित्
उद्दालकगोत्रोक्तः क्तः । सह पितरि—तस्य पुनः इति प्राप्ये—“वमिजोष” (४।१।१०१)
इति फक् । भौद्दालकायन इति वपम् । अनु “उद्दालक” इति भरतानां गोत्रस्य
एव । भरतगोत्रम् च प्राप्यदीक्षीयम् । तर्हि “इजःप्राधानम्” (२।४।६०)
इति सूत्रेण गोत्रे विहितो य इज् तदन्तात् भौद्दालकिः इत्यन्तात् फक्
इति सुप्रत्ययस्य लुक् भवतु—इति प्रत्ये वक्तव्यम् यत् “इजः प्राधानम्” इति सूत्रे
“प्राधानम्” इति प्राप्यदीक्षीयं गोत्रम् एव गृहीतम्, न हि तदन्तर्गतत्वेऽपि
“भरत” इति गोत्रस्य पृथक् पृथक् भवति, तेन पृथक् यदप्याभावात्
भरतगोत्रोक्तान् “उद्दालकि” इत्यन्तात् विहितस्य फक्प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ।
इदम् एव भुगभाव “नडाचःप्राप्यभरनेषु” इति प्राप्यभरतमप्ययोः पृथक्
यदप्यप्येव विहितं बोधयति भगवान् सूत्रकारः ।

१२२५ । वृद्धिसंज्ञाचामादिस्तद्वचनम् । १।१।७३ ॥

दो— । यस्मात् समुदायस्य अथा मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वचनं सञ्जातम् ।

The word, the very first vowel of which is a "वृद्धि" one, passes by the technical name 'वृद्धि' ।

नित— । "यस्य" इति समुदायः उच्यते इति काशिका । यथामसुदयात्कस्य शब्दश्च इत्यर्थः । यथामसुदयात्कस्य शब्दे ये "यस्य" विद्यन्ते, तेषाम् अथो मध्ये तः खलु आदिः स चैव वृद्धिसंज्ञकः कस्मिंश्चित् शब्दे, तर्हि स शब्दः "वृद्धि" इति संज्ञा भजते । यथा पाणिनिः, देवदत्तः इत्यादयः । "पाणिनिः"—इत्यत्र लघोऽयः वर्धमाने, तेषु आद्योच्चाकारः वृद्धिसंज्ञकः—"वृद्धिरादैच्" (१।१।१) इति सूत्रेण । अतः पाणिनिइतिशब्दः वृद्धिसंज्ञकः स्यात् । एवं देवदत्त इत्यत्र चत्वारः अथो विद्यन्ते ; तेषु य आदि ऐकारः, स वृद्धिसंज्ञकः—"वृद्धिरादैच्" इति सूत्रेण ; तेन देवदत्त इति वृद्धिसंज्ञकः शब्दः ।

ननु ध्वने "अचाम्" इति बहुवचनं दृश्यते, तेन "शास्त्रा" इति द्वि-स्वर-विशिष्टः शब्दः, जा इति एकाक्षरसंज्ञायाः शब्दः, वृद्धिसंज्ञकत्वे अपि प्रथमस्वरस्य, वृद्धिसंज्ञको न स्यात् इति चेत्—न । "अचाम्"—इत्यत्र यत् बहुवचनं तत् स उपलक्षणमेव ; "स्त-प्रतिपादकत्वं ऽपि स्त-प्रतिपादकत्वम् उपलक्षणत्वम्" । यत् "स्तम्" बोधयत् "स्तस्मात्" अन्यदपि बोधयति तदुपलक्षणम् । यथा काशिको दधि रस्यताम् । अत्र यथा काकात् दधि रस्यतीयम्, तथा काकात् अचाम् अपि द्विविधातकात् सारमेवादौः दधि रसितव्यम् इति वाक्यार्थः—इदम् उपलक्षणम् । प्रकृति तु अचाम् इति बहुवचनं बहुत्वम् बोधयत् द्विवचनम् अपि बोधयति तेन यस्मिन् शब्दे हो अथो विद्यते तत्र प्रथमः अच् चेत् वृद्धिसंज्ञकः, तर्हि स शब्दोऽपि वृद्धिसंज्ञा भजते । यथा शास्त्रा इति शब्दः ।

एवम् जा इतिग्रन्थसंज्ञायात् अपि एकाक्षरे स्वरस्य व्यपदेशक्यामद्विशेषावात् एकमेव स्वरम् आदिस्वरम् इति मन्तव्यम्, तेन आदिर्वाङ्मूलत्वं "जा" इत्यस्मादि "वृद्धि" इति संज्ञा ।

१३२६ । व्यदादीनि च ॥ १।१।७४ ॥

दी— । वृहसंज्ञानि सुप्रः ।

The words, falling under the व्यदादि class, are to pass by the denomination "वृह" ।

नित— । व्यह, तह, यह, एतह, इदम्, अदम्, एक, वि, युसह, अचह, भवत्, किम् इति व्यदादिः । एषाम् आदिरूपो वृहिसंज्ञकत्वाभावेऽपि एषाम् वृहसंज्ञायात् । ननु एषां वृहसंज्ञाविभागेन किं सम्भवे इति चेत् तत् परस्मै एव वृहटीभविष्यति ।

१३२७ । वृहाच्छः । ४।२।११४ ।

दी— । मालीयः । मालीयः । नदीयः ।

The suffix ह (i.e. ईय) is added to words, that pass by the denomination वृह ।

नित— । वृहसंज्ञकीभ्यः शब्दभ्यः "तत्प्रभातः" इत्यादी चर्षे कप्रत्ययः स्यात् । चर्षीपवादः, पात्तायां जातः इति मालीयः, मातायां भव इति मालीयः । "व्यदादीनि च" (१।१।७४) इति व्यदादीनां वृहसंज्ञकत्वात् तस्मिन् जातः, तम् अभिज्ञतः इति वा चर्षे क प्रत्ययः—नदीयः । एष नदीयः । अचदीयः । युसदीयः । इददीयः । अददीयः । किमीयः । अपिच—कीमीयम् मतम् । पाचार्थीयः । पातृतीयः । नार्थीयः ।

१३२८ । पङ् प्राचां देशे ॥ १।१।७५ ॥

दी— । एङ् यस्य अणम् आदिस्तद् वृहसंज्ञं वा समात् देशाभिधाने । एणोपचनीयः । गोनदीयः । भोजकटोयः । पक्षे अणि—एणोपचनः । गोनर्हः । भोजकटः ।

एङ् किम् ? आदिच्छः । काम्यकुक्षः । "वा नामधेयस्य वृहसंज्ञावसाध्या" (वा ५७६) । देवदत्तः—देवदत्तीयः ।

The word, that has either ए or ओ for its first vowel, optionally passes by the denomination इङ्, provided the word stands for the name of a country—so say the ancient grammarians.

नित—। यस्य शब्दस्य स्वरानाम् मध्ये एकारः, ओकारो वा आदिस्वरभूतस्तिष्ठति, स शब्दश्चेत्, कश्चित् देशविशेषस्य संज्ञा, तर्हि स विकल्पेन इङ्-संज्ञा भजते। यदा इङ्-संज्ञा, तदा तस्मात् “इङ्गच्छः” (४।२।१४) इति छ-प्रत्ययः स्यात्, इङ्-संज्ञाभावापत्ते तु तस्मात् अथ्-प्रत्ययो भवेत्। प्राचां—इति प्राचीनवैयाकरणानाम् मतम् इत्यर्थः। “प्राचान्” इत्यस्य अश्वमेधं अर्थः महाभाष्ये दृश्यते। काशिकायाम् तत्राभावात्ततो च “प्राचान्” इत्यनेन सङ्ग “देशे” इत्यस्य भव्यः विहितः—तेन यदा प्राग्देशस्य एव संज्ञासूतः कथितशब्दश्चेत् पूर्वोक्तकथः स्यात्, तदा विकल्पेन इङ्-संज्ञाभाक् इति अर्थः प्रस्तावितः। दीक्षितेन तु अथ न किञ्चित् स्पष्टम् उक्तम्।

नियमसूत्रम् इदम्। ‘अथ’ नियमो अनेन सूत्रेण व्यवस्थापितः—“यदा एषः इति आदिस्वरसनाथः कथितशब्दः देशविशेषस्यो तदैव इङ्गच्छ इति विकल्पेन स्यात्। देशवाचित्वाभावे तु एङ् इति आदिस्वर-विशिष्टः शब्दः इङ्-संज्ञको न स्यात्” इति।

एषीपचनः इति कथित देशः। तत्रभवः इति “इङ्गच्छः”—एषीपचनीयः स्तानः। गोनर्हः इति देशविशेषः—तत्र भव इति छः = गोमर्होयः। भोजकटः इति देशनाम। तत्र भवः इति छः = भोजकटीयः। इङ्-संज्ञाभावापत्ते अथ् स्यात् एषीपचनात् अथ् = एषीपचनः। गोनर्हान् अथ्—गोनर्हः। भोजकटात् अथ्—भोजकटः। एङ् इति किम्? अहिष्कृतः इति कथित देशः। तत्रभवः इति अथ् आदिस्वरः। देशवाचित्वे अपि एङ् अभावान् न इङ्-संज्ञा। कान्यकुब्ज इति देशविशेषः। तत्रभवः इति अथ् कान्यकुब्जः। देशवाचित्वेपि एङ् अभावान् न इङ्-संज्ञा। इङ्-संज्ञाभावात् उभयत्र न कथ्यते। ननु देशे इति किम्? गोमती इति कश्चित् नदी। तस्मात् भवः इति अथ् गोमतीः। गोमतीः नदी। अथ गोमती इत्यस्य एङ् सङ्गाधेयि देशवाचित्वाभावात् न इङ्-संज्ञा—तेन न छ-प्रत्ययः।

[नामिनायां हि पूर्वदेशात् अन्यं दीर्घं बोधयन् शब्दः एङ् इति आदिस्वर-
समाधीर्दमे न इह संज्ञाभाक् इति आपयितुम् "देवदत्तः इति वाहीकेषु यामः, तवभव
इति दीर्घदत्तः" इति पशुपदप्रकरणम् प्रदर्शितम्] ।

"ना नामधेयस्य—इति" । नामधेयस्य संज्ञासूत्रस्य वा विकल्पात् तद्वत् संज्ञा स्यात् ।
इदमव्ययवर्धयन्—शब्दज्ञापनं विविधः—योगिकः, इदः, योगवदयेति । तेषु योगिको
यथा पचतस्ति वाचकः । योगवदो यथा—एङ् जायते इति पङ्क्तः । पङ्क्तः कामलम्
इत्यर्थः । इदो यथा—अर्थः । अस्मिन् वार्तिके "नामधेयस्य" इति पदेन इद-
शब्दस्यैव वदन् कर्तव्यम् । तेन वार्तिकस्य अर्थमेव सरलार्थः—एङ् इति आदिस्वर-
समाधायेन इदशब्दाः, तर्हि तेषां विकल्पात् सूत्रसंज्ञा स्यात् । देवदत्त इति
कामलं च जगत्स्य नाम । अर्थः, इदशब्दः । तेन अत्र सूत्रसंज्ञा वा स्यात् ।
इह संज्ञापके ङः स्यात्—ईव इतीयः । इह संज्ञाभावेन अत्र—देवदत्तः । एवं
षट्धातीति षट्ः इति शब्दः कथमे इदः । तस्यान् ङ-प्रत्ययः—चटोयम् ।

१२२८ । भवतल्लक्कसौ ॥४२॥११५॥

दो—ः लृङात् भवत एतौ स्तः । भावतृकः । जगत्त्वम् ।
भवदीयः । लृङात् लृङनुष्ठितः शत्रुन्तात् अण् एव । भावतः ।

The suffixes ठक् and ङन् are added to the words भवत्,
(which passes by the denomination "वृद्ध" on account of its
being included in the लृङादि class). These two suffixes bar
the suffix ङः । भवत् derived as वृ + भव however takes 'अक्' and
not ङ for this भवत् is not a वृद्ध word.

मित—ः भवत् इति आधातोर्लृङ् प्रत्ययेन सिद्धो युक्त-समानार्थवाचकः
लृङादिषु अन्तर्मुक्तः शब्दः । लृङादिषु अन्तर्भावान् अत्र वृद्ध-संज्ञा । एतस्मात् वृद्ध-
संज्ञात् भवत् इति वदन्, ठक्, ङम् इति प्रत्ययौ स्याताम् भविकौ । ङ-प्रत्ययस्य
अपवादभूती इती । "इत्तुत्तात्तात्ताः" (अ१५१) इति सूत्रेण "भवत्" इति

तत्कारान्तात् परस्य ठक् प्रत्ययस्य ठकारस्य स्थाने ककारादेशः । ठक् इत्यस्मिन्
यः ककारः स इत्, ककारात् प्राक्-स्थितोऽकार उच्चारणार्थः । ककारस्य इत्यात्
“किति च” (७।२।११८) इति सूत्रेण भवत् इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः तेन भावत्कः
इति रूपम् । भवत्, सम्बन्धोऽयः इत्यर्थः एवं भवत् इत्यस्मात् इत् प्रत्ययः । प्रत्ययस्य
सकार इत् ; छ स्थाने ईयादेशः—तेन भवत् ईय इति स्थितम् । ततः “चचिभम्”
(१।४।१८) इति सूत्रेण अजादित्तित्प्रत्यये परे पूर्वस्य या भवत्ता प्राप्ता, सा तु
“सिति च” (१।४।४६) इति सूत्रेण निवार्यते, सकारेत्-प्रत्यये परे पूर्वस्य पदस्य चा
स्यत् न च्च भवत्ता । क्त इति सकारेत् प्रत्ययः, ततः “ईय” परे “भवत्”
इत्यस्य पदत्वात् “भक्तो जगोऽन्” (८।१।२२) इति सूत्रेण सन्धिः तेन भवदीय इति
रूपम् । भूधातोः शशप्रत्ययेन लिप्प्री भवत् इति शब्दोक्तिः । एतस्य स्वदादिषु न
अन्तर्भावः अतो न वृद्धता । अस्मिन् सूत्रे पूर्वमुवात् “वृद्धात्” इति अनुवर्तते ।
तेन वृद्धतायात् एव भवत्त्वात् ठक्-रूपीः विधानम् । तथा सति शतप्रत्यायानस्य
भवत्कश्चिदप्यस्यात् न सन्तु क्तो । एतस्मात् अचि भावत् इति रूपम् ।

१२४० । काश्चादिभ्यश्चिञ् लिटौ ॥ ४।२।११६ ॥

दी— । इकार उच्चारणार्थः । काश्चिकी—काश्चिका ।
वैदिकी—वैदिका । ‘आपदादिपूर्व’ पदात् कालान्तात् (गु सू ७४) ।
आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी—आपत्कालिका ।

The Suffixes टञ् and लिट् are added to the words of the
काश्चादि class ; by applying टञ् to काश्चि we have काश्चिकी and लिट्
we get काश्चिका ।

A word—a compound one—of which the first member
is “आपत्” and the second member denotes a part (division) of
time, takes these two suffixes—thus we get आपत्कालिकी
and आपत्कालिका ।

मित—। आशि इत्येवमादिभ्यः ठञ् जिठ इत्येवौ प्रत्ययौ सः शैविकौ
“तत्र भवः” इत्यादी चर्ये एतौ स्याताम् । जिठ इति प्रत्यये य इकारः स
उच्चारणार्थ एव । जकार इति । ठकारः सिठति, तस्य स्थाने इकादेशः ।

ननु “आदिर्जिठ्ठञ्चः (१/११५)” इतिषट्ठेण जिठ इत्याद्या जि इति इत् भवितुं
तर्हि कथमत्र जकार इति, इकार उच्चारणार्थ इति कथ्यते ? नैवम् । जिठ
प्रत्यये “आदिर्जिठ्ठञ्च” इत्याद्येन जि इति भ्रमस्य इत्कारणे न किञ्चित्
प्रयोजनं विद्यते । अकारस्य इत्कारणे तु प्रत्ययस्य जितस्वर एव प्रयोजनम् । जित-
स्वरप्रयोजनं हि स्वरप्रकारस्यैव विषयः । पुनरपि बोधयति ननु ठञ् प्रत्यये अपि
अकार इति, ठकारस्थाने इकादेशः, तर्हि कुत्र एतयोः पार्श्वकं स्यात् इति चेत् ?
स्त्रीलिङ्गे खण्डे इति वाच्यम् । तस्मिन् प्रत्यये कृते एतत् प्रत्ययान्तस्य पदस्य
“टिङ्ठ्ठञ्च—” (४/१११६) इति सूत्रेण स्त्रियाम् ङीप्, जिठ इति प्रत्ययात्तस्य तु
स्त्रीलिङ्गे चाप् एव स्यात् ।

कात्यायनो ज्ञात इति काशियस्यात् ठञ्—काशिकः । स्त्रीलिङ्गे ङीप्, काशिकौ ।
कात्यायनो भवति काशियस्यात् जिठ्—काशिकः । जिठ् प्रत्यये घरे अकार इति ।
इकार उच्चारणार्थः, ठस्थाने इकादेशः । इकादेशे सति स्त्रियाम्—“प्रत्ययस्यमात्
पूर्वस्यात् इहाप्यनुमः” (४/११४४) इति सूत्रेण चाप । एवम् विसात् भव इति ठञ्
वैदिकः । स्त्रियां वैदिकी । जिठ्—वैदिका, वेदिः ईश्वरिणः । इत्यम्
वैदिकी—वैदिका, [वेदि विद्यमानराज्यम्] ।

कात्यायनिर्यथा—काशि, वैदि, वेदि, भंका, संकाच, अचुगत, भौजभान, शकुलाद,
इतिहर्ष, कुदासन, हिरस्य, करव, गोवासन, भेरिकि, भौजिङ्ग, अरिन्दन, सर्वान्वित,
द्वैपदथ, साधुमित्र, दाममित्र, दानयान, भौवाक्तान, सुवराज, उपराज, सिन्धुमित्र,
दैवराज ।

“आपदादिपूर्वपदात् कात्यायनात्”, आपत् आदिर्त्यस्य स आपदादि ।
आपदादिराहतिमयः । आपदादिपूर्वपदात् कात्यायनात् ठञ् जिठ इति प्रत्ययौ स्याताम्
शैविकौ “तत्र भवः” इत्यादी चर्ये । आपत्काशौ भव इति ठञ् आपत्काशिकः
स्त्रियाम्—आपत्काशिकी । जिठ्—आपत्काशिकः । स्त्रियां आपत्काशिका ।

१३४१ । बाहोक्प्रामेभ्यश्च ॥ ४।२।११७ ॥

दी— । बाहोक्प्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जिठौस्तः । कश्च
अपवादः । कास्तोरं नाम बाहोक्ग्रामः । कास्तोरिको ।
कास्तोरिका ।

Briddha words expressive of villages in the country of
Bahika, take the suffix ठञ् as well as the suffix जिठ् after
them. Both of these bar the suffix क् ।

नित— । बाहोक् इति देशविशेषः । तस्मिन् देशे ये ग्रामाः सन्ति, तेषां
वाचकैर्भाः वृद्धमन्त्रकैर्भाः शब्दैर्भाः “तत्र भवः” इत्यादौ अर्थे ठञ् जिठ् प्रत्ययौ
भवतः श्रैषिकी । कास्तोर इति कश्चित् बाहोक्देशीयः ग्रामः तत्र जातः इति ठञ्
कास्तोरिकः । स्त्रियाम् रूपं कास्तोरिकी । जिठ्—कास्तोरिकः । स्त्रियाम् वाच्यं
कास्तोरिका । एवं शाकलिकौ शाकलिका । मात्यविकौ मात्यविका ।

१३४२ । विभाषीश्रीनरिषु ॥ ४।२।११८ ॥

दी— । एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जिठौ वास्तः ।
सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ।

Briddha words, expressive of villages in the land of the
Ushinaras optionally take the suffixes ठञ् as well as जिठ्
after them.

नित— । उशीनर इति जनपदविशेषः । अस्मिन् देशे पाषाणं च सञ्जातम् ।
उशीनरविषये ये ग्रामाः सन्ति, तत्रः चिद्वृद्धमन्त्रकैर्भाः शब्दैर्भाः विभाषीण ठञ्
जिठ् इति प्रत्ययौ भवतः । प्रत्ययद्वयस्य अप्राप्तिपक्षे “वृद्धाङ्” (४।२।११४)
इति कः स्यात् । सौदर्शनं नाम कश्चित् उशीनरविषयस्थितः ग्रामः । तत्र जातः इति
ठञ्—सौदर्शनिकः स्त्रियां सौदर्शनिकी । जिठ्—सौदर्शनिकः—स्त्रियां सौदर्शनिका ।
एवं कः सौदर्शनः । स्त्रियां सौदर्शनीया । एवम् पाण्डुजातिश्री—पाण्डुजातिका ।
पाण्डुजातीया ।

अस्य स्वस्य व्याख्याने “उद्योगेषु ये वाङ्मोकग्रामाः तेषां ह्यपि टी विकल्पेन” इति अभिप्रायः भाषिकामावाहकिकारौ आविष्कृतवन्तौ । परं वाङ्मोकग्राम इति शब्दस्य कोऽर्थः स्यात्—तत् न खलु अत्र नापि पूर्वपूर्व स्पष्टम् उल्लिखितम् । आमुता होषितेनापि पूर्वपूर्वे वाङ्मोकग्राम इत्यस्य स्पष्टार्थः नोदनीयः ।

अयम् तु वाङ्मोकेषु वाङ्मोक इति विषये ये ग्रामास्तौ वाङ्मोकग्रामा इति व्याख्यातवन्तः । अत्र तु प्रमाणं प्रदर्शने—तथाहि साहित्यदर्पणे द्वितीयाध्याये “गौर्वाङ्मोकः” इत्यस्य टीप्पनार्थं जगदुरसंस्कृतशिक्षालयाध्यायः “महामहोपाध्यायः श्रीदुर्गादास-सिन्धेदः—“वाङ्मोक इति । वाङ्मोको नमः देशविशेषः । तदस्यः पुरुषो वाङ्मोकः । किञ्चित् बहिर्भूतो वाङ्मोक इति हात्पूर्व्या सहाचारबहिर्भूत इत्याहुः । “बहिर्बहिर्बोधो यथ”, “इकक् च” इति वार्तिकभाष्याम् टिप्पणी ईदृशकिं च कृते यथोपरमेदात् वाङ्मोकः इति रूपम् इत्याहुः ।”

१३४३ । ओर्द्धो ठञ् ॥४॥११८ ।

दी— । उवर्णान्तात् देववाचिनश्चञ् । निषादकार्थः । नैषादकार्थकः । “केऽण” इति कृत्तः । देशे किम् ? पटोच्छात्राः पाटवाः । जिठम् व्यावर्त्तयितुम् ठञ्गुहणम् । छडाच्छं परत्वात् अयं वाधते । दाक्षिकर्षकः ।

The suffix ठञ् (ठञ् alone and not णिच्) is attached to words ending in उ or ऋ and denoting a country.

The word निषादकार्थः stands for a country of the same name and to imply an inhabitant of the country ; we have here the suffix ठञ् attached to it and the word नैषादकार्थकः is at once formed the ककार of निषादकार्थः being shortened by the rule—केऽणः (see समास) ।

नित— । अथिन् एते “इडात्” इति न अनुवर्त्तन्ते, परस्मै “इडात्” इत्यस्य छल्लेखात् । अथिच सूत्रमिदं “यडाच्छः” (४११११४) इति एडात् परस्मै चलोऽहः-

तदपि वर्धते परत्वात् । तस्मात् एतस्यास्य अयमर्थः—वृक्षान् भवद्वात् वा उच्यमानान् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् श्रैषिकः ।

ननु ठञ् इत्यस्य—आद्यादिभ्यश्चञ् चिट्ठी (४।२।११६) इत्यच्चात् अनुवर्तते स्यात् कथं पुनस्तस्य अत्र गृह्यमिति चेत्—उच्यते । ठञ् इत्यस्य अस्मिन् सूत्रे अगृह्यते सति, ठञ् साङ्गचर्चवशात् चिट्ठापि अत्र अनुवर्तते । तस्माद्भूदिति ठञ् गृह्यम् । इदमेव सूत्रं उक्तम्—“जिठ् स्यावर्त्तविशुम्” इत्यादिना । स्यावर्त्तयितुम् आरधितुम् इत्यर्थः । नियामकवृत्तिः इति लकारात्; कथित् देशविशेषवाची शब्दः । तत्र जातः इति ठञ् नैवादकारवृत्तिः निषादकारवृत्तिः इत्यस्य लकारः “केश्वः” (७।४।१२) इति सूत्रेण क-प्रत्यये परे कक्षत्वं सम्पत्तिः । एकम् शब्दजम्बुकः । देशवाचिनः एव प्रातिपदिकात् ठञ् स्यात्—नाच्यत । तेन पटीः (पटुनामधेयस्य लकाराच्चित्) क्षीवाः पाठवाः । अत्र अण् न तु ठञ्—पटु इत्यस्य लकारात्लोऽपि देशवाचिन्या-भावात् ।

ननु दक्षिणवृत्तिः इति देशः । तत्र जातः इत्यर्थं दक्षिणवृत्तिशब्दात् “वृक्षाच्छः” (४।१।११७) इति लःस्मात् उत ठञ् स्यात् इति सम्बन्धे हि भावः “वृक्षाच्छम्” इति । परत्वात् इदं सूत्रम् वृक्षाच्छं बाधते । तेन अत्र ठञ् एव स्यात्—दक्षिणवृत्तिः ।

१२४४ । छद्वात् प्राचाम् ॥ ४।२।१२० ॥

दो— । प्राग्देशवाचिनो छद्वादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आदृक्जम्बुकः । शाकजम्बुकः । नैव मल्लवास्तु । मल्ल-वास्तवः ।

Briddha words (and these alone), if expressive of a country in the east and ending in उ or ऋ take the suffix ठञ् । Non-briddha words of such nature never take ठञ् and to signify this restriction this rule has been framed.

नित— । अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रात् “भोर्दिजे ठञ्” इति अनुवर्तते । तेन सूत्रस्यायमेव अर्थः—उच्यमानान् वृक्षात् प्राग्देशवाचकान् प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययः

भ्यानि शैबिकः । प्राग्देशवाचिनः उवर्थात् वृद्धात् एव ठम् स्यात् न च वृद्धात्
इति निवर्तनं चापनावर्तनं असौ सूत्रस्य आरम्भः । प्राक्काजन्व इति उवर्थात्तः
वाचिव् प्राग्देशवाचो वृद्धशब्दः—एव जातः इति आरकाजन्वः, याकाजन्व इति
अपरः कथित् प्राग्देशवाचो वृद्धशब्दः ततः भव इति याकाजन्वः । एवं नाभिर-
वास्तुकः । वृद्धात् इति किम् ? मल्लवास्तु इति कश्चित् प्राग्देशवाचो चकारान्वः
अवृद्धशब्दः—एवभव इति साहचर्यात्—एव न उक्तः—अवृद्धात् ।

१३४५ । धन्वयोपधाद् वुज् ॥ ४।१।१२१ ॥

दी— । धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो
वृद्धात् वुज् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्रय
काम्पित्यशब्दौ वुज्, कथादिस्तुत्रेषु स्यान्ती । साङ्काश्रयकः ।
काम्पित्यकः ।

The suffix वुज् is added to Briddha words that imply a
country of the desert, as well as to Briddha words, that have
य as the last but one letter, provided they stand for the
name of a country.

नित— । धन्वा मरुदेशः । तथाहि सव्याविधी—“यं न चापी धन्वन्वा” —
इत्यादिभ्यः । धन्वन्वाः मरुदेशयोः । धन्वविशेषवाचिनः इति । कश्चित् धन्वानं
(मरुदेशं) अभिदधति ये शब्दाः ते वृद्धायेतु तेषां, तथा येषां शब्दानाम् उपधायां
यकारो विद्यते, ते वृद्धा अपिच देशवाचिनश्चेत् तेषां वुज् प्रत्ययः स्यात् शैबिकः ।
ऐरावतम् इति कश्चित् धन्वदेशः एव उपलक्षितः नतु धन्वविशेषः । तेन तत्र पारिधन्वकः
इति उदाहरणं दृश्यते । पारिधन्वकः इति तु “पारि मध्ये पठ्या वा” २।१।२८ इति
सूत्रेण धन्वनः (मरुदेशस्य) पारि इति पारिधन्व । तस्य जातः इति पारि धन्वकः
इत्यनया रीत्या सिद्धम् । भाषाण्वी तु “धन्वाणां देशवाचिनः वृद्धात् वुज् स्यात्”
इत्येवं व्याख्यातम् । उदाहरणं तु पारिधन्वकम् । धन्वशब्दः श्रीमता द्रोणितेन
नपुंसकलिङ्गे प्रयुक्तः—भाषाण्वी तु पुंसि ।

“बुज्ङ्ग—(४।२।८०) “इत्यादि-तुल्ये प्रोक्तं यत् संकाशादिभ्यः क्यः स्यात् । तेन संकाशम् । संकाशादिषु कम्पितगन्धोऽपि हस्यते ; अथः क्यः—काम्पितम् । यस्कारोपधाच्च आभ्याम् ह्रस्वाभ्यां देशवाचिभ्यां बुज्ङ् स्यात्—तेन संकाशदेशे भवः इति संकाशकः । काम्पित्यदेशे जातः इति काम्पित्यकः । काम्पित्य इति पासाखानां राजधानी ।

१३४६ । प्रस्थपुरवहान्ताञ्च ॥४।२।१२२॥

दी— । एतदन्तात् ह्रस्वात् देशवाचिनोबुज्ङ् स्यात् । क्य-
स्वापवादः । भाखाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलवहकः ।
पुरान्तगृहणम् अप्रागर्थम् । प्राग्देशेतु उत्तरीय सिद्धम् ।

Briddha words, ending in प्रस्थ, पुर or वह and expressive of some country take the suffix बुज्ङ् after them. One born in the country of नान्दीपुर is नान्दीपुरकः । Rest easy—see Tika.

मित— । अन्त इति एतेन सह प्रत्येकं सम्बध्यते । —“इत्यात् परः
बुज्ङ्मात्रः शब्दः प्रत्येकान्ताभिस्तत्त्वयति” इति आयात् । तेषामर्थः—प्रस्थान्तात्
पुरान्तात् वहान्ताञ्च प्रातिपदिकात् इत्यात् देशवाचिनः बुज्ङ् प्रत्ययः स्यात् यैषकः ।
अथ “ह्रस्वाच्चः” (४।२।११४) इति ह्रस्वग्रन्थे अपवादः । भाखाप्रस्थ इति कयित्
अनपदः । तत्र भवः इति भाखाप्रस्थकः । नान्दीपुरे जातः इति नान्दीपुरकः ।
पैलवहे उत्पन्न इति पैलवहकः । गन् “रोपधेतोः प्राचाम्” (४।२।४२३) इति
परसुखेणैव प्राग्देशवाचिनः पुरान्तात् ह्रस्वात् प्रातिपदिकात् बुज्ङ् सिध्यति—पुराणस्य
रकारोपधत्वात्, तर्हि कथम् अत्र पुराणस्य पुनरपि निर्वृत्तः इति चेत् ?—उच्यते ।
प्राग्देशे अभिधेये परसुखेण सिधायि—परम् प्राग्देशात् कल्पितनिर्देशं गम्यमानं
कनेन बुज्ङ् स्यात् । एवं कालीपुरकः भाखागीवहकः ।

१३४७ । रोपधेतोः प्राचाम् ॥४।२।१२३॥

दी— । रोपधात् ईकारान्तात् च प्राग्देशवाचिनोह्रस्वात्
बुज्ङ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः—कान्दकः ।

The suffix वृज् is attached to Briddha words, that have either र for their last but one letter, or that end in ईकार, provided these words are expressive of some eastern countries..

N.B—By eastern countries, Bengal, Bahar and Assam are meant. Thus one born in पाटलिपुत्रः is पाटलिपुत्रकः—a native of Pataliputra (modern Patna). One born in कान्दी is कान्दकः। कान्दी is a sub-divisional town in the district of Morshedabad in Bengal. There are two other Kandis—one is Gujrat and another in Ceylon—but evidently these are not meant here as they are not eastern countries.

वित्त—। वृज् शब्दस्य उपधायां रकारः वर्तते, तथा वयापि शब्दः ईकारान्तः स्यात्। तादृशाभ्याम् ह्रस्वाभ्याम् पूर्वदेशवाचिभ्याम् वृज् प्रत्ययः स्यात् अधिकः। पाटलिपुत्रः इति कश्चित् पूर्वदेशवाचीं वृहः रकारोपधः शब्दः। तत्र जातः इति वृज्—पाटलिपुत्रकः। कान्दी इति कश्चित् पूर्वदेशवाचीं ईकारान्तः वृहः शब्दः। तत्र भवः इति कान्दकः। एवं कान्दन्दी=कान्दकः। माकान्दी—माकान्दकः। अपिच—एकचक्रा इति पूर्वदेशवाची रकारोपधः वृहः प्रतिपदिकः। तत्र व्याप्ताः इति ऐकचक्रकाः इति काशिकाभाषाशक्तिकारी। एकचक्रा इति यानः वृहद्विधमे वीरसूत्र-प्रदर्शने वर्तते। अत्र मधुमयाज्यः मीनः अज्ञानवासकाले वस्त्रादुरं जमान इति वार्ता महाभारते दृश्यते। अपिच अत्रैव दक्षीणदेशवर्णनेना श्रीश्रीनिवासम्भटः समग्रति। तेन ऐकचक्रकः इति शब्देन श्रीनिवासम्भटोऽपि लभ्यते।

ननु प्राच्याम् इति किम्? दाक्षामितिः इति कश्चित् अग्रान्तदेशीयः जगपदः। तत्रभवः इति वृहः यतुवृज्। तेन—दाक्षामिचीयः।

किंच—शब्दे “ईदीः” इति ईकारस्य तपरस्वरश्च किमर्थम्? “त-परस्वरात्काशस्य” (१११००) इत्यस्य अथकारोऽयं नास्ति—“यनुहित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१११६८) इति ध्रुवोक्तं निर्दिष्टस्य “अण्” इत्यस्य मध्ये ईकारस्य अन्तर्गतत्वात् ईकारेण सवर्णस्य इत्यपसङ्गात् अभावेः। काशिका समाधत्ते—“तपरस्वरश्च विन्यस्यते”।

अथपि ईकारेण एव व्युत्पत्तिः स्यात्—तथापि “ईत्” इत्यानेन विधेर्विच-
व्युत्पत्तिर्भवेत् इति काशिकाकृत्याम् आशयः ।

१३४८ । जनपद-तदवधोश्च ॥४१२॥१२४॥

दी—। जनपदवाचिनः तदवधिवाचिनश्च वृद्धात् वुञ्-
स्यात् । आदर्शकः । त्रैशक्तिकः ।

The suffix वुञ् is added to Briddha words, that express
a country or the extremity of a country. Thus—One born in
आदर्शः—is आदर्शकः । One born in त्रैशक्तः is त्रैशक्तिकः ।

नित—। जनपद-वाचकात् वृद्धात् प्रातिपदिकात् तथा जनपदस्य अवधि-
वाचकत्वात् यी वृद्धाः प्रातिपदिकोक्तं व्योऽपि वुञ् प्रत्ययः स्यात् श्रैषिकः । अस्या
अपवादोऽयम् वुञ् । आदर्श इति कथितं जनपदः । तत्र-तत्र इति वुञ्
आदर्शकः । एषम् आभिषारः—आभिषारकः । जनपदावधिवाचिनश्च उदाहरणं—
यथा त्रैशक्तः इति । तत्र जातः इति वुञ्—त्रैशक्तिकः । जनपदावधिरपि जनपद
एव जन्तु यामः । तथाभूते—किमर्थम् तस्या प्रथक् यद्वचम् ? उच्यते—“अर्थात्तत्र-
पदाच्छः” (४१११२७) इति वृद्धेण अर्थात्तरपदात् वृद्धात्तयः विहितः—यथा
वृद्धागर्भायम् । जनपदावधिवाचकात् त्रि-वर्णात्तरपदात् वुञ् स्यात्—न खलु
अत्र इत्येव आपयितुम् जनपदावधेः प्रथक् यद्वचम्—निर्भव त्रैशक्तः इति अर्थात्तरपदात्
वुञ् । जनपदावधेः उदाहरणान्तरम् यथा चौपुष्टः—चौपुष्टकः । अपिच
आजायनः—आजायनकः ।

१३४९ । अष्टधादपि बहुवचनविषयात् ॥४१२॥१२५॥

दी—। अष्टधात् वृद्धाच्च जनपद-तदवधिवाचिनो बहुवचन-
विषयात् प्रातिपदिकात् वुञ् स्यात् । अष्टधादणोवृद्धाच्छस्य
अपवादः । अष्टधात्जनपदात्—जातकः । अष्टधाज्जनपदा-

वधेः—आजमीदकः । वृद्धाज्जनपदात्—दाब्बकः । वृद्धाज्जनपदा-
वधेः—कालस्ररकः । विषयगृह्य किम् ? एकशेषेण बहुत्वे
माभूत् । वरत् नोच वरत् नोचवरत्नोच वरत् न्यः, तामुभवो वार्त्तनः ।

The suffix वुञ् is added to words—whether Briddha or non-Briddha, provided they are expressive of some country or its extremity and consequently are used in the plural number (out of their own nature and not due to any other cause). This वुञ् stands as a bar to अञ् in case of non-briddha words and to ङ in case of briddha words. N.B.—By taking the word विषय in the Sutra it is indicated that natural अङ्ग बहुवचनान्न words are to be taken and not those अङ्ग words that are बहुवचन by एतदर्थवहति ।

मित— । वृद्धाज्जनपदिना “इडात्” इति आयाति । तेन—“अङ्गवात्
अपि जनपदवाचिनः जनपदवाचिवाचिनश्च बहुवचन-विषयात् प्रातिपदिकात् वुञ्
स्मात् शैविकः । किमुत इडात् जनपदवाचिनः तद्वचिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्
प्रातिपदिकात्—ताभ्याम् वुञ्प्रत्ययस्य पूर्वसुप्शेषेण विद्वत्तात्” इत्येवार्थः ।
सुत्रवधम् संशक्त्यर्थं यस्यैवदशरत्नार्थः स्मात्—इडात् जनपदवाचिनः जनपदवाचिवाचिनश्च
प्रातिपदिकात् बहुवचनविषयात् तथा अङ्गवचनविषयात् वुञ्प्रत्ययः स्मात् शैविकः ।
अङ्गवात् जनपदवाचिनः जनपदवाचिवाचिनश्च बहुवचनविषयादिव वुञ्स्मात्
शैविकः । अथ वुञ् अङ्गवात् विद्वित्स्य अङ्गप्रत्ययस्य तथा इडात् विद्वित्स्य अ-
प्रत्ययस्यैव अपवादः । अङ्गवात् जनपदवाचिनः बहुवचनविषयात् तथा—अङ्गाः
इति अङ्गः बहुवचनविषयः जनपदवाचो कथित् शब्दः । तथाहि अङ्गाः अविद्याः
प्रलिङ्गाः वङ्गवचनविषयाः । तेषाम् अङ्गानां निवासः इति “तस्य-निवासः” (४।१।६६)
इति सूत्रेण “अङ्ग” इतिशब्दात् अञ् । ततः जनपदेषुप् (४।१।८२) इति
सूत्रेण अञ्-प्रत्ययस्यैव । ततः “अपि वृत्तवद्भ्यक्तवचने” (१।१।३१) इति सूत्रेण

प्रत्ययस्य लुपिसि प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं तेन अङ्गाः इति दीयतामः बहुवचने एव अवस्थितिः । अतः अङ्गाः इति बहुवचन-विषयः जनपदवाची शब्दः—अङ्गद्वय । अङ्गेषु जातः इति बहु—वाङ्मयः । [N.B.—“Angas” is the modern Bhagalpur division ; during the days of the Mahabharat, Karna was the ruler of Angas.] एवं वङ्गाः—वाङ्मयः । कलिङ्गाः—कालिङ्गकः । अङ्गात् बहुवचनविषयात् जनपदावधिवाचिनः यदा—आजमीदाः—इति जनपदावधिवाची अवृद्धः शब्दः बहुवचनविषयः । आजमीदानां निवासः इति साधन-प्रक्रिया तु पूर्णवत् । आजमीदाः इति जनपदविशेषस्य पयिससीनापूर्वकः पुद्गल-जनपदः । तज्जातः इति बहु—आजमीदकः । [अजमीराः—is the modern little province of Ajmir-meharashtra] एवं अजन्दाः—अजन्दाकः । वृद्धात् जनपदात् बहुवचनविषयात् यदा—दार्ढ्याः—दार्ढ्यकः । दार्ढ्याः—दार्ढ्यकः । अजन्दावचनविषयात् वृद्धात् जनपदावधिवाचिनः वृद्धं प्रत्ययस्य उदाहरणम् पूर्णवत् दृष्टव्यम् । बहुवचनविषयात् वृद्धात् जनपदावधिवाचिनः यदा—कालिङ्गराः इति जनपदावधिवाची वृद्धः बहुवचनविषयः शब्दः । अत्र साधन-प्रक्रिया तु “वङ्गाः” इतिवदेव तेषु भवः इति बहु—कालिङ्गराः । [N.B.—कालिङ्गराः—is modern Kalinjar—the fort of which city is noted in the History of India. During his laying seige to this fort, Emperor Sher Shah received a mortal wound from a canon ball to which he succumbed later on]. एवं वैकुण्ठिनाः—वैकुण्ठिनाकः । जनपदावधिवाचिनः वृद्धात् बहुवचनविषयात् वृद्धं प्रत्ययस्य उदाहरणम् पूर्ण-वत् दृष्टव्यम् ।

ननु “बहुवचनविषयात्” इत्येत विषय इति पदस्य कथम् उल्लेखः ? उच्यते—विषय इति पदस्य उल्लेखेन सापेक्षति यत् एकवचनात्तः जनपदवाची अवृद्धः शब्दः यदा एकजेयवृत्त्या बहुवचनात्तः भवति—तदा तस्मात् वृद्धं न स्यात् अपितु अवृद्ध एव स्यात्—एकवचनवृत्त्या बहुवचनं बोधयतः एकवचनात्जनपदावधिवाचिनः अवृद्धशब्दस्य सत एव बहुवचनविषयत्वान्नावात् । वर्तनी इति अवृद्धः

एकवचनान्तः जनपदवाचिभ्यः । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च इति एकवचनान्तानां वर्तनीः । वर्तनीषु भवः इति वृज् न स्यात्—वर्तनीयव्यस्य स्यत एव वद वचन-विषयत्वाभावात्—अपितु अच् एव ; निन वार्तनः ।

१३५० । कच्छाग्निवत् वर्तो तस्यदात् ॥४॥२॥१२६॥

दी— । देशवाचिनाः वृद्धात् अवृद्धात् च वृज् स्यात् ।
दारुकच्छकः । काष्ठाग्निवत् । सैन्धुवर्तकः । बाहुवर्तकः ।

The suffix वृज् is attached to Briddha as well as non-briddha words—which end in कच्छ or अग्नि, or वृद्ध or वर्त— and which stand for the name of a country.

वित— । येषां शब्दानां वर्तो कच्छ इति, अग्नि इति वृद्ध, इति वर्त इति वा वर्तते, ते शब्दाः देशवाचिनास्तेषां तैभ्यः वृज् स्यात् शैषिकः—ते वृद्धाः अरुक्षा वाष्ठाः । दारुकच्छः इति कच्छान्तः देशवाचीभ्यः । तत्रभवः इति वृज् दारुकच्छकः । काष्ठाग्निः—तत्रभव इति वृज् काष्ठाग्निवत् । सैन्धुवर्तः—सैन्धुवर्तकः । वृद्धवर्तः—बाहुवर्तकः । अयं वृज् वृद्धस्यैव वृद्धवर्तकः तथा अवृद्धस्यैव अवृद्धवर्तकः च अपवादः । एव सैन्धुवर्तकः । पौष्पलीकच्छकः । येष्टवर्तकः । आकवर्तकः । कच्छः अन्नप्राप्तौ देशः । तत्राहि अन्नकोषे—अन्नप्राप्तमनुष्यं स्यात्, पुंलिङ्गकस्यैविवः ।

१४५१ । धूमादिभ्यश्च ॥४॥२॥१२७॥

दी— । देशवाचिभ्यो वृज् । धूमकः । तीर्थकः ।

The suffix वृज् is attached to words of the धुमादि class which stand for the name of a particular country.

वित । धूमप्रवृत्तिवर्धेभ्यः देशवाचिभ्यः वृज् प्रत्ययः स्यात् शैषिकः । अयम् अणार्द्धप्रवादः । धूमः इति कश्चित् देशः तत्र जातः धूमकः । तीर्थ इति देशविशेषः तत्रभवः इति तीर्थकः । धूमादिर्धिया—धूम, तीर्थ, खड्ग,

स्त्राण्येषु भवः इति स्त्राण्यकः, शशादन, आर्जुनाय, द्वाकायनशाली, माङ्गकशाली, घौघशाली, माघशाली, राजशाली अद्याशाली, राजशङ्ख, सवासद, मदकुक्ष, गर्भकुक्ष, आङ्गीकुक्ष, दशहाय, दशहाय, सङ्गीय, चर्वर, वर्धनर्त, विदेह, आनर्त, मातर, पाचैय, मोघ, शिष्य, मित्र, कल, आराशी, धार्तराशी, प्रवधास, कुचि, अनरीप, दौप, अनण, लम्बविनी, साकेत, हचिषापय । दशानि विदेहानां अदिधायां स्त्रं—यैदेहकम् । आनर्तः—इतिविशेषः । अत्र कुक्षवशब्दसावसाने चञ्चुनः कृतवशतमयं सिंहासने स्थापयामासः । आनर्तः अत्रिदविशेषः । आनर्तायां अतिदायासम् स्वम्—इति आनर्तकम् । समुद्रशब्दात् नाविकाच्चे, अनुषे च अभिघेये वृज् स्यात्—यथा सासुद्रिका नौः । सासुद्रिकः अनुषाः ।

सासुद्रिका नौः इत्यनेन ज्ञातये यत् कारिकाकृतो समये समुद्रस्यास्य प्रचलिता आसीत् । सासुद्रिकः अनुष इत्यनेनपि एतत् सत्यं समर्थाने । नौ-अनुषधोरन्वयिन् वाच्ये समुद्रशब्दात् वृज् न स्यात्—यथा सासुद्रं जलम् । अत्र अत्र एव । पाचैय शब्दात् “धनयोपभात वृज्” [४२१२१] इति सूत्रेण वृजि सिद्धे पुनरपि अत्र पाठः अर्देणार्थः अर्देण अत्रि वाच्ये सत वृज् स्यात्, पाचैयकं पाचैयेन ग्रीतं वस्तु । अपिच “कृत्वात् सौवीरेषु”, कृते अभिघेये सति सौवीरादिभ्य षब्देभ्यः वृज् स्यात् यथा सौवीरकं कृत्, सौवीरदेशसमीपस्थः समुद्रतट इत्यर्थः ।

१३५२ । नगरात् कुत्सन-प्राचीणयोः ॥ १।४।१५२ ॥

द्वौ— । नगरात् वृज् स्यात् कुत्सने प्राचीण्ये च गम्ये । नागरकः चौरः शिष्यी वा । कुत्सने इति किम् ? नागरा मन्त्रणाः ।

The suffix वृज् is attached to the word नगर to imply a censurable or dexterous person. Thus नागरक etc means a thief or a person of illfame as well as an artisan—a dexterous person. Rest easy.

मित—। नगरशब्दात् वुञ्प्रत्ययो भवति शेषिकः कुत्प्रति प्रावीक्ष्यं च गम्य-
माने । नगरशब्दात् वुञ्प्रत्यये यस्मिन् अर्थे भवति तस्यैव अर्थस्य, विशेषतया
कुत्प्रति प्रावीक्ष्यं च समन्वये । कुत्प्रति निन्दनम् । प्रावीक्ष्यं नैपुण्यम् ।

“कुत्प्रति प्रावीक्ष्ये जातदो प्रत्ययार्थः इति”—काशिका । नागरकाः चौराः
इति । नगरं जाताः कुत्प्रतिप्रत्ययाः इत्यर्थे वुञ् । कुत्प्रति—प्रावीक्ष्ययोरन्त्येव यथा
नगरे भवाः नागराः ग्राहकाः । अपिच कदादिषु नगरशब्दस्य पाठात्
“कचरादिभ्यो ढकञ्” (४।२।१६) इति नगरात् ढकञ् आत् । नैम नगरे, कुत्प्रति
नागरिकम् । अत्र नगरशब्दः तु न नगरसामान्यवाची अपितु न नगरविशेषवाची ।
नगर इति कस्मचित् पुरस्य संज्ञा । तत्र भवं नागरिकञ् ।

१३५३ । अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४।२।१२८ ।

दो—। वुञ् । अरण्यान् इत्यस्य अपवादः । “पथ्यध्याय
न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ।” आरण्यान्तः पन्थाः
अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्तो वा ॥ वा गोमयेषु (वा) ।
आरण्यकाः आरण्याः वा गोमयाः ॥

The suffix वुञ् is added to the word अरण्य to imply a
human being ; also to imply a way, a chapter, some principle,
some monastery or an elephant ; this word also optionally
takes the said suffix to denote cow-dung. In absence of
वुञ्, we have the suffix ण by the dictum “अरण्याण्यः—a varṭtika
barred by this rule in the present case.

मित—। मनुष्ये अभिप्रेते सति अरण्याशब्दात् वुञ् स्यात् शेषिकः । अरण्ये
भयः मनुष्यः आरण्याकः मनुष्यः । वन्यः इत्यर्थः । अपिच मार्गः, अध्याये, न्याये,
विहारः, राज्ञे च शब्दभानि अरण्यात् वुञ् आत् । अरण्याम् अतिक्रम्य गच्छति पन्थाः ।
अरण्ये अधीतव्यः अध्यायः आरण्याकः अध्यायः । वेदानां ज्ञानकाण्यं अवस्थितः

अध्याय-विशेषः यथा तैत्तिरीयः आरण्यकः । अरण्ये पालयितव्यः न्यायः आरण्यकः न्यायः । अरण्यस्थितः विज्ञानः आरण्यको विहारः । विहारः वीरुभटविशेषः । यथा अरण्ये आचरितव्यः विज्ञानः आरण्यको विहारः । विहारः रक्षादिप्रसोद-
श्रीका । अरण्ये भवो हस्ती आरण्यको हस्ती । यन्त्रः यज्ञः । गोमये गम्ये अरण्यात्
बुध् स्थात् विकल्पितम्—यथा अरण्ये भवाः गोमयाः आरण्यकाः गोमयाः । बुध्
अप्राप्तिपक्षे—अरण्यात् यः इति उपसंख्यानिक-(शक्तिं)सूत्रं च यः—तेन आरण्याः
गोमयाः । अरण्याः इत्यस्य अयमादम् एतत् ।

१३५४ । विभाषा कुच्युगन्धराभ्याम् ॥ ४।२।१३० ॥

दी— । बुध् । कौरवकः । कौरवः । योगन्धरकः ।
योगन्धरः ।

The suffix बुध् is optionally attached to कुच and युगन्धर ।

मिति— । कुचग्रन्थात् तथा युगन्धरग्रन्थात् च बुध् स्थात् शैविषः विकल्पितम् ।
एतौ ब्रह्मी जनपदवाचिनो । अतएव “अहहादपि बहुवचनविधयात्” (४।२।१२५)
इति सूत्रेण मित्यं कुचग्रन्थे प्राप्ते सति अनेन विकल्पविधानम् । कुचम् भवः
इति कौरवकः । युगन्धरेषु भवः इति योगन्धरकः । कुचग्रन्थः “कक्षादिभ्यश्च”
(४।२।१२६) इति सूत्रे उल्लिखिते कक्षादिगणे अपि पठ्यते—तेन कक्षादित्वात्
अन्तात् चप् स्थात्—कौरवः । अपिच अस् कक्षादित्वात् “मनुष्यतस्यधी बुध्”
(४।२।१२७) इति सूत्रवर्धनं मनुष्यं मनुष्यस्य च जातादौ प्रत्ययार्थे नित्यमेव बुध्
स्थात्—यथा कौरवकः मनुष्यः । कौरवकम् अस्य इति ।

युगन्धरग्रन्थात् बुध् अप्राप्तिपक्षे चप् स्थात् योगन्धरः ।

१३५५ । मद्रहृष्योः कन् ॥ ४।२।१३१ ॥

दी— । जनपदब्रूजोऽपवादः । मद्रेषुजातः मद्रकः । हृजिकः ।

The suffix कन् (not बुध्) is attached to मद्र and हृजि two countries of the same name.

मित—। मद्रश्वादात् इतिवद्वात् च कन् स्यात् शैविकाः, “जनपद-मद्र वधीय” (४।१।१२४) इति वज् प्रत्ययं दाधित्वा एव कन् जनपदवाचिभ्याम् आभ्याम् भवति । मद्रेषु जातः मद्रकः मद्रदेश्योऽयः इत्यर्थः । मद्रेषु भारत-सुमे अयः नृपति-यसीत् । इतिवद्भवः इति शैविकः ।

१३५६ । कोपधादय् ॥४।२।१२२॥

दी—। माहिविकः ।

The suffix च् is added to words that possess क for their penultimate letter—provided the said words stand for the name of some country.

मित—येषां यद्वादात् उपधायात् ककारो विद्यते, तेषां च् प्रत्ययः स्यात् शैविकाः इति गम्यमाने । वज् प्रत्ययस्य अपवादोऽयम् च् । माहिविक इति कयित् देशः—सत भवः इति च् माहिविकः । एवं च् इतिवद्वात् जातः चार्थिकः, माहिविकः, चार्थिकः । उपधायादापि यद्वात् देशवाचकात् च् स्यात् इति केचित् । इत्याहुषु जातः रोचलः ।

१३५७ । कच्छादिभ्यश्च ॥४।२।१२३॥

दी—। देशवाचिभ्योऽण् । वुजादेरपवादः । काच्छः ।

सैन्धवः ।

The suffix च् [but not वज्] is attached to words of the कच्छादि class—if these stand for the name of a particular country.

मित—। कच्छ इत्येवमादिभ्यः देशवाचिभ्यः च् प्रत्ययः स्यात् शैविकाः । अयं वज् कप्रभृतिप्रत्ययानाम् अपवादः । कच्छेषु भव इति काच्छः । सिन्धुः स्यात् इति सैन्धवः । एवं वज् इव भवः चार्थवः, कुक्षुभवः इति कौरवः । सिन्धु-अवदात्तादपि च् स्यात् देशे गम्ये—यथा कौरसैन्धवम्—इति भाषावक्तव्यम् ।

कच्छादिर्बधा—कच्छ विभ, वषट्, कुरु, कम्भीज, कश्मीर, गन्धार, शाख, मधुमत्, मनुष्य, दीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कस्तूर। रङ्ग, अश्व, खग, कस्तूर, छाने, कुतुब इति प्रठति काशिकाकारः। परं कुतुब इत्येव पाठः समीचीनः इति स्वं गम्यामहे। कबूलीदेगविर्बधः [It is Modern Khehat the capital of Beluchistan]—कादम्बरी इत्येव लिखितम्। परकासा कुतुबिदम्ब इतिता आसीत्। अविच सुद्रावरी—कौकृत्यितवर्मा मन्वन्तरपतिः सिन्धुनादीरविर्बधः। कौकृतः कुकुराज इत्यर्थः। कच्छादिगण्य विजापकः इति पठ्यते। तत्र तु ककारी-प्रथमात् अवि सिद्धं इति अत्र पाठः “मनुष्यतन्मयी वृज”। (४।१।२३४) इति परस्मै-वचः बाधनायम्।

१३५८। मनुष्यततस्थयीवञ् ॥ ४।२।१३४ ॥

दी—। कच्छाद्यणोऽप्रवादः। कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः। काच्छक इति तम्। मनुष्य इति किम्? काच्छो गौः ॥

The suffix वञ् is attached to the aforesaid words of the कच्छादि class to imply a human being or anything belonging to the person of the same. Thus we have the suffix वञ् added to कच्छ—and the word thence formed is काच्छकः—meaning a native of कच्छ modern Cutch (capital Bhuj). This वञ् stands as a bar to अश्। काच्छक इति तम् means the laughter after a native of Cutch—i. e. laughter of the kind commonly met with in a native of Cutch.

भित—। कच्छादिभ्याः इत्याह। मनुष्यः मानवः। तत् स्थः मनुष्यस्थः। मानवे आत्मा अस्ति किञ्चित् वस्तु इत्यर्थः। तेन अयमर्थः—मनुष्ये मनुष्यदेहजाने कश्चिद्वस्तु वस्तुनि वा गम्यमाने कच्छादिभ्याः वञ् प्रत्ययः स्यात्। “कच्छादिभ्याः” (४।२।२३४) इति विहितस्य अर्थः अयमारः। कच्छ इति गुर्जर विषयस्य पश्चिमे

स्थितः देशविशेषः । अस्या राजधानी भुवननगरी । तत्र कच्छविषये जातः मनुष्यः इति वृत्त्वा कच्छकः मनुष्यः । कच्छदेशोचितं हस्तिनं जल्पितं वा अस्या इति कच्छकं हस्तिनं जल्पितं वा कच्छदेशचूडा । एवं सिन्धुदेशे भवः मनुष्यः सैन्धवको मनुष्यः । सिन्धुदेशोचितं हस्तिनं जल्पितं वा अस्या इति सैन्धवकं हस्तिनं जल्पितं वा । सिन्धुदेश चूडा तुल्या चूडा सैन्धविका चूडा । मनुष्य इति किम् ? कच्छो मीः । अत्र मनुष्यात् व्यतिरिक्ते गमि गम्यमाने सति कच्छात् वृत्त्वा न स्यात् अपितु पूर्वसूत्रेण अत्र एव । तस्य इति किम् ? वर्ष इति देशविशेषः । तत्रजातः इति वार्त्तवः, एवं सैन्धवः, सैन्धव जल्पन् । वार्त्तव पुनः सिन्धुदेशजातो धो वधः तस्या कल्पन् । वर्षदेशजातः यतस्तस्या पुन्यम् । अत्र फलतुष्ययोः मनुष्यस्यानाभावात् न सिन्धुधवदात् वार्त्तवो देशजातः वृत्त्वा, अपितु अत्र एव ।

१२५८ । अपदाती साल्नात् । ४।२।१३५ ॥

टी—। साल्नादस्य कच्छादित्वात् वृजि सिद्धे, नियमाथ-मिवम् । अपवातायेवेति नियमः । साल्को ब्राह्मणः । अपवाती किम् ? सालः पदातिर्भवति ।

The word साल्ना is included in the कच्छादि class and hence the rule मनुष्यतस्योर्वृत्त्वा ४।२।१३५ sanctions वृत्त्वा—to be added to it, but there is one exception ; this वृत्त्वा is barred in साल्ना if the word stands to qualify a पदाति [foot soldier—infantry]. Thus we have साल्नाकः ब्राह्मणः but साल्ना पदातिः ।

नित—। साल्नाशब्दः कच्छादिषु पदानि—तेन मनुष्ये मनुष्यस्त्वे वृत्त्वाणि अभिधेयेष्वध्यात् वृत्त्वा स्यात् । परमत्र एकोनियमः अनेन विज्ञाप्यते—यत् पदाती वार्त्तवः साल्नाशब्दान् वृत्त्वा न स्यात्—अपितु अत्र एव । पदाती मनुष्येव चत्तसूत्रत्वे सति पूर्वसूत्रेण वृत्त्वा प्रतायस्य प्रसक्तौ अनेन निषेधः साल्नादेशीयः ब्राह्मणः साल्नाः ब्राह्मणः । एवं साल्नादेशीयः पदातिः साल्नाकः पदातिः इति न स्यात् अपितु साल्नाः पदातिः प्रतीयते । साल्नाः पदातिर्भवति ।

१२६० । गोयवाभ्योञ्च ॥ ४।२।१३६ ॥

दी— । सास्वाद बुञ् । कच्छाद्यणोपवादः । सास्विका यवागूः । सास्वको गौः । सास्वम् चान्यम् ।

The suffix बुञ् is attached to सास्व provided the word thus formed, stands to qualify a cow or Maize (यवागू) । Thus सास्विका यवागूः, सास्वकः गौः—but witness सास्व' धान्यम् ।

नित— । गवि यवागू' च चर्धे' सास्वशब्दात् बुञ् प्रत्ययः स्यात् वैश्विकः । “कच्छादिभ्यश्च” (४।२।१३६) इति विहितश्च भण् प्रत्ययस्य अपवादः । सास्वविश्वे भवः इति सास्वकः गौः । सास्वविश्वे भव इति सास्विका यवागूः...चाभ्याम् चान्यत् चञ् पठ—यथा सास्वम् धान्यम् । सास्वदेशजाय' धान्यमित्यर्थः ।

१२६१ । मर्त्तोरपदाञ्च ॥ ४।२।१३७ ॥

दी— । देशे । अणोऽपवादः । हुकगर्तीयम् । उत्तरपद-यङ्गम् बहुच् पूर्व निरासार्थम् ।

The suffix ङ् (not चञ्) is attached to a word, expressing a country and ending in गर्तः । Thus a native of हुकगर्त is called हुकगर्तीय (the ङ् being substituted by र्त्त) । The उत्तरपद in the rule signifies that the word बहुगर्त formed from the word गर्त with the suffix बहुच् placed before it—is exempted from taking ङ् after it.

नित— । देशाभिधायिनः गर्त्तोरपदात् प्रातिपदिकात् (तत्र जात इति प्रत्ययश्च चर्धे' सति इत्यर्थः) इत्यवयवः स्यात् वैश्विकः । चञ् कप्रत्ययः चण् प्रत्ययस्य अपवादः । हुकगर्तः इति कश्चित् देशः । तत्र जात' हुकगर्तीयम् । एव' अणोऽपवादः । हुकगर्तीयम् ।

वाङ्मोक्षयानिभ्यश्च (४।२।१३७) इति सूत्रे' वाङ्मोक्षयानिभ्यश्चिह्नशब्द'भ्यः च-अवयव' वाधित्वा ठञ्-जिह्व-प्रत्ययस्य' प्रकर्त'ते । इदं सूत्रम् वाङ्मोक्षत्वात् परस्मिन्

तिष्ठति तेन बाह्यीकृतमनेन बाध्यते । अतः इदम् आवाति यत् बाह्यीक-
शान्ताभिधायी कथितं बहुवचनार्थं गतीतिरपदसाहि स्यात् छ-प्रत्यय एव स्यात् न
स्वात् ठञ्जितौ । आविदूर-गर्तः इति कथितं बाह्यीकयामबाधौ द्वयः गतीतिरपदः
शब्दः । अस्यात् छ एव स्यात्—आविदूरगतीति ।

अनु सूत्रे “गतीतिरपदसाह” इति उत्तरपदशब्दश्च कथम् इति आशङ्क्या
कथयति—“उत्तरपदशब्दश्च बहुवचनमित्याद्यम्” । बहुवच इति कथितं ईषदर्थे
विहितः तद्विधायकयोऽस्ति तस्य पुनः प्रकृतं; पूर्वमेव भवति इति स्यात् । यथा ईषत्
पदः बहुवचः । ईषत्वात् बहुवचप्रत्ययनिष्पन्नं गतीत्यस्यात् को न स्यात् इति आपयितुम्
एव उत्तरपदशब्दश्च । तथाहि बहुवच इति बहुवचप्रत्ययनिष्पन्नः गतीत्यर्थः ।
अतः बहु इत्यस्य प्रत्ययलोकात् न गती इत्यस्य उत्तरपदत्वम् । तेन बहुवचो भवम्
इत्यर्थे अनेन कथ्यते न स्यात्—अपि तु अश्च एव—अतः बाहुवचम् इति ।

१६६२ । गच्छादिभ्यश्च ॥४॥१६८॥

दो— । छः स्वात् । गहीयः । मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च (वा) ।
मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्थानिस्थतां
आपयितुमिदम् । सुग्वनस्वरस्य च (वा) । जनकीयम् । पर-
कीयम् । देवस्य च (वा) । देवकीयम् । स्वस्य च (वा) । स्वकीयम् ।
वैश्वकादिभ्यश्चण् याचः (वा) । वैश्वकीयम्, वैश्वकीयम्, उत्तर-
पदकीयम् ।

Words, falling under the गच्छादि class, take the suffix छ after them, in various senses.

The two words मुखतस् and पश्चतस्—drop their टि portion (i.e. चस्) before this छ (i.e. ईष) ; this goes to show that the dictum “अव्ययानां भमात्रे टिलोपः”—(that is an avyaya loses its टि portion when it stands as भसञ्च) is not applicable in any and every case.

A क is inserted between this ह and the following words—जन्, पद्, द्विष, and ख ।

Words, coming under the head क्त्वादि take this suffix क्त् (and not क्) after them. The difference between the actions of क्त् and क् is that the former causes इति of the first vowel of the word to which it is to be joined whereas the latter does not do so.

मित— । गृह इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्त्प्रत्ययः स्यात् शेषिकाः । गृहे भवः इति क्त्—गृहीयः । एषं नाम्नरीयः । अन्तःस्थीयः । एकशामीयः । गृहादि र्यक्षा—गृह, चनःस्थ, मातर, एकशाम, चन, विषम, मधा, मधान्दिन, सतस, चक्र, वक्र, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशास्त्र, उत्तमशास्त्र, एकशास्त्र, समानशास्त्र, समानशान, एकजन्, एकपलाय, इत्यर, इयुनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाद्यायन, काटेरणि, खावेरणि, सीमिति, शैशिरि । आसुरि । दैवशर्मि, शैतो, आदिमि, आमिनि, स्वादि, वैदनि, आध्यामि, आशुसंसि, शैशि, आग्निशर्मि, भौवि, वापाटवी, पाणीकि, चमेरहि, आयमि, शीमाह्वानि, ऐदविन्दवी, दक्षा, हंस, तम्बय, अनन्तर, चक्राधिकार, नगर, पूर्ववासिष्ठ, इति गृहादिराकृतिसंगः ।

गृहादिगणमेषां पतितानां केषाञ्चित् शब्दानां सम्बन्धे विशेषविधयः सन्ति ।
इदानीं तान् प्रवक्षि—

(१) मुख इत्यादि मुखशब्दान् सन्नि कृते मुखतः इति भवति, पार्श्वशब्दात् सन्नि कृते पार्श्वतः इति भवति । एतद्वयं गृहादिगणेषु पठनीयम् । आभ्यान् क्त्प्रत्यये कृते चनयो टिछोपः स्यात् । मुखतीयः । पार्श्वतीयः ।

ननु क्त्प्रत्यये परे पार्श्वत इति एवमैः “यचिभम्” (१४८:१८) इति सूत्रेण भस्मं च स्यात् । तथा सति “अव्ययानां भस्मात् टिछोपः” इति नियमेन अव्ययवीरनयोः टिछोपस्य प्रसङ्गो किमर्थम् अनेन सूत्रेण इति आशङ्क्यां प्रतिपत्ति—“अव्ययानाम्” इत्यादिना । अनेन सूत्रेण ज्ञायते यत्—“अव्ययानां भस्मात् टिछोपः” इति यो विधिः सीऽनिम्न एव । न खलु एव नियमः सम्बन्धे प्रयुज्यते इत्यतः ।

(२) कुमिति । कमपर इति पदद्वयं गहादिगणम्भम् । आभ्याम् ह्रस्वत्वे परे ह्रस्व इति आगमो भवेत् । परकीयः । कमकीयः । तथाहि माकुन्तली—अर्धो हि कन्या परकीय एव ।

(३) सहादिगणपठितान् दीवशब्दादपि ह्रस्वत्वे परे ह्रस्वात्मः स्यात्—दीवकीयः ।

(४) गहादिगणपठितान् स्रग्भृदादपि के परे कुमागमः—सकीयः ।

(५) वेणुकादिशब्देभ्यः कृष्ण् प्रत्ययः स्यात् श्रैधिकः । वेणुकीयम् । अकारः इत्—तेन आदिस्वरवृद्धिः । वेणुकीयम्, चैवकीयम्, अजरपटकीयम् । प्रास्वकीयम् । साध्यात्मकीयम् । आह्वतिगणकीयम् । अतः काशुकीयः इत्याद्यपि । वेणुकादीनाम् अपि गहादिषु अन्तर्भावोच्यते ।

१३६३ । प्राचां कटादेः ॥ ४।२।१३८ ॥

दी— । प्राग्देशिधाविनः कटादेः श्चः स्यात् । अश्वोऽप-
वादः । कटनगरीयम्, कटघोषीयम् । कटपलसीयम् ।

Words beginning with कट and denoting a country in the east, take the suffix च after them. Thus we have कटनगरीयम् । कटनगरी is part of modern "Katwa"—in the district of Burdwan (Bengal)

वित— । पूर्वदेशाभिधाविनः कटादेः प्रातिपदिकान् ह्रस्वत्वे स्यात् श्रैधिकः । अश्वोपवादोऽयं च । कटनगरी इति कश्चित् पूर्वदेशस्मिता उरी, तस्मा भवन् इति कटनगरीयम् । एवं कटघोषीयम् । कटपलसीयम् ।

१३६४ । राज्ञः क च ॥ ४।२।१३९ ॥

दी— । ब्रह्मत्वात् छे सिद्धे तत्सन्धियोगिन कादेः शमाखं विधीयते । राजकीयम् ।

The word राजन् is a briddha word and consequently ■ takes the suffix च after it. This rule sanctions the insertion

of क between ह and राजन्—and we have राजनीयम्—belonging to a king.

मित—। राजन् इति वृत्तः शब्दको न 'वृत्ताच्छः' (४।१।११४) इति कप्रत्ययः स्यात् । कप्रत्यये परे अच्चात् लकारागमो भवेत् । राजः इदम् इति राजनीयम् । अयं देशवाचित्वं नास्ति असम्भवात् ।

१३६५ । वृद्धादयोकात्सखीपधात् ॥४॥२॥१४१॥

टी—। अक इक एतदन्तात् खीपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्चः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदी यत्र ब्राह्मणा आमुधजीविनस्तत्र जातो—ब्राह्मणकीयः । शास्त्रलिकीयः । अयोमुखीयः ॥

Words, that end in either अक, or इक or have ख as their penultimate letter, take the suffix ख after them—provided the selfsame words are briddha and at the same time, are expressive of some particular country.

मित—। यथाहि वृद्धात् देशभिधायिनः अक इत्यन्तात् इकइत्यन्ताच्च तथा खकारोपधाच्च कप्रत्ययः स्यात् शैथिल्यः । अयं खीपधादश्च (४।१।१५९) इति विहितस्तत्र अयोऽपवादः । अकान्तात्—ब्राह्मणकीय—एवम् आरीहणसीयः द्रावणकीयः । इकान्तात्—शास्त्रलिकः इति प्रियः—तत्र भवः इति शास्त्रलिकीयः । एवं आन्ध्रपथिकीयः । खकारोपधात्—अयोमुख इति स्थानविशेषः । तत्र जातः इति अयोमुखीयः । एवं कौटिलिकीयः । काश्चित्तमले अन्यथापि कश्चिद् भवति यथा—सीमुकीयः, भीतुकीयः, इन्द्रवज्रकीयः ।

१३६६ । कन्यापलदमगरयामरुदोत्तरपदात् ॥४॥२॥१४२॥

टी—। कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । टञ्जिटादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलरीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिरुदोयम् ।

The suffix **इ** is added to briddha words—which end in any one of the following—कन्या, पक्षद, नगर, शान, and ऋद and which are expressive of some particular country.

मित—। इडात् देशाभिधायिनः कन्योत्तरपदात्, पक्षदोत्तरपदात्, नगरीत्तरपदात्, शानोत्तरपदात् तथा ऋदोत्तरपदाच्च इः स्यात् यैविकः। अथम् “वाह्यौक शाभिभाय” (४२।११७) इति विहितयोः ठञ्ञितयोरेषवादः। दाक्षिक्या इति कश्चित्जनपदः। तत्र भवः इति दाक्षिक्यन्वीयः। एवं माहिकिकन्यीयः। दाक्षि-
पक्षदे भवः इति दाक्षिपलदीयः। एवं माहिकिपलदीयः। दाक्षिगगरे जातः इति दाक्षिगगरीयः। एवं माहिकिगगरीयः। दाक्षियामि सत्पन्न इति दाक्षि-
शामीयः, एवं माहिकिशामीयः। दाक्षिऋदे भवः इति दाक्षिऋदीयः। एवं माहिकि-
ऋदीयः।

१२६७। पर्वताच्च ॥४२।११८३॥

दो—। पर्वतीयः।

The suffix **इ** is attached to the word पर्वत।

मित—। पर्वत इति शब्दात् कप्रत्ययः स्यात् यैविकः। पर्वतीयः पुरुषः। पर्वतीयो राज्ञा। तस्यादि “पर्वतीय इति भावग्रीगणः”। “तवत्त्व” रघोर्घोरं पार्वतीयैः गणं रभूत्, इत्यत्र तु पर्वतीयानामिति इति पर्वतीय + अण् = पार्वतीयाः इति समाधेयम्।

१२६८। विभाषाऽमनुष्य ॥ ४२।११८४॥

दो—। मनुष्यभिन्नेऽप्ये पर्वतात् को वा स्यात् पक्षे अण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्य किं? पर्वतीयो मनुष्यः।

The suffix **इ** is added to पर्वत provided the word does not stand to qualify = human being.

मित—। मनुष्यात् अथवा पर्वतशब्दात् “तत्र जातः” इत्यादौ चर्चे कप्रत्ययो

वा स्यात् । पूर्वस्येव निर्वर्तमानं सति चनेन विकल्पं लभ्यते । यच्च चञ् ।
यच्च ते जातानि इति पर्वतीयानि यज्ञानि—यत्तु छः । पार्वतानि फलानि—यत्तु चञ्,
एवं पर्वतीयम् उदकम् । पार्वतम् उदकम् । अनुपार्थि तु पर्वतीयो अनुष्यः । यत्तु
छ एव न खलु चञ् ।

१३६८ । कृत्वापण्यभारहाजे ॥ ४।३।१४६ ॥

दी— । भारहाजदेशवादिभ्यामाभ्याम् छः । कृत्वाचीयम् ।
पण्यीयम् । भारहाजे किम् ? कार्कणम् । पार्थम् ।

The suffix छ is added to the words कृत्वा and पण्य when the
objects denoted by them, are relative to the country of
Bharadwaja.

मित— । भारहाजे देशं इत्यर्थः । भारहाजदेशाभिधायिनः कृत्वा इति शब्दात्
तथा पण्यशब्दात् च पण्यवयः स्यात् श्रौतिकाः । भारहाजात् चञ्चिन्—यथा कृत्वा
भवम् इति कार्कणम्—चञ् । पण्यं भवम् इति पार्थम् चञ् ।

१३७० । शुषदस्मदीरन्यतरस्यां खञ् ॥ ४।३।१५ ॥

दी— । चञ्चुः । पच्च चञ् । शुषयोर्यञ्चाकम् वा अयं
शुषदीयः । अस्मदीयः ।

The suffix खञ्, "too" becomes optionally attached to the
words शुषद and अस्मद; by "too" we are to know that "चञ्"
and by "optionally" we are to understand that चञ् also are
attached to these. Thus—summing up—we may have the
three suffixes चञ्, छ, and ख attached to शुषद and अस्मद ।

नित्य— । देशे इति एतत् न अनुवर्तते । अन्यतरस्याम् इति विकल्पेन ख
इति प्रत्ययश्च भवति । खप्रत्ययस्य अप्राप्तिपक्षे चञ् प्रत्ययः स्यात् । अपिच
"खप्रत्ययश्च भवति" इत्यत्र स्थितेन चकारेण ज्ञाप्यते यत्—ख-प्रत्ययश्च आभ्याम्

समात् । अक्षिन् सूत्रे अनुक्तं पूर्व सूत्रे च “अर्थात्तरपदाच्छः” (४।१।१५७) इत्यस्मात् अनुवृत्तं च प्रत्ययं अत्यन्तकारः अनुस्मिनीति । अतएव अत्यन्तकारः अनुक्तस्तुत्ये एव विहितः ।

युष्मदशब्दात् तथा अस्मदशब्दात् च अस्, सस्, क्व इति एते त्रयः प्रत्ययाः भवन्ति यैः शिवाः इति सरलार्थः । युक्थोः युष्माकं वा अयम् इति क्व—युष्मदीयः । युष्मदीयः अत्रः भवत्सम्बन्धी भवत्स्वामिकी वा अत्रः इत्यर्थः । एवं आक्ष्योः आक्षाकम् वा अयं इति क्व-प्रत्ययः—आक्ष्मदीयः । अक्ष्मदीयं युष्माकम् । अक्षत्-स्वामिकम् अक्षत्सम्बन्धि वा युष्माकम् ।

अनु अक्षि खञि वा प्रत्यये परे कौटुशानि क्ष्पाणि स्युरिति आकाङ्क्षायां सूचयति—

१३७१ । तस्मिन् अक्षि च युष्माकास्माकौ ॥ ४।३।२ ॥

दी— । युष्मदस्मदोरेतावादेशोस्तः खञरणि च । यौष्माकीनः । आष्माकीनः । यौष्माकः । आष्माकः ।

The words युष्मद and अस्मद are changed to युष्माक and अष्माक respectively when the two suffixes खञ् and अष् are attached to them ; thus we have यौष्माकीन and आष्माकीन by खञ् and यौष्माक and अष्माक by अष् ।

नित— । तस्मिन् इति साचात् विहितः स्वयंप्रत्यय एव उपदिष्टः—न खञ् पूर्व-स्वप्नेन अकारेण आकृष्टप्रत्ययोऽपि । तेन तस्मिन् खञ् प्रत्यये इत्यर्थः । खञ् प्रत्यये अष् प्रत्यये परे युष्मदशब्दस्य युष्माक इति रूपम्, तथा अस्मदशब्दस्य च अष्माक इति रूपं समात् । युक्थोः युष्माकम् वा अयम् इति खञ् यौष्माकीनः । यौष्माकीनम् गृहम् । आक्ष्योः आक्षाकम् वा अयम् इति खञ् आष्माकीनं गृहम् । अयि यौष्माकः । आष्माकः । तस्मिन् अक्षि च इति किम् ? इ प्रत्यये साम्बुत्, युष्मदीयः । अक्ष्मदीयः इति ।

१३७२ । तवकममकारविकवचने ॥ ४।३।३ ॥

दी—। एकार्थवाचिनोर्धुष्मदक्षदोस्तवकममकीस्तः सुवशणि
च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । हेतु—

The words युष्मद् and अस्मद् are respectively changed to तवक् and ममक्—with reference to a single person, should the suffixes खञ् and कृष् be attached to these. The case of a कृ प्रत्यय will be illustrated in the next rule—

मित्र—। एकवचनपरमोः युष्मद्व्यङ्गस्य तथा अस्मद्व्यङ्गस्य स्थाने यथाक्रमं
तवक् ममक् इति आदेशोक्तः खञ् प्रत्यये अपि च परेति । खञि तावकीनः ।
अक् तावकः । मम अयम् इति खञ् मामकीनः । अक् मामकः । तथाहि श्रीश्री
मीतायां “मामकाः पाण्डवादीव किमकुर्वन् सज्जनः ?”

क प्रत्यये किं इमम् अगात् इत्यपेक्षायां सम्यति—

११७३ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७।२।८८ ॥

दी—। मपर्यन्तयोरेकार्ययोस्त्वमौस्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।
त्वरीयः । सदोयः ।

The words युष्मद् and अस्मद्, when they denote a single object, replace their portions युष् and अस् by त् and म respectively provided a suffix be attached to it or any word is joined to it as an उत्तरपद i.e. by way of samasa. Thus युष्मद् becomes त्वद् and अस्मद् becomes मद् when the suffix कृ follows them and we at once get the words त्वदोयः and मदोयः ।

मित्र—। एकवचने इति । प्रत्यये, उत्तरपदे च परतः एकत्वे वर्तमानयोः
युष्मद्व्यङ्गस्य तथा अस्मद्व्यङ्गस्य च मपर्यन्तयोः यथाक्रमेण त् म इति आदेशोक्तः ।
युष्मद्व्यङ्गस्य मपर्यन्तम्—इत्यनेन अस्म युष्मद्व्यङ्गस्य स्थाने त् इति आदेशः, एवं
अस्मद्व्यङ्गस्य मपर्यन्तम् इत्यनेन अस्म इत्यस्य स्थाने म इति आदेशः अगात्
इति । तथाहि युष्म स्थाने त् स्यात्, अस्म स्थाने च म स्यात् इति भावः ।

तव अयं इति लट्तीयः—अ प्रत्ययः । मम अयं इति मदीयः । ह इत्यर्थे परे “तव” एकव्यक्तिं बोधयतः युक्तद्वन्द्वत्वात् ; तथा “मम” इति एकव्यक्तिं बोधयतः अयद्वन्द्वत्वात् अ स्थाने वयासंख्यं ॥ म इति चार्द्धी न पर्यवर्तनं चशताम्—तेन लट् मट् इति रूपम् । ततः प्रथमं युक्ते लट्तीयः, मदीयः इति रूपे भवतः । उत्तरपदे परे—यथा तव पुत्रः इति लृत्पुत्रः—नङ्गीतत्पुत्रः । एवं मत्पुत्रः । एवं बहुव्रीहौ स्तत्पितृकः, मत्पितृकः ।

१३७४ । अर्धायत् ॥ ४।३।४ ॥

दी— । अर्थः ।

The suffix यत् is added to अर्धे ।

नित— । अर्धं यद्वात् यत् शशात् शेषिकः, अर्धोऽपवादः, अर्धोऽभवः, अर्धाः ।

१३७५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ४।३।५ ॥

दी— । परार्धम् । अवराधर्मम् । अधमाधर्मम् ।
उत्तमाधर्मम् ।

The suffix यत् is added to अर्धे—when it comes after पर, अवर, अधम or उत्तम ।

नित— । परपूर्वकात् अवरपूर्वकात् अधमपूर्वकात् तथा उत्तमपूर्वकात् अर्धशब्दात् यत् प्रत्ययः शशात् शेषिकः । परः अर्धः इति परार्धः । यद्वा अर्धात् परम् इति पराधर्मम् । तत्र भवः इति परार्धम् । एवं अवराधर्मो स्त्रितम् इति अवराधर्मम् । अलम् अधमाधर्मम् उत्तमाधर्मम् ।

१३७६ । दिक्पूर्वं प्रदाट्ठञ्च ॥ ४।३।६ ॥

दी— । आत् यत् । पौर्वाधिकम् । युर्वार्धम् ।

The suffix ट्व् as well as the suffix यत् is added to अर्धे (अर्धे), when it comes after a word expressive of a particular direction.

नित—। दिव्याचक्ष-पूर्वपदात् अर्धास्तात् प्रातिपदिकात् ठञ्प्रत्ययः सात्
शेषिकाः, सूत्रस्थेन चकारिण आचक्षते—यत्प्रत्ययोऽपिभवेत् । अचोऽपवादः । पूर्व
चर्तः पूर्वार्धः । तत्र भव इति ठञ्—पौर्वाधिकम् । यत्—पूर्वार्धम् ।

ननु सूत्रे “दिक्पूर्वकात्” इत्येव न चङ्गा “दिक्पूर्वपदात्” इत्येव कथ्यते
तस्या का हेतुरिति चेत्—उच्यते । दिक्पूर्वकान् इति चङ्गे तु दिक् इति शब्द-
पूर्वकात् अर्धशब्दात् प्रत्ययः प्रसज्येत तत्र चङ्गमिदम् इति दिक्पूर्वपदात् इति वक्ति,
इत्येव कथ्यते तु दिग्विशेषवत्तिपूर्वपदात् इत्येव अर्थ आधाति—स एव सूत्रकारस्य
अभिमत इति सर्वमेवदातम् ।

१२७७ । ग्रामजन-पदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ४।३।७ ॥

टी—। ग्रामैकदेशवाचिनोजनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्व-
पदात् अर्धास्तात् अञ्ठञौ स्तः । इमिस्माकम् ग्रामस्य जन-
पदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाधिकम् । ग्रामस्य पूर्वस्मिन् अर्धे
भवा इति तदधितार्थे समासः । ठञ्, ग्रहणं स्पष्टार्थम् । ‘अञ्च’
इत्युक्ते ततोऽप्यनुवार्धः सम्भाव्येत ।

The suffixes चञ् and ठञ् are attached to the word अर्ध
preceded by any word, itself expressive of a particular
quarter of the horizon, provided the compound word denotes
a part of a village or a tract of a land (i.e. a country).

Had the words “अञ्च” been used in this sutra, then also
ठञ् would have come here ? Why then should we get अञ्ठञौ
here in the sutra. Bhattoji says that it is for a clear notion.
Otherwise by “च” both ठञ् and च्ठञ् would be dragged down
here.

वित—। ग्रामस्य एकदेशवाचिभूतस्य जनपदस्यापि एकदेशवाचिनो दिक्-
पूर्वपदात् अर्धास्तात् प्रातिपदिकात् अञ् ठञ् इति प्रत्ययद्वयं सात शेषिकम् । यत्

प्रत्ययस्य अपवादः । इति अस्माकम् शासना जनपदस्य वा पूर्वधित् अर्धे भवा इति अत्र पौर्वाधाः । उक्त—पौर्वाधिकः । यामस्य पूर्वधित् अर्धे भवा इति “यदधि-
यार्थोत्तरपदसमाहारे च” (२।१।२१) इति तद्वधितार्थे विध्वे समासः । यामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाधिकः वा इत्याः । यामस्य जनपदस्य वा पूर्वभागे
स्थिता इत्याः, एवं दक्षिणाधाः दक्षिणाधिकः ।

अत्र यामजनपदैकदेशादत्र च इत्यत्र सूत्रसंग्रहे कथं उक्त इत्यस्य उत्तरं इति
शङ्कायां समाधाने “उक्तं यद्व्युत्पत्त्यादि”—स्पष्टार्थमेव उक्त इत्यस्य उत्तरं । अत्र
अकारेण यथा उक्तः अनुकारः संग्रहे तथा अनुप्रत्ययस्य अपि अनुकारः संभवति तन्माभूत्
इति उक्तप्रत्यय एव अत्रः अप्रातिपद्ये संग्रहे न खलु यत् इति फलितार्थः ।

१३७८ । मध्यात्मः ॥ ४।३।८ ॥

दी— । मध्यमः ।

The suffix म is attached to the word मध्य and there
मध्यम is formed.

नित— । मध्यशब्दात् म प्रत्ययः स्यात् वैयिकः । तथाहि एवी तयोदये
“यार्थोत्तरम् मध्यमाद्यर्थम्” । इदमप्यत्र कर्मव्यम्—

अथोभसोर्लोपय इति । अवस् इत्यत्रात् अथस् इत्यत्रात् च मः संग्रहे वैयिकः ;
कृते च मप्रत्यये सकारस्य लोपय, अवसम्, अधमम् ।

१३७९ । अ सांप्रतिके ॥ ४।३।९ ॥

दी— । मध्यशब्दात् अकारप्रत्ययः स्यात् सांप्रतिकेऽर्थे ।
उत्कर्षार्थकवैयिको मध्यो वैयिकरणः । मध्यं दाह नातिह्रस्वं
नातिदीर्घमित्यर्थः ।

The suffix च is attached to मध्य when it means सांप्रतिक i.e.
fit or proper (neither more nor less).

नित—। सांप्रतिकं व्याख्यं युक्तम् उचितम् समसुच्यते इति काशिका । सांप्रतिके नव इत्यादी प्रत्ययस्य चर्चो मध्याशब्दात् अप्रत्ययः स्यात् । सप्रत्ययस्य अप्रत्ययः, मध्ये स्थितः इति मधो वैयकरणः, अप्रत्ययः, मधो न उक्तकृद् नापि अप्रत्ययः, [mediocre इति चाङ्ग-भावा] मधो दाह, नातिशयः नापि वा अतिशयः आहम् इत्यर्थः,

१३४० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ ४।३।१० ॥

दी—। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपशब्दात् यञ् स्यात् । द्वैप्यम्, द्वैप्या ।

The suffix यञ् is added to the word द्वीप, provided the island (द्वीप) becomes very near to the sea.

नित—। समुद्रस्य सांप्रतिके यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपात् तत्र भव इत्यादी चर्चो यञ्प्रत्ययो भवति, समुद्रसमीपे द्वीपकात् भवम् इति द्वैप्यम्, क्तियां द्वैप्या, तथाहि—द्वैप्यं भवस्योऽनुचरकि चक्रम् इति काशिका । अनुसमुद्रम् इति किम् ? द्वैप्यम् । समुद्रात् दूरं स्थिते द्वीपे भवम् इत्यर्थः । द्वैप्यशब्दः कच्छादिकु पठ्यते । नैव कच्छादि-भावा (४।११६२) इति विहितोऽयं प्रत्ययस्तथा, अनुयतस्य दीर्घञ् (४।१।२४) इति विहितो हुञ् प्रत्ययश्च ।

१३४१ । कालाट् ठञ् ॥ ४।३।११ ॥

दी--। कालवाचिभ्यश्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवात्-सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनः पुनिकः । कथं तर्हि “शार्वरश्च तमसो निविज्ये” इति कालिदासः, “अनुपितौ परागे”ति भारविः, “समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपञ्चंशा एव एत इति ग्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इति यावत् कालाधिकारः ।

The suffix ठञ् (प्रैषिक) is attached to the words 'denoting any part of time.

मित—: कालविशेषनाचिनः शब्दात् ठञ् प्रत्ययः स्यात् शैविकः, मासः इति कालविशेषः। तत्र भवम् इति मासिकम्, एवं पार्श्वमासिकम्, सारमासिकः। पुनः पुनः जातः इति पौनःपुनिकः। पुनः पुनः इति कालश्रया कालम् अभिधाति। यथा कालचित् गौन्वा अपि इत्यथा काले वर्गमानात् (भतएव काष्ठाभिधादिनः—कालश्रयतामश्रयतात्) शब्दात् ठञ् स्यात् शैविकः। यथा—कादम्बपुष्पिकम्। कदम्ब पुष्पस्य कालः वर्गकालः इति कालश्रया कदम्बपुष्पः। तत्र भवम्। कादम्बपुष्पिकम्। वर्गकालजातम् इत्यर्थः, एवं त्रीणिपञ्चाकसमुच्चयकाली जाराम् त्रैविपुणिकम्। अयम् ठञ् अष्टप्रत्ययस्य अपवादः। अपिच अयम् परत्वात् “तत्राच्छा” (४।२।११४) इति विहितम् छ-प्रत्ययमपि बाधते।

यत्न ठञ् प्रत्ययस्येत् अन्वेषां प्रत्ययानां बाधकसहिं कर्त्तव्यम् इति शब्दरी-
शब्दात् अष्ट, यत्नदिदौवराग इति अष्टस्य शब्दात् अष्ट, पार्श्वम् इति अष्ट, तथा प्राज्ञासीनं समानकार्षीणम् इति अष्टप्रत्ययस्य इत्यर्थः ?

अत्र शब्दमात्रपरिभेदाः कथयन्ति यत् एते शब्दाः अपर्यभाः। अपर्यभाः प्राप्तादिकाः। यथा अपर्यभात् प्राक्तनभावाद्याः संस्कृतभावायाम् परिगृहीताः।

अतः परम् यानि शृङ्गाणि वक्ष्यन्ते, तानि तत्रजातः (४।२।१२४) इति सूत्रात् पुष्पं यावत् कालविषयानि इति उच्यते।

१२४२। आदधे शब्दः ॥ ४।२।१२२ ॥

दी—। ठञ् स्यात्। ऋत्विगीपवादः। शारदिकम् आदधम्।

The word शब्द (antumn) takes the suffix ठञ् after it, provided the word, thus formed, stands as an appellation to आह (aradh ceremony).

मित—। आह अभिधीते इति अनुविधीषवाचकान् शब्द इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवेत्। अयं ठञ् प्रत्ययः अती विहितस्य अष्टप्रत्ययस्य बाधकः। शरदि कर्त्तव्यं आहम् शारदिकम्। अन्वय—शारदः मयी। अपिच—श्रीमद्भागवते राज-

पद्याध्यासात्—“भगवानपि ताः रात्रीः शरदीतृफुल्लमङ्गिकाः, वीक्ष्य रत्नम् समयं ज्ञेयं योगमायामुपायितः” । शरदाः शरदि जाताः इत्यर्थः । आत्तम् इति शब्देन शरदा प्रोक्ता उद्दिष्ट विहितम् वर्षं (इत्थम्) एव ज्ञेयं, न खलु शरदात् उक्तम्—
अनभिधानात् ।

१३४३ । विभाषा रोगात्तपयोः ॥ ४३१३ ॥

दी— । शरदिकः शरदो वा रोग आतपो वा । एतयोः
विभम् ? शरदं दधि ।

The suffix ठञ् as well as the suffix ञच् are attached to the word शरद provided the words, thus formed, stand to qualify a disease or heat (scorching rays of the sun).

नित— । रोगे आतपे वा रोगाभावे शरद इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययः, ञच् प्रत्ययश्च विकल्पेन स्यात् । शरदि जाताः रोगः शरदो रोगः । अतः ञच् । शरदिकः रोगः अतः ठञ् शरदः आतपिकः वा आतपः । एताभ्याम् अन्तर्गतं तु शरदं दधि—
अतः ञच् एव न खलु ठञ् ।

१३४४ । निशाप्रदोषाभ्याम् च ॥ ४३१४ ॥

दी— । वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् ।
प्रादोषम् ।

The suffix ठञ् as well as ञच् are attached to निशा and प्रदोष ।

नित— । निशा इति शब्दात् तथा प्रदोष इति शब्दात् ठञ् प्रत्ययः, ञच् प्रत्ययश्च विकल्पेन स्यात् । निशा रात्रिः । तत्र भवं नैशम् अच् । नैशिकम्—ठञ् । नैशम् तमः । नैशिकः अन्धकारः । प्रदोषो रजनीसुखम् । तत्र भवं प्रादोषम्—अच् । प्रादोषिकम्—ठञ् । “कारणात् ठञ्” (४३११) इति सूत्रेण कारविक्षेपवाचिभ्याम् निशाप्रदोषशब्दाभ्याम् नित्यं ठञ् प्रत्ययं प्राप्ते सति ञच् विकल्पः सिद्धयति ।

१२४५ । षससुट् च ॥ ४।३।१८ ॥

दी— । षस, शब्दात् ठञ् वा स्वात्, तस्य सुडागमश्च ॥

The suffix ठञ् is optionally added to षच्, and सुट् is also inserted between षच् and ठञ् ।

नित— । षच् इति आगामिदिरसंज्ञाचक्रः अन्यशब्दः । तस्मान् "तव मयः" इत्यादी भव्यं ठञ् प्रयोगो विकल्पेन स्यात्, प्रकृतिप्रत्यययोश्च मध्ये तुकागमोऽपि भवति ["विषमस्तः श्रमोऽन्यतरस्याम्" (४।२।१०५) इति सूत्रेण अस्मात् ताप् प्रत्ययोऽपि स्यात्—इति काशिका]

१२४६ । द्वारादीनां च ॥ ७।३।४ ॥

दी— । द्वार, स्वर, व्यत्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फाकृत, स्वादु, शृदु, षस, श्वन, स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शीवस्तिकम् ।

The words here mentioned by Dikshit, constitute the द्वारादि class ; these undergo no Briddhi but instead of it, ऐच् is inserted in the body of these words.

नित— । अस्मान् स्यात् प्राक्, "न दृष्ट्याम् घटाभास्याम् पूर्णौ तु ताभ्याम् ऐच्" (७।३।९) इति सूत्रम् विद्यते । तस्य च अनुवृत्तिरयं अस्ति तेन सूत्रस्यास्य अवसरः—इत्नी उल्लिखितानाम् द्वार, स्वर इत्यादीनां प्रातिपदिकानां वकार वकाराभ्याम् परस्मिन्तस्य अच् मध्ये आद्यस्य अचः स्थाने वृद्धिर्न स्यात् ; अपिच यकार वकाराभ्याम् पूर्वम् सन्तु "ऐच्" इत्याक्ष आगमो भवेत्, ऐच्—इति ऐ ची इति वक्ष्येहवम् । तत्र वकारस्य पूर्वम् ऐकारस्य एव वकारस्य पूर्वम् ओकारस्य आगमो भवति इति बोधानम् ।

तथाहि षच् इति द्वारादीनाम् अन्तर्भूतः प्रातिपदिकः, अस्मान् ठञ् विहितः, सुट् इति आगमश्च, ततः ठञ् परे षच् इत्यस्य वकारान्तःस्थितस्य अकारस्य उद्धमो प्रसक्त्या-
याम् तस्य अनेन निषेधः । अपिच वकारात् पूर्वम् ऐच् इत्यस्य आगमः ।

इत् प्रक्रिया—ञ् + व् + य + स् = यस् । ततः ठञ्—तत् स्थाने इत् । ततः तुट् ; ठकारस्य इत्त्वान् ठञ् इति प्रत्ययात् प्राप्तेन चस्य स्थितिः—“पादाब्जौ टकितौ” (१।१।४६) इति । तेन—ञ् + व् + य + स् (= यस्) + त् (तुट्) + इत् (ठञ्) इति स्थितिः । आद्याकारस्य वृद्धिनिषेधः । षकारात् प्राक् “ऐच्” (षीकारस्य) आत्मन् । तेन ञ् + षी + व् + य + स् (= षीयस्) + त् + इत् इति स्थितिः । ततः शीवस्तिक इति रूपम् । शी भवम् इति शीवस्तिकम् । नः पर सुः । तथाहि भक्तिः—“शीवस्तिकालं विभवो नश्येत्” इति शीवस्तिकस्य भावः इति शीवस्तिकत्वम् । “ऐवम्—” इत्यादिना यस् इत्यच्चात् व्यप् प्रत्ययोऽपि । तेन शोभन् नन्तः इत्यपि । अपिच “यसः तुट्” इति सूत्रे ठञ्प्रत्ययस्य वैकल्पितत्वात् तस्य अपात्तिपक्षे ट्वा ट्वा इति प्रत्ययव्ययमपि स्यात् । तेन शोभन् इति वृत्तानः । स्थितान् वृत्तानी इति ।

१२४७ । सन्धिवेलाद्यातुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ४।३।१६ ॥

द्वौ—। सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालश्रुतिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भव सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः (वा) ॥ सांवत्सरं फलं पर्वणं वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

The suffix ण् is attached to the words सन्धिवेला and some other words comprizing the सन्धिवेलादि list, as well as to words, expressive of some particular season or star. Rest easy.

नित—। सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् इति एतेषां प्रातिपदिकेभ्यस्तथा ऋतुभाः नक्षत्रेभ्यश्च कालश्रुतिभ्यः ण् प्रत्ययः स्यात् शेषिकाः । ठञ् प्रत्ययस्यापवादः ।

ननु ठञ् निषेधेनैव ण्यः प्राप्तिः प्रसज्येत इति किमर्थं सूत्रे ण्य इत्यस्य उल्लेखः अतः नैव लप्यते ! ठञ् प्रतिषेधे “इडाण्डः” इति ङ-प्रत्ययस्य प्राप्तिः स्यात् तदाधनार्थ-

मेव च यो यद्वचस् । सान्धिवेलम् इति । सान्धिवेली पूजा । षट्मी तिथेस्तथा
नवमीतिथेऽस सान्धिवेलायां विहिते या चातदीय-दीप्याः पूजा सा सान्धिवेली पूजा ।
सान्धिवेलायां भवा इत्यर्थः । एवं सन्ध्यायां भवति साध्यः । गीष्मः निदाघकालः ।
तत्र खातम् इति येषुम् । शिशिरः शीतकालः । तत्र जातं शैशिरम् । तैषम्
इति । तिष्या इति कश्चचित् लघवस्य संज्ञा । काश्वदादिभ्यः एव नचवाभिवादि-
प्रातिपदिकेभ्यः षण् स्यात् । अतएव तिष्यानचवोश्च युक्तः कालः इत्यर्थे “नचवोश्च
युक्तः कालः” इति षण् । ततः “सुवपिमेवे” (४।१।४) इति प्रत्ययस्य सुप् ।
तेन तिष्या इति पदम् । अस्य चर्चस्य तिष्यानचवोश्च युक्तः कालः । ततः तिष्यायाम्
(तिष्यानचवयुक्तकाले इत्यर्थः) भवम् इति षण् न सूर्येण षण्—तैषम्, एवं पौषम् ।
संवत्सर इति—फलं पर्येणि च अभिधेये संवत्सर इत्यादि षण् स्यात् शैधिकः,
संवत्सरे भवं संवत्सरं फलम् । एवं संपत्सरं पर्व । ताभ्याम् अन्वतत्
“काशाट् ठञ्” (४।१।११) इति ठञ्—संवत्सरिकम् । संपत्सरिकं यावम् ।

१३४८ । प्रातृष एष्यः ॥ ४।३।१७ ॥

दी— । प्रातृषेयः ।

The suffix एष्य is added to the word प्रातृ (rainy season).

नित— । प्रातृष्यन्दात् एष्यप्रत्ययी भवति शैधिकः । प्रातृत् वर्षाः ।
अतएव पूर्वसुप्रविहितस्य अत्यसोऽपवादोऽयम् । प्रातृषि (वर्षासु) भवः इति
प्रातृषेयः । प्रातृषेयः कलाहकः इति काशिका । कलाहकः = नेचः । तथाहि—“तं
प्रातृषेयम्—” इत्यादि भट्टिकाव्ये ; प्रातृषेयं पातोऽहमित्यादि षष्ठी च ।

१३४९ । वर्षाभ्यङ्क् ॥ ४।३।१८ ॥

दी— । वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । “काशात् साधु पुषात्
पथमानेष्विति साध्वर्थे” (सूत्र—१३८१) ।

The Suffix ठञ् is added to the word वर्षा and we have the
word वार्षिक formed out of it. वार्षिकं वाचः—water proof (?).

मित—। वर्षा शब्दात् ठक् प्रत्ययोः भवति । अतस्त्वोपवादः ।

ननु कश्चिदर्थे चयं प्रत्यय इति चनाधत्ते—कात्यादित्यादिना । “कात्याम् साधुपुष्यत् पञ्चभागेषु” (४।३।४३) इति सूत्रे कात्यायनात् साधु इत्यर्थे प्रत्ययो विहितः । तस्मिन्नेव “साधु” इत्यर्थे चयं वर्षाशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात् । वर्षासु साधु वार्षिकं वाच्यः । वर्षाकालस्य यथा वर्षाकालोचितम् वक्ष्यम् । वाच्यः = वक्ष्यम् । एवम् वार्षिकम् चतुर्लपनम् वर्षाकालोचितम् गातागुणपनम् इत्यर्थः ।

१२५० । सर्वत्राय च तत्त्वोपसं ॥ ४।३।२२ ॥

दी—। हेमन्तादयः स्यात्तत्त्वोपसं वेदलोकायोः । चकारात् पञ्चे ऋत्वयः । हेमन्तम् । हेमन्तम् ।

The suffix चप् is attached to the word हेमन्त in the vedic as well as in the classical literature ; the presence of च in the sūtra, indicates that चप् is also available here ; so we have हेमन्तम् as well as हेमन्तम् ।

मित—। इतः पूर्वम् “हेमन्ताच्च” (४।३।२२) इति सूत्रेण ह्यस्यति । तस्माद्-मानुषातिरस्ति । तेनायमर्थः—हेमन्तशब्दात् सर्वत्र वेदिक-साहित्ये लौकिक-साहित्ये च चप् प्रत्ययो भवेत् शेषितः । चप् प्रत्यये च परि सति हेमन्तशब्दात् तकारस्य धोपः स्यात् ।

“चकारात् पञ्चे ऋत्वयः” । अयमर्थः—“हेमन्ताच्च” इति सूत्रेण ज्ञायते यत् वेदिक-साहित्ये हेमन्तशब्दात् ठक् प्रत्ययः स्यात् शेषितः । अयं ठक् ऋतौ विहितस्य चप् प्रत्ययस्य अपवादः । अस्मिन् सूत्रे तु “सर्वत्राय च—” इति चकारोक्तिः । अस्मात् चकारात् ज्ञायते यत् सर्वत्र वेदे लौकिके च हेमन्तशब्दात् चप् स्यात् ; तस्मात् ऋतौ विहितः चप् अपि स्यात् । एतत् सूत्रविहितस्य चप् सत्त्वात् चत्त्वोपसं चयं विधीयः यत् एतेन चप् प्रत्ययेन तत्कारलोपः स्यात् चत्त्वपि तु तत् न स्यात् । हेमन्तं भवम् इति हेमन्तम्—एतत् सूत्रविहितः चप् प्रत्ययः । हेमन्तं भवम् इति हेमन्तम्—चत्त्वम् । हेमन्तं वाच्यः । हेमन्तं पुष्यम् ।

“हेमन्तिकम् इति भाषायाम् अपि ठक् कर्त्तुम्”—इति प्रायिका । तेन हेमन्तिकं, हेमन्, हेमन्तम् इति त्रीणि कृताणि ; हेमन्तिकं धन्यम् ।

१३५१ । सायं चिरं प्राङ्गे प्रगेऽप्येभ्यस्तुट् च

॥ ४।३।२३ ॥

दी— । सायम् इत्यादिभ्यस्तुट् भ्योऽप्येभ्यश्च काल-
वाचिभ्यस्तुट् लौस्तस्यायोस्तुट् च । तुट् प्रागनादेशः । अनद्यतने
इत्यादि निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राङ्ग-
प्रगयोरेदन्तत्वम् निपात्यते ; प्राङ्गेतनम्, प्रगेतनम् । दीधातनम् ।
दिवातनम् ।

The suffixes ट् and ट् are attached to the four words
सायं चिरं प्राङ्गे and प्रगे all implying time, and to other indeclinable
words ; before these suffixes तुट् is also inserted as an आगमः ।

नित— । सायं इति मकारान्तम् अव्ययम् । अर्धन्तु—दिवाकालः । चिरम्
इत्यपि मकारान्तम् अव्ययम् प्राङ् इति प्रग इति पदाभ्याम् निपातनं न एकारः घञात्,
ततः प्राङ्गे इति प्रगे इति एकारान्तम् अव्ययद्वयं सिद्ध्यति । इत्यपि प्रातःकालवाचि ।

एतेभ्यः कालवाचिभ्यः चतुर्माशेषा अभ्यभिगोऽपि अव्ययेभ्यः ट् ट् इति
प्रत्ययौ सः । प्रत्यये सति एभास्तुट् इति च आगमोभवेत् । सायं भवः इति
सायन्तनम् “सायन्तनी तिथिः पुष्पा ।” चिरन्तनम्, प्राङ्गेतनम्, प्रगेतनम्, अव्ययेभ्यः
शेषा—दीधातनम्, दिवातनम् ।

ननु “आद्यकौ ठक्कौ” (१।१।७६) इति तुनिर्देशात् तुट् इत्यस्य पदस्य
आदी एव स्थिति युक्ता, अथ तर्हि “सायम्” इत्यादिः परमेव तस्य स्थितिः ? उच्यते—
प्रत्ययस्य आदी एव तुट् स्थितिः घञात्, न खलु पदान्तोपि “अनद्यतनं लङ्”
(४।२।११) इति सूत्रे आश्रयः “अनद्यतनम्” इति पदं स्वीकरोति । तत्र च तुट्
प्रत्ययस्य पदस्य अन्ते च आगमः । अतः मन्तेन अनद्यतन पदस्य स्वीकरणेन

आप्यते यत् गुटः ईदृशमेव स्थितिरुक्ता । सायनादीनां अव्ययत्वादपि प्रत्ययि चिह्नं
सति तेषामस्य सर्वं यत् पुनरुक्तं तत् चिह्नम् ।

दो— । चिरपक्तुपरारिभ्रस्त्री यक्तव्यः (या) । चिरत्नम् ।
परत्नम् । परारिन्तम् ।

नित— । चिर परत् परारि इति एतेषाः जप्रत्ययः स्यात् । चिरत्नम् । परत्
विगतवर्गः । तत्तत्त्वं परत्नम् । परारि—विगतवर्गात् पूर्व्ववर्ग—तत्तत्त्वं परारिन्तम् ।

दो— । प्रगृह्य गलोपश्च यक्तव्यः (या)—प्रत्नम् । कुन्दसि एव ।
अगृदिपसाळिडमन् । अगिन्मन् । आदिमन् । पश्चिमम् ।

नित— । अय आदि पश्चात् इति एतेषाः क्तिन्प् स्यात् । अगिन्मन्, आदिमन्,
पश्चिमम्, इदं भागवतिसम्मतम् ।

दो— । अन्ताच्च । अन्तिमम् ।

नित— । अन्ताच्च क्तिन्प् स्यात् इति जयादिव्यक्तम्—अन्तिमम् ।

Eng.—Easy.

१३५३ । विभाषा पृथ्वाङ्परान्ताभ्याम् ॥ ४।३।२४ ॥

दो— । आभ्यां व्युद्युक्षौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् ।
पृथ्वाङ्गतनम् । अपराङ्गतनम् । “पकास्तमेविति अलुक्” ।
पृथ्वाङ्गः सोढोऽस्तेति विगृहे तु पृथ्वाङ्गतनम् । अपराङ्गतनम् ।
पौर्वाङ्गिकम् । आपराङ्गिकम् ।

The suffixes ट्ठि and ट्ठञ् are optionally added to पृथ्वाङ् and
अपराङ् and गुट् is, of course, inserted between these words and
the said suffixes ; instead of ट्ठि and ट्ठञ्, टञ् may also be
attached to these.

नित— । अङ्गः पूर्व्वः पूर्व्वभागः इति पूर्व्वोऽङ्ग, एवं अङ्गः अपरः, अपरभागः
इति अपराङ्गः । एताभ्याम् पृथ्वाङ्गपरान्ताभ्याम् विकल्पेन ट्ठि ट्ठञ् इति प्रत्ययौ
भवतः । गुट्, तयोरागमः स्यात् । “काणाद्, ठञ्” (४।३।२१) इति ङङि नित्यं

सति अनेन विकल्पवचनम् । तेन पदे ठञ् अपि भवेत् । पूर्वार्द्धे भवम् इति पूर्वार्द्धे-
वचनम् । अवराद्धे भवम् इति सप्तम्या अस्तुक् अपि ।

अनु सप्तम्या एव अस्तुक् स्यात्, यदा तु न सप्तमी विभक्तिर्दृश्यते तदा किं भवेत्
इति चेत्—उच्यते । पूर्वार्द्धः कीदृश इति विषये तु पूर्वार्द्धवचनम् इति स्यात् । एवम्
अपराद्धवचनम् । “सीदः” = सङ्घातोक्तं प्रत्ययः ।

उजि—दीर्घादिकम् । आपराद्धिकम् । तथाहि—“इः कार्यमप्य कुर्वीत,
पूर्वार्द्धे आपराद्धिकम् ।”

१२५४ । तत्रजातः ॥ ४।३।२५ ॥

दी— । सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थे अणादयोवाद्यस्य सृजः ।
सृजे जातः सौत्रः । सौत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ।

Suffixes चञ्, च etc are attached to words of the seventh
case-ending to denote something born there. Srughna stands
for the name of a city and one who is born there is सौत्रः—
with the suffix चञ् attached to सृज् ।

मित— । “तव” इति सप्तमो । सप्तमीसमर्थान् सप्तमीविभक्त्यान्तान् । तस्मिन्
स्थाने जातः इति अर्थे द्वौ सप्तमीविभक्त्यान्तान् स्थानवाचकशब्दात् यथाशिक्षितम्
अवप्रभृतयो वप्रभृतयश्च प्रत्ययाः भवन्ति । सृजः इति द्वैवाचिभ्यः । तव जातः
इति चञ् सौत्रः । एवम् उत्तरे द्वौ जातः सौत्सः । राष्ट्रि भव इति राष्ट्रियः
राजग्राहः । “राजग्राहान् राष्ट्रियः” इति । एवम् अवारपारीणः, मावुरः । गान्धः ।
शमीकः । शकलिकः । लक्ष्मणः जातः सौक्ष्माणः । क्राद्धिकः इत्यादि ।

१२५५- । प्रातृण्य ॥ ४।३।२६ ॥

दी— । एषास्य अपवादः । प्रातृविजातः प्रातृविजः ।

The suffix ठप् is attached to प्रातृ (the rains) to denote
something born in the season. It bears the suffix एच ।

नित—। प्राश्वि जात इत्येतस्मिन् अर्धे आश्वत् इत्यच्चात् ठप् प्रत्ययः स्यात् अयं च प्रत्ययः “प्राश्व एवाः” इति (४।३।१७) विहितस्य एवाप्रत्ययस्य अपवादः ।
प्राश्वि जातः इति ठप् प्राश्विकः । ठप् प्रत्यये पकारस्तु सदाशादिर्बह्वक्षर-
विशेषोच्चापनाय ।

१३५६ । संज्ञायां शरदो युज् ॥ ४।३।२७ ॥

दी—। ऋत्वणोऽपवादः । शरदकाः दर्भविशेषा सुप्त-
विशेषाश्च ।

The suffix युज् (a bar to अच् sanctioned by सन्धिवेलाहान्यसर्वभ्यो
—४।३।२६) is attached to the word शरद् provided that the
word thus formed stands as a proper name.

नित—। शरदिति शब्दात् सप्तमीसमवात् तदजातः इति एतस्मिन् अर्धे युज्
प्रत्ययो भवेत्, प्रत्ययनिष्पन्नशब्देन चेत् संज्ञा गम्यते । अयं प्रत्ययः “सन्धिवेलाहान्य-
न्यसर्वभ्योऽय्” ४।३।२६ इति अस्मै विहितस्य अप्योपवादः । शरदिजाताः शरदकाः
—दर्भविशेष-सुप्तविशेषाश्च दर्भविशेषस्य सुप्तविशेषस्य च शरदका इति संज्ञा । दर्भः
कुशः । संज्ञायाम् इति किम् ? शरद् युज् । “शरदोत्पुष्पमञ्जिकाः”—
इति शीतज्ञानवर्तकः ।

१३५७ । उत्तरपदस्य ॥ ७।३।१० ॥

दी—। अधिकारीऽयम् । “हनस्त—” इत्यच्चात् प्राक् ॥

All rules, that come after this and are placed before the
rule “हनसोऽचिच् पलोः” (७।३।२) will affect only the last member
of the word (i. e. of the compound word).

नित—। “हनसोऽचिच् पलोः” (७।३।२) इति सूत्रात् प्राक् एतन् श्वम्
यथा “उत्तरपदस्य” इत्ययमधिकारः । अच्चात् सूत्रात् परं “हनसोऽचिच् पलोः” इति
सूत्रात् पूर्वं च यत् कार्यं वक्तव्यं, यत् तु समसस्य पदस्य नक्षो उत्तरपदम् एव अधिकृत्य
वर्तते, न यत् पूर्वपदम्—इति सरलार्थः ।

१३५८ । अवयववाहोः ॥ ७३१११ ॥

दो— । अवयववाचिनः पूर्वपदात् ऋतुवाचिनोऽध्यामा-
देरचोब्रुहिः स्वात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्वार्थिकः
अपरहमनः । अवयवात् किम् ? यर्थासु वर्णासु भव पूर्व-
वार्थिकः । ऋतोर्हृदिभद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वम् ।
इह तु न । अवयवस्याभावात् ।

The first among all the vowels contained by a word denot-
ing a season and having another word expressive of a part
—prefixed to it, takes its Briddhi substitute whenever a
suffix that has अ, ए, or क (to be) &c comes after it.

नित— । अवयववाचिनः अंशवाचिनः भागवाचिनः इत्यर्थः । “पूर्वपदात्”
इत्यस्य विशेषणमेतत् । अवयववाचि यम् पूर्वपदम् तस्मात् इत्यर्थः ।

यदि कस्यचित् ऋतुवाचिनः पदस्य समस्तस्य पूर्वपदे अवयववाचि पदं क्वचित्
तिष्ठति, तर्हि ऋतुवाचिपदस्यैव धी श्वरवर्णा आसन्ते तेषाम् आद्यस्य एव अक्षः उक्तिः
स्वात्, जिति, णिति, किति च तद्धितप्रत्यये परे । पूर्वं वर्णाणाम् इति पूर्ववर्णाः—
एकदेशि समाश्रयः । वर्णाणां पूर्वभागः इत्यर्थः । अत्र पूर्ववर्णा इति समस्तस्य
(ह्रतसमाश्रयस्य) पदस्य पूर्वभागे यः पूर्वशब्दः स ऋतु अवयववाचो, एवम्
अन्तरभागे यो हि वर्णाशब्दः स ऋतु ऋतुवाचो । ततः पूर्ववर्णाशब्दान् तदभवः
इत्यर्थे “वर्णाशब्दक” (४।१।१८) इति ठक् प्रत्ययः । कृते च ठक् प्रत्यये, तस्य
प्रत्ययस्य “किञ्चात्” अनेन सूत्रेण पूर्ववर्णा इति शब्दाभागीतस्य ऋतुवाचिनः
वर्णा इत्यस्य अर्था मध्ये यः एतन् आद्योऽयं वकारपरस्मितोऽकारवत्तस्य इतिर्भवति
—तेन पूर्वार्थिकः । वर्णाणां प्रथमभागे जातः इत्यर्थः । एवम् अपरहमनः ।
हमन्तस्य अपरभागः इति अपरहमन्तः । हमन्तस्य पञ्चाङ्गागः इत्यर्थः । तदभवः
इति “तर्वाण् च तलोपश्” (४।३।१२) इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः
तलोपश् । ततोऽण्प्रत्ययस्य “णित्वात्” एकारस्य च अर्था मध्ये आद्यत्वात्

तस्यैव अनेन एतेषां तद्धितः । ततः अयस्सुभनम् इति पदम् । हेमन्तस्य परभागे उत्त-
पत्तमित्यर्थः ।

पूर्वासु वर्षासु भवः इति पौर्वर्षाधिकः । “तद्धिताद्योत्तरपदसमाहारश्च” इति
(१११५१) समासः । अत्र पूर्वशब्देन वर्षाणाम् अवयवो न गण्यते, अपितु पूर्व-
काखीनाः (पूर्वस्मिन् वर्षे स्थिताः) वर्षाः एव । तेन अत्र पूर्वशब्दस्य न अवयवत्वम् ।
ततः “कावाट् ठञ्” (४ १११) इति ठञ् प्रत्ययः । तेन आदिस्वरस्य वृद्धौ सत्वान्
पौर्वर्षाधिकम् इतिरूपम् । पूर्वशब्दस्य अवयवत्वाभावात् “अवयवाहृतौ” इति सूत्रस्य
अव्याप्राप्तिः ।

अनु पौर्वर्षाधिकः इत्यत्रापि “पूर्व” इत्यस्य पूर्वपदत्वम् तथा “वर्षा” इत्यस्य च
उत्तरपदत्वम् इत्यति तद्धिं कथम् न “उत्तरपदश्च” (अ१११) इति उत्तरपदविधिना
“अवयवाहृतौ” इति उत्तरपदस्य वर्षा इत्यस्य आदेरचोवृद्धिर्न स्यात् इति चेत्—न ।
“वृद्धौ” ऋतुवाचिपदस्य “वृद्धिमहिषौ” आदिस्वरवृद्धिविधानि “अवयवानाम्”
अवयववाचिपूर्वपदानां एव इति “तदन्तविधिः” उत्तरपदविहिता व्यवस्था “पूर्वञ्” ।
अयमाशयः—यदा उत्तरस्य ऋतुवाचिपदस्य आदिस्वरवृद्धिरिष्टा तदा अवयवपूर्वपद-
स्यैव तस्य, न स्यात् अन्यपूर्वपदस्य । “पूर्वर्षाधिकम्” इत्यत्र अवयववाचि पूर्वपद-
त्वात् वर्षा इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः, परं पौर्वर्षाधिकम् इत्यत्र तु पूर्वशब्दस्य अवयव-
त्वाभावात् न वर्षा इत्यस्य आदिस्वरवृद्धिः । पौर्वर्षाधिकम् पूर्ववत्सरे वा; वर्षाः
तासु जातम् इत्यर्थः ।

१३५८ । सुसर्वाङ्गजनपदस्य ॥ अ११२ ॥

द्वौ— । उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः ।
जनपदतदवध्योरिति वृज् । सुसर्वाङ्गदिक् शब्देभ्यः जनपद-
स्येति तदन्तविधिः ।

The first of all the vowels comprised by a word, expressive
of a particular tract of inhabited land (जनपद)—takes its
Bridhhi substitute before a तद्धित suffix from which अ, ऋ, or ऋ

elides, provided the self same word stands as the last member of a compound—formed with either सु, or सर्व, वा चर्व; as सुपाञ्चालकः ।

मित— । सु, सर्व, चर्व इति एतेभ्यः उत्तरस्य जनपदवाचिनः उत्तरपदस्य अक्षान् आदेरचः इतिः स्यात् जिति, किति, किति च तद्धिते परे । सुपाञ्चाले भवः इति “जनपदतत्पदीय” (४।१।११४) इति ब्रज् । सुपाञ्चालकः, एवं चर्वपाञ्चालकः ।

“सुर्वादिक्कम्यभ्यः” इति, एतत् भाष्ये दृश्यते । एतेभ्यः सह जनपदवाचिनः पदस्य संज्ञासः स्यात् तेन जनपदवाचिनः षञ् उत्तरपदस्य । ईदृशम् उत्तरपदस्य आगम्य अर्वा मधी आद्यस्य अचो इतिः प्रवर्त्तते ।

१३६० । दिग्योऽमराणाम् ॥ ३।३।१३ ॥

दी— । दिक्षाचक्षात् जनपदवाचिनोऽद्विः । पूर्वपाञ्चालकः । दिग्यः किम् ? पूर्वपाञ्चालानाम् अयं पूर्वपाञ्चालः । अमराणां किम् ? पूर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The first of all the vowels—comprised by any word—expressive of a country—save मद्र, takes its Briddhi substitute before a तद्धित suffix from which ज, य, or व elides, provided the self-same word stands as the last member of a compound formed with a word that stands for the name of a particular quarter of the horizon.

मित— । दिक्षाचक्षत् उत्तरस्य जनपदवाचिनः मद्रवर्जितस्य अक्षान् आदेरचो ऋद्धिर्भवति तद्धिते जिति किति किति च परतः । पूर्वपाञ्चाले भवः इति पूर्ववत् ब्रज्—पूर्वपाञ्चालकः । एवम् अपरपाञ्चालकः । दिग्यः इति किम् ? पूर्वपाञ्चालानाम् इति पूर्वपाञ्चालः । पूर्वः अयं श्रेष्ठ इत्यर्थः । तेषाम् अयं तत् इति वा पूर्वपाञ्चालकः । एवं आपरपाञ्चालकः । अमराणाम् इति किम् ? पूर्वमद्रः, आपरमद्रः—अत्र “मद्रेऽपीडम्” (४।१।१०८) इति ब्रज् ।

ननु "योगविभाग" इति । एकस्मिन् एव विधये अत्र कथम् सूत्रद्वयं कृतम् ? एकमेव सूत्रेण कार्यं चितिः स्यात् इति चेत् ? अथवति—योगविभागः सप्तराशे इत्यनेन । परस्मिन्नेव "प्राची ग्रामनगराणाम्" इति सूत्रेण सप्त अस्मन् अनुवर्तिनः सन्त्यस्यो ऽस्ति इति तेनेव अस्मन् सूत्रस्य "सु सर्वाङ्गीजनपदस्य" इति सूत्रात् इत्येकं कृत्वा दृष्टेयम् ।

१३६१ । प्राची ग्रामनगराणाम् ॥ ७३१॥१४ ॥

टी— । दिशः परिषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनां च अङ्गनाम् अवयवस्य च वृत्तिः । पूर्वेष्टुकामशस्यां भवः पूर्वेष्टुकामशमः । नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः ।

Words, expressive of towns and villages of the east, takes their Briddhi substitute before a तद्धित suffix of the जित्, कित् वा गित् class, provided themselves form the last member of a compound the first member of which stands for the name of particular quarter of the horizon.

नित— । प्राची देशे स्थितानां ग्रामानां नगराणां च दिशः परिषां अचानादीरणी इतिर्भवति तद्धिते चिति, चिति, किति च परतः । पूर्वेष्टुकामशमी इति कश्चित् पूर्वेष्टीयः ग्रामः । "दिक्, षण्णिसंज्ञायाम्" (१११५०) इति स्मृतः । तत्र भवः इति अर्थः पूर्वेष्टुकामशमः । इदं ग्रामस्य उदाहरणम् । एवं अपरैष्टुकामशमः । पूर्वकाचसप्तिकायां भवः इति पूर्वकाचसप्तिकाः । एवं अपरकाचसप्तिकाः ।

पूर्वकित् पाटलिपुत्रे भवः इति पूर्वपाटलिपुत्रकः । अत्र पुनः प्रत्ययः । नगरस्य उदाहरणमिदम् । एवं अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकित् काव्यकुक्षे भवः इति पूर्व काव्यकुक्षः, एवं अपरकाव्यकुक्षः ।

१३६२ । पूर्वदिपराटार्द्धमूलप्रदीपावस्तराङ्गम् ॥ ४३१॥१८ ॥

टी— । पूर्वदिक् । अपरादिक् । आर्द्धिकः । मूलकः । प्रदीपकः । अवस्तरकः ।

The suffix *हुन्* is added to पूर्वाञ्च, अपराञ्च, आर्द्रा, सूक्ष्म प्रदीप and अवसर, in the sense of "born or produced there or at that period," provided a proper noun is implied by the new word thus formed.

नित—। पूर्वाञ्चादिभ्यः शब्देभ्यो हुन् प्रत्ययो भवितु "तत्र जातः" इति एतद्धिन् निबध्ने स'हायान् प्रत्ययानायाम् । पूर्वाञ्च' भवः पूर्वाञ्चकः । अपराञ्च' भवः अपराञ्चकः । "निभावा पूर्वोच्चापराञ्चाभ्याम्" (४।३।२४) इति सूत्रस्य अपवादः अवयम् । आर्द्रायां भवः आर्द्रकः । सूक्ष्मायां जातः सूक्ष्मकः । मन्त्रवेद्याः विहितस्य अङ्गप्रत्ययस्य अपवादः । प्रदीप'भवः प्रदीपकः । "निमाप्रदीपाभ्याम् च" (४।३।२४) इत्यस्य अपवादः । अवसर' भव इति अवसरकः । तत्रभवः इति विहितस्य अवसः अपवादः स'हायां एते प्रत्ययाः । अवस'हायां तु यत्नापत्तेः टङ्प्रत्ययः प्रत्यया भवन्ति ।

१३६३ । पथः पन्थ च ॥ ४।३।२८ ॥

दी—। पथि जातः पन्थकः ।

The suffix *हुन्* is attached to पथिन् in the sense of तत्र जातः barring the suffix चच् and before the suffix this पथिन् is changed into पन्थ ।

नित—। तत्रजातः इति एतद्धिन् चर्धे पथिन् इत्यच्चात् हुन् स्यात् । अव' अङ्गप्रत्ययस्य अपवादः । हुन्प्रत्ययस्यविधीयेन च पथिन् इत्यस्य स्थाने पन्थ इत्यादिभ्यो भवति । अस्मिन्निष्ठो निर्देशः शेषः । पथि जातः पन्थकः ।

१३६४ । अमावास्याया वा ॥ ४।३।३० ॥

दी—। अमावास्याकः । आमावास्याः ।

In the aforesaid sense, *हुन्* is optionally added to अमावास्या ।

नित—। तत्र जातः इति एतद्धिन् चर्धे अमावास्याव्यादात् विकल्पेन व नृप्रत्ययो भवितु । अमावास्यायां जातः इति व नृ अमावास्याकः । वृजोऽप्राप्तिपक्षे तु "लम्बि-
वेद्यापुस्तनचलेभ्योऽङ्" इति (४।३।२६) सूत्रेण चच् । दिन आमावास्या इति रूपम् ।

“एकदेशविवर्तितमपि अन्त्यवक्ष्यति” इति आयात् अमावस्याशब्दादपि अन्त्यात्—
अमावस्याः कृन् अपि अमावस्याः ।

१३६५ । अ च ॥ ४।३।३१ ॥

दी— । अमावास्याः ।

In the aforesaid sense the suffix च may be added to
अमावास्या ।

मित— । पूर्वोक्तं खलु विषये अमावास्याशब्दात् “अ” इति प्रत्ययोज्ञेयं इष्टं ।
पूर्वेषु कृन्, अच् च । अयं हि तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावस्यायो भव इति
अमावास्याः । स्पष्टार्थं सर्वं एकधीकृत्य अत्र निष्पद्यते यथा—

अमावास्या शब्दात् कृन्—अमावस्याः । अमावस्या शब्दात् कृन्—अमावस्याः ।

अमावास्या शब्दात् अच्—अमावास्याः । अमावस्या शब्दात् अच्—अमावस्याः ।

अमावास्या शब्दात् अ—अमावास्याः । अमावस्या शब्दात् अ—अमावस्याः ।

१३६६ । सिन्धुपकराभ्याम् कन् ॥ ४।३।३२ ॥

दी— । सिन्धुकः । कच्छादधि, मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते ।

अपकरकः । औत्सर्गिकेऽपि प्राप्ते ।

In the aforesaid sense the suffix कन् is taken by सिन्धु and
अपकर ।

मित— । प्रागुक्तं ज्ञेयार्थं सिन्धुशब्दात् अपकरशब्दाच्च कन्प्रत्ययो भवितुं ।
सिन्धुजात इति सिन्धुकः । “कच्छादिभारत” (४।१।१३३) इति सिन्धुशब्दादधि
प्राप्ते, तथा “मनुष्यतस्ययो बुद्धि” (४।१।१३४) इति मनुष्ये अभिधीये बुद्धि प्राप्ते,
अनेन कन् विधीयते । कन्—सिन्धुकः । बुद्धि—सैन्धवः । अच्—सैन्धवः ।
एवम् अपकरशब्दात् औत्सर्गिके तद्वजात इति (एतच्चिन् अर्थे सामान्येन विहिते)
अधि प्राप्ते कन् अनेन विधीयते—तेन अपकरकः ।

१३६७ । अणचौ च ॥ ४।३।३२ ॥

दी— । अणमात् सः । सैन्धवः । आपकरः ।

The words *सिञ्ज*, and *अपकर* take the suffixes *चञ्* and *अञ्* respectively after them in the aforesaid sense.

नित—। पूर्वोक्ते हि विषये सिञ्जशब्दात् चञ्, तथा अपकरशब्दात् अञ्, स्यात्। औन्वयः। अपकरः। पूर्वोक्तेण कर्मप्रत्यये प्राप्ते अनेन एतयोर्विश्रानम्।

१३६८। अविष्टाफण्गुण्यनुराधाव्यासितिवामुनर्वसुहस्त-
विशाखायाङ्गावङ्गाज्जुक् ॥ ४।३।३४ ॥

दी—। एभ्यो नञ्प्रत्ययविभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य जुक् स्यात्।

All suffixes attached to the words enumerated in the sūtra in the sense "तदजातः" elide.

नित—। अविष्टा, फण्गुणी, अनुराधा, व्यासति, तिञ्, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अङ्गाया वङ्गा इति एतेभ्यः "तदजातः" इति एतस्मिन् चर्ये विहितानां चर्वादीनां प्रत्ययानां जुक् स्यात्।

१३६९। जुक् तद्धितलुकि ॥ १।२।४८ ॥

दी—। तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्योपसर्गस्य जुक् स्यात्। अविष्टासु जातः अविष्टः। फण्गुनः इत्यादि।

In case of a *तद्धित* suffix eliding, the feminine suffix that passes by the term *उपसर्जन* (on account of its being relegated to a subordinate position) is dropped.

नित—। "तौस्त्रिभ्योऽपसर्जनस्य" (१।२।४८) इति सूत्रात् परमेषु त्रयसु दत्तं। सूत्रान् तच्चात् षोडशभिर्भवन्त्यस्य "लौ" इत्यस्य तथा "उपसर्जनस्य" इत्यस्य च अथ चतुर्धनिरुक्तिः, तेषामयमर्थः आयाति—"तद्धित लुकि" तद्धितप्रत्ययानां लुकि प्राप्ते सति, "उपसर्जनस्य" उपसर्जनौभूतस्य स्त्रीप्रत्ययस्य जुक् स्यात्। उपसर्जनम्

बीबीभूतम्, विशेषणीभूतम् इत्यर्थः । यदा कश्चित् शब्दः समासे अपभ्रान् भवति, तदा स उपसर्जनसंज्ञा भवति ।

यथा चत्वरपदमभानकतुष्टयः । अतएव तत्पुरुषे पूर्वपदस्य अपभ्रान्तम् । तेन अस पूर्वपदमेव उपसर्जनसंज्ञा गच्छति । पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्म इति तद्धितार्थ-विगुप्तमासः । स च समासः द्विपदाः—तद्धितार्थविगुः—वाच्यः, कियते—प्रदा तद्धितार्थं विहितः कश्चित्प्रत्ययविहितः । “विहितः” इति कथ्यते—प्रदा इयोः भावीः अपभ्रान् पुमान् इति हेमाद्रयः, एवं यदा तद्धितार्थं विहितस्य प्रत्ययस्य “विगीर्तुमनपत्य” (४।१।५८) इति लुक् भवति, तदा स “वाच्यः” इति प्रोच्यते । पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्म इति अस तद्धितार्थविगो विहितस्य प्रत्ययस्य “विगीर्तुमनपत्य” इति लुक् भवति ।

किञ्च अत्र विवक्षितं तद्धितार्थं विहितं यः प्रत्ययः, स तिष्ठतु यः, तस्य लुक् स्यात् वा, तस्यैव एव चर्चः प्राधान्यं प्राप्नोति तेन पञ्चइन्द्राण्यः देवताः अस्म इति समुदयेन यः खलु अन्यपदार्थः (समसामान्येभ्यः पदार्थेभ्यः अविरिक्त पदार्थः) अस्योक्तः स एव प्रधानं (मुख्यं), अन्ये खलु (समसामान्याः पदार्थाः) अपभ्रान् (बीभ, विशेषणम्) । अतएव समसामान्यपदानां अन्तर्भूतस्य इन्द्राणीति स्त्रीविहितस्यपदस्य अपभ्रान्तम् अतएव इन्द्राणीति पदम् उपसर्जनम् । यथा खलाम् अतिश्रान्तः इति उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य खल इति शब्दस्य गीर्तयोरुपसर्जनस्य इति सूत्रेण क्लृप्तं स्यात्, एवम् अत्रापि “इन्द्राणी” इति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य उपसर्जननीभूतस्य शब्दस्य—“लुक् तद्धितं लुकि” इति सूत्रेण—तद्धितप्रत्ययस्य “विगीर्तुमनपत्य” इति लुकि सति—लुक् स्यात् । लुकि च स्त्रीप्रत्ययस्य “पठेत्” इति रूपम् । एवम् अविष्टादिसूत्रं अपि विधीयते यत् अविष्टादिभ्यः विहितस्य क्तात्थं प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तस्य लुपि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यपि लुक् भवेत् । अविष्टासु जातः इति “अन्वितादस्य तु नक्षत्रेभ्योऽण्” (४।१।५९) इति सूत्रेण अण् । तस्य च “अविष्टादि—(४।१।३४) सूत्रेण लुक् । अविष्टासु जातः इति वाक्येन यः खलुः जातः स एव अस्योक्तः अतएव अविष्टा इत्यस्य उपसर्जनम् । तेन उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययस्य अविष्टा इत्यस्य आकारस्य चनेन सूत्रेण लुक् स्यात्—तेन अविष्टः इति रूपम् । एवं फलान्ता जातः

फल्गुनः । एवं चतुराक्षः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, उषः, विज्याः, आषाढः, बहुलः, (कृष्णपक्षः), सर्वस्य खलु तत्तजातः इत्यर्थे प्रत्ययस्य कृत्, लुकि सति चपस्यर्चन स्त्रीप्रत्ययस्यपि यथायोग्यं लुक्, च । फल्गुनः चम्पुनः । स्वाते चानि “फालगुनी भावे चाज्जुने” इति । पुनर्वसुः वररविः ।

दी— । चित्रारिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ।
चित्रायां जाताचित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्धित
लुक्कौत्सिलुकि कृते पिप्यव्यादेराकृतिगणत्वात् पुनर्लुक् ।

मित— । चित्रा रेवती रोहिणी इति एतेभ्यः एतेभ्यः, तद्धितप्रत्ययस्य लुकि, तया तन्निमित्तकै चपि स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि सति, ये सन्ताः जायन्ते, ते स्त्रीलुकि एव । ते स्त्रीलुकि एव कर्त्तव्यं न खलु पुंलुकि । तेन चित्रायां जाता इति तद्धितलुकि, स्त्रीप्रत्ययलुकि न यत् पक्षे “चित्रम्” इति भवति, तस्य पुंलि प्रयोगाभावात् स्त्रीलुकि एव सङ्गच्छम्—चतएव चित्रा इति सङ्गच्छम् । “चत्रायत टाप्” (४।१।४) इति आप् । एवं रेवत्यां जाता रेवती, रोहिण्यां जाता रोहिणी । तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यपि लुकि सति “विदगीरादिभ्यश्च” (४।१।४।१) इति गीरादिषु पाठात् लौक् इति कारिका । पिप्यतादिगणस्य आकृतिगणत्वात् तत्रैव जनयोः पाठसम्भवात् लौक् इति स्त्रीसाम् दीक्षितः । पिप्यव्यादिगणस्य गीरादिगणस्यैवैवास्तर्भुक्तः ।

१३७० । फल्गुन्याषाढाभ्याम् टानौ वक्तव्यौ । (धा) ।

दी— । स्त्रियाम् इत्येव । फल्गुनी । अषाढा ।

मित— । फल्गुनी अषाढा इति एताभ्याम् कृत्, टः चप्, च प्रत्ययः स्यात् स्त्रियाम् । फल्गुन्याम् जाता इति फल्गुनी (टप्रत्ययः) । एवं अषाढा (चप्प्रत्ययः) ।

१३७१ । अविष्ठाषाढाभ्याम् ङण् वक्तव्यः ।

दी— । अस्त्रियामपि । अविष्ठीयः । आषाढीयः ।

मित— । अविष्ठा अषाढा इति एताभ्याम् ङण्, स्यात् स्त्रियाम् अस्त्रियामपि । अविष्ठायां जातः इति अविष्ठीयः । आषाढाम् जातः इति आषाढीयः । एवं स्त्रीलुकि—अविष्ठीया । आषाढीया ।

१३७२ । जी प्रोष्ठपदानाम् ॥ अ३।१८ ॥

दी— । प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्य अचामादेरचो वृत्तिः स्यात् जातार्थे जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो भाष्य-
वकः । जी इति किम् ? प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचन-
निर्द्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते । भाष्यपादः ।

The first of all the vowels contained in the latter half of the word प्रोष्ठपद् (also in भाद्रपद् etc) takes its Briddhi substitute before any तद्धित suffix that slides अ, ण, or क ।

नित ।—ज इति जन्धातीर्कः । पूर्वपदं विनापि अचामादेरचो सूत्रावयवत्वात् ।
जा जातः । जी जाते जातार्थे इत्यर्थः । “ज इति जातार्थो निर्द्देश्यते” इति
काशिका । जातार्थे विहितो यकक्षितकश्चिन् इति णिति किति च प्रत्यये परे प्रोष्ठपदानाम्
उत्तरस्य (उत्तरभाष्यस्य) अचो मध्ये अचामादेरचो वृत्तिः स्यात् । प्रोष्ठपदा जात नचवच् ।
प्रोष्ठपदासु जातः इति “सन्धिषेतादुत्तुनचवभेदीऽच्” (४।१।६) इति आच् । अणि
च अनेन सूत्रेण प्रोष्ठपदा इति शब्दान्तर्गतस्य सत् उत्तरपदम् तस्य अचो मध्ये य
आवच् तस्य वृत्तिर्जातार्थे इति प्रोष्ठपादः । जातत् अण्यणिच् अचो विहिते प्रत्यये
परे तत् न स्यात्—यथा प्रोष्ठपदासु भव इति प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदानां इति बहुवचन
निर्द्देशेन स्यादनेन सत् प्रोष्ठपदपञ्चाशद्भाद्रपदशब्दस्य अपि गृह्यते यथा “सप्तमीशौचः”
इति सूत्रे बहुवचनगृह्यात् पर्यायशब्दानां गृह्यत्वम् । तेनायं भाद्रपदशब्दस्यपि
गृह्यतो वृत्तिर्भवति । तेन भाद्रपदासु जातः इति भाद्रपादः । अचामादेरचो—“प्रोष्ठपादी
षेचो अचामादेरचो विधीयते” इति काशिका । “प्रोष्ठपादीवाचकः” इति भाष्यवृत्तिः ।

१३७३ । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥४।१९॥

दी— । एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य कुक् स्यात् । गोश्वानः ।
गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ऋत्वत्वम् ।

Any तद्धित suffix, attached to any word ending in स्थान or
to गोशाल or to खरशाल slide, provided they imply the sense of
“सप्तजातः ।”

नित—। स्यान्नात्मात् प्रातिपदिकान् गोष्ठाक्षमन्नात् खरशाक्षमन्नाच्च विहितस्य
तद्विप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोष्ठ्याने जातः इति गोष्ठ्यानः । एवं चक्षुस्त्वानः ।
नवां यात्रा योयालम् । खराणां यात्रा इति खरयालम् । खरः उष्ट्रः । "विभाषा-
सिनासुराच्छाया शालानिशानां" (१।४।१८) इति नपुंसकस्त्रित्वम् । ततः "इक्षी
नपुंसके प्रातिपदिकस्य" (१।१४०) इति ङञल—तेन गोष्ठात् खरशाक्षम् इति
ङपम् । तत्र जातः इति तद्विलुप्तिर्गोष्ठात् । एवं खरयालः ।

१३०४ । वत्सशालाभिजिदम्बयुक् शतभिषजो वा

॥ ४।१।१६ ॥

दी—। यभ्यो जातार्थे लृग्वा स्यात् । वत्सशाली जातो
वत्सशालः । जातसमाखः इत्यादि ।

A suffix, attached to वत्सशाल, अभिजित्, चक्षुक्, and शतभिषज
in the sense of "तत्रजात" optionally slides.

नित—। वत्सशाल, अभिजित्, चक्षुक्, शतभिषज् इति एतेभ्यः विहितस्य
जातार्थप्रत्ययस्य विकल्पेन लृक् स्यात्, वत्सशालायां भवः इति चक्षुः शास्त्रमात्रः ।
प्रत्ययस्य लृक्—वत्सशालः । एवं अभिजितः—अभिजित् । चक्षुजः—चक्षुक्
शतभिषजः—शतभिषक् । तथाहि चक्षुजे मासि—आश्विने मार्गटे इत्यर्थः ।

दी—। जातार्थे प्रातिपदस्योऽण् छिदा वक्तव्यः (वा) ॥ शत-
भिषजः । शतभिषः । शतभिषक् ।

The suffix चक्षु that stands as a counter-exception to any
suffix in the sense of "तत्रजातः" should be optionally taken to
be कित्—i.e. like a suffix that slides ङकार—which results in
the disappearance of ङि-portion of the प्रकृति ।

नित—। प्रातिपदस्योऽण्, अपवादस्य अपवाद इत्यर्थः । तथाहि "तत्रजातः"
इति (४।१।१६) इति जातार्थे चक्षुः । "जाताङ्गम्" इति (४।१।११) इति तस्य
अपवादः टञ् । पुनः "सन्विदेकायुतनवर्गभ्योऽण्" (४।१।१६) इति टञ् प्रत्यय

याधित्वा अण् प्रत्ययेति—अतः अण् इति प्रत्ययः स्वापवादस्य (आत्मनः अणः इत्यस्य अपवादस्यपस्य) उजप्रत्ययस्य इतिप्रत्ययः । ईदृशः प्रतिप्रसूतः अण् यदा प्रत्ययेति तदा स “ङित्” इति विकल्पेन सम्भवः । ङित् कारकस्य किं फलमिति चेत्—टैर्लोपः एव फलम् । तथाहि शतभिषक् इति शब्दात् विहितोऽण् प्रतिप्रसूतः । “सन्धिदिता—” इत्यादिना नचयैभ्यो विहितत्वात् । न च “ङित्” इति यैध्या नैव लङिन् परे “अतभिषक्” इत्यस्य टैर्लोपः तथा सति यातभिषः इत्यपि रूपम् । ङितः अत्रातिवक्षित्वातभिषजः । प्रत्ययस्य लुकि तु शतभिषक् इति ।

ननु “नक्षत्रेभ्यः बहुलम् (४।१।२७)” इति परस्मैर्लोप इहसिद्धीत्ययां कश्चन नक्षत्रार्था लोपादित्वा बहुलम् इति चेत्—सत्यम्, “बहुलपदस्यार्थः प्रत्ययः” इति लाघिका । प्रत्ययः धितारः । वितार्थः समुद्रोक्तः इत्यर्थः ।

१३७५ । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥४।१।२७॥

टी— । जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक्, स्वात् । रोहिणः । रोहिणः ।

As regards the लुक् of all suffixes attached to words expressive of stars or constellation of stars, the “बहुल” theory may be applied ; (i.e. sometimes the suffixes slide—sometimes not).

भित— । नक्षत्रवाचिभ्यः “सन्धिदिताप्युत्तमयमैभ्योऽण्” (४।१।२६) इत्यादिना जातार्थे ये अत्रादिभ्यः प्रत्ययाः सुरः तेषां बहुलं लुक्, स्वात् । बहुलपदस्यैव लाघ्येति यत् कदाचित् लुक्, स्वात् कदापिदा न स्वात् इति सम्भे प्रयोगतः एव ज्ञातव्यम् । रोहिण्यां जातः इति अण् रोहिणः । लुकि तु रोहिणः । एषां मार्गशीर्षः—सुरगिराः । “पूर्णां जातार्थः” इति भाषाहतिः । तथाहि यस्मिन् नासि सुरगिराः जातः—पूर्णाङ्कः शरात् (यस्मिन् नासि सुरगिरिणि चन्द्रः पूर्णः शरात् इत्यर्थः) स मासः मार्गशीर्षः ।

१३७६ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥४।१।२८॥

टी— । “तत्” इत्येष । कृते कृतः लब्धः क्रीतः कुशलो वा क्रीतः ।

In the sense of "कृत" (done or performed) "लब्धः" (got by, gained) "क्रीतः" (purchased), and "कृय्यः" (expert, dexterous), proper suffixes are added to words.

नित— । "तत्र कृतः", "तत्र लब्धः", "तत्र क्रीतः", "तत्र कृय्यः" इति एतत्थेन चर्चोऽसु सप्तमीसमर्थान् शक्तिपदिकात् यथाविहितं प्रतारयः भूः । 'कृत्' कृतः लब्धः क्रीतः कृय्यो वा श्रीयः, एवं सप्तम्यां कृतः लब्धः क्रीतः कृय्यो वा वाच्यः एवं राष्ट्रं कृतः लब्धः क्रीतः कृय्यः वा राष्ट्रियः ।

१३७७ । प्रायभवः ॥ ४।३।३८ ॥

दी—"तत्र" इत्यादि । स्मृत्वे प्रायेण बाहुल्येन भवति स्मृत्वेन ।

Proper Suffixes are attached to words in the sense of "प्रायेण तत्र भवः" (almost produced there)

नित— । तत्र प्रायेण बाहुल्येन भव इति एतस्मिन् चर्चो यथावीच्यं प्रतारयः भूः । 'स्मृ' प्रायेणभवः इति स्मृतिः । एवं साधुरः । राष्ट्रियः । "प्रायश्चर्यः साकल्येन सिद्धिन्त्युत्तमानाः" इति आदिता ।

१३७८ । उपजानूपकर्णोपनीविष्ठम् ॥ ४।३।४० ॥

दी—ओपजानुक्कः । ओपकर्णिकः । ओपनीविकः ।

The suffix ठम् attached to उपजानु, उपकर्ण and उपनीवि ।

नित— । उपजानु उपकर्ण उपनीवि इति एतेभ्यः लब्धेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः "प्रायभव" इति एतस्मिन् विषये ठम् प्रतारयः भूः । चर्चोऽपवादः । जानुनः सप्तमी उपजानु, तत्र प्रायभव इति ओपजानुक्कः । "पाणौ यथा उपजानुको", आभानु-कलितभूज इत्यर्थः । चर्चभ्यः सप्तमी इति उपकर्णम्, तत्र प्रायभव इति ओपकर्णिकः । "ओपकर्णिको ओपनी", ओपकर्णिको अपाङ्गत्वार्थिनी इत्यर्थः । नीविः कठिदेशः । तस्या सप्तमी इति उपनीवि । तत्र प्रायभव इति ओपनीविकः । "ओपनीविकस-युद्धं किञ्च श्रीवत्सभ्यः करमात्मकराभायम्" ; चर्चाव्यर्थः—श्रीः किञ्च आत्मकराभायम्

वस्तुभस्य (स्वामिनः प्रियस्य) औपनीविकम् करम् चकृत् (चकृतौ इत्यर्थः) ।
औपनीविकं करं नीविवन्धमौपनीविकं नीविसनीये शयनभयो वृद्ध इत्यर्थः ।

१३७८ । संभूते ॥ ४।३।४१॥

दी— । लुघ्ने संभवति स्त्रीघ्नः ।

Proper suffixes are frequently added to words in the sense of "तत्र सम्भूतः" । [N. B.—सम्भूत is probability].

भित— । "तत्र" इति । "तत्र संभूत" इति एतद्विग्रहे सप्तमीसमर्थान्
प्रतिपदिकात् यथाविहितं प्रतीयते भवति । कर्त्तुं संभवति इति कीदृशः । एवं साधुः ।
राष्ट्रियः ।

ननु इह संभूतशब्देन कल्पयति; कृता वा न दृश्यन्ते । ज्ञातार्थे भवार्थे च प्रतीय-
न्ते इत्येवम् । कदा संभूतार्थं प्रतीयते; अन्वयार्थाः स्याः । तर्हि संभूत इत्यस्य
कीदृशः ? संभूत इत्यनेन अवलम्बितः, प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थः । दृश्यते इति
काङ्क्षिका । "ज्ञान" लिङ् संभूतार्थे इति भाषा इति ।

१३८० । कौशिकं वक्ष् ॥ ४।३।४२॥

दी— । कौशिकं वक्ष् ।

The suffix वक्ष् is added to the word कौशिक in the sense of
"तत्र सम्भूतः" ।

भित— । तत्र संभूत इति एतस्मिन् विषये कौशिकशब्दात् वक्ष् प्रत्ययी भवति ।
अन्वयपवादः । कौशिकं संभूतं कौशिकं वक्ष् । यत्किञ्चिद्वक्ष्यते । वक्ष् प्रत्ययान्
तेन कौशिकं संभूतः स्यात् । इत्यत्र प्रत्ययान् स्यात् । कौशिकशब्दार्थं वक्ष् इति
विकारार्थे एव अर्थः प्रयुक्तः ।

१३८१ । कालात्साधुपुष्पप्रतपन्मानिषु ॥ ४।३।४३॥

दी— । हेमन्तो साधु हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पप्रतप-
न्मानिषः कुन्दलताः । परदि पश्यन्ते शारदाः शालयः ।

The suffixes are often attached to words expressive of any division of time in the sense of "तत्र साधुः", or "तत्र पुण्यानि" or "तत्र पच्यन्ते" ।

नित— । सप्तमीसमर्थः काशविशेषवाचिभ्यः "तत्र साधुः" "तत्र पुण्यानि" "तत्र पच्यन्ते" इति एतेष्वेवाहो वु स्याद्विहितं प्रत्ययाः सुः । हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः । हेमन्ते निर्माणयोग्यो, निर्णयो धा । शिशिरे साधु शिशिरं अनुदीपनम् । वसन्ते पुण्यानि वासन्ताः कुम्भस्थाः, वासन्तो माधवी । शीर्ष्मे पुण्यानि इति शीर्ष्माः पाटकाः । शारदे पच्यन्ते इति शारदाः शालयः । शीर्ष्मे पच्यन्ते शीर्ष्माः यवाः ।

१३८२ । उरु च ॥४१३॥४४॥

दी— । हेमन्ते उच्यन्ते हेमन्ताः यवाः ।

Proper suffixes are lavishly added to words denoting any part of time in the sense of "तत्र उच्यते" (sown at that period).

नित—"तत्र उच्यते" इति एतस्मिन् अहो काशविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्याद्विहितं प्रत्ययाः सुः । हेमन्ते उच्यन्ते इति हेमन्ताः यवाः । शरद्वर्षः, पच्यन्ते शीर्ष्मे उच्यन्ते इति शीर्ष्माः पाटकाः ।

ननु कथम् एतन् इदम् पूर्वम् एव मानमस्ति न ? उच्यते—वरतुल्यं च उच्यते अतुल्यं च उच्यते ।

१३८३ । आग्नेयुज्या जुञ् ॥४१३॥४५॥

दी— । ठमोऽपवादः । आग्नेयुज्याम् उता आग्नेयुज्यामाणाः ।

The suffix जुञ् (standing as a bar to ठञ्) is added to the word आग्नेयुजी in the sense of "तत्र उत्तमम्" ।

नित— । "तत्र उत्तमम्" इति एतस्मिन् अहो आग्नेयुजीमप्यान् जुञ् प्रत्ययः स्यात् । "कालाट् ठञ्" (४१३४) इति विहितस्य ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः । अग्निनीलवदस्य

एव अश्वयुज् (अश्वयुज् इति प्रातिपदिकम्) इति अश्वयुज् नाम । अश्विनौशब्देन नक्षत्रद्वयं ज्ञेयम्—(Ashwini is a constellation of two stars). अश्विनौशब्दम् वृक्षा पौर्णमासी इति आश्वयुजी । तत्र उप्रताः इति वृत्—आश्वयुजकाः । आश्वयुजकाः मासाः ।

१३८४ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥४॥१४६॥

दी— । पक्षे चत्वरण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तिकम् । वासन्तिकम् ।

In the aforesaid sense, the suffix वृन् is optionally added to ग्रीष्म and वसन्त ।

नित— । अश्वतरस्यामिति विकल्पार्थं अन्ययम् । “तत्र उप्रतम्” इति एतस्मिन्नेव विषये ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्याम् विकल्पेन वृन् प्रत्ययः स्यात् । पक्षे च ‘संविषेष्टा-द्युतमचक्षेत्रेभ्योऽण्’ (४।१।१६) इति अण् । ग्रीष्मे उप्रतम् इति ग्रीष्मकं वृत्तम् । ग्रीष्मं वृत्तम् । वसन्ते उप्रतम् इति वासन्तिकं वासन्तं वा ।

१३८५ । देयम्बुने ॥ ४।१।४७ ॥

दी— । कालादित्येव । मासे देयं ऋणं मासिकम् ।

The suffix is वृन् (or according to Kasika—any other suitable suffix) may be added to a word, expressive of some particular division of time, in the sense of “तस्मिन् देयम्” (to be paid in at that period), provided that what is to be paid up is debt and debt alone (i. e. is nothing but debt).

नित— । अप्रतमीसमर्थात् कालावधिकात् प्रातिपदिकात् “तस्मिन् देयम्” इति । एतस्मिन् अर्थे वृन्प्रत्ययः भवेत्, (यथाविहितं प्रत्ययः वा इति काशिकाकारमतम्), यत्राह देयं तत् चेत् ऋणमेव स्यात् । मासे देयं ऋणं मासिकम् । एवं आर्ध-मासिकम् । शतवृत्तविकम् । ऋणे इति किम् ? मासे देयं ऋणा इति न प्रत्ययः आह ।

१३८६ । कलापरश्चत्ययवसुसाद्वसुन् ॥ ४।२।४८ ॥

दी— । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उप-
चारात् कलापी । तत्रदेयं ऋणम् कलापकम् । अश्चत्यस्य
फलम् अश्चत्यस्तद्वत्तः कालोऽश्चत्यः यस्मिन् काले अश्चत्तया
फलन्ति, तत्रदेयम् अश्चत्तयम् । यस्मिन् यववसुसम् उत्पद्यते तत्र
देयम् यववसुकम् ।

The suffix वुन् is added to the words कलापिन्, अणुस and
यववसु, provided that these words are made to denote any
period of time and the newly formed words express some
debt—to be paid up during the time—implied by these
words.

सिन्— । कलापिन् अश्चत्य यववसु इति एतेभ्यः गौणव्या काणवाचकैभ्यः
सप्तमीसप्तम्येभ्यः “तस्मिन् देयम् ऋणम्” इति एतस्मिन्नेव ऋणे भुम्भत्ययः क्कान् ।

कलापः निश्चिद्विषयः । ऋणस्य ऋण इति इतिप्रत्यये क्कान् कलापिन् क१५९ ।
यस्मिन् काले मयूराः कलापिनः भवन्ति सक्कालीणि कलापी, इति कलापीशब्दः काल-
साधनव्यादीन् गौणव्याकाङ्क्षे वर्तते । कलापी वर्षाकाळः । तस्माच्च “मेषाध्यानेषु कृत्वं
भवति च निश्चिन्नाम्” इति चाहित्यदर्पणः । तस्मिन् कलापिनि काले देयं ऋणम्
इति वुन् कलापकम् । अश्चत्यस्य फलम् इति अश्चत्यः । “फलं लुक्” (४।१।१६२)
इति लुक्च प्रत्ययलुकि अश्चत् इति रूपम् । अश्चत्ययुक्तः (अश्चत्यफलयुक्तः इत्यर्थः)
क्कान् इति अश्चत्यः । यस्मिन् काले अश्चत्याः फलन्ति इति स कालोऽश्चत्यः । कक-
वाचकोऽत्रत्यशब्दः कालसाधनव्यादीन् गौणव्या काले वर्तते । तस्मिन् काले देयं
ऋणम् इति वुन् अश्चत्यकम् । यस्मिन्काले यववसु उत्पद्यते स कालः यववसुः ।
यववसुशब्दः कालसाधनव्यादीन् गौणव्या काले वर्तते । तस्मिन् काले देयं ऋणम्
इति वुन् यववसुकम् ।

१३८७ । ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ४।३।१८८ ॥

दी— । ग्रीष्मे देयम् अण्—ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

In the sense of "तस्मिन् देयं अण्", the suffix वुञ् is attached to ग्रीष्म and आवरसम् ।

नित— । "तस्मिन् देयम् अण्" इति एतद्विधेर्वाच्यं ग्रीष्मशब्दात् आवरसमशब्दात् च वुञ् प्रत्ययौ भवेत् । अण् प्रत्ययस्य ठञ् प्रत्ययस्य च अपवादः ।

ग्रीष्मे देयं अणम् इति वुञ्—ग्रीष्मकम् । समाशब्दः यथापवादः । अचराः सनाः । परवर्गः इत्यर्थः । समाशब्दो बहुव्रीहौ एव भवति । तथाहि "ना निवाहः प्रसिद्धा लम्पटः आश्वतीः समाः" । तत्र देयम् अणम् आवरसमकं अणम् ।

अत्र "वुञ्" इति पूर्वपक्षेयप्रत्ययस्यैव इष्टसिद्धौ कथं "वुञ्" इति प्रत्ययान्तरकरणम् इति चेत् उच्यते । "इष्टार्थम्" इति आशङ्क्या । वुञ् प्रत्ययस्य आदिभिरुच्यते—यथा कलावकम् न खञ्जु कलावकम् । वुञ् प्रत्ययस्य आदिभिरुच्यते—यथा ग्रीष्मकम् । आदिभिरुच्यते इष्टा इति प्रत्ययान्तरकरणम् ।

१३८८ । संवत्सराग्न्यायनीभ्यां ठञ् ॥ ४।३।१८९ ॥

दी— । चाहुञ् । संवत्सरिकम् । संवत्सरम् ।

आग्न्यायणिकम् । आग्न्यायणकम् ।

The suffix ठञ् is attached to संवत्सर and आग्न्यायणी optionally.

नित— । "तस्मिन् देयम् अण्" इति एतद्विधेर्वाच्यं संवत्सरकग्न्यायणी इति एताभ्याम् विकल्पेन ठञ् प्रत्ययः स्यात् । "ठञ् अ" इति चकारात् वुञ् प्रत्ययोऽपि । संवत्सरे देयम् अणम् संवत्सरिकम् । आग्न्यायण्याम् देयम् अणम् आग्न्यायणिकम् । वुञ्—संवत्सरकम् । आग्न्यायणकम् ।

अत्र संवत्सराग्न्यायणीभ्याम् वा इत्यनेनैव इष्टसिद्धौ कथं सूत्रे ठञ् इत्यस्य उल्लेखः ? "वा" इत्यनेन खलु पक्षे "काकाट् ठञ्" (४।३।१९) इति सूत्रेण स्वत एव ठञ् लभेत—इति चेत् ? उच्यते—सन्निवेशाद्युत्पन्नत्वमीड्य (४।३।१९) इति सूत्रे

आदिभ्यश्च “संयत्सरात् कलपम्यचोः” इति विधानात् तत्र चच् प्रत्ययेन संयत्सरात्
 कलं संयत्सरात् परं इति भवेत् । यदा तु संयत्सरात्पदान् परस्थितं यत् कलं
 तदमहं चत्वादिन विवक्षितं ज्ञात्, तदा चच् प्रत्ययं बाधित्वा अनेन सूत्रेण ठञ्
 प्रवर्तते इति बोध्यम् । तेन संयत्सरात् ईयं यत् चत्वादिनं यत् कलं तत् संयत्सरिकं
 भवेत् । तत् चत्वादिनं न स्यात् तर्हि संयत्सरात् कलम् ।

१३८८ । व्याहरति नृगः ॥ ४।३।५१ ॥

दी— । कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् शब्दायते इत्यर्थे अणादयः
 नृगः । यो व्याहरति स नृगश्चेत् । निग्रायां व्याहरति नेशो
 नृगः । नैशिकः ।

Suffixes are often attached to words denoting any division
 of time, in the sense of “crying at that period,” provided
 that the orier is nothing but a नृग (deer or any other
 animal ?).

नित— । “तच्चिन् सम्यं व्याहरति (शब्दायते)” इति एतच्चिन्नस्य काश-
 चाचक्षात् सप्तमीसम्यात् प्रातिपदिकात् अणादयः यथायोग्यं प्रत्ययाः नृगः—यो
 व्याहरति ॥ चेत् नृगः—न सप्तम्यन्तादयः कश्चित् । निग्रायां व्याहरति नृगः, नेशो
 नृगः, चच् । नैशिकः नृगः—तञ् । एवं प्रदीपे व्याहरति नृगः प्रादीपः प्रादीपिकः ।
 नृगः इति किम् ? निग्रायां व्याहरति चतुर्कः । सप्तम्यन्तेन किं चत्वादिनं गम्यते तत्र
 यः कश्चित् पठति एतत् चित्वादीन् ।

१३८९ । तदस्व सोढम् ॥ ४।३।५२ ॥

दी— । कालादितेजसं निग्रासहचरितम् अध्ययनं निग्रा ।
 तत् सोढमस्य नैशिकः । नेशः ।

Proper suffixes are frequently attached to words, expres-
 sive of any particular division of time in the sense of “तदस्व

सोदम्"—i.e. some one has been accustomed to that particular time—or he has control over it or he can utilize it to his own account.

नित—। तदिति प्रथमासमर्थात् । अस्व इति वक्ष्यर्थे । सोदम् सञ्चारीः
ज्ञप्रत्ययेन नियमम् । अस्वार्यस्तु—जितम्, अभ्यासम् इति । तथाहि प्रथमासमर्थात्
कालवाचकात् प्रातिपदिकात् अण्वादेशः सञ्चारीति प्रत्ययाः सुः वक्ष्यर्थे, यत् खलु
प्रथमासमर्थं तत् सोदम् (जितम्, अभ्यासम्) चेत् भवति वक्ष्यवित्तस्य पदार्थस्य ।
निष्ठा राशिः । निष्ठासङ्घटितम् अध्ययनम् अपि गौणतया (लक्षण्या) निष्ठा इति
उच्यते । तत् सोदम् (जितम्, अभ्यासम्) अस्व जातस्य इति निष्ठाशब्दात् अण्—
नैः । नैः छातः । एवं ठञ् नैः शिकः छातः । निष्ठायां अध्ययने अभ्यासकालः ।
निष्ठापाठो छात इत्यर्थः । एवं प्राचीनः छातः । प्राचीनकालः ।

१३८.१ । तत्रभवः ॥ ४।३।५३ ॥

दौ—। सुधनेभवः स्त्रीघ्नः । राश्ट्रियः ॥

Proper suffixes are attached to words in the senses of
"तत्रभव" (existing there) ; what exists in Srughna is स्त्रीघ्न ,
and in rastra is "rastriya".

भित—। कालात् इत्यस्य नानुवृत्तिः । तत्र इति सप्तमीसमर्थं निर्दिश्यते ।
भव इति भू सत्त्वायाम् इति धातुरीप् प्रत्ययेन सिद्धः—नेन अस्वार्यस्तु सत्ता—न खलु
जम्भ ; "तत्र जात" इति एतेन आतार्थे प्रत्ययानाम् उक्तत्वात् ।

"तत्र भव" इति एतच्छिष्ये सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकात् यथाधीत्यम्
अण्वादेशः प्रत्ययाः सुः । सुधने भवः इति अण् स्त्रीघ्नः, एवं राश्ट्रियः भवः इति राश्ट्रियः
अप्रत्ययस्येति ।

ननु "तत्र" इत्यस्य अनुवृत्तिसम्भवात् अपि कश्च एव अस्मिन् तस्य पुनर्गृह्यम्
अति चेत्—उच्यते । तदस्य सोदम् इति सूत्रात् तदस्य इत्यस्य अनुवृत्तिप्रतिषेधार्थम्
इति ।

१३८२ । दिगादिभ्योयत् ॥ ४।३।५४ ॥

दी— । दिङ्मन्, चर्ग्यम् ।

The suffix यत् is added to words of the दिगादि class.

मित— । तत्र भव इति एतस्मिन् विषये दिङ् प्रत्ययमादिभ्यः प्रातिपदिकिभ्यः यत् प्रत्यायी भवति । यत् प्रत्यायस्य ह्यप्रत्यायस्य च अपवादः । दिशि भवं दिङ्मन्, चर्गे भवं चर्ग्यम् । दिगादिर्यथा—दिश, वर्ग, पूर्व, पश्च, पश्च, भाषा, सिद्ध, सिधा, ज्ञान, पणि, रक्ष, ज्ञानोक्त, ज्ञाना, सावित्र, आदि, भक्त, सिध, दूय, न्याय, दंष्ट, धनुर्वेग, वेग, क्षात्र, अप, आकाशः ।

अदिक् सुखशब्दः तत्रा भवन्नशब्दो यदा शरीरस्य भवत्यस्य न बोधयति, तदा एते अपि एतस्मिन् नहि पठ्यन्ते । यथा—सेनासुखे भव' सेनासुखम् । एवं सेना-
शब्दम् ।

उदकात् स'द्यायान् इति एतस्मिन् । 'उदक' शब्दः स'द्यायानि एतस्मिन् गयी पठ्यते—यथा उदकीभवः इति उदका राजसूयः । स'द्यायान् इति किम् ? श्रीदत्तः जतुः, उदकीभवः, रक्ष' जतुः ।

१३८३ । शरीरावयवकात् ॥ ४।३।५५ ॥

दी—दन्त्यम्, कर्णम् ।

The aforesaid suffix is attached to words expressive of limbs in the said sense.

मित— । शरीर' प्राणिनां देहः । शरीरस्य अवयव' बोधयति यं शब्दादिभिः तत्रभव इति एतस्मिन् विषये यत् प्रत्यायः स्यात् । अप्युपवादः । दन्तिषु भवं दन्त्यम् । कर्णेषु भवं कर्णम् । एवं श्रीदत्तम् । कण्ठम् ।

१३८४ । प्राचां नगरान्ते । ७।३।२४ ॥

दी— । प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्के पूर्वपदस्य च अन्ताभादे-
रचो वृद्धि र्भिति णिति किति च । शुद्धनगरे भवः सीद्धानागरः,

पौर्वनागरः । आद्यां किम् ? मनगरम् उदङ् ; तत्र भवो
मानगरः ।

The first of all the vowels—contained by the first member
of a compound word, and so also the first of all the vowels,
belonging to the second member of the self-same compound
word, should the second member be nothing but the word
मनर, take this Briddhi substitute—before any suffix of तद्धित
that elides अ, इ, or क, provided the said city be said to belong
to the east.

नित— । आद्यां दीर्घं अथाद्यायंछ पूर्वदीर्घः । पूर्वदीर्घोऽयः स नगरात्सः ससाव-
नित्यसः (नसरवाचो) अदसस्य पूर्वपदस्य अद्यां नज्यं आदेरचक्षयादनर इति अन्त्य-
पदस्य अद्यां मध्ये आदेरचोऽपि इतिः स्यात्, किति, णिति किति च तद्धितप्रत्यये
परे, सुप्रनगरम् पूर्वदीर्घोऽयः, तत्र भवः इति अण्—सौप्रनगरः, एवं पूर्वनागरे भव
पौर्वनागरः, एवं पौरुनगरि भवः पौरुनगरः । पूर्वदेशात् अन्यस्य तु—मदनगरि
भवः इति लाट्टनगरः, मदनगरः इति कस्यार्था दिशि, दीक्षितज्ञानौ यत् “मनगरम्
उदङ् तत्र भवो मानगरः” इति दृश्यते क तु अपघाट एव इतिमन्ते । “मनगर-
स्य मानगरः” इतिव साधनान् पाठः ।

१३८४ । जङ्गलधेनुवल्लजान्तस्य विभाजितमुत्तरम्

॥ ७।३।२५ ॥

दी— । जङ्गलादन्तस्य अङ्गस्य पूर्वपदस्य अद्याम् आदे-
रचोऽहश्चिस्तरपदस्य वा किति णिति किति च । कुञ्जङ्गलेभवं
कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्ण-
वल्लजम् । सौवर्णवाल्लजम् ।

The first of all the vowels—contained by a compound
word of which जङ्गल, धेनु or वल्लज forms the second member,

अनुपद, अनुप, अनुव, अनुपद, अनुग, अनुय, प्रतिगच्छ, परिसृज्य' । प्रति
भाष्येभवं इति प्रातिशाख्यम् ।

अविच—परिमण्यस्यच्चात्, प्रतिज्ञत्वाच्चनुकृत्यच्चात्, च लोदृश्यते—यथा
“परिमण्यस्यमिमानां कारयत्त्वमुदाहृतम्”—इति भाषापरिच्छेदे । आनुकृत्यम् ।
प्रातिज्ञत्वम् ।

एभ्योऽन्त्ये न स्यात्—यथा सप्तम्यन्ते भव्योऽपञ्चसः—अथ अच्, एव ।

१३८८ । अन्तःपूर्व्वं पदाट् ठञ् ॥४३॥६०॥

दी— । अथ्ययीभाषाविशेषः । वेद्यमिति अन्तर्वेद्यम् ।
तत्र भवम् आन्तर्वेद्यिकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मवेद्यम्,
इत्यने (वा) । अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम् ।

The suffix ठञ् is attached to any compound of the अथ्ययीभाव
class, provided it be preceded by अन्तः, in the sense of
“तत्र भवः” ।

वित्— । “अथ्ययम् विभक्ति—(१३८६)” इति पूर्व्वेण विभक्त्यर्थे अथ्ययीभाव-
सनातः विहितः । “अन्तः” इति गन्धः विभक्त्यर्थे समस्यति । ईदृशात्, अन्तः
पूर्व्वपदात्, अथ्ययीभाषात्, ठञ् प्रत्ययौभवेति “तत्रभवः” इति एतद्विभक्तिं विधेयम् । वेद्यमिति
इति अन्तर्वेद्यम् । वेद्यम्—गुह्यम् । तत्रभवम् इति आन्तर्वेद्यिकम् । तत्र
इति अन्तर्गणिकम् । तत्रभवम् इति आन्तर्गणिकम्, एवं आन्तर्गणिकम् । अथ
प्रत्ययः अथ्यप्रत्ययस्य अपवादः । आत्मनि इति अध्यात्मम् । अध्यात्मम् इतिऽव-
सादिभ्यः षष्ठ्येभ्यः “तत्रभवः” इति एतद्विभक्तिं विधेयम्, ठञ् स्यात्, इति वाच्यम् ।
अध्यात्मादिर्यथा—अज्यान्त, अविदीय, अविभूत, इहलीक, पञ्चलीक इति अध्यात्मादिरा-
कृतियणः । अध्यात्मम् भवम् इति आध्यात्मिकम् ।

१४०० । अनुयतिकादीनां च ॥ ७३॥२० ॥

दी— । एषाम् उभयपदद्वयः स्यात् विति पिति किति च ।

आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मा-
दिराकृतिगणः ।

The first of all the vowels of the first member as well as of the second member of a compound that falls within the category of अनुश्रुतिकादि takes their Briddhi substitute before a तद्धित suffix, that elides अ, ए, or क ।

मिश्र— । अनुश्रुतिक इत्येवमादीनां समासाद्यपदानां पूर्वपदस्य तथा उत्तर-
पदस्य च अच्चां नञो आदेशस्यो वृद्धिः स्थात् तद्धिते जिति, धिति किति च परे ।
देवे इति अधिदैवम् । तत्र भवम् इति ठक्, आधिदैविकम् । इहलौके भवम् इति ठक्,
ऐहलौकिकम् । परलौके भवम् इति पारलौकिकम् । अनुश्रुतिकादिर्धिया—

अनुश्रुतिक, अनुश्रुत, अनुसंवरण, अनुसंघनसर, अज्ञातदेव, अभिहित्य, अभिहिति,
अभ्यहित्य, अधीग, पुष्करसदृ, अनुहरत, कुरुक्षत, कुरुपञ्चाल, उत्तरकाराड, इहलौक,
परलौक, सर्वलौक, सर्वपुत्र, सर्वभूमि, परस्त्री । यत्ति प्रत्यये परे सति राज-
पुरुषोऽपि अनुश्रुतिकादिर्धिया—राजपौरुष्यम् । यत्ति इति क्तिम् ? राजपुरुषस्य
अपत्य—राजपुरुषावपतिः । आकृतिमणोऽयं—तेन अधिगम, अधिदेव, अभिमूल, अनु-
र्ध्वीया इत्यादयोऽपि अस पश्यन्ते ।

केचन अध्यात्मादिका अयजिष्यन्ति तथा—औपसर्गिकम्, गैरिषिकम्, चातु-
रिषिकम्, साम्प्रतिकम्, गैरिकम् । समानशब्दात् तथा समानादिशब्दादपि ठक् स्थात् ।
समानं भवम् सामानिकम् । समानयामि भवः इति सामानयानिकः । ऊर्ध्वन्द-
शब्दात् तथा ऊर्ध्वन्द्वशब्दात् "तत्रभव" इत्यर्थे ठक् स्थात् और्ध्वन्दिकः । पौर्ध्व-
दैहिकः । मध्याशब्दात् ईशः, मणु, नील इति स्याः, मधीयः, माध्यामः, मध्यानीयः ।
मध्याशब्दात् दिनस्य प्रथमः स्यात् । प्रथमे परे सति मध्यापदस्यानि मध्याम् इति भवति ।
माध्याह्निकम् । माध्याह्निकम् उपगायति । "सुक् स्थासोऽजिनापाक" स्वामन् तथा
अजिन इति एतदुत्तराभाः पदभ्राः विहितस्य प्रत्ययस्य सुक् स्यात् । अथत्यामा ।
कञ्चाजिनः ।

१४०१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ् दीर्घसत्रञ्चयसामात्

॥३११॥

दी—। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्त्यादेरप्यच्चात् किति किति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शंशपञ्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इडं दाल्यौहम् । दीर्घसत्रे भवम् दार्घ्यसत्रम् । अथसि भवम् आथसम् ।

The five words देविका, शिंशपा, दित्यवाङ्, दीर्घसत्र and अथस् substitute चान् for the first of all their vowels in case of its taking a Viddhi substitute, before a Taddhita suffix that elides अ, य, or ङ ।

मित—। देविका शिंशपा, दित्यवाङ्, दीर्घसत्र अथस् इति एतेषां पञ्चानाम् अर्थां मध्ये आदेरप्यः स्थाने यदा किति किति किति च तद्धितप्रत्यये पने वृद्धिः प्रसज्यते, तदा वृद्धिर्न स्यात् अपि च इडप्रसराच्चः स्थाने आत् स्यात् । तकारः इत् । देविका इति काचित् शब्दो । तत्र भवम् उदकम् इति अङ्, —दाविकम् उदकम् । देविका-कूले भवाः शालयः दाविकाकूलाः शालवः, एवं पूर्वं देविका नाम प्राचीं ग्रामः । तत्र भव इति “प्राचीं ग्राममग्राफाम्” (३।१।१४) इति सूत्रेण सत्तरपदस्य एव वृद्धिः । सा वृद्धिः आकारेण परिचयमिति—अतः पूर्वं दाविकः । शिंशपा वृक्षविशेषः । [त्रिंशु इति गौडीयाः] । तस्य विकारः इति अङ्, शंशपः । शंशपञ्चमसः । चमसः वक्षपाव-विशेषः । अथ पलाशादिवर्गे पञ्चमसः । तेन “पञ्चाणादिभ्यो वा” (४।२।१४१) इति विकाराय अङ्, स्यात् । पूर्वं शिंशपा नाम प्राचीं ग्रामः—तत्र भवः पूर्वं शंशपः । दित्यवाङ् इति वैदिकः शब्दः । तस्य (दित्यौह इत्यर्थः) इडं दाल्यौहम् । दीर्घसत्रे भवम् दार्घ्यसत्रम् । अथसिभ्यम्—आथसम् । तथाहि “आथसेन प्रमदेन युक्तम् ।”

१४०२ । ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥४॥२।६१॥

दी— । ठञ् स्यात् । अव्ययीभाववितेय । पारिग्रामिकः ।
आनुग्रामिकः ।

In the sense of "तत्र भव" the suffix ठञ् is attached to the word ग्राम, entering into an अव्ययीभाव-समास with परि or अनु ।

नित— । परि अनु इत्येवंपूर्वात् ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् "तत्र भव" इति एतच्छिप्रर्थे ठञ् प्रत्ययौ भवेत्—अथोऽपवादः । सन्तोषे ग्रामस्य इति अनुग्रामम् । तत्रभवः आनुग्रामिकः । ग्रामादङ्गिरिति परिग्रामम् । तत्र भवः पारिग्रामिकः ।

१४०२ । जिह्वामूलाङ्गुलेभ्यश्च ॥ ४।३।६२ ॥

दी— । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

The suffix ङ् (that is द्य) is added to जिह्वामूल and अङ्गुली ।

नित— । जिह्वामूलम् अङ्गुली इति एताभ्याम् ङप्रत्ययः स्यात्—“तत्र भवः” इति एतच्छिन् विषये । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५) इति सत् प्रत्ययस्य अपवादः । जिह्वामूले भवे जिह्वामूलीयः वर्णः । अङ्गुल्यां भवम् इति अङ्गुलीयम् ।

१४०४ । वर्मान्ताश्च ॥ ४।३।६३ ॥

दी— । कवर्गीयम् ।

The same suffix (ङ्) is added to the word ending in वर्ग. in the said sense.

नित— । वर्मान्तान् प्रातिपदिकान् तत्र भव इति एतच्छिप्रर्थे ङप्रत्ययः स्यात् । अथोऽपवादः । कवर्गीयम् । एवं च वर्गीयम् । टवर्गीयम् । तषवर्गीयम् । पवर्गीयम् ।

१४०५ । अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् ॥ ४।३।६४ ॥

दी— । यत्ते पूर्वेषु ङः । मद्गर्भः । मद्गर्भिणः । मद्गर्भीयः ।

अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

The suffix यत् and ख are optionally added to any word, ending in वर्ग, provided the word वर्ग does not imply "शब्द"—i.e. division of the alphabet; ख may also be added to it.

नित—। “शब्द” इत्यन्तात् अन्त्यधिन एष प्रत्ययस्य चर्चो सति वर्गान्तात् प्राति-
पदिकात् “तत्तभव” इत्यन्तिन् विषये यत् ख इति प्रत्ययद्वयं विकल्पेन भवति ।
एतद्योरप्रातिपद्वे कप्रत्ययः स्यात् । मम वर्गः महर्गः मम गोष्ठौ इत्यर्थः । तत्तभवः
इति महर्गीः—घञ् । महर्गीणः—ऊ । महर्गीषः—ख । एवं वासुदेववर्ग्यः—वर्गीषः
—वर्गीयः । युष्मिष्ठिरवर्ग्यः—वर्गीषः—वर्गीयः । “शब्द” इति किम् ? कवर्गीयो
वर्गः । अत्र पूर्वसूत्रे च ख एव । अत्र वर्गशब्देन शब्दः अभिहितः । ‘तत्
एकीकानपि स्ववर्गीयान् प्रत्यच्छ’—इति पञ्चतमम् । स्ववर्गीषः । स्ववर्ग्यः ।

१४०६ । कर्णसल्लाटात् कनसंकारे ॥ ४।३।६५ ॥

दे—। कर्णिका । ललाटिका ।

The suffix कन् is added to कर्ण and ललाट in the sense of “तत्तभव” provided the thing denoted by the newly formed word is nothing but an ornament.

नित—। कर्ण ललाट इति एताभ्याम् कन्प्रत्ययो भवेत् तत्तभव इति एतस्मिन्
विषये—यस्तत्तभवः सचेत् अलङ्कारः एव । शरीरावयवादिकवचनस्य यत्प्रत्ययस्य
अपवादः । कर्णे भवः अलङ्कारः इति कन् कर्णिका । ललाटे भवः अलङ्कारः इति
ललाटिका । अत्र स्त्रीलङ्ग्य अभिधानात् इति मन्थानङ्गे वक्ष्यम् । अलङ्कारे इति किम् ?
कर्णम् । ललाटम्—अत्र शरीरावयवादिकवचनो यत्प्रत्यय एव ।

१४०७ । तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनान्नः

॥ ४।३।६६ ॥

दे—। सुपां व्याख्यानः सौपोष्यः । तेषां व्याख्यानः ।
सुप्सु भव सौपम् ।

Suffixes are frequently added to words expressive of some particular subject of treatment, provided the words, thus formed stand for the exposition upon the said subject, suffixes are also added to the self-same words in the sense of "तत्तमवः" ।

नित्— । व्याख्यायते अनेन (यन्नेन) इति व्याख्यानम् व्याख्यानी वा—
टीकाग्रन्थविशेषः । यस्य व्याख्यानम् कार्यम् तत्तु व्याख्यातव्यम् । व्याख्यातव्यस्य नाम इति
व्याख्यातव्यनाम । तस्य व्याख्यातव्यनामः । "तस्य" इति षष्ठीसमर्थनं दीत्वते ।
षष्ठीसमर्थनात् व्याख्यातव्य-विषयनामः प्रातिपदिकात् व्याख्याने अन्तिमे (व्याख्यायते
बोधो इत्यर्थः) यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ; एवं "तत्तमवः" इति तस्मिन् अपि विषये
व्याख्यातव्यविषयनामः यथाबोध्यं प्रत्ययः स्यात् । "सुप्" सुवन्तप्रक्रिया । इदं
व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानम् अस्मिन् (यन्ने) वर्तते इति सुप्
शब्दात् अच्—सोपः यन्मः । सुपः व्याख्यानम् अधिकृत्य रचितः यन्मः । तिङ् इति
तिङ् प्रक्रिया । एतत् व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानम् वर्तते
अस्मिन् गृन्ने इति तौळः गृन्मः । एवं कृत् इति कृदन्तप्रक्रिया । एतत् व्याख्यातव्यम् ।
एतस्य व्याख्यातव्यस्य व्याख्यानं वर्तते अस्मिन् गृन्ने इति नार्त्तः गृन्मः ।

अपिच—सुप् इति सुवन्तप्रक्रिया या च व्याख्यातव्या । तत्र भवं सोपम् अण् ।
सुपस्य अकारः "तत्तमवः" इति तस्मै अर्थं बोधयति । एवं तौळम् । नार्त्तम् ।
व्याख्यातव्यनामः इति किम् ? पाठलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । सुकोसलया
पाठलिपुत्रः व्याख्यायते—“एवंमन्त्रिवेणः पाठलिपुत्रः इति वक्ष्यते”---न खलु
पाठलिपुत्र इति व्याख्यातव्यस्य नाम । अतो न प्रत्ययः ।

१४०८ । यच्चोऽन्तोदात्ताट् उच्च ॥ ४।३।६७ ॥

दी— । षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा षत्वणत्विकाः ।

The suffix ठञ् is added to words, containing many vowels, and being accented in the last syllable (अन्तोदात्त), provided they stand for the name of a subject to be treated upon in the sense of the work that serves as an exposition upon the subject under treatment or occurring in the subject itself that is to be treated upon.

नित्—। बहुच बहुस्वरसमायः तस्मात् । अन्तोदात्त इति अन्तः अन्तिमस्य उदात्तः यस्या च अन्तोदात्तः । यस्या बहुव्य अन्तिमस्य उदात्तो भवति, इहम् अर्थः । बहुस्वरनिमित्तात् व्याख्यातव्यविषयनायः प्रातिपदिकात् अन्तोदात्ताम् व्याख्याने अभिधेयं तथा “तत्त भवः” इति एतादृशम् विषये च ठञ् प्रत्ययः स्यात् । अन्तोऽपवादः ।

पलं सकारस्थाने पकारनिधानम् । पलं नकारस्थानेष्वकारनिधिः । पलं च चलं च पलचलम् । तयोः पलचलयोर्निर्धायकं यास्वन् पलचलम् । पलचलम् इति मात्रं व्याख्यातव्यम् अतः पलचलम् इति व्याख्यातव्यस्य एव सन्ना । अपि च पलचलम् इति बहुस्वरसमायं भवति । तस्माच्च एतत् अन्तोदात्तम् अपि । कथं ज्ञायते ? ज्ञायते—“समासस्य (६।१।२२३)” इति सूत्रम् । अत आशङ्क्याहतिः—“समासस्यान्त उदात्तो भवति ।” अतएव बहुचः अन्तोदात्तात् व्याख्यातव्यनायः पलचलम् इति एतस्मात् “तस्या पलचलस्य व्याख्यानम्” अस्मिन् गृह्ये भवति इत्यर्थे ठञ्—पलचलिकः । अपिच पलचलं भवः इति तस्मिन् विषये अपि ठञ् पलचलिकः । बहुचः इति किम् ? सौपम् । दीङ्म् । कर्त्तृम् । अथ एकाचत्वात् पूर्वसूत्रेण अण् । द्विसर-चिन्मितात् प्रातिपदिकात् कः प्रत्ययः स्यात् ? “टच्” स्यात् इति उत्तरतो नदिष्यति ।

ननु अन्तोदात्ताम् इति किम् ? संहिता सन्धिसात्वम् व्याख्यातव्यम् । तस्याः व्याख्यानं विद्यते अत्र इति अण् संहितम् । संहिता—इत्यत्र न कश्चित् समासः—यथा चम्रा अन्तोदात्तं स्यात् अपिच चम् इति “गतिः” एव धाधातोः प्राक् विद्यते । अतः गतिस्वरस्य अन्त आद्युदात्तम् ।

१४०८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४।६८ ॥

दो— । सोमसाधिरु यागेषु एतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरो-
पादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपौह गृह्यन्ते ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव्य आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः ।
पाकयज्ञिकः । नाव्ययज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।

In the aforesaid senses, the self-same suffixes are attach-
ed to words, expressive of particular sacrifices. See Tika for
the rest.

मिस— । क्रतु इति यज्ञ इति पदद्वयं सोमयागेषु प्रसिद्धम् । एतयोर्बन्धनस्य
एव सङ्गच्छेन यत्न इति सिद्धिः स्यात्, तद्धि कथम् इत्येव भव्य गृह्यन्ते इति आश-
ङ्गात् सभावत्तं—“तत्र” इत्यादिना, शब्दद्वयस्य भव्य गृह्येन आध्यते यत् सोमयागा-
क्षया सोमयागेभ्यः अन्ये हि यागाः भव्य अभिधीताः ।

क्रतुभ्यः यज्ञेभ्यश्च व्याख्यानस्य आशङ्क्याः “तेषाम् व्याख्यानं” विद्यते
अस्मिन् गृह्ये” इत्यर्थे, तथा “तत्र भव्य” इति एतन्मिन्नपि विषये च ठक् प्रत्ययः
स्यात् । भव्य अतोदात्तस्य न कश्चित् प्रसङ्गस्तत्रैव हि पुष्टकं सूत्रकरणम् । भव्य
प्रत्ययः अतोऽप्रवादः ।

यत्न क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति बहुवचनं कथम् ? उच्यते—क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति अत्रान्य
क्रतुयज्ञेभ्यश्च इति बहुवचनकरणेन आपद्यति यत् नहि क्रतु इति शब्दात् (क्रतु इत्यस्य
स्वरूपात्), तथा यज्ञ इति शब्दात् (यज्ञ इत्यस्य स्वरूपात्) यत्न प्रत्ययः इट्,
अपि क्रतुविशेषवाचिभ्यश्च यज्ञविशेषवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः एव भव्य उक्तप्रत्ययः
स्यात्, अग्निष्टोमः इति क्रतुविशेषः, स च व्याख्यानस्य, सस्य व्याख्यानं विद्यते
अस्मिन् गृह्ये” इति आग्निष्टोमिकः गृह्यः, अग्निष्टोमे भव्य वा आग्निष्टोमिकः । वाज-
पेयस्य कर्तु र्व्याख्यानम् विद्यते इति वाजपेयिकः गृह्यः वाजपेदे कर्तु भव्य इति

वाक्योक्तिः, तत्रैकस्य पाकयज्ञस्य वा इति यज्ञविशेषयोः व्याख्यानम् विद्यते अत्र
गृह्ये इति नाकयज्ञिकः पाकयज्ञिकः वा सूत्रः । तत्रभवः वा नाकयज्ञिकः, पाक-
यज्ञिकः, एवं पाखौदनिकः । पखौदनस्य व्याख्यानं यः । दक्षौदनिकः—दक्षौदनस्य
व्याख्यानं यः ।

१४१० । अध्यायेषु वर्षेः ॥ ४१३॥६८ ॥

टी—। ऋषिषब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयगूण्यवृत्तिभ्योभवे
व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टोक्तो वसिष्ठस्तस्य
व्याख्यानस्तत्रभवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् ?
वासिष्ठे ऋक् ।

The suffix ठञ् is attached to words which though stand
for the name of Rishis, denote, by transference of epithet
(लक्षणवृत्ति) a particular chapter of the vedas in the sense of
"तस्य व्याख्यानम्" or "तत्र भवः" ।

भित्त—। ऋषिर्भवद्रष्टा । ऋषिभिः दृष्टृत्वेन सादृश्येन लक्षणवृत्त्या
तैर्हृष्टाः मन्वा अपि ऋषिषब्देन भण्यन्ते । लक्षणवृत्त्या—सौम्याहत्या,
"हुन्मार्गवाक्षे तदुक्तोयथाऽन्यार्थः प्रतीयते, रुद्धेः प्रयोजनादासौ लक्षणवृत्तिरिति"
साहित्यदर्पणे । मन्वः संहितायामविषयः, स च व्याख्यानस्यः । ईदृशेभ्यः व्याख्या-
तव्याय वाच्येभ्यः ऋषिषब्देभ्यः "तस्य व्याख्यानं, तत्र भवो वा" इति एतस्मिन् विषये
ठञ् प्रत्ययः स्यात्, ॥ उक्तं व्याख्यानं तत् चेत् अध्याय एव तस्मात् नान्यः । वसिष्ठेन
दृष्टो मन्वः लक्षणवृत्त्या (लक्षणावृत्त्या वा) वसिष्ठः । ते स यो भण्यन्ति । तस्य वसिष्ठ-
मन्वस्य (संहितायामविषयस्य) व्याख्यानम् ऐति ऋषिन् अध्याये, तत्र भवो
वा योऽध्यायः स वासिष्ठिकोऽध्यायः । एवं वैद्याभित्तिकः अध्यायः ।

अध्यायेषु इति किम् ? वासिष्ठे ऋक् । अथाध्यायानां भवत् अथ एव ।
सिद्धासीत् ।

१४११। पौरोडाशपुरोडाशात् ण् ॥ ४।३।७०॥

दी—। पुरोडाश सहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । स एव पौरोडाशः । ततः ण् = पौरोडाशिकः ।

The suffix ण्, ण्, is attached to the words पुरोडाश and पौरोडाश ।

नित—। पुरोडाशः पिबानां पिब्यास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः । तथा पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । ईदृशात् पौरोडाशगण्धात् तथा पुरोडाशगण्धात् च ण् प्रत्ययौ भवति, "तस्य व्याख्यानः" "तव भवः" इति एतद्विग्रहे, पुरोडाश ष'चस्य व्याख्यान', पुरोडाशे भवः वा पौरोडाशकः । स्त्रियां पौरोडाशिकी, एवं पौरोडाशशब्दस्य व्याख्यान', पौरोडाशे भवो वा पौरोडाशिकः स्त्रियां पौरोडाशिकी । प्रत्ययस्य ण्, ण्, च षकारित्वात् ण् तच् स्त्रियाम् ङीप् स्यादिति आप-
नार्थमेव । "विदनीरादिभाष" इति हि सूत्रम् ।

१४१२। छन्दसो यवयो ॥ ४।३।७१ ॥

दी—। छन्दस्यः । छन्दसः ।

The suffixes यत् and यण् are attached to the word छन्दस् ।

नित—। छन्दस् इति शब्दात् "तस्य व्याख्यानः" "तव भवः" इति वा अर्थे यत् यण् इति प्रत्ययौ स्याताम् । छन्दसो व्याख्यान' छन्दसि भवो वा छन्दस्यः छान्दसः । "यवः"—(४।३।७२) इति ठक् प्रत्ययस्य प्रसङ्गो एतयोर्विधानम् ।

१४१३। इन्द्राक्ष्णिकं प्रथमाध्वरपुरस्सरस्य नामाख्याताट्
ठक् ॥ ४।३।७२ ॥

दी—। इन्द्रः—ऐश्वर्यः । पाशुकः । मृत—आतुर्होतृक ।
ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि ।

The suffix ठक् is added to words—having only two vowels, words ending in च्, to the words इन्द्रश्च, सक्, प्रथम, अध्वर.

पुरश्चरन्, नाम्, and आख्यात as well as to the compound word नामाख्यात ।

मित्—। इत्—इति द्विस्वरविशिष्टः वर्णः, चतु—इति चकारान्तः शब्दः । अन्त्येषां स्वरूपग्रहणम् । नाम आख्यात इति एतयोर्विशेषग्रहणं, मस्यस्य च ग्रहणम्, तथाहि द्विस्वरसनायात् वेदात्, चकारान्तशब्दात्, तथा ब्राह्मण, चक्र, प्रथम, चत्वर, पुरश्चरन्, नाम्, आख्यात, नामाख्यात इति एतेभ्यः आख्यातवेभाः “तस्य आख्यानः” “तत्र भवः” इति एतच्चिन् विषयं उक्तप्रत्ययौ भवेत् । इत्—इति इति इति-संज्ञान्त गृह्यः, इति; चक्रः, तस्याः व्याख्यानं तस्यां भवो वा ऐहिकः । पशु इति प्रथमसंज्ञान्तः (प्रथमसंज्ञान्तः) गृह्यः । तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा प्रायुक्तः । एवं “निष्ठा” इत्यस्य व्याख्यानं अस्मिन् भवो वा नैहिकः । चतु—चतुर्दश इति गृह्यः । तस्य आख्यानं तत्र भवो वा आतृष्टिकः । ब्राह्मण इति वेदांगः । तस्य आख्यानं तत्र भवो वा ब्राह्मणिकः । चक्रः व्याख्यानं पृथिवी भवः वा आर्चिकः, प्रथम—प्राथमिकः, चत्वारो यज्ञः—आचारिकः, पुरश्चरन्—पौरश्चरयिकः, नामिकः, आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ।

१४१४ । अणमयनादिभ्यः ॥ ४।३।७३ ॥

दी—। उजादेरयवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैया-

करणः ।

The suffix अण् (standing as a bar to उण्, etc) ■ attached to words such as अणयन that fall within the category of अणयनादि ।

मित्—। अणयन इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “तस्य आख्यानं” “तत्र भवः” वा इति एतच्चिन् विषयं अण्प्रत्ययौ भवेत् । उण्प्रत्ययप्रत्ययानाम् अपवादः । अणयनस्य आख्यानम् तत्र भवो वा आर्गयनः । औपनिषदां आख्यानं औपनिषत्सु भवो औपनिषदः, एवं वैयाकरणः । अणयनादिभ्यः—अणयन, एदयाख्यान, कन्दोनाम, (कन्दोनाम), कन्दोभाषा, कन्दोविषयि, जाय, पुनश्चा, निरुक्त, निगम, व्याकरण,

वास्तविद्या, अत्रविद्या, अक्षविद्या, विद्या, उत्पत्तयः, उत्पत्तादः, संवत्सरः, सुहृत्, उप-
निषद्, निमित्तः, शिक्षा, मित्रा । वास्तविद्यायाम् भवः, वास्तविद्यायाः वास्तुज्ञानं वा
वास्तुविद्यः अण् । अत्र अण्, सुहृत्तयाम् बाधकबाधनायाम् । अण्, प्रत्ययः वाधित्वा यः यः
प्रत्ययः सुहृत्कारनिर्देशात् प्रवर्तते, स सोऽपि प्रत्ययः एतत्सुहृन्निहितेन
अण् प्रत्ययेन बाधते इति भावः ।

१४१५ । तत आगतः ॥ ४।३।७४ ॥

दी— । स आयागतः सौमः ।

Proper suffixes are often used to words, expressive of
places, from which some one has come.

नित— । तत इति पञ्चमो समर्थम्, पञ्चमोऽनमर्थात् "आगतः" इति एतन्निर्देशं
यथावहितं प्रत्ययः स्यात्, सौमः, एवं मयुरायाः आगतः सायुरः, आदित्यः ।

१४१६ । उगायस्थानेभ्यः ॥ ४।३।७५ ॥

दी— । शुल्कशालाया आगतः शैल्कशालिकः ।

The suffix टक् is attached to words expressive of some
place from which some income accrues to the owner. [शुल्क-
शाला—custom house]

नित— । "आयः" इति स्वामिनाच्चाभावात् उच्यते । ईदृशः अधिकारिणात्तः
भागः यत् उत्पद्यते तत् स्थानम् आयस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपद्विभ्यः
टक् प्रत्ययो भवेत्—संज्ञायां आयस्थानादागतः इति एतस्मिन् अर्थे, अथोऽपवादः ।
शुल्कशाला इति आयस्थानं अस्मात् राज्ञः आयः स्यात् । शुल्कशालायाः आगतः—
शैल्कशालिकः, एवं आकरेभ्यः आगतः—इति आकरिकाः । सुज्ञं आयस्थानेभ्यः इति
पञ्चमचननिर्देशेन शक्यते यत् आयस्थानवाचिभ्यः एव प्रत्ययः स्यात्—ननु आय-
स्थानम् इति एतच्चादेव पदम् ।

१४१७ । शुल्किकादिभ्योऽण् ॥ ४।३।७६ ॥

(characteristic-symbol)—sanctioned by (the rule “संघाद्वयवर्धन-
अधिव्यास (२।१।२७).”

मित— । "संसाधनसम्बन्धविज्ञानम्" इति (४।१।१७) सूत्रे षष्ठ इत्येव प्रत्ययस्य षष्ठे याच्ञी शब्दादौ प्रत्ययस्य तस्या षष्ठिः तादृशीमेव व्यवस्थाम् अनुसृत्य शीत-प्रत्ययात्मान् प्रातिपदिकात् प्रत्ययो विधीयते तत्र भागत इति एतन्मिदं विषयम् ।

अथमाशयः—“गोत्रचरणद्वयञ्” (४।१।१२६) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते यत् तस्मैदं इति विधये गोत्रवाचिनः (तथा चरणवाचिनश्च) द्वञ् स्थात्, अस्त्र अपवादस्तु, “संचाकृत्तयैश्चञ्जिञ्जामण्” (४।१।१२७) । अनेन विधीयते यत् संच अङ् लक्षणे इति एनेषु एव अर्थे अङ् प्रत्ययान्तात् अङ् प्रत्ययान्तात् इज्, प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकास् अण् एव स्थात् नतु द्वञ् । एवं सुवदयस्य अर्थे पिच्छीकृत्य अनेन प्रसूतेन “गोत्रादङ्गवत्” इति सूत्रेण सह सामंजस्यं संरेत्य अयमेव अर्थो आवाति—अङ्, यञ् इज् इति गोत्रप्रत्ययोभ्याः निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् तस्य आगतः इत्यर्थे अण् । अणोभ्याः गोत्रप्रत्ययान्तोभ्यां द्वञ् इति । अङ् प्रत्ययनिष्पन्नात् यथा पिदाणां अपत्यं पुमान् वैदः—इति अङ् । ते इति बहुवचने प्रत्ययलुक् विदाः । तेभ्यः आगतम् इति अण् वैदम् । गर्गाणां अपत्यं पुमान् इति गार्ग्यः—यञ् । बहुवचने प्रत्ययलुक् गर्गाः । तेभ्यः आगतम् इति अण् गार्ग्यम् । दक्षस्य अपत्यं पुमान् इति इज् दाक्षिः, तस्मात् आगतम् इति अङ्—दाचम्, यस्तेति च (४।१।१२८) इति इकान्तोपः । एभ्यः अन्त्यस्य यथा—उपगोरपत्यम् पुमान् औपगवः—इति अण्, तेभ्यः आगतं इति द्वञ् औपगवकम् ।

१४२२ । नञः शुचीश्वरक्षेत्रञ्च-कुशल-निपुस्त्रानाम्

॥ अक्ष० ॥

दी—। नखः परेषां शुद्धादि पञ्चानाम् आदेरणो हृदिः पूर्वं-
पदस्य तु वा जिह्वादी परे । आशीचम् । अक्षीचम् । आनैश्वर्यम् ।
अनैश्वर्यम् । आक्षीचम् । अक्षीचम् । आक्षीचम् ।
आक्षीचम् । आक्षीचम् । आक्षीचम् ।

Any Taddhita suffix that elides अ, ए, or क, if attached to any of the words लुप्ति, ईदृक्, जीवञ्, कुञ्ज and निपुञ् entering into नञ् तत्पुञ्ज compound with नञ्—necessitates the lengthening of the first of all the vowels-contained by any of the said words and causes the lengthening of the अ (that replaces नञ्) optionally.

नित—। नञ् इत्यनेन सह कृत-समाधानां लुप्ति ईदृक् जीवञ् कुञ्ज निपुञ् इति एतेषां अर्था मध्ये आदेरर्थो द्विः स्यात् अिति किति णिति च तद्धिते परे, यथा समास-पूर्वपदस्य नञ् इति स्थाने प्राप्तयोः अन् च इत्यनयोः अकारस्य द्विर् वा स्यात् । लघ्वरेण्य इति अयुचिः । तस्य सावः इति अण्—अशीचम् । अर्था मध्ये आद्यस्य एव अर्चो द्विः ; आशीचम्—पूर्वपदस्य अकारस्य अपि द्विः । ईदृशान् चञः चर्नीचरः । तस्यभाव इति यञ् आर्नीयर्थ्य—अर्नीयर्थ्य, अयिचः ईदृक् । “अर्चवञ्” चापिमां विद्धि सर्वं यं वं पु भारतः” इतिवीरीमाचनमात्, अर्चवञ्—आर्चवञ्, कुञ्जः दृक्, तन्मात् चञः अङ्गुञ्जः, तस्य भाव इति अण् अर्कीयल—आर्कीयलम्, निपुञ्जः दृक् । निपुञ्चात् चञः अनिपुञ्जः, तस्य भाव इति अण् अर्नीपुञ्—आर्नीपुञ्म् ।

१४२३ । हेतुमनुषेभ्योऽन्यतरस्मां रूप्यः ॥ ४।१।८१ ॥

द्वौ—। समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे भक्तादित्वाच्छुः । समीयम् । विषमौयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तम् ।

The suffix रूप्य is optionally attached to words, expressive of some cause or some persons in the sense of “तत् चागतः ।”

नित—। सूत्रे बहुवचनं यत् दृश्यते, तत् “संरूपं” शब्दसामान्यं संज्ञा” (१।१।६८) इति सूत्रेण विहितं स्वरूपे एव विधिं निरासयितुम् ; तेन चयमाशयः, हेतु-वाचिभ्यस्तत्पुञ्जवाचिभ्यः प्रातिपदिकीभ्यः “तत् चागत” इति परत्किञ्च विषयं

विकल्पेन रूपं इति प्रत्ययः समात्, सभ इति हेतुः, तस्मात् समात् आगतम् इति समस्यै
विषम इति हेतुः, तस्मात् विषमात् आगतं इति विषमस्यैवम्, प्रथे—“गङ्गादिप्रत्ययः”
(४।१।२३८) इति क-प्रत्ययः घ्रात्, समीयम्, विषमीयम् । देवदत्त इति मनुष्यवाची
शब्दः, तस्मात् आगत इति देवदत्तस्यैव, प्रथे “तत् आगतं” (४।१।२४४) इति चच्
देवदत्तम् ।

१४२४ । मयट् च ॥ ४।३।८२ ॥

दो— । सममयम्, विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

The suffix मयट् may also be added to the aforesaid words in the self-same sense.

नित— । पूर्वोक्ताभ्याः पूर्वोक्ता एव विषयी मयट् अपि स्यात्, सममयम्, समात्
आगतं, विषममयम्—विषमात् आगतं, देवदत्तमयम्—देवदत्तात् आगतं, मयट्प्रत्ययस्य
टकार इत्—तेन स्त्रियां ङीप्, सममयी, विषममयी, देवदत्तमयी ।

१४२५ । प्रभवति ॥ ४।३।८३ ॥

दो— । तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

Proper suffixes are often attached to words expressive of source or origin in the sense of तत्, प्रभवति (originates from this).

भित— । प्रभवति तत्, इत्येव । प्रभववाचकात् प्रातिपदिकात् “तत् प्रभवति”
इति एतस्मिन्नर्थे यथायोग्यं प्रत्ययाः स्युः । प्रभवति = प्रजायते, प्रयमतः सप्तशब्दतः
इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति गङ्गा इति हैमवती गङ्गा । अथ हिमवतः इत्यतः “भुवः
प्रभवः” इति (१।४।२१) पञ्चमी । हिमवत् इत्यस्यात् अच् प्रत्ययोऽत्र, स्त्रियामौप् ।
एवं दारुदः नदः । दारुदो हिन्वुः इति माषाड्गणिकानः काश्चिकाकारश्च ।

१४२६ । विदूराज् च ॥ ४।३।८४ ॥

दो— । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

The suffix *वा* is attached to *विदूर* in the aforesaid sense.

नित—। ततः प्रभवति इत्यर्थं विदूरवन्धात् आग्रत्ययो भवेत्, चणोपमादः। विदूरात् प्रभवति इति वैदूर्यमिति। उक्तं च कुमार—“विदूरभूमिर्नयमेवगन्धा-
हुद्भिन्नवा रजयलाकवेव” इति।

१४२७। तद् गच्छति प्रविदूतयोः ॥ ४।१।८५ ॥

दो—। सुप्तं गच्छति सौप्तः पन्था दूतो वा।

In the sense of “तद् गच्छति” (going there), suffixes are attached to words, provided what goes, is no other than a messenger or a way.

नित—। तत् इति द्वितीया-समर्थान् गच्छतीति एतस्मिन् विषये यथायीयं प्रत्ययः स्यात् योऽसौ गच्छति सचेत् पन्थाः दूतो वा। सुप्तं गच्छति इति चण् सौप्तः, सौप्तः पन्थाः, सौप्तो दूतः, एवं माधुरो दूतः पन्थाः वा।

ननु पन्थाः कथं गच्छति? ज्ञायते—येन पन्था चतुर्णाम् जनः सुप्तम् उपतिष्ठते स एव पन्थाः उपचारान् सुप्तं गच्छति इति ज्ञायते। प्रविदूतयोः इति किम्? सधुरो गच्छति सार्धः।

१४२८। अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४।१।८६ ॥

दो—। तदित्येव। सुप्तम् अभिनिष्क्रामति सौप्तं कान्ध-
कुलद्वारम्।

Suffixes are attached to words to imply a door (gate-way) through which the objects denoted by the said words are to be reached.

नित—। तदिति द्वितीयासमर्थान् अभिनिष्क्रामतीति एतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्—यत् अभिनिष्क्रामति द्वारं चेत् तद् भवति। सुप्तम् अभिनिष्क्रामति सौप्तं कान्धकुलद्वारम्। आसिमुष्येण निष्क्रामति इति अभिनिष्क्रामति। कान्ध-
कुलद्वारं सुप्तम् अभिनिष्क्रामति इति तद्वारं सौप्तम् इत्युच्यते। द्वारं च जनः

अभिनिष्कामति—न खलु वारं स्वयं निष्कामति तर्हि कथं द्वारस्य कर्तृत्वं दृश्यते अथ इति चेत्—उच्यते । अतिः साधु किञ्चित् इत्यत्र यथा ह्येदमक्रियायाः करणत्वम् उचितस्य वसेः कर्तृत्वं स्यात् उपचारात्, तथा अवापि उपचारादेव द्वारस्य अभिनिष्कामकक्रियायाः कर्तृत्वम् । द्वारम् इति किम् ? सूत्रम् अभिनिष्कामतिः पुनर्यः ।

१४२८ । अधिकृत्यकृते गृभ्ये ॥ ४३॥८७ ॥

दी— । तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो गृभ्यः शारीरकीयः । शारीरकम् भाष्यम् इति तु अभिदोषचारात् ।

Suffixes are frequently attached to words to imply some treatise provided the same deals with the subjects expressed by the said words. In शारीरकम् भाष्यम्, no प्रत्यय is added to शारीरक but it is taken as identical will भाषा ।

मित— । अधिकृत्य प्रत्यय, विधयोक्तस्य इत्यर्थः । तदिति त्रितीयावसर्वात् “अधिकृत्य कृतः” इति एतद्विन्मर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत्, यत् तु कृतं सचेत् वंशः स्यात् । सुभद्रान् अधिकृत्य कृतो वंशः शीमद्रः—अथ अथ ।

यथातिम् अधिकृत्य कृतो वंशः याथातः—अथ । शारीरकं जीवात्मा । तम् अधिकृत्य कृतो वंशः—शारीरकीयः—अथ उदात्तं कः स्यात्—न तु अथ ?

ननु कः चेत् साधुसाहिं कथं श्रीमता यस्मिन्नाचार्येण विरचितम् वेदान्त-द्वयनस्य भाष्यम् “शारीरकम् भाष्यम्” इति आश्रयया प्रचरति—उच्यते शारीरकम् एव भाष्यम् इति शारीरकीयं सङ्ग भाष्यस्य अनेद एव उपचारात् कल्पते, तेन भाष्यस्य शारीरकं इति आश्रया—नहि अत्र कश्चित् प्रत्ययः क्रियते ।

संचे इति किम् ? सुभद्रान् अधिकृत्य विरचितः प्रासादः—अथ न प्रत्ययः ।

नानिंशसूत्रम्—“शुभाश्रयाधिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम्” । आश्रयाधिका इत्यर्थे निहितस्य प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यात् । आश्रयाधिका गद्यकाव्यविशेषः । तथाहि हर्मणे “आश्रयाधिका कथावत् स्यात् कवेर्विशानुकौतुभम्” । ऐतिहासिकम्

इत्थम् अधिष्ठत्वा विरचितो गद्यकाव्यविशेषः आख्यायिका यथा हर्षचरितादिः ।
 कथा यथा—साहित्यदर्पणे “कथायां सरसे वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।”
 अनेतिहासिकं इत्थम् अधिष्ठत्वा रचितो गद्यकाव्यविशेषः कथा; यथा कादम्बरी ।
 वासवदत्ताम् अधिष्ठत्वा कृता आख्यायिका नामवदत्ता । अतः प्रत्ययस्य लुप् । वासव-
 दत्ता इति सुबन्धकृता कचित् आख्यायिका । बहुवचनवात्—कचित् प्रत्ययलुप्
 न स्यात् यथा—भीमरथम् अधिष्ठत्वा कृता आख्यायिका—भीमरथी । अपिच बहुव-
 चनवात् कचित् आख्यायिकाभ्यः अन्यत् (कथादी इत्यत्र) प्रत्ययस्य लुप् स्यात्—यथा
 कादम्बरीम् अधिष्ठत्वा कृता कथा कादम्बरी ।

१४३० । शिशुकन्दयमसमभङ्गेन्द्रजननादिभ्यश्चः

॥ ४।३।८८ ॥

दी— । शिशूना कन्दनं शिशुकन्दः । तमधिष्ठत्वा कृतो गून्घः
 शिशुकन्दीयः । यमस्यसभा समसभम् । स्त्रीवत्त्वं निपातनात् ;
 यमसमीयः । किराताज्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
 इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ।

The suffix व is attached to the words शिशुकन्द, यमसभ and
 to words falling within the category of इन्द्रजननादि as well as
 to words formed by means of = इन्द्रसमास in the aforesaid
 sense.

मिति— । इन्द्रः—इन्द्रसमासनिधयः शब्दः, इन्द्रजननादिराकृतिगणः—यथा
 इन्द्रजनन, प्रसुषागमन, सौतान्वेयष विरुद्धभोजन इत्यादयः । ते च प्रयोगत एव
 अनुसर्तव्याः । शिशुकन्द समसभ इति एताभ्याम् तथा इन्द्रसमासनिधयैः शब्दैः
 अपिच इन्द्रजननादिभ्यश्च द्वितीयासमर्थैः कृत्प्रत्ययः स्यात् अधिष्ठत्वा कृते षंघे ।
 अन्योऽपवादः, शिशूना कन्दनम् इति शिशुकन्दः—टीगविशेषः । कन्दधातोर्षञ्
 प्रत्ययः । तमधिष्ठत्वा कृती षंघः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् ।

ननु “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा” (२।४।२३) इति सूत्रे असमुष्यस्य रजःपिशाचादौ रुद्रत्वात् कचमच झीव्यम् इति चेत् ?—निपातनादेव इति बाध्यम् । तदधिकृत्य कृषी यंयः यमसमीयः । किरातस्य अजुंयश्च किराताजुनी । इणसमासः । तौ अधिकृत्य कृषी यंयः किराताजुनीयम्—भारविहृतकाम्ययंयविधीयः । एवं अधिकृत्यपीयः, पाययमाच्छवीयम्, स्थनिकपोतीयः, वाक्यपक्षीयम् । इन्द्रजननादिभ्यो यथा— इन्द्रजननम् अधिकृत्य कृषी यंयः इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनम् अधिकृत्य कृषी यंयः विरुद्धभोजनीयम् । विरुद्धभोजनम्—मालविषदम्, दीपविषदम् संयोगविरुद्धं च भोजनम् । काल-विरुद्धं—नक्तं दधिभोजनम्, दीपविषदम् यथा शीपदेव सणवीर्यं कटुद्रव्यादिभक्षुचम् ; संयोगविरुद्धं यथा एकत्र दधिकदलीभक्षुचमित्यादि बोधम् । प्रद्युम्नागमनीयम्, सीतान्वेषणीयम् ।

॥ देवासुरादिभ्यः प्रतियेधः—इणसमासनिष्पत्तां देवासुरादिशब्दानां इत्यत्ययो न स्यात् अपितु अच्, एच्, देवास्य असुराय देवासुरम् । “येषां च विरोधः शब्दार्थिकः” (२।४।८) इति समाहारः । [विरोधाप्रधानं विरोधस्य कादाचित्कसमुच्चयं तु इवरेतरं योज इव (देवासुराः इति)] ; तदधिकृत्य विरचितं पुस्तकं देवासुरम् । एवं रात्रो-सुरम्, एवञ्च असुरस्य रक्षोऽसुरौ, तौ अधिकृत्य रचितम् पुस्तकम्, एवं गीषसुप्तम्, गीष् तया सुप्ता विषयम् अधिकृत्य रचितं पुस्तकम् इत्यर्थः ।

१४३१ । सोऽस्थ निवासः ॥ ४।३।८८ ॥

श्लो— । सुप्नो निवासोऽस्थ श्लोत्रः ।

Suffixes are frequently attached to words expressive of some country to imply a native of the said one.

नित्त— । निवसन्ति अस्मिन् इति निवासो देशः । स इति प्रथमासमर्थात् अस्म इति षष्ठ्यर्थे यथायोग्यं प्रत्ययः स्यात्, यः प्रथमासमर्थः स चेत निवासः । निवासिनि बोधात्माने निवासदात्रिमाः प्रत्ययो भवेदिति सरत्कार्यः । सुप्नः अस्म निवासः इति अच्, श्लोत्रः । समुरा अस्म निवासः इति नायुट्—अट् । राष्ट्रम् अस्म निवास इति राष्ट्रियः—वः ।

१४३२ । अभिजनम् ॥ ७।३।८० ॥

द्वौ— । मृषोऽभिजनोऽस्यसौमः । यत्रस्थं वसति सनिवासः ।
यत्र पूर्वस्थितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

Suffixes are added to words expressive of some particular places to denote the person who has been living there from a few generations upwards.

मित्र— । सोऽस्य अभिजनः इति अन्वयः । स इति प्रथमासुनर्यात् अस्मि इति अष्टमर्थे यस्माद्विहितं प्रत्ययः स्यात्, प्रथमासुनर्यः स च न अभिजनश्च भवति । अभिजन इति तस्य अभिजनस्थानवाचकात् प्रत्ययः स्यादिति सरसार्थः । यत्र स्वयं कश्चित् वासभूमिं परित्यज्य गतिवसति स निवासः, एवं यत्र पूर्वपुरुषाः व्यवसन् स्वयं च निवसति स अभिजनः इति निवासाभिजनयोः धातुकम् । कुलस्थानम् अभिजनम् इति भाषावृत्तिः । मृषः अभिजनः अस्य इति सौमः, एवं भायुरः, रात्रियः, पुरुषानुक्रमेण तत्तत्स्थानवासी इत्यर्थः ।

यत्र पूर्ववृत्तात् कथं अस्य सूक्ष्मं पृथक्करणमिति चेत्—सम्भवे । परस्मै च अस्य अनुवृत्तिरस्ति इति आपयितुमेव ।

१४३३ । आयुधजीविभ्यश्चः पर्वं ते ॥ ४।३।८० ॥

द्वौ— । पर्वं तवाचिनः प्रथमान्तात् अभिजनशब्दात् अस्य इत्यर्थे चः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् ? अहोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आहोदाः द्विजाः ।

The suffix च is affixed to words expressive of hills to imply the permanent dwellers therein—provided they live by weapons.

मित— । सोऽस्य अभिजनः इति अनेन सह तुल्यस्य सम्बन्धः । आयुधजीविभ्यः इति तादर्थ्ये चतुर्थो आयुधजीव्यर्थम् इत्यर्थः । यदा आयुधजीविनोऽभिधातुम् इति आयुधजीविभाः । “क्रियाद्योपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (१।१।१४) इति चतुर्थो । सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् निबन्धे पर्व्वतवाचिनः प्रातिपदिकान् रूपप्रत्ययः स्यात् । अथ इति यत् वहीसमर्थः स च त् आयुधजीवी एव (मान्यः कथितः) ।

हृद्गोष्ठः पर्व्वतः अभिजनः येषां आयुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः एव रोहितगिरिः खीहितगिरिर्ना अभिजनः यस्य आयुधजीविनः स रोहितगिरौद्यः, खीहितगिरौद्यी वा । इत्थं चाम्बवर्ती पर्व्वतः अभिजनः यस्य आयुधजीविनः सोऽम्बवर्तीवः । अस्य प्रत्यु-
दाहरणं—यथा वृजीदः पर्व्वतः अभिजनः येषां व्राजधानां ते चार्वाकाः विद्याः । अहि विद्याः आयुधजीविनः—अतो न रूपप्रत्ययः—अपि तु यच् एव ।

यत् “पर्व्वतः” इति किम् ? साक्यश्च इति नगरम् अभिजनं येषाम् आयुधजीविनां ते साकाश्याकाः । अथ सन्ध्या इति न पर्व्वतः अपि तु नगरस्य । तेन न रूपप्रत्ययः अपि तु वृत् ।

१४३४ । शण्डिकादिभ्यो अयः ॥४३॥८२॥

दे— । शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिकः ।

The suffix अय (standing as a bar to यच् and the like) is attached to words, that fall within the category of शण्डिकादि in the aforesaid sense.

नित— । शण्डिकादि येषां—शण्डिक, सर्व्वसेन, सर्व्वकेय, शक, शठ, रक, शठ, बोध, एतेषां आग्रज्यः स्यात्—सोऽस्य अभिजनः इति एतस्मिन् पथे, यच् प्रथमं नाम् अपवादः । शण्डिकः अभिजनोऽस्य इति शण्डिकः, सर्व्वसेनोऽभिजनोऽस्य इति सर्व्वसेयः । शखोऽभिजनोऽस्य इति शखः, शखो वृक्षदेशः । भाषाप्रवृत्तम्, “चाणक्य” इत्यपि उदाहरति तथा सति चवन्मयण्डोऽपि शण्डिकादितु स्यात्—चवन्मयोऽभिजनः चवन् इति चाणक्यः । चाणक्यः कौटिल्यो विष्णुपुत्रः ।

१४३५ । सिन्धु तक्षशिलादिभ्योऽण्यौ ॥ ४३॥८३॥

श्री— । सिन्धादिभ्योऽण् तच्चशिलादिभ्योऽञ् स्यात् उक्तं
अर्थः । सैन्धवः । तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताच्चशिलाः ।

The suffix ण् is attached to words falling within the category of सिन्हादि whereas ञ् to words of the तच्चशिलादि class.

मित्र— । सिन्धादि येषां—सिन्धु, यक्ष, मधुसूत, कम्बोज, सारज, मन्धार, काशमीर, किष्किन्ध्या, गन्धिका, (गन्धिका इति काशिका) खरजा, दरद इति । एतेभ्यः सिन्धु, प्रवसिभ्यः ण् प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य अभिजनः इति एतच्चिन् विषयः । तच्चशिलादि येषां—तच्चशिला, वात्सीहरण, कैमेटुर (कौमेटुर), गामपी, कंगल, श्रीष्टुर्गण, सिष्टुर्गण, वंक्षित, किन्नर, काष्कधार, पम्बत, चवमान, चम्बर, वांस, काष्कधारण, सगलक, सिष्टुर्गण, कण्ठोष्ट, इति । एतेभ्यः तच्चशिलादिभ्यः ञ् प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य अभिजनः इति एतच्चिन् विषयः । सिन्धु, अभिजनोऽस्य इति ञ् सैन्धवः, यणुः अभिजनोऽस्य इति वाच्यः । एवं गाम्धारः इति । काशमीरोऽभिजनो यथा काशमीरः, एवं सारजः । तथाहि सुद्राथसि—“काशमीरः पुष्कराभ्याः चत-
रिपुसहिना श्रीश्वरः सिन्धुसेनः” । तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताच्चशिलाः । वात्सीहरणः अभिजनोऽस्य इति वात्सीहरणः ।

अनु सिन्धु यक्ष इत्यादिनादीनां कण्ठादिषु पाठः । तर्हि “कण्ठादिभ्यश्च” (४।२।१३३) इति अपि सिद्धं कथं यत्र पुनरपि ण् दिवानमिति चेत—नैषम् । “मनुष्यतमयोर्वज्र” (४।२।१३४) इति अनुर्थं मनुष्यस्य च जातादी प्रत्ययाश्च कण्ठादिभ्यो यो वृज् प्रत्ययो विहितस्तस्मै च वृज् प्रत्ययं चाधित्वा ञ् सोऽस्य अभिजनः इति विषयः ञ् प्रवर्तते इति ज्ञापयितुमत्रेषां पुनरुक्तं स्यात् । पम्बतः अभिजनोऽस्य इति ञ् पम्बतः इति भाषावृत्तिकारः । इत्यं वृजोऽभिजनोऽस्य इति ज्ञानलाः ।

१४३६ । तुदीशलातुरवर्च्यतीकुचवालाङ् ठक् ठक् ठक्
यकः ॥ ४।३।८४ ॥

दौ—ः तुदी अमिजनोऽस्य तौदेयः । शालासुरीयः । वास्य-
तेयः । कौचवार्यः ।

The suffixes डक्, ङक्, ढक् and यक् are respectively attached to the words तुदी, शालासुर, वस्यती and कुचवार in the sense of "सोऽस्य अमिजनः", N.B.—शालासुर—a place in Eastern Afghanistan.

मित्र—ः सोऽस्य अमिजनः इति एतस्मिन् विषये तुदी इत्यस्मात् डक्, शालासुर इति अस्मात् ङक्, वस्यतीत्यस्मात् ढक् तथा कुचवार्यस्यात् यक् प्रत्ययः स्यात् । तुदी अमिजनोऽस्य इति डक् तौदेयः । शालासुरः अमिजनोऽस्य इति ङक्—शालासुरीयः । शालासुरीयः पाणिनिः इति कामिकाटोपायां म्यासम्, ये उक्तम् । वस्यती अमिजनोऽस्य इति ढक् वास्यतेयः । कुचवारः अमिजनोऽस्य इति कौचवार्यः ।

१४३७ । भक्तिः ॥ ४।३।८५ ॥

दौ—ः सोऽस्य इति अनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः ।
सुग्रीभक्तिरस्य लीनः ।

Suffixes are frequently attached to words expressive of something that are objects of respect to imply the person—who himself is the respectful (i.e. whose objects of respect are the said things).

मित्र—ः सोऽस्य अमिजन इति वाक्यात् सोऽस्य इत्येष अर्थः यस्य अनुवर्तते । भज्यते सेव्यते यः सः भक्तिरिति कर्षेण क्तिन् । भक्तिः भजनीयद्वयं, भक्तिभाजनं इत्यर्थः । सोऽस्यभक्तिः (भज्यास्पदं) इति एतस्मिन् विषये प्रातिपदिकेभ्यो यस्याविहितं प्रत्ययः स्यात् । सुग्री इति नगरम् । यदेव भक्ति भक्तिभाजनं यस्य स सुग्रीः अर्थः । एवं नाथुरः, राष्ट्रियः । इत्थं "तुङ्गः भक्तिरस्य इति वीङ्गः । शिवः भक्तिरस्यः शैवः । चण्डो भक्तिरस्य इति चाण्डः"—इति भाषावृत्तिः ।

१४३८ । अचिन्तादेशकालाट् ठक् ॥ ४।३।८६ ॥

दी— । अपूपा भक्षिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचि-
त्तात् किम् ? देवदत्तः । अदेशात् किम् ? सौम्रः । अकालात्
किम् ? शैबः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to all words
expressive of inanimate objects—other than time and
space.

नित— । अचित्तात् चित्तरहितात् । दिग्ब्रज कालश्च इति देशकालौ । अचित्-
मानौ देशकालौ यत्र स अदेशकालः । माह्व्यात् अदेशकालात्, अचित्तात्—इति
विशेषणम्, अदेशकालात् इति अचित्तात् इत्यस्य विशेषणम् । देशकालाभ्याम् अन्यत्र यत्-
मानात् चित्तरहितवस्तुवाचक्यात् प्रातिपदिकात् सौंडस्य भक्तिरिति एतस्मिन् विषये ठक्
स्यात् देशात् तथा कालात् च अणम् यत् किञ्चित् अभितनं यत् वाचयति यः प्राति-
पदिकः, तस्मात् सौंडस्य भक्तिरिति एतस्मिन् चर्त्ते ठक् स्यात् । अण् प्रत्ययस्य अपवादः ।
इदं सूत्रं परत्वात् "ह्रस्वाच्छः" (४।१।११४) इति सूत्रं वाचते । अपूपाः
पिष्टकाः । अपूपाः भक्षिरस्य इति आपूपिकः । पिष्टकभोजनप्रियः इत्यर्थः । सौदकाः
भक्षिरस्य इति सौदक्षिकः । सौदक-प्रियः । पायसः भक्षिरस्य इति पायसिकः—
पायसभोजनलुब्धः । अचित्तात् इति किम् ? देवदत्तः, भक्षिरस्य इति देवदत्तः—
अत्र अण् पूर्वसूत्रेण । अदेशादिति किम् ? अश्वः भक्षिरस्य इति सौम्रः—
अत्रापि पूर्वसूत्रेण अण् । अकालादिति किम् ? शैबः भक्षिरस्य इति शैबः ।
शैबकालप्रियः । अत्रापि अण् पूर्वसूत्रेण ।

१४३८ । महाराजाट् ठक् (ज) ॥ ४।३।८७ ॥

दी— । महाराजिकः ।

The suffix ठक् (ठज, according to शेषिका etc) is added to
the word महाराज in the self-same sense.

नित—। महान् चासी राजा चेति महाराजः। “राजाइसद्विषयश्च”
 (५।४।८१) “चान्नकृतः—” इति द्रष्टव्यम्। महाराज इति रंतघ्यात् ठक्, (ठञ्)
 प्रत्ययः स्यात् सोऽस्य भक्तिरिति एतस्मिन् विधये। चसोऽपवादः। महाराजः भक्तिरस्य
 इति माहाराजिकः। अथ ठक् इति काशिकाभाषाकृतिसारौ। ठक् इति प्रत्ययस्य
 भक्तत्वा कथं ठञ् इति चेत् ? “प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम्” इति काशिका।
 अथ ठक् प्रत्यय एव सौष्ठु इति सन्यासहे।

१४४०। वासुदेवाङ्गुनाभ्यां वुन् ॥ ४।३।५८ ॥

दौ—। वासुदेवकः। अङ्गुनकः।

The suffix वुन् (standing = bar to व or वष) is attached to
 वासुदेव and अङ्गुन in the aforesaid sense.

नित—। वासुदेवः श्रीकृष्णः। वासयति इति वासुः। उपप्रत्ययः। एवं दीव्यति
 इति दीवः। दिव्यात्तोरध्। वासुवाचो दीव्यति। वासुदेवः। नारायणवतारः।
 तद्याहि श्रीमहाभारते—“वासनाद्देवमावासी वासुदेवेति गोधले।” वासुदेवो भक्तिरस्य
 इति मन्त्रे तथा अङ्गुनो भक्तिरस्य इति मन्त्रे च वासुदेवशब्दात् अङ्गुनशब्दात् च
 वुन् प्रत्ययः स्यात्। अङ्गुनोव नरस्य अवतारः। वासुदेवकः—वासुदेवभक्तः।
 अङ्गुनकः—अङ्गुनभक्तः। वुन् इति उपप्रत्ययस्य तथा च वष प्रत्ययस्य अपवादः।

अनु परसूत्रे च “गोत्रचमिषाहो वहुषं वुञ्” इत्यनेन वासुदेवशब्दात् चमियाख्या-
 निविवादिष्व वृज स्यात् ; वुञ् वुनोत्कथितं निर्वोऽवाक्षि—तेन परसूत्रविहितेन
 वृज्वा एव द्रष्टृसिद्धौ कथमत्र वासुदेवपदमिति चेत्—कथ्यते। नहि अत्र वासुदेव
 इति अविशेष आख्या। नैव च वसुदेवस्य अपत्यं पुनार्—अपिच साक्षात् ईश्वरः
 विवक्षितः। तथा च भाष्यम्—“स ईश तत्रभवतः”। तद्याहि “वासुदेवः सत्त्वमिति
 स महात्मा सुदुर्लभः” इति श्रीगीतायाम्। तथा च मनोरमा—“सत्त्वासी सत्त्वम”
 च वक्तव्यमिति चे यत्। ततोऽपी वासुदेवेति विहृदभिः परिगीयते। तथा च मयं
 शिवाख्या नाव्यय चमियाख्या अस्युक्त एव वुन्विधिः”। वासुदेवः नारायणः।
 एवं अङ्गुनोपि नरः। तौ नर-नारायणौ। “अस्याच्त्तरम्” (१।२।२४) इति

अथ न ह्यस्य पूर्वनिपाते प्रातिपि, वायदेवस्य पूर्वनिपाते कृत्स्नं सहाभिः
पाणिनिः श्रामयत्यपि—यत् “अभ्यर्चितं प्राक् पतति ।”

१४४१ । गोत्राक्षरियाख्येभ्यो बहुलं बुञ् ॥ ४।३।८८ ॥

दी— । अणोऽपवादः । परत्वात् वृद्धाच्चुं बाधते । म्वुच्-
कायनिर्भक्तिरस्य म्वोचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलयङ्गणाच्चेह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

The suffix बुञ् is sometimes (बहुलं) attached to words,
expressive of a particular gotra (गोत्र) or of a famous kshatriya
in the aforesaid sense.

नित— । गोत्राक्षरियाख्येभ्यो बहुलं बुञ् प्रत्ययः स्यात् ।
सीऽस्यभक्तिरिति एतस्मिन् अर्थे । अणोऽपवादः । “वृद्धाच्चुः” (४।३।१४) इति
इप्रत्ययं परत्वात् अर्थं बाधते । गोत्राक्षरियाख्येभ्यः म्वुचुकायनिः भक्तिरस्य इति
बुञ् स्त्रीचुकायनकः । एवं शौपगवः भक्तिरस्य शौपगवकः । कापटवः भक्तिरस्य
इति कापटवकः । कतियाक्षीभ्यः—बहुलः भक्तिरस्य इति नाकुलकः, एवं साहदेवकः,
साम्भकः । साम्भः श्रीकृष्णसुतः ।

अविशेषाः इति गोत्राक्षरियाख्येभ्यः इति यदुक्तं—तेन ज्ञापितं यत् अविश-
ेषविशेषा एव अर्थविधिः—न खलु यथाकथञ्चित् कतियाक्षीभ्यः । बहुलयङ्गणात्
कचिदपि न स्यात्, यथा गोत्राक्षरियात्—पाणिनिः भक्तिरस्य इति पाणिनीयः—अर्थ-
कः एव । अविशेषात्—पौरवी भक्तिरस्य इति पौरवीयः । एवं सीरमणीयः ।

१४४२ । जनपदिनां जनपदवत् सर्व्वं जनपदेन समानशब्दानां
बहुवचने ॥ ४।३।१०० ॥

दी— । जनपदस्याभिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां
समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्व्वं स्यात् प्रत्ययः प्रकृतिस्य । “जनपद-
वदध्योश्च” इति प्रकरणे ये प्रत्ययाः उक्तास्तोऽत्रादिश्रुतं । अङ्गा

जनपदोभक्तिरस्य आङ्गकाः । अङ्गाः चतुर्विधाः भक्तिरस्य आङ्गकाः ।
जनपदिनां जिम् ? पञ्चास्ताः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चास्ताः । जन-
पदेन इति जिम् ? पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

Words expressive of some rulers of lands—and denoting at the same time, the lands themselves in the plural number, take such suffixes after them—as are sanctioned with reference to lands themselves (by the rule “जनपद-तद्वधीय” —(४।२।१२४) ; the bases of these words also assume the same forms as are taken by the lands themselves. (i.e. land denoting words).

मि०— । जनपदिनः जनपदस्वामिनः चतुर्विधाः । जनपदिनां जनपदस्वामि-
चतुर्विधाचिनां प्रातिपदिकानां बहुवचने समानशब्दानां बहुवचने ये शब्दाः जनपद-
स्वामिनस्तथा जनपदस्वामिचतुर्विधाचिनां भवन्ति तेषाम्, कार्यं भवति ? वङ्गाः
अविद्याः । वङ्गानां निवासो जनपदः इति “तस्य निवासः” (४।२।६८) इति अण् ।
ततः “जनपदे लुप्” इति (१।२।५१) सूत्रेण प्रकृतवत् लिङ्गवचने—तेन वङ्गाः इति ।
वङ्गाः जनपदः । अतो दृश्यते यत् जनपदस्वामिनस्तथा जनपदस्वामिचतुर्विधाचिनां प्राति-
पदिकाः बहुवचने समानरूपाः भवन्ति । ईदृशानां बहुवचने जनपदेन समं समान-
रूपाणां जनपदस्वामिचतुर्विधाचिनां शब्दानां जनपदवत् सर्वे स्यात् जनपदवत् तेषां
प्रत्ययः सूत्रः—“जनपदतद्वधीय” इति (४।२।१२४) तथा “अहंसादपि बहुवचन-
विषयात्” (४।२।१२५) इति सूत्रद्वये प्रत्ययाः जनपदस्वामिभ्यः षिहिताः—तेऽपि
तेभ्यः (जनपदसमानरूपजनपदस्वामिभ्यः) विधीयन्ते । अपिच जनपदस्वामिनां
शब्दानां यादृशी प्रकृतिः स्यात्—पतेत्यनपि तादृशो स्यात् सोऽस्यभक्तिरिति एतच्चिन्तनं
विषये । वङ्गाः जनपदः । वङ्गाः चतुर्विधाः । एवं अङ्गाः अविद्याः । तेषां निवासः
इति अण् जनपदे लुप् इति प्रत्ययस्य लुप्, लुपि युक्त्वद् इति बहुवचनं—तेन वङ्गाः
जनपदः । अङ्गाजनपदः भक्तिरस्य इति “अहंसादपि बहुवचनविषयान्” इति वक्

तेन चाज्ञातः । एवं भद्राः चक्रियाः भक्तिरस इति पूर्ववत् चाज्ञातः । एवं वाङ्मयः ।
सूत्राः चक्रियाः जनपदी वा भक्तिरस इति सौकर्यः । एवं पौष्टिकः । जनपदिनाम्
इति किम् ? पञ्चालाः प्राज्ञाः भक्तिरस पञ्चालाः । पञ्चालाः पञ्चालदेशीयाः ।
नहि पञ्चालदेशीयाः विप्राः दीक्षस्वामिनः । तच्चात् नात्र बुक्—अपितु “भक्तिः”
(४।३।८५) इत्यनेन चच्—एव । जनपदेन इति किम् ? पौरवी राजा भक्तिरस
पौरवीयः । नहि पौरवशब्दः जनपदवाची अपितु पुरुषबोधश्च इत्येववाची । तच्चात्
नात्र बुक्—अपितु “ह्रस्वाच्” (४।२।११४) इति च एव ।

अनु जनपदसमानप्रमाणां जनपदिवाचिणां प्रकृतिरपि जनपदवाचिवत् स्यादिति
यत् चेत् तदा किं प्राप्नुम् ? उच्यते । भद्राः चक्रियाः । भद्राणां चक्रियाणां निवासः
इति भद्राः जनपदः । भद्राणां अपत्यं पुमान् इति चच्—माद्रः “इत्यङ्गुलिङ्ग-
सूरमसादृक्” (४।१।१७०) इति सूत्रे जनपदशब्दात् चक्रियाभिधायिनः द्विवच-
नविशिष्टात् प्रातिपदिकात् चच्—विहितः तेनैव चच्—माद्रः । एवं हजयः चक्रियाः
जनपदश्च । तेनां अपत्यं पुमान् इति चार्णः । “इत्येत् कौमुद्यानादान् चार्णः”
(४।१।१७१) इति सूत्रे च चार्णः । माद्रः भक्तिरस इति कम् “मद्रङ्गोः कम्” इति ।
तेन मद्रकः एवं चार्णः भक्तिरस इति एतेनैव कम्—तेन हजिकः । माद्र इत्यस्य
तथा चार्ण इत्यस्य च प्रकृतिः जनपदवाचिमद्रकत् तदा जनपदवाचिहजिवत् च
स्यात् ततः कम् इति सर्वमवदातम् ।

१४४३ । तेन प्रोक्तम् ॥ ४।३।१०१ ॥

दी— । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

Suffixes are added to words to denote something (some-
treatise), spoken (written or elucidated) by the person
expressed by the said words.

नित— । तेन इति । तृतीयाद्यमर्थात् प्रोक्तमिति एतत्किम् अर्थं यथायोग्यं
प्रत्ययाः स्युः । प्रोक्तम्—प्रकर्षेण उक्तम्, भाषितं—व्याख्यासमं वा । पाणिनिना
प्रोक्तम् पाणिनीयम् । पाणिनिना विहितं व्याकरणम् । (चच्—तेन कृता) मधुरेश

प्रोक्ता इति; मायुरौहतिः । सुप्रसिद्धेन वक्त्रकृतित्वकेन प्रोक्ता या नङ्प्रोपाधायका-
तत्त्वविनामयो इति; सा मायुरौ इति । एवम् भाषिभलम्; कामकृतम् ।

ननु “कृते यन्धे” (४।३।१२६) इति स्थिते किसर्गेन सूत्रेण इति चेत्, नैवम् ।
अन्येन कृते द्वितीयेन केनापि प्रोक्ते यन्धे सम्भवान् अयं विधिः, तेन द्विरन्यथार्थेण
रचितं किन्तु एतच्चित्रिणा प्रोक्तम् पातञ्जलं दर्शनम् ।

१४४४ । तित्तिरिवरतन्मुखण्डिकोखाच्छृण् ॥ ४।३।१०२ ॥

दी— । कृन्दोत्राक्षरणीति तद्विषयता । तित्तिरिणा
प्रोक्तम् अधोयते तैत्तिरीयाः ।

The suffix ण् is added to तित्तिरि, वरतन्, खण्डिक and उखा in
the aforesaid sense.

नित— । तित्तिरि वरतन् खण्डिक, उखा इति एतेभ्यः कृद्प्रत्ययः स्यात् तेन
प्रोक्तम् इति एतच्चित्रि विषयः ; यत् प्रोक्तं तेन तु कृदस्य शास्त्राक्षेप वा भान्यम् । कृन्दो-
त्राक्षरणीति । शास्त्रणम् वेदानां संहिता-व्याख्या संवक्षिते गद्यभागः । तित्तिरिणा
प्रोक्तम् कृन्दः तैत्तिरीयम् तैत्तिरीयसंहिता । तित्तिरिणा प्रोक्तं शास्त्रणम् (आरण्यकम्,
उपनिषद् च) इति तैत्तिरीयम् । तैत्तिरीयम् आरण्यकम् । तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्
अधोयते इति अण् “तदधीति तद्वेद” (४।३।१२६) इति सूत्रेण तैत्तिरीयाः । एवं वरतन्तुना
प्रोक्तम् वारतन्तवीयम् । तदधीते वारतन्तवीयः । खण्डिकेन प्रोक्तं खण्डिकोयम् ।
उखेन प्रोक्तम् औखीयम् । तदधीते औखीयम् । कृन्दो-
त्राक्षरणीति किम् ? तित्तिरिणा प्रोक्तः ङोक्त्रः । अत्र प्रत्ययी न स्यात् ङोक्त्रस्य
कृन्दोत्राक्षरणीभ्यो भिन्नत्वात् ।

१४४५ । काशयपकौशिकाभ्यामृषिभ्याम् णिनिः ॥ ४।३।१०३ ॥

दी— । काशयपेन प्रोक्तम् अधोयते काशयपिन्ः ।

In the aforesaid sense, the suffix णिनि is attached to काशय
and कौशिक both standing for the name of a particular ऋषि.

कौशिकः—*a seer*), sprang in the line of कुशिक in which विद्यामित्र was born ; काश्यप is also another name for कण्व the compiler of वैशेषिक दर्शनम् (vide—my Evolution on Gita),

नित—। तेन प्रोक्तमिति एतस्मिन्नेव विषये ऋषिवाचिभ्याम् एव काश्यपः कौशिक इति एताभ्याम् शिषिः प्रत्ययः स्यात् । अकारः इत् । इत् तिष्ठति । अन्तिमः इकारश्चापि इत् । कस्य अपवादः । कन्दसि एव प्रत्ययः इहः । तेन काश्यपेन सौत्र प्रवर्तकैश्च ऋषिणा प्रोक्तः कस्यः (वेदाङ्गविशेषः) इति काश्यपिन् । तदधीयते इति काश्यपिनः । कौशिकेन प्रोक्तः कस्य इति कौशिकिन् । तदधीयते इति कौशिकिनः । ऋषिभ्याम् इति किम् ? इदानीन्तनेन काश्यपगोक्षजातेन (अतएव काश्यप इति संज्ञाभाजा) प्रोक्तम् काश्यपीयम् ।

१४४६ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४।३।१-४ ॥

टी—। कलापयन्तेवासिभ्यः—हरिद्वणा प्रोक्तम् अधीयते इति हारिद्विभ्यः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ।

The self same suffix is attached in the aforesaid sense to those words that stand for the names of the pupils of Kalapi and Vaisampayana.

नित—। कलापिन् इति ऋषिः । वैशम्पायन इति महर्षि-कृष्ण-वैपायनस्य शिष्यः ऋषिविशेषः । अन्तेवासिन्—शिष्यः । कलापिनः कलापः अन्तेवासिनः आसन्—यथा हरिद्व, तुल्य, कलप, कनखिन्—इति । वैशम्पायनस्य च नव अन्तेवासिनः आसन्—यथा—आलम्बि, कनख, पल्लव, चूचाम, भारुशि, ताख्य, श्यामायनः कन्द, कलापिन् इति । अतोऽहमन्ते कलापी अपि वैशम्पायनस्य शिष्यः । तथाहि ये ये खलु शब्दाः वैशम्पायनस्य भवानीं शिष्याणां नामकाः, यः कलापी इति शिष्यः, तस्मापि चतुर्थान् शिष्याणां नामकाः ये शब्दाः तेभ्यः शिषिप्रत्ययः स्यात् तेन प्रोक्तम् इति एतस्मिन् विषये । अन्तोऽपवादः । इप्रत्ययः परत्वादः अधत्ते । कलापिनः अन्तेवासी हरिद्वः । तेन प्रोक्तम् इति हारिद्विन् तदधीयते इति

कारिद्विषयः एव मौल्यरविषयः । औषधिनः । दण्डनिः । द्विगुक् प्रत्ययस्तु परस्तात्
 वक्तव्यः । वैज्यायनस्य जन्तुवासी आलम्बि । तेन प्रोक्तम् आलम्बिन्—तदधीयते
 आलम्बिनः, एवं कान्तिनिः, पाप्मणिः, अर्धोभिः, आरुभिः, ताड्यः, ज्यामाय-
 निः । अठमपदात् प्रत्ययस्तु लुक् इति पञ्चान् वाच्यम् । कलापिमपदात् चण् इति
 चण् चक्षति ।

१४४७ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४।३।१०५ ॥

दो— । तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत् प्रोक्तं
 पुराणप्रोक्तार्थे ब्राह्मणकल्पस्थे भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन
 मुनिना प्रोक्तः—भङ्गु भास्वनिः । शाठ्यायन—शाठ्यायनिनः ।
 कल्पे—पित्रेण प्रोक्तः वैज्जी कल्पः । पुराणेति किम् ? याज्ञ-
 वल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अग्निं आपत्यस्य इति
 यज्ञोपः ।

In the sense of "पुराणप्रोक्तम्", the suffix णिनि (रन्) is affixed to
 words provided the subject spoken (discussed or elucidated)
 be nothing but Brahmans and Kalpas discussed by ancient
 sages only.

सित— । पुराणः पुरातनः । पुराणेन चिरन्तनेन प्राचीननि मुनिना प्रोक्तं इति
 पुराणप्रोक्तं, तेषु पुराणैर् मङ्गिभिः प्रोक्तं इति भायतृत्तिकारः । मङ्गिर्वा प्राचीनत्वम्
 तथा अर्वाचीनत्वम् इति विभागः अस्मिन्ने अपि दृश्यते—यथा "अग्निरीदः पुराणैः
 अग्निभिरथ नूतनैरथ"—इति आश्वमेधस्य । ब्राह्मणस्य कल्पाश्च इति ब्राह्मणकल्पाः
 तेषु । पुराणैः मङ्गिभिः प्रोक्तं पुराणेषु तथा ईदृशेषु एव च कल्पेषु गम्यमानेषु
 पुराणश्रुतिवाचिभ्यः । तृतीयान्तमर्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः णिनिः प्रत्ययः स्यात् ।
 पुराणप्रोक्तब्राह्मणेषु—यथा भङ्गुरिति प्राचीनो मङ्गिर्, तेन प्रोक्तं ब्राह्मणम् इति
 भास्वनि । तदधीयते इति चण् भास्वनिः । शाठ्यायन इति पुराण श्रुतिः । तेन
 प्रोक्तं ब्राह्मणं शाठ्यायनिन् । शाठ्यायनिनः । एवं इतरायाः अपरं पुनान्

सैतरेयः । तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं ऐतरेयिन् तदधीयते इति अथ ऐतरेयिणः ।
पुराणप्रोक्तेषु कल्पेषु पिङ्ग इति प्राचोनो महर्षिः । तेन प्रोक्तम् इति पौकौ ।
पौकौकल्पः । एवं अरुणपराजिन प्रोक्तः कल्पः अरुणपराजो । पुराणप्रोक्तेषु
इति किम् ? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि—अत आह एव ।
“याज्ञवल्क्यादयोऽधिरकाया इत्याख्यानं चार्ते”ति काशिका ।

ननु अह अथ कथम् ? अथ कथादिषु पाठात् “कथादिभ्यो योजे”
(४।१।११) इति वचनेन । आश्वरथेन प्रोक्तः कल्पः इति आश्वरथः कल्पः ।
अथपि अह । अथि च “आमखसा च तद्धितं ज्ञाति” (६।३।१५०) इति एकारस्य
स्त्रीपः ।

१४४८ । शीनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ ४।३।१०६ ॥

श्री— । छन्दसि अभिवेये एभ्योणिनिः । शीनकेन प्रोक्तमधीयते
शीनकिनः ।

In the sense of “तेन प्रोक्तम्” the suffix णिनि is affixed to
words coming within the category of शीनकादि provided the
subject discussed is relative to the vedas only.

नित— । शीनकादिर्यथा—शीनक, वाजसनेय, शाङ्ख्य, आपेय, याचेय,
आश्वरथ, सध, छन्द, छत्र, रज्जुकण्ठ, रज्जुभार, देवदर्शन, कठमाठ, कथाय,
अश्वपेय (अश्वपेज), पुरुषाक (पुरुषांसक) ; तल, दण्ड, तमलकार, देवदत्तघट ।

शीनकादिभ्यः इति—शीनक इत्येवमादिभ्यः णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तम्
इति एतस्मिन् पित्रये छन्दसि अभिवेये ।

शीनकेन प्रोक्तम् शीनकिनः । तदधीयते इति शीनकिनः । वाजसनेयेन प्रोक्तम्
वाजसनेयिन तदधीयते इति वाजसनेयिनः । छन्दसि इति किम् ? शीनकोया
धिक्ता । अथ इहाहः (४।१।११४) इति च एव । कठमाठानाम् प्रोक्तम् अधीयते
इति काटमाठिनः ।

१४४८ । कठचरकात्कुक् ॥ ७।३।१०७ ॥

दौ—। आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तम् अधीयते कठाः । चरकाः ।

A suffix, attached to the word कठ as well as to चरक elide provided the self same suffix is sanctioned in the sense of "तेन प्रोक्तम्" ।

मित्र—। वैशम्पायनस्य चर्त्तेशसौ कठः । अतस्तस्यान् विनिः स्यात् तेन प्रोक्तम् इति एतच्चिन् विषये ; एवम् चरकश्चादपि पूर्वोक्ते एव विषये चर्त्त स्यात् । कठात् ईदृशस्य विनिप्रत्ययस्य तथा चरकात् ईदृशस्य चर्त्त प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तम् अधीयते इति कठाः । इन्द्रसि एव । अकन्दसि तु न प्रत्यय- लुप् तेन अकन्दसि विहितस्य चर्त्तप्रत्ययस्य स्थिविरेव—यथा कठाः—इति काशिका- भाषावृत्तिमतम् । चरकेण प्रोक्तम् अधीयते इति चरकाः ।

१४५० । कलापिनोऽण् ॥ ७।३।१०८ ॥

दौ—। कलापिना प्रोक्तम् अधीयते कालापाः । "नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चारी-प्रौठ सर्पि-कलापि कौथमि तैतिलि जाञ्जलि लाङ्गलि शिलालि शिखण्डि सूकर सक्ष सुयवर्णामुपसंख्यानम्" (वा)—इत्युपसंख्यानादिलोपः ।

The suffix चर्त्त is attached to कलापिन्—a pupil of वैशम्पायन ; thus this suffix stands as a bar to विनिः । The fit of the words elides by the varttika herein quoted above.

मित्र—। कलापिन् इति वैशम्पायनस्य चर्त्तेशसौ । तच्चात् ततः विनि- प्रत्ययस्य प्रसक्तौ चनेन विनिप्रत्ययं चापिला अण् प्रवर्तते । कलापिन् इत्यच्चात् अण् स्यात् इत्यर्थः । अस्मि परे च "इत्यण्प्रत्ययः" (१।४।१६४) इति प्रकृतिसावे एव प्राप्ते टिलोपो न स्यात् । "सन्नञ्चारीत्यादि चास्मिन्नेन टिलोपः पुनः विधीयते"

कक्षादिना प्रोक्तम् अधीयते इति जाजापाः । हृदयैवासा विषयः इति भाषाहति-
कृतासाधयः ।

१४५१ । कृगलिनो ढिनुक् ॥४११०८॥

दी— । कृगलिना प्रोक्तम् अधीयते छागसेयिनः ।

The suffix ढिनुक् is attached to the word कृगली :

नित— । कृगली इति कक्षापिनः शिष्यत्वात् ततो किमिप्रत्यये प्राप्तिं चाह—
पूर्वोक्ते एव निप्रये कृगलिशब्दान् ढिनुक् प्रत्ययः स्यात् । चकारत्वात् कक्षारस्य इती ।
ढिन् इति तिष्ठति । तथा पर्यादेशः । कृगलिना प्रोक्तम् अधीयते इति
छागसेयिनः । चादी "नकासिते" (६।४।१४४) इति ढिनीपलातः "एविन्" इति
हुतां स्यात् तत्र छागसेयिन् इति रूपम् ; नहुनङ्गे छागसेयिनः ।

१४५२ । पाराशर्यशिक्षासिन्धो भिक्षुनटसूत्रयोः

॥ ४१११० ॥

दी— । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रम् अधीयते पाराशरिणी
भिक्षवः । शिक्षासिनो नटाः ।

The suffix किनि (and not ढिनुक्) is attached to the words
पाराशर्य and शिक्षासि in the aforesaid sense provided that the
subject matter under study or discussion ■ nothing but भिक्षु-
सूत्रम् with reference to the former and नटसूत्रम् with respect to
the latter ; भिक्षुसूत्र—aphorisms dealing with the duties of a
भिक्षु (one under the fourth stage of aryan life) ; and नटसूत्र is
aphorisms dealing with the duties of an actor.

नित— । भिक्षुसूत्रम् चतुर्वर्गमिषः कर्त्तव्यतोऽदीक्षाय अर्चितम् सूत्रजालम् ।
नटसूत्रम् नाट्यजीविनाम् (अभिनेत्राणां) अनुयासनाय रचितम् सूत्रजालम् । भिक्षु-
सूत्रे प्रोक्तविषये सति पाराशर्यशब्दात् तथा नटसूत्रे प्रोक्तविषये सति शिक्षासिन्शब्दात्

शिनिप्रत्ययः स्यात् । पाराशर्यः व्यासदेवः । तेन प्रोक्तं भिन्नसूत्रम् अधीयते इति पाराशरिकः भिन्नः । शिनिप्रत्यये परे “आपत्यस्य च तलितैऽनाति” (४१२।१४१) इति यञ्कारलोपः । एवं शिनालिप्रोक्तम् नटसूत्रम् अधीयते इति कयाश्विनः नटाः । भिन्ननटसूत्रयोरिति किम् ? पानाशर्योऽयः श्लोकाः । पाराशर्यं वचनम् । शैलात्मम् । न कुत्रापि शिनिः अपितु पाराशर्यशब्दात् ऊः । शिनालिशब्दात् अण् च ।

१४५३ । कर्मन्दृश्याश्चादिनिः ॥ ४१३।१११ ॥

दी— । भिन्ननटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तम् अधीयते कर्मन्दिनो भिन्नः । कयाश्विनो नटाः ।

The suffix इनि (standing = a bar to अण्) is attached to the words कर्मन्द and कयाश्च in the aforesaid senses.

नित— । भिन्नसूत्रं प्रोक्तविषयं इति कर्मन्दशब्दात्, तथा नटसूत्रं प्रोक्तविषयं इति कयाश्चशब्दात् इनि प्रत्ययः स्यात् अन्वोऽपवादः । कथं शिनिप्रत्ययः न कृत इति चेत् सचने—आदिसरवृद्धिनिषेधात् । कर्मन्देन प्रोक्तं भिन्नसूत्रम् अधीयते इति कर्मन्दिनो भिन्नः । कयाश्चेन प्रोक्तं नटसूत्रम् अधीयते इति कयाश्विनो नटाः । भिन्ननटसूत्रयोरिति किम् ? कर्मन्दम्—कर्मन्देन प्रोक्तं अन्वत किञ्चित् । अन् अण् । एवं कयाश्चम् । कयाश्चेन प्रोक्तम् अन्वत किञ्चित् इति अण् ।

१४५४ । तेनैकदिक् ॥ ४१३।११२ ॥

दी— । सुवाम्ना अदिषा एकदिक्, सीदामनी ।

Suffixes are attached to words to imply एकदिक् i.e. common direction.

नित— । तेन इति वृत्तीयासम्भवात् एकदिक् इति एतच्चिन् भिन्नं यथादीम् प्रत्ययाः स्याः । एकदिक्—समानदिक्, मुख्यदिक् इत्यर्थः । सुदाम्ना इति अदिषा (पर्यटनेन) एकदिक्, (समानदिक्) वा सा सीदामनी विद्युत् । हिमवता (हिमा-ख्येन) एकदिक्, वा सा हिमवती विद्युत् । दुर्योधनस्य एकदिक् इति

सौरी कलाका । “सूर्य” इत्यस्य यकीपः । अयिन् सूरि कन्दवि (कन्दोविषयत्वं) नास्ति ।

१४५५ । तसिञ्च ॥ ४३१११३ ॥

दी— । स्वरादियाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलैः एकदिक् पीलु-
मूलतः ।

The suffix तसि may also be added to words in the
selfsame sense.

नित— । तेषां कदिक् इति एकस्मिन्नेव विषये तसिः अपि स्यात् । निश्चितं
तसिप्रत्ययस्य उक्तोक्तः कथम् ? उच्यते । “स्वरादिनिपातनव्ययम्” (१११३०) इति
तसि—प्रत्ययान्तरानां स्वरादिषु पाठात् तेषाम् अव्ययत्वं स्यात् इति आपत्तिरुक्तम् ।
पीलुमूलैः एकदिक् विद्युत् पीलुमूलतः । एवं सुदामतः । सूर्यतः । इतिवत् । इत्यादि ।

१४५६ । उरसो यञ्च ॥ ४३१११४ ॥

दी— । चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक्
उरसाः । उरस्तः ।

The suffix यत् (a bar to अच्) as well as तसि is added to the
word उरस् in the self same sense.

नित— । पूर्वोक्ते एव विषये उरस् इत्यस्मात् यत्प्रत्ययः स्यात् । तथा तसि-
प्रत्ययश्च भवेत् । उरसा एकदिक् उरसाः । उरसाः ॥ ४३१११४ ॥ तसिः यथा—
उरसा एकदिक् उरसाः ।

१४५७ । उपकाते ॥ ४३१११५ ॥

दी— । तेन इत्येव । पाणिनिना उपकातम् पाणि-
नीयम् ।

To imply उपज्ञात, i.e., originated, suffixes are affixed to words expressive of some particular person with whom the subject (under discussion) first originated.

नित—। तेन इति अनुष्ठतम् । तेन इति तृतीयोपासमर्थात् "उपज्ञातम्" उपज्ञातम् इति एतन्निम्न विषये यथायीत्यर्थं प्रत्ययः स्यात् । "विनीपदेशेन ज्ञातम् उपज्ञातम् स्वयत्तभिर्द्वन्द्वम्" इति कामिना । पाणिनिना उपज्ञातम् "पाणिनीयम् व्याकरणमिति" । उपज्ञातं प्रथमं ज्ञातम् इति भाषावृत्तिः । एवं कालापकं व्याकरणम् । सौरः संयज्ञः । उक्तं च "पाणिनीयं काण्डादाद्यसर्वशास्त्रोपकारकम् ।"

१४५८ । कृते ग्रन्थे ॥४३॥११६ ॥

दी—। वररुचिना कृतो वाररुची ग्रन्थः ।

Suffixes are added to words expressive of some particular person to denote the work composed by him.

नित—। तेन इति अनुष्ठतम् । तेन इति तृतीयोपासमर्थात् "कृते ग्रन्थे" यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वररुचिः कालायनः । यथा वररुचिरिति श्रीविक्रमराजस्य सभासद्विशेषः । तेन रचितः ग्रन्थः वाररुचो ग्रन्थः । "वाररुचाः श्लोकाः" इति भाषावृत्तिः । ग्रन्थे इति निम्न ? तस्यैव ज्ञातः प्रास्तादः । अत्र न प्रत्ययः ।

ननु ज्ञातम् उपज्ञातम् आमयोः कौभेद इति चेदुच्यते । ज्ञातम् उत्पत्पादितम् (invented) ; विद्यमानमेव ज्ञातम् उपज्ञातम् (discovered) । यिमाकल्पो व्याकरणमिति वेदाङ्गविशेषः । तदादी स्थितम् । पश्चात् कृतप्रचारं तत् पाणिनिना ज्ञातं इति तेन उपज्ञातमिति कथ्यते । अनेन सह "तेन प्रीकृतम्" इति सूत्रस्य प्रभेदस्य तर्कं प्रदर्शितः ।

१४५८ । संज्ञायाम् ॥ ४३॥११७ ॥

दी—। तेन इत्येव । असन्धार्यनिदम् । सन्धिकाभिः कृतं सन्धिकं मधु ।

To denote some particular name (i. e. a special proper term), of something produced, suffixes are added to words that stand for the producer.

नित—। तेन इति अनुष्ठानम् । “अनुष्ठानमिदं”—अनुष्ठात् अन्तर्हित् चर्चो दीप्ति इत्यर्थः । तेन इति वसीवासनयोः कृतम् इति एतच्छिन् चर्चो यथायौग्यं प्रत्ययः स्यात्, यत् कृतं तच्च ते स्यात् अनुष्ठानस्य कस्यचित् संज्ञा । मन्त्रिकाभिः कृतं मन्त्र इति नाधिकं नष्ट । एवं कास्तुकं नष्ट । प्रौढिकं नष्ट । सादिकं सारसं कास्तुकं पीनिकम् इति एता मष्टनः संज्ञाः ।

१४६० । कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ४।१।११८ ॥

दी—। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुहकम् ।

The suffix वुञ् is attached to words falling within the category of कुलालादि in the sense of “तेन कृतम्” provided the word newly formed stands for a proper-name (संज्ञा) ।

नित—। कुलालादि येषां—कुलाल, वरुह, चक्राल, निषाद, कर्मार, सेना, सेरिष, इन्द्रिय (इति भाषावृत्तिः) । ऐन्द्रिय (इति काशिकम्), देवराज, परिषत्, वरु, वरु, धुव, रुद, मधु, तन्त्र, कुम्भकार, स्थापक ।

अस्मिन् गुणे “तेन” इत्यस्य “कृते” इत्यस्य, तथा “संज्ञायाम्” इत्यस्य च अनुष्ठानमिति । तेनाद्यनेकार्थः—कुलाल इति एकशब्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः वुञ् प्रत्ययः स्यात् तेन कृतम् इति एतच्छिन् विधये, संज्ञायाम् गम्यमाणायाम् । कुलालः कुम्भकारः । तेन कृतम् कौलालकम् । कौलालकं पातम् : एवं वरुहेन कृतम् इति वारुहकम् । इन्द्रियेण कृतम् इति ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

१४६१ । चुम्भास्त्रसर वटर-पादपादञ् ॥ ४।१।११९ ॥

दी—। तेन कृते संज्ञायाम् । चुम्भाभिः कृतं चुम्भकम् । अस्त्रम् । वाटरम् । पादपम् ।

The suffix चञ् (a bar to चञ्) is attached to the words चूडा, भस्मर and पादप in the aforesaid sense.

नित—। चूडा मञ्जुमयिका । वटरः—पञ्चविंशतः (वटर इति गौडीयाः) । पादपः रुधः । अस्मिन् सूत्रे पूर्व्ववत् “तेन” “कृतम्” “संज्ञायाम्” इति सर्व्वम् अनुवर्त्तते । अयमर्थः—चूडा, भस्मर, वटर, पादप इति चतुर्भ्यः चञ् प्रत्ययः स्यात् “तेन कृतम्” इति एतस्मिन् विषये, संज्ञायाम् न्ययभागायाम् चञोऽपवादः । चूडामिः कृतं चूडं मञ्जु । एवं भस्मरैः कृतम् भस्मरम् । वटरैः कृतं वाटरम् । पादपैः कृतं पादपम् ।

१४६२ । तस्यैदम् ॥४३॥१२० ॥

दी—। उपगोरिदम् औपगवम् ।

Suffixes are attached to words in the sense of “तस्य इदम्” i.e. this belongs or pertains to him.

नित—। “तस्य” इति षष्ठोमसर्वात् “इदम्” इति एतस्मिन् विषये यथायोग्यं प्रत्ययाः स्युः । उपगुः इति कथितम् । तस्य इदम् इति औपगवम् । एवं कपटः इति कथितम् । तस्य इदम् इति कापटवम् । राक्षस्य इदम् इति राक्षियम् । अवार-पारस्य इदम् इति अवारपारीचम् । शास्त्रस्य इदम् इति शास्त्रीयं कार्य्यम् । “तस्य” इत्यस्य अभिधानः “तस्य विभक्तः” (४१३/१९४) इति यावत् वर्त्तते ।

१४६३ । वहेक्षुरणिट् च ॥ (वार्त्तिके) ।

दी—। संवोदुः स्वम् संवहित्रम् ।

The root वह् (or rather वञ् + वह्), with the suffix णिच् after it, turns into a सेट् भातु (disregarding its चणिट् characteristic) in order to have the suffix चञ् affixed to it in the sense of “तस्य इदम् ।”

नित—। अत्र “संवहिक्षुः जनादभिद्वे च” इति भाषाशक्तिकारः । अयमर्थः—“वहेः” वहधातोः (सम् पूर्व्वकस्य वहधातोः इति भाषाशक्तिकृतम्), “हः” णिच् प्रत्ययान्-

भात् "अण्" अच् प्रत्ययः स्यात् तदा इहम् इति एतस्मिन् विषये । "इट्"—
कृते च अथि अच् धातुः "इट्" इति लभते । अणिट् स्यात् कृधातुः । तेन
सम्पूर्वभात् अच्चात् अच् प्रत्यये कृते संवीक्षा (संवीक्ष्) इति रूपं स्यात् । परं
यदा ईदृशात् यृच् प्रत्ययान्तात् सम्पूर्वकवद्भातोः "तस्य इहम्" इति विषये अण्
स्यात्, तदा अयं "इट्" इतीदं अपि गृह्णाति, सेट् भवति इत्यर्थः । तेन "सम् +
वद् + इ + लृच्" इति संवहितुं । तस्य संवीक्ष् स्वं धनं इति अण् सांवाहिकम्
धनम् । अणि परे "संवीक्ष्" इति प्रकृतिः इट् प्रत्ययेन "संवहितुं" इति रूपं परि-
गृह्णातीति सरस्वतः ।

१४६४ । अग्नीध्रः शरणे रण भव्यं च ॥ (वार्त्तिक) ।

हो— । अग्निम् इन्धि अग्नीत् ; तस्य स्थानम् आग्नीध्रम् ।
तात्पर्यात् सोऽपि आग्नीध्रः ।

The suffix रण् is added to the word अग्नीध्र and before
the suffix the stem (प्रकृति i.e the word itself) is to be treated
as "म" and not a पद ।

नित— । अग्निं इन्धि इति क्तिप् प्रत्ययः तेन अग्नीध्र इति रूपम् । तस्मात् अग्नीध्र
इति प्रातिपदिकात् "शरणे" तस्य शरणं स्थानम् इति विषये, रण् प्रत्ययः स्यात् परे च
प्रत्यये अग्नीध्र इत्यस्य मदत्वं नास्ति, अपितु भलम् । आग्नीध्रम् अग्निस्थानं अपराधान-
स्थानम् इति भावः । अग्नीध्र इत्यस्य भलस्वीकारात् किं कृतम् ? उच्यते—अस्य
भलात् पदकार्यं नास्ति तेन "भलां जयीष्ण" (४।१।३८) इति जयत्वं न स्यात् ।
"तात्पर्यात्" इति—तस्मिन् तिष्ठति इति तत्पदः अग्नीध्रस्यः । तस्य भावः
सात्पत्यः । तस्मात् सात्पर्यात् आग्नीध्रस्थानत्वात् इत्यर्थः । आग्नीध्रस्थाने वर्तमान-
त्वात् अपिरपि आग्नीध्र इति संज्ञा भजते इति भावः ।

१४६५ । समिधामाधाने वेष्टणम् ॥ (वार्त्तिक) ।

हो— । सामिधेन्यो मन्थः । सामिधेनी ऋक् ।

The suffix वेष्टण is attached to the word समिध् to imply the मथ् or मृक् used in the gathering or placing (आधाने) of समिध् (full faggot or firewood) itself.

नित—। समिधाम् इत्यनामांश्च आधाने स्थापने च यथे इत्यर्थः समिध् इत्यच्चात् वेष्टण इति प्रत्ययः स्थात् यकारस्तथा गकारश्च इती ; “एवम्” इति च तिष्ठति । समिधाम् आधानम् इति समिध् + मथ्/मृक् = समिध् + एष्ट = सामिधैव्यः । णकारेणात् आदिस्वरञ्चिः—यकारेणात् स्त्रियाम् ङीप् । सामिधैव्यः सन्तः यञ् मन्वेण समिधाम् आधानं स्यात् स सन्तः इत्यर्थः । स्त्रियाम् = सामिधैवी ऋक् । यथा ऋचा समिधाम् आधानं स्यात् सा ऋक् इत्यर्थः । ईपि (ङीप् इति) परे सामिधैव्य इत्यस्या उपधासूतयन्तादीनुप्यते—“इच्छताडितस्या” (६।४।१५०) इति सूत्रेण ।

१४६६ । रथाद्यत् ॥४।३।१२१॥

दी—। रथ्यं चकम् ।

The suffix यत् is attached to the word रथ and we have the word रथ्य in the sense of “रथ इदम्” ।

नित—। रथ इति तिङ्शतमिन् विध्वं रथमब्दात् यत् प्रत्ययो भवेत् । रथस्य इदं रथ्यं चकम् पुनर्वा । रथाङ् रथ चमिधैव्य रथ्यमिति प्रयुज्यते मान्यवर्जननिधानात् । रथोत्तरपदादपि स्यात्—यथा परमरथ्यम्, उत्तमरथ्यम् । अथं चकम् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१४६७ । पत्रपूर्वार्ज ॥ ४।३।१२२ ॥

दी—। पत्रम् बाह्वनम् । अक्षरधस्य इदम् आक्षरधम् ।

The यन् (stands as a bar to the said यत्) is attached to the word रथ coming after any word that implies a drawer or conveyer (बाह्वनम्) in the aforesaid sense.

नित—। पतन्ति तेन इति पत्रम् बाह्वनम् । यदा गच्छति पत्रं रथं तद्व्याख्यार-

यिष्यतीति प्रयोगदर्शनात् । तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये पत्रवाचिशब्दात् अत्र स्यात्, “वाच्ये” वङ्नीय-
शब्दात् अत्र प्रत्यय एव दृश्यते, न चोक्तं येत् । अत्रत्यस्य इदम् आत्रत्यं च नाम् ।

१४६८ । पत्राध्ययपरिषदम् ॥ ४।३।१२३ ॥

दी— । अच् । पत्राद्याच्चे (वा) । अत्रत्य इदं वङ्नीयम्
आत्रत्यम् । आध्ययवम् । पारिषदम् ।

In the aforesaid sense, the suffix अच् is attached to a word expressive of some drawer or conveyer (वाङ्मन्), especially to imply the thing to be borne, as well as to the words आध्यय and परिषत् ।

नित— । पूर्वोक्ते एव विषये पत्रवाचिशब्दात् अत्र स्यात्, “वाच्ये” वङ्नीय-
शब्दात् अत्र शब्दनाम्, तथा आध्ययशब्दात् परिषत् शब्दात् अत्र स्यात् । अत्रत्य
इदं वङ्नीयम् आत्रत्यम् । आत्रत्यं शकटम् । एवं चोक्तो भवति । आध्यय इति याने
यजुर्वेदीयकर्मणिपादको वृत्तिविशेषः । तस्य इदम् आध्ययं कम् शकटम् ।
आध्ययवम् कर्म । परिषदम् इदम् इति पारिषदम् । पारिषदः समयः । पारि-
षदो वाचः ।

१४६९ । हस्तसीराट्ठकम् ॥ ४।३।१२४ ॥

दी— । हस्तिकम् । सैरिकम् ।

The suffix ठक (a bar to अच्) is taken by the words हस्त
and सैर ।

नित— । हस्त सैर इति शब्दाभ्याम् तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये ठक
स्यात् । हस्तस्य (आङ्गलस्य) इदं इति हस्तिकम् । सैरस्य (काङ्गलस्य) इदम्
इति सैरिकम् । ज्ञापकः इत्यर्थे हस्तिकः इत्यस्य प्रयोगः सर्वदर्शनसंयोजनार्थे
उच्यते ।

१४७० । हस्ताङ्गु धैर्यं धुननिकायोः ॥ ४।३।१२५ ॥

दी— । काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ।

The suffix कुन् is added to a pair of words, entering into a द्वन्द्वसमास in the aforesaid sense to imply amity or marriage relation.

नित्— । इत्थात् कृतद्वन्द्वसमासान् शब्दयुगलात् । मैथुनिको विवाहः । वैरं यत्तु ता । तस्य इदम् इति एतच्चित्रेय विषये कृतद्वन्द्वसमासान् शब्दयुगलात् कुन्प्रत्ययः समात् शब्दयुगलान् मैथुनिकानाम् वा नव्यमात्राणाम् । वैरं—यथा काकस्य सलूकस्य इति काकोलूकान् । यं यो च विरोधः शत्रुतिकाः (४।१।६) इति समाहारः । तस्या इदं वैरम् इति कुन् काकोलूकिका । “वैरस्य नपुंसकत्वं अपि (वैर इति शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वं अपि) भनी स्वाभावतः स्त्रीलिङ्गाः” इति काशिका । तेन कुन् इति प्रत्यय-कारणात् अन्तरसद्विध्याम् आप् इकारानन्तर्य “प्रत्ययस्यात्कात् पूर्व्यात् इदं प्रत्ययः” (७।३।४४) इति सूत्रेण । एवम् अन्तर्य मङ्गिण्य इति पूर्व्वत् समाहारं अश्वनक्षिपम् । तस्य इदं वैरम् इति कुन्—कृते च कुन्प्रत्यये यत् पदं जायते तस्य स्वाभाविकस्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रियाम् आप् । इकारानन्तर्य पूर्व्वत् तेन अश्वनक्षिपिका इति रूपम् । मैथुनिकायाम्—“कुत्स” इति । कुत्स इति ऋषिः । तद्वीजनात् कुत्साः । एवं कुशिकः इति ऋषिः । तद्वीजनात् कुशिकाः । कुत्सानां कुशिकानां च या मैथुनिका सा कुत्सकुशिकिका । आदौ कुत्सकुशिकाः इति द्वन्द्वसमासः । यस्यात् कुन्—ततः स्त्रीलिङ्गविधिसिद्धेन कुत्सकुशिकिका इति रूपम् । स्त्रीलिङ्गत्वं तु मैथुनिका इत्यस्य विशेषणत्वात् एव इति शेषम् । एवं अवीजान् मारुताजानां वा मैथुनिका सा अविभारहाजिका ।

दी— । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः (वा) । दैवासुरम् ।

वैरं नश्यमाने देवासुरादीनाम् कुन्प्रत्ययः न स्यात् । देवास्य असुरस्य इति देवासुराः । एषां विरोधस्य नैमित्तिकत्वेमात्रेण न समाहारः । देवासुराणाम् इदम् वैरम् इति अर्थः तेन दैवासुरम् । एवं “वादि” पदेन रात्रौऽसुरं वैरम् ।

ननु तर्हि कथं “दैवासुरम् अशुद्धम् पूर्णमव्ययम् सुष्ठु” इति श्रीश्रीचण्डी

यन्त्ये द्रव्यते ? समाधत्ते—देवाय चसुराय महर्षिणे यन्तिन् पुंस् तदिति वाच्ये
‘अर्थे आदिभ्योऽच्’ (५।२।१२७) इति सूत्रविहितेन अच्प्रत्ययेन सिद्धम् इति
प्रातिपदिकग्रन्थाः शीमन्तः शेषचन्द्रचक्रवर्तिनः ।

१४७१ । गोत्रचरणाद् भुञ् ॥४।३।१२६ ॥

दो— । औपगवक्त्रम् । चरणाद्वर्णाभ्याययोरिति वक्तव्यम्
(वा) । काठकम् ।

The suffix *ञ* is attached to words expressive of गोत्र and
चरण in the aforesaid sense ; but as regards चरण, the word,
newly formed, must needs be a name for धर्म or आत्मनाथ ।

नित— । गोत्रम् इति अर्थस्य यङणम् । चरणमित्यत्र च । न खलु तयोः
सङ्घर्षोः । तं न अयमर्थः—तस्य इदम् इति एतन्निन् विषये गोत्रवाचिभ्यः प्रातिपदि-
केभ्यस्तथा चरणावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः भुञ्प्रत्ययः स्यात् ; परं चरणावाचिनां तु
अर्थे विशेषः यत् धर्मो आत्मनाथे च सम्यक्मानं प्रत्ययः इष्यते । धर्मः—
‘धर्ममात्रं कृतिमात्रं संहितादिद्वयम् । आत्मनाथः—वेदः । अयोऽपवादः अर्थे
प्रत्ययः । कथमयं परत्वात् बाध्यते । गोत्रात्—चरणः इति कथित् गोत्रप्रवर्तकः
अपि । तस्य इदं—औपगवम् । एवं भुञ्जुकायनिः—श्लोचुकायनितम् । यन्तिः
—आश्रितम् । चरणात्—कठानाम् इदम् इति काठकम् । कठगोत्रप्रवर्तकः अपि ।
काठकं वेदवाक्याविशेषः । एवं काक्षापकम् । पैपलादकम् । सौंदकम् ।

१४७२ । संदाहलक्षणेष्वाजिजामण् ॥ ४।३।१२७ ॥

दो— । घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् (वा) । अञ् । वैदः संघो-
ऽङ्कोषीषो वा । वैदं लक्षणम् । यञ्—गार्गः, गार्गम् ।
इञ्—दाक्षः, दाक्षम् । परस्परसंवल्लोऽङ्कः, साक्षात्
लक्षणम् ॥

In the sense of "तस्य इदम्" the suffix **चण्** is added to words formed with any of the suffixes **चञ्**, **यञ्** or **इञ्** to imply **संघ** (assembly), **चङ्** (sign) or **लक्षण** (characteristic) or **चीमः** (renown).

नित—। संघः संघतिः। चङ्ः चिह्नम्। लक्षणम्—संभावः। चीमः—
ख्यातिः शब्दो वा।

ननु चङ् लक्षणयोः कीदृशेष इति चेत् सच्यते। "परस्परसंन्धीऽङ्कः"—
चङ्गेन सङ्ग चङ्गधाटिचः आत्मीयत्वं नास्ति। यथा कथित् गवाधिकारी कश्चिचित्
नवि चङ्कः (चिह्नं); स च चङ्गो मनि तिष्ठन्नपि, यथा गङ्गकन्मन्त्रं तस्य शोः स्वं
समात्, वाद्वर्गं सङ्गु गोः "स्त्र" न भवति। अतः लक्षणे—परस्परसंन्धीऽङ्कः।
साक्षात् लक्षणम्। लक्षणेन सङ्ग लक्षणिनः [कल्पस्य] साक्षात् सम्बन्धीऽस्ति।
अतएव लक्षणं सङ्गु "लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं" इत्यम् यथा विद्या विद्यानाम् इति
काशिका।

धृताय स्त्र—संघ, चङ्क, लक्षण चीम इति एवम् एकतरक्तिन्, एव गम्यमाने चञ्
प्रत्ययान्तात् यञ् प्रत्ययान्तात् च प्रातिपदिकात् चञ् प्रत्ययः स्यात् तस्य इदम् इति
एतस्मिन् विषये। पूर्वस्य तु यञ् प्रत्ययस्य अपवादः। यञ् प्रत्ययान्तात्—विद्यानाम्
अथ संघः, चङ्कः चीमो वा नैदः संघः, चङ्कः चीमः। एवं विद्यानाम् इदं लक्षणं
नैदं लक्षणम्। यञ् प्रत्ययान्तात् यथा—गार्गीशम् अथ संघः चङ्कः चीमो वा गार्गीम्
गार्गीनां लक्षणम् गार्गीम्। इञ् प्रत्ययान्तात्—दाक्षीणाम् अथ संघः चङ्कः चीमो वा
दाक्षः। दाक्षीणाम् लक्षणम्—दाक्षम्। चण् प्रत्ययान्तानाम् किर्या तु लोप् स्यात्
"टिङ्गण्—" [४।१।१५] इति सूत्रेण। नैदी विद्या तु विद्यानाम् लक्षणम्,
अपिच चण् इति प्रत्ययस्य सिद्धात् आदिसंरसिद्धिः। इदो च सत्याम् आदिसंरस्य,
"इदिनिमित्तस्य च लक्षितस्यारक्तविकारः" [६।१।१८] इति सूत्रेण नैदी विद्या
अस्या इति वद्विद्वद्भी नैदी इत्यस्या पुं लङ्गात्प्रतिषेधस्यैव नैदीविद्यः इति रूपम्।

दो—। अण् वीक्षेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्बुञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषां संघोऽहो घोषो वा शाकलः शाकलकः । सञ्चये क्रीवता ।

In the self same sense, अण् is optionally added to the word शकल ; and as शाकल is a name for चरण, बुञ् is also allowable by "गौचरणाद्बुञ्" [४।१।२२६] ।

मित—। संघञ्च सञ्चयं घोष इति एवम् यस्मिन् कस्मिंश्चिदपि अर्थे गम्यमाने शाकल इति चरणवाचिप्रतिपदिकार्ष् अण्प्रत्ययः विकल्पेन स्यात् "तस्य इदम्" इति एतस्मिन् विषये । अत्रोऽप्राप्तपक्षे "गौचरणाद्बुञ्" [४।१।२२६] इति बुञ् स्यात् ।

शाकलः इति ऋषिः । तेन प्रोक्तम् अधीयते इति शाकलाः । तेषां संघः अहः घोषो वा शाकलः—अण् । शाकलकः—बुञ् वा । "सञ्चये क्रीवता"—सञ्चये गम्ये अत्र नपुंसकत्वम् इष्टम्—यथा शाकलं सञ्चये शाकलकं सञ्चयम् ।

१४७४ । छन्दोगोक्त्यिका याज्ञिक वङ्गच नटाञ्च अः

॥४।३।१२८५

दो—। छन्दोगानां धर्मं आम्नायो वा छन्दोग्यम् । औक्त्यिकम् । याज्ञिकम् । वङ्ग्यम् । नाट्यम् । "चरणव-
आम्नाययो"रितुप्रक्तम् तत् साहचर्याकटशब्दादपि तयोरेव ।

The suffix अ is affixed to the words छन्दोग, औक्त्यिक, याज्ञिक, वङ्ग्य and नट in the sense of "तस्य इदम्", provided the thing implied is either धर्म [scripture or characteristic] वा वाचाञ्च [the vedas or such treatise].

मित—। संवाच्यः अर्थो अत्र नानुवर्तन्ते तेन अवगम्यः—तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये छन्दोग, उक्त्यिक याज्ञिक वङ्ग्य नट इति एतेष्वपि अप्रत्ययः स्यात् । बुञ् अणश्च अपकारः । छन्दोगादयः चत्वारः चरणवाचिगन्दाः । अतस्तोभ्यः

“चरणवर्षावायवीरिति वृत्तान्तम्” इत्यनेन धर्मो आवाये वा गत्ये प्रत्ययः प्रचलति ।
 नटशब्दस्तु न चरणवाची—तत्रापि चरणवाचिषन्दोगादीनाम् साहचर्यात् अद्यादपि
 धर्मो आवाये गत्ये प्रत्यय इष्टः इति ज्ञेयम् । कन्दोर्गानां धर्मो आवायो वा क्षान्दोर्गम् ।
 क्षान्दोर्गम् इति कस्याचित् उपनिषद्ः आख्या ; नस्यचित् ब्राह्मणस्य च । क्षान्दोर्ग-
 नाश्वम् । क्षान्दोर्गोपनिषत् । शौक्विकानां धर्मो आवायो वा शौक्विकान् ।
 याजिकानां धर्मो आवायो वा याजिकम् । वैश्वपाशां धर्मो आवायो वा वैश्वपशम् ।
 नटानां धर्मो आवायो वा नाट्यम् । नाट्यमिति भरतादिमुनिप्रणीतं शास्त्रम् अभिनय-
 नियामकम् । धर्मचरणवोरिति किम् ? इन्दोर्गानां कृतम् इति क्षान्दोर्गं कृतम् ।
 चतुष् एव न स्तुति श्रुतिः ।

१४७५ । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ ४।३।१३० ॥

दी—। दण्डप्रधानाः माणवास्तेषु शिष्येषु च वृज् ।
 स्यात् । दात्ता दण्डमाणवाः शिष्याः वा ।

When दण्डमाणवाः or शिष्याः (disciples) are implied, the suffix
 वृज्, is not added (to words expressive of गौत्र or चरण) ।
 दण्डमाणवाः = people leaning against stick while going.

नित—। दण्डप्रधानाः माणवा इति दण्डमाणवाः । दण्डशब्दस्य कौटुम्भीः राज-
 दण्डोवशदण्डौ वा ? काशिकायां भाषातत्तौ तथा श्रीमता दीक्षितेनापि न किञ्चित्
 विशिष्टं उक्तम् । संशयमस्ते यंशदण्ड एव । तथा सति ये माणवाः वंशदण्डम् अवलम्ब्य
 गच्छन्ति त एव दण्डमाणवाः इति आसति । चतुर्विंशतिः शिष्याः । सूत्रार्थस्तु—
 दण्डमाणवाः शिष्या वा इति एतयोर्गौत्रमानयोः वृज् प्रत्ययो न स्यात् । केभ्यः ?
 गौत्रचरणवाचिभ्यः इति भाष्यम् । तयोरेव इत्यनुवर्तनात् । दात्ता दण्डमाणवाः
 शिष्या वा । एवम् भाङ्गकाः । अत्र अच् एव न वृज् । दक्षाणाम् मङ्गकानाम्
 वा दण्डमाणवाः छात्रिकाः (छात्रियास्त इति गौडीयाः) दात्ताः माङ्गकाः ।—एवं
 दक्षाणाम् मङ्गकाणां वा शिष्याः दात्ताः माङ्गकाः, एवं बौद्धाणां दण्डमाणवाः शिष्याः
 वा बौद्धाः इति ।

१४७६ । रैवतिकादिभ्यश्च ॥ ४।३।१३१ ॥

दी— । तस्य इदमित्यर्थे । वुजोऽपवादः । रैवतिकोयः ।
वैजवापीयः ।

In the sense तस्य इदम्, the suffix इ is attached to रैवतिक and others (falling within the category of रैवतिक) ।

नित— । रैवतिक इति प्रवनादिभ्यः प्रातिपदिकभ्यः तस्य इदम् इति एतच्छिन्ने विषये क-प्रत्ययः स्यात् । वुजोऽपवादः । रैवतिकादयः शब्दाः गौत्रप्रत्ययेन निष्पन्नाः । अतएव “गौत्रचरणाहुज्” (४।३।१३१) इति प्राप्नो वुज्, अनेन कप्रत्ययेन बाध्यते । रैवतिकाणाम् अयम् इति रैवतिकोयः । वैजवापीनाम् अयमिति वैजवापीयः । रैवतिकादिर्गया—रैवतिक, वैजवापि, स्यापि, चैतद्वि, गौरवी, औदवापि, औदवाहि—इति ।

१४७७ । कौपिञ्चलहास्तिपदादण् वाच्यः ॥ (वार्त्तिक) ।

दी— । कौपिञ्चलस्य अपत्यम्—इद्वैवनिपातमावण् । तदन्तात् पुनरण् । कौपिञ्चलः । गोत्रवुजोऽपवादः । हस्तिपादस्य अपत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

The suffix ण (a bar to वुज्) is attached to the two words कौपिञ्चल and हास्तिपदः ।

नित— । तस्य इदम् इति विषये कौपिञ्चल वया हस्तिपाद इति एताभ्याम् अण् प्रत्ययः स्यात् । प्रातिपदिकयोगौघवाचिन्तात् “गौत्रचरणाहुज्” (४।३।१३१) इति प्राप्नो वुजोऽपवादः । कौपिञ्चलस्य अपत्यम् पुमान् इति कौपिञ्चलः । अण् प्रत्ययेन निष्पन्नः । तस्य अयम् इति पुनरपि अण् कौपिञ्चलः । हस्तिपादस्य अपत्यं पुमान् इति अण् हास्तिपदः । तस्य अयमिति हास्तिपदः—पुनरपि अण् ।

१४७८ । आयवृणिकस्यैकलोपस्य ॥ ४।३।१३३ ॥

दो—। अण् स्मात् । आथर्वणिकस्त्रायमाथर्वणो धर्म
आन्माथो वा । चरणाहुजोऽपवादः ।

The suffix अण् is attached to the word आथर्वणिक, in the sense of तस्य इदम् and the suffix being attached to it, causes the elision of "इक" the last part of the word.

नित—। तस्य इदम् इति एतस्मिन् विषये, आथर्वणिकइति चरणवाचिभ्यस्तु अण् प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययसत्रियोनेन शब्दस्य "इक" इति अन्तिमोऽथ लोपः गच्छेत् । अथ प्रत्ययः "गोत्रधरणाहुज्" इति विहितस्य बृहत्प्रत्ययस्य अपवादः । प्रातिपदिकस्य चरणवाचिभ्यस्तु धर्म आन्माथो वा-अन् एव प्रत्ययः इष्टः । तेन आथर्वणिकस्य चर्धर्म आन्माथो वा इति अण् = आथर्वणम् । इकलोपः ।

समाप्ताः र्वणिकाः ॥

१४७८ । तस्यविकारः ॥४३।१३४ ॥

दो—। अस्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः (वा) । अस्मनी
विकारः—आश्रमः । भास्मनः । भास्मिकः ।

suffixes are attached to words in the sense of तस्य विकार i. e. to imply things, produced out or made of the substances denoted by the said words. The base अस्मन् elides its टि portion when अण् (विकारायक) follows.

नित—। तस्य इति वहीसमर्थात् विकार इति एतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । विकारस्तु अन्यथाभावः । "प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः" इति काशिका । स च विविधः—विकर्तः परिणामश्च । यथास्मिनोऽन्यथाभावः विकर्तः । तास्मिनीऽन्यथाभावस्तु परिणामः । यथा—जलस्य विकर्तः बृहद् एव दुग्धस्य परिणामी हि दधिः । अत्र विकारशब्देन विकर्तः परिणामश्च अन्वयेन दृश्यते ।

आश्रयन् सपत्नं प्रसारः इति यावत् । तस्य विकार इति अश्वप्रत्ययः । प्रत्यये परे
“आश्रयन् विकार सपत्नप्रदानम्” (४।३।१४४ वार्त्तिकम्) इति विकारे गम्य आश्रयन्
इत्यस्य टिप्पणः । तथासति आश्रय इति रूपम् । आश्रयः प्रासादः । प्रसाररक्षितः
प्रासाद इत्यर्थः । “यथापमाश्रयप्रदाय” सेषु धत्तेऽन्धदुर्बहम्” इति प्रयोगान्
विकारार्थे टिप्पणीपक्षे पाठिक एव इति कारिकाः । तेन पक्षे आश्रयन इत्यपि स्यात् ।
विकारादर्थव्यतिरिक्तत्वेन केवलम् “आश्रयः” इति रूपम् । भग्नो विकार इति भास्वः ।
घटिकाया विकार इति मारिकाः । समयम् अश्व ।

१४८० । अवयवे च प्राख्योपधित्वेभ्यः ॥ ४।३।१३५ ॥

दी— । आहिकारिः मयूरस्य अवयवो विकारी वा मायूरः ।
सौर्व काण्डं भक्ष्य वा । पैपलम् ।

Suffixes are added to words expressive of a creature, a plant or a tree in the sense of तस्य विकार or तस्य अवयवः—that is to imply anything born out of it or any limb relative to these.

[Later on चम् with be said to be the fixed suffix with reference to creatures in these senses].

नित— । अवयवे तथा विकारि च गम्य प्राणिवाचिभ्यः औपधिविभक्त्या
इत्यवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । तत्र “प्राणिजतादिभ्योऽम्”
(४।३।१३४) इति सूत्रेण प्राणिवाचिभ्यः चम् एव स्यात् इति वक्ष्यति । मयूरस्य
विकारः अवयवो वा इति चम् मायूरः । एवं कापीतः । तैत्तिरः । सर्वत अश्वम् ।
औपधिविभक्त्या—सुम्बायाः अवयवः (काण्डम्) इति सौर्वम् काण्डम् । अतः चम् ।
सुम्बायाः विकारः (मयूरः) इति सौर्वम् मयूरः । इत्येभ्यः—दिप्पलस्य अवयवः विकारी
वा पैपलम् । एवम् कारवीरं माखम् । कारवीरं भक्ष्यम् ।

१४८१ । विल्लादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१३६ ॥

दो—। वत्वम् ।

The suffix वत् is attached to the word विकार and others of the विकारि—class in the sense of तस्य विकार or तस्य अवयव ।

सित—। विकारि अवयवे च गम्यं विन्न दृष्टवन्मादिभ्यः अन्प्रत्ययः स्यात् ।
अयं कुत्रचित् योग्यस्य अन्प्रत्ययस्य कुत्रचित् वा विहितस्य भवत्प्रत्ययस्य अपवादः ।
विन्नस्य अवयवो विकारी वा सत्वः । सत्वम् भस्म । एवं ग्रैहः । श्रीरुर्विकारः
अवयवो वा । एवं मुहुस्य अवयवः विकारी वा मोहः । वित्ताद्विषया—वित्त,
ब्रौहि, काष्ठ, मुद्र, मन्द, मोक्ष, इष्ट, वेष्ट, गवेष्टका, स्फार्पासी, पाटली, कण्डू, त्व,
कुटीर इति ।

१४८२ । कौपधाच्च ॥ ४।३।१३७ ॥

दो—। अच् । अजोऽपवादः । तर्कु—तार्क्यम् ।
तैत्तिडोकम् ।

In the sense of विकार or अवयव, the suffix अच् (a bar to अच्) is added to words endowed with a penultimate क ।

सित—। येषां प्रतिपदिकानां उपधायाम् ककारो विद्यते, तेषां अच्प्रत्ययः
स्यात् विकारि अवयवे च गम्यभारं । अजोऽपवादः । तर्कुः—(टाकु इति गीङीयाः ।
तर्कु इति शुभ्राः) । तस्य विकारः इति तार्क्यम् । तैत्तिडोक इति—अस्य
विकारोऽवयवो वा तैत्तिडोकम् । 'एवं' वार्त्ताकु—वार्त्ताकम् । तैत्तिडोक—
तैत्तिडोकम् । मधुक—माधुकम् । मन्त्रक—मन्त्रकम् । दहृन्क—
दाहृन्कम् ।

१४८३ । सपुञ्जतुनोः युक् ॥ ४।३।१३८ ॥

दो—। आभ्यामण् स्याद्विकारि, एतयोः पुगागमश्च । ज्ञापुषम् ।
ज्ञापुषम् ।

In the sense of तस्य विकारः, the suffix अच् is added to

the words वयु and जनु ; and before those and the suffix वुक् is inserted.

नित— । "तस्य विकारः" इति एतस्मिन् विषये सपु वतु इति एताभ्याम् अव्ययः स्यात् ; तत्पञ्चमिणीम च एतयोः वुक् इति आगमः स्यात् । सकारः सकारार्थः । कित्तात् "आद्यस्यैव टकितौ" (११।२१) इति प्रातिपदिकस्य अर्थः एव सकारस्य स्थितिः । तमुप्यो विकारः इति तामुपम् । अनुनी विकार इति जाह्नवः गृहम् । अर्थः प्रत्ययः "ओरज्" (४।३।१८८) इति विहितस्य अव्ययस्य अपवादः ।

१४८४ । ओरज् ॥ ४।३।१८८ ॥

दी— । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

The suffix वज् is added to words, ending in उ or ऊ in the sense of तस्य विकारः or तस्य अवयवः ; it is a bar to वच् ।

नित— । ये प्रातिपदिकाः उवर्णास्तास्तेभ्यः विकारार्थे अवयवार्थे च वज् प्रत्ययः स्यात् । अव्योऽपवादः । दैवदार इति उच्यते । तस्य अवयवो विकारी वा इति दैवदारवम् । भाद्रदार इति उच्यते । अस्य अवयवो विकारी वा इति भाद्रदारवम् । "अनुदात्तादेशः" (४।३।१८०) इति सूत्रेण अनुदात्तादेशज् विहितः । ये अनुदात्तादय उवर्णास्तास्तेभ्यः खलु तेनैव वज् स्यात् । ये खलु उवर्णान्ताः अपि च नञि अनुदात्तादयस्तेभ्य एव वज् विधानार्थम् अस्य आरम्भ इति ज्ञेयम् ।

१४८५ । अनुदात्तादेशः ॥ ४।३।१८० ॥

दी— । दाक्षित्यम् । कापित्यम् ।

In the sense of विकार or अवयव, the suffix वज् is added to a word that is अनुदात्तादि i. e. the first syllable of which is अनुदात्त ।

नित— । ये प्रातिपदिकाः अनुदात्तादयः तेभ्यो विकारार्थे अवयवार्थे च

अञ् स्यात् । अञोऽप्रवादः । दधित्वस्य विकार इति दाधित्वम् । कपित्वस्य विकार इति कपित्वम् । एवं साहित्वम् ।

१४८६ । पलाशादिभ्यो वा ॥ ४।३।१४१ ॥

दी— । पालाशम् । कारीरम् ।

The suffix अञ् is optionally added to words—that fall within the category of पलाशादि in the sense of विकार or अवयव ।

नितः— । पलाशादिभ्यो वा अञ्प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे वा गम्ये । पञ्चे अञ् । पलाशस्य हस्तस्य विकारोऽवयवो वा इति पालाशम् । एवं कारीरस्य अक्षयो विकारो वा इति कारीरम् । अञि अञि च समनेन रूपम् । तर्हि कथं प्रत्ययद्वयस्य एव विधानम् ? "सरे भेदः" इति सामाज्येति । पलाशादि येषां—पलाश, खदिर, शिंशपा, सार्वद्व, कारीर, शिरीष, यवास, विकटल, पुलाक, इति ।

ननु सूत्रे विकल्पव्यवस्था कथम् ? उच्यते—पलाश, खदिर, शिंशपा सार्वद्व इति चत्वारः समुदात्तादयः । अत एवा अञ् इत्यस्य निर्व्यग्राती अनेन विभावा, तथा अञ्चान् अञ्प्रत्ययस्य अप्राप्ते विभाव्यकत्वम् ।

१४८७ । शम्याःपक्षञ् ॥ ४।३।१४२ ॥

दी— । शमीलं भक्षम् । पित्तान्डीय् । शमिली सुक् ।

The suffix पक्षञ् is added to the word शमी in sense of विकार or अवयव ।

नितः— । विकारे अवयवे च गम्ये शमीपक्ष्यात् पक्षञ्प्रत्ययः स्यात् । अञोऽप्रवादः । शमी तद्विशेषः । तस्य विकार इति शमीलम् । शमीलं भक्षम् । एवं तस्य अवयव इति शमीलम् । विधानं तु शमिली—“पित्तनीरादिभ्यश्च” (४।३।१४१) इति सूत्रेण ; प्रत्ययस्य अप्राप्तेऽज्ञात् । शमीली सुक् । सुक् यद्यपान-विशेषः ।

१४८८ । मयट् तयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः

॥ ४।३।१४३ ॥

दी— । प्रकृतिमात्राभ्ययद्वा स्याद्विकारावयवयोः नतु भक्ष्या-
च्छादनयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् ?
सौहः सूपः । कार्पासम् आच्छादनम् ।

The suffix मयट् may be optionally affixed to any word in the sense of विकार or अवयव, especially in classical sanskrit (See Kasika as well as Bhasavritti) except in the sense of भक्ष्य (edibles) or आच्छादन (clothing).

नित— । मत्स्यात् तथा आच्छादनात् अन्यच्चिन् सन्तु विकारं अवयवे च गम्ये
प्रातिपदिकेभ्यः मयट् प्रत्ययो वा स्यात् । भाषायाम् इति वक्तव्यम् । अश्मनो
विकारः अवयवो वा अश्ममयं गृह्यते । एवं आश्मनम् आश्मं वा । अश्मनो
विकारं पादिकस्य एव त्रिलोपस्य विधानात् । एवं दूर्वासयं—दीर्घम् ।
सूर्वासोर्वासम् सूर्वासयम् । भक्ष्ये इति किम् ? गृह इति भक्ष्यद्रव्यम् । तथा
विकार इति सौहः सूपः । अथ “विस्त्रादिभ्योऽण्” (४।३।१४६) इति अण् एव ।
आच्छादने इति किम् ? कार्पासो इत्यस्य विकार इति कार्पासम् आच्छादनम् ।
अत्रापि विस्त्रादिसत्त्वात् अण् । भाषायाम् इति किम् ? वेष्टः छादितो वा सूपः ।
सूपस्य वैदिकसाहित्यविषयत्वात् नाम मयट् अपि न अण् एव ।

१४८९ । नित्यं लक्षशरादिभ्यः ॥ ४।३।१४४ ॥

दी— । आम्नमयम् । शरमयम् ।

इह words and words belonging to the लक्षशरादि class take मयट् in the aforesaid sense.

नित— । लक्षशरादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्यात् इत्येकमादिभ्यो नित्यस्य मयट्
स्यात् विकारं अवयवे च गम्ये । अत्रत्याच्छादनमिति तथा भाषायाम् इत्यपि श्रियम् ।

मित— । पुरीषं विष्ठा । यथा पुरीषे कस्यै चोद्ध्वान् मयट् स्यात् ।
पुरीषेऽङ्गिन् ? कस्यै पदः । पुरीषं न अवयवो नापि विकारस्तत्र चस्य
सूत्रस्य दृष्टिः । विकारे अवयवे च तस्यै प्रतापं पयात् वक्ष्यति ।

१४८० । पिष्टाश्च ॥ ४।३।१४७ ॥

दो— । मयट् स्वाधिकारे । पिष्टमयं भस्म । कायं पैष्टो
सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्यै दम् इति अण् ।

In the senses of तस्य विकारः, मयट् is the only suffix that is
added to the word पिष्ट ।

मित— । तस्य विकार इति एतच्छिन् विषये पिष्टशब्दान् निजं मयट् प्रत्ययः
स्यात् । पिष्टस्य विकारः इति पिष्टमयं भक्ष्यम् ।

ननु कथं तर्हि पैष्टो सुरा इति प्रयोगः ? सामान्यविवक्षायां "तस्यै दम्"
(४।३।१२०) इति अण् । सामान्यविवक्षायां इत्यस्य कोऽर्थः ? पिष्टेन सङ्गं यदा
पिष्टसंपृक्तस्य यस्तुनः अवयवावयविसम्बन्धो वा प्रकृतिविकृतिसम्बन्धो वा लब्धते
तदा निश्चयेन मयट् । पैष्टो सुरा—अत्र पिष्टेन सङ्गं सुगन्धा न कश्चित् ईदृशो विशेषः
सम्बन्धो धिक्कृतः—अपि तेन सङ्गं तस्या कश्चित् सम्बन्धोऽस्तीति सम्बन्धमात्रं खलु
वक्तुं शिष्टम् । तेन अत्र विकारं वा अवयवं वा इति सम्बन्धविशेषम् अनुद्दिश्य यदा
सम्बन्धसामान्यमेव छदिष्टम्, तदा अत्र "तस्यै दम्" (४।३।१२०) इति सम्बन्धसामान्य-
विवक्षायां (सम्बन्धमात्राभिप्राये) अण्प्रत्ययः कृतः इति ज्ञेयम् ।

१४८१ । संज्ञायां कन् ॥ ४।३।१४८ ॥

दो— । पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः ।
पृषोऽप्युपः पिष्टकः स्यात् ।

In the sense of विकार, the suffix कन् is added to the word
पिष्ट provided the word newly formed stands as a particular
class-name (संज्ञा) ।

मित— । तस्य विकार इति एतद्विज्ञेयं विषये पिट इति प्रातिपदिकात् कान्-
प्रत्ययः स्यात् संज्ञायां गन्धमाणाशान् । मयट् प्रत्ययस्य अपवादः । पिटस्य कश्चित्
विशिष्टः विकारः इति कान् पिटकः अपूपः इति ।

१४८२ । व्रीहिः पुरोडाशे ॥ ४।३।४८ ॥

दो— । मयट् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः
पुरोडाशः । ब्रह्मन्यत् ।

The suffix मयट् is added to the word व्रीहि to imply पुरोडाश
produced out of it.

मित— । व्रीहिर्विकारः पुरोडाशो यदा गन्धमानः स्यात्, तदा व्रीहिशब्दात् मयट्
प्रत्यय एव स्यात् । अयं प्रत्ययः "विल्वादिभ्योऽम्" (४।३।२४) इति विल्वाद्यण्यन्त-
व्रीहिशब्दात् विकारो भव्ये विहितस्य अपोपवादः । अयमाययः—यदा तु व्रीहि-
र्विकारः पुरोडाशात् भवत्येति किञ्चित् यस्तु तदा ब्रह्म ।

१४८३ । असंज्ञायाम् तिलयवाभ्याम् ॥ ४।३।२५० ॥

दो— । तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायाम् तु—तैलम् ।
यावकः ।

The suffix मयट् is taken by the two words तिल and यव after
them in the sense of तस्य विकार, or तस्य अवयव provided the words
thus formed never stand as a particular class name (संज्ञा) ।

मित— । विकारो अवयवौ च तस्य तिल यव इति प्रातिपदिकाभ्याम् मयट्-
प्रत्ययः स्यात् असंज्ञाविषये । यदा कृतप्रत्ययाभ्याम् एताभ्यां संज्ञा गन्धते
तदा तु मयट् प्रत्ययो न स्यात् इति भावः । तिलस्य विकारोऽवयवौ वा तिलमयम् ।
तिलमयं भक्ष्यम् । एवं यवस्य अवयवौ विकारौ वा यवमयः । यवमयं पिटम् ।
असंज्ञायाम् इति किम् ? तिलस्य चोदः इति तैलम् "तसैरदम्" (४।३।२५०) इति
'मयट्' । तैलं हि चोदद्रव्यविशेषस्य संज्ञा । यवस्य विकार इति भव् यावकः ।

यावः एव यावकः इति स्वार्थे कन् "यावादिभ्यः कन्" (५।४।२८) इति सूत्रेण ।

आपकाः रक्षणद्वयविशेषः । यथाहि श्रीमहाभारते—

"वरपकमये भक्तोदक सुन्दर यावक रेखा"—[नीलीयभाषायाम्]

१४८४ । तालादिभ्योऽण् ॥ ४।३।१५१ ॥

दी— । अञ्मयटोरपवादः ॥ तालाच्चनुषि (वा) ॥ तालं धनुः । अन्यत् तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

In the sense of विकार as well as अवयव, the suffix चच् is affixed to the word ताल and others falling within the category of तादादि ।

नित— । ताल इतिवन्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययः स्यात् विकारे अवयवे च गम्ये । अञ् प्रत्ययस्य भयट् प्रत्ययस्य च अपवादः । तालवन्तात् धनुषि एव गम्ये प्रत्ययः षट् । तालस्य विकार इति तालं धनुः । यथाहि श्रीमहाभारते—
"जागामिति गाच्छीव तालमावम्" इति अञ्मनुद्दिश्य सुयोधनवचनम् । धनुषि इति किम् ? तालस्य विकार इति तालमयं भव्यम् । ऐन्द्रायुधस्य अवयवः इति ऐन्द्रायुधम् भव्यम् । तालादिभ्यः—ताल (धनुष्येव), वाहिंश्च, ऐन्द्रायुध, ऐन्द्रानिव, ऐन्द्राह्व, चाप, श्वानाक, पोथुवा, चाप, स्थानेचय इति कथितम् ।

१४८५ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४।३।१५२ ॥

दी— । अञ् । बहुवचनात् पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्ण्यो वा निष्कः । परिमाणे किम् ? हाटकमयी सृष्टिः ।

In the sense of विकार, the suffix चच् is attached to words expressive of gold, provided the विकार implies nothing but some particular amount of measure.

मित—। जातस्य सुवर्णम् । जातस्येभ्यः इति बहुवचननिर्देशात् सर्वेषाम् एव सुवर्णवाचिनां शब्दानामेव रहस्यम् । तेन अयम् अर्थः—सर्वेभ्य एव सुवर्णवाचि-
प्रातिपदिकेभ्यः विकारं गम्यमाने अण् प्रत्ययः स्यात्, स विकारश्चेत् परिमाणान् नान्यः ।
परिमाणस्य विकारविशेष एव प्रत्यय इष्टः इति भावः । छाटकं स्वर्णम्, एवं
तापनीयं सुवर्णं इत्यादि । छाटकस्य तापनीयस्य सुवर्णस्य वा परिमाणविशेषः विकारः
छाटकः तापनीयः सीवेष्टो वा निष्कः, अत आस्य । निष्कः सुवर्णपरिमाणविशेषः सुवर्ण-
सुद्राविशेषः इति यावत्, एवम् जातस्यस्य विकारः परिमाणविशेषः इति अण् जात-
स्य कार्पाषणम् । अयं प्रत्ययः मयडादीनाम् अपवादः । परिभाषे इति किम् ? छाटकस्य
विकारः इव यदिरिति छाटकमग्नौ यष्टिः, अथ मयट् एव ।

ननु कथं तर्हि “तन्मतेन च छटिकफक्तका काचनौ वासयष्टिः” इति मीमांसते ?
अथ मन्त्रिणाय—“काचनस्य विकारः काचनौ सौवर्ण्ये वासयष्टिर्निवासदृष्टः” ।
अत अपरिभाषेपि विकारं गम्य अण् स्यात् । मन्त्राकमिप्रयुक्तत्वात् साधुत्वम् ;
यथा—“तस्मै देम्” इति अण् । यथा सूत्रस्य प्राधिक्यं मन्त्रव्यम् । यथा अपवाद-
विशेषेपि कश्चित् उत्पन्नस्य अपि प्रयोगोद्भूत्यते “यस्मिन् शोयमानावाः पुरःस्थौ न
कुचति” । “यस्मिन्ना वागरेन्द्रेण” इत्यादिष्वपि इति द्विक् । अथ भाषावृत्तित्वम्
आशयः परस्मै भवा यत्तव्यः ।

१४८६ । प्राप्तिरजतादिभ्योऽञ् ॥ ४।३।१५३ ॥

दौ—। शौकम् । वाक्त्रम् । राजतम् ।

The suffix अञ् is attached to words expressive of living animals as well as to words coming under the head रजतादि ।

मित—। प्राप्तिरजतिभ्यश्च रजतादिभ्यश्च विकारं अयमवे च गम्य अण्
प्रत्ययः स्यात् । रजतादिर्धेया—रजतं, सोमं, सोढं, चटुश्चरं, नीषं, दारुं, रोहितकं,
विभीतकं, कपोतदाहं, पीतदाहं, लोमदाहं विकण्डकं, कण्डकारि । शुक्लस्य
अयमर्थः शौकम् पदम्, रजस्य अयमर्थः वाक्त्रम् सुखम् । रजस्य विकारः राजतं
पात्रम् । अनुदात्तादेश (४।३।१४०) इति अनुदात्तादेशप्रत्ययो विहितः । तर्हि

अथ ये प्राचिवाचिनः तेषां रजसादयश्च अनुदात्तादयः तेषां पूर्वेष्वेव अजः । ये खलु अनुदात्तादयः न भवन्ति, अपिच प्राचिवाचिनः उक्त रजसादिषु अन्तर्भूताकार्योऽनेन अच् इति बोध्यम् ।

अनु तर्हि रजत कष्टकारि इत्यादीनाम् अनुदात्तादीनाम् पूर्वेष्वेव अज प्रत्ययं सिद्धं कथं रजसादिषु तेषां परिगणनं कर्तानिति चेत् उच्यते । तेषामो मयट्, माभूदिति आपनान्वेषः । प्राचिवाचिनाम् लघाद्वरणाभ्यामि—कापोतम्, मायूरम्, शैलम्, तैशिरम् । रजसादीनां च—सैलम्, लोहम्, औदत्यम् ।

अनु यं अनुदात्तादयः रजसादिषु अन्तर्भूताः (यथा रजत कष्टकारि प्रथमः), तेषामो मयट् माभूत् ; अपिच यं खलु नैव अनुदात्तादयः अपिच रजसादिषु अन्तर्भूताः (यथा लोहप्रभृतयः) तेषामुक्ता यं खलु प्राचिवाचिनः तेषामोऽपि “मयट्, यैतयोर्भा-
षायाभिमताच्छादनयोः” (४।३।१४३) इति सूत्रेण विकल्पीय मयट् स्यात् उक्तं न स्यात् ? समाधत्ते—स्यादेव । कथम् ? युयुताम्—अस्मिन् सूत्रे “एतयोः” इति विकारार्थम् तथा अवयवार्थं पूर्वोद्दिष्टमपि भूय एव निर्दिष्टं ज्ञापयति यत् विकारान्वयो यकृतावेव । यं विशेषप्रत्ययाः “प्राचि रजसादिभ्योऽज्” इत्येवमादयश्चक्षिणी-
पि स्यात् । अपोतमयम् लोहमयम् । लोहमिति—काशिका । अवयवार्थः—
विकारार्थं तथा अवयवार्थं यं विशेषप्रत्ययाः विहिताः, तेषाम् प्रत्ययानां श्रान्ति-
पात्तको मयट् प्रत्ययः स्यात् । तथाहि “प्राचि—” इति सूत्रेण कपोत इति प्राचिवाच-
कात् विकारे अवयवे च अजः स्यात् । तथा सति ईदृशे एव अर्थे मयट् अपि
स्यात् । तेन कापोतम् कपोतमयम् इति सम्भवेन साधु । तथा लोह इति रजसादिषु
अन्तर्भूताः कथित् शब्दः । तस्मात् अच् स्यात्—तथा मयट् अपि स्यात्—तेन
लोहम् लोहमयम् इति इयमेव साधु । भाषावृत्तिकारीऽपि एवमाह । रजत इति
शब्दस्तु रजसादिषु यतिसौऽपि अनुदानादिष्वेव अन्तर्भूतम् अच् एव राजतम्, न खलु
मयट् ।

भाषावृत्तिकारः काश्यप इति सुवर्ण वाचकम् प्रातिपदिकम् रजसादिषु एव गच्छति ।
तेन “प्राचिरजसादिभ्योऽज्” इति सूत्रस्य परत्वात् “जावपेभ्यःपरिमावे”
[४।३।१४३] इति सूत्रात् वक्षीयस्वम् उपरोक्तम् अपरिमावे अपि विकारे काश्यप

इत्यस्मात् अञ्प्रत्ययनेव सात् साधमानः “पुरीम् द्रव्यं काचनीम्”, “काचनी वाद्ययष्टिः” इति उदाहरणद्वयं प्रदर्शितवान् । यद्यं तु भाषाशक्तिकृताम्, भाषयन्मपि समर्थयामहे इति सर्वमत्यह्वानम् ।

१४८७ । जितञ्च तत्प्रत्ययात् ॥४१॥१५५॥

दी— । जिद्दयो विकारावयव-प्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयो-
रेकार्थयोः । मयटोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य
दाधित्यम् । जितः किम् ? वैत्वमयम् ।

In the sense of विकार as well as अवयव, the suffix जञ् is added to words which themselves are formed with any suffix that elides अकार in the same sense i. e., in the sense of विकार and अवयव ।

मित— । विकारे अवयवे च गम्ये, यो अकारेत्—प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः विधीयन्ते, तत्-प्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः पुनरपि विकारायै अवयवायै च अञ्प्रत्ययः स्यात् । अथ मयट्प्रत्ययस्य अपवादः, यो मयट्, “मयट्वैतयोर्भाषायाममयट्प्रत्याह्वयोः” (४।१।१४९), “मित्ते उच्चरारादिभ्यः” (४।१।१४४) इति एताभ्याम् विधीयते ।

ननु कसं जित्प्रत्यया इति चेत् उच्यते । “कीरञ्” (४।१।१२६) तथा “अनुदात्तादीञ्” (४।१।१४०), पलायादिभ्योञ् (४।१।१४६) इति अञ्प्रत्ययः ; तथा “शम्याः वृत्तञ्” (४।१।१४९) इति वृत्तञ्प्रत्ययः ; एवम् “प्राणिरजतादिभ्योञ्” (४।१।१५४) इति अञ्प्रत्ययः, अपि च “उद्गात् वृञ्” (४।१।१५७) इति वच्प्रत्याह्वो वृञ्प्रत्ययः, “एष्ठादञ्” (४।१।१५६) इति उञ्, उन्मात्तयोर्वा (४।१।१५०) इति ; किञ् “कसीयपरमव्ययी यञ्चौ लुञ् च” (४।१।१६८) इति वच्प्रत्याह्वो यञ् अञ्प्रत्ययी ; एते सप्त विकारायै अवयवायै च विहिताः जित्प्रत्ययाः । एतेषाम् अन्यतमप्रत्ययानामान् प्रातिपदिकानाम् भूयोपि विकारे तथा अवयवे च गम्ये मयट्प्रत्याह्वोञ्प्रत्ययः स्यात् इति निष्कर्षः । यन्ती इति वचनिकेन

तस्य अवयव इति शमीकः काशः । “अस्माप्लज्” [४।१।१४२] इति प्लज् ।
तस्य शमीकस्य काशस्य विकारः इति अनेन अज् शमीकं भक्ष्यं, शमीकस्य
अवयवीभूतो यः काशस्यस्य एव विकारः इदम् भक्ष्यं इति बोध्यम्, एवं इदित्यस्य
अवयवी इदित्यः—“अनुदात्तादेश” [४।१।१४०] इति अज् । तस्य ‘दाधित्यस्य’
विकारः इति अनेन प्रकृतेन सूत्रेण पुनरपि अज् तेन दाधित्यं भक्ष्यं, एवं कपित्थः
हृषमिश्रैः [कर्मोत्प्लव इति गौडीयाः, कश्च इति हिन्दीभाषायाम्, wood apple
इति आङ्गलाः], तस्य कपित्थस्य अवयव इति कपित्थः—“अनुदात्तादेश” [४।१।१४०],
इति अज् । ततः कपित्थस्य विकार इति प्रकृतेन सूत्रेण भूयोपि अज् तेन
कपित्थम् भक्ष्यं । एवम् देवदाक इति वृक्षः । तस्य अवयव इति देवदारव—
अज् “ओरज्” [४।१।१३८] इति सूत्रेण । तस्यस्य विकारः इति अनेन प्रकृतेन
पुनरपि अज् तेन देवदारवः युवः । एवम् पलाश इति वृक्षः । तस्य अवयव इति अज्
—पलाशदिभ्यो वा [४।१।१४४] इति सूत्रेण—तेन पालाशः । तस्य विकारो भक्ष्यं
इति प्रकृतेन अनेन भूयोपि अज् तेन पालाशं भक्ष्यं । कपोतश्च अवयव इति
कापोतः—अज् “प्राणिरजादिभ्योऽज्” इति सूत्रेण । तस्य विकारः इति कापोतम्
भक्ष्यं अतः अज् अनेन प्रकृतेन सूत्रेण । एवं उड्डस्य अवयवी चीडसः । “उड्डाड्”
(४।१।१४०) इति क्लृप्ताप्लवसूत्रेण । ततः चीडकस्य विकारो भक्ष्यं इति चीडकम्
भक्ष्यं । पुनरपि अनेन अज् । उसायाः अवयव इति चीमकः—“उसोर्चीमोर्”
(४।१।१४०) इति वृज् । तस्य विकारो भक्ष्यं इति चीमकम्—अज् प्रकृतेन । एषो
हृषिको । तस्या अवयव इति ऐषियः—“एष्या डज्” (४।१।१४८) इति डज् ।
ऐषियस्य विकारो भक्ष्यं इति ऐषियम्—प्रकृतेन अज् । कंसीयस्य विकारः इति कांसः
“कंसीय—४।१।१४८” इत्यादिना यज् । तस्य अवयवः इति अज्—कांसः—अनेन
प्रकृतेन अज् । अकारित् प्रत्ययान्तिभ्य एव अज् स्यात्—नात्यत्र । तस्य मनुदा-
हरणं यथा—वित्तः इति वृक्षः । तस्य अवयवः इति वैत्तः “वित्तादिभ्योऽज्” इति
अज् प्रत्ययः । अङ्गि अण्प्रत्ययः वित्त—तेन वैत्तस्य विकारः इति न अज् अपितु
नयत्, “वित्तं अङ्गिरादिभ्यः” (४।१।१४४) इत्यनेन—तेन वैत्तमयम् । वैत्तमयं
नयत् ।

१४८८ । क्रीतवत् परिमाणात् ॥४१३१५६॥

दी— । प्रत्ययेष्वजित्कारभ्य ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणादिहितास्तै तथैव विकारैऽतिविज्ञान्ते । अणादीनामपावादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकम् । अतस्तत्र विकारः प्रत्ययः । शतिकाः ।

Suffixes that are attached to words implying some kind of measure, in various senses, such as तेन क्रीतम् and the like illustrated in or sanctioned by the rules—beginning with “प्राप्त्यनेष्टम्” (५१११८), are added to the self-same words—in the sense of विकार also. These suffixes bar the suffix अण् and others.

नित— । क्रीतवत् क्रीत इव, “तेन क्रीतम्” (५१११६७) इत्यर्थे विहितप्रत्ययः इव इत्यर्थः । परिमाणात् परिमाणभिराद्यिप्रातिपदिकात् । न खलु परिमाणवद्भ्यो ह्यवबुद्धिहसिबलेन परिमाणविशेषस्यैव नृणांति अति तु संख्यामपि । अत्र सूत्रस्य अर्थमाश्रयः—परिमाणविशेषवाचिनश्चाद्या संख्याभिधाघिनय प्रातिपदिकात् (५१११८) “प्राप्त्यनेष्टम्” इति सूत्रात् आरम्भ ये प्रत्ययाः येन उपधिना (येन निमित्तेन—यस्मिन् अर्थे) किय—तेन क्रीतम् (५१११७) इत्यादीं विषये) विहितार्कऽपि तेभ्य एव प्रातिपदिकैभ्यः विकारैः (विकारार्थैः—विकारो न्यूनताये) अतिविज्ञान्ते विधीयन्ते न्यूनस्याप्यन्ते इति यावत् । एते प्रत्ययाः अणादीनाम् प्रत्ययानाम् अपवादीभूताः । [उपधिः निमित्तम्—तथाहि सचररामचरिते—“न खलु बहिरुपाधीन् क्रीतयः प्रश्रयन्ते”] । सूत्रार्थस्तु—“परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकारैः इति एतन्मिन् विषये”—इति आश्रयः । “परिमाणवाचिनः विकारैः क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः” इति भाषाहतिः—निष्कः इति सुवर्णादीनाम् परिमाणविशेषः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । अत्र ठक् प्रत्ययः । “तेन क्रीतम्” (५१११७) इति एतन्मिन् विषये “असनाद्ये निष्कादिभ्यः” (५११२०) इति निष्कस्येणात् ठक् । अतएव निष्क इति

परिभाषाचिन्तनः शब्दात् विकारे एव चयं ठक्प्रत्ययौ भविष्यन् चर्त्तति—तेन निष्कस्य विकारो निर्दिष्टकम् । एवं शब्देन क्रीतम् इति वाक्ये तु “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति विधौ “शलाह ठन्त्यतावयते” (५।१।२९) इति सूत्रेण ठन् यद् अत्ययो च स्वात्मा । तेन ठन्ति—शक्तिकम् ; यति—शब्दम् इति रूपद्वयम् । किञ्च एतौ प्रत्ययौ विकारे अपि घटशब्दात् परिभाषाभिधायिनौ भविष्यन् चर्त्ततस्तेन शतस्य विकारः = शक्तिकः, शब्दः । एवम् सङ्क्षेपेण क्रीतम् इति वाक्ये “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इति विधौ “शतमानविश्रुतिकसङ्क्षयसनादयः” [५।१।२७] इति चयः, साङ्गम् । अतएव सङ्क्षयस्य विकारोऽपि साङ्गम् । [अपिच “लुक् च क्रीतवत् । द्विसङ्क्षयः । द्विसङ्क्षयः” इति भाषावृत्तिः । अयमर्थः—“अध्वर्यपूर्वद्विसौर्जुनसंश्रामम्” इति [५।१।२८] सूत्रविहितस्य द्विगुणमासान् परस्य असंश्रामम् क्रीतवदर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् च अस्य विकारार्थेऽपि कतिदिश्यते । तेन द्वयोः सङ्क्षयोः समाहारः इति द्विसङ्क्षयः (द्विगुणमासः) । द्विसङ्क्षेपेण क्रीतम् इति पूर्व्वयम् चयः, द्विसङ्क्षयम् । तस्य च चयः प्रत्ययस्य “अध्वर्य” — ५।१।२८ इत्यादिना नित्यमेव लुकि प्राप्ते “विभाषा कार्यापचसङ्क्षयभाषाम्” [५।१।२९] इति विकल्पः—तेन द्वि-सङ्क्षयः द्वि-साङ्गसुः इति रूपद्वयम् । अतएव द्वि-सङ्क्षयस्य विकारः इति द्वि-सङ्क्षयः, द्वि-साङ्गसुः इत्यत्रापि रूपद्वयम् । एवं द्वयोः निष्कयोः समाहारः द्विनिष्कम् । “तेन क्रीतम्” [५।१।३७] इत्यर्थे “असमासे निष्कादिभ्यः” [५।१।२०] इति समासे ठक् । द्विनिष्कम् । अस्य उभयप्रत्ययस्य च “द्विनिष्कर्त्तव्यतात्” [५।१।२०] इति विकल्पेन लुक्—तेन द्विनिष्कम् इत्यपि रूपम् । अतएव द्वि-निष्कस्य विकारः इत्यर्थे अपि द्वि-निष्क-शब्दात् द्विनिष्कः इति रूपद्वयम्] ।

१४८८ । उद्गाह्यम् ॥ ४।३।१५७ ॥

दो— । प्राक्शब्दोऽपवादः । औद्गकः ।

The suffix डक् is added to the word उद् in the sense of विकार or चयस्य ।

नितः— । विकारं चयस्य च गच्छे उद्शब्दात् नृजप्रत्ययः स्वात् । चयः

प्रत्ययः “प्राक्षिरजसादिभ्योऽञ्” (४।३।१५४) इति प्राक्षिवाचिभ्योविहितस्य
अञ् प्रत्ययस्य अपवादः ।

१५०० । उमोर्ण्योर्वा ॥ ४।३।१५८ ॥

दी— । औमम् । औमकम् । और्ण्यम् । और्ण्यकम् । पुञ्-
भावे यथाक्रममन्थलौ ।

The suffix पुञ् is optionally attached to the words उमा and
उर्ण्य in the aforesaid sense.

नित— । विकारोऽवयववे च गम्ये उमाशब्दात् ऊर्ण्यशब्दात् पुञ् प्रत्ययो वा
स्यात् । पुञोऽप्राप्तिपक्षेण उमाशब्दात् अञ् स्यात् औमम् ; ऊर्ण्यशब्दात् अञ् स्यात्—
और्ण्यम् ।

१५०१ । एण्णा ढञ् ॥ ४।३।१५८ ॥

दी— । ऐषेयम् । एणस्स तु ऐषम् ।

The suffix ढञ् [a bar to अञ्] is attached to the word एणी
in the aforesaid sense.

नित— । एणी हरिणी तथाहि—“एणी गर्भादलसुतमनाश्चक्रौः चक्षुषाह”
इति एनी इति शब्दात् विकारोऽवयववे च गम्ये ढञ् प्रत्ययः स्यात् । “प्राक्षिरजसा-
दिभ्योऽञ्” [४।३।१५४] इति विहितस्य अञ् प्रत्ययस्य अपवादः । एण्णाः विकारः
इति ढञ् ऐषेयं मांसम् । एण्णा अवयव इति ऐषेयं पक्ष्म, ऐषेयी लङ्का । एणी इति
सौलिङ्गनिर्देशः कथम् ? पुलङ्गे मांसम् इति आपद्यितुम् । एणः हरिणः । तस्य
विकारः अवयवो वा ऐषम—अत्र अञ् एव । ऐषं मांसम् ।

१५०२ । गोप्यसो र्यत् ॥ ४।३।१६० ॥

दी— । गम्यम् । पयस्सम् ।

In the aforesaid sense the suffix र्यत् is attached to the
words गो and पयस्.

मित—। विकारोऽवयवे च गमो गो पयस् इति एताभ्याम् यत् स्यात् । गोः
विकारः गव्यं दुग्धम् एवं पयसः विकारः पयस्सम् । पयः दुग्धं जलं वा ।

१५०२ । द्रौक्ष ॥ ४।३।१६१॥

दी—। द्रुष्ठं क्षस्तस्यविकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

The suffix *व्य* is attached to the word *द्रु* in the aforesaid sense.

मित—। द्रुः द्रुम् उच्यते इति । तस्य विकारः अवयवो वा द्रव्यम् । द्रव्यम्
मूलं द्रव्यं काष्ठम् ।

१५०४ । माने वयः ॥ ४।३।१६२ ॥

वी—। वोरितोऽव । हुवयम् । यौतवं हुवयम् पाथ्वम्
इति मानार्थकं त्रयम् ।

The suffix *व्य* is attached to the word *द्रु* in the sense of
some measurement.

मित—। द्रुग्ध्यात् माने वयप्रत्ययः स्यात् । मानः परिमाणविशेषः ।
कारिकाकारस्तु “माने” इत्यस्य अर्थः “विकारविशेषे माने” इति मत्वा वय-प्रत्यय
वयप्रत्ययस्य वाचकम् आह ।

१५०५ । फले लुक् ॥ ४।३।१६३ ॥

दी—। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः
फलम् आमलकम् ।

Suffixes used in the aforesaid sense elide, provided fruits
are implied.

मित—। पक्षे गमो, प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । विकारोऽवयवे च गममाने
वे प्रत्ययः विहिता तेषां लुक् स्यात्, गो विकारः अवयवो वा स गौः प्रत्ययः

एव भवति इत्यर्थः, “कश्चित्सा इत्यस्य कश्चिन् चक्यवो भवति विकारश्च पञ्चवित्तस्यैव पञ्चवः” इति काशिका । आनलक्याः फलम् (कश्चित्सा आनलक्या, अवयवः फलम्) इति चच्—“अवयवे च प्राण्योपधिश्च भवः” (४।१।२५) इति सूत्रेण । अस्य अवयवस्य चनेन लुक्—तेन आनलकी इति स्थितिः । ततः “लुक् तद्धितलुकि” [१।२।७२]—[तद्धित लुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग् भवति] इति सूत्रेण आनलकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, तथा सति आनलकम् इति रूपम् । आनलकम् फलम् । [एवं बदरी इति ह्यस्य अवयवो विकारो वा फलम् इति बदरम् । कदल्याः फलं कदलम् । बहुषस्य फलं बहुषम् ।]

१५०६ । प्रचादिभ्योऽण् ॥ ४।२।१६४ ॥

दी— । विधानसामर्थ्यात् लुक् । प्राचम् ।

The suffix चच् is attached to the word प्रच and other coming under the head प्राचादि ।

मित्र— । प्रच इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारत्वेन चक्यवत्त्वेन वा विवक्षिते चच् प्रत्ययः स्यात् । अयं “प्राण्योपधिश्च भवः” [४।१।२५] इति निहितस्य भाषकः । प्रत्ययस्य “फले लुक्” (४।१।२६) इति लुक् न स्यात्—लुग्विधिम् आदी प्रोच्य परादिषु तस्य चक्यप्रत्ययस्य विविध विधानात् । परत्वात् अयं विधिः लुग्विधिं बाधते इति भावः । प्रचः चक्यवो प्रचः । तस्य फलम् इति प्राचम् । प्रचादिर्यथा—प्रच, चपोच, चयत्न, इन्द्रो, शिष्ट, इष्टी, काकुभ इत्यपि इति भाषा-ठितिः । [चयत्नस्य फलम् चान्दलम् । एवं काकुभम् । नाईतम् इत्यादि]

१५०७ । न्यमोधस्य च कौवलम् ॥ ४।२।५॥

दी— । यस्य न द्विर्वैचागमस्य । नैयमोधम् ॥

The word न्यमोध standing by itself—takes no Briddhi substitute of its first vowel ; to the contrary, an ऐकार is inserted between the नकार and ककार of the word ; thus the word

is transformed into नैययोध—before a Taddhita suffix that slides यकार, यकार or यकार ।

नित—। “न युष्मान् पदाभाभ्याम् पूर्वो तु ताभ्यामौ” इति (७।१।१) सूत्रम् । अस्य अर्थस्तु—“यकारवकाराभ्याम् उत्तरस्य यचाम् चादिरस्य स्थाने ऽदि न भवति—ताभ्याम् तु यकारवकाराभ्याम् पूर्वम् ऐजागमी भवती जिति शिति किति च तद्धिते परतः”—कायिका । ततः परं “आदादीनां च” (७।१।४), ततश्च इदम् सूत्रं वर्तते । अत्र “न युष्मान्—” इत्यस्य चतुर्दशित्वे तेन अस्य सूत्रस्य अयमर्थः—“नैययोधशब्दस्य केवलस्य यकारात् उत्तरस्य यचाम् चादिरस्य स्थाने ऽदि न भवति, तस्मात् पूर्वम् ऐकारागमी भवति”—कायिका । अतएव नैययोधस्य विकारः इति ज्ञेयमित्यात् । अथ परं नकारस्य तथा यकारस्य च मध्ये ऐकारस्य आगमः स्यात्—तेन नैययोधम् इति रूपम् । नैययोधं फलम् । नैययोधः चमसः । नैययोधः कटहलः । “केवलस्य” इति किम् ? नैययोधमूली भवाः शाखय इति अथ “तमस्यः” (४।१।३६) इति सूत्रेण । तेन नैययोधमूलाः शाखयः इति । अत्र न ऐकारागमः अपितु ऽद्विरेव ।

१५०८ । जम्बू वा वा ॥ ४।३।१६६ ॥

दी—। जम्बूशब्दात् फले अण् वा स्यात् । जाम्बवम् ।
पक्षे चोरम्—तस्यलुक् जम्बू ।

. To imply fruits, the suffix अण् is optionally added to the word जम्बू । जम्बू—black berry ; (जाम इति नीसीयाः) ।

नित—। फले वाच्ये जम्बूशब्दात् अण् वा स्यात् । जम्बूः, जम्बूफलम् फलम् इति अण् जाम्बवम्, जाम्बवं फलम् । अत्रापि अण्प्रत्ययस्य विधानसामर्थ्यात् “फले लुक्” (४।१।३६) इति न लुक् । अण्प्रत्ययस्य अप्रतिपत्तौ “चोरम्” (४।१।३६) इति अण् । तस्य च “फले लुक्” (४।१।३६) इति अण् प्रत्ययस्य लुक्, तेन जम्बू इति रूपम्, जम्बूफलं, जम्बूनि फलानि ।

१५०८ । लप् च ॥ ४।३।१६६ ॥

दी—। जम्बू वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्वात् । लुपि युक्तवत् ।
जम्बू वाः फलं जम्बूः ।

The suffix joined to the word जम्बू to imply its fruit, optionally elides. [This rule specially sanctions the elision of चप्,]

नित—। फले वाच्ये जम्बू इति प्रातिपदिकात् निश्चितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्वात् । जम्बू शब्दात् तावत् चोरस्य (४।१।१६८) इति चप् विधीयते । तस्य च “फले लुक्” (४।१।१६९) इति “लुक्” स्वात् । अपि च जम्बू शब्दात् “जम्बू वा” (४।१।१६५) इत्यनेन वैकल्पिकः चप् प्रत्ययश्च स्यात् । विशानसामर्थ्यात् वस्य लुक् न स्यात् । चप् प्रत्ययस्य लुकि—जम्बू फलम्, चप् प्रत्यये परे जाम्बवं फलम् इति । जम्बू स्वये फलप्रत्ययस्य “लुप्” स्यात् इति ज्ञायति, किं नाम प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । अतः लुकि “जम्बू फल” इति भवति । तत्रैव स्यात्, तर्हि किमनेन इति चेत्—नेवम् । लुप् लुपयोर्लुक्वद्भावकस्य विशेषः । लुकि युक्तवत् न स्यात् परं “लुपि युक्तवत् स्यात्” तथाहि स्व (४।२।५१) “लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।” “लुपि” सुवर्धे “युक्तवत्” प्रकृत्यर्थवत् “व्यक्तिवचने” लिङ्गस्यै स्याताम् इति । जम्बू इति उच्यवाची शब्दस्य स्त्रीलिङ्गः । तस्य फलम् इति चप्, तस्य लुप् । लुपि सति—(वत् वाच्यं लुपुञ्जलिङ्ग—तम् अनादृत्य एव) प्रकृतिवत् लिङ्गवचनं ; तेन जम्बूः इति अभिधेये अपि फले स्त्रीलिङ्ग एव प्रयोगः स्यात् । लुकि तु तथा न स्यात् इति लुक् लुपयोर्विशेषः । स्पष्टमत्र लिख्यते—जम्बूः फलं इति अभिधेये—

(१) जाम्बवं फलं [जम्बू वा चेति एवं च चप्]—यद्वचनं जाम्बवानि फलानि ।

(२) जम्बूः फलं [अथ—“लुपवे”ति स्वैश्च लुप् । लुपि युक्तवद्भावः] यद्वचनं तु जम्बूः फलानि । फलानि इत्यस्या यद्वत्वे अपि “जम्बूः” इति प्रकृतिरेकत्ववशात् जम्बूः इति एकवचनमेव ।

(३) जम्बू फलं [अथप्रत्ययः—तस्य च फले लुक् इति लुक्, अल्लुक्वद्भावः] । यद्वचनं तु जम्बूनि फलानि ।

दी— । फलपाकशुभ्रामुपस'खानम् । (वार्तिक) ।

Suffixes attached to words expressive of annuals or biennials—to imply their fruits—elide ; the elision passing by the term लुप्, and not लुक् ।

मित्र— । "फल—"इति—फलानां पाकः पक्वता इति फलपाकः । तेषां गुण्यणि इति फलपाकान् शुभ्रधातोः क्लिप्पन्त्ययः—फलपाकशुब् । तेषाम् इति फलपाकशुभ्राम् । ये ह्यथाः शोषधयश्च पक्वतायाम् एव यत्तेषु लोकेषु फलं पु, लभ्यन्ति चिदर्थे ते फलपाकशुब्—यथा ब्रौह्मिवादयः । तेषाम् "धधादौनां प्रत्ययस्य लुप् सात्" कले च भिधेयः । व्रीहिः भान्वम् । व्रीहीनाम् फलानि इति चच्प्रत्ययः "अथवे प्राण्योवधि इच्छेभ्यः [४।३।१४५] इति सूत्रेण । तस्य लुप्, लुपि च युक्तवद्भावः—अत एव व्रीहिः इति रूपम् । बहुवचने व्रीहयः । सुदगाः—(शुभ्र इति मौडीयाः) सुदगानां फलानि इति पूर्व्यत् चच् । तस्य लुप्—युक्तवद्भावश्च, तेन सुदगाः इति रूपम् । बहुवचने सुदगाः, व्रीहयः फलानि, सुदगाः फलानि, एवं यस्मान् फलानि यथाः, तिलानां फलानि तिलाः, एवं मोक्ष्माः, साधाः ।

दी— । पुष्पमूलेषु बहुलम् । (वार्तिक) ।—

सङ्गिजायाः पुष्पं सङ्गिका । जात्याः पुष्पं जाती । विद्यायां सूक्तं विदारीः बहुलसङ्गणार्थ—याटलानि पुष्पाणि सास्त्रानि मूलानि । बाहुलकात् कचिल्लुक् । अथोक्तम् । करवीरम् ।

Suffixes attached to words expressive of flower plants or rootplants often (बहुलम्) elide, to imply flowers or roots ; the elision passing by the term लुप् । [The word "root plant" is purposely used—only for the sake of clearness ; the word root is alone to suffice. Root means :—

[i] the part of a plant which is fixed in the earth, and which draws up sap from the soil ;

[ii] an edible root ;

[iii] a growing plant together with its root (Chamber's Twentieth century dictionary of the English Language). Here the third sense is implied and the root is enough to bring out the real meaning of "मूल" (मूलम्) in the sūtra. The word बहुलम् means often i.e. in many a case the suffix slides; sometimes it does not and sometimes the suffix slides passing by the term लुक् and not लुप् ।

नित—। "पुष्पवृत्तावाचिप्रातिपदिकेभाक्त्या मूलविशेषवाचिहृद्येभ्यश्च विहितस्य विनाप्राचययोः प्रत्ययस्य लुप्, स्यात्" । लुपि सति युक्तवद्वाच्यः । मल्लिका इति काचित् पुष्पवृत्ता, तस्याः पुष्पं मल्लिका, बहुवचने मल्लिकाः, युक्तवद्वाच्यत्वात् अभिधेयेऽपि पुष्पं अर्थं स्त्रीलिङ्गे एव प्रयुज्यते । तथाहि त्रौनहागवत्—“मगवानपि ताः रात्रौः यारदोवृफुल्लमल्लिकाः” । जाती इति पुष्पवृत्ताविशेषः । तथाहि “स्युरति जातीयता कुतुभाकारे” । तस्याः पुष्पं जाती । अयमपि युक्तवद्वाच्यत्वात् स्त्रीलिङ्गे एव प्रयुज्यते, एवं नवनल्लिकायाः पुष्पं नवनल्लिका ।

मूलवाचिभ्यः विहितस्य यथा—विदारौ इति मूलविशेषः । तस्याः विदार्याः मूलम् इति विदारौ । अत्रापि युक्तवद्वाच्यत्वात् स्त्रीलिङ्गे एव प्रयोगः, एवं अयमन्याः मूलम् अयमती । इत्याः मूलं इहती । कुत्रापि प्रत्ययस्य लुप् न स्यात् यथा—पटलास्य पुष्पाणि इति अर्थः “अवयवे प्राप्नोषपितृचभ्यः” (४।२।१३५) इति सूत्रेण । तस्य न लुप्—तेन पटलं पुष्पम् । पटलानि पुष्पाणि । मल्लानां (मल्लानां वा) मूलमिति पूर्ववत् अर्थः तस्य न लुप् तेन मल्लम् (मल्लं) मूलम् । मल्लानि (मल्लानि) मल्लानि ।

अपिच सूत्रे बहुलम् इत्यस्य वदत्वात् कश्चित् पुष्पं मूलं च अभिधेये पुष्पमूलवाचिभ्यां विहितस्य प्रत्ययस्य “लुक्” (न सख, “लुप्”) अपि स्यात्—यथा अशोकस्य पुष्पम् इति अशोकम् । लुकि च न युक्तवद्वाच्यः । तेन अशोकस्य पुल्लिङ्गे अपि अत्र फलवाचित्वात् स्त्रीत्वम् एव । करवीरस्य पुष्पं इति करवीरम् । अत्रापि लुकि च न युक्तवद्वाच्यः—तेन पुल्लिङ्गस्यापि करवीरमस्य फलवाचित्वात् स्त्रीत्वम् । तथाहि मल्लकटिके “कच्छं न वहा करवीरमावा”, करवीरमट्टिदाम् मालानिबन्धः ।

एवं कदम्बस्य पुत्रं कदम्बम्—अथ लुक् एव । [अपिच बहुवचनप्रकारात् कश्चित् फले अभिव्यये अपि “फले लुक्” (४।३।१६३) इति लुक् न स्यात्—यथा चानि फलानि अथ “विष्वादिभ्योऽण्” (४।३।१६६) इति विहितस्य अपि न लुक् ।]

१५१० । इरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४।३।१६७ ॥

दौ— । एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । इरीतकादीनाम् लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । इरीतकाः फलानि इरीतकाः ।

Suffixes attached to the word इरीतकी and some others coming under the इरीतक्यादि class to imply fruits, elide; the elision passing by the name लुप् (and not लुक्).

मिस— । इरीतकी इरीतकादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कर्त्तुं अभिव्यये विहितस्य अपादेः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ; “फले लुक्” (४।३।१६३) इति विहितस्य लुक् इत्यस्य अपवादः ।

ननु लुकि प्राप्ते कथं लुपो विधानमिति चेत्—“युक्तवदभावे सति स्त्रीप्रत्ययग्रन्थे च विमोचः” इति प्रदर्शयितुम् एव ।

पुनरपि चोदयति—ननु तर्हि “लुपि युक्तवदभिव्ययचने” [१।२।५१] इति सूत्रेण इरीतक्यादीनां फलप्रत्ययस्य लुपि सति युक्तवत् [प्रकृतिवत्] व्यक्तिवचने [लिङ्गवचने] एव स्यात्—तत् किं भवेदिति समाधत्—“इरीतक्यादीनाम् व्यक्ति” इति काशिकाभाषाप्रसिद्धता । इरीतक्यादीनां फलप्रत्ययस्य लुपि सति प्रकृतिवत् व्यक्तिरेव [लिङ्गमेव] स्यात्, न खलु वचनम्—अतएव सक्तम् श्रीमता दोष्टिनेन “इरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्”—न खलु वचनमपि इति श्रियम् । इरीतकी इति हचविविधः—स्त्रीलिङ्गात्तः शब्दः । तस्याः फलम् इति अण्प्रत्ययः—“अण्यस्य प्राण्योपविर्चभाः” [४।१।१६५] इति सूत्रेण । तस्य अण्प्रत्ययस्य चनेन लुप् ; लुपि सति प्रकृतिवत् लिङ्गमेव—तेन इरीतकी फलम् इति । बहुवचने तु इरीतकाः फलानि इति इरीतकाः फलानि । अथ “इरीतक्याः” इति प्रकृतेः एकवचनात्त्वेऽपि “फलानि” इति अभिव्ययस्य बहुत्वम् अनुसृत्य इरीतकाः इति बहुवचने एव प्रयोगः—अतः इरीतक्यादीनाम् वचनं प्रकृतिवत् न स्यात् । परं “फलानि”

इत्यस्य ह्रीन्त्वो अपि हरीतक्य इत्यस्य ह्रीन् हरीतको इति प्रकृतेर्लिङ्गस्य एव प्रत्यये वत्त्वमागत्वात् ।

हरीतक्य(द्विर्यस्य) — हरीतकी, कीयातकी, द्राक्षा, शेषाक्षिका, कण्टकारिका, भङ्गरजनी [मखरजनी इति केचित्], यक्ष्ण्णी, दाक्षी, दीक्षी, व्रितपाकी, चर्चनपाकी, काषा, ध्याङ्घ्रा, गर्गरिका, पिथली, चिन्ता, गभीका ।

एवं कीयातक्याः [कीयातकाः] कस्य कीयातकी [कीयातकी] । द्राक्षायाः कस्य द्राक्षा, मखरजन्याः कस्य मखरजनी, शेषाक्षिकायाः कस्य शेषाक्षिका, कण्टकारिकायाः कस्य कण्टकारिका इत्यादौ द्रष्टव्याः ।

१५११ । कंसीयपरशब्दयोर्ग्रन्थौ लुक् च ॥ ४।३।१६८ ॥

टी— । कंसीयपरशब्दशब्दाभ्यां यञञौ स्तुत्यतोश्च लुक् । कंसाय हितम् कंसीयम्, तस्य विकारः कांसयम् । परशवे हितम् पारश्वम् । तस्य विकारः पारश्वः ।

In the sense of विकार, the suffix यञ is added to the word कंसीय (itself formed with the suffix क् affixed to कं) and the suffix यञ is added to the word परश्व (itself formed with the suffix वत्—affixed to the word परश्); the क् suffix by which कंसीय is formed, as will as the वत् suffix, by which the word परश्व is formed—slide before यञ and यञ respectively ; the elision passing by the denomination लुक् [and not लृप्].

नित्— । कंसाय हितम् इति वाक्ये कंसमन्दात् कप्रत्ययः, “प्राक्कौशाच्छः” [३।१।१] इति सूत्रेण । अत्राद्यः—“तेन कौतम्” [३।१।६०] इति सूत्रम्, अन्धात् सूत्रात् प्राक् “तस्यै हितम्” इत्येवमर्थे कप्रत्ययः स्यात् । अतएव कंसाय हितम् इति कप्रत्ययस्यै कंसीयम् इति रूपम्, एवं परशवे हितम् इति वाक्ये “उगवादिभ्यो वत्” [३।१।२] इति शब्देन परश् इत्यस्य उवर्णान्तात् अन्धात् तस्यै हितम् इत्यर्थे कस्य अपवादको वत्प्रत्ययः स्यात्, तेन परशवे हितम् इति वत्—ततः पारश्वम् इति

कंसीय इति कृत-क-प्रत्यायान्तशब्दान् यन्प्रत्ययस्य परशब्द इति कृतयन्-
प्रत्यायान्तशब्दान् यन्प्रत्ययस्य स्याताम् "तस्य विकारः" इति एतद्विशेषः ; तथा यञ्
अञ् इति भवाज्जनं विहितयोः प्रत्यययोः सन्निवोगेन च कंसीय इति शब्दस्य क-
प्रत्ययस्य एवम् परशब्द इति शब्दस्य यन्प्रत्ययस्य च कृत् स्यात्, (लुक्—म खञ् लुक्) ।
तेन नैव दुक्तव्यायः इति बोद्धव्यम् । कंसीयस्य विकारः इति यञ्—यञि परे कृ-
प्रत्ययस्य लुक् तथा सति कं स यञ् इति स्थितिः, ततः चादिस्यर इती कांसाम् इति
रूपम् । एवं परशब्दस्य विकारः इति परशब्दशब्दान् यञ्, यञि परे यन्प्रत्ययस्य
लुक् ; तथा सति परयञ् अञ् इति स्थितिः, ततः पारयञः इति रूपम् ।

ननु परशब्द इत्यस्मात् "चतुर्दासादिभ्यः" [४।४।४०] इति सूत्रेण अञ्प्रत्यये सिद्धे
कश्च सूत्रेऽस्मिन् अस्य यद्वयमिति चेत् यञि परे यन्प्रत्ययस्य लुक् विधानावेति चेन्न
इति ज्ञेयम् ।

पुनरपि शीलयति—ननु "यसीति च" [६।४।१४८] इति सूत्रेण लोपे कृते
"इल्लक्षितस्य" [६।४।१५०] इति यलोपः स्यात्, तर्हि किमनेन सूत्रेण इति चेत्—
मैवम्, इल्लक्षितस्य इति सूत्रे "इति परतो लोपो भवति"—न तत्रा प्रसङ्गः खलु
अत्रासि इति सर्वमनदात्तम् ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

१५१२ । प्राग्वहतेष्क् ॥ ४।४।१ ॥

दी— । तद्वहतीत्यतः प्राक् उगधिस्रियते ।

There is the rule "तद्वहतिरयुगप्रासङ्गम्" [४।४।७६], and the
suffix टक् will be applicable in all cases coming within the
range of this very rule.

नित— । "तद्वहतिरयुगप्रासङ्गम्" [४।४।७६] इति सूत्रं वक्ष्यते । "प्राग्
वहतेः" इति—यस्मिन् सूत्रे "वहति" इति संयुज्यते, तस्मात् प्राक्, ये अर्थाः ज्ञानयः
वक्ष्यन्ते, तेषु "टक्" इति प्रत्ययः अधिकृतः स्यात् इति बोध्यम् । उदाहरणं यथा—
मूलकारी वक्ष्यति— "तेन दीव्यति स्वनति जयति नितम्" (४।४।१) इत्यत्र । यतएव
अर्थाः दीव्यतीति एतद्विशेषः टक् स्यात्—आधिकः ।

दी—तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ (वार्तिक) ।
मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ।

The three words माशब्द, निव्यशब्द and कार्यशब्द—commonly known as माशब्दादि must be included among those—who take the suffix उक् after them ; these three take the same suffix in the sense of “तत् आह” (utters it).

नित—। “तत् आह”=तत् प्रवक्ति—इति एतच्छिन् विषये “माशब्दादिभ्यः” माशब्द, निव्यशब्द, कार्यशब्द इति त्रिभ्यः “उपसंख्यानम्” उक् प्रत्ययस्य परिग्रहणं कर्तव्यम् । माशब्दः इति आह यः ॥ माशब्दिकः । एवं निव्यशब्दः इति य आह स निव्यशब्दिकः, कार्यशब्द इति य आह स कार्यशब्दिकः । कारि इति यत् योमदीचितवत्तौ दृश्यते तस्य चर्कस्तु—न शब्दः चकारि इति । मा शब्दः चकारि इति य आह स माशब्दिकः ।

१५१४ । स्वागतादीनां च ॥ ४।३।८६ ॥

दी—। ऐच् न स्यात् । स्वागतम् इत्याह स्वागतिकः । साध्वरिका, स्वाज्ञस्य अपत्यं स्वाज्ञिः । व्यज्ञस्य अपत्यं व्याज्ञिः । व्याहृस्य अपत्यं व्याहृः । व्यवहारेण चरति इति व्यवहारिकः । स्वपती साधुं स्वापत्यम् ।

The words that fall within the category of स्वागतादि never have an “ऐच्” (ऐ or औ) inserted within their body ; to the contrary, the first of all the vowels—contained by the said words undergoes lengthening before a Taddhita suffix that elide अ or ए or क ।

नित— स्वागत इत्यागनादीनाम् ऐच् इत्यागसौ मन्त्रात् ; अपितु तेषु श्रिता-
नाम् अर्था मध्ये आद्यस्य अचः इतिरेव स्यात् निति, निति, निति च तद्वितप्रत्यये
परि । स्वागतम् इत्याह इति उक्—स्वागतिकः ।

स्वागतदि येषां—स्वागत, स्वधर, स्वज्ञ, स्वकार, स्वपति । स्वधरेण चरति इति “चरति” (४१४०) इति सूत्रेण ढक्—स्वाधरिकः । न पितृः प्रायमः । परम् अर्थात् मध्ये प्रायसा चरः—चरत इतिरेव । स्वज्ञस्य अपत्यम् पुमान् इति “अत इव” (४११८५) इति ढक् । पूर्व्ववत् प्रायसा चरती इतिरेव, एवं व्याकुस्य अपत्यम् पुमान् इति पूर्व्ववत् इव—आदिस्वरङ्गिण्ये तेषां व्यक्तिः । व्याकुस्य अपत्यम् पुमान् इति व्यक्तिः—पूर्व्ववत् एव सिद्धः । व्यवहारेण चरति इति व्यव- । हारिकः—“चरति” (४१४०) इति ढक् आदिस्वरङ्गिण्ये । स्वपतौ ढञ् स्वपतेयम् ढञ् तु—“पत्यसिचि वचति स्वपते ढञ्” (४१४१२=४) इति सूत्रेण ।

आज्ञी प्रभूतादिभ्यः । (वा) प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्ष्णातिकः ।

In the sense of “तदाह” the suffix ढक् is added to the words प्रभूत and पार्ष्णाति and the like.

नित— । तदाह इत्यर्थे प्रभूतादिभ्यः (प्रभूत पार्ष्णाति इत्याद्याभ्याम्) ढक् स्यात् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्ष्णातिमाह पार्ष्णातिकः ।

पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यः ॥ (वा) सुज्ञातं पृच्छति सौज्ञातिकः । सौख्ययनिकः—अनुश्रुतिकादिः ।

In the sense of तत्पृच्छति—the self same suffix is added to the words coming under the head सुज्ञातादि ।

नित— । तत् पृच्छति इति परस्मिन् विभवे सुज्ञात सुखरादि सुखयन इति एतेभ्यः ढक् स्यात् । सुज्ञातम् पृच्छति इति सौज्ञातिकः । तथाहि “सौज्ञातिको ज्ञसा भवत्यमज्ञाः” । अपि भवतः ज्ञात् सुष्टु स भूतमिति यः पृच्छति स सौज्ञातिकः । सुखयनं पृच्छति सौख्ययनिकः । अपि भवतः सुखयनम् आसीत् इति यः पृच्छति स इत्यर्थः, एवं सुखरादिम् पृच्छति इति सौखरातिकः । अपि भवतः सुखरादिः अभूत् इति यः पृच्छति स एव ।

यत् सुखमयम् इत्यस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च बहोर्वच इति कार्यं स्यात्
इति चेत्—उच्यते ?—“अनुवृत्तिकादीनां च” (अ० १२०) इति सूत्रेण ।

गच्छती परदारादिभ्यः । (वा) ॥ पारदारिकः । गौस्तत्त्विकः ।

In the sense of यत् गच्छति, the suffix ठक् is added to words belonging to the परदारादि class.

नित—। तत् गच्छति” इति एतस्मिन् चर्चे परदार इत्यादिनादिभ्यः ठक्
भ्यात् । परदा दाराः इति परदाराः दान् गच्छति इति ठक् पारदारिकः । गुरोः
त्वत् इति गुरुत्वम् । गुरुशब्दाद्व्यर्थः । तत् गच्छति इति ठक् गौस्तत्त्विकः ।
परदारादि यथा—परदार, गुरुत्वम् । वक्ष्यते खानादिः, प्रभूतादिः, सुखानादिः
समा परदारादिः—एते चत्वारः आकृतितया एव ।

१५१५ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४।४।२ ॥

**दो ।—अस्ते दीव्यति आक्षिकः । अन्ना खनति आक्षिकः ।
अस्तेर्जयति आक्षिकः । अस्तेर्जितम् आक्षिकम् ।**

To denote the agent of the verbs दीव्यति (plays or shines)
खनति (digs or exorates) जयति (to conquer—to defeat) and जित्
(everpowered or vanquished), the suffix ठक् is attached to the
words expressive of instruments of the actions implied by
the aforesaid verbs.

नित—। तेन इति दृष्टीयासमर्थोत् दीव्यति [क्रीडति, शोभते], खनति,
जयति जितम् इति एतेषु एव चर्चेषु ठक्प्रत्ययी भवेत् । अस्तेर्दीव्यति इति अस्तेर्भावात्
ठक्—आक्षिकः । अन्ना खनति आक्षिकः । अस्तेर्जयति इति आक्षिकम् ।
अस्तेर्जितम् इति आक्षिकम् । आक्षिकं वचम् । एवं अस्तेर्न दीव्यति इति
शास्त्राक्षिकः । अस्तेर्न खनति आक्षिकः । अस्तेर्न जयति क्रीडाक्षिकः । अस्तेर्न
जयति सौदमरिक् । अस्तेर्न जितं शास्त्राक्षिकं द्रव्यम् । एते “तेन” इति

अथानाम् कर्त्तृत्वम्, तेन दीव्यते जितम् इति प्रत्ययो न स्यात् । अथमिति चेत—
अनभिधानम् । प्रसिद्धम् करणम् एव अत्र अभिप्रेतम् तेन अङ्गत्वात् श्रूयते इति
एतच्चिन् विषये प्रत्ययो न स्यात्—अङ्गत्वाः स्वगन्तव्यं करणत्वम् अप्रसिद्धत्वेन ।
अवतद्धितप्रत्ययः दीव्यति खनति जयति जितम् इति आख्यातस्य चर्ये एव विहितः ।
आख्यातस्य विधा प्रधानम् । तद्यपि अत्र विहितस्तद्धितप्रत्ययः समावादेव साधन-
प्रधानः [करणप्रधानः]—तेन आधिक्यः इत्यत्र दीव्यति इत्यस्य अर्थात् “अर्थः”
इत्यस्य एव अर्थः प्राधान्येन भासते । एवं कौटिलिकः इत्यत्रापि “खनति” इत्यस्य
अर्थात् “कुहाखेन” इति साधनस्य अर्थः खलु प्राधान्येन भासते एवं सत्यं न शीघ्रम् ।
“प्रत्यावाये सङ्ख्याकास्तयीरेव विनया” इति नागिका । तेन आधिक्यः इत्यत्र अङ्ग-
साधनवत् मानकौटिलिकः इति अर्थः । एवम् आधिक्यं धनस्य इत्यत्र तु अङ्गसाधना-
तीतकौटिलिकं जितम् धनम् इत्योर्वाचं भाष्यति ।

१५१६ । सङ्कृतम् ॥ ४।४।३ ॥

दो— । दध्ना सङ्कृतम् दाधिकम् । मारीचिकम् ।

The suffix टक is added to the word, expressive of some-
condiment with which some particular article of food is said
to be seasoned.

नित— । तेन इति अनुवर्धते । तदोपमयः—तेन इति दतीमासमर्थात्
सङ्कृतम् इति एतच्चिन् विषये ठकाप्रत्ययः स्यात् । विद्यमानस्य एव वस्तुनः सतकर्मा-
चान् संस्कारः । दध्ना सङ्कृतं दाधिकम् भद्रम् । एवं मरीचिकं सङ्कृतम् मारीचिकं
खाद्यम् । एवं शर्गवेरेण सङ्कृतं शर्गवेरिकम् । पूर्वसूत्रात् अस्य सूत्रस्य इयक् करणं
तु प्रत्ययं च सङ्गं अस्य सम्यक् स्थापयितुमेव ।

१५१७ । कुसुतुयकोपधावण् ॥ ४।४।४ ॥

दो— । ठकोऽपवादः । कुसुतुयैः सङ्कृतम् कौसुतुयम् ।
तैन्निडीकम् ।

In the aforesaid sense the suffix च [and not उक्] is attached to the word कुलव्य as well as to words possessed of a penultimate च ।

सित—। कुलव्य इति शब्दात् तथा ककारोपधात् प्रातिपदिकात् च तेन संस्कृतम् इति एतस्मिन् विषये चक्षुप्रत्ययो भवति । उक्प्रत्ययस्य अपवादः । कुलव्यम् (कलाव्य इति गौडीयाः) । तैः संस्कृतं कौलव्यम् अत्रम् । एवं चित्तिङ्गीकः इति चक्षुप्रत्ययविशेषः । तैः संस्कृतम् इति तैत्तिरीयकम् ।

१५१८ । तरति ॥ ४।४।५ ॥

दी—। छडुपेन तरति इति षौड्पिकः ।

In the sense of तरति [i.e. floats, crosses], the suffix उक् is attached to the word expressive of some vehicle.

सित—। तेन इति द्वितीयात्मनोर्वाच "तरति" इति एतस्मिन् विषये उक् च्यात । तरति प्रवर्ते इत्यर्थः—“सितीर्षु दुर्गारं नीहात छडुपेणापि सागरम्” इत्यत्र योऽर्थः विवक्षितः स एव चर्वः तरतीत्याद्या बोध्यः । छडुपेनतरति इति उक् षौड्पिकः । एवं काच्छडुपेन तरति काच्छडुपिकः । काच्छडुपः कच्छनाप्य निर्मितो जलयानविशेषः । एवं दण्डपुर्वेन तरति इति दण्डपुर्विकः । चरपुर्वेन तरति चारपुर्विकः ।

१५१९ । गोपुच्छाट् उक् ॥ ४।४।६ ॥

दी—। गोपुच्छिकः ।

In the aforesaid sense the suffix उक् [and not उक्] is attached to the word गोपुच्छ ।

सित—। गोपुच्छेन तरतीति एतस्मिन् विषये गोपुच्छशब्दात् उक्प्रत्ययः च्यात । उक् इत्यस्य अपवादः । गोपुच्छेन तरति इति गोपुच्छिकः । उक् उभौः स्वर एव भेदः ।

१५२० । नौद्वयचटन् ॥४॥४७॥

दी—। भाविकः । घटिकः । बाहुभ्याम् तरति बाहुका स्त्री ।

In the sense of तेन तरति, the suffix टन् is added to the word नौ as well as to words—containing two vowels.

नित—। नौ इति शब्दात् तथा द्विसंख्येयत्वात् तत्तत्पठिकात् च टन् इति प्रत्ययः स्यात् तेन तरतीति एतच्चिन् विषये । नाव तरति इति नौशब्दात् टन् भाविकः । द्वाघः—घटन् तरति इति घटिकः । बाहुभ्याम् तरति इति बाहुकः । कुम्भेन तरति कुम्भिकः, प्रवेगेन तरति इति प्रविकः । अयं प्रत्ययः टक् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्ययस्तु अत्र टन् एव न खलु “टन्”, पूर्वं यः वकारो दृश्यते स तु नौद्वयचः + टन् इति संख्येयं कृते सति चार्थी “द्विसंख्येयस्य सः” (८५१३४) इति विसर्गस्थाने चकारः स्यात् । ततः “ट्नाट्” (८५१३०) इति वकारस्य प्लवम् । अतएव टन् इति प्रत्यये वकारस्य अनुबन्धत्वात्मानः, तेनैव हि विज्ञात् स्त्रीलिङ्गे “विद् गीरादिभ्यः—” (४११४०) इति ईकारो न स्यात् । अतः बाहुभ्याम् तरति या स्त्री सा बाहुका । श्वियान् “अजाशतष्टाप्” (४११४) इति चाप् एव ।

१५२१ । चरति ॥४॥४८॥

दी—। तृतीयान्ताद्भूति भक्षयतीत्यर्थयोष्क् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । घाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

The suffix टक् is added to words in the sense “तेन चरति”—the verb meaning to move (to walk) or to graze (and hence to eat).

नित—। तेन चरति इति एतच्चिन् विषये तृतीयान्तमर्थात् टक् प्रत्ययो भवेत् । चरति—इति चर गतो भक्षये च इति धातोः तिप्ति दृश्यम् । गती—यथा रथेन

चरति । मचये यथा—मये गौः चरति । अतएव गच्छति भक्षयति इति एतदर्थे मये वाच्ये सति द्वितीयात्मनोऽन् ठक्, श्यात् इति स्पष्टार्थः । इक्षिणा चरति गच्छति इति हासिकः । मकटेन चरति गच्छति इति आकटिकः । दध्ना चरति मुञ्चति इति हासिकः ।

१५२२ । आकर्षात् षल् ॥ ४१४८ ॥

दी— । आकर्षोऽनिकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पित्वान्छीषः । आकर्षिकी ।

The suffix षल् is added to the word आकर्षे । आकर्षः—touchstone.

नित— । आकर्ष इति एतच्चात्—“तेन (आकर्षेण) चरति” इति एतच्चिन्विषये षल् प्रत्ययः स्यात् । आकर्ष इति स्थाने आकष इति केचिन्नान्यन्ते । आकर्षेण चरति इति आकर्षिकः । आकर्षः निकषोपलः उच्यते । निकषोपलः सुवर्णपरीचार्यम् व्यवहृतः प्रसर-विशेषः । [कीरोपाधर इति गौड़ीयाः—touch-stone इति आङ्ग्लः] । षल् इति प्रत्यये लकारस्य सारप्रतिवाद्यान् एव उपवीजिता वकास्त तु स्त्रीप्रत्ययप्रकारणे । तेन “विद्वद्बौरादिभ्यश्च” (४१४०) इति स्त्रियाम् स्त्रीष = आकर्षिकी ।

१५२३ । पर्षादिभ्यः षन् ॥ ४१४९ ॥

दी— । पर्षेण चरति इति पर्षिकः । पर्षिकी । येन पीठेन पङ्क्त्यश्चरन्ति स पर्षः । अश्लिक्कः । रक्षिकः ।

The suffix षन् is attached to the word पर्ष and others—belonging to the पर्षादि class ; पर्ष means the staff leaning against which the lame walk on foot.

नित— । पर्ष इत्येवमादिभ्यः षन् प्रत्ययः स्यात् तेन चरति इति एतच्चिन्विषये । ठक्पीडपादः । प्रत्ययस्य षन् न खसु “नीडावच्छन्” (४१४७) इति वत् षन् । तेन प्रत्ययस्य पित्वान् स्त्रियाम् स्त्रीष, श्यात् । नकारस्यास्य सार-

प्रतिपाद्यान् एव उपयोगिता । परेष्व् चरति इति परिकः । स्त्रियाम् परिङ्की । परं
शब्दस्यार्थस्तः शोभः शोभता दीप्तिर्न । पौठेन दृक्त्वेन इति । परादि रक्षा—परं,
अथ, रथ, अश्वत्थ, जाल, व्यास, व्यास, पादः, परम्, पञ्च । अन्ते चरति इति अश्विकः,
स्त्रियां अश्विकी । रथेन चरति इति रथिकः—स्त्रियाम् रथिकी । एवम् आश्वेन
चरति इति आश्विकः । मदभ्याम् चरति इति मदिकः ।

१५२४ । श्वगणादृक्त्वं च ॥ ४४१११ ॥

दी— । चत् छन् ॥

The suffix छ्, as well as छन् is added to the word चत् in the aforesaid sense.

नित— । घनां गच्छः समूहः इति गच्छः । चकात् छते च प्रत्यये शब्दकण्ठ्
स्यात् तस्य क्षयने सूताक्षरस्य अपेक्षा अस्ति इति सूत्रमिति—

१५२५ । खादेरिञ्चि ॥ ७११८ ॥

दी— । ऐच् न । श्वभस्त्रस्य अपत्यं श्वभस्त्रिः । खादंष्ट्रिः ।
तदादिभिधी चेन्मिव कापक्म् । इकारादौ इति याच्यम् । (वा) ।
श्वगणेन चरति इति श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वगणिकः ।
श्वगणिकी ।

Before छ् any compound word having च् for its first member, is not to have छ् inserted within its own body ;— (which was required by the rule "हारादीनां च" (७११८) ; the (suffix) छ्, is only an उपलक्षण, and hence it signifies that not only before छ् but before any suffix which has च् for its first letter the present rule holds good.

नित— । "हारादीनां च" (७११८) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते यत् हार इत्यवभा-
दीनां यकारवकाश्याभ्याम् चचाम् आदिरथः स्याते इति न स्यात्, अपितु आभ्याम्
पुष्पो ऐचामनी भवतः, जिति णिति जिति च तद्धिते भरतः । यकारादेरिकारः
स्यात्, वकारादेस्तु उकारः स्यात् । हारादीनां सद्यो शब्द इत्यस्य पाठोऽस्ति । अनेन

सूत्रेण शाप्यते यत्—“इजि” परे सति “आदेः” न इति यस्य पदस्य आदौ दृश्यते
 तस्य एव न स्यात् । यथा श्रमस्त्रस्य अपत्यम् पुमान् इति इज् “अत इज्”
 (४।१।८५) इति सूत्रेण । आभक्तिः । अर्द्धस्य अपत्यम् पुमान् इति पूर्वम् यत्
 इज्, आर्द्धः । अर्द्धाक्षरस्य न एवागमः परम् आदिस्वरस्य इद्विरेव ।

आरादिभ्यो यन् इति प्रवेष्टे । अतएव न इति पूर्वकस्य अपि प्रातिपदिकस्य
 आरादिवत् कार्यं भवितुमर्हतीति भाते आप्यति “तदादिपिभौ” न इति पदस्य आदौ
 विद्यते तज्जान् परे प्रत्ययविधौ कर्तव्यं सति “इदमेव आपकम्” इदमेव चनेन
 आपितम् यत् तत्र आदिपूर्वकप्रातिपदिकस्य न हि आरादिवत् कार्यं स्यात् ।
 “इकारादौ इति वाच्य”मिति । इज् इति उपलक्षणम् एव । कस्य ? इकारादि-
 प्रत्ययस्य इति वाच्यम् । तथाहि भाष्यवृत्तिकारः—“इवीतीकारादुपलक्षणम्” इति ।
 अयमर्थः—सूत्रे “इजि” इत्यनेन आप्यति यत् इज् प्रभृतयः ये केचित् इकारादि-
 प्रत्ययाः सन्ति, तेषु यच्चिन् कश्चिन्नपि परे सति आदिपूर्वकस्य प्रातिपदिकस्य आरादि-
 वत् कार्यं न स्यात् । तेन उज् उन् इति प्रत्ययद्वयस्थाने जाते इज् इति परे न
 आरादिवत् कार्यम् । अगण्येन चरति इति उज् । उज् इति अस्य जित्वात् आदि-
 स्वरस्य, उस्थाने इज् इति आदेशः, तेन आगण्यकः इतिदम् । स्त्रियां तु
 आभक्तिः, “टिड् टाण्—” (५।१।१५) इति सूत्रेण उीप्, एवं अगण्येन चरति इति
 उण्—इभक्तिः । स्त्रियां तु उीण् अगण्यकौ—[“मिड् मीरादिभ्यश्च” (४।१।४१)
 इति] ।

१५२६ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ३।१।८६।

टी— । आदेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्य ऐच्वा । आपदस्य
 इदम् आपदम् । औवापदम् ।

The rule “शद्विभ” optionally holds good with reference
 to the compound word the first member of which is यन् and
 the second member is पद ।

नित— । “पदान्तस्य” पद इति यदा यन् इत्यस्य अन्ते भवति, तदा “अन्य-

तदर्थम्—आरादिवत् कार्यं विकार्यमेव स्यात् । अपद इत्युक्तात् आरादिवत् यत् कार्यम् ऐच् इत्यस्य आरम्भः स तु वैकल्पिक एव इति भावः । अतः पदोवीच पदानि यस्य स आपदः । तस्य आपदस्य इदम् इति यच् “तस्मैदम्” (४; ४।१२०) इति सूत्रेण । तेन ऐच्प्रतिषेधे आपदम् इति रूपम् ; ऐचः आनेने तु ग्रीवापदम् इति । अत्र आपद इति अक्षरस्य अकारवकारयोर्मध्ये औक्षानस्य आरम्भः ।

१५२७ । वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ४।४।१२ ।

द्वौ— । वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

In the sense of “तेन जीवति”—i.e. lives by that, the suffix ठक् is attached to the word that stands for the name of the means of living, provided the word expressive of means is included in the category of वेतनादि words ।

मित— । तेन इति धनुष्ठत्तम् । अतएव अयमर्थः—तेन इति द्वितीयाद्यनर्थे भाः वेतनप्रवृत्तिभ्यः अतिवदिकेभ्यः जीवति जीविकाम् चञ्चयति इति एतच्चिप्रथं ठक्-प्रत्ययः स्यात् । वेतनेन जीवति इति वैतनिकः कर्म्यकरः इत्यर्थः । धनुषा जीवति इति धानुष्कः व्याधः, घोडा वा । आलेन जीवति इति आलिकः । वाहैः जीवति इति वाहिकः । हस्त्या जीवति इति हार्षिकः । दृष्टेन जीवति इति दृष्टिकः । वनुर्दृष्टेन जीवति इति धानुर्दृष्टिकः । वेतनादिवर्था—वेतन, धनुः, दृष्ट, धनुर्दृष्ट, वाह, जाल, हति, चञ्चवाह, विस, सुख, मोक्ष, उपवेश, उपवसि, शवा, उपनिवद, उपदीय, सिद्ध, पाद, उपस्थान, उपहस, उपस्य, इति ।

१५२८ । वस्त्रक्रयविक्रयाटठम् ॥ ४।४।१३ ॥

द्वौ— । वस्त्रेण भूषणेन जीवति वस्त्रिकः । क्रय-विक्रय ग्रहणम् संचातविक्रयौतार्थम् । क्रय-विक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to the words वस्त्र, क्रय, विक्रय and क्रय-विक्रय । वस्त्र means price.

नित—। वक्ष-कृतविक्रयभ्राम् ठन् स्यात् तेन जीवतीति एतन्निन् विषये ।
 पक्षेन जीवति इति वक्षिकः । वक्ष—मुख्यम् इत्यर्थः । कृत-विक्रयेन जीवति
 कृत-विक्रयिकः । “कृत-विक्रय—” इति—कृत-विक्रय इति शब्दद्वयस्य प्रत्यक् इत्यञ्
 शब्दस्य तथा एकत्र च ग्रहणं स्यात् ।

१५२८ । आयुधान्छ च ॥ ४।४।१४ ॥

दी—। चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधोयः ।
 आयुधिकाः ।

The suffix छ as well as ठन् is added to the word आयुध in the aforesaid sense.

नित—। आयुधेन जीवति इति एतन्निन् विषये आयुधस्यैव छप्रत्ययः, तथा
 स्वस्यैव चकारस्य वृत्तात् ठन्प्रत्ययश्च भवेताम् ।

१५३० । हरतुत्सङ्गादिभ्यः ॥ ४।४।१५ ॥

दी—। उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

In the sense of “हरति”—i.e. carries from one place to other, the suffix ठक् is added to the word उत्सङ्ग and others falling within the category of उत्सङ्गादि ।

नित—। हरति नयति देशान्तरं प्रापयति इत्यर्थः । एतन्निन् विषये उत्सङ्ग
 एवमादिभ्यः वृत्तोपासमर्थेभ्यः ठक्प्रत्ययः स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
 वस्तु उत्सङ्गे कृत्वा देशान्तरं प्रापयति यः स औत्सङ्गिकः । चट्ठन्नेन हरति इति
 औद्दृष्टिकः । चट्ठन्ने द्रव्यं स्थापयित्वा यो देशान्तरं प्रापयति स औद्दृष्टिकः ।
 उत्सङ्गादि रेषा—उत्सङ्ग, चट्ठप, उत्सृष्ट, पिठक, उत्सृष्ट, उत्सृष्ट, पिठाक ।

१५३१ । भस्त्रादिभ्यः णन् ॥ ४।४।१६ ॥

दी—। भस्त्रया हरति भस्त्रिकाः । धित्वान्छोयः—
 भस्त्रिकीः ।

In the said sense the suffix **हन्** is affixed to the word **भस्त्रा** and others falling within the category of **भस्त्रादि** :

मित—। भस्त्रा इत्येवमादिभ्यः-तृतीयोदा-समर्थभाः हन्प्रत्ययः स्यात् “हरति” इति एतस्मिन् विषये । भस्त्रश हरति इति हन् भक्षिकः । हन् इति प्रत्ययस्य विलात् “पठ गौरादिभ्यः” (४।१।४१) इति स्त्रियाम् ङीष्—भक्षिकी । भस्त्रादिर्यथा—भस्त्रा, भरट्, भरव, शार्दभार, शौर्वेभार, जंसभार, जंसेभार ।

१५३२ । विभक्षा विवधात् ॥ ४।४।१७ ॥

दी—। विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् वीवधिकः । एकदेशविकृतस्य अनन्वत्वात् वीवधादपि हन् । वीवधिकः । विवधिकीः विवधबोधधयादौ उभयतोवक्षशिक्षोः क्तन्वधाच्चाच्चे वर्तते ।

The suffix **हन्**—as well as **ठक्**, is attached to the word **विवध**—(and also to the word **वीवध**) in the aforesaid sense ; both these words here imply (i) a yoke to carry burdens and (ii) a highway.

मित—। विवध इति प्राविपदिमात् तृतीयोदासमर्थात् “हरति” इति एतस्मिन् विषये हन्प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; पक्षे ठक् । विवधेन हरति इति हन् विवधिकः । विलात् स्त्रियाम् ङीष्—विवधिकी । पक्षे ठक्—वीवधिकः । एकदेशविकृतस्य अनन्वत्वं भवति इति न्यायः स्वीक्रियते । तेन वीवध इति एकदेशविकृतस्य (इत्थं स्य) ने ङीष्—विलात् (धारयतः) विवधप्रत्ययस्य अपि इत्थं व्यवस्था । अतएव वीवधेन हरति इति हन्—वीवधिक—विवधिकी ; पक्षे ठक्—वीवधिकः । शब्दस्यार्थः वीवधता वीवधित्वं कृटीकृतः । तस्माच्च—“पर्वोद्धारस्य मार्गश्च विवधौ वीवधौ वर्तते” इति भस्त्रः । “विवधौ बोधधयापि पर्वोद्धारोऽन्वयः” इति विश्वः । पर्वोद्धारः उभयतोवक्षशिक्षोः क्तन्वधाच्चाच्चे वर्तते ।

१५३३ । अण् कुटिलिकायाः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मरूपकरण-
भूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति सुगान् अङ्गारान् वा कौटि-
लिकी व्याधः कर्मरश्च ।

In the aforesaid sense, the suffix *अण्* is added to the word
कुटिलिका । कुटिलिका—a kind of movement—usually resorted
to by hunters in sniping; also an ironrod used by black-
smith.

सित—। हरतीति एतच्छिन् विषये कुटिलिकाशब्दात् वृत्तीवासमर्थान् अण्
प्रत्ययः स्यात् । कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः । कुटिलिकया हरति (इति)-
सुगान् इति अण् कौटिलिकः व्याधः । कुटिलिकया लोहमव्या यज्या हरति (यज्जाति)-
अङ्गारान् इति अण् कौटिलिकः कर्मरः । कुटिलिकाया (चात्स्न्ये) च हरति (चाकर्षति)-
पुमानम् इति कौटिलिकी वैया ।

१५२४ । निहंस्ते ऽचदूयतादिभ्यः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। अचदूयतेन निहंस्तेन चाचदूयतिकम् घेरम् ।

In the sense of निहंस्ते (performed—incurred etc) the
suffix *उक्* is attached to the word अचदूयत and others falling
within the category of अचदूयतादि ।

सित—। तेन निहंस्तेन इति एतच्छिन् विषये अचदूयत इति एवमादिभ्यः वृत्तीया-
समर्थेभ्यः उक् प्रत्ययः स्यात् । निहंस्तेन—साध्यम्, उत्तुपन्नमिति यावत् । अचदूयतेन
निहंस्तेन इति चाचदूयतिकम् घेरम् । जानुप्रवृत्तेन निहंस्तेन इति जानुप्रवृत्तिकम्
जङ्घोपघातेन निहंस्तेन जङ्घोपघातिकम् क्वाप्तेन । नतानतेन निहंस्तेन गता-
गतिकम् प्रेस । अचदूयतादिर्वैया—अचदूयत, जङ्घोपघात, जानुप्रवृत्त, नतानत,
यातोपघात, अनुगत, जङ्घामुद्धत, कण्ठकामर्हण, पादस्तेदन, जङ्घामुद्धत ।

१५२५ । तौ संश्रित्यम् ॥ ४।४।२० ॥

दी—। क्तिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात् तृतीयांतात् निर्हृत्ते अर्थे सप् स्यात् निर्व्वृत्तम् । कृत्वा निर्हृत्तम् इति कृत्विमम् । पक्तिमम् ।

The suffix सप् is always added to words themselves formed with the suffix क्ति—in the aforesaid sense; [by “always”, it is to be noted that words formed with the suffix क्ति are never used by themselves—but are always followed by सप्.]

मित—। “क्तिः क्तिः” (३।३।८) इति सूत्रम् । अस्य अर्थस्तु—धेवा धातूनाम् उकारानुबन्धो दृश्यते धातुपाठे, तन्धी धातुमी उकारदिभ्यः क्तिप्रत्ययः स्यात् । क्तिप्रत्ययान्तगन्धाः केवलं न प्रयुज्यन्ते, तर्हि तेषां का वृत्तिः ? सा तु अस्मिन् सूत्रे कथ्यते । तत्र निर्व्वृत्तम् इति एतस्मिन् विषये क्तिप्रत्ययायान्तात् प्रातिपदिकात् निर्व्वृत्तम् सप् स्यात् । “निर्व्वृत्तम्” इत्यनेन ज्ञाप्यते यत् कृतसप्प्रत्ययान्ता एव क्तिप्रत्ययांताः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । उक्कञ् करणे इति धातुः । अस्य उकारानुबन्धस्य धातोः उकार इत् । अतएव अस्मात् “क्तिः क्तिः” (३।३।८) इति क्तिप्रत्ययः स्यात् । परस्मै अर्थे क्तिप्रत्ययान्तः शब्दः केवलं न प्रयुज्यते । तथा सति कृत्वा निर्व्वृत्तम् इति एतस्मिन् विषये अस्मात् सप् स्यात्—तत्र कृत्विमम् इति । कृत्विमम् कृत्वा निर्व्वृत्तम् कारणात् जातम् इत्यर्थः । एवम् कु पचष् पाके इति धातुः । क्तिप्रत्ययः । ततः पाकेन निर्व्वृत्तम् इति एतस्मिन् विषये सप्—तत्र पक्तिमम् इति रूपम् । एवम् कु वप् वपनी इति धातुः । क्तिप्रत्ययः । ततः सप्—तत्र उपक्तिमम् ।

दी—। भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ॥ (वा) ॥ पाकेन निर्हृत्तम् पाक्तिमम् । स्वागिमम् ।

The suffix इमप् is attached to words—themselves formed with a suffix used in भाववाच्य ।

मित—। भाववाच्ये विहितैः प्रत्ययैः निष्पन्नैः शब्दैः इत्यप्रत्ययः स्थानेन निर्व्वृत्तम् इति निषवर्गः। पञ्चधातोर्भावाच्च घञ्—पाकः। पाकेन निष्पन्नं पाकिसम्। व्यञ्जधातोर्भावे घञ् स्वागः। स्थानेन निष्पन्नं स्थानिसम्। एवं कृधातोर्भावे घञ्—कारः। तेन निष्पन्नं कारिसम्। सिञ् धातोर्भावे घञ्—सेकः। तेन निष्पन्नं सेकिसम्। दङ् धातोर्भावे घञ्—दाहः, दाहिनः। पृथक्धातोर्भावे क्तः पूर्यः। पूर्यिनः। कुट् धातोर्भावे क्तः कुट्टः। कुट्टिनः। पाकिसम् श्लेषम्। सेकिना कृता। दाहिना कृपरेखा। कुट्टिना भूः।

१५२६। अपमित्ययाचित्ताभ्याम् कृक्कनौ ॥ ४४।२१॥

दी—। अपमित्येति धावन्तम्। अपमित्य निर्व्वृत्तम् आपमित्यकम्। याचितेन निर्व्वृत्तम् याचितकम्।

The suffixes क and कृ are respectively added to अपमित्य and याचित in the aforesaid sense.

मित—। अपमित्य इति श्लेष इति धातोर्भावाच्च प्रत्ययेन सिद्धम्। याचित इति व्याचधातोः कृप्रत्ययेन सिद्धम्। एताभ्याम् यथासंख्यम् कक्कन् इति प्रत्ययौ क्तः। तेन निर्व्वृत्तमिति एतच्चिन् विषये। अपमित्य मिर्व्वृत्तमिति आपमित्यकम्। आपमित्यकं धनम्। याचितेन निर्व्वृत्तम् इति याचितकं सञ्ज्ञकम्।

१५२७। संसृष्टे ॥ ४४।२२॥

दी—। दध्ना संसृष्टम् दाधिकम्।

In the sense of "संसृष्ट" (mixed up) the suffix कृ is added to the name of the thing with which something is mixed up.

मित—। तेन संसृष्टमिति एतच्चिन् अर्थे कृतोयासमर्थान् ठक्प्रत्ययो भवेत्। संसृष्टम् एकौभुतम् अभिन्नं मिश्रितम् इत्यर्थः। दध्ना संसृष्टं दाधिकम् अयम्। एवं सरिञ्चेन संसृष्टम् सारिचिकम्। एवं गौक्षिकम् पयः। दीपपलिकम्।

१५२८ । चूर्णीदिनिः ॥ ४४१२३ ॥

दी- । चूर्णः संसृष्टचूर्णोऽपूपाः ।

The suffix इनि (a bar to ठक्) is attached to the word चूर्ण, in the said sense.

नित- । तेन संसृष्टम् इति एतच्छिन् विषये चूर्णशब्दात् इनिः प्रत्ययः स्यात् । ठक्प्रत्ययः । चूर्णः संसृष्टः चूर्णोऽपूपाः । चूर्णो भावाः ।

१५३८ । लवणोऽक- ॥ ४४१२४ ॥

दी- । लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शीघ्रम् ।

The suffix ठक् attached to the word लवण in this sense, slides.

नित- । तेन संसृष्टम् इत्यर्थे लवणशब्दात् विहितस्य ठक्प्रत्ययस्य लुक् स्यात् लुकि न युक्त्यदभावात् । अथएव लवणः सूप इति पुंलिंगम् । लवणा यवाणः इति स्त्रीलिंगम् । लवणं शीघ्रम् इति स्त्रीलिंगम् । अथ लवणशब्दः द्रव्यवाचो (it denotes a substance, it is a substantive and not an adjective) न सूप गुणवाचो (i.e. लवण means salt and not saline).

१५४० । सुदमादण- ॥ ४४१२५ ॥

दी- । मौक्त ओदनः ।

The suffix ण is attached to the word सुदम in the self-same sense.

नित- । तेन संसृष्टम् इत्यर्थे सुदमशब्दात् णप्रत्ययः स्यात् । ठक्प्रत्ययः । सुदमेन संसृष्टः मौक्तः ओदनः । मौक्तो यवाणः ।

१५४१ । दध्ना लपसिक्तं ॥ ४४१२६ ॥

दी- । ठक् । दध्ना लपसिक्तं दाधिकम् ।

The suffix ठक् is attached to the name of a व्यञ्जन (condiment), with which an article of food is seasoned.

मित—। तेन उपसिक्तम् इति एतस्मिन् विषये व्यञ्जनवाचिभ्यः शब्देभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात् । दध्ना उपसिक्तम् दाधिकम् अन्नम् । सूतेन उपसिक्तम् सौपिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेन उपसिक्तः शोदनः—अन्नं न प्रत्ययः ।

ननु “संशुद्धम्” उपसिक्तम् इत्यनयोः ओभेद इति चेत् उच्यते । संशुद्धम् मिथितम् । दध्ना संशुद्धम् अन्नम् तु दधिनिमित्तम् अन्नम् । दध्ना उपसिक्तम् अन्नं तु दध्ना सत् एकतीक्ष्णत्वं पक्वम् अन्नम् ।

१५४२ । औजःसङ्घोऽश्वसा वर्त्तते ॥ ४।४।२७ ॥

दी—। औजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आश्वसिको मत्स्यः ।

The suffix ठक् is attached to the word औजस्, सङ्घस् and अश्वस in the sense of “तेन वर्त्तते” (stands by that).

मित—। तेन वर्त्तते इति विषये औजस्, सङ्घस्, अश्वस् इति एतेभ्यः प्रतीवासनर्थेभ्यः ठक् प्रत्ययः स्यात् ।

१५४३ । ततप्रत्यनुपूर्वं मौपलोमकूलम् ॥ ४।४।२८ ॥

दी—। द्वितीयान्तात् अस्मात् वर्त्तते इति एतस्मिन् अर्थे ठक् स्यात् । क्रिया-विधेयत्वात् द्वितीया । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वोपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words ईप्, लोम and कूल coming after प्रति or अनु in the sense of “तत् (वाङ्मयम्) वर्त्तते” i. e. is situated in that way or stands likewise.

N. B.—ईप् is—अप् changed to ईप् by the application of the rule “ह्यनवरुपसर्गेभ्योपईत्” (४।३।८७) ।

मित—। तेन इति अत्र नानुवर्त्तते । तत् इति द्वितीयासमर्थविभक्तिः । द्वितीयास्यात् प्रतिपूर्वकात् अनुपूर्वकात् वा ईपमन्दात्, लोममन्दात्, तथा कुलमन्दात् च—तत् (तादृशम्) वर्त्तते इति एतस्मिन् अर्थे ठक् प्रतीयः स्यात् ।

अनु इत्यन्तरकर्त्यकमार्त्तं कथं तत् इति द्वितीयाभिमतत्वं पदं तस्य कार्यं स्यात् ? अत्राने—तत् इति नैव कर्मणि द्वितीया अपितु क्रियाविशेषयो द्वितीया । तत् इत्यस्य तादृशम् इत्येव अर्थः । तत् यथा तथा—तादृशम् यथा तथा वर्त्तते इत्यर्थः । प्रतीपम् वर्त्तते इति ठक्—द्वितीयिकः । अन्योपं वर्त्तते आन्वीपिकः । प्रतीचीम वर्त्तते प्रातिक्षोमिकः । अनुलोम वर्त्तते आनुलोमिकः । प्रतिकूलं वर्त्तते प्रातिकूलिकः । अनुकूलं वर्त्तते आनुकूलिकः । तथाहि—“तां प्रातिकूलिकां सत्वा” —इति भट्टिकाव्ये । “आनुकूलिकस्य हि नराशाम्” ।

१५४४ । परिसुखं च ॥ ४१४२८ ॥

दी—। परिसुखं वर्त्तते पारिसुखिकः । चात् पारि-
पाखिकः ।

In the sense of “तादृशम् वर्त्तते” (lies likewise) the suffix ठक् is attached to the word परिसुख—(and also to the word परि-
पाखम्)

मित—। तादृशं वर्त्तते इति अर्थे परिसुखमन्दात् ठक् स्यात् । परिसुखं वर्त्तते इति परिसुखिकः । एवं व्यकारः—च अनुत्तमसुखवार्त्तः । तेन परिपाखम् इत्यस्यात् अपि ठक् पारिपाखिकः ।

१५४५ । प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४१४३० ॥

दी—। द्विगुणार्थे द्विगुणं तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः ।
त्रैगुणिकः ।

In the sense of प्रयच्छति (offers or gives) the suffix ठक् is added to the name of a thing-given provided the giving of the same is blamable.

मित— । प्रयच्छतीति विषयी द्वितीयासमर्थं तत् गच्छन् निन्दनीयं भवति चेत् ।
विगुणार्थं द्रव्यं विगुणम् । तत् प्रयच्छति इति वैगुणिकः । विगुणं तु चक्षुष्यादिना
गच्छं स्थात् । एवं वैगुणिकः । विगुणार्थं द्रव्यं विगुणम् । अक्षयकालत्वात्
गच्छः । तत् प्रयच्छति इति ठक् वैगुणिकः । वैगुणिको धनी । यो धनी विगुणम्
एव अर्थं अक्षयकालेन लब्धम् च धनमर्थं धनं प्रयच्छति स वैगुणिकः धनी ।

दो— । इहैर्लुं धुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः ।

मित— । ठक् प्रत्यये परे इतिशब्दस्थाने इधुषि इति स्थात् । इतिम् गच्छान्
(उद्दिष्ट) प्रयच्छति इति वार्धुषिकः कुसीदजीवी इत्यर्थः । गच्छन् इति
किम् ? विगुणम् प्रयच्छति अभिसर्गः । अत्र अभिसर्गपदेनकामि निम्ना, तत्र
प्रत्ययाभावः ।

१५४६ । कुसीद-दशैकादशात् एन् एचौ ॥ ४१३१ ॥

दो— । गच्छार्थाभ्याम् आभ्याम् एतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे ।
कुसीदं इहिसुदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छतीति कुसीदिकः ।
कुसीदिकी । एकादशार्थत्वात् एकादश ते च ते वसुतो दश चेति
विग्रहेऽकारः समासान्त इत्येव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः ।
दशैकादशिकी । दशैकादशान् प्रच्छतीतुप्रत्ययं एवैवपि
तद्वितार्थः ।

The suffix एन् and एच् are added respectively to the words.
कुसीद and दशैकादश in the aforesaid sense. (See Tika also).

मित— । कुसीदं इहिसुदर्थं । इहिसुदं प्रदत्तं द्रव्यम् अपि कुसीद इति चर्चा
भवति । एकादशार्थाः दश दशैकादश । एकादश आदातुम् प्रदत्तः दश इति दशैकादश
इत्यर्थः । “एकादशार्थत्वात्—इति”, एकादशार्थत्वात् एकादश इतिच आदातुं न
प्रदत्तः ते एकादश । ते च वसुतो दश एव इति विग्रहे दशैकादश इति अकारान्तः
समासवद्वितः शब्दः निपातनेन सिध्यति । ईदृशान् दशैकादशशब्दान् तथा कुसीदशब्दान्

य “प्रयच्छति गच्छन्” इत्यस्मिन् विषये यथासंख्यं हन्, छन्, णि प्रत्ययी सः ।
 छन्दोदं गच्छन् प्रयच्छति इति कुसीदिहः—उत्तमर्थः । चित्वात् चित्वात् लीच्—
 कुसीदिहो । अत्र छन् । एकादशाद्यान् दस्य प्रयच्छति इति दस्यैकादशिकः ।
 चित्वा—दस्यैकादशिको । अत्र छन् ।

अनु हन्, हन्, हत्यनयोः सोर्भेद इति जित्—उच्यते । स्वरं भेदः । “जित्वादि
 निष्पत्तम्” (१।१।१७) इति उग्रस्य आशुदातः । चित्वात् (१।१।१६२) इति सूत्रस्य
 उज्ज्वलस्य चकोदातः । प्रथयावेतौ ठक् अथवादभूतौ ।

१५४७ । उज्ज्वलति ॥४।४।३२॥

दी— । अदराणि उज्ज्वलति इति वादरिहः ।

The suffix ठक् is added to words in the senses of “उज्ज्वलि-
 तम्” (gleaming that) i.e. the suffix is added to the object of
 gleaming in order to denote the person, that gleams.

नित— । तत् इति अनुष्ठानम् । तद्धिति द्वितीयात्मन्यात् उज्ज्वलति इति निमित्त
 ठक् प्रत्ययः स्यात् । अदराणि उज्ज्वलति इति वादरिहः । उज्ज्वल्यद्वा अयं स—सूनी
 पतितस्य एकैकस्य अणस्य संपादनम् । जगन्, उज्ज्वलति जातिविकः । यामाकम्
 उज्ज्वलति यामाशिकः । शाकान्, उज्ज्वलति शाकिकः ।

१५४८ । रक्षति ॥४।४।३३॥

दी— । समाजं रक्षति सामाजिकः ।

To denote the protector, the suffix ठक् is attached to the
 object protected.

नित— । तत् इति द्वितीयात्मन्यात् रक्षति इति एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् ।
 समाजं रक्षति इति सामाजिकः । सन्निवेशं रक्षति इति सान्निवेशिकः ।

१५४९ । शब्ददर्शकं करोति ॥४।४।३४॥

दी— । शब्दं करोति शब्दिकः । दार्ढरिहः ।

The suffix ठक् is attached to the words शब्द and दृष्टर—to denote the person—that does the same.

नित—। द्वितीया समर्थाभ्याम् शब्द दृष्टर इति एताभ्याम् करोति इति विषये ठक् स्यात् । शब्द करोति इति शब्दिकः—घटङ् । अथ शब्दस्य अर्थः शक्तिः । शब्द करोति शब्दिकः क्त्वः श्रुतकारणो वा । दृष्टरे करोति इति दृष्टारिकः कृष्णकारः । दृष्टरः भेदः ।

१५५० । पक्षिमत्स्यभृशान् हन्ति ॥ ४१२३५ ॥

दी—। स्वरूपस्य पर्यायानां विशेषाणां च ग्रहणम्—मत्स्य पर्यायेषु मौनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मातृस्थिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ।

The suffix ठक् is added to the words पक्षि, मत्स्य and हन, to the synonyms of all these and also to words expressive of any particular kind of bird, fish or deer (or any beast), to denote the person that habitually kills these.

नित—। पक्षिन् मत्स्यं हन इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः कर्त्तौति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । मत्स्यान् हन्ति मातृस्थिकः । भृशान् हन्ति मार्गिकः, एतेषां पर्यायशब्दभ्योऽपि अर्थः स्यात् । अथा पक्षिपर्यायात्—मत्स्यान् हन्ति इति शाकुनिकः । मत्स्यपर्यायात्—मत्स्यपर्याये मौनशब्दस्य यदर्थः—तेन मौनान् हन्ति इति मैनिकः ; मत्स्यपर्यायात्—हारिणं हन्ति इति हारिणिकः । पक्षिमत्स्यभृशानां च विशेषवाचिभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यः अर्थः स्यात् यथा पक्षिविशेषवाचिभ्यः—मायूरं हन्ति इति मायूरिकः । शिचिरीं हन्ति इति शिचिरिकः । मत्स्य विशेष-वाचिभ्यो यथा—शकुलं (मत्स्यविशेषं) हन्ति इति शाकुलिकः । शफरं हन्ति इति शाफरिकः । मद्गुरं हन्ति इति मादगुरिकः । प्रोटं हन्ति इति प्रोटिकः । भृशविशेषवाचिभ्यः—सारङ्गं (चित्रमगं) हन्ति

इति सारं निष्कर्षः । कश्चित्काली भाष्यकारो च ननु इति शब्दस्य परं इतिोदर्थः शङ्कीतः ।
तेन सूत्रं (सूत्रं) इति इति शङ्कीतः (शङ्कीतः) इत्यपि तत्र तत्र
दृश्यते ।

१५५१ । परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ४।४।३६ ॥

दी— । अस्मात् द्वितीयास्तात् तिष्ठति इति चेत्तर्थात् उक्त्वा
स्मात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्यथा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः ।
परिपन्थं इति पारिपन्थिकः ।

The suffix उक्त्वा is attached to the word परिपन्थ in the sense
of "तिष्ठति" (stands) or इति (kill), to denote the agent.

मिति— । परिपन्थशब्दात् द्वितीयासमर्थात् "तिष्ठति", तथासूत्रस्य—चकारस्मात्
"इति" इति च विषये उक्त्वा स्मात् । परिपन्थशब्दः अन्वयीभावसमासविषयः
अतएव निपातनादेव साधुः, "अपपत्तिं वर्जये" (१।४।८८) इति परि इति अन्वयः
वर्जनदीप्तकम् । "अपपरिपन्थिकः पञ्चमा" (१।१।१५) इति सूत्रेण परि पथः
इति विग्रहे परिपन्थम् इति निपातनेन रूपम् । अतएव पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति इति
एतच्छिन्ने अर्थे उक्त्वा पारिपन्थिकः चौरः । पन्थानं वर्जयित्वा अपथे एव सुतः तिष्ठति
पथिकानां द्रव्यम् अपथिगुणं इति पारिपन्थिकः । यथा पन्थानं परितः इति परिपन्थः
"कुलतिप्रादयः" (१।१।१८) इति सूत्रेण प्रादिवशात्—निपातनादेव परिपन्थः
इति रूपम् । तेन पन्थानं व्याप्य तिष्ठति इति एतच्छिन्ने अर्थे उक्त्वा पारिपन्थिकश्चौरः ।
पन्थानं सर्वत्र एव (पथिकद्रव्यं हर्षम्) तिष्ठति इति पारिपन्थिकः चौर इत्यर्थः ।
इतीति विषये अपि—यथा परिपन्थं इति इति पारिपन्थिकः चौर एव । "परिपन्थम्"
इति द्वितीयाविभक्तिप्रदर्शनेन आपद्यति यत् परिपन्थशब्दपक्षाय-परिपन्थशब्दोऽपि अस्ति ।
अतः शब्दः निपातनेन सिद्धः । अर्थः विषयान्तरं अपि प्रदीक्ष्यते ।

१५५२ । माद्योत्तरपथद्वयमुपदं धावति ॥ ४।४।३७ ॥

दी— । दण्डाकारो माथः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति
दण्डमाथिकः । पादधिकः । आतुपदिकः ।

The suffix ठक् is attached to words ending in भाव, as well as to the word पदवी and अनुपद—in the sense of धावति i.e. to denote the person running through either of these.

नित—। भावशब्दो घञा प्रातिपदिकस्य भ्रमभावे तिष्ठति तस्मान्, तथा पदवी अनुपद इति एताभ्याम् च धावतीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । भावः प्रत्याः । दृष्टाकारः भावः दृष्टभावाः । दृष्टभावं धावति इति दाष्टभाषिकः । एवं दृष्टभावं धावति दृष्टभाषिकः । पदवीं धावति पादविकः । अनुपदं धावति आनुपदिकः ।

१५५३ । आक्रन्द् ठक् ॥ ४।४।३८ ॥

दी—। आक्राट् ठक् स्यात् ठक् च धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति इति आक्रन्दिकः ।

The suffix ठक् as well as ठक् is attached to the word आक्रन्द in the aforesaid sense.

नित—। आक्रन्दते अत्र इति आक्रन्दः—दुःखिनां रोदनस्थानम् । यहा आक्रन्दः हादयराजमन्त्रालयगतं वृत्तिविशेषः । आक्रन्दशब्दात् द्वितीयात्मन्यां धावतीति एतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् ; दृष्टाकारवत्त्वात् ठक् अपि । आक्रन्दं धावति इति ठक्—आक्रन्दिकः ; ठक्—आक्रन्दिकः । अन्वयेरेककृत्ये सति कुतो भेद इति चेत् ?—स्त्री विषयः । ठक् प्रत्ययान्तशब्दस्य “स्त्रियादिनि” इत्यन्त्याशुदातः (४।१।२८७) ; ठक्प्रत्ययः पुनः “ठक्प्रत्ययः” इति (४।१।२८३) इति असौदातः ।

१५५४ । पूर्वपदं गृह्णाति ॥ ४।४।३९ ॥

दी—। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्ण्यपदिकः । पूर्वपदिकः ।

The suffix ठक् is attached to words the last member of which is पद—in the sense of गृह्णाति i.e. to imply the agent that takes anything denoted by the self same words.

नित—। पद इति शब्द उत्तरपदं अस्या तस्मात् प्रातिपदिकात् द्वितीयात्मनोऽपि
ठक् प्रत्ययः स्यात् अङ्गातीति एतस्मिन् विषये । पूर्वपदं गृह्णाति इति धौव्य-पदिकः ।
उत्तर-पदं अङ्गातीति धौव्य-पदिकः । प्रतिपदं गृह्णाति इति प्रातिपदिकम् ।

ननु पदान्तात् (प्रातिपदिकात्) ठक् स्यात् इति भोक्ता कच' पदोत्तरपदान् प्राति-
पदिकाम् ठक् स्यात् इति बौरवेष उक्तम् ? उच्यते । बहुवचनप्रत्ययनिष्पन्नान् "इवत्
पदं बहुपदम्" इत्यस्मात् अयं प्रत्ययौ मामुदेति आपवादोऽस्मिन् । अत्र "पद" इत्यस्य
अवस्थितत्वेऽपि न तस्य उत्तरपदत्वम्—यतः बहु इति न पूर्वपदम् अपितु प्रत्यय एव ।

१५५५ । प्रतिकथद्वार्थलक्ष्णम् च ॥ ४।४।४० ॥

टी—। एभ्यो अङ्गात्थर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकथं गृह्णाति
प्रातिकथिकः । आर्थिकः । लक्ष्णमिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is added to the
words प्रातिकथ, चर्च and लक्षणम् ।

नित—। प्रातिकथ अर्थ लक्ष्णम् इति एतन्मः द्वितीयात्मनोऽपि अङ्गातीति
एतस्मिन् विषये ठक् स्यात् । कष्टे इति प्रातिकथं "अन्वयं विभक्तिम्—" (२।१।६)
इति विभक्त्यर्थे अन्वयोऽस्मिन् । प्रातिकथं अङ्गातीति प्रातिकथिकः वक्ष्यः । कष्टे इत्यत्र
अवच्छेदोऽस्मिन् । अर्थं अङ्गातीति आर्थिकः । लक्षणम् भूषणम् । लक्षणम् अङ्गातीति
लक्ष्णमिकः ।

१५५६ । धर्मं चरति ॥ ४।४।४१ ॥

टी—। धार्मिकः । अधर्माच्चैति वक्तव्यं (वा) । आधार्मिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word धर्म (also to अधर्म)
in the sense of चरति i.e. performing, practising.

नित—। धर्मशब्दात् द्वितीयात्मनोऽपि चरतीति विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् ।
चरति आधेयत्वे इत्यर्थः । धर्मं चरति इति धार्मिकः । अधर्मोऽस्मिन् इत्यर्थः । अधर्माच्च
स्यात् अधर्मं चरति इति आधार्मिकः ।

अनु अर्थार्थिना आपर्थिक इत्यनयोः कोभेद इति चेत् उच्यते । अपार्थिको
पार्थिकात् अन्वः । स तु अर्थविषये उदासीनः एव । परं आपर्थिकः
अपार्थसिद्धौ ।

१६६७ । प्रतिपद्यमेति ठञ् ॥ ४।४।४२ ॥

दी— । प्रतिपद्यमेति प्रातिपद्यिकः ।

The suffix ठञ् as well as ठक् are added to the word प्रतिपद्य
in the sense of एति (गच्छति) i.e. to denote one who goes
thereby.

नित— । पद्यान् प्रति इति प्रतिपद्य, “अचक्षीनाभिप्रती आभिमुच्ये” (२।१।१४)
इति समासः । “ठक् पूरवधुःपद्यामानच्” (३।४।१७३) इति समासान्तः । तथाहि
“प्रतिपद्य-गतिरासीन् वेगदीर्घोक्तिवाङ्”—इति कुमारे । प्रतिपद्य इति प्रातिपदिकान्
द्वितीयाद्यन्त्यात् एति (गच्छति) इति एतच्चिदर्थे ठञ् प्रत्ययः स्यात् । सूत्रञ्च
अकारात् ठक् अन्ति । प्रतिपद्यं गच्छतीति ठञ् प्रतिपद्यिकः । ठक्—प्रतिपद्यिकः ।

१६६८ । समवायान् समवेति ॥ ४।४।४३ ॥

दी— । सामवायिकः । सामूहिकः ।

In the sense of समवेति—i.e. uniting, joining or identifying,
the suffix ठक् is attached to the word expressive of समवाय
congregation or parts (with which one is to identify one's
ownself).

नित— । समवायान् इति बहुवचनेन समवाय—पर्यायशब्दाः कच्छीकृताः ।
समवायः समूहः । समवेति संगच्छते—आगत्य तदेकदेशीभवेति इत्यर्थः । समवाय-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः द्वितीयाद्यन्त्यात् समवेति इति एतच्चिदर्थे ठक् प्रत्ययः
स्यात् । समवायं समवेति इति सामवायिकः । समूहं समवेति इति सामूहिकः ।
समाजं समवेति सामाजिकः । समुदायं समवेति सामुदायिकः । अग्निवेशं
समवेति साग्निवेशिकः ।

१५५८ । परिषदो ण्यः ॥ ४४।४४ ॥

दी— । परिषदं समवेति पारिषद्यः ।

In the aforesaid sense the suffix ण्य (a bar to ठक्) is added to the word परिषत् ।

नित— । समवायान् समवेति इति एतस्मिन् ण्ये परिषत् इति शब्दात् ण्य-प्रत्ययः स्यात् । ठकोऽपवादः ।

१५६० । सेनाया वा ॥ ४४।४४५ ॥

दी— । ण्यः स्वात् पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ।

The suffix ण्य as well as ठक् is added to the word सेना (army) in the aforesaid sense.

नित— । समवायान् समवेति इति विपर्ययं सेनाशब्दात् ण्यः स्वात्, विकल्पेन ; पक्षे ठक् च । सेनां समवेति इति ण्यः—सैन्याः ; ठक्—सैनिकाः ।

[N. B.—सेना = Army ; सैन्य or सैनिकः—a Soldier]

१५६२ । संज्ञायां ललाटकुक्षुटौ पश्यति ॥ ४४।४४६ ॥

दी— । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्षुटोश्चक्षुः
तत्प्राप्तार्हः स्वल्पदेशः लक्ष्यते । लौक्युटिको भिक्षुः ।

The suffix ठक् is attached to the words ललाट and कुक्षुट in the sense of पश्यति, i.e. to denote the agent of seeing or observing the same, provided the word thus formed stands for a particular class name.

नित— । ललाटकुक्षुटौ इति एताभ्याम् हितीयसमर्थाभ्याम् पश्यतीति एतस्मिन् ण्ये ठक् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तराद्येन संज्ञार्थेन गम्यते । ललाटं पश्यति इति लालाटिकः सेवकः । “सर्वाण्यवभोगो ललाटं दूरे दृश्यते”, यो भव्यः दूराद्देव स्थासिनः ललाटमेव पश्यति, न तु तन् उपमन्य तस्य कार्यं व्याप्तिरिति स एव

आवाटिकः सेवकः । कुकुटीति शब्देन कुकटोपादपतनयोग्यं स्तम्भस्थानम्
अयम् । कुकुटीन् (रुद्धम् स्थानम्) पश्यति इति कौकुटिकः मिश्रः । यो मिश्र-
रविचित्रहृष्टिः सन् कुकुटोपादपतनयोग्ये अपि स्तम्भस्थाने चक्षुः संयम्य पश्यति
स उच्यते कौकुटिकः ।

१५३३ । तत्सधर्म्मम् ॥ ४।४।३७ ॥

दी— । आपणस्य धर्म्मम् आपणिकम् ।

The suffix टक् is attached to words to denote धर्म्म i. e. the proper duty—the right function of those expressed by the said words.

नित— । तस्य इति वहीसमर्थात् धर्म्मम् इति एतच्चित्रवै टक् प्रत्ययो भवेत् ।
धर्म्मम् धर्म्मात् अनर्थात् न्यायाचार-युक्तम् इत्यर्थः । धर्म्मं न्यायम्, आचार
इति भाषावृत्तिः । आपणस्य धर्म्मम् आपणिकम् । युक्तस्य धर्म्मं शैलिकम् ।
वृत्तकालाध्यायः धर्म्मं शैलिकालिकम् । आकरस्य धर्म्मम् आकरिकम् । युक्तस्य धर्म्मं
नौतिकम् ।

१५३४ । अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४।४।४८ ॥

दी— । महिष्याधर्म्मम् महिषम् । याजमानम् ।

In the aforesaid sense the suffix अण् is added to the word महिषी and others passing off by the name of महिषादि ।

नित— । महिषी इति वृत्तादिभ्यः अण् प्रत्ययः स्यात् तस्य धर्म्मम् इति एतच्चित्र-
वै । ठक्लोऽपवादः । महिष्याः धर्म्मं महिषं सूच्यम् । यजमानस्य धर्म्मं
याजमानम् । पुरोहितस्य धर्म्मं पौरोहित्यम् । प्रजापतेर्धर्म्मं प्रजापत्यम् । प्रजा-
पत्याः धर्म्मं प्राजापत्यम् । महिष्यादिवर्धा—महिषी, प्रजापति, प्रजापती, यजमान,
पुरोहित, प्रतपिका, विश्वपिका, अनुषुमिका, मणिपाली, अनुचारक, होत ।

१५३५ । ऋतोऽज्ज ॥ ४।४।४८ ॥

दी— । यासुधर्म्मम् यात्रम् ।

In the aforesaid sense, words ending in चकार, take the affix चञ् ।

नित—। चकारान्तेभ्यः शब्दभ्यः तस्य धर्माग्निति एतच्चिन् चञ् चञ् प्रत्ययो स्यात् । चञ् ठकोऽप्रवादः । यादृ—स्त्रानिः स्यादुः पत्नी । यथा यादृगन्ता—याधातोः तुच् प्रत्ययेन निष्पन्नं कथम् । तस्य धर्माग्नं यावन्—चञ् प्रत्ययः । एवं होतुः धर्माग्नं हीतम् । पीतः धर्माग्नं पीतम् । उदगातुः धर्माग्नं श्रीदगावन् ।

दौ—। नराच्चेति वक्तव्यम् । (वा) ॥ नरस्य धर्म्या नारी ।

नित—। नरशब्दात् च पूर्वोक्ते एव चञ् चञ् स्यात् । दृशब्दात् च इति भाषाणनिः—तेन तुः धर्माग्नं नारी । चञ् जातिवाचकशब्दः इति आगमः । तथाहि “नरजाती स्त्रियां नारी इति” ।

दौ—। विश्वसितुरिङ्लोपश्चाञ् च वक्तव्यः ॥ विश्वसितुः धर्म्यं नृ वैशस्त्रम् ।

नित—। विपूर्वकात् भञ्धातोः तुच् प्रत्ययेन यौ विश्वसितु इति शब्द उत्पद्यते, तस्मात् चनेन तस्य धर्माग्नं इति विषयी भञ्जि सति “इट्” लोपः स्यात् ।

दौ—। विभाजयितुर्णिङ्लोपश्चाञ् च वाच्यः ॥ विभाजयितुः धर्म्यं नृ वैभाजितम् ।

नित—। विपूर्वकात् भञ्धातोः विच् प्रत्ययस्य तुच्—तेन विभाजयितु इति कथम् । तस्मात् चनेन चञ्जि कृते विचः लोपः स्यात् । चञ् विच् प्रत्ययस्य एवलोपः न खलु इदमपि । इट् चञ् खलु तिष्ठति तेनैव वैभाजितम् इत्यत्र इकारः श्रूयते ।

१५६६ । अवकयः ॥ ४।४।६० ॥

दौ—। वक्ष्यन्ताट्ठक् स्मादवकृये चञ् । आपरास्य अवकृयः आपणिकाः । राजघातां द्रव्यम् अवकृयः ।

In the senses of अवकाय—i.e. bar, the suffix ठक् is attached to words.

मित—। तस्य इति । तस्य इति वसोऽनमर्थात् अवकाय इति एतन्मिन् अथ ठक् प्रत्ययः स्नात् । अवकायीतीति अनेन इति अवकायः पिच्छकः—यः खलु राजयाज्ञां द्रव्यम् भवति । आपकस्य अवकायः आपकिकः । युक्तस्य अवकायः शैलिकः । शैलिकः पिच्छः—युक्तस्य पारिभाषिकं सूत्रम् । एव भाकरिकः । गौशिकः ।

ननु अवकायोऽपि धर्मात्मेव तर्हि किम् अनेन सूत्रेण । नैवम् “लोकपीडया धर्मातिवर्तनीयावकायो भवती”ति काशिका । नृपतिः कदाचित् अन्यायमेव अवकायं यक्रीतीति न तस्य सदैव धर्मात् ।

१५६७ । तदस्य पश्यम् ॥४१४५१॥

वी—। अप्रूपाः पश्यम् अस्य आप्रूपिकः ।

To denote a person dealing in something, the suffix ठक् is attached to the word expressive of the object of dealing in.

मित—। तदिति पश्यमासमर्थात् अस्य इति वक्ष्यर्थे ठक् प्रत्ययः स्नात्, यत् खलु प्रपञ्चासमर्थं तस्मिन् वक्ष्यर्थस्य प्रत्ययः भवति । अप्रूपाः पिच्छकः पश्यम् अस्य इति आप्रूपिकः । एव मोदकाः पश्यम् अस्य मोदकिकः । शब्दज्ञा पश्यम् अस्य शब्दालिकः ।

१५६८ । जवणाट् ठक् ॥४१४५२॥

दो—। जवणिकः ।

The suffix ठक् (a bar to the suffix ठक्) is attached to the word जवण in the aforesaid senses.

मित—। तदस्य पश्यमिति विषये जवणप्रत्ययात् ठक् स्नात् ।

१५६९ । किरारादिभ्यःष्टम् ॥४१४५३॥

दो—। किसरं पण्यमस्य किसरिकः। वित्वान् डीष्—
किसरिकी। किसर, उशीर, नखद इत्यादि। किसरादयः सर्वे
सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः।

The suffix ङन्—a bar to ङक्, is attached to the word
किसर and others passing by the name किमरादि in the aforesaid
sense.

नित—। किसर नखद उशीर इत्यादिभिः प्रातिपदिकैः सह स पण्यम्
इति पतञ्जल्यर्थे ङन्प्रत्ययः स्यात्। उक्तोऽपवादः। किमरादिर्नया—किसर,
नखद, नखद, मुमंगल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हृदिद्राघर्षी, हरिद्र, प्यागल,
पर्णी। किसरादयः सर्वे गन्धद्रव्यविशेषवाचिनः। किसरस्थाने किञ्चर इति काशिका
भाषावृत्तिः।

१५७०। शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ४। ४। ५४॥

दो—। ङन् स्यात् पक्षे ङक्। शलालुकः। शलालुकी।
शलालुकः। शलालुकी। शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः।

In the aforesaid sense, the suffix ङन् is optionally attached
to the word शलालु; शलालु is also a kind of scent.

नित—। सहस्य पण्यमिति पतञ्जल्यर्थे शलालुगण्यत्वात् अन्यतरस्याम् (पतञ्जल्येन)
ङन्प्रत्ययः स्यात्। शलालुः पण्यम् अस्य इति शलालुकाः—ङन् स्त्रियां शलालुकी।
ङन् इत्यस्य अप्रतिपक्षे ङक्—तेन शलालुकाः, स्त्रियां शलालुकी, शलालुगण्यत्वात्पि
गन्धद्रव्यविशेषवाची।

१५७१। शिल्पम् ॥ ४। ४। ५५॥

दो—। सुदृक्वादनम् शिल्पमस्य मादङ्गिकः।

To imply the person, who is to deal in some forte, the
suffix ङक् is attached to the word that stands for the
(said) forte.

मित— । तदस्य शिल्पम् इति । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठ्या उक्तप्रत्ययः भगान्, यत् प्रथमासमर्थं शिल्पं भूत् तदभवति । शिल्पं कौशलम् । नैपुण्यमिति । सदसः वाद्ययन्त्रविशेषः । शब्दपाठस्या सदस्यस्य सदस्यवादेन वर्तते । सदसः सदस्यवादेन शिल्पम् अस्य इति मार्तण्डिकः । पणवः पणववादेन शिल्पम् अस्य इति पाण्डित्यः ।

१५७२ । मण्डुकभर्भरवादणस्यतरसस्याम् ॥ ४।४।५६ ॥

दो— । मण्डुकवादेन शिल्पम् अस्य मण्डुकः मण्डुकिः । भर्भरः । भर्भरिकः ।

The suffix च् is optionally attached to the words मण्डुक and भर्भर ।

मित— । मण्डुक भर्भर इति वाद्ययन्त्रविशेष-वाचिनौ । एताभ्याम् अन्तरस्याम् (विकल्पेन) च्प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पम् इति एतस्मिन् विषये । अस्प्रत्ययस्य अपातिपत्ते उक्त—तेन मण्डुकिः, भर्भरिकः, अत्रापि शब्दस्य सप्तधाहत्या तत्तद्वादेन वर्तते ।

१५७३ । ग्रहरणम् ॥ ४।४।५७ ॥

दो— । तदस्येत्येव । असिः ग्रहरणम् अस्य इति आसिकः । धातुष्कः ।

To denote the person that uses some kind of missile (weapon), the suffix ट्क् is attached to the word expressive of the said missile.

मित— । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्य इति षष्ठ्या उक्तप्रत्ययो भवति, सत् प्रथमासमर्थम्, तच्च त् ग्रहरणं भवति, असिः ग्रहरणम् अस्य इति आसिकः । धातुः ग्रहरणम् अस्य इति धातुष्कः । दासः ग्रहरणम् अस्य इति दासिकः । पात्रः ग्रहरणम् अस्य पात्रिकः । अक्षः ग्रहरणम् अस्य इति आक्षिकः ।

११७४ । परञ्चधाट् ठञ् च ॥ ४।४।१८ ॥

दो— । पारञ्चधिकः ।

The suffix ठञ् is optionally attached to the word पारञ्च in the aforesaid sense.

मित— । पारञ्चः इति प्रहरणवाक्यान्वयविधयः । अत्राह पूर्वोक्ते एव विषये ठञ् प्रत्ययः ठञ् च भवतः । पारञ्चः प्रहरणम् अत्राह इति ठञ् पारञ्चधिकः । ठञ्—पारञ्चधिकः । ठञ्ठञोः सौव रूपे भेदः—अपि तु स्वरः ।

११७५ । अस्तिवष्टोरोकक् ॥ ४।४।१९ ॥

दो— । शास्त्रीकः । याष्टीकः ।

The suffix ईकक् is attached to the words अस्ति and यष्टि in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये अस्ति यष्टि इति एताभ्याम् ईकक् प्रत्ययः स्यात् । ठञोऽपवादः । अस्तिः प्रहरणमत्राह शास्त्रीकः । यष्टिः प्रहरणमत्राह याष्टीकः ।

११७६ । अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः ॥ ४।५।१४६ ॥

दो— । तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येव भतिर्यस्य स अस्तिवाः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिवाः । दिष्टम् इति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words अस्ति, नास्ति and दिष्ट in order to imply the person who has faith or belief in the next world—with reference to the words अस्ति and नास्ति ।

मित— । तदिति प्रथमासमर्थभाः अस्ति नास्ति, दिष्टम् इति एतेभाः सप्तभाः सप्तार्थं ठक् प्रत्ययो भवति, सत् प्रथमासमर्थं मतिर्यत् तदभवति । अस्ति इति

मतिरस्य नास्तिकः, नास्ति इति मतिरस्य नास्तिकः । दिष्टम् इति मतिरस्य दैष्टिकः ।
 मतिर्माननम् विवासः इति यावत् । अस्ति इत्यध्याय नास्ति इत्यध्याय च "मतिः"
 इतोऽव स्त्रञ्च विषये प्रत्ययो न दृश्यते, अपितु परलोकः अस्ति, परलोकः नास्ति इति
 एतद्विन् विषये एव । तेन अस्ति परलोक इतोऽव मतिर्यस्या स नास्तिकः, नास्ति परलोकः
 इतोऽव मतिर्यस्या स नास्तिकः । दिष्टम् मन्त्राणामुपातिनी मतिर्यस्या स दैष्टिकः ।
 अस्ति नास्तीति शब्दौ तिङन्तौ, इति कैचित् । सूत्रबलात् तिङन्ताभ्याम् एव एताभ्याम्
 प्रत्ययः । तिङन्तप्रतिष्पत्तौ निपातौ एतौ इति चर्चः । यथा अस्ति इति अस्मदर्थे
 निपातोद्गम्यते, अस्ति इति वृषदर्थे निपातो दृश्यते तद्वत् एव एतौ इति बोध्यम् ।

१५७७ । शीलम् ॥ ४।४।६१ ॥

द्वौ— । अपूपभक्षणम् शीलमस्य आपूपिकः ।

To denote a person, possessed of some special feature (or
 some particular character), the suffix ठक् is added to the
 word expressive of that special feature (particular character
 or habit).

नित— । तदस्य इति । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति,
 यत् प्रथमासमर्थं शीलं चेत् तदभवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणम् पिष्टक-
 खादनम् शीलं स्वभावः यस्य स आपूपिकः । एवं मोदकभक्षणम् शीलम् अस्य इति
 मोदकिकः । शक्नुलभक्षणम् शीलम् अस्य इति माकुलिकः । अपूप मोदक शक्नुल
 इति शब्दाः अत्र लघुशब्दाभ्यां तत्तदभक्षणे वर्तन्ते ।

१५७८ । छादिभ्योश्च ॥ ४।४।६२ ॥

द्वौ— । गुरोर्दक्षिणामावरणम् कर्त्रम्, तच्छीलमस्य
 छात्रः ॥

In the aforesaid sense the suffix अण् is added to the word
 कर्त्र and others, passing by the name of छादि ।

मित— । तदस्य शीलमिति एतस्मिन् विधये क्व इत्यादिभ्यः शब्देभ्यः अण् इति प्रत्ययः स्यात् । उक्तोऽपवादः । आदेशात् चावरणात् क्वम् । गुरोर्देशाणांमा-
वरणम् क्वम् । तच्छीलमस्य इति श्रुतः पप्रत्ययः । गुरुकार्येषु अङ्कितः
तच्छिद्रावरणप्रदः शिष्य एव छात्रः । कृतादि र्यसा—कृत, शिष्या, उभृता, गुरोश्च,
स्त्र्या, चुरा, उपस्थान, अष्टि, नर्मन्, विद्युभा, तपस्, तस्य, अदृत, शिषिका, प्ररोक्ष,
वित्तिचा, कृषि, विधिका, विजिज्ञा, भक्षा, लक्ष्म्या, गुरोः, पिता, पुत्रा, मन्त्र । अथ
कृतादिगणे स्यादर्थः पप्रत्यये स उपसर्गपूर्वोऽत्र साधुः—यथा आस्था, अदस्ता
रंभ्या इत्यादयः । चुरा शीलमस्य इति शौरः । तपः शीलमस्य इति तापसः । शिष्या
शीलम् अण् इति शेषः ।

१५७८ । कामं स्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

दी— । कामं इति ताच्छीलेषु च टिलोपो निपात्वती ।
कामं शीलः कामः । नस्तद्धित इत्येव सिद्धे अण् कार्यं
ताच्छीलिके शेषि । तेन चोरो तापसी इत्यादि सिद्धम् । ताच्छीलेषु
किम् ? कामः ।

The टि of the word कर्मन् slides, whenever a suffix is added
to it in the sense of ताच्छील्य i. e. तत् शीलम् अस्य ; this suffix is, of
course, no other than the suffix च sanctioned by the rule
कृतादिभ्यो चः (४।४।६२)

मित— । ताच्छील्ये कामं इति टिलोपः स्यात् । अयमर्थः—कृतादिभ्योचः
(४।४।६२) इति सूत्रेण तत् शीलम् अस्य इति एतस्मिन्नर्थे कर्मन् इत्यस्मात् च इति
प्रत्यये विहिते सति कर्मन् इत्यस्य टिलोपः स्यात् ; तथा सति कामं इति रूपं प्रसजन् ।
कर्म शीलम् अस्य इति कामः—अप्रत्यये कृते, सम्भूते च टिलोपे इदं रूपम् । कर्मशीलः
एव कामः ।

ननु “नस्तद्धिते” (६।४।१४४) इति सूत्रेण च टिलोपः स्यात्—नहि किम् अनेन
सूत्रेण इति चेत्—उच्यते । आपकार्यम् इदम् । सूत्रेणैतत् आपयति यत् तत् शीलम्

अस्य इति विषये अप्रत्यये विहिते सति अण् प्रत्ययवत् अप्रत्ययस्य कश्च जायते । तथाहि
अण्प्रत्ययान्तानां स्त्रियां “टिड्ढाखल्—” (४।१।१५) इति सूत्रेण ङीप् स्यात्—
यथा कुम्भकारः कुम्भकारी । अत्र “कर्मणश्च” इति (१।२।१) अण् । ङीपवत् ङीपगवी ।
एवम् अप्रत्ययान्तानामपि अण्प्रत्ययान्तवत् स्त्रियाम् ङीप् स्यात् ङीरः—ङीरी ।
तापस—तापसी । उक्तं च काशिकायाम् “यैऽपि कश्चिदण्कृतं कार्यं भवति—
ङीरी, तापसी ।” तत्परोक्षम् अस्य इत्यर्थे एव विहिते प्रत्यये टिलोपः स्यात् कर्मन्
इत्यस्या नान्यत्रिप्रत्यये । तेन कर्मणः अयम् कामेयः अथ न टिलोपः ।

१५८० । कर्माध्ययने ह्यत्तम् ॥४॥४।६३॥

दी— । प्रथमान्तरात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने ह्यत्ता या क्रिया
सा चेत् प्रथमान्तस्य अर्थः । ऐकान्यिकः । यस्य अध्ययने प्रहत्तस्य
परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं मूलस्मितमिकं जातं सः ॥

To denote the person making some irrelevancy or mistake
in reproducing (or saying) his lessons, the suffix ठक् is
affixed to the word that stands for the said mistake.

सित— । तदस्य कर्माध्ययने ह्यत्तमिति । अध्ययने तत् कर्म अस्य ह्यत्तमिति
वाक्यार्थः । अतएव तदिति प्रथमासमर्थान् असा इति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति;
यत् प्रथमासमर्थं सा चेत् अध्ययने ह्यत्ता या क्रिया सैव । एकम् अन्वत् (अध्ययने
अपवादलक्षणं कर्म ह्यत्तम्) असा इति ठक्—ऐकान्यिकः । एकम् अन्वत् इति विग्रह-
नाकं कृत्वा आदौ “तद्विशेषोत्तरपदसमाहारे च” (१।१।५१) इति सूत्रासः । ततश्च
ठक्प्रत्ययः । अध्ययने निवृत्तौयन्तानः परीक्षाप्रदानकाले एकवारम् विपरीतोच्चारण-
रूपम् मूलस्मितम् (अपवादम्) करोति स ऐकान्यिकः । एवं हि चत्तं (अध्ययने
अपवादलक्षणे कर्मणी ह्यत्ते) असा इति द्वैतान्यिकः । यैऽपि अन्वानि (अपवादने
अपवादलक्षणाणि कर्माणि ह्यत्तानि) असा इति त्रैतान्यिकः । उच्यते “न युग्यान्
पदानामान् पूर्वो ह्यत्ताभ्याम् ऐच्” (३।१।१) इति ऐकान्तम् ।

१५८१ । षष्ठ्यर्थे पूर्वपवाट् ठक् ॥ ४।४।६४ ॥

दी—। प्राग्विषये । दादशान्यानि कर्माणि अभ्ययेन वृत्तान्यस्य
दादशान्यिकः । दादशापपाठा अस्यजाता इत्यर्थः ।

In the aforesaid sense, the suffix डञ् (and not the suffix ठक्) is added, provided the first member of the compound word (to which the suffix is going to be affixed) contains more than one vowel.

नित—। सदस्य कर्म अधायनं वृत्तम् इति एतद्विषये बहुस्वरवर्णवृत्तं पूर्वपदं
अस्य सजातं बहुस्वरयनाद्यपूर्वपदात् प्रातिपदिकात् ठक् प्रत्ययः स्यात् । तयोऽव-
वादः । दादश अन्यानि कर्माणि अधायनं वृत्तानि अस्य इति उभ्—दादशान्यिकः ।
परीक्षा प्रदानकाले दादश अपपाठाः अस्या जाताः इति भावः । एवम् तयोदश अन्यानि
कर्माणि अधायनं वृत्तानि अस्य इति त्रयोदशान्यिकः । एवं चतुर्दशान्यिकः ।

अनु अन्वत् इति यत्, वृत्तम् उच्यते तत्, खलु कौटुम्भमिति चेत् उच्यते ।
सदासि कर्षणे योऽनुहातम् करोति स “अन्वत् करोति” इति उच्यते । ठक् इति
निविधा ठक् इति यत्, विहितं सस्य किं फलम् ? उच्यते—त्रयोदशान्यिकः चतुर्दश-
ान्यिक इत्यादौ आदिस्वरस्य वृद्धिर्न भवतीति फलम् ।

१५८२ । हितं भक्ष्यः ॥ ४।४।६५ ॥

दी—। अपुपभक्ष्यं हितम् अस्मै आपूपिकः ।

To denote the person to whom some articles of food are conducive to health, the suffix डञ् is added to the word expressive of the said articles of food.

नित—। भक्ष्यद्रव्यवाचिनः प्रयत्नाद्यमर्षात् ठक् प्रत्ययः स्यात्, तत्, भक्ष्यद्रव्यं
हितं भवति यस्मै तद्विषये व वाच्यं । आपूपिकः । एष सीदिकः, याक्कुलिकः ।
नोदकममद्यं हितम् अस्मै इति अर्थः । यक्कुलममद्यं हितमस्मै इत्यर्थः च ।

१५८३ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ४।४।६६ ॥

दी—। अग्रभोजनम् नियतम् दीयते अस्मै आग्र-
भोजनिकः ।

To denote the person to whom something is regularly given, the suffix ठन् is added to the word expressive of the thing given.

मित्र—। तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ङक् प्रत्ययोरन्वयेत्, यत् प्रथमासमर्थं तच्चेत् नियुक्तं दीयते । नियुक्तं नियतम् । यदा नियुक्तं दीयते नियोगेन दीयते इत्यर्थः । नियोगेन अव्यभिचारिणः । अव्यभिचारो नियोग इति काशिका । अग्रभोजनम् नियुक्तम् (नियतम्) दीयते अस्मै इति आग्रभोजनिकः । एष प्रथमकल्पः नियुक्तं दीयते अस्मै इति प्राथमकाल्पितः—(The man to whom preference is always given).

१५८४ । आणामांसौदनाट् टिठन् ॥ ४।४।३७ ॥

दी—। आणा नियुक्तं दीयते अस्मै आणिकः । आणिको । मांसौदनघृणं संखातविष्टहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । चौदनिकः ।

The suffix टिठन् (a bar to the suffix ठन्) is attached to the words आणा, मांसौदन, मांस and चौदन in the aforesaid sense.

मित्र—। तदस्मै नियुक्तं दीयते इति एतस्मिन्नर्थे आणा मांसौदन इति एताभ्याम् टिठन्प्रत्ययः स्यात् । आणाः नियुक्तं दीयते अस्मै आणिकः । 'मांसौदन' नियुक्तं दीयते अस्मै इति मांसौदनिकः । टिठन् इति प्रत्यये इकारः उच्चारणार्थः । टकारश्च स्त्रियं ङीदर्थः, तेन आणिकी । मांसौदनिकी इति । "मांसौदनघृणम्—" इति—सर्वं मांसौदनमिति वद यद्दीतम् तथा प्रवक्तृघृणम् अपि कर्तव्यम् । तेन मांसः नियुक्तं अस्मै दीयते इति मांसिकः । चौदन नियुक्तं दीयते अस्मै चौदनिकः । टिठन्प्रत्ययः ङक् प्रत्ययस्य अपवादः ।

ननु उभ टिठन् इति प्रत्यययोर् न कश्चित् विधीयोऽस्ति, तर्हि कथं न उभ् इति उक्तम् ? अत्र काशिका समाधत्ते—यदा भावन् ओदनम् इति पृथक् गृहीतं भवति, तदा ओदनशब्दात् टिठन् इति प्रत्यये परे आदिस्वरस्य ह्रस्विर्नस्यात् । सा तु उभ् प्रत्यये परे दुर्बारा एव । अतएव ओदनिकः इति रूपं टिठन्प्रत्यये परे । नित्यान् ओदनिकी । परं एतच्च दूषितेन स्वीकृतमिति प्रतिभाति । भाषाभूमिकारोऽपि नैतत्, अरौकरीति तत्रापि ओदनिकः इति रूपं दृश्यते ।

१५८५ । भक्तादणन्यतरस्मात् ॥ ४।४।६८ ॥

टी— । पठे ठक् । भक्तम् अस्मै नियुक्तं दीयते भक्तः ।
भालिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix अन् is optionally attached to the word भक्त ।

नित— । तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये भक्त इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् (नित्पूर्वेण) अन् स्यात् । तत्राहि अमरकोशे—“मिथ्यास्त्री भक्तमन्वीज्जन्”मिति ।

१५८६ । तत्र नियुक्तः ॥ ४।४।६८ ॥

टी— । आकरि नियुक्तः आकरिकः ।

To denote the person employed in any situation, the suffix ठक् is added to the word, expressive of the said situation.

नित— । तत्र इति समभोचनार्थात् नियुक्तः इति पक्षिणम् विषये ठक् प्रत्ययः स्यात् । नियुक्तः अधिलतः, व्यापारितः । द्वारे नियुक्तः दौवारिकः । अथ “न युगमभ्यम्—” [अ२।३] इति पक्षः आगमः । आपणे नियुक्तः आपणिकः ।

१५८७ । अगारान्ताट्ठन् ॥ ४।४।७० ॥

टी— । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठन् (a bar to ठक्) is

added to a word ending in अकार (i. e. to a compound word the last member of which is अकार),

मित— । केवलसि अकारशब्दात् ठक् एव—न तु ठक्—तेन अकारे निवृत्तः आभ्यासिकः ।

१५८८ । अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ४।४।७१ ॥

दी— । निश्चिद्देशकालवाचकात् ठक् स्यावधेयतश्च । अशाने अधीते श्लाघानिकः । चतुर्दश्याम् अधीते चातुर्दशिकः ।

To denote the person—who studies in some wrong place or time, the suffix ठक् is added to the word that stands for the name of such time or place.

मित— । अध्यायिनि अधेयतश्च । अदेशकालादिति—देशक कालश्च इति देशकालम् समाहारद्वन्द्वसमासः—“आतिरशब्धिनान्” [१।४।६] इति सूत्रेण । यद्वा-देशसहितः कालः । अथशब्दो देशकालः अदेशकालः । तस्मान् । अध्यायदेशकालवाचकात् इत्यर्थः । यो देशः य कालश्च यास्त्रेण अध्यायनपक्षे निविष्टौ सदृशः स कालश्च अथ यास्त्रौ । तस्याहि अधेयतश्च अभिधेये सति, अध्यायनविषये शास्त्रनिविष्टः देशकालवाचकात् समनीचमर्वात् ठक्प्रत्ययः स्यात् । अदेशकालात् तावत्—अशाने अधीते इति श्लाघानिकः । चतुर्दशे अधीते इति चातुर्दशिकः । अशाने चतुर्दश अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिविष्टः । अतएव ते अध्यायस्थाने भवतः । अ-काल-वाचकात्—तावत्—चतुर्दश्याम् अधीते चातुर्दशिकः । एवं अभावस्यायाम् अधीते आभावासिकः । अष्टम्याम् अधीते इति आष्टमिकः । एतादृशेषु अध्यायन-पक्षे प्रतिविष्टाः—अतएव अध्यायकालत्वात् अकाल इति संज्ञा भवत्ये । अदेशकालात् इति किम् ? सूत्रे अधीते—अथ प्रत्ययामाह । नहि सूत्रविषयः अध्यायनविषयं शास्त्रेण प्रतिविष्टः । पूर्वाह्ने अधीते—अवापि नप्रत्ययः—पूर्वाह्नेषु अध्यायनविषये शास्त्रेण प्रतिविष्टत्वात् ।

१५८९ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यञ्जयति ॥ ४।४।७२ ॥

दी— । तत्रैतेषां । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
वंशा वैषवः कठिना यस्मिन् देशे स वंशकठिनस्तस्मिन् देशे या
क्रिया यद्यानुष्ठेया तां तथैव अनुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
सांस्थानिकः ।

To denote the person—that follows some popular custom
or manners, the suffix ठक् is attached to the words—ending in
कठिन, as well as to the words प्रसार and संस्थान ,

नित— । तत्र व्यवहरति इति एतस्मिन् विषये कठिनात्प्रातिपदिकान् तथा
प्रसारणत्वात् संस्थानसम्बद्ध ठक्प्रत्ययी भवति । “व्यवहारः क्रियात्मक—एषा
शौकिक-व्यवहारः” इति काशिका । वंशा वैषवः कठिनाः (सक्ति) यस्मिन् देशे
स वंशकठिनः देशः ; तस्मिन् देशे या क्रिया वर्तमानुष्ठेया, तां क्रियां यथावत्
अनुतिष्ठति सः जनकस्मिन् अभिधेये सति कठिनात्प्रातिपदिकान् वंशकठिन इत्यस्यात्
ठक्प्रत्ययी भवति—तेन वंशकठिनिकः । एष वंशकठिने व्यवहरति इति वाह-
कठिनिकः । प्रसारं व्यवहरति इति प्रास्तारिकः । संस्थाने व्यवहरति इति
सांस्थानिकः । वंशकठिने प्रसारं संस्थाने च यथा व्यवहरत्यस्य तथैव व्यवहरतीति
बोध्यम् ।

१५८० । निकटे वसति ॥ ४।४।७३ ॥

दी— । नैकटिको भिक्षुः ।

The suffix ठक् is attached to the word निकट, to denote the
person, that resides hard by.

नित— । निकटशब्दात् सप्तमीसमर्थनं कर्तव्यत्वविधये ठक्प्रत्ययी भवेत् ।
निकटे वसति इति नैकटिको भिक्षुः । शास्त्रविधिम् अनुसृत्य एव ये निकटे वसति,
तस्मिन् एव अभिधेये चयं विधिरिष्टः । अस्ति च शास्त्रम् यत् “भारतक्षेत्रे भिक्षुणा
शान्तात् जीवै वस्तव्यम्” इति । शान्तात् जीव्यवधानं तु निकटमेव ।

१५८१ । आवसथात् छल् ॥ ४।४।७४ ॥

दी— । आवसथे वसति आवसथिकः । धित्वात् छीष् ।
आवसथिकी ।

The suffix छल् is attached to the word आवसथ to denote the person—that resides there.

मित— । आवसथ इत्यस्मात् सप्तमीसमर्थात् वसतीति विधये छल् इति प्रत्ययः
स्मात् । स्त्रियां आवसथिकी—“विङ्गौरादिमात्र” (४।१।४१) इति ङीष् ।

दी— । आख्यात् पर्षादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात् किसरादेः धितः षड्ङे ते ठगधिकारे । षड्ङिति सूत्रषट्-
केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

In the province of the छल् suffix, six rules sanction seven
suffixes—that elide वकारः ।

मित— । (१) आख्यात् छल् [४।४।८], (२) पर्षादिभ्यः छल् [४।४।८०],
[१] भस्त्रादिभ्यः छल् [४।४।१६], [३] कुसीद-दम्भादस्यात् छल्छौ [४।४।११],
[४] आवसथात् छल् [१] “किसरादिभ्यः छल्” विहिताः—ते च सप्त धितः ।
अतएव तत्तत् प्रत्ययान्तिभिः स्त्रियां ङीष् स्मात् ।

इति ङकीऽनधिः समाप्तः ।

१५८२ । प्राग्धित्वाद्यत् ॥ ४।४।७५ ॥

दी— । तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

The suffix यत् is sanctioned by all the rules coming here-
after till before the rule “तस्मै हितम्” (४।१।५).

मित— । प्राक् धित्वात् यत् इति सन्निच्छेदः । धित्वात् हितशब्दप्रत्ययत्वात्
प्राक् पूर्व यत्—यत्प्रत्ययः स्मात् । “यस्मै हितम्” [४।१।५] इति यस्मै यत्

“हित” इति सूत्रे—तत्तत्पर्यायं यानि सूत्राणि सन्ति, तैः सूत्रैरेव “यत्” इति प्रत्यये विधीयते इति । इतः परम् “ङक्” इति सूत्रात् प्राक् च स्थितेषु सूत्रेषु एव सूत्रेषु यत्—प्रत्ययान्वितानि वर्तन्ते इति सरलार्थः ।

१५८३ । तद्वहति-रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४।४।७६ ॥

दी— । रथं वहति रथः । युग्यः । वत्सानां दमनकास्ते स्तन्धे काष्ठमासजगते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ।

The suffix यत् is attached to the words रथ, युग and प्रासङ्ग to imply those that draw or carry the same.

नित— । अदिति द्वितीयासमर्थान् रथशब्दात् युगशब्दात् प्रासङ्गशब्दात् च वहतीति एतस्मिन् विषये ङकप्रत्ययो भवेत् । रथं वहति इति रथः । तथाहि निरुपाधने—“सूर्यस्य रथाः परितः स्फुरन्ती”ति । रथो नौका रथस्य इति असरकोषे । रथसीताक्षलेभ्यः यत्प्रत्ययविधौ तदन्तविधिरपि शब्दः—अतएव रथान्तात् अपि प्रातिपदिकात् युगप्रत्ययः स्यात् । तेन परमरथं वहतीति यत्—परमरथः । युगं वहति इति युगः । प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्गः । प्रासङ्गशब्द-सार्थस्य दीर्घात् विहितः । नावाङ्गिकारस्तु द्वियुसमासनिष्ठादेव रथशब्दात् यत् प्रत्ययं स्वीकरोति ननु केवलरथशब्दात्—तेन विरथः विरथ्यः इति उदाहरणे प्रदत्तम् । एतच्च समीचीनं भाति ।

१५८४ । दुरो यद्दुकी ॥ ४।४।७७ ॥

दी— । इति च इति दीर्घं प्राप्ते—

The suffix यत् as well as the suffix ङक् is attached to the word दुर in the aforesaid sense.

नित— । वहतीति एतस्मिन्नेव द्वितीयासमर्थान् दुर इत्यस्मात् यत्प्रत्ययसम्भवा ङकप्रत्ययस्य स्याताम् । तेन दुर + यत् इति स्थितम् । ततः “इति च” [२।४।७७] इति ङकारस्य दीर्घात् प्रसङ्गम् । सत् वारयति—

१५८५ । न भर्त्तुराम् ॥ ८२ ॥ ७८ ॥

दी— । भस्य भर्त्तुरोऽपधाया दीर्घेन स्यात् ।

The penultimate vowel of words ending in रकार or वकार is not lengthened—provided the same pass by the term न; the penultimate vowel of भर्त्तु as well as of भर्त्तु is also not lengthened.

नित— । रकारान्तस्य वकारान्तस्य च भस्य तस्य भर्त्तु, भर्त्तु इत्येतयोश्च उपधायाः दीर्घो न भवति, तेन भर्त्तु इत्यस्य वकारस्य च दीर्घत्वं भर्त्तु इत्यस्य भस्ये जातं "यच्च भम्" [१४११८] इति सिद्धम् । अतः भर्त्तु वहति इति ध्रुवः । ढक्—धौरवः । [भर्त्तु—कुर्यात् ; भर्त्तु कुर्यात्—सभयश्च उपधायाः न दीर्घत्वं ।]

१५८६ । खः सर्वधुरात् ॥ ४३ ॥ ७८ ॥

दी— । सर्वधुरं वहति इति सर्वधुरीणः ।

The suffix ख is added to the word सर्वधुर (सर्वधुरा) in the aforesaid sense.

नित— । सर्वा धुरिति सर्वधुरा, "ऋक्पूरवधूषयामानसि" [५१४१७४] इति सर्वेण समाधानाः अप्रत्ययः—ततः धुः इत्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् सर्वधुरा इति स्त्रीलिङ्गे एव प्रयोगः न्यायाः, अतएव सर्वधुरां वहति इत्येष पाठः साधीयान्—य च कामिकायां भाषाहसौ च दृश्यते । सूत्रस्य पदमर्थः । सर्वधुराश्चत्वात् द्वितीयासमर्थान् वहतीति एतद्विषये अप्रत्ययः स्यात् । सर्वधुरां वहति इति सर्वधुरीणः ।

खः सर्वधुरायाः इत्येष स्त्रीलिङ्गे निर्द्देश एव कर्तव्यो सति यस्तु सर्व खः सर्वधुरात् इति पुंलिङ्गे निर्द्देशः स तु "सर्वधुर" इति प्रातिपदिकमात्रमेव अपेक्ष्य इति ज्ञेयम् ॥ "खः" इति योगिकमभावात् उत्तरधुरा दक्षिणधुरा इति एताभ्याम् अपि अप्रत्ययः स्यात् तेन उत्तरधुरां वहति उत्तरधुरीणः ; दक्षिणधुरां वहति इति दक्षिणधुरीणः । किञ्च धुरं वहति इति ख प्रत्यये धुरीणः स्यात् इति मीमांसिभ्यस्तं भाषाहमिकारेण उपपन्नम् । तथाहि भाषाहसौ "धुरीणकर्मण्ये" इति ।

१५८७। “एकधुराङ्गुक् च” ॥ ४।४।७८ ॥

दो—। एकधुरं वहति एकधुरीणः । एकधुरः ।

The suffix ङ is attached to the word एकधुर (एकधुरा), in the said sense and the suffix optionally slides.

नित—। एका धुरिति एकधुरा—पूर्ववत् समासनाः ; अस्मात् द्वितीया-समर्थात् वहतीति एतच्चिन्त्यं च प्रत्ययः स्यात् ; तस्या च विकल्पेन लुक् भवति । अत्रापि एकधुरां वहति इत्येव पाठः साधीयान् । एकधुरी वहति इति एकधुरीणः । मध्ये प्रत्ययस्य लुक्—एकधुरः । लुक् एव ननु लुप्—तेन न युक्तवत्त्वम् ।

१५८८। शकटादङ् ॥ ४।४।८० ॥

दो—। शकटं वहति शकटो गौः ।

In the aforesaid sense, the suffix ङ is attached to the word शकट ।

नित—। द्वितीया-समर्थात् शकटशब्दात् वहतीत्येतच्चिन्त्यं विषये ङ प्रत्ययो भवति ।

१५८९। हलसीराट्ठक् ॥ ४।४।८१ ॥

दो—। हलं वहति हालिकः । हलिरिक् ।

The suffix ट्ठ is attached to the words हल and सीर in the said senses.

नित—। द्वितीयासमर्थात् हलसीर इति एताभ्यां ठक्प्रत्ययो भवेत्, वहतीति विषये । हल इति तदन्तविधिरपि कर्त्तव्यः—तेन विह्वलं वहतीति हलालिकः । हलसीरं वहति इति हलसीरिक् । हलसीरं वहति इति हलसीरिक् इति साधारणिकारः ।

१६००। संप्रायां ञन्या ॥ ४।४।८२ ॥

दो—। जगो जङ्गुः । तां वहति प्रापयति ञन्या ।

The suffix यत् is attached to the word जनी, in the aforesaid sense, provided the word thus formed stands as a (particular) class name (i.e. as designation of something).

नित—। वङ्तीति विषये जनीगन्धात् द्वितीयासमर्थात् यत्प्रत्ययः स्यात्—
प्रत्ययान्तगन्धेन चेतु सञ्जा गम्यते । जनीः वधुः । तां वङ्गति इति यत् जन्वा ।
जानिस्तुः व्यस्य । सति विवादिषु जनीं जामाह-समीपं प्रापयति ।

१६०१ । विधात्यधनुषा ॥ ४।४।८३ ॥

दी—। द्वितीयास्ताद्विधातौत्यर्थे यत् स्यात्, न चेतत्त धनुः
कारणम् । पादौ विधान्ति पद्याः शर्कराः ।

The suffix यत् is attached to the word, expressive of something, which is pierced provided धनु is not the instrument of piercing.

नित—। द्वितीयासमर्थात् प्रातिपदिकात् विध्यति इति विषये यत्प्रत्ययः स्यात्
नी चेतु तत्र विधनस्य कारणं धनुर्भवेत् । पादौ विध्यन्ति इति पद्याः शर्कराः ।
“पादः पत्” (४।४।१२०) इति पादस्थाने पत् इति आदिशः । एवं चरव्याः
नय्यकाः । “नास्तीति प्रत्यये” (४।१।७८) इति अनादिशः । अधनुषा इति किम् ?
चौरं विध्यति धनुषः । पादौ विध्यति धनुषा ।

धनुष् प्रतिषेधेन तादृशी एव व्यधनक्रिया कथिता, यादृश्याम् खञ्जु धनुषः कस्यात्
न सम्भवति । तेन चौरं विध्यति, यत् विधाति दीवदतः इत्यादिषु अपि प्रत्ययः न
स्यात् । कथम् ? एतेषु धनुषः कारणत्वस्य सव्यवसायः ।

१६०२ । धनगणं लब्धा ॥ ४।४।८४ ॥

दी—। लभन्तमीतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्ध्वा
गण्यः ।

The suffix यत् is added to the word धन and गण to denote the gainer, of the some.

नित—। लब्धा इति सम्भवातोऽन्त्यप्रत्ययेन सिद्धं रूपम् । तेन “न लोकाव्यय-
निष्ठाऽष्टसर्वतन्त्रान्” (११३:६६) इति ध्वनेय अस्य योगे “धनमगन्” इति द्वितीयं न तु
बन्धी । तेन सूत्रस्यायमर्थः—द्वितीयासमर्थात् धनमगन्तात् गन्तव्यत्वात् च लब्धा इति
एतस्मिन् विषये यत् प्रत्ययो भवेत् । धनं लब्धा धन्यः बालकः । नर्ण लब्धा गन्तो
सुगः ।

१६०३ । अत्राण्णः ॥ ४।४।८५ ॥

दी—। अत्रं लब्धा आदः ।

The suffix ण् is attached to the word अत्र in the said
sense.

१६०४ । वयं गतः ॥ ४।४।८६ ॥

दी—। वयः—परेच्छानुचारी ॥

The suffix वत् is added to the word वय (control) to denote
the person that is under the same.

नित—। द्वितीयासमर्थात् वयमगन्तात् “गतः” इति एतस्मिन् विषये घत्
प्रत्ययो भवति । वयं गतः वयः । वयः परेच्छानुचारी—विशेषः इत्यर्थः ।
लघादि—“वयः सम्बन्धिनः स्त्रीणाम्” ।

१६०५ । पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ४।४।८७ ॥

दी—। पद्यः कर्हमः । नातिशुष्कः इत्यर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word पद to denote the
thing upon which the same (i. e पद = foot-print) is visible.

नित—। पद इति प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थात् “दृश्यते अस्मिन्” इति
सप्तम्ये वत् प्रत्ययः स्यात् । पदं दृशाम् अस्मिन् इति पद्यः कर्हमः । पद्यः पत्वाः ।
नातिशुष्कः नातिद्रवी वा । पदमगन्तेन लक्ष्यया अत्र पदचिह्नमेव बोधाम् ।
अतएव अत्र कामिकायाम् “अस्मिन् अस्मिन् पदं दृष्टं प्रतिमुद्रित्वादिना स पद्यः
कर्हमः, कर्हमस्मादस्या सप्यते ।” इति ।

१६०६ । मूलमस्यार्धं ॥ ४।४।८८ ॥

दी—। आर्वहणम् आर्वहः उत्पाटनम् तदस्यास्तीति
आर्वहः, मूलम् आर्वहः येषां ते मूलाः सुदृगाः ।

The suffix वत् is attached to the word मूल, to denote the thing which is plucked only by eradicating the मूल (root), i. e. by uprooting.

मित—। तद् उद्यमे इति धातुः । आर्वपूर्वकात् उर्वधातीर्षन् प्रत्ययेन
आर्वहः । आर्वहः उत्पाटनम् अस्ति इति इन् प्रत्ययेन आर्वहः, मूल इति
शब्दात् प्रथमासमर्थात् "आर्वहः" इति ईदृशशुभसम्भवात् वदार्थे यत्प्रत्ययो
भवेत् । मूलम् आर्वहः येषां ते मूलाः सुदृगाः । सुदृगाः मायाः । येषां मूलम्
आर्वहते उत्पाट्यते ते मूलाः । मूलोत्पाटनेन विना गहीतुं न शक्यम् इति
भावः ॥ यथा कौमकलात् येषां मूलम् उर्वहमात्रेण उत्पद्यते ते मूलाः ।

१६०७ । संधायाम् धेनुषाम् ॥ ४।४।८९ ॥

दी—। धेनुशब्दस्य सुगागमो यत्प्रत्ययश्च सार्धं निपात्यते
संधायाम् । धेनुषाम् बन्धके स्थिता ।

The suffix यम् is attached to the word धेनु, with a वृक् inserted between the stem and the suffix ; the word thus irregularly formed is धेनुषाम् and it stands as a class name or designation ; धेनुषाम्—the cow pledged to the creditor.

मित—। धेनुशब्दात् यत्प्रत्ययः स्यात्, वृक् इति आगमश्चापि सार्धं निपात्यते । धेनुषाम् । इदं निपातनसिद्धं रूपम् । "धेनुषाम् गौर्महिवो वा वावत् वा दुग्धं बन्धके स्थिता ।" इति भाष्योक्तिः । "या धेनुरुत्तमर्थात् ऋषमप्रदानात् ऋषमार्थं दौवते वा धेनुषाम् । पीतदुग्धंति वस्त्राः शिष्टिः । धेनुषाम् भवति ददाणि" इति वार्तिकम् ।

१६०८ । गृहपतिना संयुक्तो अग्रः ॥ ४।४।८० ॥

दो— । गृहपतियजमानस्तो न संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।

The suffix *या* is attached to the word गृहपति in the sense of तेन संयुक्तम् i. e. attached to him or presumed by him.

नित— । द्वितीयासमर्थो गृहपतिश्चात् संयुक्तम् इति एतन्निष्पन्नं विषये अग्रपक्षो भवति । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः । गार्हपत्यः अग्निरिति संज्ञायामेव एतदपि इति मन्वस्यम् । तेन गृहपतिना संयुक्तो न अन्यः कश्चित् गार्हपत्यः आदिति ।

१६०९ । नौवयोधर्मं विषमूलमूलसीतातुल्याभ्यस्तार्यं तुल्यं प्राप्यवधानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ४।४।८१ ॥

दो— । नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेषु प्राप्यं धर्म्यम् । विषेष वधो विषयः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं सीतम् । तुलया समितं तुल्यम् ।

The suffix *यत्* is attached to the words नौ, वयः, धर्म, विष, मूल, सीता, तुला in the sense of तार्यं (navigable), तुल्य (equal), प्राप्य (accessible), वध (deserving death), आनाम्य (fit to be bent down), सम (equal), समित (rendered fit) and सम्मित (properly weighed or measured) respectively.

नित— । नौ, वयः, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला इति एतेभ्यः कृताभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः अग्रसंख्यं तार्यम्, तुल्यं, प्राप्यं, वधम्, आनाम्यं, समं, समितं, सम्मितम् इति एतेष्वेवाद्येषु यत्प्रत्यये स्थात् । नावा तार्यं नाव्यम् इत्यत्र, तथाहि “नाव्यं वयः केचिदस्तिपुर्णं” । सीतया समितं सीत्यम् सीतम् । सीतया इत्यत्र फलकेन । समितं समतं कर्षणयोग्यम् । “द्वितीयं द्वितीयम्” इत्यादयोऽपि स्मृतिरिति

भाषाविवक्षारः । "रघुसीताङ्गीभ्यः षड्विधौ तदन्तविधिः" (२।१।७२, षड्विंश)
 अतएव बहुसीत्यम्, उत्तरसीत्यम् इत्यादयः अपि । तुल्या संमितं तुल्यम् ज्ञानकम् ।
 संमितं समानं सदृशं, "यथा तुला (scale) परिष्कृतिरपि परीयम् तदपि"—
 इति कामिका ।

१६१० । धर्मपथ्यर्थान्धायादनपेते ॥ ४।४।८२ ॥

दी— । धर्मादनपेतम् धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् ।
 न्याय्यम् ।

The suffix यत् is attached to the words धर्म, पथिन् and न्याय to denote the person or thing, that is not swerving from the same.

मित— । धर्म, पथिन् अर्थ न्याय इतीतिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यः यत्प्रत्ययो भवति
 धर्मपेत इति एतच्चिन् विधये । अनपेतम् अपक्षवितम् ।

१६११ । छन्दसोनिर्मिते ॥ ४।४।८३ ॥

दी— । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृत-
 मित्यर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word छन्दस् (meaning will or intention) to denote the thing done or produced

मित— । छन्दस् इति एतस्मात् वृत्तीयासमर्थात् निर्मितम् इति एतच्चिन् अर्थे
 यत्प्रत्ययः स्यात् । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । छन्दसं जगत् इति भाषावृत्तिः ।
 निर्मितः कृतः, चतुर्पादितः । छन्दस्, इच्छा, इच्छया चतुर्पादित इत्यर्थः ।

१६१२ । उरसोऽयं च ॥ ४।४।८४ ॥

दी— । वाङ् यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः पीरसः ।
 उरस्यः ।

The suffix यच्, as well as the suffix यत् is attached to the word उरस् in the aforesaid sense.

मित—। उरस् इति एतस्मात् वृत्तीसमर्थात् निर्मितमिति एतच्छिन् प्रत्यये चत्प्रत्ययो भवति ; स्वस्वस्य चकारस्य वत्तात् यत् च । उरसा निर्मितः पुनः चौरसः । यत्=उरसः पुनः । उरस्य चौरसः इति शब्दद्वयं पुनः एव अभिधेये प्रत्यक्षम् स्यात्—नामस्य इति शेषम् ।

१६१५ । हृदयस्य प्रियः ॥ ४।४।८.५ ॥

दो—। हृद्यो देवः । हृदयस्य हृत्ते खेति हृदादेशः ।

The suffix यत् is attached to the word हृदय to denote the thing, dear to the heart. [Now see Tika].

मित—। हृदयशब्दात् वृत्तीसमर्थात् प्रिय इति एतच्छिन् यत् प्रत्ययो भवति । सतः “हृदयस्य हृत्ते खेति” (६।१।५०) इति सूत्रेण हृदयशब्दस्थाने “हृत्” इति आदेशः । तेन हृद्यमिति । हृद्यो देवः । हृद्यं वनम् । “पुनः”-सिद्धान्तम्” इति भाषाहतिः । तेन “हृदयस्य प्रियः पुनः इति हृद् न भवती”ति कायिका ।

१६१४ । बन्धने चर्षी ॥ ४।४।८.६ ॥

दो—। हृदयशब्दात् वृत्त्यात् बन्धने यत् स्याद् वेदे अभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥

The suffix यत् is affixed to the word हृदय to denote a vedic text that binds,—i. e. holds or control.

मित—। बध्यति येन तद् बन्धनं तु यत् प्रत्ययस्य अर्थः । अत्रि वेदः । “अत्रुत वदुस्त्रि” (६।१।१२८) इति सूत्रेण अत्रिश्च अत्रिश्च वेदः इति अर्थः श्रीमता दीक्षितेन उररीकृतः । तन्मन्त्र इति शब्दोऽयं अत्रिरिति शब्दस्य विशेषणभूतः । तेन सूत्रस्थानर्थः—हृदयशब्दात् वृत्तीसमर्थात् बन्धने चर्षी अभिधेये यत् स्यात् । तन्मन्त्रं वशीकरणम् । तेन बन्धनविषयं वशीकरणविषयं च । अत्रिः वेदः वेदमन्त्रः इति यावत्, तन्मन्त्रं अभिधेये इति हृदयशब्दात् वृत्तीसमर्थात् यत्प्रत्ययो भवति

इति भावः । इदमस्य उभयं चयिः = इयः, यज्ञीकरणमन्त्रः । "परइदयं चने यद्यते यज्ञीक्रियते स यज्ञीकरणमन्त्री इत्य इत्युच्यते" इति कामिका ।

१६१५ । मत-जन-इलात् करणजल्यकार्षेण्यु ॥ ४।४।८७ ॥

दी— । मतं ज्ञानं तस्य करणं भाव-साधनं वा मत्तम् । जनस्य जल्यो जल्यः । जलस्य कर्षः इल्यः ।

The suffix यत् is attached to the words मत, जन and इल्य to denote the करण (instrument) of मत, जन as well as of कर्ष [ploughing] of इल्य ।

नित— । यज्ञी-समर्थेभाः ज्ञात जन जल्य इति एतेभ्यः यत्प्रत्ययः स्यात् यथा-संख्यं करणम् जल्यः कर्षः इति एतेष्वेव अर्थेषु । मन् धातोः सामर्थ्येण सिद्धं मतम् । ज्ञानम् इत्यर्थः । मतस्य ज्ञानस्य करणं मत्तम् । करणं साधनम् । यथा ज्ञातः भावे श्रुट् इति करणं कार्यम् । तेन मतस्य करणम् कार्यं इति मत्तम् । भावसाधनम् कार्यम् इत्यर्थः । जनस्य जल्यः जल्यः । जनानां जल्यनाविधेयसूतः इत्यर्थः । इल्यस्य कर्षः इल्यः । कर्षः कर्षणम् । "एव सीता हसीः यद्विधी मदन्त विधिः" (१।१।७९, वार्तिक) । अस्यैव विह्वलस्य कर्षः विह्वल्यः—विह्वलस्य कर्षः विह्वल्यः ।

१६१६ । तत्र साधुः ॥ ४।४।८८ ॥

दी— । अथ साधुः अथः । सामस्य साधु सामन्थः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

The suffix यत् is attached to words in the sense of तत्र साधु i. e. well up or expert in subjects—denoted by the self-same words.

नित— । तत्र इति सप्तमीसमर्थान् प्रातिपदिकान् साधुः इति एतत्किञ्च यत् प्रत्ययः स्यात् । साधु इत्यस्य योग्यः प्रदीप्यो वा कर्षः—म तु उपकारकः, उपकारक

इत्यर्थे तु योष्ये "तस्यै हितम्" (५।१।५) इत्यनेन प्रत्ययो विधीयते । अथ साधुः इति अथाः । अथे स्वातुम् योग्यः इत्यर्थः । सामसु साधुः प्रवीणः इति सामन्यः विभः । एवं ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मणः । वस्य साधुः वंशः । कर्मणि साधुः योग्यः इति कर्मस्थः । अथे साधुः योग्यः इति अथस्थः ।

सनु यत् इति प्रत्यये परे "नस्तद्धितं" (६।४।१४४) इति स्वोऽयं सामन् कर्मन्, ज्ञायादीनां टिलोपः प्रसक्तः—सत कचमत्र न दृष्टाने इति चेत्—उच्यते । "अं चाम् कर्मस्थोः" (६।४।१६८) इति सूत्रमनेन यकारादी तद्धितेऽभावकर्मस्थोरर्थबोधेन प्रकृत्या भवति—तेन अत्र टिलोपाभावः । [अभावकर्मस्थोरिति किम् ? राक्षः भावः कर्म वा राक्षसम्—अत्र टिलोपः] ।

१६१७ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ४।४।८८ ॥

टी— । प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व-
जनीनः । वैश्वजनीनः ।

In the aforesaid sense, the suffix ख [a bar to जन] is attached to the word प्रतिजन and others passing by the name प्रतिजनादि ।

नित— । तत्र साधुः इति एतद्विग्रहे प्रतिजन इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः खञ्-प्रत्ययो भवति । जने जने इति प्रतिजने, "अस्यथे विनक्ति—" (२।१।६) इति सूत्रेण अप्ययोभावः । प्रविजने साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधुपितृव्यः । संयुगे साधुरिति सांयुगीनः । सर्वजनं साधुः सार्वजनीनः । विश्वजनं साधुः वैश्व-
जनीनः । इदंयुगे साधुरिति ऐदंयुगीनः ।

प्रतिजनादिर्यथा—प्रतिजन, सार्वजन, विश्वजन, संयुग, इदंयुग, समयुग, परयुग, परकुल, परस्वकुल, असुयकुल, पञ्चजन, महाजन ।

१६१८ । भक्ताण्यः ॥ ४।४।१०० ॥

टी— । भक्ते साधवः भक्तः भालयः ।

The suffix च [as a bar to चत्] is attached to the word भक्त in the aforesaid sense.

मित—। तस्य साधुरिति एतच्चिन् विषये भक्त इति एतच्छात् चप्रत्ययः स्यात् । सत्प्रत्ययस्य अपवादः । भक्तम् भक्तम् । भक्ते चत्ते साधुरिति भाक्तः । भाक्ताः शास्त्रयः ।

१६१८ । परिषदी ष्यः ॥ ४।४।१०१ ॥

श्री—। पारिषदः । परिषद इति योग विभागाण्योऽपि । पारिषदः ।

The suffix ष्य is attached to the word परिषद in the aforesaid sense. [See Tika also].

मित—। परिषद इत्यच्चात् ष्यप्रत्ययः स्यात् तस्य साधुरिति एतच्चिन् विषये । परिषदि साधुः पारिषदः । । अत्र योगविभागः कियते । तथाहि—परिषदी ष्यः इति सूत्रे परिषदः ष्यः इति अत्रद्वयं एकपूर्वे वृत्तम् विद्यते तस्य विभागः स्वीकियते । तेन “परिषदः” इति एकं वृत्तम् स्यात् । तस्य अर्थस्तु—परिषत् इत्यच्चात् ष्यप्रत्ययः स्यात् पूर्वोक्ते विषये—अतएव परिषदि साधुविति च, तेन पारिषदः इतिवृत्तम् । ततः “ष्यः” इति द्वितीयं वृत्तम् । तस्य अर्थस्तु—परिषद इत्यच्चात् पूर्वोक्ते विषये ष्यप्रत्ययः स्यात् । परिषदि साधुः इतिष्यः पारिषदः । इत्यम् योगविभागेन पदद्वयं सिध्यति । काशिकामात्रादिभिस्तु अपि एवम् स्वीकृतम् ।

१६२० । कथादिभ्यश्च ॥ ४।४।१०२ ॥

श्री—। कथायां साधुः काथिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix च्च is attached to the word कथा and some others passing by the name कथादि ।

मित—। तस्य साधुरिति एतच्चिन् विषये कथा इत्यानयादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सकप्रत्ययः स्यात् । कथादि वृत्ता—कथा, विकथा, वाचा, विदम्बा, विवकथा,

कटचित् (कुटचित्), मनवाहः, जनेवादः, इति, सदम्भ, गुण, गण, आसुम्भेद, संकथा, संयङ् ।

१६२१ । गुडादिभ्यश्च ॥ ४।४।१०३ ॥

दो— । गुडे साधुर्गौडिक इच्छुः । सात्तुका यवाः ।

The affix ड्य is attached to the word गुड and others passing by the term or falling under the category or list of गुडादि, in the aforesaid sense.

नित— । तत्र साधुरिति एतस्मिन् विषये गुड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः ड्यप्रत्ययौ लभेते । यत्-प्रत्ययश्च अपवादः । गुडे साधुः गौडिकः इच्छुः, सत्तौ साधुः सात्तुको यवः, संयामि साधुः सांयासिको भट्टः, प्रवासी साधुः प्रावासिको वणिक्, कृन्नाणि साधुः क्रीन्नाविकाः यवाः । गुडादिर्ध्या—गुड, कम्पाय, प्रवास, सत्तु, संयाम, अपूप, सांसोदन, इच्छु, वेषु, संघात, निवास, उपवास, संक्राम, संवाह ।

१६२२ । पयतिधिवसतिस्त्वपतेर्ड्य ॥ ४।४।१०४ ॥

दो— । पयि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसति-
स्त्वत् साधुवासतेयी रात्रिः । स्नापतेयं धनम् ।

In the aforesaid sense, the affix ड्य is attached to the words पयिन् अतिथि, वसति and स्नापति ।

नित— । तत्र साधुरिति एतस्मिन् विषये—पयिन् अतिथि, वसति स्वपति इति एतेभ्यः ड्यप्रत्ययः आम्, पयि साधुः पाथेयम् (provender), अतिथौ साधुः आतिथेयम् । वसधासोरोन्नादिजस्यविहितेन अतिप्रत्ययेन चित् स्नात् वसति इति, वसतिः वसनं वासःइत्यर्थः, तथाहि मीचकृते “यस्यश्च जन्म-तनया आनपुच्छोदकेषु, स्निग्धवायातक्यु वसतिं एतन्-यिन्नात्रमेव” । तत्र साधुः इति वासतेयम्, तत्र साधुः इति ड्य—स्त्रियां “टिड्ढाश्च—” (४।१।१५) इति सूत्रेण जीवे, तेन वासतेयी रात्रिः, स्वपती साधुः इति स्नापतेयः । स्नापतेयं धनम् ।

१६२३ । सभाया यः ॥ ४।४।१०५ ॥

दी— । सभ्यः ॥

The suffix य is added to the word सभा in the aforesaid sense.

नित— । ननु य—यतोः को विज्ञेय इति चेत् ? खरि एव विज्ञेयः ।

१६२४ । समान-तीर्थे वासी ॥ ४।४।१०६ ॥

दी— । साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थः ।

The suffix यत् is attached to the word समान-तीर्थ, to denote the person, that puts up there [i. e. with the same teacher or preceptor].

नित— । तत् साधुरिति नाम अनुवर्तते, यत्ति इति यत्, भातीर्त्तिनिप्रत्ययेन सिद्धं वासी इति, येन सूत्रस्यावस्यः—समानतीर्थे इति प्रातिपदिकात् सप्तमी-समर्थात् वासी इति एतद्धिन् विषये यद्-प्रत्ययो भवति, समानः तुल्यः इत्यर्थः, तीर्थः गुरुः, [“तीर्थे दर्शनं गुरुत्वं” इति भाषास्मिन्कारः] समानतीर्थे वासी इति यत्=सतीर्थः समानोपाध्यायः, “सतीर्थ्यां चैकगुरवः” इति भाषास्मिन्, “तीर्थे वं” (६।१।८७) इति सूत्रेण समानयन्त्यस्य समासः ।

१६२५ । समानोदरे शयित शोचोदात्तः ॥ ४।४।१०८ ॥

दी— । समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो आता ।

The suffix यत् is attached to the word समानोदर—in the sense of तत्र शयितः—i. e. to denote the person that was once there [or rather that has been issued out of समानोदर—the same foetus] and the शोकार्त्त of समानोदर is to be pronounced with an उदात्त accent.

नित—। श्रवितः इति शीङ् धातोः कर्त्तरि क्त. स्थितः इत्यर्थः । तेन सूत्रस्य अत्रार्थः—समानोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थान् श्रवितः (स्थितः) इति अर्थं (यस्मात् श्रवितः तद्धितनिघेये इति भावः) यत्प्रत्ययः स्यात् ; किञ्च कृते च प्रत्यये यः शब्दो जायते—तस्य भोकारस्य च्छदात्तो भवति । समानोदरे श्रवितः स्थितः समानोदर्यः भाता—सङ्गोदरः इत्यर्थः ।

१६२६ । सोदरादयः ॥ ४।४।१८ ॥

दी—। सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

In the aforesaid sense, the suffix य is attached to the word सोदर ।

N. B.—See also our Note under the rule “विभाषोदर” ।

नित—। सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थान् तत्र श्रवित इति एतद्विधेयं यप्रत्ययो भवति । समानोदरे श्रवितः इति यः—सोदर्यः । “अर्थः प्राग्वत्”—सोदर्यः इत्यस्य अर्थस्तु सङ्गोदरः भाता इति यावत् । “विभाषोदर” (६।१।५५) इति सूत्रेण यप्रत्यये परे समानोदर इति शब्दस्य समान इति अत्रापि वैकल्पिकः समासः । “यो चोदानः”—इति पूर्वसंज्ञात् अत्र नागुच्यते तेन सोदर्यः इत्यत्र धकारो स्वरः । धकारो च्छदात्तः इत्यर्थः ।

इति प्राग्वितीयाः ॥

१६२७ । प्राक् क्रीताच्छः ॥ ५।५।१७ ॥

दी—। तेन क्रीतम् इत्यतः प्राक् क्रीडधिक्रियते ।

The suffix छ is to be applied here till before (or up to) the rule “तेन क्रीतम्” [५।५।१७] ।

नित—। “तेन क्रीतम्” (५।५।१७) इति सूत्रं सत्यति । तत्तत्पूर्वपर्यन्तम् “छः” उपप्रत्ययः ।

१६२८ । उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।५।१८ ॥

दी—। प्राक् कोतादिष्वेव । उवर्षान्तात् गवादिभ्यश्च
यत् स्थात् । कस्य अपवादः । “नाभिनभं च” ॥ नभ्योऽश्च ।
नभ्यम् अञ्जनम् । रथनाभौ एवेदम् । शुनः संप्रसारणम् वा
दीर्घत्वम् । (वा) । शुभ्यम् । ऊपसोऽनङ् च । खभन्यः ।

The suffix यन् [a bar to ह] is attached to words ending in उवर्षा as well as to the word गो and some others passing by the term गवादि in the same sense as ह is attached to words of the “प्राक् क्रीत” class ; i. e. in the sense of तर्क इतम् and the like. (See below also).

नित—। प्राक् कोतात् उवर्षान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च गो इत्येवमादिभ्यः
यत्प्रत्ययौ भवति प्राक् क्रीतौ येषु एव चर्चेषु । कप्रत्ययस्य अपवादः ययम् । “तेन
क्रीतम्” (५११३०) इत्याद्यात् प्राक् “तर्क इतम्” (५११३५) इत्यादिषु येषु येषु
खञ्जु चर्चेषु प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययौ विहितयोषु एव चर्चेषु उवर्षान्तात् प्रातिपदिकान्
तथा गो इत्येवमादिभ्यः अन्तेभ्यः कप्रत्ययस्य अपवादः यत्प्रत्ययौ विधीयन्ते इति
सरस्वार्थः । उवर्षान्तात्—यङवे हितम् इति शङ्कुशब्दान् यत्—यङ्ग्यं दाह ।
गवादिभ्यः यथा—गोभ्यः हितम् इति नभ्यम् । गवादिर्गवा—गो, हविस्, अकर,
विष, महिस्, चटका, खडा, पुग, तीषा, भुज्, कूप, छाह, हर, असुर, अध्वन्, खर,
वेद, बीज, दीप्त ।

दी—। “नाभि नभं च” ॥

नित—। एतदपि गवादिषु नभ्यम् । तेन नाभिश्चब्दात् “तर्क इतम्” इति
एतच्चिन्त्ये यत्प्रत्ययः स्थात् । नाभियञ्जस्य च नभम् इत्यादिषौ भवति । नाभ्ये हितः
नभ्यः ययः । नाभ्ये हितं नभ्यम् अञ्जनम् । अतः नाभिश्चब्देन रथनाभिरपि
चर्चः । नभ्यं काष्ठम् । यत् गरीराख्य-वाचको नाभियञ्जस्येन “गरीराख्यवा-
यत्” (५११३६) इति यत्प्रत्ययः स्थात् । परं तत्र न नाभिष्वाने नभम् इति आदिशः
स्थात् । तेन नाभ्ये हितं नाभ्यं तैलम् ।

दो—। शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥

नित—। शुन् इति शब्दोऽपि गवादिषु पठ्यते । एतस्मात् तर्था दितम् इति विषये यत्प्रत्ययः स्यात् । कर्तुं च प्रत्यये शुन् इत्यस्य सम्प्रसारणं भवति, किञ्च य-स्थाने आदिङ्छ उकारस्य च विकल्पेन दीर्घत्वमपि स्यात् । शुने दितम् इति यत् = शुन्—शुम् । सूने चकार ग्रहणाय तस्य च अनुनासिक्यवर्धनात् “नञ्ङिते” (६।४।१४४) इति नकारस्य नलोपः अनुनासिक्यः अपि नलोपाभावः अतः लोकार्धोऽयः, (एतस्य चकारस्य वलीन) इति भावः ।

दो—। ऊधसोऽनङ् च ॥

नित—। ऊधस् इत्यपि गवादिषु । अतएव एतस्मादपि तर्था दितमिति विषये यत् स्यात् । परे च प्रत्यये अस्या स्थाने अनङ् इति स्यात् तत्र ऊधस्यः इति । ऊधस्यः रूपः । “किञ्च”—(१।१।४२) इति सूत्रेण अनङ् इत्यस्य लिङ्गात् अनङादियः ।

१६२६ । कम्बलाय संज्ञायाम् ॥ ५।१।३ ॥

दो—। यत्स्यात् । कम्बल्यम् ऊर्णापलगतम् । संज्ञायां किम् ? कम्बलौया ऊर्णा ।

The suffix यत् [a box to क] is attached to the word कम्बल provided the word, thus formed stands as a particular class name.

नित—। कम्बल इति प्रातिपदिकान् प्राक्कीलोपेषु एव अर्थेषु (प्राक्कीलाङ् इत्यस्मात् पूर्वे अर्थेषु अर्थेषु कप्रत्ययः इष्टः, तेषु एव अर्थेषु) यत्प्रत्ययः स्यात् संज्ञायां विषये । संज्ञायां विषये कम्बलविषयेष्वपि गम्यमाने इत्यर्थः ।

अनु अत्र कश्चिन् अर्थे यत्प्रत्ययो विहितः संज्ञायाम् ? उच्यते—तदर्थे विकृतेः प्रकृते (५।१।१९) इति विकृतिवाचकात् गम्यमानायां संज्ञायाम् यत् । संज्ञायाम् इति किम् ? कम्बलाय दिवा इति कम्बलौया ऊर्णा । अत्र “तर्था दितम्” (५।१।५) इति सूत्रेण ह एव ।

१६३० । मिभाजा हविस्पृषादिभ्यः ॥ ५।१।४ ॥

दी— । आमिच्छं रधि । आमिच्छीयम् । पुरोडाश्या-
स्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।

The suffix यत् is optionally added to the words expressive of a particular kind of हविः [butter], as well as to the word अपूप and others falling under the class अपृषादि ।

नित— । हविर्विधेषवाचिभ्यस्तथा अपूप रत्नदमादिभ्यः प्रातिपदिकिभाः प्राक्, कीर्तीयेषु एव चर्चेषु विज्ञानेन यत् सात् ; दत्पत्यवसा अप्रातिपचे ह्रस्वस्यः । हविस् इति शब्दस्तु “उ-गवादिभ्यो घत्” (५।१।९) इति सूत्रप्रोक्तेषु गवादिषु पठ्यते तेन चत्वात् नित्यमेव यत् । हविषे हितम् इति हविष्यम् । आमिच्छा इति हविर्वि-
धेषवाची [आमा इति गौडीयः] । तस्य हितमित्यर्थे यत् आमिच्छ्यम् ।
ह—आमिच्छीयम् । पुरोडाश इति हविर्विधेषवाची । तस्य हितम् इत्यर्थे चत्वात्
यत्—पुरोडाश्यम्, ह—पुरोडाशीयम् । अपृषा-दिर्घा—अपूप, तण्डुल, अभूप,
अशीय, पृथुक, अशीय, अशीय, सुसल, यूप, कटक, कर्षवेष्टक, क्षिप्त, मदीय,
सूय, पाप, पत्र, अशीय, मोदन, दीप, रत्नल । एवं तण्डुलाय हितम् इति यत्
तण्डुल्यम्, तण्डुलीयम् । अपिच—“अन्नविकारीभ्यश्च”, अत्राद्यो विकारप्रकर्तृभ्यो
अपृषादिषु पठ्यन्ते—अत स्त्रीभ्योऽपि यत्प्रत्ययो विकल्पेन भवति, सुरा इति शब्दस्तु
मनो वर्णनं, सुरा तु अत्राद्य विकारः, सुरावै हिता इति यत् सुर्याः, ह—सुरीयाः ।
सुरीयाः सुर्याः वा तण्डुलाः । “हविष” (ज२।७७) इति प्रसक्तस्य सुर्यायां सुरीयस्य
इति पदद्वयमा उकारस्य दीर्घत्वम् “जभक्तुर्हृदाम्” (ज२।७८) इति सूत्रेण वाच्यते ।

१६३१ । तस्य हितम् ॥ ५।१।५ ॥

दी— । यत्सेभ्यो हितो यत्सीयो गोधूक् । शङ्खे हितम्
शङ्ख्यं दाह । गन्धम् । हविष्यम् ।

Suffixes are added to words in the sense of तस्य हितम् i. e. to denote the thing, beneficial or useful to the objects expressed by the said words.

मित—। तस्य इति वनवीधमर्थात् हितम् इति पतञ्जलिर्धं यथाविहितम् प्रतीयो भवति । हितम् प्रयोजनीयम् उपकारको वेति चर्कः । वनसेभ्यो हित इति वत्सीयो गोधुक्, अथ "प्राक्कीर्त्याः" (५।१।१) इति छद्रत्वायः । गोधुक्—यी सां दीगृधि च पच, गोदीहनकारी इत्यर्थः । शङ्ख इति प्रातिपदिकम् । भङ्गमि हितम् इति शङ्ख्यम् हाव, अथ "उमनादिभ्यो यङि"ति (५।१।२) यत्, गमि हितं इति गम्यम् —चत्रापि चनेनापि घृतेषु यत् । इषिभि हितम्—इषियम्, इषिय् इत्याद्या गवादिषु शठात् यत्, एवम् चवत्हाय हितम् अवत्सीयम्, अपूपाय हितम् अपूवीयम्, अपूपं च । पटवे हितम्—पटव्यम्, पञ्चवे हितं पञ्चव्यं, वनसेभ्योहितं वत्सीयम् नववृषम् इति भाषाहतिकारः ।

१६३२ । शरीरावयवाद्वात् ॥५।५।६॥

दी—। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस् नासिकायाः—नस्यम् । नाभ्यम् ।

The suffix घत is attached to words expressive of the limb of any creature.

मित—। शरीरं प्रासिकायाः, शरीरस्य प्रासिकायास्य शीर्षकययः, तत्राचिभ्यः प्रातिपदिकिभ्यः यत्प्रत्ययी भवति तस्य हितम् विययः, कण्ठ्य अपवादः अयं प्रत्ययः । दन्ताय हितम् दन्ताम् । कण्ठाय हितं कण्ठ्यम् । नासिकायै हितं नस्यम् । "नस् नासिकाया यत्" । नस् इति नासिकास्थाने आदेशः । "सहु वर्षं नगरयोर्नेति वक्तव्यम्"—तेन नासिक्यः वर्षः, नासिक्यं नगरम् । नामर्थे हितं नाभ्यं तैत्तम् । शरीरस्य अवयववर्गित्वान् न "नभ्यम्" इति आदेशः । ओष्ठाय हितं औष्ठ्यम् । मूत्रेण हितम् मूत्र्यम् ॥ रघाय इति भाषाहतिः । रघाय हितम् रघ्या प्रतीजो ।

१६३३ । ये च तद्धिते ॥५।५।६॥

दी—। यागौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य कीर्षत्वादेशः स्यात् । कीर्षणायाः । तद्धिते किम् ? शिरः इच्छति शिरस्यति ।

The base शिरस् is turned into शीर्षन् before any Taddhita suffix beginning with यकार ।

नित— : “शीर्षेऽक्यसि” इति (६।१।६०) एतन्, तदनु सूत्रमिदं वर्तते । पूर्वपदान् शीर्षन् इति अनुवृत्तम् । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—ये यकारादौ तद्धिते तद्धित-प्रत्यये परे सति शीर्षन् इति आदेशः स्नात् शिरस् इत्यस्य स्थाने, यस्या तद्धितप्रत्ययस्य आदिप्रत्ययः यकारोभक्तः, तस्मिन् तद्धितप्रत्यये परे सति शिरस् इति अक्यस्थाने शीर्षन् स्यादिति फलितार्थः, शिरसि भव इति शीर्षणः, अथ यत्-प्रत्ययः—“शरीरावयवात्—” (४।१।५५) इति सूत्रेण । शीर्षणः सारः, शीर्षणः सुप्यः इत्यर्थः । अथ “नस्यधिते” (६।३।१४४) इति शीर्षन्-इत्यस्य नकारस्य लोपः प्रसङ्गः । स च “ये चाभावकस्योः” (६।३।१६८) इति सूत्रेण निवारितः । तद्धिते इति किम् ? शिर इत्यस्ति इति नामधातुप्रतिवाचिकितः क्यच्—[“सुप आत्मनः क्यच्” (३।१।८) इति] तेन शिरस्यति इति रूपम् ।

शरीरावयवाद्यत् इति (५।१।६) यत्प्रत्ययः प्राक्कौतुधाया नर्ध्वे हितार्थे विहितः, प्रकरणाद्भवति । नावाङ्गनिकारस्य यद्यपि प्रत्ययस्य अर्थलोवाच परं ह्रस्वान्त-प्रत्ययेन तु दक्षिण्यो (दक्षिण्यः) हितम् इच्छा (इच्छा) इतिव वक्ष्यमाणाः । कर्मिकाकारस्य अस्य व्याख्याने “शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकारणं प्रत्ययी भवति, तर्ध्वे हितम् इति एतस्मिन् विषये” इति कथितवान् । अथार्थे तु—शरीरावयवाद्यत् (४।१।५५) इति सूत्रेण यत्प्रत्ययौघेयस्य साधुः स्नात् ।

दी— । वा केशेषु ॥ शीर्षणयाः शिरस्या वा केशाः ।

The base शिरस् is optionally changed to शीर्षन् before a Taddhita suffix beginning with य, provided “hair” is denoted by the word newly formed.

नित— । केशे गम्यमाने शिरस् इत्यस्य स्थाने शीर्षन् इति आदेशः निवृत्त्येन स्नात् यादौ तद्धिते परे । शिरसि भवाः शिरसाः शीर्षणाः वा केशाः । “शरीरावयवाद्यत्” (४।१।५५) इति यत्प्रत्ययः ।

दो—। अचि शीर्ष इति वाच्यम् । (वा) । अजादी तद्धिते
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदम् स्थूलशीर्षम् ।

The base शिरस is changed to शीर्ष before any Taddhita
suffix beginning with vowel.

नित—। अचि परे अजादी तद्धिते परे इत्यर्थः । शीर्षः इति आदेशः ।
स्थूलं शिरः असा स इति बहुव्रीहिसमासे स्थूलशिराः इति पदम्, तस्य स्थूलशिरसः
इदम् इति अच्-प्रत्ययः—“तस्येदम्” (४।३।१२०) इति सूत्रेण—तेन स्थूलशीर्षम्,
स्थूलशीर्षम् यपुः, एवम् इतिशिरसोऽप्रत्ययं पुमान् इति इच्-प्रत्ययः—
“वाक्तादिभ्यश्च” (३।३।८६) इति सूत्रेण—तेन इतिशिरसिः इति इपम् ।
अगशिरसा युक्ता तिथिः मार्गशीर्षी तिथिः, “नचबोण युक्तः कालः (४।१।२) इति अच्-
प्रत्ययः ॥ “टिक्-टाक्—” (४-१।१५) इति क्रियायाम् ङीप् ।

ननु का असा सूत्रस्य साधकता—शीर्षम् इति आदिष्टस्य इपस्य अपि “नस्तद्धिते”
(६।३।१४४) इति नकारलोपेन शीर्ष इतिव तिष्ठेत् ?—नैवम् । शीर्षम् इति आदेशे
सति “अच्” (६।३।१६७) इति सूत्रेण शीर्षम् इति आदिष्टस्य रूपस्य प्रकृतिभाव एव
प्रसक्ताः स्यात्—तथा सति नलोपो न स्यात्—तच्च अनिष्टम्—इति एतत् ज्ञतम् ।

१६३४ । खलायवमाषतिलहृषब्रह्मणश्च ॥५॥१।७॥

दो—। खलाय हितम् खलायम् । यव्यम् । माषम् ।
तिलम् । हृषम् । ब्रह्मणम् । आद्वयम् ।

The suffix यस् is added to the words enumerated in the
sutra to imply the thing that is beneficial or useful to the
objects expressed by the self-same words.

नित—। खलं यव माष तिल हृष ब्रह्मण इति एतेभ्यः तेषां हितम् इति
एतन्निम्-अच् यत्प्रत्ययः स्यात्, “हृषे हितम्, ब्रह्मणेभ्यो हितम् इति वाक्यमेव
भवति (यत् प्रत्ययः न स्यादित्यर्थः) । ख-प्रत्ययोऽपि न भवति—अनभिधानात्,”
इति काशिका । सूत्रस्य-चकारः अनुक्तवहुवचार्थः, सूत्रे अनुक्तम् अपि वक्तुं चकारः

समुच्चिनोति तेन एव इत्यच्चाहमि यत् स्यात् । एषां हिता रय्या प्रतीची, इह प्राणिन सक्तमन्वाभिः ।

१६३५ । अज्जाविभ्याम् यान् ॥५॥११८ ॥

दी— । अजयया वृद्धिः । अविशया ।

In the aforesaid sense, the suffix यन् is added to the words अज and अवि ।

भित्त— । अज अवि इति एताभ्याम् यान् प्रत्ययी भवति तर्को हितम् इति एतस्मिन्नर्थे । अजयय हिता अजयया वृद्धिः, अजयया वृद्धिः, अवश्यं हिता अविशया ।

१६३६ । आत्मन् विश्वजन भोगोत्तर-पदात् खः ॥ ५॥११९ ॥

The suffix ख is attached to the words enumerated in the sutra in the aforesaid sense.

भित्त— । आत्मन् विश्वजन इति एताभ्याम् यन्ताभ्याम् तथा भोगोत्तरपदात् (यथा प्रतिपदिकस्य चत्तमाने भोग इति तिष्ठति) तस्माच्च तर्को हितम् इति एतस्मिन् विश्वे ख-प्रत्ययी भवति, इत्या अपवादः । भोगः धर्तारम् इति काशिका, तस्यतामुदायी भाषाहस्तिकारय । तथा सति भुज्यते अनेन इति करण्यस्य धञ्-प्रत्ययेन सिद्धः भोगप्रत्ययः । आत्मने हितम् इति ख-प्रत्ययः । "नसहिते" (६।४।१४४) इति आत्मन् इत्यस्य नकारस्य लोपे प्रसक्ते सति सूत्रयति—

१६३७ । आत्मन्ध्वानी खे ॥ ६।४।१६८ ॥

दी— । एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् आत्मनीयम् । विश्वजनीयम् । कर्मधारयादेव इष्यते (वा) । षष्ठीतत्पुरुषात् बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् ।

The words आत्मन् and अध्वन् suffer no change [i. e. do not elide नकार], before the suffix ख । (See Tika also).

भित्त— । खप्रत्यये परे सति आत्मन् अध्वन् इति एतौ प्रकृतिभावेन एव तिष्ठतः । एतयोः निश्चिद्रूपान्तरं न स्यात्, "नसहिते" इति सूत्रेण भक्षोपो न

स्यादिति फलितार्थः । आत्मानं हितम् आत्मनीयम्, अध्वानम् अन्वेषणी इति अध्वनीयः । यः सुष्ठु पद्यानम् गच्छति स अध्वनीयः । स्वप्रत्यये इति किम् ? आत्मानं प्रति प्रत्यात्मम् । प्रत्यतम् अध्वानम् इति प्राध्वम् । प्रत्यात्मम् इत्यत्र—आत्मनी-
नाभिप्रतीत्याभिमुख्ये (२।१।२४) इति चण्वयीभावसमासे मति “चनय” (२।४।१०८)
इति समासान्तस्य प्रत्यायः । प्राध्वम् इत्यत्र “उपसर्गादध्वनः” (५।४।८५) इति
आध् प्रत्यायः । विश्वजनेभ्यो कृतम् इति विश्वजनीयम् । “यभ्सया विश्वजनीय-
सुच्यते” । विश्वः जनः इति विश्वजनः कर्मधारयसमासः । एतन्नादेव कर्मधारय-
समाससिद्धान्तं विश्वजनपदात् स्वप्रत्यायः इष्यते । विश्वः सर्वः इत्यर्थः, विश्वस्य
मूलफलस्य परिचा इति यावत् जनः विश्वजनः यदीतस्यपुनर्यः । अस्मात् न स्वः स्यात्
परम्, न एव तेन विश्वनाय हितम् विश्वजनीयम् । विश्वः जनी यस्या स विश्वजनः
इति बहुव्रीहिसमासः । अस्मादपि न स्वः प्रसूत कर्तव्यं तेन विश्वजनाय हितं
विश्वजनीयम् ॥

दो— । पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनीयम् ।

The suffix ख is added to the word पञ्चजन in the aforesaid sense.

नित— । कर्मधारयसमाससिद्धादेश्च पञ्चजनान् स्व-प्रत्यायः स्यात् । पञ्चजनः
इति कर्मधारय—“दिक् भूख्ये संख्यायाम्” (२।१।५०) इति सूत्रेण । पञ्चजनाय
हितम् इति स्वः पञ्चजनीयम् । “गायनवादेक-नर्तक-दासीभक्तवतः खलु पञ्चजनीयः” ।
भग्नः परिहासचतुरः (७।४।१००५) । गायनवादेकनर्तक-दासी भग्नधुरत इत्यर्थः ।
पञ्चानां जनानां समाहारः इति पञ्चजनम्—द्विगुः । यात्रादित्यात् न स्त्रीतिङ्गम् ।
पञ्चजनस्य हितं पञ्चजनीयम्, अथ कृष्य न स्वप्रत्यायः, त्रिगुणमासत्वात् । एवम् पञ्चभ्यः
जनेभ्यः हितम् इति तद्धितार्थद्विगुणमासे अपि पञ्चजनोच्यम् ।

दो— । सर्वजनात् ठञ् खल्व ॥ सर्वजनीयः । सर्व-
जनीयः ।

The suffix ठञ् as well as the suffix ञ् is added to the word सर्वजनः ।

मित— । सर्वजनः इति सर्वजनः कार्यधारकसमाससिद्धात् सर्वजनशब्दात् तर्कहितम् इति विषयः ठञ् स्यात्, खञ् स्यात् । सर्वजनाय हितम्—इति ठञ्—सर्वजनिकम् । ख—सर्वजनीनम् । कार्यधारयात् चञ्चल—सर्वज्ञा जनः सर्वजनः इति षष्ठीतत् ; सर्वः, जनी यस्य स सर्वजन इति बहुव्रीहिः । समाध्याम् एव क स्यात्—म ठञ् नापि खः । तेन सर्वजनीयम् इति कम् ।

दी— । महाजनात् ठञ् ॥ महाजनिकः ।

The suffix ठञ् is to be added to the word महाजनः ।

मित— । महाजन इति कार्यधारकनियमोपाहाः । प्रत्ययवशात् ; बहुव्रीहिसमास-सिद्धात् हु क एव स्यात्, महान् जनः यस्य स महाजनः, तर्कः हितं महाजनीयम् ।

दी— । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः । आचार्यार्णत्वं च (या) । आचार्यभोगीणः ।

मित— । मातृभोगः शरीरम् इति मातृभोगः । तर्कः हित इति खः—मातृ-भोगीणः । पितृभोगीणः । संभवत् भोगीतरपदात् खप्रत्ययः । भोगीतर-पदादिति किम् ? मातृ हितः—मातीयः, पितृ हितः पितृीयः,—संभवत्वापि क एव । राजः भोगः इति राजभोगः,—तर्कः हितः इति राजभोगीणः । आचार्यभोगः आचार्यभोगः । तर्कः हितः आचार्यभोगीणः । भोगीतरपदाभ्याम् राजाचार्यभोग्याम् खप्रत्ययः स्यात् ; केवलाभ्याम् राजाचार्यभोग्याम् न खः नापि कः स्यात् ; राज्ञः हितम्, आचार्यार्ण हितम् इति वाक्यमिव स्यात् न प्रत्ययः । आचार्यभोगीणः इत्यत्र “आचार्यार्णत्वञ्च” (४।१।४८, वाचि०क) इति शलाभावाः ।

१६३८ । सर्वपुरुषाभ्याम् णट्त्वौ ॥ ५।१।१० ॥

वी— । सर्वाख्येति वक्तव्यम् । (या) । सर्वस्य हितम् सार्वम्, सर्वीयम् ।

The suffix च and the suffix टच् are attached to the words सर्व and पुरुष respectively in the aforesaid sense.

नित—। तस्मै हितमिति एतच्छिन्नार्थे सर्वपुरुष इति एताभ्याम् अचासंख्यम् अप्रत्ययः टच्प्रत्ययस्य स्याताम् । अप्रत्ययस्य अपवादः । सर्वशब्दात् चः स्यात् सर्वस्य हितम् इति सार्वम् । पुरुषाय हितम् इति टच् पौरुषेयम् । सर्व इत्यच्चात् अप्रत्ययः विकल्पेन स्यादिति क्ताव्यम् । तेन सर्वस्य हितम् इत्यर्थे कप्रतायोऽपि स्यात् धर्नीयम् ।

दी—। पुरुषादध्विकारसमूहतेनकृतेषु । (धा) । भग्नराकार-
प्रयोगात्तेनेत्यस्यद्वन्द्वमध्वे निवेशः । पुण्यस्य यधः पौरुषेयः ।
तस्येदमिति अणि प्राप्ते । पुण्यस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽपि अणि प्राप्ते । “एकाकिनो-
ऽपि परितः पौरुषेय हता इवे”ति माधः । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते
अग्रन्थे तु प्रासादादौ अप्राप्त एवेति विवेकः ।

To imply यध, विकार, समूह and तेन कृतम्, the suffix टच् is attached to the word पुरुष ।

नित—। यध विकार समूह तेनकृतम् इति एतेष्वेव अर्थेषु पुरुषशब्दात्
टच्प्रत्ययः स्यात् । पुरुषस्य यधः इति अर्थे जय्यं पुरुषशब्दात् टच् पौरुषेयः यधः ।
“तसीदम्” (४।१।१०) इति पुरुषशब्दात् यध अप्रत्यये प्राप्ते तस्य अपवादः
उक्तप्रत्ययः विहितः । पुरुषस्य विकार इति अर्थे टच् । यत्र विकारो
गम्यं सति “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” (४।१।१५४) इति अञ् प्रत्ययः प्राप्तः । तस्य
अपवादः टच् अनेन विहितः । पुरुषाणाम् समूहः इति अर्थे अपि टच्—पौरुषेयः
—समूहः, अवापि “तस्यसमूहः” (४।१।१७) इति प्रत्ययस्य अपवादः ।
तथाहि शिष्टपाठवधकाञ् “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयहता इवे”, पौरुषेयहताः
पुरुषसमूहैः परिवेष्टिताः इत्यर्थः । अर्धे समूहार्थे पुरुषशब्दात् टच्प्रत्ययस्य

तदाहरणम् । पुरुषेण कृतः एवः इति विषये तज् तेन पौरुषेयी शब्दः । “कृते यंये” (४।३।११६) इति सूत्रेण चञ् चत्पत्यये प्रसङ्गे सति, तस्य अपवादः तज् प्रत्ययः विहितः, किञ्च पुरुषेण कृतः प्रासादः इत्यर्थे “कृते यंये” इत्यनेन प्रत्ययी नेहः—प्रासादस्य अवयवत्वात्, परम् अस्मिन्नपि अर्थे पुरुषशब्दात् चञ्नेन तज् स्यात्—नेन पौरुषेयः प्रासादः ।

ननु “पुरुषादञ् विकार समूह कृतेषु” इति चनेनेन इटसिद्धौ शब्द “तेन” इति चञ्स्य शब्द समुद्देशः ? भाष्यकारः भगवान् एतच्छब्दः एवं कृतवान्—तदनुसरणेन च योमता दीक्षितेनापि इत्थम् शिक्षितं स्पष्टार्थम् ।

१६३८ । माणवचरकाभ्याम् खञ् ॥ ५।१।११ ॥

दौ—। माणवाय हितम् माणवीनम् । चरकाय हितं चारकीयम् ।

The suffix खञ्—[a har to ३] is added to the words माणव and चरक in the aforesaid senses.

नित—। माणव चरक इति एताभ्याम् तर्कहितम् इति एतच्छब्दं विषये खञ् प्रत्ययः स्यात् ; कृता अपवादः । माणवाय हितं माणवीनम् । चरकाय हितं चारकीयम् ।

१६४० । तदर्थं विहृतेः प्रकृतौ ॥ ५।१।१२ ॥

दौ—। विहृतिवाचकात् चतुर्थ्यन्तात् तदर्थ्यायां प्रकृतौ वाच्यायाम् ह्यप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारौयारणि काष्ठानि, प्राकारीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु ।

The suffix ३ [or any other suitable suffix] is added to words implying विहृति [effect], to denote the corresponding प्रकृति [the material cause] of the self-same विहृति :

नित—। प्रकृतिदशदानकारणम् । विहृतिः प्रकृतेरेव अपस्थानम् ; यस्मात् किञ्चित् जायते साप्रकृति र्थे वा सुवर्णं, यत् खलु जायते सा विहृति र्थे वा कृष्णम् ।

प्रकृती अभिव्ययायान् सत्यान्, विकृतिवर्धनः प्रातिपदिकात् ऋ-प्रत्ययः स्यात् । ऋ-प्रत्यय इति श्रान्ते तु यथाविहितः प्रत्ययः स्यादिति काशिका—अथावृत्तिकारी । काष्ठेभ्यः अकाराणि आबन्ते—अतः काष्ठानि खलु प्रकृतिपद-वाच्यानि—अकाराणि तु विकृतिसंज्ञकानि, काष्ठे वाच्ये अकारात् ऋ-प्रत्ययः स्यात् । तेन अकारेभ्यः एतानि इति अः अकारायाणि काष्ठानि । अकारेभ्यः इत्यत्र चतुर्थी तु तादर्थ्या । एवं प्राकारः इत्येकात् जायते अतः स विकृतिः । प्राकाराय एते इति ऋः—प्राकारेभ्यः इत्येकाः । यद्वने इदं इति “उगवादिभ्यो यत्” (५।१।२) शक्यं दास । यदुः खलु दास्य एव जायते अतः विकृतिः । एवं दूरीयं दास, पिचुः तुला (cotton) —तदर्थः कार्पासः पिचयः कार्पासः । विकृतेरिति किम् ? उदकार्यः कूपः । कूप उदकस्य प्रकृतिः परम् उदकं न कूपस्य विकृतिः—कूपस्य उदकस्य मध्ये तु अतान्तरमेवात् । अतएव अत्र न प्रत्ययः । प्रकृती इति किम् ? अस्यार्था कीदृशी, अस्मि लौकिकस्य विकृतिर्भवति—परं कीदृशी तत्र न प्रकृतिः । (कीदृशी = scabburd) । अत्र इदं शक्यं—न खलु प्रकृतिविकृतिसंभवमात्रे एव प्रत्यायः परं तु विकृतार्थाशान् प्रकृती गण्यमानायां विचारवाचिनः प्रत्ययः ।

१६४१ । छदिसधियलेदञ् ॥ ५।१।१३ ॥

दी— । छादिवियाणि दृश्यानि । वास्तेयास्त्रुष्टुलाः । उपधि-
शब्दात् स्त्रार्थे^० इष्यन्ते उपधीयन्ते इति उपधिः रघाङ् । तदेव
औपधेयम् ।

The suffix दञ् [a bar to द] is attached to the words छदिस, उपधि and वलि provided they stand as विकृतिः and their respective material causes [प्रकृतिः] are implied.

Or—“These take दञ् in the sense दर्शनं the word so formed qualifying the प्रकृति (the thing transformed of which छदिस etc are the विकृति transformation.)”

नित— । विकृतार्थायाम् प्रकृतौ वाच्यतायाम् विकृतिवाचिभाः कृदिस्, कति
उपधि इति एतेभ्यो ढञ् प्रत्ययः स्यात् । कृ-प्रत्ययस्य अपवादः । कृदिभ्य एतानि
इति कृदिष्वेयाधि ढञ्चानि । कृदिः ऊर्ध्वारण (root) । कस्ये एते इति ढञ्—
वाच्यताः तत्कृताः । उपधीयते इति उपधिः रक्षाङ्गम् । उपधियस्यात् क्राञ् एव
अयं ढञ् प्रत्ययः स्यात् । उपधिरपि श्रीपथेयम् । उपधि रमदाञ् श्रीपथेयमपि
तदिति फलितार्थः ।

१६४२ । ऋषभोपानहोर्जः ॥ ५।१।१४ ॥

दी— । कस्य अपवादः । धार्यभगो वत्सः । औपानहो
सुष्ठः । चर्मवापयमेव पृथ्विप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ।

The suffix ऋ is attached to the words ऋषभ and उपानह,
provided they stand as विकृति and their respective material
causes are implied.

नित— । विकृतार्थायाम् प्रकृतौ गव्यमानायां विकृतिवाचिभायां ऋषभ
उपानह् इति एताभ्याम् अग्रप्रत्ययः । ऋषभोऽयः । तस्मै चये इति ऋः—धार्यभाः
वत्सः । उपानहे अयं इति औपानह्यः सुष्ठः । सुष्ठ ईयोक्तादयम् । चर्म अपि
उपानहप्रकृतिर्भवेत् तत्र चर्मणि गव्यं अपि उपानहो अः स्यात्—औपानह्यं चर्म ।
“चर्मणोऽय” [५।१।१५] इति ऋ प्रत्ययो न स्यात्, उपानह अयस्मिन् विप्रये
स्तेषु तस्य सुष्ठस्य प्रकृतिः ।

१६४३ । चर्मणोऽय ॥ ५।१।१५ ॥

दी— । चर्मणो या विकृतिस्तदाचकात् अय् स्यात् । वध्र्यं
इदं भाद्रं चर्म । वारहं चर्म ।

The अय [a bar to ऋ] is attached to words, expressive of
any sort of विकृति of चर्म [i. e. anything made out of चर्म], to
imply the material cause [i. e. चर्म itself].

नित—। विष्णुसार्वाणां प्रकृती अभिधेयायां चर्मणो वा विष्णुसिद्धाचकारात्
प्रातिपदिकात् अत्र प्रथमः स्यात् । अत्र अपवादः । वधार्थं इदं वार्धं चर्म, वधो
चर्मरञ्जुः । वरवायै इहमिति वारसं चर्म, वरवायि चर्मरञ्जुः, उपानय इत्यस्यात्
तु पूर्वं यं न स्याः—सैन औपानयं चर्म इति प्रागृक्तम् ।

१६४४ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ ३।१।१६ ॥

दो—। प्राकार आसाम् इष्टकानां स्यात् प्राकारौघा इष्टकाः ।
प्रासादीयं दार । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारौघो देशः । इति-
शब्दो लौकिकीं विवक्षाम् अनुसूचयति । तेनेह—प्रासादो देव-
वत्तम स्यादिति ?

To imply thing ['material], with which some particular
object bears any sort of relation, or upon which some parti-
cular object is capable of standing or being erected, suitable
suffixes are attached to the words that are expressive of that
particular object.

नित—। तत् इति प्रथमासमर्थः । अस्य इति प्रत्ययार्थम् । स्यादिति प्रकृति-
विशेषणं अस्मिन् इत्यपि प्रत्ययार्थः । अत्र भावार्थं वर्तते—[१] तदस्य स्यादिति
[२] तदस्मिन् स्यादिति । तदस्य स्यादित्यस्य अर्थस्तु—तत् इति प्रथमासमर्थत्वात् अस्य
इति पञ्चमर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति—यत् प्रथमासमर्थं “स्यात्” चेत् तद्वन्वति ।
तदस्मिन् स्यादित्यस्य अर्थः—तदिति प्रथमासमर्थत्वात् अस्मिन् इति सप्तमर्थं यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं स्यात् चेत् तद्वन्वति । अतएव सूत्रस्य अर्थः कलितार्थः
—प्रथमासमर्थत्वात् प्रातिपदिकात् पञ्चमर्थं सप्तमर्थं च यथावीर्यं प्रत्यय इत्येतं, यत्
प्रथमासमर्थं “स्यात्” चेत् तद्वन्वति, [स्यात् इति सम्भावनायां लिङ्—“सम्भावने-
ऽकृमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे” [३।१।१६] इति सूत्रेण] । अस्मिन् इति चेतुः—पठ्याप्त-
मिति परस्मिन्प्रथं सम्भावनायां लिङ् स्यात् । यदा स्यादिति सम्भावनायोरुक्तम्

अय्यवं, “स्यत् पक्षि” कथञ्चित् अस्ति “स्यत् नास्ति” कथञ्चित् नास्ति इति जैन-दर्शने दर्शनात् । अष्टम्यर्थः सम्बन्धार्थः । सप्तम्यर्थः अधिकरणार्थः । प्राकारः आसाम् इष्टकानां स्यत् [सम्भवेत्] इति प्राकारीयाः इष्टकाः । अत्र षष्ठ्यर्थे [इष्टके] नन्वे प्रथमासमर्थ्यात् [प्राकारात्] क-प्रत्ययः, एवं प्रासादः अत्र दाहकः स्यत् [सम्भवेत्] इति कप्रत्ययः प्रासादीयं दाह, एवमपि षष्ठ्यर्थे प्रथमासमर्थ्यात् प्रत्ययः । प्राकारीणिन् [दीप्ति] स्यत् [सम्भवेत्] इति प्राकारीयो दीप्तिः । अतः सप्तम्यर्थे प्रथमासमर्थ्यात् कप्रत्ययः, एवं प्रासादः अस्यां भूमौ सम्भवेत् इति प्रासादीया भूमिः ।

ननु “तदर्थं विज्ञातः प्रज्ञातौ” (५।१।१९) इत्यानेन एव इष्टसिद्धौ किम् अनेन सूत्रेण इति चेत्—नैवम् । अत्र प्रज्ञातिविज्ञातिभावः तथा तदर्थं च न विवक्षिते । किं तर्हि—योग्यताभावात् एव अत्र विवक्षितम्, अतएव अत्र पूर्वसूत्रस्य विषयो न भवति ।

एतन् “इति” शब्दः दृश्यते—तस्य तु विवक्षा एव अत्रः । विवक्षा हि अतः औचित्ये विवक्षा एव । तेन प्रासादो दैवदक्षस्य स्वादिति प्रत्ययो न स्यात् । लोके हि इष्टकादयः एव प्रासादयोग्यतायाम् विवक्षिताः ।

१६४५ । परिखाया ङङ् ॥ ५।१।२० ॥

टी— । पारिखेयी भूमिः ॥

The suffix ङङ् is added to the word परिखा in the aforesaid sense.

विस— । तदस्य तदस्मिन् स्वादिति एतस्मिन् विषये परिखाग्रन्दात् ङङ् प्रत्ययः स्यात् । ङङ् अत्रापवादः । परिखा अस्याम् (भूम्याम्) स्यत् (सम्भवेत्) इति ङङ्—पारिखेयी भूमिः । “ठिङ् ङाङ्ङ्—” (४।१।२५) इति स्त्रियां ङीप् । परिखा—निष्ठाणयोग्या भूमिरित्यर्थः ।

अयतोः पूर्वोऽयमिः ॥

१६४६ । प्राक्बन्धेऽङ् ॥५॥१॥१८॥

दी— । तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते ।

The suffix ठञ् is to be added in the senses, spoken of in all the sutras that precede the rule—तेन तुल्यं क्रिया चेदिति; (५॥१॥१८) ।

नित— । “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” (५॥१॥१८) इति तुल्यं वक्ष्यति आचार्यः, तत्र सूत्रे “वति” इति संशब्दान् । “वने” तस्मात् “वति” इति संशब्दान् प्राक् पूर्वं “ठञ्” प्रत्ययः श्रूयः । “वति” इति संशब्दान् प्राक् स्थितेषु सूत्रेषु ये अर्थाः पोष्यन्ते, तेष्वपि चर्त्तये ठञ् प्रत्ययो वेदितव्यः । यथा वक्ष्यति “तेन जीतम्” (५॥१॥१७) इति सूत्रम् । अस्मिन् जीतार्थे ठञ् स्यात्—गोपुच्छेन जीतम् गोपुच्छिकम् । वक्ष्यति “पारायणपुरायणचन्द्रायणे वर्त्तयति” (५॥१॥१२) इति सूत्रम् । ततः “वर्त्तयति” इत्यभिज्ञेयं ठञ् स्यात् । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः ।

१६४७ । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ ५॥१॥१८ ॥

दी— । तदहंतीतिदभिव्याप्य ठञ्धिकारमधो ठञोऽपवाद-
अधिक्रियतेगोपुच्छादीन् वर्त्तयित्वा ॥

The suffix ठञ्, a bar to ठञ्, should be added in the sense spoken of by all the sutras upto तदहंति (५॥१॥१२) (inclusive), except to the words गोपुच्छ as well as to words expressive of number or measure.

नित— । आ आर्हात् अगोपुच्छ संख्या परिमाणात्—ठञ् इति पदच्छेदः । आ इति अतिविधिं धीतयति, “आट् सर्वाहामिविध्योः” (२॥१॥१२) इति सूत्रस्यात्, “पथस्यपाट् परिभिः” (२॥१॥१०) इति आ आर्हात् इत्यत्र आ धीने प्रक्षी ।

या चर्चात् = चर्चम् अभित्याज्य इत्यर्थः । “चर्चात्” तदर्हतीति (५।१।६३) सूत्रे षन्
 “चर्च” इति संशब्दम् तच्चात् ; “चा” तच् चर्च इत्यसंशब्दनम् अभित्याज्य ; तदर्हतीति
 (५।१।६३) सूत्रम् यावत् इत्यर्थः “तच्” ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः ठक् इति प्रत्ययः
 वेदितव्यः ; “अगोपुच्छ संख्या परिमाणात्” गोपुच्छ इति शब्दम्, तथा संख्यावाचका
 परिमाणावाचका च प्रातिपदिकम् वर्णयित्वा । एतेभ्यः ठञ् एव स्यादित्यर्थः । तथाहि
 —“तदर्हतीति” (४।१।६३) प्रत्ययेषु क्रीतम् “निमित्तम्” “ईदृशम्” “विहितम्”
 “वापः” “तद्विधम्” “तद्वदिति” “तद्वद्वति” “तद्वद्वति” “समवति” “अववृत्ति”
 “पचति” “सोऽस्म” “तदस्म” “तदर्हति” इति एतेषु एव अर्थेषु ठञ् प्रत्ययस्य अपवादः
 ठक् प्रत्ययः भवेदिति वक्तव्यः । किञ्च गोपुच्छात् तथा संख्यावाचकात् परिमाणावाच-
 कात् “प्राप्तेष्टम्” (५।१।१८) इति ठञ् एवञ्चात् । यथा—क्रीतायै निष्केष
 क्रीत इति ठक् नैष्किः, गोपुच्छात् तु गोपुच्छेन क्रीतः गोपुच्छिकः इति ठञ् ।
 संख्यावाचकात्—संख्या क्रीतः सामयिकः—ठञ् । परिमाणावाचकात्—प्रत्ययेन क्रीतः
 प्राप्तेष्टः—ठञ् । ठक्, ठञ् इति प्रत्ययद्वयस्य भेदे एव भेदे वर्णयित्वा ।

१६४८ । असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ५।१।२० ॥

टी— । आर्हदित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत् सप्तदशक्षत्राणां
 अनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक्, सप्तात् आर्हदित्यर्थेषु ।
 नैष्किक्म् । समासे तु ठञ् ।

The suffix ठक् (a bar to ठञ्) is attached to the word निष्क
 and also to others passing by the term निष्कादि, provided they
 (the said words) stand by themselves i. e. do not enter into
 a compound.

नित— । निष्कादि येषां—निष्क, पण, वाण, द्रोण, पाद, भाष, षष्टि । एतेभ्यः
 ठक् प्रत्ययः स्यात् असमासविषये आर्हदित्यु एव अर्थेषु । आर्हदित्येषु इति केषु केषु
 अर्थेषु ? “आर्हदगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्” (५।१।१८) इत्यारम्भ “तेन
 क्रीतम्” (५।१।२०) इति सूत्रम् यावत् यं यं चर्चाः प्रक्षान्ताः तेषु तेषु अर्थेषु ।

आर्हात् (आ-आर्हात्) इति तु “असमासि निष्ठादिभ्यः” इत्यध्यात् “तेन क्रीतम्” (५।१।२७) इति यावत् ये समसश्च कृताणि वसन्त्ये तेषां प्रत्येकम् एव अभि-
संभ्रमाति । निष्कृष्ट क्रीतम् इति नैपुणिकम् । समासे तु ठञ् एव स्यात् ।

१६४८ । परिमाणान्तस्यासंज्ञायाचयोः ॥ ७।३।२७ ॥

दी— । उत्तर-पद-वृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैपुणिकः ।
असमासगृह्यणं शेषकं भवति-इतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन
सुगव्यम् । यवापूपम् । इतः ऊर्ध्वं संख्यापूर्वपदानां
तदन्त-गृह्यणं प्राग्वर्तेरिधरति तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वै-
पारायणिकः । अलुकिइति किम् ? द्वाभ्याम् शूर्पाभ्याम् क्रीतं
दिशूर्पम् । दिशूर्पेण क्रीते शूर्पाटञ् माभूत् । किंतु ठञ् ।
दिशोपिकम् ।

The first of all the vowels contained by a word expressive
of some measure itself added, as a last member, to a word,
(expressive of some number ?) takes its Briddhi substitute
before a Taddhita suffix eliding अकार, खकार, or ककार, except
in the case of the self-same words standing as a class-name,
as well as excepting the word शत—standing as a second
number of a numerical word.

नित— । संख्यावाचक-शब्दस्य यस्य पूर्वपदम् भवति, परिमाणवाचक-शब्दस्य
यस्य उत्तरपदं भवति, तादृशस्य समसस्य पदस्य यत् उत्तरपदम् तस्य अर्थां मर्त्या य
आदिरच-तस्य वृद्धिः स्यात् तद्धिते अिति, चिति, किति च परतः ; संज्ञायां विषये
(संज्ञायां गन्धमानायां) एतत् कार्यं न स्यात् ; किञ्च यदा शत इति परिमाण-
वाचकं प्रातिपदिकम् उत्तरपदं स्यात् तदापि तस्य आदिस्वरवृद्धिर्न स्यात् । शब्दात्

निष्काभां क्रीतम् इति उभासि ठञ् चिन्मैकिकम् । एवम् शाभ्याम् सुषणाभ्याम्
क्रीतं चिन्मैकिकम् । “तेन क्रीतम्” [५।१।१०] इति विषये ठञ् । परम-
निर्देशेण क्रीतं इति परमनैकिकम्—ठञ् ।

ननु भवति किञ्चित् विचार्यम् प्रतीयते । अयं सूत्रस्य विवक्षितो दीक्षितः पठति “उत्तर-
पदद्वयः स्यात् निदादौ ।” तस्य द्वयिरिति आकाङ्क्षायां परिमाणान्तस्य इति
भाष्यमिति । परिमाणान्तस्य इति अतएव द्वयं परिमाणं कस्य भवति तिरिति—अत्र
मीरवः श्रीमान् दीक्षितः । उदाहरणप्रदर्शने तु परम-नैकिकः इति दृश्यते ।
अथ निष्क इति परिमाणवाचकं तु परम इत्यस्य भवति तिरिति । “परिमाणा-
न्तस्य—” इति सूत्रं तु “यथासंज्ञाभाष्यमिति” [५।१।१६] इत्यतः पद्यात् तिरिति—
तत् पूर्वम् अस्ति “संज्ञायाः संज्ञासंज्ञाया च” [५।१।१५] इति सूत्रम् ।
काशिका—भाषावृत्तिकारमते तु “संज्ञायाः” इत्यस्य अस्ति द्वयं सूत्रं अनुवृत्तिः—
तेन संज्ञायाः परस्परतया परिमाणान्तस्यैव इतिः स्यात् ; उदाहरणप्रदर्शने
तु द्विनैकिकम् इति उक्तम् उभाभ्याम् । अत्रमात्रे निष्कादिभ्यः [५।१।२०]
इत्यत्र तु प्रत्युदाहरणे भाषावृत्तिकता द्विनैकिकम् इति उक्तम् । अतः भाषावृत्ती
न काचिदसङ्गतिर्भवति । परम् “अत्रमात्रे निष्कादिभ्यः” [५।१।२०] इत्यत्र
प्रत्युदाहरणे “परमनैकिकम्” इति दृश्यते आशङ्क्याम् । तत् कथं संभवति ?
नहि परम् इति संज्ञावाचकः त्वेति शब्दः, [सुधिभिर्विभाव्यमेतत्] । दीक्षित-
वृत्तौ परमनैकिकः इति भवेद्विज्ञानं । अथ तु अत्राख्यातद्वयाने संज्ञायाः परस्य
परिमाणान्तस्य अत्रास्य इतिः स्यात् इति काशिका-भाषावृत्तिकमतमनुसृत्य
लिखितवन्तः । अत्र समस्तपदस्य उत्तर पदं तु परिमाणवाचकं भवति, तस्य उत्तर-
पदस्य एव अत्रां भवेति भाष्यस्य अत्रोक्तिः स्यात् इति त्रिति त्रिति त्रिति च
तद्विदमर्थे परे, संज्ञा-विषयं तथा यावत् इति परिमाण-वाचकम् उत्तर-पदं च
वच्यं स्यात्—इत्यत्र व्याख्यानं सुष्ठु परमनैकिकः इत्यस्य उदाहरणं सङ्गतं स्यात् ।
“संज्ञाविषय” इति किम् ? पञ्च कपालानि परिमाणम् अत्र इति विषये उक्तं प्रत्ययः ।
पात्रकपालिकम् । यावत् इति किम् ? हाभ्याम् याषाभ्याम् क्रीतम् इति च याषम् ।
“हिमपूर्वादिभ्यश्च” [५।१।१६] इति उक्तं प्रत्ययोक्तम् ।

असत् तावत् । असमासं निष्कादिभ्यः इत्यत्र असमास इति तु चापकमेव ।
 किं ज्ञाप्यते अनेन ? एतत् ज्ञाप्यते—यत् “अध्यात् सुवात् प्राक् खलु तदन्तविधिः
 श्लोकार्थः ।” अतएव यथा गवे हितम् इति तथैव हितमिति विषये “उ-गघादिभ्यो
 यत्” [५।१।२] इति सूत्रेण यत् प्रत्ययः स्यात् एवमुक्तं हितं सुगव्यम् इति
 समासान्तात् अपि गोज्ञेयत्वं यत् स्यात् । इत्यम् अतिसुगव्यम् । अतिसव्यम् ।
 अन्यत्र—दन्ताद्य हितम् इति “शरीरावयवाद्यत्” (५।१।६) इति घञ् दन्ताम् । एषं
 तथैव दन्तानां राज्ञा इति “राजदन्तादिभ्यः—” (२।२।६१) इत्यादि सूत्रमिषाद्वात्
 राजदन्त शब्दादपि यत्—राजदन्ताम् । अपरं च-विभाषा इतिरूपैरुपादिभ्यः (५।१।३)
 इति अपूर्णम्—अपूर्णीयम् । यत् क इति प्रत्ययौ धः विकल्पेन, अनधैय रीत्या समासात्
 यवापूर इत्यस्मात् एतौ अपि । तेन यवापूरं यवापूर्णीयम् । अध्यात् सुवात् परस्मिन्
 स्थितायां केषाम् तदन्तविधिः स्त्रीकरणौघः ? इति आकाङ्क्षयाम् उच्यते—
 “इतः कर्त्तुं त” इत्यादिना । “इतः कर्त्तुम्” अध्यात् “असमाने—” (५।१।२०)
 इत्यादि सुवात् कर्त्तुम् परम् “त” क्त्वं “संख्यापूर्वपदानाम्” तेषां समसपदानाम्
 पूर्वक्त्वं पदे संख्यावाचकः शब्दस्तिष्ठति तेषाम् “तदन्तपदेषु” तदन्तविधिः—
 समासान्तत्वेऽपि प्रत्ययविधिरिति वाच्यत्वं, “प्राग्वत्तेः” तेन मुख्यं क्रिया भवेति
 (५।१।११५) इति सूचात् प्राक् “इत्यते” अभिन्वत्यते सररोक्तिवने इति वाच्यत्वं ;
 “तच्चालुकि” लुगन्मायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते इति जाशिका । प्रेमाः विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्
 स्यात्—तेषांसंख्यापूर्वपदानामपि तदन्तविधिर्मासीति कश्चित्तार्थः । उदाहरणे तथा—
 पारायणं वर्त्तयति इति ठञ् “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं च वर्त्तयति” (५।१।७२) इति
 सूत्रेण—तेन पारायणिकः । संख्यापूर्वपदादपि अयं विधिः तेन—विपारायणं
 वर्त्तयति इति ठञ्—वैपारायणिकः । इत्यं वैपारायणिकः । अलुकि इति
 किम् ? द्वियुक्तेषु क्रीतम् इति विग्रहे तदन्तविधिप्रतिषेधात् “युष्मादृज्यत्तरस्याम्”
 (५।१।२६) इति अञ् न स्यात् । कथं तदन्तविधिप्रतिषेधः ? “अध्वज—पूर्वोद्
 दिगोर्लुगसंज्ञायाम्” (५।१।२८) इति विभोः परस्य आर्हयिष्य प्रत्ययसंज्ञां लुग् भवति ।
 तस्य सान्ताप्यविहितः ठञ् प्रत्ययः स्यात् तेन द्वियुक्तेषु क्रीतं द्विगोपिकम् । ननु
 ठञ् प्रत्ययस्य लुग् कथं न स्यात् । “ठञो द्विगुं प्रति अनिमित्तात् लुगभावः”

इति कामिका । अथ न तद्धितार्थविशेषः । अनेन सह ठञ् इत्यस्या न कोऽपि सम्पर्कः—अतस्तस्य न लोपः । हाभ्यां शूर्पाभ्याम् कौलम् इति “अध्यङ्—”
[५।१।२८] इति सूत्रेण तद्धितार्थविशेषसमाप्तेरिति प्रत्ययस्य लुग्, तेन हि-गर्भम् ।
अथ तद्धितप्रत्ययभुक्ति र्म तदन्तविधिः तेन तदन्तविधेरभावात् “हि” इत्यस्या
इकारस्य न इङिः ।

१६५० । अधात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ ७।३।२६ ॥

शे— । अधात् (१ परस्य) परिमाण-वाचकस्य उत्तर-पदस्य
आदेरचोष्टुङिः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्ध-
द्वीबेन कौतं अर्धद्वौणिकम् । आर्धद्वौणिकम् ।

The first of all the vowels-contained by a word expressive of some measure or amount, itself forming the second member of a compound, the first member of which is the word अर्ध, takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix eliding its ख, य, or क ; and the first vowel of the word अर्ध itself, optionally takes the same under same circumstances..

मित— । अर्ध इति प्रातिपदिकान् परस्य परिमाण-वाचिनः उत्तरस्य अधात्
पर्यस्तं यत् उत्तरपदम् परिमाणवाचकं तस्य इत्यर्थः अर्धं सन्धे आद्यस्य अचः
इङिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धितप्रत्ययं परतः । किञ्च पूर्वस्य पूर्वपदस्य
अर्ध इत्यस्य अचाम् आदेरचस्य इङिः स्यात् विकल्पेन पूर्वोक्तं प्रत्यये परतः । अर्ध-
द्वीबेन कौतम् इति कौताच्च ठञ् । अर्धद्वौणिकम्—उत्तर पदस्य इङिः—पूर्व-
पदस्य न इङिः । आर्धद्वौणिकम् उभयस्य च इङिः । एवम् अर्धकौलविकम्—
आर्धकौलविकम् । परिमाणस्य इति किम् ? अर्धकौलः प्रयोगनम् अस्य इति
आर्धकौलविकम् ।

१६५१ । नातः परस्य ॥ ७।३।२७ ॥

दी—। अर्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा निवारो । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् ॥ अतः किम् ? आर्धकौटुविकम् । अर्धस्वार्था भवा अर्धस्वारी । अर्धस्वारीभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य इति पुंवन्नावनिवेशो ■ स्यात् ।

The first अकार occurring in a word implying some measure or amount itself happening to be the second member of a compound, the first member of which is the word अर्ध, does not take its Briddhi substitute before a Taddhita suffix sliding अ, इ or क; the अकार of the first member अर्ध, optionally takes the same. (See Tika for the rest).

नित—। अर्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्ध्या न आद्य अकारस्य वृद्धिर्न स्यात् इति थिति किति च तद्धितप्रत्यये परतः, पूर्वपदस्य [अर्धस्य इत्यस्य] आदेरचो वृद्धिस्तु वा स्यात् । अर्धप्रस्थे न क्रीतम् इति क्रीताद्ये ठञ्—अर्धप्रस्थिकम् । अकारस्य इति किम् ? अर्ध—कुटुवकेन क्रीतम्—इति आर्धकौटुविकम् ।

ननु सूत्रे "अतः" इति त-परस्वरस्य कथम् ? उच्यते । अर्धस्वार्था भवा इति अर्धस्वारी, "तवभवः" [४।३।५३] इति अन्—स्त्रियां ङीप् । एवमपि अर्धस्वारी भार्या वसा स अर्धस्वारीभार्यः । अतः "वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्यारङ्गविकारो" [६।३।२८] इति सूत्रेण पुंवन्नावनिवेशः स्यात् उत न स्यात् इति वितर्को उच्यते—स्यात् । अतः अण्प्रत्ययः वृद्धिनिमित्तो न इति न वक्तुं शक्यते । ननु अर्धस्वारी इत्यत्र सकारात् परः आकारस्तु स्वामाविकः—अस्य वृद्धिस्तु आकारस्य—भाभूत् तस्य वृद्धिजन्म कपान्तरं परं अण् इति प्रत्ययस्तु वृद्धिनिमित्त इति पुंवद्भावप्रतिषेधः स्यात् । यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिविध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवदाचो न प्रतिविध्यते । यथा वैयाकरण्ये भार्या अस्या वैयाकरण्य-भार्यः । अतः तु न तथा तेन नात्र पुंवन्नाव—प्रतिषेधः इति सर्वम् अवदातम् ।

१६५२ । शतान् उन्वतावणते ॥५॥१२१॥

दी-- । शतेन क्रीतं शतिकम् । शतम् । अशते किम् ? शतम् परिमाणमस्य शतकः संघः इह प्रत्ययार्थोवस्तुतः प्रकृत्यर्थान् मिथ्यते तेन उन्व्यती न किन्तु कनेव । असमास इतिव । द्विजतेन क्रीतं द्विशतकम् ।

The suffix *उन्* and *यत्* are added to the word *शत* in any of the *आर्होय* sense—provided *शत* (i. e. a collection or group of hundred) is not implied.

नित्— । शत इति प्रातिपदिकात् आर्होयेषु अर्होषु उन् यत् इति प्रत्यधी स्याताम्, अशते असिधेयं । “शतात्” अन्वष्टिन् अभिधेयं इति इत्यर्थः । शतेन क्रीतम् शतिकम्—उन् । शतिकः कम्बलः । शतेन क्रीतम्—शतम्—अव शतम् । शतः अश्वः । परसूत्रेण यः कन्प्रत्ययः संख्यावाचकात् विधीयते तस्य अपवादसूत्रं एतौ प्रत्ययौ । अशते इति किम् ? शतम् परिमाणम् अत्र इति शतकः सङ्घः । शतेन अभ्यासाः परिमाणम् अत्र इति शतकं निदानम् । शतकम् काव्यम् । शतं श्लोकः परिमाणमस्य काव्यस्य प्रत्ययः । एषु प्रत्ययस्य योऽर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतेरर्थात् न मित्रः—तेन उन्व्यती न स्याताम्—किन्तु परसूत्रेण कन् एव, शतकः सङ्घः इत्यादौ प्रत्ययस्य अपवादं संघः—स च वस्तुतः शतमीच—यतः प्रकृतेरर्थात् शतपरिमाणात्, स न मिथ्यते । एव शतकं निदानम्—इहोपि प्रत्ययस्य अर्थः अन्यः—स च वृत्ताभायसंज्ञाचः—प्रकृतेरर्थात् शतपरिमाणात् न भिद्यते अतः शतम् एव अत्र अभिधेयम् इति (कारणात्) न उन् यती । एवं यत्कारः विद्यते स हि असमासे इतिव अनुकर्षति—तेन असमासे उन् यती । अतएव द्विजतेन क्रीतम् इत्यत्र कन् खलु स्यात्—विज्ञेयम् । “प्राप्तैः संख्यापूर्व-पदानां तदन्तरादयम् अलुकि” इति वचनम् अभिन् स्वै न जलति इतिव सूत्रस्यैव चकारिणं ज्ञाप्यते इति, अतएव द्विजतेन क्रीतम् इति संख्यापूर्वपदादपि उन् यती न इति आशयः ।

१६१३ । संख्याया अतिशयन्तायाः कन् ॥ ५।१।२२॥

दी—। संख्याया कन् स्यात् आर्ह्येति नतु त्यन्ताशब्दायाः ।
पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु—साप्ततिकः ।
शब्दन्तायाः—चात्वारिंशत्कः ।

The suffix कन् is attached to words expressive of numbers in any of the आर्ह्येति senses—provided the selfsame numerical words do not end in ति (as वसति) or त् (as चात्वारिंशत्) ; the suffix कन् here stands as a bar to टक् ।

नित—। “ति” इति शेषां संख्याशब्दानाम् अन्ते तिङ्गति, “गत्” इति च शेषां संख्याशब्दानां अन्ते तिङ्गति, तान् संख्याशब्दान् वज्रयित्वा अन्येभ्यः, संख्याशब्देभ्यः आर्ह्येति अर्थे कन्प्रत्ययः स्यात् । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुभिः क्रीतः बहुकः, गणैः क्रीतः गणकः । अति इति किम् ? सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः—अत्र टक् । शत इति हिम्—चात्वारिंशत् क्रीतः चात्वारिंशत्कः । अद्यापि उष् । एवं पाञ्चाशत्कः । इति प्रत्ययानामां तु अर्थे विधिः न स्यात्—तेन कतिभिः क्रीतः कालिकः । अत्र ति इति स्थिते अपि कन् एव ।

१६१४ । वतोरिड् वा ॥ ५।१।२३ ॥

दी—। वत्वंतात् कन् इड् वा स्यात् । तावतिकः ।
तावत्कः ।

Words ending in वत् and (at the sametime) expressive of numbers take the suffix कन् after them (by the previous rule) ; but an इट् is optionally inserted between the base and the suffix.

नित—। आर्ह्येति अर्थे वत् “वतोः” वत् इति शेषां संख्याशब्दानाम् अन्ते अन्ते अर्थे कन्प्रत्ययः स्यात् पूर्वसूत्रेण, परं शब्दानाम् कन्प्रत्ययस्य च सप्तो विवक्षितः

इट्, इति चात्मनी भवति । सञ्ज्ञता क्रीतः इति संज्ञावाचकान् कृत्त्वान् लावन्
इत्यस्यात् कन्—इट्, च ; तेन साधनिकः ; इट्: अग्राणी—साधनकः ।

१६६५ । विंशति त्रिंशदभ्याम् ड्वुवसंज्ञायाम् ।

५।१।२४।

दी— । योगविभागः कर्त्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् ।
असंज्ञयां ड्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । त्रिंशकः । त्रिंशकः ।
संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

The suffix कन् is attached to the words विंशति and त्रिंशत् ;
the suffix ड्वुन् is attached to these two when a संज्ञा a proper
name or a class name is not implied.

मित— । “योगविभागः कर्त्तव्यः—” सूत्रम् तु द्विधा किमन्यम् इत्यर्थः । विंशति
त्रिंशदभ्याम् इत्येकः अर्थः । तत्र अर्थस्तु—विंशतिः इत्यस्यात् तथा त्रिंशत् इत्यस्यात्
च आहोर्धेषु अर्थे कन् स्यात् ; “संज्ञाया अतिशदन्तायाः कन्” (५।१।२९)
इत्यस्य प्रतिपक्षबोध्यं (counter-exception). विंशत्या क्रीतः विंशतिकः ।
त्रिंशता क्रीतः त्रिंशत्कः । सूत्रस्य द्वितीयांशस्तु—“ड्वुन् असंज्ञायाम्” । असंज्ञायाः
—असंज्ञायाम् विषये पताभ्याम् ड्वुन् इति प्रत्ययः स्यात् । कनोऽपवादः । विंशत्या
क्रीतः इति ड्वुन्—तथा सति “विंशतिर्बिंशतीति” (६।४।१४२) टिलोपः । तेन
विंशकः इति रूपम् । त्रिंशता क्रीतः इति ड्वुन् “टः” (६।४।१४३) इति टिलोपः
तेन त्रिंशकः इति रूपम् । विंशकः त्रिंशकः इति तु असंज्ञायाम्—अतएव
विंशतिकः, त्रिंशत्कः इति संज्ञायामेव । त्रिंशतिकः इति यत्तु कचिद् इती हस्यते
तत् प्रामादिकमेव ।

१६६६ । कंसिद्धिन् ॥ ५।१।२६ ॥

दी— । टी छेद्वर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः ।
कंसिको ।

The suffix टिठन् is attached to the word क'श्च in any आर्होऽभिः
92269.

नित—। क'श्च इत्यस्मात् आर्होऽभिः, अर्थेषु, टिठन् इति प्रत्ययः स्यात् । टिठ्, प्रत्ययस्य बाधः, टिठन् इति प्रत्ययः टकारस्य स्त्रियां डोप् इति सूचयति—“टिठ्, टाणञ्” (४।१।१५) इति सूत्रेण । टकारात् पर इकार सञ्चारणार्थः एव । मकारः स्वरार्थः । क'स्मिन् प्रोक्तः इति टिठन्—क'सिकः पठः । स्त्रियां क'सिकी ।

दी—। अर्धांश्चेति वक्तव्यम् । (वा) । अर्थिकः—अर्थिकी ।

नित—। अर्थ इत्यस्मादि आर्होऽभिः अर्थे टिठन् स्यात् । अर्थेन क्रीतः अर्थिकः—अर्थिकी ।

दी—। कार्वाणपण्डिटिठन् वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च वा ॥
(वा) ॥ कार्वाणपण्डिकः । कार्वाणपण्डिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ।

The suffix टिठन् is attached to the word कार्वाणपण्ड ; and the word is optionally substituted (replaced) by “प्रति” ।

नित—। कार्वाणपण्ड इत्यस्मात् आर्होऽभिः, अर्थेषु, टिठन् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययः च परे कार्वाणपण्ड इत्यस्य स्थाने विकल्पेन “प्रति” इति आर्होऽभिः वा स्यात्, कार्वाणपण्डेन क्रीत इति कार्वाणपण्डिकः । स्त्रियां कार्वाणपण्डिकी । प्रत्यादेशितु कार्वाणपण्डेन क्रीतः इति प्रतिकः । स्त्रियां प्रतिकी ।

१६५७ । शूर्पादजन्मतरस्याम् ॥ ५।१।२६ ॥

दी—। शीर्षम् । शीर्षिकम् ।

The suffix चञ् is optionally affixed to the word शीर्ष ।

नित—। आर्होऽभिः, अर्थेषु, शीर्ष इत्यस्मात् चञ् प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; अन्तीऽप्रातिपक्षेषु टञ् । शीर्षेण क्रीतम् इति शीर्षिकम्—चञ् । शीर्षिकम्—चञ् ।

१६५८ । शतमानविंशतिक-सहस्रवसनदण् ॥ ५।१।२७ ॥

दी- । एभ्यो अण् स्यात् ठञ्ठक् कनामपवादः ।
शतमानेन क्रीतम् शतमानम् । विंशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

The suffix अण् is attached to the words शतमान, विंशतिक, सहस्र and वसन in the आर्होय sense.

नित- । आर्होयेषु अर्थेषु शतमान विंशतिक सहस्र वसन इति एतेभ्यः
अण् स्यात् । शतमानेन क्रीतम् शतमानम् । अत्र विहितोऽण् ठञ्ठक् कनामपवादः ।
विंशतिकेन क्रीतम् इति विंशतिकम्—अत्र ठक् प्रत्ययस्य अपवादः अण् । सहस्रेण
क्रीतम् इति सहस्रम् अत्र कन् प्रत्ययस्य अपवादः । वसनेन क्रीतम् इति वासनम् ।
अत्र अण् ।

१६५९ । अध्वर्ष-पूर्वार्ध-द्विगोत्रसंज्ञायाम् ॥ ५।१।२८ ॥

दी- । अध्वर्षपूर्वार्धत् द्विगोत्र परस्य आर्होयस्य लुक्
स्यात् । अध्वर्षकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकक्षा-
पिकम् ।

Any आर्होय suffix, added to a compound word the first member of which is अध्वर्ष, slides, so does the same suffixes when after any द्विगु compound provided no propername or class-name is implied in any case.

नित- । अध्वर्षशब्दः पूर्वः यस्मिन् सस्यात् अध्वर्षपूर्वार्धात् प्रातिपदिकात्
परस्य आर्होयस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् अर्धशब्दात् विधये ; यस्मिन् "द्विगोः" द्विगु-
समासात् परस्य अपि आर्होयस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् अर्धशब्दात् विधये । अध्वर्ष-
कंसेन क्रीतम् इति अध्वर्ष-कंसम् । अत्र विहितस्य ठञ्ठक् प्रत्ययस्य लुक् । द्विगोः
—दाभ्याम् कंशब्दाभ्याम् क्रीतम् इति द्विकंसम्, एवं द्विकंसम् । एवम् अध्वर्षपूर्वार्ध-
कंसम् ।

क्रीतम् इति अर्धार्थं गृह्यम् । द्विगुणम् । त्रिगुणम् । असंज्ञायाम् इति किम् ? संज्ञायाम् न स्यात्—तथाहि प्रथमिः कक्षाधिकभिः क्रीतम् इति पाञ्चकलाधिकम् । एवं पाञ्चकलाधिकः ।

१६६० । विभाजा कार्वाणसङ्ख्येयम् ॥ ५११२८ ॥

द्वौ— । लुक् वा स्वात् । अध्यर्थकार्वाणम् । अध्यर्थ-
कार्वाणिकम् । द्विकार्षाणम्—द्विकार्षाणिकम् । औपसंख्यानिकस्य
टिठ्ठोः लुक् । पक्षे अध्यर्थप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्थ
सङ्ख्यम् । अध्यर्थसाङ्ख्यम् । द्वि-सङ्ख्यम् । द्वि-साङ्ख्यम् ।

A suffix of the आर्हति class that elides by the previous rule, elides optionally, when after the words कार्वाण and सङ्ख्य ।

नित— । अध्यर्थपूर्वात् द्विगुण कार्वाण-सङ्ख्यानोत्तरस्य आर्हतिरस्य
प्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् । पूर्वसूत्रेण लुकि निते प्राप्ते चक्रे विकल्पः
विधीयते । अध्यर्थकार्वाणेन क्रीतम् अध्यर्थकार्वाणिकम् इति टिठ्ठन् । पक्षे
लुक् अध्यर्थकार्वाणम् । द्वाभ्याम् कार्वाणद्वयाभ्याम् क्रीतम् इति टिठ्ठन् ।
द्विकार्षाणिकम्—पक्षे लुक् द्विकार्षाणम् । अध्यर्थसङ्ख्येन क्रीतम् अध्यर्थ-
साङ्ख्यम्—अण् । “शतमानम्—” (५११२७) इति सूत्रेण । पक्षे लुक्—अध्यर्थ-
सङ्ख्यम् । द्वाभ्याम् सङ्ख्याभ्याम् क्रीतम् इति पूर्ववत् अण् द्विसङ्ख्यम् । पक्षे
लुक् द्विसङ्ख्यम् । “कार्वाणसात् टिठ्ठन् वक्तव्यः” इति यः टिठ्ठन् प्रत्ययः विधीयते
लुक् पक्षे तस्य लुक् स्यात् । लुक्ः अप्राप्तिपक्षे “प्रतिरादेश्य वा” इति
वैकल्पिकाः प्रतिरादेशः । तेन अध्यर्थप्रतिकम्, द्विप्रतिकम्, इत्यपि स्यात् । द्वि-साङ्ख्यम्
अध्यर्थसाङ्ख्यम् इत्यादौ उत्तरपक्षद्विष्य “संज्ञायाः संवत्सरसंज्ञाया च”
(७११२५) इति सूत्रेण । अपिच—सुवर्ण-शतमानयोः परसंज्ञानम् ॥ तेन अध्यर्थ-
सुवर्णम्—अध्यर्थसौवर्णिकम् । द्वि-सुवर्णम्—द्वि-सौवर्णिकम् । अध्यर्थशतमानम्

—अधार्थं घटमानम् । द्वि-भातमानम्—द्वि-शतमानम् । “परिमाणास्तस्य—” (७।१।१७)
इति पूर्वं च उत्तरपदद्वयः ।

१६६१ । द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ५।१।३० ॥-

दो— । लुग्व्वा स्यात् । द्वि-निष्कम् । द्वि-नैष्किकम् ।
त्रिनिष्कम् । त्रि-नैष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति शक्यम् । (वा) । बहु
निष्कम् । बहुनैष्किकम् ।

A suffix of the आर्होव class coming after निष्क preceded
by द्वि, त्रि (and also) in a द्विगु compound, optionally
elides.

नित— । द्विपूर्वाकात् त्रिपूर्वाकात् च निष्कादृशात् द्विगु समास-निष्पन्नात्
विहितस्य आर्होवस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुक् स्यात् ; बहुपूर्वाकात् च पच विधिः
स्यात् । द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतम् द्वि-निष्कम्—प्रत्ययस्य लुक् । नि-नैष्किकम्
प्रत्ययस्य (उष्-प्रत्ययस्य) लुगभावः । “समासो निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति
उज् । तस्यैव विकल्पेन लुक् । “परिमाणास्तस्य—” (७।१।१७) इति उत्तर-
पदद्वयः, एवं विभिर्निष्के, क्रीतम् त्रिनिष्कम् त्रिनिष्किकम् । चतुर्भिर्नैष्के
क्रीतम् बहुनिष्कम् बहुनैष्किकम् ।

१६६२ । विस्ताच्च ॥ ५।१।३१ ॥

दो— । द्वि-त्रि-बहुपूर्वादिसंज्ञादार्होवस्य लुग्व्वास्यात् । द्वि-
विस्तम् । त्रिविस्तम् । द्वि-वैस्तिकम् इत्यादि ।

An आर्होव suffix coming after विस्त preceded by द्वि, त्रि or
बहु (of course in a द्विगु compound) optionally elides.

नित— । द्विगुसमासघटितान् द्वि-त्रि-बहुपूर्वात् च विस्तात् विहितस्य
आर्होवस्य प्रत्ययस्य विकल्पेन लुग्भवति । द्वाभ्याम् विस्ताभ्यां क्रीतम् द्वि-विस्तम्

अत्र उक्तप्रत्ययस्य भुक् । द्विविधिकम् । एवं विविचिक्—विचिचिक् । बहु-
विचिक्—बहुविचिक् ।

१६६३ । विंशतिकात् खः ॥ ५।१।३३ ॥

दी— । अधार्धपूर्वात् द्विगोरिति । अधार्धविंशति-
कीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।

In an आर्होऽपि sense, the suffix ख is attached to the word
विंशतिक when preceded by अधार्ध or when entering into a द्विगु
compound.

नित— । अधार्धपूर्वात् विंशतिकशब्दात् तथा कृतद्विगुसमासात्
विंशतिकशब्दात् आर्होऽपि च येषु कप्रत्ययः स्यात् ; विधानसामर्थ्यात् तस्य
प्रत्ययस्य न भुक् । अधार्धविंशतिकीनम् । द्वि-विंशतिकीनम् । विविंशति-
कीनम् । अधार्धविंशतिकीनं कीतम्, बाभ्याम् विंशतिकाभाजम् कीतम् इत्यादयः
प्रत्ययस्य चर्थाः ।

१६६४ । खार्य्या ईकन् ॥ ५।१।३३ ॥

दी— । अधार्धखारोकेन । द्वि-खारोकेन । कैवलायाश्चेति
यत्तत्त्वम् । (वा) । खारोकेन ।

In an आर्होऽपि sense, the suffix ईकन् is attached to the word
खारी preceded by अधार्ध, or entering into a द्विगु compound.

नित— । अधार्धपूर्वात् खारोकेन तथा कृतद्विगुसमासात् च एत-
न्नात् आर्होऽपि च येषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अधार्धखार्य्या कीतम् अधार्ध-
खारोकेन । बाभ्याम् खारोभाजम् कीतम् द्वि-खारोकेन । कैवलात् अपि खारी-
शब्दात् अयं स्यात् खार्य्या कीतम् इति खारोकेन । अपि च—एतादृशात् काकिनी-
शब्दादपि अयं स्यात् अधार्धकाकिनीशब्दम् । द्वि-काकिनीशब्दम् । द्वि-काकिनीशब्दम् ।
काकिन्या कीतम् इति काकिनोकेन—कैवलादपि काकिनीशब्दात् ।

१६६५ । पञ्च-पाद-माप-गतार्थान्त ॥ ५।१।३४ ॥

दी—। अधार्धपञ्चम् । द्विपञ्चम् । अधार्धपादम् ।
इह पादः पठिति न । “यस्येति” लोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
पदस्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यन्तार्धस्यैव तत्र ग्रहणम् ।

In an ordinary sense, the suffix यत् is added to the words पञ्च, पाद, माप and गत when preceded by अधार्ध or when entering into a द्वि compound.

नित—। अधार्धपूर्वकात् तथा क्तद्विगुसमासात् च पञ्चशब्दात्, पादशब्दात्, मापशब्दात् गतशब्दाच्च आर्हयेत्, यर्थे तु यत्प्रत्ययो भवेत् । अधार्धपञ्चेन क्रीतमिति अधार्धपञ्चम् । द्वाभ्यां पञ्चाभ्यां क्रीतमिति द्विपञ्चम् । एवं द्वि-पञ्चम् अधार्ध-मापेच क्रीतमिति अधार्धमापम् । द्वाभ्याम् मापाभ्यां क्रीतमिति द्वि-मापम् । अधार्धगतेन क्रीतमिति अधार्धगतम् । द्वाभ्याम् गताभ्यां क्रीतमिति द्वि-गतम् । अधार्धपादेन क्रीतम् इति अधार्धपादम् । द्वाभ्याम् पादाभ्याम् क्रीतम् इति द्विपादम् । एवं द्विपादम् ।

ननु अत्र “पादः पत्” (५।१।३०) इति पदादेशः कार्यं न स्यात् ? तथाहि द्विपाद इत्यस्मात् पत् ।। यति परे “यस्येति च” (५।१।३८) इति अकारस्य लोपः तेन द्विपाद + पत् इति स्थितिः । ततः “पादः पत्” (५।१।३०) इति सूत्रेण कृष्णकारो यः पादमन्त्रः, तदन्तस्य अक्षरां [पाद इत्यन्तस्य अन्तस्य इत्यर्थः] भङ्गः “पत्” इत्ययमादेशो भवेत्तेन ततः “द्विपाद” इति मन्त्रस्य स्थाने “द्वि-पत्” इति रूपे प्रसङ्गे सति कथयति—“यस्येति” लोपस्य स्थानिवद्भावात्, तत् न स्यात् । “यस्येति च” [५।१।३८] इति सूत्रेण खलु द्विपाद इत्यस्य यति परे अन्तस्य अकारस्य लोपे यति “पादः पत्” [५।१।३०] इत्यनेन “पत्” इत्यस्य प्रसङ्गः स्यात् । परं तस्य अन्त-लोपस्य स्थानिवत्ता स्वीक्रियते ।। तथा सति द्वि-पाद इति अकारस्य लोपेयि अन्तः अक्षरे इति भवति अर्थवद्भ्यः ।। तेन अकारस्य लोपवत् यत् कार्यं “पत्”

इति क्पात्तरं तत न स्यात् । अतएव विपाद + यत् = विपादम् इति रूपम् । एवं अधार्धशाखम् ।

“पथत्यतदर्थे” [५।३।५३] इति सूत्रेण यत् प्रत्यये परे पत्, इति आदेशः पादशब्दस्य स्थाने दुर्गार इति धैत्, सैवम् तन्निमित्तं सूत्रे प्राचिनः शरीरसा भव्यवो यः पादः स एव गृह्यते । परं “पथमात्र—” इत्यत्र सूत्रे तु परिभाषणाचिनः पादशब्दः गृहीतः । तेन पदादेशो न स्यात् ।

१६६६ । शाणाद्धा ॥ ५।१३५ ॥

द्वी— । यत् स्यात् पथे ठञ् । तस्य लुक् । अधार्धशाखम् । अधार्धशाखम् ।

The suffix यत् is optionally added to the word शाख when preceded by अधार्ध or when entering in a द्वि compound, in the aforesaid sense.

मिति— । आर्हीयिष, अर्थेय, शाख इत्याद्यात्, अधार्धपूर्वभावात् तथा कृतद्वि-समासात् च विकल्पेन यत् प्रत्ययः स्यात् । यतीप्रादिपथे तु ठञ् स्यात् । तस्य पुनः ठञ् : “अधार्ध-पूर्व-दिगोर्लुक्संज्ञायाम्” [५।१।१८] इति लुक् स्यात् । अधार्ध-शाखेन क्रीतम् इति अधार्धशाखम्—अत यत् । पथे अधार्धशानेन क्रीतमिति ठञ् “प्राग्वत्तेल्लङ्” [५।१।१८] इत्यनेन अधार्धशाख + ठञ् । तस्य लुक् “अधार्ध—” [५।१।१८] इत्यनेन—अधार्धशाखम् इति रूपम् । एवं द्विभाषां शाखाभाषां क्रीतमिति यत् द्वि-शाखम् पथे ठञ्—तस्य लुक् तेन द्विशाखम् । एवं त्रिशाखम्—त्रिशाखम् । शताब्धेति वक्तव्यम्—अधार्धशतम्—यत् । अधार्धशतम्—ठञ् तस्य च लुक् । द्विद्वयं—यत् । द्विद्वयम्—ठञ् तस्य च लुक् । एवं त्रिद्वयम् त्रिद्वयम् ।

१६६७ । द्वित्रिपूर्वादिण् च ॥ ५।१।३६ ॥

द्वी— । शाणादित्तिव । आदयत् । तेन लैरुप्यम् । परिभाषा-सम्भाषं शाखाचयोदिति पर्यादासात् आदिद्वित्रिरेव । द्विशाखम् ।

विष्णोः । विशाणम् । इह ठञादयश्चयोदशप्रत्ययाः प्रस्ता-
स्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाशङ्काङ्गितास्तदिदानीमुच्यते ।

The suffix चण् is optionally added to the word शाण coming after either हि or वि in any भाईवि sense ; (for the rest see Tika).

नित— । हि-पूर्णाकात् तथा विपूर्णाकात् च शाणात् भाईविषु चर्चेषु चण् प्रत्ययश्च भवति । तुम् “च” इति कं समुच्चिनोति ? यत्प्रत्ययम् इति । तेन चणात् यत् कपि श्यात् । शाणाम् शाणाभ्याम् शीतम् इति चण्—ईशाणम् ।

“परिभाषास्तत्तासंश्रमाचयोः” (अ० १०) इति शाण इत्यस्य चण् नात् न उत्तर-
पदत्रयः अपितु चादिर्वाच्यते । तेन हि इत्यस्य इकारस्य त्रिः । पक्षे यत् हि-शाणम् ।
पक्षे “अधार्थ—(५।१।१८)” इति तुम् च प्रत्ययस्य लुक्, तेन हि-शाणम् ।
एवं ईशाणम् चण् । विशाणम्—यत् । विशाणम्—प्रत्ययस्य लुक् । अतएव
“नैक्य” रूपवत् भवति ।

इह ठञ् प्रत्ययः प्रयोदशप्रत्ययाः कथिताः—तेषां “समर्थविभक्तयः” द्वितीया-
समर्थात् तृतीयासमर्थात् किं वा चतुर्थीसमर्थात् एत चपरस्याः कस्या विभक्तौ
विधीयन्ते, अपिच कस्मिन्नर्थे ते विधेय इत्यादयः अङ्गना कथ्यन्ते ।

१६६८ । तेन शीतम् ॥ ५।१।२७ ॥

दो— । ठञ् । गोपुच्छेन शीतम् गोपुच्छिकम् ।
सासतिकम् । प्रास्थिकम् । ठक्—नैष्किकम् ।

In the sense of शीतम् (purchased), a suitable suffix (ठञ्, etc) is added to the word, expressive of something which something is purchased.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थात् शीतम् इति एतच्छिन्नार्थे, प्राग् यत्तेष्व्यादयः
ते यथोदशप्रत्ययाः सन्ति, तेषु यथावोग्यं कश्चिन्प्रत्ययः श्यात् । ठञ्—यथा—
गो-पुच्छेन शीतं गोपुच्छिकम् । सतत्या शीतं सासतिकम् । अस्थेन शीतं प्रास्थिकम् ।

उक्तम्—निष्कृष्य क्रीतं नैषिकम् । उक्तं गतेन क्रीतं—शतिकम् । यत्—गतेन क्रीतं गत्यम् । कन्—पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । शम्भाम् क्रीतम् विजयम् । त्रिभिः क्रीतं त्रिकम् । “संख्याया अतिशब्दनायाः कन्” (५।१।१९) इति सूत्रेण यत् कन् । सूत्रे “तेन” इति यत् वृत्तीयानां पदं दृश्यते, तत् तु मुख्यवचनस्य करणकारकास्य प्रापकम् । तेन दीव्यदत्तेन क्रीतम्—पाणिना क्रीतम् इत्यादौ प्रत्ययो नेष्टः ।

१६६८ । इदं गोण्याः ॥ १।२।५० ॥

दो— । गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि ; लुकोऽपवादः ।
पञ्चभिः गोष्ठीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

In case of a Taddhita suffix sliding, with reference to the word गोष्ठी, an इकार, is added to the same.

नित— । “लुक् तद्धितलुकि” (१।२।४८) इति सूत्रादनन्तरमिदम् । तेनायमर्थः—“तद्धितलुकि” तद्धित-प्रत्ययस्य लुकि प्रसङ्गे सति, गोष्ठी इति शब्दस्य “लुक् तद्धितलुकि” इति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्, अपितु चत्वारः “इत्” इकारादेयः स्यात् । पञ्चभिः गोष्ठीभिः क्रीतः पटः इति तद्धितार्थविशुद्धिमाहः । “अथर्व”— (५।१।१८) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य लुक् । प्रत्ययस्य लुकि सति गोष्ठी इत्यस्य इकारस्य स्त्रीप्रत्ययत्वात् लुक् प्रसङ्गम् । तत् न स्यात् अपि तस्य स्थाने इकारः स्यात् तेन पञ्चगोणिः पटः । इदं गोण्याः इति योगविभागः । तेन पञ्चभिः सूत्रेभिः क्रीतः पञ्चसूचि, दशसूचि इत्यपि स्यात् इति काशिकाभाषाहृतिकारी ।

१६७० । तस्य निमित्तं संयोगोत्पादो ॥ ६।१।३८ ॥

दो— । संयोगः संबन्धः । उत्पात शुभाशुभसूचकः । शतिकः शतः वा वनपतिसंयोगः । शतम् शतिकं वा दक्षिणाक्षिसादनम् । शतस्य निमित्तम् इत्यर्थः ।

Suitable suffixes are added to words to imply the cause of the same (i. e. of the things denoted by the selfsame

words), provided the cause is no other than संयोग (connection, or better association) = उत्पात (some incident fortelling or foreboding good or evil).

नित—। संयोगः संयन्त्रः—आकस्मिकः सम्बन्ध इत्यर्थः । उत्पातः शुभाशुभ-
सूचकः । तथाहि—“उत्पातेन आप्तमाने चतुर्थो वक्तव्यः” इति स्मृते उत्पात-
शब्देन यदभिधीयते, तदपि भव यावत् । “तस्मा” इति वहीचमर्थात् “निमित्तम्”
इति एतच्चित्रं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ; यत् “सुखं निमित्तं”—स चेत् संयोग
उत्पातो वा । यतश्च निमित्तम् धनपतिना संयोगः इति एतच्चित्रं वहीचमर्थात्
यतात् उन्मूल्यः यत्प्रत्ययः “यतात् उन् यतावयते” (५।१।२१) इति सूत्रेण ।
इतिः धनपतिसंयोगः—उन् । इत्यः धनपतिसंयोगः—यत् । यतश्च निमित्तं
दक्षिणाक्षिप्यन्—यविकं—यत् वा दक्षिणाक्षिप्यन् । दक्षिणाक्षिप्यन्सूचो य
उत्पातः, च ॥ यतश्च यतसुद्राजाभ्यां निमित्तं भवतीति दक्षिणाक्षिप्यन् इति
इत्यं वा उच्यते । एवं सहस्रस्य निमित्तं यधमर्णसंयोगः इति साहस्रः यधमर्ण-
संयोगः । सहस्रस्य निमित्तम् दक्षिणाक्षिप्यन्—इति साहस्रं दक्षिणाक्षिप्यन् ।
सहस्रशब्दात् “यतमान—(५।१।२७)” इत्यनेन च ॥

द्वौ—। वातपित्तद्वेभ्यः श्मनकोपनयोस्त्वसंख्यानश्चेति
वक्तव्यम् । (वा) । वातस्य श्मनं कोपनं वा वातिकम् ।
पैतिकम् । शैथिकम् ।

Suitable suffix (उक्) is added to the words वात, पित्त and
श्मन् to imply the cause that excites or suppresses these.

नित—। वहीचमर्थः वातपित्तद्वेभ्यः इति एतेभ्यः निमित्तम् इति
एतच्चित्रं यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् यत् “सुखं निमित्तं” इति एतेषां श्मनं कोपनं
वा । श्मनं निवर्तकं, कोपनं उत्प्रेक्षकम् । वातस्य श्मनं कोपनं वा इति
उक्—वातिकम् । पित्तस्य श्मनं कोपनं वा पैतिकम् । शैथिल्यः श्मनं कोपनं वा
शैथिकम् ।

दी—। सन्निपातार्थे ति यत्प्रत्ययम् ॥ सान्निपातिकम् ।

The word सन्निपात takes the suffix टक् after it to denote the cause that excites or suppresses it.

मित—। पूर्वोक्ते एव चित्तये सन्निपातशब्दादपि अद्याद्येव प्रत्ययः स्यात् । सन्निपातस्य कोपनं यजनं वा सान्निपातिकम् । तथाहि “विकारे सान्निपातिके” इति कुमारि नितोवसने ।

१६७१ । गोद्वयचोऽसंख्यपरिमाणशब्दादेर्यत् ॥ ५११३८ ॥

दी—। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातौ वा गम्यः । द्वयचः—
चत्वारः । यशसः । स्वर्गः । गोद्वयचो किम् ? विजयस्य
वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् ? पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् ।
मास्थिकम् । स्वारौकम् । आश्विकम् । आश्विकम् ।

To imply the cause that is either an association or a portending of evil or good, the suffix चक् is attached to the word गो, as well as to words containing only two vowels, excepting those that stand for the name of a number or a measure (or amount), and the word चद्व and others passing by the term चद्वदि ।

मित—। गोद्वयचो, तथा द्विसंख्यपरिमाणशब्दात् च गम्यात् चोत्पातस्योत्पातौ वा निमित्तं गम्यमाने यत्प्रत्ययः स्यात्, संख्यावाचकात् परिमाणावाचकात् च गम्यात्, तथा चद्व इति एवमादीन् च वज्जित्वा । गोद्वयचो गोर्निमित्तं संयोगः उत्पातौ वा गम्यः । ‘नेवराशौ शनिवारपंचको गोर्निमित्तं सूचकः उत्पातौ वा गम्यः’ इति भाषास्मिटीकायां सूचिधरः । नेवराशौ वैशाखे मासि शनिवारपंचकः पंचशनिवारसंयोगः गोर्निमित्तत्वात् गम्यः । गोर्विनाशसूचकः उत्पातार्थं गम्यः—इति भावः । द्विसंख्यपरिमाणशब्दात् यथा—चननिमित्तं संयोग उत्पातौ वा गम्यः, “अथा चद्वश्चीति” सूचिधरः । यथा यथा योतः इति

वक्ष्यही समाहारविभुः । वक्ष्यही धन्या भगविनामसुचिका, “वक्ष्या वक्ष्याणां गुण
वर्जितानाम् ऐश्वर्यं महीनिर्बन्धतां प्रमाती”ति । एवं खरो वक्ष्यही धन्या । “तत्र
जातस्या धनवृद्धिं करोतीत्यर्थः” इति सप्तधरः । द्रव्यही निमित्तं संयोगः उत्पत्तातो वा
व्यस्यः । स्त्रीस्य निमित्तं संयोग उत्पत्तातो वा स्त्रीस्यः । एवं आद्यस्य निमित्तं संयोग
उत्पत्तातो वा आद्यस्यः । गौत्रस्य इति किम् ? विजयस्य निमित्तं संयोगः उत्पत्तातो
वा वैजयिषः । अत्र विजयस्यस्य न विस्तरविशिष्टः अपितु विस्तरविशिष्टः—
तेन अत्र न यत् अपितु ठक् । संख्यावाचकस्यस्य न विस्तरविशिष्टः इति किम् ? पञ्चानां
निमित्तं पञ्चकम् । संतानां निमित्तं सप्तकम् । उभयत्र “संख्याया अतिशदभावाः
कन्” (५।१।२२) इति कम् । परिमाणवाचकस्यस्य न विस्तरविशिष्टः इति किम् ? द्रव्यस्य
निमित्तं प्रास्थिकम् । अत्र ठक् एव । ख्यायां निमित्तम् इति ख्यायीकम्—अत्र “ख्यायां
ईकम्” (५।१।२२) इति ईकम् । अन्नादि इति किम् ? अन्नस्य निमित्तम् इति
आन्निकम् । अत्र ठक् एव । अश्वस्य निमित्तं इति आश्विकम् ठक् । इक्षिप्तः
निमित्तं इति इक्षिप्तकम्—अत्रापि ठक् । अन्नादि वंशा—अन्न, अश्व, इक्षिप्त, गन्ध,
कक्षा, छमा, वसु, वर्षा, मज्ज, कृष्ण, नखा ।

अक्षिन् सूत्रे विहितं यत्प्रत्ययस्य ठक् प्रवृत्तीनामपवादः इति ज्ञेयम् ।

दी— । ब्रह्मवचं सादुःसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवचं साम् ।

In the aforesaid sense, the suffix वत् is added to the word
ब्रह्मवचं ।

नित— । पूर्वोक्ते विषये ब्रह्मवचंछब्दादसि यत् सादुः । ब्रह्मवचंछब्द
निमित्तं गुरव्या संयोगः ब्रह्मवचंसाम् ।

१६७२ । पुत्राच्छ च ॥ ५।१।४० ॥

दी— । चादत्त । पुत्रीयः । पुत्राः ।

The suffix, छ—as well as the suffix वत् is added to the
word पुत्र, in the aforesaid sense.

मित— । पूर्वोक्ते विषये पुनश्चात् कप्रत्ययः, सूत्रस्यकारवत्त्वात् यत्प्रत्ययश्च
समात्मा । पुनश्च निमित्तं संयोग उत्पत्तौ वा पुनोच्यः—कः ; पुनः—यत् ।
द्विस्वरत्वात् नित्य एव प्रापते अनेन कस्यापि विधानम् ।

१६७३ । सर्वभूमि पृथिवीभ्यामग्रावी ॥ ५११४१ ॥

दी— । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पत्तौ वा सार्वभौमः,
पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दः अनुश्रुतिकादिषु पठ्यते ।

The suffix अण् is attached to the word सर्वभूमि, and the
suffix अण् is added to the word पृथिवी in the aforesaid
sense.

मित— । पूर्वोक्ते एव विषये सर्वभूमिः पृथिवी इति एताभ्याम् अण् अण्
अण् अण् इति प्रत्ययौ समात्मा । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पत्तौ च इति अण्
सार्वभौमः । सर्वभूमि इति शब्दः अनुश्रुतिकादिषु पठ्यते अतएव “अनुश्रुतिकादीनां
च” (अ३।२५) इति पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च अणाम् आदेशो ऋषिः । पृथिव्याः
निमित्तं संयोग उत्पत्तौ वा इति अण्—पार्थिवः ।

१६७४ । तसेयश्वरः ॥ ५११४२ ॥

१६७५ । तत्र विदित इति च ॥ ५११४३ ॥

दी— । सर्वभूमिरोश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः ।
पार्थिवः ।

In the sense of तस्य ईश्वरः, as well as in the sense of तत्र विदितः,
the suffix अण् is attached to सर्वभूमि and अण् to पृथिवी ; i. e. to
denote the lord thereon or the person—noted therein, the
suffixes अण् and अण् are respectively attached to the words
सर्वभूमि and पृथिवी ।

मित— । तस्य इति षडोपसर्गाभ्याम् सर्वभूमि पृथिवी इति एताभ्याम्

यथासंख्यम् अयं अयं इति प्रत्ययौ ईश्वर इति एतच्छिष्यं, अपिच तत्र इति सप्तमी-
समर्थान्नाम् सर्वभूमि पृथिवी इति एताभ्याम् यथासंख्यम् अयं अयं इति
प्रत्ययौचो विदित इति एतच्छिष्यं । सर्वभूमिः ईश्वर सर्वभूमौ विदितो वा
सार्वभौमः । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यो विदितो वा पार्थिवः । विदितः प्रकाशित इत्यर्थः ।

१६७६ । लोक्सर्वलोकार्ठञ् ॥ ५।१।४४ ॥

दो— । तत्र विदित इत्यर्थे, लौकिकः । अनुश्रुतिकादित्वादुभय
पदवृत्तिः—सार्वलौकिकः ।

To denote something or some person, known therein, the
suffix ठञ् is attached to the words लोक and सर्वलोक ।

नित— । लोक सर्वलोक इति एताभ्याम् “तत्र” इति सप्तमीसमर्थान्नाम्
“विदितः” इति एतच्छिष्यं ठञ् प्रत्ययः स्यात् । लोकं विदितः इति ठञ्—लौकिकः ।
तथाहि “इह लौकिकशब्देषु व्यभिचारीति पुष्कलः” । सर्वलोके विदितः इति
सार्वलौकिकः । सर्वलोकशब्दस्तु अनुश्रुतिकादिषु मन्व्यते तेन “अनुश्रुतिकादौर्जा च”
(७।३।९०) इति चमयपदवृत्तिः । तथाहि भट्टिकान् “जिनाय तस्य जितारं च रामः
सार्वलौकिकः ।”

१६७७ । तस्य वापः ॥ ५।१।४५ ॥

दो— । उपपत्तेरधिन् इति वापः छेदम् । प्रत्यस्य वापः
प्रास्थिकम्, द्रौणिकम् ; सार्विकम् ।

To denote the field thereof, suitable suffixes are added to
words.

नित— । तस्य इति षडौसमर्थान् “वापः” इति एतच्छिष्यं यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । उपपत्तेरधिन् इति वप् धातोर्धिकरत्वे वप् प्रत्ययेन सिद्धम् पदं वापः
इति । तस्य अर्थस्तु चेदम् । प्रत्यस्य वापः (चेदम्) इति प्रास्थिकम्—चतु ठञ् ।
द्रौणस्य वापः चेदम् इति द्रौणिकम्—अश्वमिषादित्वात् ठञ् । सार्विकः वापः
चेदम् इति सार्विकम्—अथ “सार्विक ईकन” (५।१।९९) इति ईकम् ।

१६७८ । पात्रात् छन् ॥ ५।१।४६ ॥

दी— । पात्रस्य वापः क्षेत्रम् पालिकम् । पालिको
क्षेत्रभक्तिः ।

To denote the field thereof, the suffix छन् is attached to the word पात्र ।

नित— । पात्र इति एतस्मात् वक्षीयमर्थात् “वापः” इति एवस्मिन्नर्थे छन् इति प्रत्ययः स्यात् । पात्रशब्दस्य परिमाणवाची छन्प्रत्ययस्तु तस्य प्रत्ययस्य अपवादः । प्रत्यये वकारः स्त्रियां क्रीष् इति प्रापयति । नकारस्तु खराद्यः । पात्रस्य वापः इति छन् पालिकम् क्षेत्रम् । स्त्रियां पालिको क्षेत्रभक्तिः । भक्तिः विभागः । पालिकीभूमिः ।

१६७९ । तदस्मिन् वृद्धप्रायलाभशुल्कोपदा दीयते

॥ ५।१।४७ ॥

दी— । तद्धिर्वीर्यते इत्यादि क्रमेण प्रतीकं सम्यग्भादेक-
वचनम् । पञ्चास्तिन् आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते इति
पञ्चकः । शक्तिकः । शल्यः । साङ्गः । उत्तमार्थेन सुखाति-
रिक्तं ग्राह्यं बुद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्ये भागः भागः ।
विद्धे वा मूलप्रादधिकग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्देशो राजभागः
शुल्कः । उत्तकोच उपदा ।

Suitable suffixes are attached to words expressive of something, in which is given either interest, gain, tax or bribe.

नित— । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययी भवति यत् प्रथमासमर्थं तद्धितं इति कृत लाभः शुल्कः उत्त उपदा वा दीयते ।
बुद्धिः कुसौदः । भागः—ग्रामात् नगरात् यत् उत्तिष्ठते, यधीनरस कीदं

न मच्छति स एव चायः । लाभः—वाणिज्यात् वचिकं यत् लभते स लाभः ।
शुल्कः रक्षायोगात् राजा यम् प्रजाभ्यं चादत्ते स शुल्कः । उपदा—उत्तवीचः ।
एष अग्निन् इन्द्रिदीयते, आयी दीयते, लाभो दीयते, शुल्को दीयते, उपदा वा
दीयते इति पञ्चकः, एवं सप्तकः । “संस्थायाः अतिशब्दायाः कम्” (५।१।२२)
इति कम् । अतम् अग्निन् इन्द्रिः चायः लाभः शुल्कः उपदा वा दीयते इति
शतिकाः ; शतः । “शतान्कं उभयतानशते” (५।१।२१) इति उभयतौ । सहस्रम्
अग्निन् इन्द्रिः चायः लाभः शुल्कः उपदा दीयते इति साहस्रम् । “शतमान-
विंशतिकं सहस्रमुपसमादत्” (५।१।२३) इति षष् ।

दी— । चतुर्थार्थं उपसंग्रहानम् । (वा) । पञ्चासौ ह्यङ्गावि-
दीयते पञ्चकोद्देवदत्तः । सममन्त्राक्षिणि वानमिति अधिकरण-
विवक्षा वा ।

मित— । संप्रदाने या चतुर्थीविभक्तिरिष्टा, तस्मा अपि चर्चो चयं स्यात्—पञ्च
चर्चो इन्द्रिः चायः लाभः शुल्कः उपदा वा दीयते इति पञ्चकः देवदत्तः । शतिकाः
शतः वा विंशः । “समम् अन्त्राक्षिणे दानं विद्युषं वाक्त्राक्षिणे” इत्यादी अन्त्राक्षिणे
इत्यथ यादृशी संप्रदानं अधिकरणविवक्षा ; वाक्त्राक्षिणे अधिकरणविवक्षाम्
स्वीकृत्य तदक्षिमिति सूत्रेणैव इदं सिद्धं स्यात्, तथा सति पञ्च ह्यङ्गादिरग्निन् दीयते
इति पञ्चकः देवदत्तः इति वाक्यं भवेत् ।

१६८० । पुरषाद्वाट् ठम् ॥ ५।१।४८ ॥

दी— । यथाङ्कम् उक्त्तिठनोरपवादः । द्वितीयो
ह्यङ्गादिरग्निन् दीयते द्वितीयकः तृतीयकः । अर्षिकः । चर्च-
शब्दोरूपकस्याङ्गं रुट् ।

In the aforesaid sense, the suffix ठम् is added to ordinal
numerals—as well as to the word चर्च ।

मित— । तदग्निन् ह्यङ्गायलाभशुल्कोपदादीयते इति एवमग्निन् विषये
पुरषाचकारात्, शब्दात्, तथा चर्चशब्दात् च ठम् प्रथमः स्यात् । चयं उक्-

प्रत्ययस्य अपवादः । तथा चर्धाच्च इति [५।१।२५] विश्रितस्य टितम् प्रत्ययस्य चापवादः । द्वितीया इतिः उपदा तथा द्वितीयः चायः खानः युष्मि वा अस्मिन् दीयते इति द्वितीयिकः, एवं तृतीयो वृद्धादिरस्मिन् दीयते इति तृतीयिकः, एवं पञ्चमिकः सप्तमिकः । अर्धः वृद्धादिरस्मिन् दीयते इति अर्धिकः । अर्धशब्दस्य कोऽर्थः ? रूपकस्य रीत्यनुसाराः अर्धं अर्धं खखे रूपः, इति इत्या अर्धशब्देन अर्धरीत्यनुसारा अप्यते । [अर्ध = a half rupees price] [चाधुकि इति गौडीयः] ।

१६८१ । भागादपञ्च ■ ५।१।४८ ॥

दी— । चाट्टन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्य अर्धं रूपः ।

भागो वृद्धादिरस्मिन् दीयते इति भाग्यं भागिकं गतम् । भाग्या भागिका विंशतिः ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् as well as the suffix टन् ■ added to the word भाग meaning a half rupee piece.

मित— । भागः रूपकस्य अर्धः । भागः वृद्धादिरस्मिन् दीयते वा अस्मिन् दीयते इति एतस्मिन् अर्थे भागशब्दात् यत्प्रत्ययः, तथा सूत्रस्यचकारिणोऽपि तमप्रत्ययोऽपि भवेत् । भागो वृद्धिराद्यः खानः युष्मः उपदा वा अस्मिन् दीयते इति यत् सप्तमम् । टन्—भागिकम् । टन्प्रत्ययस्य अपवादोऽस्तीति । भाग्यं भागिकं वा गतम् । भाग्या विंशतिः, भागिका वा विंशतिः ।

१६८२ । तत्परति वृद्ध्यावृद्धति भाराट् वंशादिभ्यः

॥ ५।१।५० ॥

दी— । वंशादिभ्यः परी यो भाराट्स्तदस्तं यत् प्रातिपदिकं सत्-प्रकृतिकात् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वृद्धति आवृद्धति वा वंशभारिकः । ऐन्दुभारिकः । भाराट् वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यानतरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान् वंशान् हरति वंशिकः । ऐन्दुकः ।

Suitable suffixes are added to the word भार—if joined to the word वंश or to some other word—that pass by the term वंशदि to denote the person that either takes away, steals, raises, or produces the things expressed by the said compound word which takes the suffix after itself.

This sūtra admits of double interpretation—the second interpretation is—suitable suffixes are added to the word वंश—and some others passing by the term वंशदि to denote the person that either takes away, pilfers, raises, or produces the things expressed by the self same words, provided the said things (expressed by the words) serve as burden upon the person.

नित्त—। हरति चौरयति, यथा हरति देवान्तरं प्रापयति—नयतोत्पद्यः । वहति ऋद्धम् चलीक्य धारयति । आवहति—उत्प्रादयतीत्यर्थः । वंशादिर्यथा वंश, कुटज, वल्गुज, लूण, खड्ग, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र, चक्र । "भारात् वंशादिभ्यः" । वंशादिभ्यः—वंश इत्येवमादिभ्यः परस्मिन्नात् भारात् भार इत्यन्तात् । सूत्रार्थः—तदिति द्वितीयात्मन्यात् हरति, वहति, आवहतीति एषां कर्मविद्भिः चर्चो यथायीन्यं प्रत्ययी भवति यत् खलु द्वितीयात्मन्यं स चैत् वंश इत्येवमादिभ्यः परस्मिन्नात् भार इति शब्दः । वंशनां भारः वंशभारः । वंशभारं हरति वहति आवहति वा इति ठक् वाशभारिकः । इक्षुभारं वहति हरति आवहति वा इति ठक्, ऐक्षुभारिकः । एवं चान्नजभारिकः, कौटजभारिकः । भारात् इति किम् ? वंशं हरति इति प्रत्ययी न स्यात् । वंशादिभ्यः इति किम् ? त्रीहिभारं हरति अत्रापि प्रत्ययाभावः । सूत्रस्य द्वितीयात्मन्यात्—तदिति द्वितीयात्मन्येभ्यः "वंशादिभ्यः" वंश इति एवमादिभ्यः "भारात्" भार-सूतेभ्यः चङ्गतीत्यादिवर्णेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । अस्यां व्याख्यायाम् भारात् इति पदम् अर्थहरिण एव वंशादिभ्यः इत्यस्या विशेषणम् । भारात् वंशादिभ्यः—भारसूतेभ्यः (भार-सङ्गपेभ्यः

इत्यर्थः) वंश् इत्येवमादिभ्यः । भारभूतान् वंशान् हरति वहति चावहति वा इति
उक्तं—वाञ्छिकः, एवं पेश्चकाः, वीटजिकः, वालजिकः । भारहिति किम् ? वंशं
(नतु भारभूतम् वंशम्) हरति वहति चावहति वा इति प्रत्ययः न स्यात् । वंशादिभ्यः
इति किम् ? भारभूतान् वीटान् हरति वहति चावहति वा इति प्रत्ययाभावात् ।

१६८३ । वञ्चद्रव्याभ्याम् ठक्कम् ॥ ३।१५१ ॥

दी— । यथासंख्यस्तः । वञ्चं हरति वहति चावहति
वा वञ्चिकः । द्रव्यकः ।

The suffixes ठक् and क् are attached to the words वञ्च and
द्रव्य respectively in the aforesaid sense.

नित— । द्वितीयाक्षमर्थभागम् वञ्च इत्येव एताभ्याम् हरति वहति चाव-
हतिवा इत्येतिषु चार्द्धेषु यथासंख्यां ठक् क् इति एतौ प्रत्ययौ स्याताम् । वञ्चं हरति
वहति चावहति वा वञ्चिकः । द्रव्यं हरति वहति चावहति वा द्रव्यकः ।

१६८४ । संभवत्यवहरति पचति ॥ ५।१।५२ ॥

दी— । प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्
समावेशयति इत्यर्थः । प्रास्थिकीं ब्राह्मणी—प्रस्थम् अवहरति
पचति वेत्यर्थः ।

Suitable suffixes are attached to words to imply the per-
son that either fills up, pounds or cooks the things expressed
by the said words.

नित— । संभवः चावेशस्य प्रमाणातिरेकः इति काशिका । अतएव संभवति
पूरयति समावेशयति इत्यर्थः । अवहारः अवहरणम् इति भाषाहतिः । अपचं हरणम्
इति काशिका । अतएव अवहरति चूर्णयति इत्येवार्थः प्रतीयते । पचति पाकं
करोति । संभवति अवहरति पचति इति एतेष्वेवार्थेषु द्वितीयाक्षमर्थेभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यः यथाविहितं प्रत्ययौ भवेत् । प्रस्थं संभवति इति प्रास्थिकः कटाहः ।

प्रत्यम् स्रष्ट्विन् (कटाङ्गभाष्ये इत्यर्थः) समावेययति । कटाङ्गः आत्मनः अभावात्
अपूर्व्यं प्रत्यम् स्वापयति इति कटाङ्गः प्रास्थिकः स्रष्ट्वेति । यथा प्रत्यम् पचति इति
प्रास्थिकः कटाङ्गः । अत उञ् प्रत्ययः । प्रत्यम् पचति, प्रत्यम् अवहरति वा इति
उञ्—स्त्रियां "टिङ्ङाच—" (४।१।१५) इति ङीप्—प्रास्थिको ब्राह्मणी । एष
कुङ्कुर्वं पचति, अवहरति संभवति वा इति उञ्—कौटुम्बिकः । स्त्रियां संभवति
अवहरति पचति वा इति "स्त्राव्यो ईकन्" (५।१।१२) इति सूत्रेण ईकन्
स्वारीकः ।

द्वौ— । तत् पचतीति द्वौणावण्च् ॥ आट्ठञ् । द्वौचं
पचतीति द्वौणी । द्वौणिकी ।

नित— । पचतीति एतद्विग्रहे द्वौचमन्दात् द्वितीयासमर्थान् अच् स्त्रात् ; उञ्
च । द्वौचम् पचतीति अच् द्वौचः कटाङ्गः । स्त्रियां ङीप् द्वौणी स्त्रात् । द्वौचं
पचति इति उञ् द्वौचिकः कटाङ्गः । स्त्रियां ङीप् द्वौणिकी स्त्रात् । सम्भवम्
"टिङ्ङाच—" (४।१।१५) इति ङीप् ।

१६८५ । आदकाचित-परात्स्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ५।१।५२ ॥

द्वौ— । एच्चे उञ् । आदकं संभवति अवहरति पचति
वा आदकीना—आदुकिनी । आचितोना—आचितिकी ।
पराद्वौणा पालिकी ।

The suffix स्त्र, as well as the suffix उञ्, may be added to
the words आदक, आचित and पात्र in the aforesaid sense.

नित— । आदक आचित पात्र इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः "अन्यतरस्याम्"
विकल्पेन सप्रत्ययः स्त्रात् संभवति अवहरति पचति इति एतेषु अर्थेषु ; सप्रत्ययस्य
अभ्यासिपक्षे तु उञ् । आदकं संभवति अवहरति पचति वा इति स्त्रः—आदकीना;
स्त्रियां आदकीना । उञ्—आदुकिनी—स्त्रियां आदुकिनी । आचितं संभवति
अवहरति पचति इति स्त्रः—आचितोना—स्त्रियां आचितोना । उञ्—आचितिकः

स्त्रियां आर्हिकी । पात्रं संभवति अवहरति पचति वा इति पात्रीयः—स्त्रियां पात्रीया । उञ्—पात्रिकाः—स्त्रियां पात्रिकी ।

१६८६ । द्विगोऽञ् ॥ ५।१।५४ ॥

दी— । आदकाचितपात्रादित्येव । आदकाच्यस्ताद्विगोः संभवत्यादिषु अर्थेषु ङ् खी वा स्तः । पचे उञ् । तस्याध्यक्षेति लुक् । पित्वान् ङीप् । द्वाद्दिकी । द्वाद्दिकीना । द्विगोरिति ङीप् । द्वाद्दिकी । द्वाचितिकी । द्वाचितिना । अपरिमायेति ङीप् निषेधात् द्वाचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीया । द्विपात्री ।

The suffixes ङ् and ख are optionally added (i. e. the three ङ्, ख, and उञ् are added) to the words आदक, आचित and पात्र, entering into द्विगु compound in the aforesaid sense.

मिस— । “द्विगीः” कृत-द्विगुसमासात्, आदकाचितपात्रात् ङ्प्रत्ययः स्त्र्या संभवति अवहरति पचति इति एतेष्वेव अर्थेषु ; तथा मुखस्पर्शकारवक्षान् खप्रत्ययोऽपि स्त्र्यात् ; अपिच पूर्वसूत्रात् अन्तरस्याम् इति अत्र अनुवृत्तम् । तेन ङ् ख इति एतयोर्बन्धनिकालम् उञ् प्रत्ययोऽपि स्त्र्यात् ; तस्य पुनः “अध्यात्रपूर्वद्विगीर्लुक्-संज्ञायाम्” (५।१।२८) इति सूत्रेण लुक् । ङ् ख इत्यनयोः खञ् एतेन लुक् न स्त्र्यात्—विधानसामर्थ्यात् । ङ् इति प्रत्यये प्रकारः स्त्रियाम् “विद्वोरदिभ्यश्च” (५।१।३९) इति ङीप् । प्रकारस्य तु स्वरप्रक्रियायाम् उपयोगिता । नाम्नाम् आदकाभ्याम् संभवति अवहरति पचति वा इति ङ्—द्वाद्दिकीः । स्त्रियां द्वाद्दिकी । खः—द्वाद्दिकीनः, स्त्रियां द्वाद्दिकीना । उञ्—वक्ष्य च लुक् तेन द्वाद्दिक—स्त्रियां द्वाद्दिकी । द्विगोः (५।१।२९) इति स्त्रियां ङीप् । नाम्नाम् आचिताभ्याम् संभवति अवहरति पचति वा द्वाचितिकः—ङ् । स्त्रियां द्वाचितिकी । ख—द्वाचितिनाः—स्त्रियां द्वाचितिना । उञ्—तस्य च लुक्—तेन द्वाचिति ।

“अपदिनाचविसावितकवर्णीयदी न तद्धितलुकि” (४।१।२२) इति ङीप्: प्रतिषेधः
 तेन स्त्रियां द्वाचित्वा । इभ्याम् पात्राभ्याम् पचति संभवति अवहरति वा इति
 द्विपातिकाः—ङन् । स्त्रियां द्विपातिकी । खः—द्विपातीयः—स्त्रियां द्विपातीया ।
 ठञ्—तस्य लुक् द्विपात । ‘द्विगोः’ (४।१।२१) इति स्त्रियां ङीप्—
 द्विपाती ।

१६८७ । कुलिजास्त्रुक्खी च ॥ ५।१।५५ ॥

द्वौ— । कुलिजान्ताद्विगोः संभवतीत्यादिष्वर्थेषु लुक्खी
 वास्तः । चात् ङञ् । लुगभावे ठञ् अवश्यम् । द्विकुलिजी ।
 द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ।

In the aforesaid sense, the suffix (of course. ठञ्),
 attached to the word कुलिज entering into a द्वि compound,
 optionally slides ; whereas, the suffixes ख as well as ङन् may
 be added to the same in the self same sense and under self-
 same condition ; these, of course, do not elide.

नित— । द्विगोरित्थेन । तेन कृतद्विगुसभासात् कुलिजशब्दात् संभवति,
 पचति अवहरति इति एतेषु अर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य (ठञ्: इत्यर्थः) लुक् स्थात्,
 तथा अस्मात् सप्रत्ययीऽपि स्यात् ; किञ्च लुक्प्रत्ययकारवर्णीय अस्मात् ङन् प्रत्ययोऽपि
 भवेत् । तथाच “अन्तराश्रयास्” इति अद्यापि अनुवर्तते तेन लुक् खान् विकल्पेन
 भवति, तथा सति लुक्: अप्रातिपद्ये ठञ्प्रत्ययसिद्धति । हेकुलिजे संभवति
 अवहरति पचति वा इति ठञ्—तेन द्विकुलिजिणः । स्त्रियां द्विकुलिजिकी । ठञ्प्रत्ययस्य
 लुक्—द्विकुलिज । स्त्रियां तु “द्विगोः” इति (४।१।२१) ङीप्, द्विकुलिजी ।
 सप्रत्ययः—द्विकुलिजीनः—स्त्रियां द्विकुलिजीना । ङन् प्रत्ययः—द्विकुलिजिकः—
 स्त्रियां द्विकुलिजिकी । सप्रत्यये कृते सति द्विकुलिजीना इति भवेत्, एतन्नि भाषाहन्ती
 दृश्यते । परम् अत्र काशिकायां च द्विकुलिजीना इति दृश्यते ; तस्य साधुत्वं
 सिद्धम् ।

१६८८ । संख्यांशवस्त्वधृतयः ॥ ५।१।५६ ॥

दी— । अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृति र्वैतनम् ।
पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वा अस्त्र पञ्चकः ।

Proper suffixes are added to words to denote a part or price or wages of the thing expressed by the said words.

नित— । स इति प्रथमासमर्थान् भातिपदिकात् अस्त्र इति वदार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, यत् खलु प्रथमासमर्थं अंशो वस्त्रो भृत्य भृत् ता भवन्ति । पञ्च अंशः वस्त्रः भृति र्वा अस्त्र इति पञ्चकः । अत्र “संख्यायांशविदनायाः कञ्” (५।१।५२) इति कञ् । एवं सप्तकः । सहस्रं वस्त्रः भृतिरंशो वा अस्त्र इति “भृतमान—” (५।१।५७) इत्यादिभूषणं अच्—साहस्रः । यत् वस्त्रः भृति रंशो वा अस्त्र इति यतिकः शब्दः वा, “यताह उच्यतामधते” (५।१।५१) इति उन् यतो ।

१६८९ । तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७ ॥

दी— । प्रस्थं परिमाणमस्य इति ग्राह्यको राशिः ।

Proper suffixes are affixed to words to denote the measure or amount of the thing, expressed by the said word.

नित— । तदिति प्रथमासमर्थान् अस्त्र इति वदार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् । यत् खलु प्रथमासमर्थं तद्वैत् परिमाणमेव । तस्य परिमाणमस्य इति उच् परिमाणः राशिः । स्यादौ परिमाणमस्य इति स्यादौकः—अत्र “साख्या ईकञ्” (५।१।५९) इति ईकञ् । यतम् परिमाणमस्य इति शब्दः—यत्, यतिकः—उन् । सहस्रं परिमाणमस्य इति साहस्रः—अच् । यद्येतम् परिमाणमस्य तद्वैत् यतिकः याजः । अत्र उच् ।

१६९० । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्यायनेषु ॥ ५।१।५८ ॥

दी— । पूर्वसूत्रम् अनुवर्त्तते । तत्र “संज्ञायां स्तार्थे

प्रत्ययो वाच्यः ।" (वा) । यद्वा द्वौ व्योरिति वत् संख्यामात्रवृत्तेः
परिमाणिनि प्रत्ययः । पंचैव पंचकाः शकुनयः । पंच परिमाण-
मेवा इति वा । संघे—पंचकाः । सूत्रे—अष्टकम् प्राणिनीयम् ।
संघशब्दस्य प्राणिसङ्घे इत्येवात् सूत्रं प्रथमुपात्तम् । पंचकम्
अध्यायनम् । स्तोमे ऋषिभिः । (वा) । पंचदश सन्नाः परिमाणमस्य
पंचदशस्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयानेषु हन्द्गेः
क्रियमाणा पुष्ट्यापिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ।

Proper suffixes are added to numerical words to imply
some measure (amount) with reference to a संज्ञा (proper
name or particular class name), संघ (group of animals), सूत्र
(group of rules) and अध्यायन (study, reading). (Rest easy).

सित— । तदस्य परिमाणम् इत्यस्य अनुवृत्तिः । "तदि"ति प्रथमासमर्थान् प्राति-
पदिकान् संख्यावाचकान् "चक्ष" इति चत्वार्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवेत्—यत् सूत्रम्
प्रथमासमर्थं संख्यावाचकं तच्चैत् संज्ञाविषयकं संघविषयकम्, सूत्रविषयकम्—
अध्यायनविषयकम् वा परिमाणम् । संघविषयकं परिमाणं यथा—पञ्च परिमाणम्
चक्ष इति वृत्—पंचकाः संघः । सूत्रविषयकम्—अष्टौ चत्वार्यः परिमाणम् अष्ट
स्तुति इति अष्टकं प्राणिनीये सूत्रम् । एवं दशकम् त्रैधातुपदीयम् । त्रिकं
त्रायमात्रकम् ।

ननु अध्यायनसङ्घः सूत्रसंघ एव तर्हि सूत्रस्य कथं धृक् कृत्कम् इति चेत् ; सैनम् ।
प्राणिनां सङ्घे एव संघः प्रसिद्धः । तेनैव सूत्रस्य प्रथमुपादायम् । पंच चावृत्तयः
परिमाणम् चक्ष अध्यायनस्य इति पंचकम् अध्यायनम् । संज्ञाविषये तु—स्वार्थे एव
प्रत्ययः स्यात् । पंच एव इति वान् पंचकाः । पंचकाः गङ्गाः । पंचकाः
शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । यथा "त्रैक्योर्द्विवचनं त्रयवचने" (१४/१२) इत्यत
यथा द्विवचने द्विव इति पृच्छते, एकवचनेन एकत्वमिति पृच्छते, तथा त्रयवचने
"संख्यामात्रवृत्तेः" संख्यामात्राभिप्रायिन पंच इत्येवमादिः, "परिमाणिनि" पंच-

परिमाणविशिष्टे दशपरिमाणविशिष्टे इत्यादौ वाच्ये सन्तु प्रत्ययः स्यात् । पञ्च
परिमाणमेवां यकूनीनाम् इति पञ्चकाः यकूनयः । अत्र परिमाण-मात्रिणि अभिधेये
सति संख्यामात्रवाचकैर्भाः पञ्चदश एवमादिभ्यः प्रत्ययः इति भावः । “कीने
कविधिः”—सोनवाग्निषु कन्दोर्गैः क्रियमाणाः “पृष्ठ” “वक्त्र” इत्यादिनाम्ना प्रसिद्ध
स्मृतिः सोमस्याङ्गेन चक्षते । तस्मिन् कीने अभिधेये सति संख्यावाचकान् उपलभ्यः
स्यात् परिमाणविधये । पञ्चदश भक्ताः परिमाणम् भक्ष (सोमस्य) इति पञ्चदशः
सोमः । सप्तदश भक्ताः परिमाणम् भक्ष इति सप्तदशः सोमः । एकविंशतिः भक्ताः
परिमाणम् भक्ष इति एकविंशः सोमः ।

१६८१ । पञ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि
सप्तत्यशोतिनवतिशतम् ॥ ५।१।५८ ॥

दी— । एते रुद्रिष्वन्ता निपात्यन्ते ।

The words enumerated in the sutra are irregularly
formed in the aforesaid sense.

नित— । तदस्य परिमाणम् इति एवस्मिन् विधये पञ्क्तिप्रभृतयः निपातनेन
सिध्यन्ति । एते रुद्रिष्वन्ताः—अर्धविशेषे रुद्राः । यकूनीनामुत्पन्नं तत् सर्वं
निपातनात् सिद्धम् । तथाहि पञ्क्तिष्वन्तः । अत्र पञ्चशब्दस्य द्वितीयः, तथा
चि-प्रत्ययश्च । विंशतिः—द्वी दशतौ परिमाणम् भक्ष संवस्य इति विंशतिः । त्रिंशत्
इति कथं सिद्धम् ? उच्यते—तयोद्भूतः परिमाणमस्य इति त्रिंशत् । चत्वारो
दशतः परिमाणम् भक्ष इति चत्वारिंशत् । पञ्च दशतः परिमाणम् भक्ष इति
पञ्चाशत् । षड् दशतः परिमाणम् भक्ष इति षष्टिः । सप्तदशतः परिमाणमस्य
इति सप्ततिः । अष्टौ दशतः परिमाणम् भक्ष इति अष्टौतिः । नवदशतः
परिमाणम् भक्ष इति नवतिः । दश दशतः परिमाणम् भक्ष इति शतम् । पञ्क्तिः
इति क्रमसंज्ञिकेति अपि वक्तुं—यथा ब्राह्मणपञ्क्तिः । विपैलिकापञ्क्तिः ।
सदाहरणमात्रमेतत् । सहस्रादयः अपि एवं द्रष्टव्याः ।

१६८२ । पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ५।१।६० ॥

दी—। पञ्च परिमाणम् अस्त्र पञ्चदशैः । दशत् । पञ्च
पञ्चकः । दशकः ।

The words पञ्चत् and दशत् are irregularly formed to imply a वर्ग (group); these are optional and do not disallow the suffix कम् ।

नित—। कर्गः गणः । तस्मिन् वर्गे अभिधेयं सति पञ्चत् दशत् इति एते
निपातनेन सिध्यन्तः, तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन् विषये । अत्र विनाशविधिः ।
पञ्च परिमाणम् अस्त्र इति पञ्चत् । पञ्चत् वर्गः । कन्—पञ्चको वर्गः । दश
परिमाणम् अस्त्र इति दशत् वर्गः । दशको वर्गः । “संख्याया” (५।१।२२) इति
कान्प्रत्यये नित्ये प्राप्ते सति अनेन विकल्पः । विकल्पपक्षे पञ्चत् दशत् इति
निपातनेन सिध्यति ।

१६८३ । त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्वाह्यणि संख्यानां छण्

॥ ५।१।६२ ॥

दी—। त्रिंशदध्यायाः परिमाणम् एषां ब्राह्मणानां त्रिंशानि ।
चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि ।

In the sense of तदस्य परिमाणम्, the suffix छण् is attached to
the words त्रिंशत् and चत्वारिंशत्, to denote the name of a
particular kind of “Brahman” (the prose portion of the
vedas).

नित—। ब्राह्मणं वेदानां कर्मकाण्डानां (मन्त्रव्यतिरिक्तः) गद्यभागः । “ब्राह्मणे”
ब्राह्मणे अभिधेयं सति “संख्यायां” संज्ञाविषये “त्रिंशत् चत्वारिंशतोः” त्रिंशत्
चत्वारिंशत् इति एताभ्याम् कञ् प्रत्ययः स्यात्, तदस्य परिमाणम् इति एतस्मिन् विषये ।
ब्राह्मणविषये- नाचि वाच्ये सति परिमाणविषये त्रिंशत् चत्वारिंशत् इति एताभ्याम्
कञ् प्रत्ययः स्यात् प्रत्यये । त्रिंशत् अध्यायाः परिमाणम् एषां ब्राह्मणानाम् इति कञ्—

संज्ञानि प्राज्ञानि । अस्मादिशब्दध्यायाः परिमाणमेवां आस्मादिशानि प्राज्ञानि ।
कानिचित् प्राज्ञानि विद्वदध्यायसुनाद्यानि कानिचित् च आस्मादिशब्दध्यायसुनाद्यानि
तेनैव हि दानि तत्तत् संज्ञा आस्मादयम् ।

१६८४ । तदर्थेति ॥ ५।१।६२ ॥

दे— । लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् उक्तदयः
सुः । अतस्तत्त्वम् अर्हति इति अतस्तत्त्विकः ।

Proper suffixes are added to words to imply the person
that deserve the things, expressed by the said word.

नित— । तदिति द्वितीयान्तस्यार्थात् “अर्हति” योग्यो भवति, लब्धुं योग्यः
भवतीति एतच्चिन् विषये उक्तदयः यथाशेषं प्रत्ययाः सुः । अतस्तत्त्वम् अर्हति इति
अतस्तत्त्विकः । क्वम् अर्हति इति क्वदिकः । अतम् अर्हति इति अतः शतिकम् ।
अतः अतस्तत्त्विकः—उक्तप्रत्ययः । अतम् अर्हति इति मादम्—अतः अतम् । अतः
अतम् अर्हति इति आत्मात्मिकः—अतः अतम् ।

१६८५ । छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५।१।६४ ॥

दी— । नित्यम् आभीक्ष्ण्यम् । छेदम् नित्यम् अर्हति
छेदिकः वेतसः । छिन्नप्रकृत्वात् ।

Proper suffixes are added to words of the छेदादि class, to
denote the person or thing that always or ever deserve those
expressed by the words of the छेदादि class.

नित— । नित्यम् आभीक्ष्ण्यम् अतस्तत्त्विकः । नित्यमिति प्रत्ययार्थनिरूपणम् ।
नित्यम् अर्हतीति एतच्चिन् विषये छेद एवमादिभ्यः यथाविहितं प्रत्ययो भवेत् । छेदम्
नित्यमर्हति इति छेदिकः । छेदिकः वेतसः । छिन्नप्रकृत्वात् वेतसन्निवृत्तिः
एव प्रतीति—अतः ॥ छेदिकः । छेदादि यथा—छेद, मेद, द्रोह, वत्, कर्ष,
संप्रयोग, विप्रयोग, प्रेषण, विप्रकर्ष, द्रोह, वत्, तीक्ष्ण, संयोग, प्रयोग, पितृत्व,
प्रवर्त, सम्पन्न, विप्रन्न ।

दी—। विराग विरज् च ॥ विरागं नित्यम् अर्हति
भौगमिकः । वैरक्षिकः ।

नित—। नित्यमर्हति इति एतस्मिन् विषये विरागशब्दो विरजादेश् लभते ।
विरागं नित्यम् अर्हति इति ठक्, (आर्होवः) वैभगमिकः । वैरक्षिकः ।

१६८६ । शीर्षच्छेदाद्यञ्च ॥ ५।१।६५ ॥

दी—। शिरश्छेदं नित्यम् अर्हति शीर्षच्छेदाः ।
शीर्षच्छेदिकः । यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो
निपात्यते ।

The suffix यन् or any other suitable suffix is added to the
word शीर्षच्छेद—in the aforesaid sense.

नित—। शिरसः छेदम् नित्यम् अर्हतीति विषये शीर्षच्छेदशब्दात् यत्-प्रत्ययः
स्यात् । एतस्यचकारवशात् यथाविकृतं प्रत्ययवाचि । स ङ ठक् एव । शिरश्छेदम्
नित्यम् अर्हतीति इति यत्-शीर्षच्छेदाः । यत् ठक्-शीर्षच्छेदिकः । यत् ठक्
इति प्रत्ययवय-सन्नियोगेन “शिरस् छेदः” इति शिरस् इत्यस्य स्थाने निपातनेन शीर्षं
इति भवति । तेन शीर्षच्छेद इति सूत्रं निर्दिष्टं । तथाहि उत्तररामचरिते—
“शीर्षच्छेदाः स ते राजन्” ।

१६८७ । दण्डादिभ्यो यत् ॥ ५।१।६६ ॥

दी—। एभ्यो यत् स्यात् । दण्डम् अर्हति दण्डः । अर्ह्यः ।
वधाः ।

The suffix यत् is attached to the word दण्ड and others,
coming within the category of दण्डादि, to imply the person
that deserves the thing or things expressed by the said
words.

मित— । दृष्टादिभ्यो वितीयादसर्थेभ्यः अर्हतीति एतच्चिन् विषये यत् प्रत्ययो भवति । यत् स्थाने य इति काशिकाभाषातिशयोरपवादः । उक्तीऽपवादः । दृष्टम् अर्हति इति दृष्टः । । अर्थम् अर्हति इति अर्थः । यत् अर्हति इति यथाः । तथाहि मनुज्युतौ—अदृष्टान् दृष्टयन् राजा, दृष्टान् अपि अदृष्टयन् । दृष्टान् दृष्टयोऽर्थान् । दृष्टादिर्व्यथा—दृष्ट, सुप्त, मधुपर्क, ज्ञान, अर्थ, ज्ञेय, सीमा, सुमर्ष, वाढ, धन, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इम, भङ्ग ।

१६८८ । पात्रात् घञ ॥ ५।१।६८ ॥

दौ— । चाद्यत् तवर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्रः ।

In the aforesaid sense, the suffix चन् as well as the suffix यत् is attached to the word पात्र ।

मित— । पात्र इत्यच्चात् चन् ज्ञात्, सुवस्त्रकारकत्वात् यत् च, तद्वर्हतीति एतच्चिन् विषये । उक्त् उक्तीरपवादः । “पात्रम् परिपाचन् अयसि” इति काशिका । पात्रम् अर्हति इति चन् पात्रियः । यत्-पात्रः ।

१६८९ । कङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥

दौ— । चाद्यत् । कङ्कुरोतीति विषये निपातनात् अच् । कङ्कुरं माषमुद्गादिकाश्च अर्हति इति कङ्कुरीयो गोः । कङ्कुर्यः । दक्षिणाम् अर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिणः ।

The suffix च् as well as the suffix यत् is attached to the words कङ्कुर and दक्षिणा in the aforesaid sense.

मित— । कङ्कुरे इति पदस्यरौक्तात् इरदत्तः । कङ्कुरीति कङ्कुरः । कङ्कुरोतीति विषये निपातनेन अच् प्रत्ययः । तेन कङ्कुर इति विभक्तिः । कङ्कुर शब्देन माषमुद्गादिकाश्च उच्यते । कङ्कुरवृक्षं त्रीणि इत्यमरः । कङ्कुरशब्दान् तथा दक्षिणाशब्दान् अर्हतीति एतच्चिन् अर्थे कप्रत्ययी भवति, सुवस्त्रकारकत्वात् यत् च । उक्तीऽपवादः । कङ्कुरम् अर्हतीति कङ्कुर्यः—यत्, कङ्कुरीयः— ।

कङ्करीयः कङ्करीयो वा गौः । दक्षिणम् अर्हति इति दक्षिणीयः—भिन्नः । यत्—
दक्षिणः प्राज्ञयः ।

१७०० । स्थालीविलात् ॥ ५।१।७० ॥

दी— । स्थालीविलमर्हतीति स्थालीविलीयास्तच्छुलाः ।

स्थालीविलगाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

In the aforesaid senses, the suffix क् as well as वत् is attached to the word स्थालीविल ।

मित— । स्थाल्याः विलम् इति स्थालीविलम् रश्मिपात्राभ्यान्तरम् इत्यर्थः ।
द्वितीयादमर्थात् स्थालीविलशब्दात् अर्हतीति एतस्मिन् विषये क् प्रत्ययः, यत्
प्रत्ययः । स्थालीविलम् अर्हति इति क्—स्थालीविलीयाः, यत्—स्थालीविल्याः ।
स्थालीविलीयाः स्थालीविल्याः वा तच्छुलाः । पाकयोग्याः इत्यर्थः ।

१७०१ । यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ५।१।७१ ॥

दी— । यद्यासंख्यस्तः । यज्ञं ऋत्विजं वा अर्हति ।

यज्ञियः । अर्त्विजिनो यजमानः ।

In the aforesaid sense, the suffix च is attached to the word यज्ञ, and the suffix खञ् is attached to the word ऋत्विज् ।

मित— । अर्हतीति एतस्मिन् विषये यज्ञशब्दात् अप्रत्ययः स्यात्, ऋत्विज् शब्दात्
खञ् प्रत्ययो भवति । यद्यम् अर्हतीति यज्ञियः प्राज्ञयः । अथ खप्रत्ययः ।
ऋत्विजमर्हतीति खञ्—अर्त्विजिनो यजमानः ।

दी— । यज्ञत्विग्भ्याम् तत्कर्मर्हतीमुपसंख्यानम् । (वा) ।

यज्ञियोदेशः । अर्त्विजिनो ऋत्विक् ।

The said suffixes are also affixed to the said words to imply the person, place or thing that deserve the चर्म्म (function) of a यज्ञ (sacrifice) or a ऋत्विज् (priest).

नित—। यन्त्रकर्म अर्हतीति विषये यन्त्रमन्त्रात्, तथा अलिकर्म्म अर्हतीति विषये अलिकर्मणा यथासंख्यं च यन्त्र इति एतौ सः । यन्त्रकर्म अर्हतीति शब्दियः द्वयः । अलिकर्म्म अर्हतीति आर्त्तिजीनो अलिकर्म्म ।

॥ आर्हत्यानां उगादीनां वादधानां पूर्वोऽवधिः ॥

दो—। “अतः परं उज्ज्वलं” । [अस्मात् परं तु “प्राप्ततेजसः” (५।१।१८) इति उज्ज्वलं प्रत्ययः अविक्रियते] ।

१७०२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ५।१।७२ ॥

दो—। पारायणं वर्त्तयति इति पारायणिकमन्त्राद्यः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्त्तयति तौरायणिको यज्ञमानः । चान्द्रायणिकः ।

The suffix उज्ज् is attached to the words पारायण, तुरायण and चान्द्रायण to denote the person that practises those.

नित—। पारायण तुरायण चान्द्रायण इति एतेभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः वर्त्तयतीति एतद्विधेषु उज्ज् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयति अर्हतीति पारायणिकः स्थावः । तै-पारायणिकः । तै-पारायणिकः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तत् वर्त्तयति निर्वहतीति तौरायणिकः यज्ञमानः । चान्द्रायणं वर्त्तयति प्रासयति इति चान्द्रायणिकः तपस्वी । [‘वर्त्तयति’ इति चिजन्तो मृदिष्ठु र्दृच्छते । मात्र सर्वत्र कर्त्तृभिर्प्रायवि-
वक्ष्यति । अतो “विचय” इति नामनेपदम्] ॥

१७०३ । संशयमापन्नः ॥ ५।१।७३ ॥

दो—। संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

The suffix उज्ज् is attached to the word संशय— to denote the thing, that is an object of the same (i. e. संशय—doubt) .

नित—। द्वितीयासमर्थात् संशयमन्त्रात् आपन्न इति एतद्विधेषु उज्ज् प्रत्ययो भवति । संशयम् आपन्नः प्राप्तः इति सांशयिकः स्थावः । स च संशयविषयीभूतः—
‘अथ’ सरो वा स्यात् वेति ।

१७०४ । योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४ ॥

दी— । योजनिकः ।

The suffix *उञ्* is attached to the word योजन to denote the person that travels the same.

नित— । चतुर्भिः श्रोत्रैः योजनं स्नात । इतीवाससर्वात् योजनमब्दात् गच्छ-
तीति एतद्विन् विषये उञ् स्नात् । योजनं गच्छति इति योजनिकः पात्यः ।

दी— । श्रोत्रशत-योजनशतयोक्पसंस्त्रानम् ॥ (या) ॥
श्रोत्रशतं गच्छति श्रोत्रशतिकः । योजनशतिकः ।

In the same sense, the suffix *उञ्* is attached to the words श्रोत्रशत and योजनशत ।

नित— । पूर्वोक्ते विषये चाभ्याम् उञ् स्नात् ; श्रोत्रशतं गच्छति श्रोत्रशतिकः
इति । योजनशतं गच्छति योजनशतिकश्चरः ।

दी— । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ (या) ॥ श्रोत्र-
शतादभि- गमनमर्हतीति श्रोत्रशतिको भिक्षुः । योजनशतिकः
आचार्यः ।

The suffix *उञ्* is attached to the words श्रोत्रशत and योजनशत, to imply the person—that deserves a welcome from these far places.

नित— । सतः इति पञ्चमौसर्वाभ्याम् श्रोत्रशतम् योजनशतम् इति एताभ्याम्
उञ् प्रत्ययो भवति, अभिगमनम् चर्हतीति एतद्विषये । श्रोत्रशतात् अभिगमनम्
प्रगुदयानम् चर्हति इति श्रोत्रशतिकः भिक्षुः । योजनशतात् अभिगमनम् चर्हतीति
योजनशतिकः आचार्यः ।

१७०५ । पञ्चान् ॥ ५।१।७५ ॥

दी— । यो लोभयः । पञ्चानं गच्छति पञ्चिकः । पञ्चिकी ।

The suffix वक्न् is added to the word पथिन् to denote the person, that travels the way.

नित्—। पथिन् इति प्रातिपदिकात् द्वितीयात्मनात् गच्छतीति एतद्विन्त्यर्थं वक्न् प्रत्ययो भवति । प्रत्यये वकारः स्त्रियां ऊँच् इति सूचयति—“विदूरीरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति सूत्रेण । नकारस्य स्वरप्रकटने लपयोगिता । पन्थानं गच्छति इति पथिकः । “गच्छति” (६।४।१४४) इति ठिङोपः । स्त्रियां पथिकी ।

१७०६ । पन्थो य नित्यम् ॥ ५।१।७६ ॥

दी—। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ।

The suffix थ is attached to the word पथिन्—[which is changed to पन् before थ], to imply the person that ever [always] travels the way.

नित्—। नित्यं इति प्रत्ययार्थविशेषकम् ; तेन नित्यं गच्छतीति एतद्विन् प्रत्यये पथिन् इत्यङ्गात् पन्प्रत्ययो भवेत्, पथिन् पन्त्यस्य स्थाने च पन्थादयः स्नातुः । पन्थानं नित्यं गच्छतीति पान्थः । पान्थः नित्यां याचते । “पान्थः प्रसुप्तः पुथ” । स्त्रियां टाप्—पान्था । नित्यमिति किम् ? पन्थानं गच्छतीति पथिकः ।

१७०७ । उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७ ॥

दी—। उत्तरपथेन आहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word उत्तरपथ—to denote the thing, that is brought through the same, or to imply the person that travels there.

नित्—। उत्तरपथेन आहृतं च अर्थः, वकारात् गच्छतीति एतद्विन् अपि अर्थः च ठक् प्रत्ययः स्नातुः । उत्तरपथेन आहृतम् औत्तरपथिकम् दातुः । उत्तरपथेन गच्छति इति औत्तरपथिकः दूतः । अत्रापि द्वितीये च समर्थविभक्तिः ।

दी— । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारमुवाहुष-
संख्यानम् ॥ वारिपथिकम् ।

नित— । तेन आहृतम्, तेन गच्छतीति एतयोर्ग्रन्थोः वारिजङ्गलकान्तार-
पूर्वात् पथिन् शब्दात् जङ्गलपथी भवति । वारिपथेन आहृतं वारिपथिकम् । वारि-
पथेन गच्छति वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं—जङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन
गच्छति जङ्गलपथिकः । कान्तारपथेन आहृतं कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन
गच्छति कान्तारपथिकः ॥ अपिच अजपथशङ्कुप्रकाश्याम् च इति वक्तव्यम् । अज-
पथेन आहृतं गच्छति वा अजपथिकम् अजपथिकः । शङ्कुपथेन आहृतं गच्छति वा
शङ्कुपथिकम्—शङ्कुपथिकः । किञ्च “स्वस्ववारिभ्याम् पथी मधुकसरिचयोश्च” ।
स्वस्वपूर्वकात् पथिन्शब्दात् तथा वारिपूर्वकात् पथिन्शब्दात् अप्रत्ययः स्यात्
आहृतमिति विषये, मधुके, मरिचे च नन्वज्ञाने । स्वाक्षपथेन आहृतं मधुकम् स्वाक्षपथं
मधुकं, स्वाक्षपथेन आहृतं मरिचं स्वाक्षपथं मरिचम् । वारिपथेन आहृतं मधुकं वारि-
पथं मधुकम् । वारिपथेन आहृतं मरिचं वारिपथं मरिचम् ।

१७०८ । कालात् ॥ ५।१।७८ ॥

दी— । वृत्ताविभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

This is an अधिकार सूत्र i.e. a rule that denotes jurisdiction
or pervasion. The word कालात् i.e. “after words—expressive
of any division of time” is to be taken in connection with
all the succeeding rules till the rule—वृत्तादिभ्योऽण् [५।१।८०]

नित— । अधिकारसूत्रमिदम् । “कालात्” कालवचकशब्देभ्यः इत्यस्य अधिकारः
वृत्तादिभ्योऽण् (५।१।८०) इति सूत्रं वाच्यं वर्तते ।

१७०९ । तेन निर्द्दृतम् ॥ ५।१।७९ ॥

दी— । अज्ञा निर्द्दृतम् आहृतिकम् ।

The suffix त्व is attached to word expressive of any

division of time, to denote something, completed within the said period of time.

मिश्र—। तेनेति द्वितीयासमर्थ्यात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् “निष्कृतम्” इति एतच्चिदर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अत्रानिष्कृतम् भाविकम् । “अत्रदसोरेव” (६।३।१३५) इति नियमात् अत्र टिकोपो न स्यात् । निष्कृतम् सम्पन्नम् । मासश्च निष्कृतम् मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । द्वि-सावत्सरिकम्—अथ “संख्यायाः संवत्सरं संख्यास्य च” (७।३।१३) इति उत्तरपदद्वयम् ।

१७१० । तमधीष्टोभूतोभूतोभावी ॥ ६।१।८० ॥

दी—। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्त्वया व्याप्तः कालः । भावी तादृश एव अनागतकालः । मासम् अधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासंभूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

Proper suffixes [or rather the suffix ढञ्] are added to words expressing any division of time, to denote the person who is respectfully engaged, or who is stipulated to work for wages for the said period of time, or to imply a thing, that existed [or that had duration] or will exist [will last] for the said time.

मिश्र—। तमिति द्वितीयासमर्थ्यात् कालवाचकप्रातिपदिकात् अधीष्टः भूतः भूतः भावी इति एतच्चेव अर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः (ढञ् प्रत्ययो वा) भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः—सत्कारपूर्वकम् कश्चिन्मपि कथंश्च नियोजितः । आदर-पूर्वकम् किमपि कथं कर्तुं नियोजितः इत्यर्थः । मासम् अधीष्टः मासिकः अध्यापकः । संवत्सरं अधीष्टः सांवत्सरिको गुरुः । मासं संवत्सरम् इत्यादौ “कालाध्वनीरत्नस्य संक्षेपे” (१।३।३) इति द्वितीया । मासं संवत्सरं वा व्याख्येयं आदरम् अध्यापन-

कर्मणि नियोजितः इत्यर्थः । भूतो वेतनेन द्रौतः—वेतनप्रदानेन कर्मणि नियोजितः ।
 मासं भूतः मासिकः कर्मकरः । संवत्सरं भूतः सांवत्सरिकः दासः । भूतः—
 स्वसत्त्वया भूतग्रन्थेन ईदृशस्तु अभिप्रेतम्, तस्मैव वक्तुम्;
 सत्त्वया भक्षित्वेन व्याप्तः परिमितः कालः । अनौतकालः इत्यर्थः । वर्तमानध्वंस
 प्रतियोगित्वम् अतीतत्वम् इति सारमञ्जरी । मासं भूतो मासिकः व्याधिः । संवत्सरं
 सांवत्सरिकः व्याधिः । यो व्याधिः स्वसत्त्वया (व्याधिसत्त्वया चाकामः भक्षित्वेन
 इत्यर्थः) मासं व्याप्तवान् तं मासिकः व्याधिः—यो व्याधिः संवत्सरं स्व-सत्त्वया
 व्याप्तवान् स सांवत्सरिको व्याधिः । भावी अनगतकालः । भविष्यत्कालः—
 वर्तमानप्रागभावप्रयोगित्वम् भविष्यत्वम् इति सारमञ्जरी । मासं भावी मासिकः
 उत्सवः ; संवत्सरं भावी सांवत्सरिकः उत्सवः । य उत्सवः स्वसत्त्वया मास-
 परिमितं संवत्सरं परिमितं वा कालं व्याप्सति (मासं संवत्सरं वा यावत् स्थान्ति)
 स उत्सवः मासिकः सांवत्सरिको वा ।

१७११ । मासादयसि यत्त्वजौ । ५।१।८१ ।

दो— । मासं भूतो मास्यः । मासौनः ।

The suffixes यत् as well as त्वज् are attached to the word मास to imply the age of something.

मिल— । मासग्रन्थात् द्वितीयाश्वात् भूतः इति विधये यत् प्रत्ययः स्यात् ; त्वज्
 ग्रन्थस्य कश्चिदगम्यभावे । टजोऽपवादौ । मासं भूतो मास्यः—यत् । मासं भूतः
 मासौनः—त्वज् । मास्यः सोवत्सः । मासौनः शिष्टः । कश्चि इति किम् ?
 मासिकः कर्मकरः । भाषावृत्तिश्रुते मासं भावी मास्यः इत्यर्थे अपि यद्य विधिः
 स्यात् ।

१७१२ । द्विगौर्यप् ॥ ५।१।८२ ॥

दो— । मासादयसोत्पन्नवर्त्तते । दो मासौ भूतो
 द्विमास्यः ।

The suffix यप् is added to the word वास, entering into a द्विगु compound, under the aforesaid condition.

मित—। आसाहयसि इत्यनुष्ठम् । तेन अयमर्थः—इतद्विगुसमासात् वासशब्दात् भूत इति विषये यप् प्रत्ययः स्नात् व्यसि गन्धमाने । इी मासी भूतः इति विनाशः एष विनाशः । नन्वान्ने प्रत्ययोऽयं यत्प्रत्ययप्रत्यययोः अपवादः । यत्-यप् प्रत्यययोस्तु स्मरे एव भेदः इत्यपि आर्ह्यम् ।

१७१२ । वण्मासाण् षष्ठ्य ॥ ५।१।८३ ॥

द्वौ—। वयसि इत्येव । ययपि अनुवर्त्तते । षट्ठञ् ।

वण् मास्यः । वाण् मास्यः । वाण्मासिकः ।

The suffix षत्, as well as the suffix यप् (also the suffix ठञ्) is attached to the word वण्मास in the aforesaid sense.

मित—। वण्मासशब्दात् भूत इति विषये षत् च स्नात् व्यसि गन्धमाने । अत्र यप् अपि अनुवर्त्तते—तेन ययपि स्नात् ; तथा सूत्रस्वचकारणत्वात् ठञ् अपि—अतएव पदद्वयं सिध्यति । षट्मासान् भूतः इति षत्—वाण्मास्यः । यप्—यण्मास्यः । ठञ्—वाण्मासिकः ।

१७१४ । अवयसि ठञ् ॥ ५।१।८८ ॥

द्वौ—। वाण्मास्यत् । वण्मासिको व्याधिः । वाण्मास्यः ।

The suffix ठञ् as well as the suffix षत् is attached to the word वण्मास—to imply anything other than age.

मित—। अवयसि अभिधेयं वण्मासशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति—सूत्रस्वचकारणत्वात् षत् च । वण्मासान् भूतः इति यण्मासिकः व्याधिः । अत्र ठञ् । अतः—वाण्मास्यः रीतः । [आशङ्कितमते ठञ् अपि स्नात्—तेन वाण्मासिकः इत्यपि] ।

१७१८ । समायाः षष्ठ्य ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । समान् अधीष्टो भूतो भवो वा समीनः ॥

The suffix **स** is affixed to the word **समा** in all the four senses—**अधीष्ट**, **भूत**, **भूत** and **भावो** enumerated in the rule no 80 of this section of Panini.

नित— । द्वितीयासमर्थान् समाशब्दात् अधीष्टः, भवः भूतः, भावो इति एतेषु अर्थेषु स्वप्रत्ययः स्यात् । समान् अधीष्टः भूतः भूतः भावो वा समीनः । अयं ङज-प्रत्ययस्य अपवादः । केषुचि "तेन निर्धत्तम्" (५।१।७८) इति निर्धत्तार्थे अपि स्वप्रत्ययमिच्छन्ति—तेन समया निर्धत्त इति समीनः ।

१७१६ । द्विगोर्वा ॥ ५।१।८६ ॥

दी— । समायाः स इतिव । 'तेन परिक्रम्यत्ययः प्राक्' निर्धत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।

The suffix **स** is optionally attached to the word **समा**—entering into a द्विगु—compound, in all the five aforesaid senses (i. e. in the senses of निर्धत्त, अधीष्ट, भूत, भूत and भावो) ।

नित— । समायाः स, इति अनुवृत्तम् । तेनान्वयः अर्थः—समन्वितसमासात्, समाशब्दात् निर्धत्तः अधीष्टः, भवः, भूतो भावो इति एतेषु पञ्चसु अर्थेषु स्वप्रत्ययः विकल्पेन स्यात् ; "समायाःसः" (५।१।८६) इति स्वप्रत्यये निष्ठां प्राप्ते अनेन विकल्पविधानम् । द्विसमीनः—अवस्यः । शाश्वतम् समाभ्याम् [समाशब्दस्य एकत्वादौ अपि प्रयोग इतः] निर्धत्तम्, वे सने अधीष्टः भूतः भूतः भावो वा द्वि-समीनः । पञ्चे ङज् द्वै-समिकः । "तेन परिक्रम्यत्ययः प्राक्" (५।१।८६) इति सूत्रात् प्राक् निर्धत्तादिषु पञ्चसु अर्थेषु प्रत्ययाः वेदितव्याः ।

१७१७ । रात्रिरहः संवत्सराच्च ॥ ५।१।८७ ॥

दी— । द्विगोरिति व । द्विरात्रीयः । द्वैरात्रिकः । द्वयहीनः । द्वैयक्रियः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ङज् । द्विसंवत्सरीयः ।

The suffix छ is attached to the words रात्रि, चहन् and संवत्सर, entering into a द्विगु compound in the aforesaid five senses ; by dint of the च in the sūtra, ठञ् may be optionally added to these.

भित्त—। द्वितीरित्यत्र चतुर्वर्त्तते । छत्रसमासात् रात्रियद्यात्, रात्र्यात् चहःशब्दात्, तथा एवम्भूतात् संवत्सरशब्दाच्च—निर्द्धादिषु पञ्चसु अर्थेषु छप्रत्ययः स्यात् ; सप्तस्यचकारंभूतात् ठञ् प्रत्ययोऽपि । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्द्धातः । हे रात्री अर्धीष्टः भूतः सूरः भावी वा इति छः—द्विरात्रीयः ; ठञ्—द्वैरात्रिकः । रात्रीनः—छः । हे अहनी अर्धीष्टो हनी भूतो मावी वा रात्रीनः "अहष्टर्क्षीरिव" (५।३।१५६) इति सूत्रेण टिलोपः । द्वैरात्रिकः—ठञ् ।

ननु "रात्राच्चःसखिभ्यष्टञ्" (५।३।६९) इति ठञ्प्रत्ययाभावः अत्र कथम् ? समासान्तविधिरनित्यः इति त्वायात् । द्वैरात्रिकः—इत्यत्र "न युभ्याम् पदान्ताभ्याम् पूर्वोत्तु ताभ्यामैच्" (७।३।३) इति सूत्रेण लेखाजनः । "अक्षीवीऽनः" इति भक्तंवायाम् अनः अकारलोपय । द्वि-संवत्सरीयः—अत्र छः । ठञ्प्रत्यये कर्तुं तु भिद्यप्य स्यात् ? अत्र सूत्रादिसंज्ञा अपेक्षा विद्यते—अतः सूत्रं लभ्यति—

१७१८ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यास्य च ॥ ७।३।१५ ॥

टी—। संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् भिदादौ । द्विसंवत्सरिकाः । हे षष्ठी भूतो द्विवाधिकाः । संख्यायाः परिमाणान्तस्य इतोव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्य अग्रहणार्थम् । तेन द्वैरात्रिकं चतुरातरपद-वृद्धिर्न ।

The first of all the vowels contained by the word संवत्सर or by any word, expressive of a particular number, takes its Briddhi substitute before any Taddhita suffix—sliding न, च,

or ५, provided the said word संवत्सर or the numerical words occur after another numerical word. For rest see Tika.

मित—। संख्यावाचकशब्दात् परस्थितस्य संवत्सरशब्दस्य तथा संख्यावाचक-
शब्दात् परस्थितस्य अन्यस्य अपि संख्यावाचकशब्दस्य अर्था मध्ये चाद्यस्य एव अन्तो
ह्रस्विः स्वात् चिति पिति किति च तद्धितप्रत्यये परे सति । द्वाभ्याम् संवत्सराभ्याम्
निर्व्यूहः, यथा—द्वौ संवत्सरोऽप्यधीष्टो भूतो भूतो भावी वा इति ठञ् द्विसंवत्-
सरिकः । द्वे षष्ठी भूतः द्वि-वाष्टिकः । एवं द्वि-सामयिकः, द्वि-सावयिकः ।

ननु "परिमाणान्तस्मात् प्राधान्ययोः" (३।१।१०) इति सूत्रेण संख्यावाचकात्
शब्दात् परस्थितस्य परिमाणवाचकस्य प्रातिपदिकस्य अर्था मध्ये चाद्यस्य अन्तो
ह्रस्विः चिति चिति किति च तद्धिते परे । संवत्सरशब्दोऽपि काल-परिमाणवाची
एतः तेनैव सूत्रेण अस्य उद्दिष्टत्वे—तर्हि कथम् अत्र सूत्रे संवत्सर इत्यस्य सङ्ख्यम्
इति संख्ये सति समाधत्ते—"परिमाणयङ्गमे"—इत्यादिना । "परिमाणयङ्गमे" यथा
परिमाणवाचकः शब्दः गृह्यते तत्र खलु "काल-परिमाणस्याशङ्क्यत्वे" कालपरिमाण-
वाचिनः शब्दाः न गृह्यन्ते । कालपरिमाणवाचिनः प्रातिपदिकाः खलु नैव परिमाण-
वाचकशब्दानाम् अन्तर्भूताः इत्यर्थः । तेन द्वाभ्याम् समाभ्याम् निर्व्यूहः,
द्वे समे अधीष्टो, भूतो भूतो भावी वा इति ठञ्—द्वे समिकाः—एतत् संवत्सरवाचिनः
समाशब्दस्य परिमाणवाचकानां मध्ये अन्तर्भावात् न उत्तरपदह्रस्विः ।

अथ किञ्चित् प्रसङ्गतो अत्र व्यसक्तिः—

"तदस्य परिमाणम्" इति (३।१।१३) सूत्रम् । तत्र वदतिः जीवितपरिमाणमस्य
वदितः—खलु प्रत्ययः । अयि च द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणम् अद्य इति वाक्ये
निहितस्य ठञ् प्रत्ययस्य "अधर्कं पूर्व"—(३।१।१८) इति सूत्रेण युक्तम् । पूर्वार्धे
"सोऽस्यायववधत्तयः" (३।१।१६) इति सोऽस्य निर्दिष्टम् । पुनरपि परस्मै तदस्य
इति निर्दिष्टम् । पुनरपि तदस्य इति निर्दिष्टात् ज्ञायते यत् अत्र "अधर्क"—
(३।१।१८) इति सूत्रेण ठञो युक्ति प्रसक्ते अपि पुनरपि ठञ् । तस्य च ठञः द्विजान-
समर्थात् न युक्तः । ततः "संख्यायाः संवत्सरसंख्याया च" इति उत्तरपदह्रस्विः—
तेन द्वि-वाष्टिकः इति रूपम् । एवं द्वि-सामयिकः । द्वि-सावयिकः ।

१७१८ । वर्षाब्ज् च ॥५॥१॥८८ ॥

दी— । वर्षशब्दान्तात् द्विगोर्वास्वः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्वि-वर्षाणो व्याधिः । द्वि-वार्षिकः । द्वि-वर्षः ।

The suffix ख as well as the suffix ठञ्, is added to the word वर्ष entering into a द्विगु compound in the five aforesaid senses ; these two suffixes may optionally elide also.

नित— । निर्वादिषु पक्षसु अर्थेषु कृतद्विगुसम्भवात् वर्षशब्दात् श्वप्रत्ययः विकल्पेन स्यात् ; पक्षे ठञ् प्रत्ययः ; प्रत्ययद्वयस्य च पक्षे लुक् अपि स्यात् । अतएव त्रीणि रूपाणि भवन्ति ; इ वर्षे भूतः इति खः—द्वि-वर्षाणो व्याधिः । एवं द्वि-वार्षिको व्याधिः । इ वर्षे भूत इति ठञ्—द्वि-वार्षिकः । एवं द्वि-वार्षिकः । इ वर्षे भूतः भूत इति ठञ् प्रत्ययः सम्प्रत्ययो वा तयोर्लुक्—द्वि-वर्षः ।

ननु द्वि-वार्षिकः इत्यत्र उत्तरपदस्य कर्त्तृ इतिरिति प्रत्ये समाधानं प्रकृतं सत्यम् संप्रत्यस्यति—

१७२० । वर्षस्याभविष्यति ॥ ७॥२॥१६ ॥

दी— । उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्वि-वार्षिकः । भविष्यति तु द्वि-वार्षिकः । अक्षौष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । इ वर्षे अक्षौष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्वि-वार्षिको मनुष्यः ।

The first of all the vowels contained by the word वर्ष—coming after a word, expressive of some particular number, takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix that elides ख, च or ङ ; provided the said suffix is affixed—not in the sense of future—i. e. provided the suffix be not an

indicator of any thing to come (i. e. any future occurrence).
See Tika also.

नित—। संख्यावाचकप्रातिपदिकात् प्रस्थितस्य वर्षशब्दस्य अर्वा मध्ये
आद्यस्य अर्चो द्विर्भवति तद्धिते चिति चिति किति च परे, स चैत् तद्धित-प्रत्ययी
भविष्यत्यर्थे न स्यात्। हे वर्षे भूतः इति द्वि-वार्षिकः। द्वाभ्याम् वर्षाभ्याम्
मिष्वङ्गम् त्रिवार्षिकम्। हे वर्षे भूतो ऽधीष्टो वा दिवार्षिकः। एवं त्रिवार्षिकः।
एवं बहुवार्षिकः। अभविष्यतीति किम्? हे वर्षे भाषीति द्वै-वार्षिकः। द्वै-वार्षिकं
भक्तम्। एवं त्रै-वार्षिकं धाम्यम्।

तथाहि—अस्य त्रै-वार्षिकं धाम्यं निहितं घञ्प्रत्यये।

अधिकं वापि कियते स सोमं प्राप्तुमर्हति॥

हे वर्षे अधीष्टः, हे वर्षे भूतः इति वाक्यद्वयं अभविष्यतीति प्रतिषेधः (उत्तर-
पद-द्वि-प्रतिषेधः) न स्यात्। एतयोः भविष्यता नश्यते नाम, परं तद्धिताद्यैरिष्यते
भविष्यता न नश्यते। एतयोस्तु तद्धित-प्रत्ययः भविष्यत्यर्थे न विहितः इति भावः।
हे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कार्यं करिष्यतीति दिवार्षिकः सज्ज्यः। अत्र गन्धर्वादिभिः
भविष्यत्यर्थे उत्तरपदद्विप्रतिषेधो न स्यात्।

१७२१। परिमाणान्तस्वासंज्ञाशाययोः॥७।३।१७।

द्वौ—। द्वौ कुड्बौ प्रयोजनमस्य इति द्वि-कौडविकः।
द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् कौतम् द्विसौवर्णिकम्। द्वि-नैष्किकम्।
असंज्ञेति किम्? पञ्च कपासाः परिमाणमस्य इति पञ्च-
कपालिकम्। तद्धितान्तः संज्ञा। द्वै-क्षणम्। कुलिजशब्दमपि
केचित् पठन्ति—द्वै-कुलिजिकः।

The first of all the vowels contained by a word expressive
of some measure or amount, coming after numerical words
takes its Briddhi substitute before a Taddhita suffix that

slides व च'or क; this rule does not hold good with reference to the word वाच as well as in case of proper names or special class-names.

नित—। संख्यावाचकशब्दात् परस्मिन्स्य परिमाणवाचकस्य शब्दस्य अचरं संधिं चाप्यस्य अचरो ढङिः स्यात् किति चिति चिति च तद्धितप्रत्यये परे; श्राव्यशब्दस्य तु एतत् न स्यात्, संज्ञायां विषयेऽपि एतत् न भवति। इी कुक्षौ प्रयोजनमस्य इति ढङ् द्विसौवर्षिकः। द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् इति ढङ् “तेन क्रीतम्” (५।१।३७) इत्यनेन = द्विसौवर्षिकम्। द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतम् इति “असमासे निष्कादिभ्यः” (३।१।२०) इत्यनेन द्विसौवर्षिकम्। अत्र संज्ञायां विषये न स्यात् इति किम्? पञ्च कपाक्षाः परिमाणमस्य इति ढङ् “तदस्य परिमाणम्” (५।१।५०) इत्यनेन। तेन पाचकपाक्षिकम्। “तद्धितांतः संज्ञा”---तद्धितांतय अयं समुदायः संज्ञा। पाचकपाक्षिकम् इत्येव संज्ञा इत्यर्थः। द्वाभ्याम् वाचाभ्यां क्रीतम् ईशाचन। कुलिजमन्दादिभिः—इी कुलिजे प्रयोजनमस्य ईकुलिजिकः। अत्रापि पूर्वपदङ्गिः। अच'श्राव्यकुलिजानाम् इति केचित् पठन्ति—सतः कुलिजमन्दा परं सति ई-कुलिजिकः इति पूर्वपदङ्गिः।

अनु द्वाभ्याम् सुवर्णाभ्याम् क्रीतम् इत्यत्र विहितस्य ढङ्गः “अध्वर्ह—(५।१।२८)” इति सूत्रेण लुक् स्यात् तर्हि कथं द्विसौवर्षिकमिति एवम्? उच्यते “विभाषा कार्वाणस्य—” इत्यत्र ‘सुवर्ह-वृत्तमानयीरुपसंख्यानम्’ इति वचनेन लुक् विकल्पात्। लुकोऽप्राप्तिपक्षे अयं विधिः, एवं द्वाभ्याम् निष्काभ्याम् क्रीतमित्यत्र “हि-ति-पूर्वात्—” (५।१।२०) इति लुक् विकल्पात्। किञ्च द्वाभ्याम् श्राव्याभ्याम् क्रीतम् इति स्वाने तु “द्विविपूर्वादेभ्य च” (५।१।३६) इति लुक् विकल्पात्, तस्य अप्राप्तिपक्षे तु अण्।

१७२२। चित्तयति नित्यम् ॥५।१।८८॥

इी—। वयं शब्दाभ्याम् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षी दारकः।

A suffix attached to the word वयं—entering into a द्वि

compound, in any of the aforesaid five senses, slides—provided a living being is implied.

सित—। चित्तस्य भक्षि इति चित्तवान्। सचित्तनः इत्यर्थः। सचित्तान्, चित्तवति। चित्तवति सचित्तने प्राविनि अभिधेयं सति कृत-दिगु-सभावात् वर्षशब्दात् निर्वृत्तादिषु अर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य नित्यमेव लुक् स्यात्। "वर्षाङ्गुक् च" (५।१।८८) इति सूत्रेण लुक्; विकल्पे प्राप्ते भवेन नित्यत्वं विधीयते। इह वर्षं भूतः इति द्विवचः दारकः। दारकः=पुनः। तथाहि श्रीश्रीगोपालभाषि—“पञ्चवर्षं मतिदीप्तम्” इत्यादि। चित्तवति इति किम्? दि-वर्षोपो व्याधिः। व्याधिरचित्तनत्वात् अत्र प्रत्ययस्य लुक् वैकल्पिकः। अतएव कौटुम्भाप्रतिपत्तेः सप्रत्ययोपि।

१७२३। षष्टिकाः षष्टिरात्रे षे पचन्ते ॥५।१।८९॥

श्री—। बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीया-
न्तात् कन् रात्रशब्दलोपश्च निधात्यते।

The suffix कन् is attached to the word षष्टिरात्र to denote some particular kind of paddy that ripens by sixty nights (षष्टिरात्र), and before the suffix the रात्र portion of षष्टिरात्र slides.

सित—। षष्टिरात्र इति तृतीयासमवात् कन्प्रत्ययो भवति पचन्ते इति एतद्विशेषः; प्रत्ययसन्निधौ च “रात्र” इत्यस्य च लोपः स्यात्। षष्टिरात्रेण पचन्ते इति कन्—रात्राश्रयालोपः—तेन षष्टिकाः धान्यविशेषाः। षष्टिकाः इति धान्यविशेषस्य संज्ञा—तेन सूत्रादिषु नासाप्रसङ्गः।

ननु सूत्रं बहुवचनदर्शनात् षष्टिकशब्दस्य एकवचने प्रयोक्तुं माभूदिति चेत्?—
सौमम्। बहुवचनम् अतस्तम् अनियामकम्। बहुवचनेन अर्थं बहुवचने एक
प्रयोक्तव्यमिति नियमो न विधीयते—तेन षष्टिको औद्धिनिश्चाहुः।

१७२४। तेन परिजम्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥५।१।९०॥

द्वि—। मासेन परिजञ्च्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः ।
मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।

The suffix डञ् is attached to words expressive of time, to imply the thing which is either परिजञ्च्य (capable of being subdued), लभ्य (capable of being gained); कार्य (fit to be performed) or सुकर (easy to be done) within the said period of time.

नित—। तेन इति द्वितीयासमर्थात् कालवाचकशब्दान् परिजञ्च्य (जितुम् शक्यं), लभ्य (लब्धुं शक्यं), कार्य (कर्तव्यं) सुकरम् (अग्रावासमाधानम्) इति एतेषु शब्देषु डञ् प्रत्ययः स्यात् । मासेन परिजञ्च्यः जेतुम् शक्यः मासिकः । मासिको व्याधिः—यो व्याधिः मासेन जेतुं शक्यः । एवं सोऽयत्सरिकः । मासेन लभ्यं मासिकम् । मासिकः पटः । मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रादयम् । एवं मासेन सुकरं मासिकम् । मासिकः प्राज्ञः ।

१७२५ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५।१।८५॥

द्वि—। द्वितीयान्तात् कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यम् अस्य स मासिको ब्रह्मचारी । अर्द्धमासिको ब्रह्मचारी । यद्वा प्रथमान्तात् अस्य इत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्य इति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ।

The suffix डञ् is attached to words expressive of any particular division of time, to denote the person who observed ब्रह्मचर्य (the vow of a ब्रह्मचारी) for the said period.

नित—। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः शालिपदिकान् अस्य इति पञ्चमोऽङ्ग प्रत्ययः स्यात्, ब्रह्मचर्ये न्ययमाने । द्वितीयासमर्थात् इत्यत्र तु द्वितीया अत्यन्तसंयोगे एव, "कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे" (१।१।५) इति सूत्रेण । मासं

हरद्वयमते महाभाषिकः इत्यत्र अस्यादे इति पुं बहुभावात्प्राप्तौ ङीप् प्रत्ययौ निवर्तते, ततः “महाभित्ते” (६।१।१४४) इति टिलोपः । [चमिथ—अवात्तरदीचादिभ्यो ङिनिर्वृत्तः । अवात्तरदीचा तिलव्रत—परीभाः पूर्वाद्ये ङिनिप्रत्ययः स्यात् । अवात्तरदीचा चरति इति ङिनिः—अवात्तरदीची । तिलव्रती, दीव्रती । ङिनि प्रत्यय अकारः टिलोपाद्यः । “किञ्च—अष्टचत्वारिंशती ङ्त्तुन् ङिनिश्च वक्तव्यः । अष्टचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति इति ङ्त्तुन् अष्टचत्वारिंशकः । ङिनि—अष्ट-चत्वारिंशी मिथः । मिथः प्रतिवेदं वादयद्येषां व्रतं चरन् अष्टचत्वारिंशकः, अष्टचत्वारिंशी वा सन्त्यते । चत्वार्य—चातुर्मास्यानां यज्ञोपस्य ङ्त्तुन् ङिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति इति ङ्त्तुन् यलोपस्य चातुर्मासिकः । ङिनि यलोपस्य—चातुर्मासी ।]

दो— । चतुर्मास्यण्यो यज्ञे तत्प्रभव इत्यर्थे । (घा) । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ।

The suffix ण्य is added to the word चतुर्मास, to imply some sacrifice that lasts for four months.

मिति— । चतुर्मास इति प्रातिपदिकात् सप्तमीसमर्थात् भवः इति एतच्चिन् विषये ण्यः प्रत्ययः स्यात् यज्ञे गम्यमाने । चतुर्षु मासेषु भवति इति चातुर्मास्यं यज्ञकर्माणि । चातुर्मास्याणि यज्ञकर्माणि । चत्वार्यप्रत्ययः ।

दो— । संशयामस्य । चतुर्थ मासेषु भवति चातुर्मासी । पौर्णमासी । अष्टमसत्वात् ङीप् ।

The suffix अस् is added to the words expressive of any division of time, to denote the name of a particular kind of sacrifice, that lasts for the said period.

मिति— । आलवाचिनः प्रातिपदिकात् सप्तमीसमर्थात् भवः इति एतच्चिन् अस् प्रत्ययः स्यात् यज्ञे गम्यमाने संशयां विषये । चतुर्षु मासेषु भवति इति चातुर्मासी व्रतविशेषः । एवं पौर्णमासी, आषाढी, कार्तिकी, फाल्गुनी, ।

सर्वोः व्रतविशेषस्य संज्ञा । सर्वत्र च चक्षुः प्रत्ययान्तत्वात् “टिड्ढाचञ्—” (४.१.१५)
इति स्त्रिया कौप् ।

१७२६ । तस्य च दक्षिण-यज्ञाख्येभ्यः ॥ ४.१.८५ ॥

दो— । द्वावशाहस्य दक्षिण द्वादशाहिकी । आख्या-
ग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

The suffix ट्य is added to the words, expressive of some sacrifice, to denote the दक्षिण (gift or remuneration) of the said sacrifice.

वित्— । तस्य इति षष्ठोऽसमवायौ “यज्ञाख्येभ्यः” यज्ञविशेषवाचिनः, यज्ञानाम-
भिवाचिनः इति यावत्, ठल्प्रत्ययः स्त्र्यात् दक्षिणः इति एतस्मिन्नर्थे, द्वादशाहस्य दक्षिणा
द्वादशाहिकी ।

ननु कालाधिकारमधो पठितत्वात् किन् कालविशेषव्यापित्वात् कालविशेषनाम्ना
असिद्धस्य यज्ञस्य चतुर्दशस्य कृतं सर्व्वं वा ? एव यज्ञानाम् अनिर्दिष्टेय ? समाधत्ते—
“आख्याग्रहणादिति” । “आख्या ग्रहणात्” सूत्रे यज्ञाख्येभ्यः इति आख्याग्रहणस्य
प्रतीकदर्शनात्, “अकालादपि” काल-विशेषनामाप्रसिद्धान् यज्ञात् तथा तस्मात्
इतरादपि यज्ञात् प्रत्ययः इट्, तेन असिद्धोऽस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी ।
वाजपेयिकी ।

१७२७ । तत्र दीयते कार्यं भववत् ॥ ४.१.८६ ॥

दो— । प्राष्टपि दीयते कार्यं वा प्राष्टषेणम् । शारदम् ॥

Suffixes that are added to words in the sense of “तत्रभवः”,
are also to be attached to words expressing time in the sense
of तत्र दीयते given or offered therein, or तत्र कार्यम्—fit to be
performed therein.

वित्— । तत्र इति समसोऽसमर्थेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कालवाचिभ्यः दीयते इति
अर्थे कार्यम् इति अर्थे च “भववत्” तत्रभव इत्यर्थे यादव्याः प्रत्ययाः विहिताः

नाहंशा एव प्रत्ययाः भवन्ति । प्राहृषि दीयते, प्राहृषि कार्यं वा प्राहृषेयम् । “प्राहृष
एष्ठाः” (४।३।१७) इति एष्ठाः । अरदि भवः इति अरदम्—अप्प्रत्ययः । अतएव
अरदि दीयते, अरदि कार्यं वा इति अप्प्रत्ययः । एवं नासिकम् । नासित्तरिकम् ;
वासनिकम्—वासनम् । ईमानिकं ईमानम् इत्यादयोपि भव्याः ।

[काञ्चिकाकारः अप्रयोगविभागे स्वीकरोति । तथाहि तत्र च दीयते इत्येकोऽर्थः ।
तत्र दीयते इत्यर्थे यथाशेषाः ठक्, छाम् तेन अप्रियोमे दीयते—इति प्राप्तिष्टोमिकं
भातम् । राजसूये दीयते इति राजसूयिकम् । घानपेये दीयते इति घानपेयिकम् ।
तत्रचदीयते इति प्रयत्नाय यथाशेषाः इति पूर्वस्वाशुभम् तेन ईदृशोऽर्थः । एवं
“कार्यं भववत्” इति स्वल्प द्वितीयांशः । अत्र च दीयते इति अशुभम् । अतएव
‘तत्र च दीयते कार्यं भववत्’ इत्यस्य द्वितीयः प्राक् उक्तः स एव द्वितीयांशस्य
अर्थः] ।

इति काञ्चिकाकारस्य पूर्वोक्तविधिः ॥

१७२८ । वृष्टादिभ्योऽङ् ॥ ५।१।८७ ॥

दी— । वृष्टे दीयते कार्यं वा वैशुष्टम् । वृष्ट, तीर्थं, संग्रामः,
प्रवास इत्यादि ।

The suffix ञ् is added to the word वृष्ट and others coming
under the वृष्टादि class in the sense of तत्र दीयते or तत्र
कार्यम् ।

नित— । तत्रेति सप्तमीभ्रमर्थेभ्यः दीयते कार्यं इति अर्थे ञ्, भ्यात् ।
वृष्टे सूर्यदिद्यकाः । तत्र दीयते कार्यं वा इति ञ् वैशुष्टम् । अत्र “न
शाभ्याम्—” (७।३।१) इति ऐजागमः । नित् दीयते कार्यं वा नैत्यम् । वृष्टादि-
र्थेया—वृष्ट, तीर्थं, संग्रामः, प्रवास निष्क्रमणः, प्रवेशनः, संभनः, आसरणः, संघानः,
अधिपदः, प्रीतिमुखः, उपसंक्रमणः, उपवासः ।

१७२८ । तेन यथाकथाच-हस्ताभ्याम् ण्यतौ ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । यथाकथाचेत्यभ्यसंघातात्त्वतोयान्तात् हस्ताभ्याम्

यथासंख्यं गयतीत्यः । अर्थाभ्याम् तु यथासंख्यं निघाते । यथा-
कथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं
वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तम् ।

The suffix ण as well as the suffix यत् are attached respectively to the words यथाकथाच and हस्त in the aforesaid sense. See Tika also.

नित— । तेन इति तृतीयासमर्थाभ्याम् यथाकथाच हस्त इति प्रातिपदिक-
भ्याम् यथासंख्यं ष यत् इति स्यात् दीयते कार्यम् इति एतयोरर्थयोः ।
“अर्थाभ्याम् तु”—इत्यादि । दीयते कार्यम् इति अर्थयोस्तु यथासंख्यं नाकि तेन
दीयते कार्यम् इति एतयोरर्थयोः प्रत्येकम् अभिसम्बन्धः । “यथाकथाच इति
अव्ययसमुदायीनादपार्थक्यः” इति भाषावृत्तिः । यथाकथाच इत्यत्र तृतीयाविभक्त-
रसंभारम् नतु तृतीयासमर्थाभिभक्तिः—अव्ययत्वात् अस्मात् चित्तित्तुं पृता । यथा-
कथाच दीयते कार्यं वा इति ण—याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा
हस्तम् ।

१७२८ । संपादिनि ॥ ५।१।८८ ॥

दी— । ठञ् । तेनेत्यव । कर्णवैष्टकाभ्याम् संपादि
कार्णवैष्टकिज् सुष्ठुम् । कर्णालङ्काराभ्याम् अवश्यं शोभते
इत्यर्थः ।

The suffix ठञ् (according to some ठञ् also) is attached to words which goes to adorn or decorate other things.

नित— । तेन इत्येव । तेन इति तृतीयासमर्थात् संपादिनि चित्तिष्ये सति ठञ्
प्रत्ययः स्यात् । “सुषोणकर्षः सम्बन्धिः । भाष्यबोधनिः”—इति काशिका ।
अतएव संपादिनि इत्यस्य शोभिनि इत्येव चयः । कर्णवैष्टकाभ्याम् संपादि इति
ठञ्—कार्णवैष्टकिज् सुष्ठुम् । यत्तच्छ कर्णालङ्काराभ्याम् अवश्यं शोभते तत्

कार्ष्वैष्टिकम् । एवं वस्त्रमुगाभ्याम् सम्पादि (शोभि) इति शाल्लुभिकं शरीरम् ।
“वन्दनेन सम्पादि शोभि इति चान्दनिकम् वपुश्चान्दनिकं यद्यपि कार्ष्वैष्टिकं
हृत्” इति भाषाहृतिकारः ।

१७३० । कर्म वेष्टादरात् ॥५॥११२००॥

दी— । कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेष्टेण सम्पादि
वेष्टो नटः । वेष्टः कृतिमाकारः ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is attached to the words
कर्म and वेष्टः ।

नित— । इतीयासमर्थोभ्याम् कर्म वेष्ट इति एताभ्याम् संपादिनि इति
एतच्चिन् अर्थे ङञ्—प्रत्ययपवादः स्यात् । कर्मणा संपादि कर्मण्यं
शौर्यम् । कर्मणा शरीरम् । वेष्टेण सम्पादि वेष्टः नटः । वेष्टः कृतिमाकारः ;
अभिनयोपयोमि वस्त्रादिकम् । यथाहि साहित्यदर्पणे “नवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स
चतुर्विधः—आङ्गिकः आङ्गिकश्चेत्कर्माचार्यः शालिकः । आहारीः अवस्थानुकारः
वेष्टावकादि” । [अथ वेष्ट इति स्थाने वेष्ट इति भाषाहृतिः । तत्र “वेष्टा लौ, वेष्टा
युः” इति ह्रस्वत्वे ।

१७३१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ ५॥११२०१ ॥

दी— । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सान्तापिकः ।

The affix ङञ् is attached to words, passing by the term
सन्तापादि, to denote the object that is able to cause सन्ताप
(oppression, pressure, torture) or anything implied by the
said words.

नित— । तस्मै इति चतुर्थीसमर्थोभ्याः सन्ताप इति एतन्मादिभ्याः प्रत्ययदिक्भिः
प्रभवति इति एतच्चिन् विषये ङञ् प्रत्ययः स्यात् । प्रभवति समर्थो भवति, शक्तः स्यात् ।
समर्थार्थे चतुर्थी, “नमः सखि—” (१.१.१२६) इति सूत्रेण । सन्तापाय प्रभवति

मित—। समय इति प्रातिपदिकात् तदिति प्रथमासमर्थान् अस्ति इति षष्ठाथे
ठञ् प्रत्ययः स्यात्, यत्, यत्, यत् प्रथमासमर्थं तत् प्राप्तम् चेद मवति । अत्र समय एव
प्रथमासमर्थः अतः समय एव प्राप्तः इति एतस्मिन् षष्ठी एव प्रत्ययः इष्टः । समयः प्राप्तः
अस्ति इति सामयिकम् । सामयिकम् आद्यन्त—उपनतकालमित्यर्थः । [“किम्
असामयिकं विलम्बता” इति आरविः] ।

ननु समय इति प्रथमान्त एव पूर्वो ढञ् इति । तर्हि—“तत्” इति प्रथमासमर्थ-
विभक्तः कथं पुनरुक्तः ? उच्यते । परस्मिन्तेषु पूर्वेषु अपि प्रथमासमर्थ-विभक्तिर-
नुवर्तते इति ज्ञापयितुमीव । “तदस्य” इत्यस्य अनुवर्तिता “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति”
(५।१।१०५) इति सूत्रात् प्राक् प्रवर्तते ।

१७३५ । ऋतोरण् ॥ ५।१।१०५ ॥

दी—। ऋतुः प्राप्नोऽस्य इति आर्तवम् ।

The suffix ण् is attached to the word ऋतु in the aforesaid
sense.

मित—। तदस्य प्राप्नोमिति अनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थान् ऋतुशब्दात्
अस्य इति षष्ठाथे ण् प्रत्ययः स्यात् “तदस्य प्राप्त्” इति एतस्मिन् विधौ । ऋतुः
प्राप्नोऽस्य आर्तवं पुण्यम् । आर्तवं फलम् । उपवसादिभ्योऽपि षष्ठाथे ण् स्यात्
इति अन्यथा ।

१७३६ । कासाद्यत् ॥ ५।१।१०७ ॥

दी—। कालः प्राप्नोऽस्य इति काख्यं शीतम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यत् is attached to the
word काल ।

मित—। तदस्य प्राप्नोमिति विधौ काख्यशब्दात् यत् स्यात् । कालः प्राप्नोऽस्य
इति काख्यं शीतम् । काख्यं कथम् । कालः प्राप्नोऽस्य काख्यार्तः प्रजनः ।

१७३७ । प्रकृष्टे ठञ् ॥ ५।१।१०८ ॥

दी—। कालादित्यत्र । तदर्थेति च । प्रकृष्टो दीर्घः
कालोऽस्येति कालिकं वैरम् ।

The suffix ठञ्, is attached to the word काल to denote the thing, for which there is high time.

नित—। प्रातर्निति नानुक्तम् । प्रकृष्टे प्रकर्षे गते काले इत्यर्थः । प्रकर्षे गतात् काशात् प्रथमासमर्थात् चस्य इति पञ्चार्थे ठञ्प्रत्ययो भवेत् । सृष्टे ठञ्-सङ्गश्च विसृष्टार्थश्चैव । प्रकृष्टः दीर्घः कालोऽस्य कालिकम् वैरम् । कालिकम् षष्ठ्यम् ।

१७३८ । प्रयोजनम् ॥ ५।१।१०८ ॥

दी—। तदर्थेतित्यत्र । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।
प्रयोजनं फलं कारणं च ।

The suffix ठञ्, is attached to the words to imply things which stand in need of the object denoted by the said words.

नित—। यदिति प्रथमासमर्थात् चस्य इति पञ्चार्थे ठञ्प्रत्ययः स्यात् ; यत् सञ्ज्ञं प्रथमासमर्थं सञ्ज्ञेत् प्रयोजनं भवेत् । प्रयोजनम् इत्यस्य कौड्यः ? प्रयोजनं फलं (कार्यं) कारणं च । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य इति ऐन्द्रमहिकम् । मङ्गलमहः प्रयोजनम् चस्य इति शाङ्गमहिकम् । उत्पन्नः प्रयोजनम् चस्य इति जीवसृष्टिकम् ।

१७३९ । विशाखावादादणमन्थदण्डयोः ॥ ५।१।११० ॥

दी—। आभ्याम् अण् स्यात् प्रयोजनमित्यर्थे कमाबन्ध-
दण्डयोर्व्ययोः । विशाखा प्रयोजनम् चस्य वैशाखो मन्थः ।
आवादो दण्डः ।

The suffix चण is attached to the words विशाखा and आवाद

to respectively denote मय (churning) and दण्ड (stick), that require the need of the said things viz विमोक्षा and आवाह ।

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एतच्चिन् विषये विमोक्षा आवाह इति एताभ्याम् अण्प्रत्ययः स्यात्, मय दण्डे च यथासंस्त्रां गन्तव्यम् । विमोक्षा प्रयोजनम् अस्य इति वैशाखः सन्तः । यथाहि “दुस्तत्कारदद्याः चित्तवैशाख्ये” । आवाहः प्रयोजनमस्य इति आवाहो दण्डः । [“आवाहः पलायकचः”] । यथाहि कुमारसम्भवे—“अथाजिनावाह-धरः प्रगल्भयामिति” । यथा—“पूर्वावाहामां यति-भिर्दण्डो नृद्वये इति प्रयोजनम्”—इति भाषावृत्तिटीकायां सृष्टिधरः ॥

दी— । चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा—चौडम् । अक्षा—आक्षम् ।

मित— । चूडा इत्यदिभ्याः तदस्य प्रयोजनम् इत्यर्थे अण्प्रत्ययः स्यात् । चूडा प्रयोजनम् अस्य इति चौडम् । अक्षा प्रयोजनमस्य इति आक्षम् । अक्षा प्रयोजनमस्य इति आक्षम् ।

१७४० । अनुप्रवचनाविध्यम् ॥ ५।१।१११ ॥

दी— । अनुप्रवचनम् प्रयोजनम् अस्य अनुप्रवचनीयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix छ is attached to the words that pass by the term अनुप्रवचनादि ।

मित— । तदस्य प्रयोजनम् इति एतच्चिन् अनुप्रवचन इत्यादिभ्याम्प्रत्ययः स्यात् । उक्तीऽपवादः । अनुप्रवचनम् प्रयोजनम् अस्य इति अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयोजनम् प्रयोजनमस्य अनुप्रयोजनीयम् । उत्थापनं प्रयोजनम् अस्य उत्थापनीयम् । अनु-प्रवचनादिर्यथा—अनुप्रवचन, उत्थापन, अनुप्रयोजन, अनुप्रवेशन, प्रवेशन, संवेशन, अनुवेशन, अनुवचन, अनुवादन, अनुवासन, आरम्भण, आरौहण, अन्तारौहण, प्ररौहण । आकृतिगर्भीयम् ॥ [अपिच—

(१) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् वक्तव्यः । विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

मुख्याङ्गवाचनम् प्रयोजनम् अस्य इति पुण्याङ्गवाचनम् कर्म । स्रष्टिवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् ।

(२) सर्गादिभ्यो णत् । एभ्यो घत् स्रगात् पूर्वोक्ते विषये । सर्गः प्रयोजनम्
अस्य सर्गः । एवं वयसः, आयुषः, धन्यः, काव्यः । तथाहि श्रीमद्भागवते दशम-
स्कन्धे पाचलौषाद्याम् “असर्गाभयस्रं पाण्डुक्रण्डं मत्तावहम् । कुमुदितस्र
सर्वत्र श्रीपदस्रं कुलस्त्रियाः” ।

(३) विशिष्टिप्रदिहतिप्रकृतेरनात्सपूर्वप्रदात्तपदसंस्तरानम् । सपूर्वप्रदात्त
पूर्वप्रदसनाद्यात् अनन्तात् “अन्” इति अन्ते स्तद्धीत्वा यत्मानान् विशि
ष्टिप्रदिहति इति धातुमयः निष्पन्नात् प्रतिप्रदिह्यात् सदस्य प्रयोजनम् इति विषयः
हः स्रगात् । विशि—नेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि—प्रपापूरणीयम् । प्रपा = प्रणाली ।
प्रदि—अन्तरपदनीयम् । गो—प्रपदनीयम् । रुहि—अन्तरोहणीयम् । प्रासाह—रोहणीयम् ।
पदि स्थाने पदि इति काङ्क्षिका—अन्तरपदनीयम् । } ।

१७४१ । समापनात् संपूर्णात् ॥५॥१११२॥

दी— । व्याकरणसमापनम् प्रयोजनम् अस्य इति व्याकरणा-
समापनीयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix ण is affixed to the word
समापन preceded by some other word.

नित— । सदस्य प्रयोजनम् इति एतस्मिन् विषये विद्यमानपूर्वप्रदात्त
समापनशब्दात् ण प्रत्ययीभषति । ठञोऽपवादः । व्याकरणसमापनम् प्रयोजनम्
अस्य इति व्याकरणसमापनीयम् । छन्दःसमापनं प्रयोजनम् अस्य इति छन्दः-
समापनीयम् । एवं व्रतसमापनम् प्रयोजनम् अस्य इति व्रतसमापनीयम् मौजयम् ।
कलहसमापनीयम् दानम् ।

ननु सूत्रे “संपूर्णात्” इत्यनेनैव दृष्टसिद्धौ कथं सपूर्वप्रदात्त इति निर्द्देशः ?
उच्यते अनेन बहुवृत्त्ययविशिष्टस्य समापनस्य अयङ्गत्वात् प्रापत्तेः । ईदृशसमापनम्
इति बहुवृत्त्ययः बहुसमापनम् । तथातुप्रत्ययी न स्यात् बहु इत्यास्य पदत्वमाधत् ।

१७४२ । ऐकागारिकट् चौरः ॥ ५।१।११३ ॥

दो— । एकम् असहायम् अगारम् प्रयोजनम् अक्षरं मुमुक्षुभिः
स ऐकागारिकचौरः ।

The word ऐकागारिकट् (ऐकागारिकः) is irregularly formed with the suffix टक् being attached to the word ऐकागार to denote a thief thereby.

नित— । मुमुक्षुभिः—मोक्षितुम् चोरयितुम् इच्छते । चौरः अभिधेयं सति, एकम् असहायम् अगारं प्रयोजनम् अक्षरं मुमुक्षुभिः चोरयितुम् इच्छते इति ऐकागारशब्दात् टक् स्यात् ; निहिते प्रत्यये ऐकागारिकट् इति 'पठ' निपातनेन सिध्यति । ऐकागारिकः चौरः । टकारान्तत्वं स्त्रियां लीप्, इति द्योतयति तेन ऐकागारिकी ।

१७४३ । आकालिकडादयन्तवचने ॥ ५।१।११४ ॥

दो— । समानकालावाद्यन्तो यस्य इत्याकालिकः । समान-
कालस्य आकाल-आदेशः आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने
मध्याह्नादीं उत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्यति इति वा ।

The suffix टक् is attached to the word आकाल—a substitute for the word समानकाल, to frame irregularly the word आकालिकट् (आकालिकः), provided it denotes some thing which has got आकाल—i. e. समानकाल (same time or little time) in the beginning as well as in the end.

नित— । समानकालो वाद्यन्तो यस्य स इति अक्षरे समानकालमप्यस्याने
आकाल इति आदेशः स्यात्, तच्चात् च टक्, इति प्रत्ययः स्यात्—तेन आकालिकट्,
इति (निपातनेन) सिध्यति । समानः तुल्य एव काल यस्य स समानकालः ।
समानकालो वाद्यन्तो यस्य स आकालिकट्, आकालिकः इत्येव रूपम्—टका-
रान्तात् स्त्रियां लीप्, आकालिकः आशुविनाशी । यदैव जन्म तदैव क्षयः
यस्य स आकालिकः । आकालिको विद्युत् । "जगन्नाशुल्लेखकविनाश" ।

उत्पन्नमन्तरं विनाशिनो इत्यर्थः—इति आश्रितिका । भाषावृत्तिकृत्तत्वे तु “शोक-
काशयोरान्त्यदीर्घचनेऽयं निपात्यते । आश्रितिको शेषः” इति । कुमारसम्भवे च
“आश्रितिको वीर्यं मधुप्रवृत्तिम्” । इममेव अर्थं मनसिक्तस्य शीमता दीप्तितेन
“पूर्वं दिने” इत्यादि उक्तम् । अतएव आश्रितिकः इत्यस्य अर्थश्च सद्योविनाशो अत्य-
काशस्त्रायो वा ।

दी— । आकाशाट् ठञ् ॥ आकाशिका विदुः ।

The suffix ठञ् is as well added to the word आकाश ।

नित— । अकाश इत्यस्मात् ठञ् च स्यात् । आकाशिका विदुः ।

उक्तः पूर्वोक्तिभिः ॥

१७४४ । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः ॥ ५।१।११५ ॥

दी— । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रियान्वेदिति
किम् ? गुणतुल्ये माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

The suffix वति is attached to words, to imply some action
that is equal with that of the object, expressed by the said
words.

नित— । तेनेति द्वतीयासमर्थात् तुल्यमिति एतन्निवर्त्ये वतिप्रत्ययः स्यात्,
यत् खलु तुल्यं सा चेत् क्रिया एव भवति । ब्राह्मणेन तुल्यम् अधीते अश्विनः इति
वाक्ये ब्राह्मणवत् अधीते अश्विनः । अथ ब्राह्मणेन इति द्वतीयासमर्थात् वति-
प्रत्ययः, अध्यायनक्रियायां तुल्यायां सत्त्वाम् । अश्विनस्य यदध्यायनं तत् ब्राह्मणस्य
अध्यायनेन एव तुल्यम् । “मित्रायाः तुल्यत्वं मित्रया एव सम्भवति” इति भाषावृत्तिः ।
ब्राह्मणवत् अधीते अश्विनः इत्येव ब्राह्मणवत्कर्तृका या अध्यायन-क्रिया, सा तु ब्राह्मणे
एव वर्तते—अतएव ब्राह्मणवद्वात् एव वतिप्रत्ययः । एवं पुनं मित्रवदाचरेत्
प्रत्ययः यथा मित्रेण तुल्यं पुनम् आचरेत् इति वाक्ये आचरवक्रियायास्तुल्यत्वम् ।
मित्रे यादृशम् आचरन् कर्तव्यं पुनं अपि तादृशम् इत्येव अर्थः । मित्रकर्मका

या आचरणक्रिया सा पुत्रेऽपि प्रयोक्तव्या इति भावः । अतएव निम्नजन्मात् इति । एवं गुरुवत् शुभपुत्रेषु प्रवर्तिष्यन् । गुरुकालुष्यं गुरुपुत्रेषु प्रवर्तिष्यन् इति भावः, गुणविकारणकाला या प्रवर्तनक्रिया सा गुरुपुत्रेषु अपि आचरणयोग्या इति गुरुवद्भावात् इति । सन्ते “क्रिया” इति कथं गृह्यते ? उच्यते क्रियासामेऽप्यत्र प्रत्ययः स्यात्—तेन गुणनासी, द्रव्यनासी वा अयं न । गुरुसामे—पुत्रेऽप्य तुल्यः स्मृतः, पुत्रेऽप्य सह भिन्नः, अत्र स्मृतगुणसाम्ये भिन्नस्वगुणसाम्ये च प्रत्ययी नोदः, द्रव्यसाम्ये यथा—पुत्रेऽप्य तुल्यो गोमात् अत्र गो इति द्रव्यस्य साम्ये सति प्रत्ययी नोदः ।

१७४५ । तत्र तसेऽव ॥ ५।१।११६ ॥

दी—। मधुराशामिव मधुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । चैत्रसेऽव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ।

The suffix इति is attached to words expressive of some objects in which or of which, something bears comparison with another thing.

नित—। तत्र इति सततौघमयात्, तथा तस्य इति यदौघमयात् च प्रतिपदिकात् “इव” इति एतद्विज्ञेयं (तुल्यार्थे इत्यर्थः) इति प्रत्ययः स्यात् । मधुराशाम् इव मधुरे प्राकारः मधुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । पाटलिपुत्रे इव साकिते परिष्ठा, पाटलिपुत्रवत् साकिते परिष्ठा । चैत्रस्य इव मैत्रस्य गावः चैत्रवत् मैत्रस्य गावः । देवदत्तस्य इव यज्ञदत्तस्य दत्ताः युक्ताः = देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य दत्ताः युक्ताः ।

१७४६ । तदहम् ॥ ५।१।११७ ॥

दी—। विधिमर्त्तति विधिषत्, भुज्यते । क्रियाग्रहणम् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न राजानमर्हति ह्यत्रम् ।

The suffix इति is added to words—to imply the same action (or something), that deserves the objects—denoted by the said words.

मित—। चर्हंतीति चर्हम् । पचायच् । शोभ्यम् इत्यर्थः । सदिति द्वितीया-
सन्ध्यात् “चर्हंम्” इति एतद्विज्ञेयं नतिप्रत्ययः स्यात् । यत् चर्हंम् सा चेत् क्रिया
एव । त्विधिम् चर्हंति इति विधिबत् पूज्यते । “तेन तुल्यम्—”(५।१।११५) इत्यादि
समात् चर्हं स्वं मन्त्रकृत् तिन्यायेन क्रिया इति अनुवर्तते । तेन राजानम् चर्हंति
इदम् अत्र क्रियायाः चर्हंत्वाभावात् न प्रत्ययः । काशिकाभाषाह्निकारौ एतत् न
स्वीकृतम् । तेन राजानम् चर्हंति इति राजयत् पाठेनम् यथा राजानम् चर्हंति इति
राजयत् उच्यते, हुनिवत् चरितम्, नृविवत्, चविधवत् इत्यादि तत्तन्मते स्यात् ।
विशेष्यस्य अपि चर्हंत्वं प्रत्ययः स्यात् इति तवीरामहः । विप्रम् चर्हंति द्वीप्यत् न
स्यात्—अनभिधानादिति भाषाह्निकारः ।

१७४७ । तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ५।१।११८ ॥

श्री—। प्रकृतिलज्ज्यबोधे प्रकारः भावः । गोर्भावो गोत्वम् ।
गोता । त्वान्तं क्लीबं तत्तन्तं स्त्रियाम् ।

The two suffixes ल as well as तल are attached to words to
imply the भाव i.e. nature or identity of the objects, expressed
by the said words.

मित—। भवतः अभिधानप्रत्ययौ चर्हंति इति भावः—इति काशिकाभाषा-
ह्निकारौ । अभिधानं संज्ञा—प्रत्ययसंज्ञा । भवत्प्रकृतिनिमित्तं जात्यादिवस्तु-
धर्मः भावश्चर्हं कथ्यते । अतएव सङ्गं दीक्षितेन—“प्रकृतिलज्ज्यबोधे प्रकारः भावः” ।
प्रकृतिर्वस्तुभावः । तल्लज्ज्यबोधेवस्तु यः प्रकारः स एव भावः । भावः वस्तुनः
असाधारणधर्म इति सरलार्थः । प्रकारः विशेषणम् । प्रकारत्वा—विशेषणता ।
प्रकार इति नैयायिकानां संज्ञाविशेषः । प्रकृतिलज्ज्यबोधे वस्तुनः स्वरूपबोधे, वस्तुनः
स्वधर्मबोधे च यः प्रकारः यत् विशेषणम्—यः वस्तुः तत् वस्तु विशेषयति इत्यरेभ्यो
न्यायर्णवति एवम् करोति इति यावत्—स एव भावः । अतएव वस्तुनो यो हि
असाधारणधर्मः न्यायर्णवधर्मो वा स एव भाव इति फलितार्थः । यथा गौः इत्यस्य
स्वरूपबोधे स्वधर्मबोधे च गौर्ल (गोता वा) इति तस्य असाधारणः धर्मः । स एव

भावः । नीलं हि नाव' इतिभ्यो व्यावर्त्तयति— नहि शौर्यत्वं नीलं विद्यते । भावत्, असाधारणधर्मः, व्यावर्त्तकधर्मः, अवच्छेदक इत्यपि ज्ञेयं प्राज्ञैः । तथा इति अष्टौसप्तर्थात् भाव इति एतस्मिन्नर्थे । तत् इति प्रत्ययौ सः । नीः भावः नीलम् । त्वप्रत्ययान्ताः शब्दाः क्षीप्ते एव प्रयुज्यन्ते । नीः भावः नीता, तत्त्वप्रत्ययान्ताः शब्दाः स्त्रीलिङ्गे एव प्रयुज्यन्ते । अक्षरभावाः अक्षरं अक्षरा । शुद्धरा भावः शुद्धत्वम् शुद्धता । रूपत्वं रूपता । ज्ञियात्वम् ज्ञियाता । रसत्वं रसता । एवं कृतप्रत्यय-निष्पन्नात् अपि शब्दात्प्रत्ययः स्यात्—पाचकस्य भावः पाचकत्वम् । समासाणां—राजपुरुषत्वम् । तद्धितप्रत्ययान्तात्—यासांजीवत्वम् । यद्वच्छागच्छात् सारूप्यमात्रं एवप्रत्ययः स्यात्—हित्वत्वं, इवित्वत्वम् । हित्वा क्राडनयो गन्तः । एवं कुलं (कवर्त्तत्वं इत्यर्थः), कुलं (चवर्त्तत्वं इत्यर्थः) ।

१७४८ । आचत्वात् ॥ ५।१।१२० ॥

टी— । “चूह्मणस्त्वः” इत्यतः प्राक् त्व-तसौ अभिक्रियते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्सञ्चभ्याम् समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंसम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।

The scope of त्व as well as of तच् extends as far as the commencement of the sūtra ब्रह्मणस्तः (५।१।१३६) : See Tika.

मिति— । ब्रह्मणस्तः (५।१।१३६) इति सूत्रात् प्राक् त्व—तच् इति प्रत्ययद्वयस्य अधिकारसिद्धिः । तथाहि वदित्यति “पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा” (५।१।१२९) तच्च पृथ् इत्येवमादिभ्य इमनिच् वा स्यात्, विकल्पयते त्वतश्चो स्याताम् तयोरेविकार-वशात् । अतएव पृथोर्भावः प्रथितम्—इमनिच्, पृथ्त्वं—त्व । पृथुता—तच् । एवं पटोर्भावः इत्यत्र “इगन्ताश्च लङ्पुष्पात्” (५।१।१३१) इति अङ्—पोटवम् । पठे त्वतसौ—पटुत्वं, पटुता । “पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा” (५।१।१२९) इति तत्र तत्र एते ख—तलीरपवादसूतेः प्रत्ययैः सह त्वतसौः समावेशः स्यादिति अनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते । अपि च इदनपि अनेन ज्ञाप्यते—यत् “गुणवचनाद्ब्रह्मणादिभ्यः कर्मणि च”

(५।१।१२४) इति सूत्रेण प्रोक्ते कर्मणि च ल-तलौ विधीयते । आचत्वात् इति सूत्रस्यकारो ज्ञापयति यत् नञ् चञ् इति एताभ्याम् सहापि ल-तलौः समासेभ्यः स्यात् । तेन स्त्रियाः भावः इति नञ्—अचम् । ल—क्रीलं, तञ्—क्रीता ५ पुंसोभाव इति चञ्—पौचम् । ल—पुंसम् । तञ्—पुंसा । “स्त्री-पुंसाभ्याम् नञ्चञौ भवनात्” (४।१।८०) इति नञ्चञौः विधानम् । सुबन्वचनादिभ्यः कर्मणि च ल-तलौ स्याताम्—यथा चकृस्त्र क्रिया ककृत् ककृता । कृत्स्त्र क्रिया—कृता—कृतम् । अतश्चञ्-प्रत्ययेन सहतलौः समासेभ्यः—चञ्-प्रत्ययस्य उदाहरणं—आचम्, आच्यम् ।

१०८५ । न नञ्पूर्वात्तत्पुण्यादचतुर-सङ्गत लवण-वट-
बुध-कतरसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥

दी— । इतः परं ये भाव-प्रत्ययान्तास्ते नञ्-तत्पुरुषाच्चतुर-
चतुरादीन् वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्
किम् ? वार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम् ? नास्य पठवः
सन्तीति अपटुस्तस्य भाव आपटवम् । अचतुरेति किम् ।
आचतुर्यम् । आसङ्गतम् । आलवणम् । आवयम् ।
आयुधम् । आकतम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

The suffixes, that are attached to words to imply the special nature of the objects, expressed by the said words, and that are going to be treated later on, are not to be attached to words, that have entered into a Tatpuruṣa compound with the particle नञ्, save in the cases of the words—enumerated in the sūtra—they being अचतुर, अचकृत, अलवण, अवय, आयुध, अकत, अरस, and आलस ।

नित— । अच्चात् सप्तात् परं ये प्रत्ययान्ता विधीयन्ते, ते खलु लवणव-

तत्पुरुषात् प्रातिपदिकात् न स्याः ; चतुर, सङ्गत, लवण, वट, वृध, कत, रत, सत इति ज्ञानमन्तत्पुरुषान् शब्दान् वञ्चयित्वा । तथाहि “पञ्चमपुरोहितादिभ्यः वञ्” (५।१।१९८) इति प्रत्ययान्तात् यक् विधीयते, वृहस्पते भावः वार्हस्पत्यम् । एतत् नञ्-तत्पुरुषात् न स्यात्—तेन अपतीर्भावः इति न यक्—अपितु तत्र तद्धी एव तेन अपतित्वम्, अपतित्वा । तथाहि “कासि वारिधराणाम् अपतित्वा न शक्यते स्थातुनि”ति स्मार्तित्यदर्पणे । पटीर्भावः इति “इगन्ताश्च लघुपूर्वार्त्त” (५।१।१९९) इति अथ अपाटवम् । परं अपटीर्भावः इत्यत्र अण न स्यात्—तेन—अपटवम् । अपटुता । एवम् अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्व्यादिति किम् ? वृहस्पतेर्भावः इति यक्—वार्हस्पत्यम् । अथ नञ्पूर्व-भिरन्त्यान् खञ्जु वृहस्पतिः इति प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् यक् । एवं राजापत्यम् । न खलु नञ्पूर्वकानाम् निषेधः, अपितु नञ्-तत्पुरुषाणाम् । तेन न अस्य पटवः सन्ति इति वृहद्वीहिसमासनिष्पत्तात् अपटुशब्दात् तस्य भावः इति अथ स्यात् अपाटवम् । एवं न अस्य लघवः सन्ति इति अलघुत्वस्य भावः इति अथ—अलघवम् । अचतुरादिभ्यः इति किम् ? अचतुरस्य भावः इति आचतुर्यम् । असङ्गतस्य भावः इति आसङ्गत्यम् । अलवणस्य भावः इति आलवण्यम् । अवटस्य भावः इति आवट्यम् । अयुधस्य भावः इति आयुध्यम् । अकतस्य भावः इति आकत्यम् । अरसस्य भावः इति आरस्यम् । अलसस्य भावः इति आलस्यम् । आकाशस्य इत्यत्र “वर्णद्वयादिभ्यः व्यञ् च” (५।१।२०२) इति व्यञ्—खण्ड इत्यस्या द्वयादिसंज्ञा पठित्वात् । आलशाम् इत्यत्र व्यञ् “गुणवचनशब्दाणां दिभ्यः कर्त्तृणि च” (५।१।२०४) इति सूत्रेण । अलसं इत्यस्या शब्द-तथादिसंज्ञा पाठात् । अचतुर, अचङ्गत, अयुध, अवट, अकत, अरस, इति एतैर्भाष्ये व्यञ्-अनेनेव सूत्रेण, एतेषां गुणवचनत्वात् । व्युत्पत्त्याने व्युध इति भाष्योक्तिस्तत् पठति ।

१७८६ । दृष्ट्यादिभ्य इमनिच्वा ॥ ५।१।२०२ ॥

दी—। वा वचनम् अणादिसमावेशार्थम् ।

The suffix इमनिच् is attached optionally to the words that pass by the term दृष्ट्यादि ।

नित—। इयु इति एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः भावे गम्यमाने इमनिच् प्रत्ययः स्यात् वा । वा इत्यस्य विकल्प एव अर्थः । अतएव इमनिच् इत्यस्य अप्रातिपक्षे चच् इत्यादीनां प्रत्ययानां समावेशः । ल-तसौ तु “वाचलात्” (५।१।२९०) इत्यनेनैव समाविश्यते । यथा—तनु इति पृथ्वादिभ्यश्चपठितः कश्चित् शब्दः । तस्मात् चनेन इमनिच् स्यात्—तेन तनिमा इति रूपम् । साधन-प्रणाली तु पश्चात् द्रष्टव्या । इमनिचः अप्रातिपक्षी “इगन्माह लङ्पूर्व्यात्” (५।१।२९१) इति अण् । तेन तानवम् । “वाचलात्” इति ल-तसौ च—तेन तनुलम्, तनुला । अतएव चत्वारि रूपानि लभ्यन्ति । पृथ्वादि र्व्याः—इयु, इड, महत्, पट्, तनु, ससु, वङ्, साध, वेण वङ्ग, गुरु, दण्ड, खण्ड, चण्ड; वाच, चक्षिण्यन, दौत, पान, वसु, मन्द, स्नातु, आशु, इच्छ, दीर्घ, प्रिय, विप्र, चतु, रुद्र, चत, पात ।

१७८७ । र ऋतो हलादेशोऽघोः ॥६॥४११६१॥

दी—। हलादेशोऽघोर्नृकारस्य रसः स्यात् इहेनैयम्सु ॥

Before any of the suffixes इङ्, इमनिच् and ईयसुन्, the short **अ** of a word, itself beginning with a consonant, is changed into **र** ।

नित—। इङ्, इमनिच्, ईयसुन् इति एतेषु प्रत्ययेषु परतः हलादेः प्रातिपदिकस्य घो लङ्ः ऋकारस्य स्थाने रः स्यात् । प्रथोर्भावः इति इमनिच्, इयु इत्यस्य ऋकारस्य स्थाने रकारः तेन प्रणिमा । सम्पूर्णा साधन-प्रणाली परत्वे द्रष्टव्या । इङ्—प्रयिङ्, ईयसुन्—प्रवीयान् । हलादेः इति किम् ? ऋजु इति पृथ्वादिषु पठ्यते । अथोर्भावः इति इमनिच्, अजिमा । इङ्—अजिठः । ईयसुन् अजीयस् । अत एव इत्यस्य हलादित्वाभावात् न रकारादेशः । लघीः ऋकारस्य इति किम् ? लघस्यभावः इति इमनिच्—“वर्षाद्वादिभ्यः खल् च” (५।१।२९३) इति । ततः इमनिचि परे कण्विमा इतिरूपम् । “संघीने गुरुः” (१।४।११) इति वचनात् “अ” इति संयुक्तार्थे परतः ऋकारस्य गुरुत्वाङ्गीकारात् । इङ्—अजिठः । ईयसुन्—अजीयान् । अयिच—

“इयुं सद्, सनं चैव क्तं च ह्रस्वेषु

परिपूर्व इदं चैव षष्ठे तान् र-विधौ कारित्” — इति वचनात्, इयुं, सद्, सनं क्तञ्च, इदं परिहृत्य इति एतेषां षष्ठादेव रकारादेशः तेन एभ्योऽन्यत्र न इति काशिका—भाषा-
भक्तिकारी, तेन ह्यतस्तत्र भावः इति कतिमा—इमनिच्, १४३न्—कतिष्ट, ईयसुन्—
कृतीयान् । कुत्रापि न रकारादेशः ।

१७८८ । टि ॥ ६।४।१५५ ॥

दौ— । भक्ष्य टि लोपः स्यात् इष्टेयनीसुः । पृथोर्भावः
प्रथिमा । पार्थिवम् । स्वथिमा । मार्व्वम् ।

The टि (i. e. the last vowel of a word and the portion thereafter of a न (i. e. a word standing before a Taddhita suffix beginning with a vowel or a वकार, standing before a suffix of the क्तादि list excepting the first five सु चोट अम्, चम्, चौ), elides before the suffixes इष्टन्, इमनिच् and ईयसुन् ।

नित— । इष्टम् इमनिच् ईयसुन् इति एतेषां कतिञ्चिदपि प्रत्यये परतः, “पार्थिवम्” (१।४।१८) इति भस्त्राप्तात्तत्र प्रातिपदकस्य टिः लोपः स्यात् । सतः पृथोर्भावः इति इमनिच्—रकारादेशात्—प्रथिमा इति ऋपम् । एवं इमनिचि प्रथिमा, ईयसुनि प्रथीयान् । “पृथ्वादिभ्य इमनिच्ञा” (५।१।१२२) इति तुल्यस्येन वा-
च्यत्वेन अप्यादिप्रत्ययानां समावेशः—तेन पृथोर्भावः इति “इगन्ताश्च लघुपूर्वात्” (५।१।१३१) इति चण् तथाकति पार्थिवम् । एवम्—“या च त्वात्” (५।१।१९०) इत्यनेन स्व-सन्धौ अपि समाविश्यते । सेन—पृथुत्वं पृथुता च । सृद्योर्भावः इति इमनिच् चस्य पृथ्वादिषु पाठान् टेषोपः—रकारादेशः—सोम सदिमा । (इष्टनि—
सदिष्टः, ईयसुनि सदीयान् । उभयत्र टेषोपः, रकारादेशश्च) । एवं सृद्योर्भावः इत्यत्रापि पूर्व्ववत् अच्—मार्व्वम् । तथाहि “मार्व्वं क्रोरचापलम्” इति श्रीमद्भगवद्गी-
तायाम् । त्व-तलो च सृद्यत्वं सृद्यता । एवं पटोर्भावः पटिमा इमनिच्, पाटवम्—
अच् । पटुत्वम्—त् । पटुता—तल । इष्टनि—पटिष्टः । ईयसुनि—पटीयान् ।

नयोर्भावः—अधिमा—इमनिच् । लाचवम्—अच् । लघुत्वम्—त्व । लघुता—तल ।
 इष्वम्—अधिष्ठाः । ईयम्—अधोयाम् ।

१७८८ । वल्—दृढादिभ्यः खल् च ॥ ५।१।१२३ ॥

दौ— । चादिमनिच् । शौक्ष्ण्यम् । रुक्मिभा । दाढ्यम् ।
 पृथु—मृदु—भृश—कृश—दृढ—परिवृद्धानामिव रत्वम् । वृषिमा । षो
 ङीपर्यः । औचितो । याथाकामी ।

To imply भाव, the suffix वल् as well as the suffix इमनिच् is added to words expressive of some particular colour, and also to words that pass by the term दृढादि ।

मित— । वर्णविशेषाभिधायिभाः मातिपदिकेभ्योऽपि दृढ इति एवमादिभ्यश्च
 तस्य भाव इति एतच्छिष्ये अच् प्रत्ययः स्यात् ; सूत्रसूचकारवशात् इमनिच् अपि ।
 युक्तः इति वचनविशेषः तस्य भावः इति अच् शौक्ष्ण्यम् । इमनिच्—युक्तिमा ।
 त्वतशौच युक्तवम् । युक्तता । कृष्णस्य भावः इति अच् काण्ड्यम् । इमनिच्—
 कृष्णिमा । त्व—कृष्णत्वम् । तल्—कृष्णता । दृढस्य भावः इति वल्—दाढ्यम् ।
 त्व—तलो च—दृढता । दृढिमा इति अत् रकारादेशः “र षतोः—(६।३।११६)”
 इत्यमरः । टोः (६।३।११५) इति टि लोपश्च । परम् अच् रकारादेशः पृथु मृदु—भृश
 कृश—दृढ—परिवृद्धानामिव स्यात्—शान्धेयो इति । एतच्च मितभाविष्यां प्रासंगिक
 प्रकटीकृतम् । दृढादि र्घ्या—दृढ, परिवृद्ध, भृश, कृश, तक्, युक्त, चक्र, चाच, कृय,
 लवण, ताक्ष, यौत, सप्य, जङ्, वधिर पश्चिम मधुर, मूर्ध्व, मूक, स्त्रिय, वाच, तरुण
 नन्द दौर्ध्व, अक्ष, इत्यादि । एवं मधुरस्य भावः माधुर्यं, मधुरिमा, मधुरत्वं, मधुरता ।
 अपिच (१) वेद्यां तलाभमतिमलः धारदानाम्, (२) सभो भतिमनसो रिति गणसूत्रद्वयम्,
 विजात, विज्ञान, विमति, विमनस्, सम्यति, सचनस् इति एतेभ्यः इमनिच् अच् च
 स्याताम् । विमनसोर्भावः इति विमनस्यम्—अच्, विमगिमा—इमनिच् । अच्
 इति प्रथमो वकारः इत् । स तु स्त्रियां लोचप्रत्ययं आपद्यति “विद्वंगौरादिभ्यश्च”
 (३।१।४०) इति सूत्रेण । तेन लघुत्वस्य भावः इति परसूत्रेण अच् औचित्यम् । स्त्रियां

क्रीड श्रीचितौ [“इत्यसहितस्य” (५१११२०) इति वकारलोपः] यथाकाससा
भावः इति परसुप्ते च यञ्—यायाकास्यम् । श्रियाम्—क्रीड्—यायाक्रीडौ । पूर्व्वं यत
यकारलोपः । एवं भानुपूर्व्वम्—भानुपूर्व्वोः । वैदग्ध्या—वैदग्धी । [वैदग्ध्य
culture, तथाहि गौडीयाः—वैदग्धी परीक्षिते—इति श्रीचैतन्यसङ्गक्षे ।
(to test his culture)] ।

१७८० । शुभावचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ ५११३२ ॥

दी— । चाज्ञावे । जडस्य कर्मभावे वा जाद्यम् । मूढस्य
भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हं तो नुम् च । अर्हं तो
भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

The suffix यञ् is attached to attributive words as well as
to the words that pass by the term ब्राह्मणादि to imply their भाव
(nature) or कर्म (action or duty). For rest see Tika.

नित— । गुणम् उक्तवन् इति गुणवचनाः । गुणवाचनाः विगोषणाः इत्यर्थः ।
गणवचनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तथा ब्राह्मण इत्यव्ययैर्भादिभ्यः । यहीसमर्थेभाः यञ् प्रत्ययः
स्यात्, कर्मणि अभिधेये, सूतस्यचकारवत्त्वान् भावे च अभिधेये सति । कर्म क्रिया
इत्यर्थः । जडस्य भावः कर्म वा इति यञ्—जाद्यम् । जडस्यभावः इत्यर्थे इतनिच्
च यत्त इदादिप्राधान्यम्—अहिम् । ल-तलो च—जडत्वं जडता । ल-तलो भावे
कर्मणि च “भाचत्वान्” (५१११२०) इति सूत्रेण । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम्
(यञ्) । ल-तलोच—मूढत्वं मूढता । एवं कृशस्य भावः कर्म वा इति काश्र्यम्—
यञ् । ल—कृशत्वम् । तद्ध—कृशता । भावे गम्ये इतनिच् च—यस्य इदादिषु
पाठात्—अहिम् । रकारादेशः टिलोप्य । एवं स्यात्वं—स्य सत्व, स्य कृता ।
ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा इति यञ् ब्राह्मण्यम् । ल—ब्राह्मणत्वम् । तन् ब्राह्मणता ।
इतस्य कर्म भावः इति यञ्—दीत्यम् । अपिच प्रातिपदिकवङ्गो लिङ्गविशिष्टस्य
गङ्गो—तेन इतीनां कर्म इति यञ् दीत्यम् । “आगत-प्रिय-सखेरभिदीत्यम्” ॥ अर्हं तो
नुम् च । यञ् परे अर्हं इत्यस्य नुमगमः स्यात् । तेन—अर्हताः भावः कर्म वा इति

अञ्—नुमागमः—आर्चयाम् । लिङ्—आर्चन्ती । “अञ्जलवितत्य” (६।३।१५०)
इति यथोपः । अर्चत्—जेनसत्रासी । ब्राह्मन्वादिर्यथा—ब्राह्मण, दूत, अपत्य,
निपुण, चोर, कुशल, पितृव्य, मन्त्राख्य, दायाद, कवि, अश्वेयज्ञ, विदग्ध, ज्वित,
अनुकूल, परिमन्त्र, ईश्वर, साक्षिन्, आस्तिक, माक्षिक, मानुष, भाष्यन, सूक्त, राजन्,
अधिपति, अमृत, पिशाच, मणपति, दीन, छद्मासीन, यथाकाम, प्रज्ञान, विश्वरूप,
उत्तरतन, अष्टमंश, अनोक्त, बुधराज इत्यादयः । आङ्गतिगमोऽयम् ।

१७८१ । यथातथयापुःपरयोः पर्यायेण ॥ ७।३।७१ ॥

ट्ठी— । नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तर-परयोः पर्यायेणादेरचो
हृदिर्निदादौ । अयथातथाभावः आयातव्यम् । अ-याथातव्यम् ।
आ-यथापुर्त्यम् । अयाथापुर्त्यम् । आपाद-समाप्तेर्भावकर्त्तृ-
धिकारः ।

The first vowel of the first part of the words अयथातथ and
अयथापुः, (i. e. the initial अ of the words) as well as the first
of all the vowels of the second part (i. e. the अ coming after
य) takes, by turn, its Briddhi substitute before a Taddhita
suffix that slides अ, य or क ।

नित— । यथातथ यथापुः इत्येतयोर्मैत्र उत्तरयोः पर्यायेण अचाम् आदेरचो
हृदिः स्यात् तद्धिते निति निति निति वा परतः । तथाहि अयथातथ अयथापुः इति
एतयोः सङ्गत् आञ्जल अकारस्य हृदिः स्यात् ; पक्षे वकारात् परस्मिन्तस्य च अकारस्य
हृदिः स्यात् निदादौ तद्धिते परतः । “यथाऽष्टादश” (१।१।७) इति सूत्रेण कृत-
समासी एतौ यथातथ—यथापुः । ततः नञ् समाप्तः—तेन अयथातथम् अयथापुः
इति रूपम् । एतद्वयं ब्राह्मन्वादिर्यु पठ्यते । अतएव अयथातथाभावः इति विनये
ब्राह्मन्वादिनात् अञ्—पूर्वपदहृदिः—तेन आयातव्यम् । उत्तर-पदहृदिः—
अयातव्यम् । एवं आयातपुर्त्यम् । अयाथापुर्त्यम् । आपाद इति—भावे

कथं च नञि चैव प्रत्यय-न्यवस्थाः पादपरिसमाप्तिं यावत्—“बृह्मण स्वः”
(४।१।२६) इति स्वं यावत् इत्यर्थः—इति श्रेयम् ।

दी—। चतुर्वर्णदीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । चातुराग्र्यम् । त्रैस्वर्यम् । पाङ्गुण्यम् ।
सैन्यम् । साक्षिधाम् । समीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्य-
मित्यादि ।

नित—। चतुर्वर्ण्यम् इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे एव व्यञ्जित्वधीयते । चत्वारो
वर्णाः एव इति व्यञ्ज—चातुर्वर्ण्यम् । “चातुर्वर्ण्यम् नया सृष्टम्”—श्री-श्रीगीता ।
चत्वारः चाग्रसाः चातुराग्र्यम् । त्रीणि स्वराणि—त्रैस्वर्यम् । पाङ्गुणाः एव
पाङ्गुण्यम् । सेना एव सैन्यम् । साक्षिभिः साक्षिधाम् । समीप एव समीप्यम् ।
उपमा एव उपम्यम् । तयो लोकाः एव इति त्रैलोक्यम् । चतुर्वर्णादि यथा—चतुर्वर्ण्यं,
चातुराग्र्यं, तिस्रश्च, पाङ्गुण्यं, सेना, साक्षिभिः, समीप, उपमा, त्रैलोक्यं, अन्यभाष्यं, युगपत्,
तदर्थं, अनन्तरं, मुखं, इतिह, मणिक, सर्ववेद, चतुर्वेद । तथाहि अन्यभाष्यं एव
आन्यभाष्यम् । युगपदेव धीनपद्यम् । तदर्थं एव तादर्थ्यम् । सहित एव साहित्यम्
[—“निर्दोषो गुणसम्पन्नो सास्वद्वारो रसान्वितो । शब्दाभ्यो सहितो वाच्यमतः साहित्य-
सुखते ।”] । अनन्तर एव अनन्तर्यम् । मुख एव मूर्धन्यम् । इतिह एव ऐतिह्यम् ।
मणिक एव साक्षिकम् । अपिच—

दी—। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वदिरिति
लुक् । स एव सार्व वेदः—सार्व वेदः (?) ।

नित—। सर्ववेद इति यः सत्यतत्त्वविद्यादिषु पठ्यते तस्य ज्ञानपूर्तिं प्रत्यय-न्यवस्थां
च प्रदर्शयति । सर्वे वेदाः सर्ववेदः इति कर्त्तृधारणः । तान् अधीते इति सर्ववेदः ।
“सर्वादिः सादृश्यं लुक्-वक्तव्यः” (४।१।६०, पार्श्विक) इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् ।
सर्ववेदः एव इति व्यञ्ज-तेन सार्ववेदः । सार्ववेदः इत्यत्र धर्मव्यपदेशविनिर्वाहः ।

दी—। चतुर्वेदसरोभयप्रवृत्तिश्च । चतुरो वेदान् अधीते

चतुर्वेदः । स एव चातुर्वेदः । चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम् ।
चतुर्विद्य एव चातुर्वेदः ।

मित— । चतुर्विद्यादिभु चतुर्वेद इति पठ्यते । अथ प्रत्यये परतः तस्य उभय-
पदद्विः स्यात् । चतुरो वेदान् अधीते इति चतुर्वेदः । अस्मात् विहितस्यप्रत्ययस्य
“त्रिगोशु क—” इति लुक् । चतुर्वेदः एव इति स्वार्थे षञ् उभयपदद्विः—
तेन चातुर्वेदः । चतुर्वेदस्योभयपदद्विश्च इति स्थाने चतुर्विद्यस्य उभयपदद्विश्च
इति पाठान्तरं दृश्यते । तथासति चतुर्विद्य एव इति स्वार्थे षञ्—उभय-पदद्विः
—चतुर्वेदः ।

१७८२ । स्तेनाद् यञस्योपच ॥ १।१।१२५ ॥

दी— । नेति संघातगूहणम् । स्तेन चौथे—पचादाच् ।
स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य
स्तेन्यमिति घञन्तमपि केचद्विद्वन्ति ।

To imply the nature (भाव) or function (कर्म) of a स्तेन
(thief), the suffix यञ् is attached to the said word (स्तेन) and
before the suffix the न of स्तेन elides. Some authorities split
this rule into two halves :—(i) स्तेनात् (ii) यञस्योपच and argue
that by the first half, the suffix षञ् is attached to स्तेन and
by the second half, the suffix यञ्—and before this यञ् the न
elides.

मित— । स्तेन इति कश्चित् धातुसौख्यं वर्तते । तस्मात् “पचादाच्” इति
चच् प्रत्यये विहिते सति स्तेनः इति रूपं स्यात् । स्तेनः तत्कारः । स्तेनस्य भावः
कर्म वा इति सम्यग्भावे स्तेनशब्दात् यञ्-प्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययसन्निधौनेन च स्तेन
इत्यस्य गङ्गागी लुप्यते । अतएव स्तेनस्य भावः कर्म वा इति स्तेयम् । स्तेनं
चौथम् । केचित् (जयादिव्य-प्रत्ययः) स्वमिदं विधा विभजन्ति ; स्तेनात् इत्येको-
ऽक्षः । यञस्योपच इति द्वितीयोऽक्षः । स्तेनात्—इत्युभयार्थः—स्तेनशब्दात् भावे

कर्त्तरि वा कर्म्ये यत् स्यात् । तं न खेगस्य भावः कर्म्येति कर्म्यम् । यत्रलोपश्च
इत्यस्यार्थस्तु पूर्वोक्ते कर्म्ये कर्मिण्यस्यात् यत् स्यात् नलोपश्च—तेन कर्म्यम् ।
त्रोमतः दीक्षितस्याहत्तौ “नेति संघात यच्चकम्” इति यद्भ्रमते तस्य कर्म्ये—यत्
इति प्रत्ययः तथा नकारलोपश्च युगपद्विभक्तौ ।

१७८३ । सख्यर्थः ॥ ५।१।१२६ ॥

दो— । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ।

The suffix य is attached to the word सखि in the aforesaid
sense.

दो— । कृत-वणिग्भ्याम् च । (वा) । कृतस्य भावः कर्म वा
दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात्
स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो भूतु कर्मणि इत्याह ।
भाष्ये तु कृतवणिग्भ्याम् चेति नास्ति शब्दः । ब्राह्मणादित्वात्
वणिज्यमपि ।

The suffix य is attached to the words कृत and वणिज् in the
selfsame sense. For rest see Tika.

नित— । पूर्वोक्ते एव शिष्ये कृतशब्दात् वणिज्शब्दात् च यत्स्यात् । कृतस्य
कर्मभावे वा दूत्यम् । वणिजः कर्मभावे वा वणिज्यम् । एतत् काशिका-
मतम् । माधवस्तु वणिज्या इति स्वभाविकम् स्त्रीलिङ्गशब्दम् आह । [तथा च
विस्तृतवर्ति “वणिज्याया वर्ययत्”] । भाषावृत्तिकारोऽपि पृथक् । भाष्ये तु एतत्
न दृश्यते । वणिज् इत्यस्य ब्राह्मणादिवु पाठात् यज् च स्यात् एव—तेन
वणिज्यम् । एतत् काशिकाभाषावृत्तिकारो अपि स्वीकृतः । कृतस्य भावः कर्म्यं
वा दूत्यं (प्राज्) इत्यपि ।

१७८४ । कपिशिखोर्द्वम् ॥ ५।१।१२७ ॥

दो— । कापेयम् । शीतेयम् ।

In the aforesaid sense, the suffix डक् is attached to the words कपि and चावि ।

नित— । प्राबुद्धे विषये कपि चावि इति एताभ्याम् डक् स्यात् । 'कपेः कर्माभावी वा कपियम् । चातेर्भावीः कर्म वा चातेयम् । तथाहि—“एतदप्यत्र कामेयं यद्वर्त्तुपतिष्ठति ।”

१७८५ । पक्षन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ ५।१।१२८ ॥

दी— । सैन्यपत्यम् । पौरोहित्यम् । राज्ञोऽभि = राज्ञः सम्भासे यका'लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्ञ्यम् । सम्भासे तु ब्राह्मणादित्वात् षण् । अधिराज्यम् ।

In the aforesaid sense, the suffix यक् is attached to words ending in पति as well as to the words—that pass by the term पुरोहितादि ।

नित— । पति इति एतद्वर्त्तुः प्रातिपदिकभक्त्या पुरोहित एवमादिभ्यः यक् प्रत्ययः स्यात् पूर्वाह्ने विषये । पत्यन्तात्—सैन्यपत्यर्भावः कर्म वा सैन्यपत्यम् । एवं प्राजापत्यम् गावंपत्यम् । अधिपति—गणपतिवद्दौ आश्रयादिषु द्रष्टव्योः पुरोहितसम्भावः कर्म वा पौरोहित्यम् । पुरोहितादि यथा—पुरोहित, राजाऽभि, यामिक, पिच्छिक, चयामिक, कविक, घर्मिक, खण्डिक, सुहित, कल, मन्द, दक्षिक, यर्मिक, हस्तिक, निष्ठिक, कलिक, हविक, पूतिक, पत्रिक, प्रतिक, आषानिक, सलनिक, सुनिक, राक्षर, शाक्षर, नागर, पक्षिक, सुवक, सरथिक, जलिक, सुविक, अजनिष्ठ, यर्मिक, यर्मिक, यर्मिक, भौतिक, भूषिक, तिलिक, अत्रिक, पुत्रक, विद्विक, अज्ञातका, पथिक, पूजनिष्ठ, यामिक, अजानिक, अत्रिक, धर्मिक, आशिक, नाशिक, सरथ, चक्रिक, अत्रिक ॥ राजाऽभि इति—राजन् इति शब्दः असमासे एव पुरोहितादिषु पत्यन्तेन राज्ञः कर्म वा राज्ञ्यम् । समासे तु ब्राह्मणादिषु अत्र पाठः—तेन अत्रिकी राजा अधिराजः, तसम्भावः कर्म वा अधिराज्यम् ।

१७८६ । प्राणभृत्जातिवयोवचनोद्गतास्त्रिविधोऽयम्

॥ ५।१।१२८ ॥

दो— । प्राणभृत्जाति—आश्वम् । शौद्रम् । वयोवचन—
कीमारम् । कैशोरम् । (उद्गतास्त्रादि)—श्रीद्गताम् । शौत्रेवम् ।
सौष्ठवम् । दौष्टवम् ।

In the aforesaid senses, the suffix चम् is attached to the words that stand for the names ■ a living species, or that denote some particular age ; as well as to the words that pass by the term उद्गतास्त्रादि ।

नित— । प्राणान् विभर्ति प्राणयन् सचेतनः, प्राणिभृत् चासीं जातिवृत्ति
प्राणिभृत्जातिः सचेतनजातिविवर्धः । प्राणिभृत्जातिविवर्धः वयोवचन-विवर्धः
तथा उद्गतास्त्रादिभ्याः प्रातिपदिकेभ्यश्च तस्या भावः कर्म वा इति एतस्मिन्
चयं चम् प्रत्ययः स्यात् । प्राणभृत्जातिविवर्धः—आश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् ।
उद्गतास्त्रादि भावः कर्म वा—शौद्रम् । वयोवचनविवर्धः यथा—कीमारस्य भावः कर्म वा
कीमारम् । शिशोरस्य भावः कर्म वा कैशोरम् । उद्गतास्त्रादिभ्याः—उद्गतातुः कर्म
भावो वा श्रीद्गताम् । उद्गतेः भावः कर्म वा शौत्रेवम् । सुष्ठोः कर्मभावो वा
सौष्ठवम् । दौष्टोः भावः कर्म वा दौष्टवम् । उद्गतास्त्रादि रंधा—उद्गतास्त्रादि, उद्गते,
सुष्ठु, सुष्ठु, प्रतिपत्तिः, प्रशास्त्र, शीत, पीत, हस्तः, रथगणक, पतिगणक, अश्वश्रेष्ठ, वधु,
सुभग, नल ।

१७८७ । ह्ययनान्त युवादिभ्योऽयम् ॥ ५।१।१३० ॥

दो— । ह्ययनम् । त्रैहयनम् । यौवनम् । स्याविरम् ।

The suffix चम् is added to the words that end in ह्ययन, as well as to the words that pass by the term युवादि, in the aforesaid sense.

नित— । हायन इति एवमन्तः भट्टः प्रातिपदिकेभ्यश्च वा युवन् शब्द-व्युत्पत्तिभ्यश्च चक्षुःप्रत्यये भवति तस्य भावः कर्म वा इति एतच्छिन् विषये । हायनान्तः भट्टः यथा—
 द्वि-हायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम् । द्वि-हायनस्य भावः कर्म वा त्रैहायनम् ।
 युवन् इत्येवमादिभ्यः यथा—यूनोः भावः कर्म वा यौवनम्, स्त्रविरस्य भावः कर्म वा स्त्रविरम् ।
 पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् । युवादि यथा—युवन्, स्त्रविर, सुव्रतं, दुव्रतं, चपल, निपुण, कुशल, चेतन, पित्रल, कुतूहल, होट, यजमान, कामच्छल, यात, जवण, कुली, सुली, सङ्गदयः, सुचाट, हयल, दुर्भाट, परित्राजक, सन्, छाचारिन्, कुतुक, कटुक, दुःस्त्री, दुःस्त्रिय, चक्षुःप्रत्यय, चक्षुःप्रत्यय, [अपिच—हृदय पुरुष इति एतद्वयम् असमासे एव युवादिषु पठ्यते], योविय ।

दो— । योवियस्य यलोपस्य । (व) । यौवम् ।

The word योविय, which is included in the युवादि list, slides its व before the suffix चक्षुः ।

नित— । योविय इति युवादिषु पठ्यते । चक्षुःप्रत्यये परतोऽस्य यकारलोपः ।
 योवियस्य भावः कर्म वा यौवम् । यौवम् कर्म ।

दो— । कुशल-चपल-निपुण-पिशुन-कुतूहल-क्षेत्रहाः युवा-
 दिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलम्
 इत्यादि ।

१७८८ । इगन्ताच्च शब्दपूर्वात् ॥ ५।१।१३१ ॥

दो— । शुचेर्भावं; कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् ?
 कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् षरञ् ।

In the aforesaid sense, the suffix चक्षुः is attached to words ending in इक (प्रत्याहार) provided the इक् itself is preceded by a letter, following a short vowel.

नित— । इक् यस्य चर्त्त, तत्पूर्वस्य योवियस्यार्थाच्च स्थातु भावे कर्मणि वा

यस्य । अथि इति इत्यस्यः प्रसिद्धिः । इकारान् पूर्वो यो वर्णश्चकारात्प्राक् पूर्व' खलु ङकारश्चिह्नति—स च खलुः अतएव अथिर्भावः कर्म'वेति अथिषाद्यादृक्-
= योचम् । सुनेर्भावः कर्म' वा नौचम् । पट्—पाटवम्, लघु—लाघवम्, शुद्ध—शौरवम्
महारी—माहवम्, हरीतकी—हारीतकम् । “पाचत्वात्” (५।१।२५) इत्यनेन ल-तलो
अपि—तेन लघुता, लघुत्व', पटुता—पटुत्व', अथिता—अथित्वम् इत्यादयः । अथुपूर्वादिति
किम् ? पाच्योर्भावः कर्म' वा पाचुता—अथ ल-तलो एव न सन्तु अथ' । कथम्
इति चेत् ?—सकारान् पूर्वो योवर्णश्चिह्नति स खलु संयुक्तवर्णः । अतएव
“संयोज्ये गुरुः” (१।४।२१) इति सूत्रेण तत्पूर्ववर्णः चकारस्य गुरुत्व' प्राप्तं भवति ।
एवं कच्छत्वं कच्छ'ता नात्र कच्छ'गुह्यात् अथ' ।

ननु कथं कर्म' (कथं कतिरित्यर्थः) इति काव्यम् कथं सिध्यति ? कथियञ्च
भूद्मन्पादिषु पठ्यते । तेन चञ् ।

१७६८ । योषधाद् गुरुपोस्तमाहुन् ॥ ५।१।२३२ ॥

दी— । रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाद्वा ।

(वा) । साहाय्यम् । साहायकम् ।

In the aforesaid sense, the affix गुञ् is attached to words, that have got penultimate यकार, preceded by a long vowel, provided the same occurs after at least three letters.

सित— । “विप्रशतीनाम् अन्त्यम् उत्तमम् । तत्-समीपम् उपोत्तमम्” इति
भाषावृत्तिः । गुरुपोस्तमाद् योषधात् गुञ् स्यात् भाव-कर्म'योः । अयमर्थः सूत्रस्य
प्रतिभाति—तस्य भावः कर्म'वेति अभिधेये सति, यस्य प्रसिद्धिकस्य उपधाया' यकार-
श्चिह्नति तत् पूर्व' च गुरुवर्णो विद्यते, तस्मात् गुञ् स्यात्, स च तत् गुरुवर्णः विप्रशतीनां
वर्णानाम् भक्तौ स्थितो भवेत् । रामणीयस्य भावः कर्म' वा इति रामणीयस्य' यकारः
उपधाभूतः ; तत्पूर्व' गुरुवर्णो दीर्घः । ईकारस्य विद्यते, स च दीर्घः ईकारः र च
न च न इति ध्वन्याः षष्ठेभ्यः (विप्रशत्याणां वर्णान् अधिक-तरिभ्यः इत्यर्थः)
परसिच विद्यते, अतएव अस्मात् गुञ् स्यात् । रामणीयकम् । लयादि भारवी—

“पुरीषणीयं रूपं रत्नणीयकम्” । अभिधानीयस्य भावः कर्म वा अभिधानीयकम् । एवं वसनीय—वासनीयकम् । आचार्य—आचार्यकम् । शीपधातु इति किम् ? विमानस्य भावः कर्म वा विमानत्वम् । शुद्धनीतमादिति किम् ? चन्द्रियस्य भावः कर्म वा चन्द्रियत्वम् । अन्नं उपायः प्रसूतः—अतएव न वृज—प्रत्युत जन्तुः, चन्द्रियता । सहायसन्दातु वृज वा सहात—सहायस्य भावः कर्म वा सहायकम् । भुञ्जीऽप्राप्तिपक्षे, अस्य भुङ्क्ष्वस्येति पाठम् उररीकृत्य व्यञ्ज । तत्र साहाय्यम् । भगवत्पितृभ्यः अथ व्यञ्जं नेच्छति ।

१८०० । धृन्ध्व-मनोश्चादिभ्यश्च ॥ ५।१।१३३ ॥

दी— । शैषोपाध्यायिका । मनोश्चकम् ।

In the aforesaid sense the suffix धृज् is attached to words that have entered into a dvandva (द्वन्द्व) compound, as well as to those words, that pass by the term मनोश्चादि ।

सिध— । मावे कर्मणि च अभिधेये, कृत-द्वन्द्व-समासेभ्यः तथा मनोश्च इत्येवमादिभ्यश्च धृज् स्यात् । कृतद्वन्द्वसमासेभ्यः यथा—मिथश्च उपाध्यायश्च शिष्योपाध्यायी । तयोर्भावः कर्म वा इति धृज् शैषोपाध्यायिका । एवं पितृ ॥ पुत्रश्च पितापुत्री—तयोः कर्मभावी वा पितापुत्रिका । कृतमथ कुसिकथ कृतसकुशिकी—कौतुस कुशिका । स्त्रीत्वम्—अभिधानात् । मनोश्चादीर्यथा—मनोश्च कर्मभावी वा मनोश्चकम् । कल्याणस्य भावः कर्म वा कल्याणकम् । मनोश्चादि यथा—मनोश्च, कल्याण, प्रियकप, अतिरूप, अमृत्पुत्र, अमृत्कुल, आच्छ, छात्र, छात्रस्य, मेधा, विद्, कुलपुत्र, शीघ्रिय, चौर, धूर्त, विप्रदीव, युवन्, रामपुत्र, रामखण्ड, रामकुमार, यतपुत्र, हृयत्, मेधाविन्, कृपुत्र, रामकण्ड, रामकुलान्न, सुकुमार, वज्रल, अवयव । सारपत्र, तथाहि—प्रियरूपस्य भावः कर्म वा प्रियरूपकम् । अभिरूपकभावः कर्म वा अभिरूपकम् । अमृत्पुत्रस्य भावः कर्म वा अमृत्पुत्रिका स्त्रीत्वम् अभिधानात्, एवं अमृत्कुलस्य भावः कर्म वा अमृत्कुलिका—अर्थात् अभिधानिक स्त्रीत्वम् ।

१८०१ । गोतचरणाच्छाधात्याकारतद्वेतिषु ॥ ५।१।१३४ ॥

दी—। अत्याकारोऽधिष्ठेपस्तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भाव-
कार्त्तणी प्राप्तः। अवगतवान् वा। गार्गिक्या स्नाघते।
गार्गित्वेन विकृत्यते इत्यर्थः। गार्गिक्या—अत्याकुर्वते। गार्गिका-
भवेतः। काठकेन स्नाघते।

In the aforesaid sense, the suffix *कु* is added to the words
expressive of गोत्र or चरण, with reference to boasting (स्नाघा),
constraining (अत्याकार) or obtaining (तदवेत) or knowing
(मदवेत) only.

मिस—। स्नाघा विकृत्यन्तः। आत्मप्रशंसा इति यावत्। अत्याकारः पराधि-
ष्ठेपः। अत्याकुर्वते परान् अधिष्ठिपति इत्यर्थः। तदवेतः—तत् अवेतः, तत्प्राप्तः;
तत् प्राप्तः अवगतवान् इति वा। गोत्रवाचिभ्यः तथा चरणवाचिभ्यश्च प्राप्तिपदिकेभ्यः
भावे कर्मणि वृज्प्रत्ययः स्यात्, स्नाघार्था पराधिष्ठेपे तथा तत् प्राप्तः तत् अवेतः वा
इति विषये। गोत्रवाचिभ्यः स्नाघाविषये यथा—गार्गिक्या स्नाघने अश्वं विप्रः।
अश्वं विप्रः गार्ग्यगोवीधः अतः गार्गित्वेन स्नाघते इति गार्ग्यशब्दात् गोत्रवाचकान्
वृज् तेन गार्गिका, “आपत्यस्य तद्धितेऽनाति” (६।१।१५८) इति वक्तव्यः। चरण-
वाचिभ्यः स्नाघार्था यथा काठिक्या वा काठकेन स्नाघते। काठकेन स्नाघने इत्यर्थः।
चरणवाचिभ्यः काठशब्दात् वृज्—तेन काठकं वा काठिका। अत्याकारं यथा—
गार्गिक्या अत्याकुर्वते काठिक्या अत्याकुर्वते। आत्मने गार्गित्वेन कठत्वं वा परान्
अधिष्ठिपति। तदवेत इति विषये यथा—गार्गिक्या भवेतः। काठिक्या भवेतः।
गार्गित्वं कठत्वं वा प्राप्तः, गार्गित्वं कठत्वं वा अवगतवान्। स्नाघादिभ्यः अन्यत्र विषये
वृज् न स्यात् यथा कठत्वं गार्गित्वम् इति ल-तर्का।

१८०२। स्तोत्राभ्यङ्गः ॥ ५।१।१३५ ॥

दी—। स्तोत्राशब्दः ऋत्विग्वाच्यो स्त्रीलिङ्गः। बहु-
वचनात् विशेषणम्। अक्छावाकस्य भावः कथं वा अक्छा-
वाकीयम्। मित्तावहणीयम्।

The suffix **ह** is attached in the aforesaid sense, to the words, that denote some kind of vedic priests (होता) ।

नित—। होता इति प्रातिपदिकम् स्त्रीलिङ्गं प्रत्ययते, अत्र चर्धस्तु अस्मिन् ।
होताभाः इति बहुवचनं सर्वप्रविधिं निरूपयति, आपयति च यत् होतृविशेषवाचिभ्यः
प्रत्ययः स्यात् ।

तस्य भावः कर्म वेति विधौ होताविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कर्मत्वः स्यात् ;
अष्टावकः इति होताविशेषस्यभावः कर्म वा अष्टावकीयम् ; मित्रावकश्च इति
अस्मिन् विशेषः । तस्य भावः कर्म वा मित्रावरुणीयम् । एवं ब्राह्मणाच्छंसिन्
इति अस्मिन् विशेषः । तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणाच्छंसियम् । एवं घोषा—
घोषीयम् । लक्ष—लङ्घीयम् ।

१८०३ । बृहन्मणस्त्वः ॥ १११३६ ॥

घो—। होतावाचिनो बृहन्मणश्चात् त्वः स्यात् । अस्यप-
वादः । अस्त्वम् । नेति वाच्यं त्ववचनं तलोवाचनार्थम् । ब्रह्मण-
पयर्थायात् ब्रह्मणश्चात् त्वतसौ । अस्त्वम् । ब्रह्मता ।

In the aforesaid sense, the suffix **त्व** is attached to the word
ब्रह्मण् that stands for the name of a special kind of vedic
priest.

नित—। 'होताभाः' इति पूर्वतुदात्तं अत्र अनुवर्तते । तेन अयमर्थः—होता-
विशेषवाची वो ब्रह्मण् इति अष्टावकात् भावे कर्मणि वा अस्मिन्ने ल-प्रत्ययः एव
स्यात् । अयं कर्मत्वस्य अपवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा बृहन्मणम् ।

ननु "होताभास्त्वो न तु बृहन्मणः" इत्यनया वीत्या पूर्वतुदम् अत्र क्रियेत,
तर्हि एकेनैव सूत्रेण इदमिदिरमदियत् ; यतस्तर्हि बृहन्मण् इत्यस्यात् कर्मत्वये
विहिते सति "वाचस्वान्" इति सूत्रस्यात् "तस्यभावे ल-तसौ" इति ल-प्रत्यय एव
विहितः स्यात् । तथा सति किम् अनेन सूत्रेण इति चेत् उत्तरं ? तद्, वीति
यत्, वाच्ये अधिकं फलमिति आयात् सूत्रं इदं विहितमिति फलं दद्यात् ।

सत् च इदम्—अतः त्वप्रत्ययविधानेन चाप्यर्थं यत् अस्यात् सञ्ज्ञप्रत्ययो न स्यात् । तेन बृहत्त्वम् इति त्व-प्रत्ययात्मन् एकमेव रूपम् ।

अपिच बृहत्त्वमवयवो बृहत्त्वमवयवोऽप्यस्ति । तत्र तु त्व-तत्त्वौ एक आत्मान्—
तेन बृहत्त्वः बृहत्त्वस्य भावः कर्म वा बृहत्त्वम् । बृहत्त्वता ।

नञ्-सञ्ज्ञाधिकारः समाप्तः ।

१८०४ । धान्यानां भवने चैत्रं खल ॥ ५।२।१ ॥

दी— । भवन्ति अस्मिन् इति भवनम् । सुत्रानां भवनं चैत्रं मौदगीनम् ।

The suffix खल is attached to the words that stand for the name of a particular kind of paddy, to denote the fields where such "paddies" grow.

नित— । धान्यं गन्धविशेषः, यत्र भाषावृत्तिटोपनां शोभताः शोधनप्रकारादि-
पादाः—“अवगोभूतधान्यानि तिलाः कङ्ककुलव्यकाः । भाषावृद्धा मसूराश्च तिलपादाः
श्यामसर्वपाः । गवेषुकाश्च नीवारश्च चादकश्च सतीनकाः । चणकाश्चोष्णकाश्चैव
धान्यान्धरादयश्च तु” ॥ इति छान्दः । [यत्र is barley, गोधुन = wheat, धान्यग्रीहि
(paddy), कङ्क = शियन्तु = चाउनि = panick seed, मसूर = lentil, श्याम
= श्यामान्ध, नीवार = चारण्यद्रीहि । चादकी = रदरी = तुवरी ; सतीनक =
कलाय = कुलङ्क = सतीन = peas ; चणक = छोला = गूट = gram. नीरद्वयश्च
नीरद्वय इत्यन्तरः = some grain. मतान्तरे नीरद्वय is भङ्गा । कुलङ्क is some
corn.” इति] । भवनम्—उत्पत्तिस्थानम् । भवन्ति अस्मिन् इति भवनम् [मृशालोर्गुण्ट-
अधिकरणत्वात्] । सूत्रार्थस्तु—धान्यानां धान्यविशेषवर्तिनां भवने चात्र चैत्रं चैत्रं
इति, धान्यविशेषवर्तिनाः प्रातिपदिकिनाः खल-प्रत्ययः स्यात्, चैत्रं चैत्रं तत्त्वत्वं
सञ्ज्ञा । सुत्रानां भवनं चैत्रम् इति सुदयव्यात् खल-मौदगीनम् । धान्यानां भवनं
चैत्रम् धान्योन्नम् । कुलङ्कानां भवनं चैत्रं चौधलीनम् । नीरद्वयानां भवनम् चैत्रं
चौधलीनम् । धान्यानां इति किम् ? सूत्रानां भवनं चैत्रम्—यत्र प्रत्ययो न ।

ननु समासस्य "समर्थ-पदविधिः" (२।१।१) इति सूत्रात् समर्थानामेव पदानामेव इति नियमः, कथं तर्हि सर्वः सर्वथा कृतः इति विषये सर्वशब्दः सर्वशब्देन सह समासमात्रं प्राप्नोति इति चेत् सत्यम् । यत आह—“असामर्थ्येऽपि निपातनात् समासः”, यद्यपि अत्र सामर्थ्याभावस्तथापि निपातनादेव समासः । यज्ञचण्डिकाशुत्पन्नम् तद् सत्यं निपातनात् सिद्धमिति निपातनम् । अतएव उक्तं काशिकायाम् “तत्रासमर्थ्यसमासी द्रष्टव्यः” ।

१८०८ । यथासुख-संसुखस्य दर्शनः खः ॥५।२।६॥

टी— । सुखस्य सदृशम् यथासुखं प्रतिविम्बम् । निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं सुखं संसुखम् । समशब्दस्य अन्तलोपो निपात्यते । यथासुखं दर्शनो यथासुखीनः । सर्वस्य सुखस्य दर्शनः संसुखीनः ।

The suffix ख is attached to the words यथासुख and संसुख to denote “दर्शन”—something upon which reflection may be cast.

नित— । सुखस्य सदृशम् इति यथासुखम् अव्ययीभावः ।

ननु “वशाऽसादृश्ये” (२।१।७) इति असादृश्ये एव समास इष्टः, कथं तर्हि सादृश्ये ? निपातनादेव इति । यथासुखं प्रतिविम्बम् । समं सर्वसंसुखम् इति समसुखम् । समशब्दस्य अन्तिमस्य चकारस्य निपातनमेव लोपः । समस्य सर्वपदार्थत्वम् यथा “असि सर्वनाम सुटः” (७।१।५९) इति सुट् शीमान् दीक्षितः—“समः सर्वपदार्थः” इति । यज्ञस्य अर्थस्त—यथासुखशब्दात् समसुखशब्दात् च यद्वी-समर्थात् दर्शनम् इति एतद्विपर्ये खमस्ययः स्यात् । दृष्टान्ते चक्षिन् इति दर्शनः । आदर्शादिप्रतिविम्बावयः प्रोच्यते । यथासुखं दर्शनः इति खः यथासुखीनः । असादृश्ये तु यथासुखस्य दर्शनः यथासुखीनः इति दृष्टव्यम् । यथासुखीनः दर्शनः । तथाहि भट्टिक्लाव्ये “यथासुखीनः सीतायाः पुत्रत्वे बहुलीमवन्” इति ।

१८०६ । तत् सर्वदेः पद्यङ्गकर्मपात्रं व्याप्नोति ॥ ५।२।७ ॥

टी— । सर्वदेः पद्यङ्गान्तात् द्वितीयान्तात् खः स्यात् ।
सर्वपद्यान् व्याप्नोति सर्वपद्यीनः । सर्वाङ्गीनः । सर्वकर्मणिः ।
सर्वपात्रीणः ।

The suffix ख is attached to the words पद्यिन्, अङ्ग, कर्म and पात्र, each of them coming after the word सर्व, to imply the thing that cause all these.

नित— । तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोति इति प्रत्ययस्य चर्षः ।
एतत्पञ्च सूत्रार्थः—“तदि”ति द्वितीयासमर्थान् “सर्वादेः” सर्वपूर्वाकात् “पद्यङ्गकर्म-
पात्र” पद्यिन् अङ्ग कर्म पात्र इति एवमन्तान् “व्याप्नोति” इति एतच्चिन् चर्षे खप्रत्ययः
स्यात् । सर्वः पद्याः चर्षपद्यः । “नञ्पूर्वम् धूपयामासौ” (५।४।७४) इति
समासात् । सर्वपद्यो व्याप्नोति इति खः सर्वपद्यीनो खः । सर्वाङ्गं व्याप्नोति इति
सर्वाङ्गीनस्तापः । सर्वाङ्गीनं वासः । सर्वकर्म व्याप्नोति इति सर्वकर्मणिः पाणिः ;
सर्वकर्मणिः पुत्रवः । सर्वपात्रम् व्याप्नोति सर्वपात्रीणः चोदनः । काशिका-भाषा-
वृत्तिकाराणां सूत्रकलेवरे पद्यमिति अधिकं पठन्ति ; सर्वपद्यम् व्याप्नोति इति सर्व
पद्योचः सारथिः ।

१८०७ । आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ५।२।८ ॥

टी— । पादस्य अग्रभागः प्रपदम् उच्यते । प्रपदम् मध्यादीकृत्य आप्रपदम् ।
आप्रपदीनः पटः ।

The suffix ख is attached to the word आप्रपद in the sense to denote the piece of cloth that reached the same,

नित— । पादस्य अग्रभागः प्रपदम् उच्यते । प्रपदम् मध्यादीकृत्य इति विषये
“आङ् मध्याभिषिज्योः” (२।१।१२) इति अष्टम्यौभावसंज्ञाः ।

सूत्रार्थः—आप्रपद इति प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थान् प्राप्नोति इति विषये

सप्रत्ययो भवति । चाग्रपदम् प्राप्नोति इति चाग्रपदीनः पठः । “अरोरेण संप्रत्ययादि
पठस्य प्रसाधम् आख्यायते”, [चाग्रपदीनः = Pantor trousers,]

१८०८ । अनुपपसर्वाभ्यामनयं वहाभक्षयतिनेयेषु

॥ ५१२८ ॥

दो— । अनुपपसर्वाभ्यामनयं च । अनुपप वहा अनुपदीना
उपानत् । सर्वान्निभक्षयति सर्वाश्वीनो भिक्षुः । अयानयः
स्थलविशेषः । तस्यैव अयानवीनः शारः ।

The self-same suffix is added to the word अनुपप, to denote
the thing that is fastened to it, to the word सर्वात्र to imply
the person that eats the same, as well as to the word अयानय
to denote the thing that is caused to move (that is brandi-
shed right and left) right and left being the meaning of the
word अयानय ।

नित— । अनुपपदम् पदसहस्रम् । “अप्यत्र—” (२११६) इति सूत्रेण
सादृश्या अप्ययीभावसमासः । वहा “यस्य च आयानः” (२११६) इति आयासे
भावो अप्ययीभावसमासः । अयः प्रदक्षिणम् । अयात् अन्यः अनयः । अनयः
प्रसम्भम् । सम्भम् कथम् ? अयानयः इत्यस्य चर्षसु “प्रदक्षिणप्रसम्भ-भाषिनाम्
माराधाम् (मराधाम्) वक्षिन् पर-शारैः पदानाम् असमावेशः” इति काशिका ।

सुवार्थः—अनुपप, सर्वात्र अयानय इति एतेभ्यः शब्देभ्यः द्वितीयासमर्थेभ्यः
यथासंख्यं वहा भक्षयति नेये इति एतेषु चर्षेषु सप्रत्ययः स्यात् । अनुपपदम् वहा
अनुपदीना । वहा इति निद्देशात् स्त्रीलिङ्गम् । अनुपदीना पादप्रसाधो उपानत् ।
[अनुपदीना—stockings]. सर्वान्नि भक्षयति इति सर्वाश्वीनो भिक्षुः । अयानय
नयेः अयानवीनः शारः । “कलकशिरः स्थितः” इत्यर्थः । दीक्षितस्य अयानयः
स्थलविशेषः इति नन्वा अयानवीनः शार इति यावत् ।

१८०९ । परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति ॥ ५१२९ ॥

दी—। पराञ्चावराञ्च अनुभवतीति परोवरीणः। अवरस्य उच्चं निपात्यते। पराञ्च परतराञ्चानुभवति इति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्परा-शब्दस्य अनुप्रत्ययः शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गः, तस्मादेव स्त्रायै अत्रापि पारम्पर्यम्। कथं पारोवर्यप्रवदिति। असाधुरेव। स्वप्रत्यय-सन्नियोगेनैव परोवरेति निपाज्जनात् ॥

The suffix ञ is attached to the words परोवर, परम्पर, पुत्र-पौत्र to denote the person that feels these (i. e. sees these). For rest see Tika.

मित्र—। द्वितीयासमर्थेभ्यः परोवर-परम्पर-पुत्र-पौत्र इति एतेभ्यः अनुभवति इति एसञिन् अर्थे स्वप्रत्ययो भवति। परान् च अपरान् च अनुभवतीति स्वप्रत्ययः। प्रत्ययसन्नियोगेन च अवर इति असा अकारस्थाने उकारादेशेन परोवरीणः इति। परान् च परतरान् च अनुभवति इति स्वः। प्रत्ययसन्निधानेन च "पर-परतर" इति प्रकृतेः "परम्पर" इति रूपं स्यात् निपातनेन—तेन परम्परीणः इति पदं सिध्यति। पुत्र-पौत्रान् अनुभवति इति स्वः—पुत्र-पौत्रीणः। तथाहि "स्त्रायै परम्परीणाम् लं पुत्र-पौत्रीणतां नय"।

अनु भक्तिपरम्परा मन्त्रं भिनति इति परम्पराशब्दः प्रत्ययं विना अपि दृश्यते? सत्यम्। तत् अज्ञानपन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं एव प्रयुज्यते। तस्मात् एव शब्दान् स्त्रायै अत्र प्रत्ययं विहितं इति पारम्पर्यमिति रूपं सिध्यति। कथं तदि पारोवरीण-वदिति अत्र प्रत्ययान्तः परोवरशब्दः प्रयुज्यते? एवमशब्दः असाधुरेव मन्त्रव्यः, यतः स्वप्रत्ययसन्नियोगेनैव परावरशब्दस्य स्थाने परोवर इति रूपं स्यात्। एतन्नादेव न हि परोवर इति रूपं स्यात् अभितुमर्हति।

१८१०। अवारपारात्यन्तामुक्ताम् मामौ ॥ १८११॥

दी—। अवारपारं मामौ अवारपारीणः। अवारपारीणः।

पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः, अथं गन्ता इत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता (? इत्यर्थः) ।

The suffix ख is attached to the words पार पार, अत्यन्त and अनुकाम to denote the person, that is very likely to travel पारपार or run fast (अत्यन्त) or run enough (अनुकाम) ।

वित्— । गमिष्यतीति नमो इतिप्रत्ययः, णिगोतुगामी । “भविष्यति गम्यादयः” (२।१।३) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य भविष्यत्कालता विहिता । अत्र भाषावृत्तिः—“गामीति भविष्यतिर्ह्येवो वैचिद्याच्च” । सन्तुमाद्ये प्रत्ययः” । अतएव भर्तुमान-गन्तारि, अतीत-गन्तारि, भविष्यद्गन्तारि वा, अभिषेये प्रत्ययः स्यादिति भवावृत्तिकृततामाश्रयः । सूत्रार्थं च— द्वितीयासमर्थेभ्यः अवारपारं इत्यादिभ्यो गामी इत्यर्थे खः—अवारपारीणः ।

अनु अवारपारम् इत्यत्र “कर्तृकर्मयोःछति” (२।३।६५) इति प्रहो भवितुमर्हति तर्हि कथमेव द्वितीयासमर्थविभक्तिः स्यात् ? उच्यते । “अकर्मोभविष्यदाधमस्योः” (२।३।७०) इति पठोप्रतिषेधे सति द्वितीयासमर्थविभक्तिः स्यात् । अवारपार इति विपर्ययम् अपि यावत्—तेन पारावारं गामी इति खः पारावारीणः । किटहीतम् अपि यावत्—तेन पचारीणः, पारीणः । अत्यन्तं गामी इति खः अत्यन्तीनः । अत्यन्तं अथं गन्ता इत्यर्थः । अत्यन्तम् अतः क्रियाविधेयस्य द्वितीया । अनुकामं गामी इति खः—अनुकामीनः । अनुकामं यथेष्टं गन्ता इत्यर्थः । अत्रापि क्रियाविधेयस्य द्वितीया । तथाहि “अनुकामीनता खञ्ज” । अनुकामीनता खञ्ज-गन्तमन्तिव्यर्थः ।

१८११ । समां समां विजायते ॥ ५।२।१२ ॥

दी— । यत्नोपोऽवशिष्टविभक्तौ रलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । ‘समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते’ । अप्रत्ययानुत्पत्तौ यत्नोपो वा वक्तव्यः ॥ समां समां विजायते । समायां समायां वा ।

The suffix ख is attached to the word रलुक् to denote the female who conceives or delivers every year.

नित—। विजायते गर्भधारयति, यदा विजायते गर्भसृजति, प्रवृत्ति इत्यर्थः।
समा अन्तः; समांसना इति वीप्सायां द्वि-कृतिः। द्वितीया तु भन्वन्सर्वोरी।
समां समां विजायते गर्भधारयति सकृदपि समा व्याप्यते इत्यर्थः; समां समां विजायते
इति एतस्मिन्नर्थे समांसना इति एतस्मात् सुप्रत्ययः स्यात्; अपिच समांसना इत्यस्य
पूर्वपदे (समाप् इत्यर्थे) विभक्तिः; (द्वितीया विभक्तिः) अक्षुक् स्यात्। तेन समां-
सनीनः इति रूपम्। समांसनीना योः। समांसनीना बहुधा। समांसनीना
प्रत्ययदर्शना। इत्यनेन व्याख्या-काशिकासम्भवा; परम् श्रीमान् दीक्षितः व्याख्यानं
लोकरोति। तस्य स्रज्जु अयम् आशयः—विजायते प्रवृत्तिः। गर्भसृजने द्वि विजि-
तिर्वर्तते। समायां समायाम् इति वीप्सायां समायां इति द्विकृतात् प्रातिपदिकात्
सुप्रत्ययः स्यात्। सुप्रत्ययसमिधयोगेन प्रकृतेः “समायां समा” इति स्थितिः। तदा
सति “यलोपोऽवशिष्ट विभक्तिरेलुक् च पूर्वपदे निपात्यते”; पूर्वपदे “समायां समा”
इति प्रकृतेः “समायाम्” इति अर्थे यलोपः “समायां” इत्यस्य विभक्ति-चिह्नभूतानां
यकारः आकारः अनुस्वारय इति एतेषां तथास्याम् मध्यं यकारस्य लोपः; “अवशिष्ट
विभक्तिः” आकारस्य अनुस्वारस्य च इत्यर्थः “अक्षुक्” लुगभावः “निपात्यते”
निपातनेन जायते; तेन पूर्वपदे समा या इति स्थितम्। ततः सन्निवृत्तेन समां इति
स्थितिः। एवं समांसना इति प्रकृतिः स्थिता। तस्मात् खः—तेन समांसनीनः
इति रूपम्। समांसनीना योः। “प्रत्ययप्रसवा इत्यर्थः” इति भाषाशक्तिः। अपिच
“सुप्रत्ययानुत्पन्नौ यलोपो वा यल्लयाः”—समायां समायां विजायते इत्यस्य सुप्रत्ययस्य
अवगमनात् प्रागेव यलोपः स्यात् विकल्पेन इति वाच्यम्। तेन समायां समायां विजायते
इति वाक्यं स्यात्। एवं यलोपस्य वैकल्पिकत्वान् समां समां विजायते इत्यपि वाक्यं
स्यात्। द्वितीयाम् समां व्याख्यामपि काशिका प्रकरोति।

१८१२। अद्यश्रीनावष्टब्धे ॥ ५१२। १३ ॥

टी—। अद्य श्रो वा विजायते अद्यश्रीना बहुधा। आसन्न-
प्रसवा इत्यर्थः। केचित्तु विजायते इति नानुवर्त्तयन्ति। अद्यश्रीनम्
अस्त्वम्। आसन्नम् इत्यर्थः।

The suffix **ख** is added to the word **अद्य** an irregular compound, and in the aforesaid senses, and the word **अद्यधीन** is, at once, formed irregularly.

नित— । अद्यधीना अवष्टम्भे इति सूत्रच्छेदः । विजायते इति अनुवर्णने तेन सूत्रस्य अद्यमर्थः—“विजायते” इति एतच्चिन् विधये “अवष्टम्भे” आसन्नप्रसवे इति नव्यमाने “अद्यधीना”—अद्य नः इति प्रतिपरिभात् स्वप्रत्यय विधाय, स्त्रीलिङ्गे अद्यधीना इति रूपं जायते । अद्यः शो वा विजायते इति अद्यधीना वक्षः ; अद्यधीना गोः । अद्यधीना आसन्नप्रसवा इत्यर्थः ।

ननु अद्यशो वा भविष्यति इति अद्यधीनं नश्यत् । एवम् अद्यधीनो विधीयः इत्यादयः कश्च सधनः सूरिति प्रश्ने समाधत्त—“केचित्,” इत्यादिना । “केचित्” केचित् वैयाकरणः “विजायते इति आनुवर्णयन्ति” विजायते इत्यस्य पूर्वसूत्रात् अच्चिन् सूत्रे अनुवर्णयन् न सररीकृत्यन्ति । अवष्टम्भसात् खञ् एव स्यात् इति ते चाहुः । तस्मै अद्यधीनं नश्यत् इत्यादीनां साहचर्यम् ; परं खञ् स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सत् न स्यात् इति भावतु निर्वोचयति ।

१८१३ । आगवीनः ॥ ५।२।१४ ॥

टी— । आद्यपूर्वाद् गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्ययण्यपत्यन्तं यः कर्मकरोति स आगवीनः ।

The suffix **ख** is attached to the irregularly compounded word **आ गोः**, and the word **आगवीनः** is at once formed, to denote the person who serves somebody till his cow (pledged to the employer) is returned.

नित— । आद्यपूर्वात् योष्यदात् स्वप्रत्ययः स्यात् निपातनेन, आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि अभिधेये भवति । आ गो ख इति आगवीनः । शो यद्य अतः कर्म करोति वा तस्य गोः प्रत्ययण्यात् स आगवीनः । गोः प्रत्ययण्यं यावत् यः कर्म करोति स आगवीनः । [N. B.—The idea is this :—a debtor

puts his cow as pledge in the house of a creditor; he has to employ in the house of his creditor, till the cow is released; such a man (debtor) is called चणवीनः.]

१८१४ । अनुगन्तुं गामी ॥ ५।२।१५ ॥

दी— । अनुगु गोः पश्चात् पयांसं गच्छति इति अनुगवीनो गोपालः ।

The suffix ख is attached to the word अनुगु to denote the person that runs after the cow.

मित— । अनुगु चल् गामी इति सूत्रच्छेदः । गोः पश्चात् इति अनुगु । “अव्यय” इत्यादिना (२।१।६) सूत्रेण पश्चात् इति अव्ययभावः । “गोन्विदोदप-सज्जगसा” (१।२।४८) इति इक्षत्वम् । चल् पयांसि वचने । चल् पयांसं गमिष्यति इति चल्गामी । चल् गन्तुमात्रे प्रत्ययः, तेन चल्गामी इत्यस्य अव्ययः—यः पयांसं गच्छति सः । चल्गामी इति एतस्मिन्नर्थे अनुगुशब्दान् खप्रत्ययः स्यात् । अनुगु (गोः पश्चात्) चल्गामी (पयांसं गच्छति) इति खः—चनुगवीनः । अनुगवीनः गोपालः । गोपालः = गोरपकः ।

१८१५ । अध्वनो यत्-खी ॥ ५।२।१६ ॥

दी— । अध्वानम् चल् गच्छति—अध्वखः । अध्वमीनः । “ये चाभावकर्माणि” ; “आत्माध्वानी खे” इति सूत्राभ्याम् प्रकृति-भावः ।

The suffix यत् and the suffix ख well are added to the word अध्वन् in the aforesaid sense.

मित— । द्वितीयासन्नर्थात् अध्वन् इति प्रातिपदिकान् चल्गामी इति एतस्मिन् विधौ यत्प्रत्ययः खप्रत्ययश्च स्यात्वात् । अध्वानम् चल् गच्छति इति यत् = अध्वन् । अध्वानम् चल् गामीति ख—अध्वमीनः ।

ननु प्रत्ययसंज्ञियोगेन “नस्तस्मिन्” (६।४।१४४) इति नलोपः कथम् अथ न
स्यदिति चेत् ? उच्यते—“ये आभाकर्मणोः” (६।४।१४८) इति सूत्रेण यत्प्रत्यये परे
प्रकृतिभावः, किञ्च “आभाकर्मणो र्णे” (६।४।१४९) इति सूत्रप्रत्यये परे अपि अथान्
इत्यस्या प्रकृतिभावः ।

१८१६ । अभ्यमित्वाच्छः ॥ ५।२।१७ ॥

दी— । चात् यत्सौ—अभ्यमित्तीयः । अभ्यमित्वाः ।
अभ्यमित्वाच्छः । अमित्वाभिमुखं सुट् गच्छतीत्यर्थः ।

The suffix च्छ as well as the suffixes यत् and स are attached to the word अभ्यमित्वा in the aforesaid sense.

N. B.—न स्मिन् = अस्मिन् ; The word is maso. by the सिद्धान्त-
शास्त्रेण “धातस्मिन्” । This is Bhattoji's view. But Haradatta
says that अस्मिन् is derived as अस् (वासु) + इत्स्व—so it is maso.

स्मिन्— । अभ्यमित्वा अभि (अभिमुखम्) इति अभ्यमित्वाम् । “लघुचोनाभिप्रती
अभिमुखम्” (२।४।१४) इति समासः । अभ्यमित्वाशब्दात् द्वितीयासंभवात् अस्
समीति विषये ङप्रत्ययः स्यात् ; अपिच स्वस्वव्यवहारवशात् यत्प्रत्ययः सूत्रप्रत्ययश्च ।
अभ्यमित्वाम् अस् गामी अभ्यमित्तीयः—अथ ङप्रत्ययः । अस्मिन्वा—यत् । अभ्य-
मित्वाच्छः—छः । अस्मा अस्मात् अभ्यमित्वाभिमुखं सुट् गच्छति यः सः ।

१८१७ । गोष्ठात् सञ् भूत-पूर्वं ॥ ५।२।१८ ॥

दी— । गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो द्वेष्टः ।

The suffix सञ् is attached to the word गोष्ठ to imply the
place which previously served the purpose of गोष्ठ (grazing
field).

स्मिन्— । गोष्ठिर्हति अस् इति गोष्ठः । गोष्ठारभूतिः । गोष्ठशब्दात्
सञ्प्रत्ययः स्यात् भूतपूर्व—अस्मिन् दिशि पूर्वं गोष्ठः आसीत् अस्मिन् दिशि अभिप्रेत

वृत्ति—इत्यर्थः । गोष्ठः भूतपूर्वः यव स गोष्ठीनी देशः । यस्मिन् देशे पुन गोष्ठः
भासीत् सदेशी गोष्ठीनः इत्यर्थः । भूतपूर्वपदार्थं किम् ? गोष्ठः अधुना यत् वर्तते
इति प्रत्ययो न स्यात् ।

१८१८ । अश्वसैयकाङ्गमः ॥ ५।२।१८ ॥

दो— । एकाङ्गेन गम्यते इति एकाङ्गमः, आश्वीनोऽङ्गा ।

The suffix खञ् is attached to the word अश्व to denote the way, that a horse can cover (walk or run) in a single day.

नित— । एकम् अश्वः इति एकाङ्गः । “उत्तमैकभ्याम् ख” (५।४।८०) इति
समासः । एकाङ्गेन गम्यते इति एकाङ्गमः । एकाङ्गम इति एतन्मित्रर्थे अश्व-
शब्दात् सटीसमर्थ्यात् खञ् प्रत्ययः स्यात् । अश्वस्य एकाङ्गमः अश्व इति आश्वीनः
अङ्गा । “आश्वीनानि गर्तं पतित्वा” इति काशिका ।

१८१९ । शालीनकीपीने अमृष्टाकार्ययोः ॥ ५।२।१९ ॥

दो— । शालाप्रवेशम् अर्हति शालीनः अमृष्टः । कूप-
पतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत् साधनत्वात् तद्वद् गोप्यत्वात्
पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाङ्गादनमपि ।

The suffix खञ् is attached to the words शाला and कूप and
the words शालीन and कौपीन are irregularly formed in the
senses of “meek” and “avoidable” respectively.

नित— । अमृष्टः अप्रगल्भः । अकार्यम् अकरणाईं विवक्षन् इत्यर्थः ।
शालाम् सचक्षया शालाप्रवेशम् अर्हति इति विषये “अमृष्टः अप्रगल्भः” इति गण्यं सति
शालाशब्दात् खञ् प्रत्ययो निपात्यते शालीनः । शालीनः अमृष्टः अप्रगल्भः इत्यर्थः ।
शालीनः अङ्गः, शालीना मृष्टः । “शब्दात् शालीनतया न मृष्टम्” । अपिच कूपम्
सचक्षया कूपपतनं (कूपप्रवेशम् इति भाषाहनिः, कृपावतारम् इति काशिका) अर्हति
इति विषये “अकार्यम्” अकरणादुचितम् इति गण्यं कूपशब्दात् खञ् प्रत्ययः निपात्यते—

कौपीनम् । कौपीनं पापम् । कौपीनम् चकार्यम् । पुरुषस्य लिङ्गं बहुशः पापं साधयति । तेन तत्साधनत्वात् पाप-साधनत्वात् (कौपीन-साधनत्वात्) इति यावत् पुरुष-लिङ्गमपि कौपीनमुच्यते । किञ्च पापं यथा नोप्यं तथा पुरुषलिङ्गमपि, तेनैव इदमपि पुरुषलिङ्गं कौपीनम् उच्यते । अपिच पुरुषलिङ्गसम्बन्धात् तस्य पुरुष-लिङ्गस्य यत् आच्छादनम् (वासः) तदपि कौपीनम् उच्यते ।

१८२० । आतेन जीवति ॥ ५।२।२१ ॥

दी— । आतेन शरीरायासेन जीवति ननुबुद्धिर्बभवेनः स ब्राह्मणः ।

The suffix *खञ्* is attached to the word *आत* to denote the person that earns his living by *आत* (physical labour only).

नित— । “ये शरीरम् आवास जीवन्ति ते आताभ्यावाद्यः तत् कर्माणि वातम्” इति भाषाश्रुतिः । “आत-शब्दात् तृतीयासमर्थान् जीवतीति एतस्मिन्नेव खञ् प्रत्ययोभवेति” इति काशिका । आतेन शरीरायासेन जीवति = ननु बुद्धिर्बभवेन इति वातशब्दात् खञ्—तेन वातीनः । वातीनी विभः । “वातीनञ् वाः एकट् नरिन्द्रेण” राघवाः सङ्कटमात नीता इति श्रुतिः—भाषाश्रुतिः ।

१८२१ । साप्तपदीनं सख्यम् ॥ ५।२।२२ ॥

दी— । सप्तभिः पदै रवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

To imply *सख्य* (friendship), the suffix *खञ्* is attached to the word *सप्तपद* and the word *साप्तपदीनम्* is at once formed.

नित— । सप्तपदिः पटीः (पादपटीः शब्दीशारङ्गैर्वा) अवाप्यते इति निवर्त्य खञ् प्रत्ययः । सप्तपद-पदशब्दात् खञ् प्रत्ययः स्नात्—तेन साप्त-पदीनम् इति-सहितार्थे द्विगुसंज्ञासन्निभम् पदम् सिध्यति । साप्तपदीनं सख्यम् इत्यर्थः । “तथा च कुसारे संतरे संसर्गाति संज्ञा साप्तपदीनमुच्यते” ।

अनु साप्, तपदीनः सखा, साप्, तपदीनं मित्रम् इत्यादि-प्रयोगः कथं संभवति ?
उपसारात् सख्यदानं सखा अपि साप्, तपदीनः सखा ।

१८२२ । दैवज्ञवीनं संज्ञायाम् ॥ ५।२।२३ ॥

री— । द्योगोदोहस्य द्वियङ्गुदादेशः विकाराद्यै खञ् च
निपात्यते । दुह्यते इति दोहः क्षीरम् । द्योगोदोहस्य विकारो
दैवज्ञवीनं नवनीतम् ।

The suffix खञ् is attached to the word द्योगोदोह in the sense
of विकार, i. e. some production out of it, and before the suffix,
the stem is changed to द्वियङ्—so that the word दैवज्ञवीन is at
once formed to mean some particular kind of clarified
butter.

नित— । द्यो नोदोहः इति द्योगोदोहः मृदुमुपा । अस्मात् प्रातिपदिकात्
“तस्य विकारः” इति एतच्चित्रार्थे खञ् प्रत्ययः स्यात् संज्ञायाम्—प्रत्ययसन्निधौ च
द्योगोदोह इत्यस्य खाने द्वियङ् इति आदेशः निपात्यते । दुह्यते य स दोहः
इति । कर्मणि वाच्ये घञ् प्रत्ययः—तेन दोहः इत्यस्य क्षीरम् इत्येवावर्तः । द्यः
(पूर्वदिने) नोदोहः इति सुप्, सुपा इति कौवटः । तस्य द्योगोदोहस्य पूर्वोदः भूतस्य
गी-क्षीरस्य विकारः इति खञ् । एतः प्रकृतिस्थाने द्वियङ्गुदिति आदेशः । तेन
दैवज्ञवीनम्—दुह-विशेषमा संज्ञा—नवनीतम् इत्यर्थः । तेन एतस्मात् अभ्यस्य न
स्यात्, यथा द्योगोदोहस्य विकार उदधित् इत्यव प्रत्ययो नेष्टः । नहि उदधित्
दुह-विशेषः । [“दैवज्ञवीनमादाय” इति रघुवज्] ।

१८२३ । तस्य पाकभूले पीक्षादिकर्णोदिभ्यः कुण्व् जाह्वी

॥ ५।२।२४ ॥

दी— । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्यमूलं कर्ण-
जाह्वम् ।

The suffix कुण्व् is attached to the words that pass by the

term पौष्ठादि to imply the cooking of the same, and the suffix जाहृच् is attached to the word कर्षं and others of the कर्षादि class to denote the root (or source) of the same.

मित—। तस्य इति षटीत्तमर्थेभ्यः, पौष्ट एवमादिभ्यः कुक्षप् प्रथमः स्यात् पाक इति एतच्चिन् विषये, तथा कर्षं एवमादिभ्यः जाहृच् प्रथमः स्यात् मूलमिति एतच्चिन्ने । पौष्ट कुक्षविशेषः । श्रीगन्दावशादी कथ्यते । अस्या मन्त्रकया यौचित्यपरिमादिते दृष्टाते च । पौष्टाणां पाकः इति पौष्टकुक्षः । कर्षश्च, वंदरी । तस्य पाकः कर्षश्च, कुक्षः । मन्त्राः पाकः मन्त्रकुक्षः । पौष्ठादियेषां—पौष्ट, कर्षश्च, कर्षी, करीर, कुक्ष, वंदर, अक्षय, खदिर । कर्षादिभ्यो यथा—कर्षं स्यात् मूलम् कर्षं जाहृच्, “कर्षं जाहृ-विशेषना ।” अस्याः मूलमिति अचिजाहृच् । कर्षादि यथा—कर्षं, मन्त्र, मुक्ष, कर्ष, पाक, च, गुलफ, भीष्ट, दंग, अचि, दन्, प्रष्ट, अंगुष्ट ।

१८२४ । पञ्चातिः ॥ ५।२।२५ ॥

हो—। मूलग्रहणमात्रम् अनुवर्त्तते । पञ्चस्य मूलं पञ्चतिः ।

The suffix ति is added to the word पञ्च to denote the मूल (root—source or beginning) of the same.

मित—। पूर्ववृत्तात् मूलम् इत्येव अनुवर्त्तते—नान्यत् । पञ्चशब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् तस्य मूलमिति एव अर्थः । पञ्चस्य मूलं पञ्चतिः । पञ्चतिः पञ्चस्य मूलं = प्रतिपत् । “चन्द्रक्षेत्रे पञ्चती” । विद्वज्ज्ञानो पञ्चमूर्ति अपि पञ्चतिः प्रयुजाते—“पञ्चतप-तिभिः खरैः ।”

१८२५ । तेन वित्तस्य च्छुप् चक्षयौ ॥ ५।२।२६ ॥

हो—। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्-संज्ञा । विषया वित्तः विदराप्छुप् । विदराक्षयः ।

The suffix च्छुप् as well as the suffix चक्ष is (or—are)

attached to words to denote the person that is an adept in the subjects implied by the said words.

नित—। विदः प्रतीतः ज्ञातः इत्यर्थः । तेन इति द्वितीयात्मन्यात् विदः इति एतद्विभक्त्यर्थे 'बुद्धप्' चणप् इति एतौ प्रत्ययौ भवतः । विद्याया विदः विद्याबुद्धः, विद्याचणः । वेदाख्येन विदः वेदाकबुद्धः । क्षेत्रेनविदः क्षेत्रचणः । "रासोऽपि सायाचणमन्त्रबुद्धः" इति भरुकाव्ये ।

ननु "बुद्ध" (१।१।७) इति सूत्रेण बुद्धप् चणप् इति प्रत्ययद्वयस्य आदिस्थितौ चकारौ इतो भवितुम् अर्हति । कथं ननु नञादिसि चेत—उच्यते—"अकारः" इत्यादि । प्रत्ययद्वयस्य आदौ अकारो लुप्तमिति इति निर्दिष्टम् । तेन अत्र अकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् न इत् ।

१८१६ । विनञ्भ्यां नानाञी न सङ् ॥ ५।२।२७ ॥

दी—। असङ्कार्ये पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ ।

विना । नाना ।

The suffix ना is attached to the particle वि, and the suffix नान् to the particle ना—both in the sense of separation.

नित—। न सङ् इति प्रकृत्यविशेषणे न सङ् असङ्कार्यः, पृथग्भावे इत्यर्थः । न सङ् यो विः तदा न सङ् यो ना, ताभ्याम् ना नाञ् इति प्रतीयते । असङ्कार्ये असङ्कार्ये (पृथग्भावे) वर्तमानः यो "विः"—तस्मात् तदा असङ्कार्ये वर्तमानः यो "ना", तस्मात् च स्वार्थे ना नाञ् इति प्रतीयते यथासंख्यं क्षः, विना, नाना । "यमे विना कृतः सुखम् ? नाना गरीं निष्फला लोकयाम्" ।

१८१७ । वेः शास्त्रबुद्धटचौ ॥ ५।२।२८ ॥

दी—। क्रिया-विशिष्ट-साधन-वाचकात् स्वार्थे । निस्तृप्तम् ।

विशालम् । विशद्वटम् ।

The suffixes शाक् and शकटच् are attached to the particle वि ।

मित— । वि. इत्याद्यात् शाक्, शकटच्, इति एतौ प्रत्ययौ साः सार्धे—
विशालम् । विशकटम् ।

ननु वि. इत्याद्या कोऽर्थः, येन सार्धे प्रत्ययः इष्यते ? उच्यते—“क्रियाविशिष्ट-
साधनवाचकात् सार्धे” इति, निवा-विशिष्ट-साधन-वाचकात् साधन-क्रियावचनात्
उपसर्गात् सार्धे एतौ प्रत्ययौकः । वि=इत्याद्या विद्यतम् इतोऽव स्थितिरिति यम् ।
तेन विद्यतम् इति शाक्,—विशालच् । शकटच्,—विशकटम् । “विः—वितत्यर्थः”
इति भाषावृत्तिः ।

१८१८ । संप्रोदश्च कटच् ॥ ५।२।२८ ॥

दी— । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाहिकटम् ।

The suffix कटच् is attached to रुम् प्र उद, and also to वि ।

मित— । रुम् प्र उद इति एतेभ्यः कटच् प्रत्ययः स्यात्, संकटम्, प्रकटम्,
उत्कटम् । एवं यस्यकारोहगाते, तस्य क्त्वात् वि इत्याद्यादपि—तेन विकटम् । नि
इत्याद्यादपि इति भाषावृत्तिर्येन विकटम् ।

दी— । अलानुतिलोभाभङ्गाभ्यो रजसुरपसंस्थानम् ॥

मित— । रजसि सार्धे अलानु तिल उभा भंगा इति एतेभ्यः कटच् स्यात् ।
अजावृणां रजः अलाशुनकटम्, तिलकटम्, उमाकटम्, मंगाकटम् । अपिच—भाषकटम्
चणकटम् इति इयमपि स्यात् इति भाषावृत्तिः ।

दी— । गौडजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं
मोगोष्ठम् ।

मित— । पशूनाम् नामवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः गौडच् इतिरेवमादयः प्रत्ययाः
स्युः स्थानम् एवम् आदिषु अभिधेयेषु । तस्यादि स्थाने गवां पशुवाचिभ्यः गौडच्
स्यात् यथा गवां स्थानं मोगोष्ठम् । महिषीनां स्थानं महिषोगोष्ठम् । एवं उद्गमोष्ठम् ।
अविमोष्ठम् ।

दो— । संघाते कटच् ॥ अवीनां संघातः अविकटः ।

मित— । संघातः समष्टिः । संघाते अभिधेये सति, येषां संघातलभ्यः कटच्प्रत्ययः स्यात् । 'अवि' लेशः । अवीनाम् संघातः अविकटः । 'अविसमूहः' इत्यर्थः । 'अविगच्छादेव कटच् स्यात्' इति भाषाहान्तः ।

दो— । विस्तारि पठच् ॥ अविपटः ।

मित— । विस्तारः प्रसारः । विस्तारि अभिधेये, यस्य विस्तारसाहायकात् बभूव पठच्प्रत्ययः स्यात् । अवीनां विस्तारः अविपटः ।

दो— । द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वायुगौ उद्गोयुगम् ।

मित— । (पदानाम्) द्वित्वे अभिधेये गोयुगच् इति प्रत्ययः स्यात् ; दो उद्गौ इति गोयुगच् प्रत्ययः—तेन उद्गोयुगम् । दो अत्रो अद्गोयुगम् । दो गात्री गो-गोयुगम् ।

दो— । षट्त्वे षड्गवच् ॥ अष्ट-षड्गवम् ।

मित— । (पदानाम्) षट्संख्याकत्वे अभिधेये सति षड्गवच्प्रत्ययः स्यात् । अष्टानां षट्कम् अष्टषड्गवम् । इतिनां षट्कम् इतिषड्गवम् ।

दो— । स्त्री द्वैतैलच् ॥ तिलतैलम् । सर्वपतैलम् ।

मित— । स्त्री द्वैतमय-वस्तुनि (oily substance) अभिधेये सति, यस्य स्त्रीः अभिधीयते स्यात् तैलच्प्रत्ययः स्यात् । तिलस्य स्त्रीः तिलतैलम् । सर्वपस्य स्त्रीः सर्वपतैलम् । परस्मस्य स्त्री परस्मतैलम् । इङ्गुवाः स्त्रीः इङ्गुतैलम् ।

दो— । भवने ज्ञेये शाकटशाकिनी ॥ चक्षुशाकटम् ।

चक्षुशाकिनम् ।

मित— । भवने ज्ञेये यस्मिन् ज्ञेये उत्पन्नः सन् इच्छादिप्रवृत्तिं तस्मिन् ज्ञेये अभिधेये सति शाकट शाकिन इति प्रत्ययो सः । इङ्गुनां भवने ज्ञेये चक्षु-

आकटम् । इच्छाकिनम् । सुखवासां भवनं चित्रम् सुखकलाकटम् । सुख-
आकिनम् ।

१८१८ । अवात् कुटारश्च ॥ ५।२।३० ॥

दी— । वात् कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अव-
कटः ।

The suffix कुटारश्च, as well as the suffix कटच्, is added to
अव ।

मित— । अव इच्छात् कुटारश्चप्रत्ययः स्यात् ; सुखस्वचकारवशात् कटच्
प्रत्ययोऽपि । अवाचीनो अवकुटारः । अवकटः । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात् एव
प्रत्ययो सक्तम्यस्तेन अवाचीनः (अवकुटारः) इति एवभूतं भाव्यं दर्शितम् ।

१८२० । नते नासिकायाः सञ्ज्ञायां टोटञ्-नाटञ्-भटञ्चः

॥ ५।३।३१ ॥

दी— । अवादितेष्व । नतं नमनं । नासिकायाः नतं
अवटोटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तद्वयोगात् नासिका
अवटोटा । पुरुषोऽपि अवटोटा ।

The suffix टोटञ्, नाटञ् and भटञ् are added to अव to denote
the hanging or bending state of nose ; the nose itself or the
owner of such nose may also be implied by the words thus
formed.

मित— । नतम् नमनम् । नम्रधातोर्भावे तत्प्रत्ययः । नासिकायाः नमने
अभिधेये इति सञ्ज्ञायां विषये अव इत्यच्चात् टोटञ् नाटञ् भटञ् इति प्रत्ययाः स्याः ।
नासिकायाः नतम् अवटोटम्, अवनाटम्, अवभटम् । अपिच अवटोटम् अवनाटम्
अवभटम् इति एतेषां योगात् नासिका अपि अवटोटा वा अवनाटा वा इति भाष्यते ।
किञ्च एकभूतावाः नासिकावाः स्वामी पुरुषोऽपि अवटोटा वा अवनाटो वा
अवभटो वा उच्यते ।

१८२१ । नेर्विडञ् विरीसचौ ॥ ५।२।३२ ॥

दी— । निविडम् । निविरीसम् ।

The suffix विडच् as well as the suffix विरीसच् is (or—are) added to the particle नि ।

नित— । नि इत्यङ्गात् विडच् विरीसच् इति प्रत्ययौ कः ; निविडन् ; निविडं वक्ष्यम् ; निविडाः क्रियाः । निविरीसम् ; “सह निविरीसमितम्भारखेदि” ; अथ नासिकायाः नते एव वाच्ये प्रत्ययः इष्ट इति काशिका । तादृशनामिकायोगात् पुरुषोऽपि निविडः, निविरीसः ; निविडाः क्रियाः निविडम् वक्ष्यम् इत्यादयश्च उक्तानात् भविष्यन्ति इति काशिकायाः मतम् ।

१८२२ । इनच् पिटच् चिकचिच्च ॥ ५।२।३३ ॥

दी— । नेरितेय । नासिकाया नते अभिधेये इनच् पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ (वा) ॥ चिकिणम् । चिपिटम् । चिककम् ।

The suffix इनच् and पिटच् are attached to the particle नि to denote some inclination of the nose ; before the suffix इनच् the particle नि is replaced by चिक and before पिटच्, by चि ; the suffix क is also affixed to नि in the self-same sense, and नि is replaced by चिक ।

नित— । नासिकायाः नते अभिधेये नि इत्यङ्गात् इनच् प्रत्ययः स्यात् ; प्रथम-सन्निधौनिग निःइत्यस्य स्थाने चिक् इति आदेशः ; नि इनच् = चिक् इन = चिकिणः । तथा पूर्वोक्ते विषये पिटच् प्रत्ययः अपि स्यात् ; तस्मिन् परे निः इत्यस्य स्थाने चि इति आदेशः ; नि पिटच् = चिपिट = चिपिटम् ; अपिच पूर्वोक्ते विषये कप्रत्ययोऽपि स्यात्—तथासति निः इत्यस्य स्थाने चिक् इति आदेशः ; नि क = चिक क = चिककम् ।

दी—। क्षिणस्य चित् पिन्नचास्थ चक्षुषी । (वा) । क्षिण्न्
चक्षुषी अस्य—चित्तः । पिन्नः ।

मित—। अपि च "क्षिण्ने अस्य चक्षुषी" इति अभिव्यक्ते सति क्षिण्न्शब्दात् ल-
प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधौनेन क्षिण्न् इत्यस्य स्थाने चित् इत्यादेशः तथा पिन्
इत्यादेशश्च स्यात्तान् ; क्षिण्न्ने अस्य चक्षुषी इति क्षिण्न्-शब्दात् लप्रत्ययः ; चित्
इति आदेशः—तेन चित्तः इति रूपम् । पिन् इति आदेशः—तेन पिन्न
इति रूपम् ।

दी—। कुल च ॥ (वा) । कुलः ।

मित—। च आदेशस्यापि स्यात्, क्षिण्न्ने चक्षुषी अस्य इति कुलः, चक्षुषीरेवा-
भिधाने प्रत्यय इत्यन्ते—तेन क्षिण्न्ने चक्षुषी इतिवृत्त्यै चित्ते पिन्ने, च च्छे इति
एते साधनः स्याः ; एतेषां योगात् पुनरोऽपि चित्तः पिन्नः चक्षुः वा इति
एतदपि स्यात् ।

१८२३ । उपाधिभ्यां त्यक्तमस्यारुढयोः ॥ ५।२।२४ ॥

दी—। संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । पर्वतस्य आसन्नं स्थलम्
उपत्यका । आरुढं स्थलम् अधित्यका ।

The suffix लकन् is attached to उप to denote the adjacent
land (vale, valley or dale) of the mountain, and the same
suffix is attached to अधि to denote the high land of mountains
(tableland, plateaux).

मित—। संज्ञायाम् इत्यस्या वृत्तवृत्तिः । अतएव अयमर्थः—संज्ञायां विषये
उप अधि इति एताभ्याम् लकन् प्रत्ययः स्यात् यथासंस्थम् आसन्नः आरुढ इति
एतयोरेव अर्थयोः । उप लकन् उपत्यका । पर्वतस्य आसन्नं स्थलम् । अधि
लकन् अधित्यका—पर्वतस्य आरुढं स्थलम् । तथाहि "उपत्यकाद् आसन्नमासुनि-
कम् अधित्यका" इत्यामरः । अर्थयोः स्त्रीत्वम् अभिधानादेव ।

ननु, "प्रत्ययस्यान्तात्पूर्व" स्यात् इदाम्भसुपः" (अ३।४४) इति प्राप्तम् इत्वं कश्च न स्यात् ; उच्यते—संज्ञाधिकारादेव ; तथाहि "अ यास्योः" (अ३।४५) इति सूत्रे "यत्तदीः प्रतिवेष्टे त्वकन उपसंस्थानम्, उपस्यका, अधिस्यका," इति काशिका ; किञ्च समुद्रस्य अपि आसन्नान्धुमिरुपस्यका इतरमि वक्तुं शक्यं स्यात् । तथाहि आधावर्त्तते "समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपस्यका समुद्रस्य वनराजोः निरिनधिरुद्रादधिस्यका निरेः । समुद्रोपस्यका कैमी पर्वताधिस्यका पुरोति भटिः ।"

१८२४ । कर्मणि घटोऽठच् ॥ ५।२।३५ ॥

दी— । घटते इति घटः । पचादृच् । कर्मणि घटते कर्मठः

पुरुषः ।

The suffix अठच् is added to the word कर्मन् to denote the person that is expert in the same.

नित— । घटते अयम् इति घटधातोरेच् प्रत्ययः—"नन्दि अहि पचादृच्यः—" (१।१।२४४) इति सूत्रेण । घटः साधुः कुशलः इत्यर्थः । कर्मशब्दात् समसो-
समर्थान् घटः इति एतेष्विन् विषये अठच् प्रत्ययः स्यात् । कर्मणि घटते इति कर्मन्-
शब्दात् अठच् । "नसञ्जिते" (६।४।२४४) इति नवीयः । "यसीति च" (६।४।२८८)
इति अकारलोपः—तेन कर्मठः इति ।

१८२५ । तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५।२।३६ ॥

दी— । तारकाः संज्ञाता अस्य तारकितं नमः । आकृति-
गणोऽयम् ।

The suffix इतच् is added to words that pass by the name तारकादि, to denote the things which are endowed with the objects, expressed by the said words of the तारकादि class,

नित— । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यः तारका इति एवमादिभ्यः प्रतिपक्षिकेभ्यः
अस्य इति यद्वाच्यं इतच् इति प्रत्ययः स्यात् । तारकाः संज्ञाताः अस्य इति तारकितं

शमः । तारकादिपङ्क्तिवशः । केचित् तारकादिनक्षपठिताः विस्मयन्ते इव—
तारका, पुष्प, सुख, दुःख, फल, कुसुम, मुकुल, कुङ्कुम, चन्द्रा, सुसुप्ता, पिपासा, ज्वर-
रोग, प्रवृत्ति, व्याधि, लज्जा, उत्तुल्लङ्घा, विचार, प्रचार, वेग, अन्ना, भर, इत्यादयः । पथितः
इति, कुसुमितः—“कुङ्कुमुमिव द्रुमदलशोभिनी” । कुसुचितः—“कुसुचितः किं न
करोति पापम्” पञ्चतन्त्रम् । अपिच गर्भादप्राप्तिनि—प्राप्तिनः अन्वयिन् अपिप्रेष-
यति, अर्भकः भव पश्यते, गर्भिणीः मातृवः । अप्राप्तिनि इति किम् ? गर्भिणी
गौः ।

१८२६ । प्रमाणे इयसञ् दक्षञ् मात्रञ् ॥ ५।२।३७ ॥

दी— । तदस्येति अनुवर्तते । उरु प्रमाणमस्य इति ऊह्य-
सम् । ऊह्यभ्रम् । ऊह्यमात्रम् ।

The suffixes इयसञ्, दक्षञ् and मात्रप् are added to words that stand for some measurement.

मित— । तदस्य इति अनुवर्तते । तदिति प्रथमात्मनोऽन्तः प्रातिपदिकात्
अस्य इति षष्ठ्यर्थे इयसञ्, दक्षञ्, मात्रञ् इति प्रत्याया भवन्ति, यत् खलु प्रथमात्मनोऽन्तः
प्रमाणं स्यात् तत् स्यात् । ऊह्य प्रमाणमस्य इति ऊह्यसम् । ऊह्यदक्षम्, ऊह्यमात्रम् ।
एवं जानुप्रमाणमस्य जानुस्यसम्, जानुदक्षम्, जानुमात्रम् । ऊह्यसम् वयः ।
जानुस्यसी नदी । “निचिक्लृष्टदक्षः” इति भट्टी ।

दी— । प्रमाणे लः ॥ (वा) ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।

मित— । लः इति लुक्ः पूर्वाचार्यैः विहितं सञ्ज्ञा । प्रमाणशब्दा इति ये
प्रसिद्धास्तैः । उरुप्रमाणे इयसञ्, दक्षञ्, मात्रञ् इति प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अन्यतुर्ह्यङ्गुलः । शमः प्रमाणमस्य इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् तेन शम इति
दिष्टिः प्रमाणमस्य इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् दिष्टिः । वितस्तिः प्रमाणमस्य
इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्—वितस्तिः । एवम् उरुप्रमाणमस्य इति लुक् । सुष्टिः
प्रमाणमस्य इति सुष्टिः ।

दो--- । द्विगोर्नित्यम् ॥ दो शमौ प्रमाणमस्य इति
द्विसमम् ।

मित--- । द्विगुसमासे प्रमाणवाचिभ्यः शब्देभ्यो विहितस्य द्वयस्यार्थः प्रत्ययस्य
लुक्, स्यात् नित्यम् । दो शमौ प्रमाणम् अस्य इति द्विसमम् । एवं द्वि-विभक्तिः,
त्रिसमम्, चि-वितर्कितः । द्वि-ज्ञानु जलम् इति भाषावृत्तिः । अतएव तन्मते द्विगुसमासे
यथा प्रसिद्ध-प्रमाण-वाचिभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्, स्यात्, तथा यत् किञ्चिदपि
प्रमाणम् वक्ति यः शब्दः तस्यादपि विहितस्य प्रत्ययस्य लुक्, स्यात् । द्विगु-समासे तन्मते
वाचिनिर्वाणं च लुक्, इति द्वि-ज्ञानु जलमिति दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रतीयते इति ।

अतु "नित्यम्" इति कथं सूत्रे गृह्यते ? उच्यते । "प्रमाण-परिमाणभ्याम्
संख्यावाचापि संख्ये भावञ्च वक्तव्यः" इति संख्ये विधीयमानस्य भावञ्च इति
प्रत्ययस्य अपि द्विगुसमासे लुक्, स्यात् इति ज्ञापयितुम् । यथा—अस्य परिमाणम्
द्वे दिष्टौ स्याताम् वा नवा इति द्वि-दिष्टिः—अत्र विहितस्य भावञ्च प्रत्ययस्य लुक् ।

दो— । प्रमाणपरिमाणभ्याम् संख्यावाचापि संख्ये भावञ्च
वक्तव्यः । (आ) ॥ प्रथमात्रम् प्रत्यमात्रम् । पञ्चमात्रम् ।

मित--- । प्रसिद्ध-प्रमाण-वाचिभ्यः, परिमाण-वाचिभाक्तया संख्यावाचापि संख्ये
(संदिग्धविषये) भावञ्च प्रत्ययः स्यात् । ज्ञानकोटिकं ज्ञानसंख्येः । प्रमाण-
वाचिनञ्जावत्-भसः प्रमाणम् अस्य स्यात् न वा इति समभावम् । एवं द्विसमात्रम्
दिष्टिमात्रम् । परिमाण-वाचिभ्यः—प्रत्ये परिमाणं स्यादस्य नवेति प्रथमात्रम्, एवं
द्विसमात्रम् । संख्यायाः—पञ्च परिमाणम् अस्य स्यान्नवेति पञ्चमात्रम्, एवं
दशमात्रम् । "दशमात्रा गावः" इति काशिका ।

दो--- । वत्तन्तात् स्वार्थं द्वयस्यमात्रचौ बहुलम् । (वा) ।
तावदेव तावदुच्यते । तावन्मात्रम् ।

मित--- । अतु प्रत्ययनिष्कर्षभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थं द्वयस्य, भावञ्च इति एतौ

स्तः, तावदेव तावद्वयसम्—तावदेव तावद्वयसम् । एतावदेव एतावद्वयसम्—एतावद्वयसम् । वद्वयसं यद्यपि चिन्त्यते—सदेव तन्मात्रम् । चिदेव चिन्त्यम् ।

१८२७ । पुरुष-हस्तिभ्यामण च ॥ ५१२।३८ ॥

दौ—। पुरुषः प्रमाणमस्य पौर्वम् । पुरुषद्वयसम् । हस्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।

The suffix ण, may, as well, be added to the words पुरुष and हस्तिन् when they stand for some measurement.

नित—। तदस्य इति । प्रमाणे वर्तमानाभ्याम् पुरुष हस्तिन् इति एताभ्याम् णप्रस्तावः स्यात् षष्ठ्यर्थे । सूत्रस्थ—अकारणत्वात् द्वयसज्, द्वयस्, भागश् इति त्वयमपि स्यात् । पुरुषः प्रमाणम् अस्य इति षष्ठ्यर्थे पौर्वम्, पौर्वम् अथा, पुरुषद्वयसम् । हस्ति प्रमाणम् अस्य इति षष्ठ्यर्थे हस्तिनम्, “महाशिवे” (५१०।१४४) इति नलोपस्य प्रसक्तौ “इनस्वनपतो” (५१०।१४४) इति प्रकृतिभावः । हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । द्विगोर्नित्यं सूत्र—तत्र द्विपुरुषम् उदकम् । द्विपुरुषम् उदकम् । द्वि-हस्ति, त्रि-हस्ति, चिन्ता द्वि-पुरुषी, द्वि-पुरुषी, द्वि-हस्तिनी, त्रि-हस्तिनी । द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा इत्यादि—“पुरुषात् प्रमाणीत्यवरणमिति” (५११।२४) सूत्रेण ।

१८२८ । यत्पदेतिभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५१२।३९ ॥

दौ—। यत्-परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

The suffix वतुप्, is added to the words यद्, तद्, and एतद् in the sense of measurement.

नित—। तदस्य इति षष्ठ्यर्थे । यद् तद् एतद् इति एतेभ्यः प्रथमा-सप्तम्यभ्याः परिमाणे वर्तमानेभ्यो वतुप् प्रत्ययः स्यात् । यत्-परिमाणमस्य इति षष्ठ्यर्थे यत्पद्, तत्र यावत् इति । पुरुषिने यावान्, चिन्ता यावती, ज्ञाने यावत् । तस्य परिमाणमस्य इति तावान् । एतस्य परिमाणमस्य इति एतावान् ।

वतुपि परे आकारादेशस्तु "या सर्वनामः" (६।१।८८) इति सूत्रेण भवति । सूत्रे परिमाणम् इति कथं गृह्यते—पूर्वसूत्रात् "प्रमाणे" इत्यस्मिन् अनुवर्तमाने सति । "प्रमाणसङ्ख्येऽनुवर्तमाने परिमाणसङ्ख्यं प्रमाणपरिमाणयोर्मेदात्" इति काशिका ।

१८२८ । किमिदंभरां शोधः ॥ ५।२।४० ॥

द्वौ— । आख्याम् वतुप् स्यात् वस्य च घः । कियान् ।
इयान् ।

The suffix वतुप्—added to the words इदम् and किम् in the aforesaid sense, changes its व into घ ; (घ = वस्य) ।

नित— । किम् इदम् इति एताभ्याम् प्रथमाद्यमर्थाभ्याम् प्रमाणे वर्तमानाभ्याम् वतुपप्रत्ययः स्यात् वस्यर्थः ; तथा वतुप् इत्यस्या वकारस्य वकारादेशश्च भवति । किं परिमाणमस्य इति कियान् । औष्ठिगे कियती । इदं परिमाणम् अस्य इति इयान्—स्त्रियां इत्यती । वतुपि परे "इदं किमोरीयस्त्री" (६।१।८०) इति सूत्रेण किम् स्थाने की, इदं स्थाने ई (ईय्) इति भवतः । ततः की चान ई चान इति स्थिते सति वस्थाने चादेशः । वस्तु तद्धितविषये इयः ; ततः ई इयान् की इयान् इति स्थिते सति "यस्येति च" (६।४।१४८) इति ईकारस्त्रीयः—तत्रैव इयान् कियान् इति रूपवत्यम् ।

१८३० । किमः संख्यापरिमाणे कति च ॥ ५।२।४१ ॥

द्वौ— । चाद्वतुप् । तस्य च वस्य चः स्यात् । का संख्या
येषां ते कति—कियन्तः । चेपि तु न । का संख्या येषां दमानाम् ।

The suffix कति as well as the suffix वतुप् is added to the word किम् to denote the counting of members ; and the व of वतुप् is replaced by च, i. e. वस्य । For rest see Tika.

नित— । संख्यायाः परिमाणं संख्यापरिमाणं संख्यापरिच्छेदः । इत्यर्थः । संख्यापरिमात्रे वर्तमानात् किम् इत्यस्मात् कतिप्रत्ययः स्यात् ; तथासङ्ख्यस्य वकारस्य

अत्राम् वतुप् अपि भवति ; वतुप् प्रत्ययस्य वकारस्थाने च इति आदेशश्च वैदितव्यः ।
 अस्थाने इयः स्नादिति बोध्यम् । का संख्या येषां ते कति । किम् शब्दात् कति
 प्रत्ययस्य छिन्नात् टर्लोपक्षेपे कति इति रूपम् । अयं नियम-वद्वचनान्तः । कति-
 ब्राह्मणाः । कति शुचिनः । का संख्या येषां ते कियन्तः । किन्मण्डात् वतुप् ।
 साधनाप्रक्रिया तु पूर्ववत् । कियन्तो ब्राह्मणाः, कियन्तः शुचिनः । निन्दायां
 सम्प्रमाणवाचनतत् न भवति ; अत्र आह 'अये तुन' इत्यादि । अये सति संख्यापरिमाण-
 मन्तास्त्विकम् ।

१८३१ । संख्याया अवयवे तयप् ॥ १।२।४२ ॥

दो— । पञ्चावयवा अस्त्व पञ्चतयं दार ।

The suffix तयप् is attached to any numerical words—
 that denotes some part (or portion) of some thing (of the
 whole).

मित— । तदस्य इति अनुवर्तते । अवयवे वर्तमानेभ्यः संख्यावाचिभ्यः
 तयप् प्रत्ययः स्यात् पञ्चयवे । “षटादीनां कपात्तादौ द्रव्येषु गुणकर्षणोत्पि
 जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्णितः” इति भाषापरिच्छेदकारिकातः अवयवैः सह
 अवयविनः समवायरूपः सम्बन्धो ज्ञायते । अतएव “अवयवा अवयविनः सम्बन्धिनः
 इति भासार्थात् अवयवी प्रत्ययाद्यो विज्ञावते” इति काशिका । अवयविनि अस्मिन्निवे
 सति अवयववर्तते ; संख्यायास्तयप् प्रत्यय इह इति भावः । पञ्च अवयवा अस्त्व इति
 पञ्चतयं दार । अतुष्टयी इत्युः ।

१८३२ । द्वित्रिभ्याम् तयस्यायज्वा ॥ १।२।४३ ॥

दो— । द्वयं—द्वितयम् । त्रयं—त्रितयम् ।

The suffix तयप्—when added to द्वि as well as to त्रि, is
 optionally changed to अयज् ।

मित— । द्वि-त्रि इति एताभ्याम् पूर्ववत्त्वेषु तयप् स्यात् । तस्य तयप् स्थाने

विश्वस्यैव अयम् इति आदेशो भवेत् । तौ अयययी अय इति तयम्, हितयम् । अयः अययया अय इति तयम्—हितयम् । “माता निव” पिताचेति स्मृतावाचित्वं हितम्” इति । पक्षे तयपः स्थाने अयच् इति आदेशः—तेन वि अयच् इति स्थिते “अयच्चेति च” (५।४।१४८) इति इकारस्यलोपस्येन हयम् इति रूपम् । एवं हयम् । स्त्रियां हयी, तयी, त्रितयी त्रितयी । तथाहि सर्वदर्शनसंघटे “अभिहीयम् तयीविद्या” ।

अनु अयच् इति प्रत्ययात्तरम् अकृता कथं तय-स्थाने अयजादेशः कृत इति चेत् उच्यते । स्थानिनिर्देशार्थमेव तयस्थाने अयजादेशः । तेन अयचि तयपः स्थानिवक्ष्यम् आश्रित्य “प्रथमचरमतयात्म—” (१।१।१६) इति सूत्रेण अचि विश्वस्येन सर्वमानसंज्ञा । अतएव अचि हयं, हयाः इतिरूपवयम् । निश्च वयी चिया इति स्त्रियाम् ईकारः अपि तयनिवन्धनः इति कामिका ।

१८३३ । उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५।२।४४ ॥

टी— । उभयशब्दात् तयपेऽयच् आदेशः स्यात् । सच आदुदात्तः । उभयम् ।

The suffix तयप, added to the word उभ, is always changed into अयच्, giving rise to the word उभय—the first syllable of which is उदात्त ।

मिति— । किम् उभयशब्दः संज्ञावाची ? भवति चेत्, तथात् “संज्ञाया अययये तयप्” (५।२।४२) इति सूत्रेण तयप् स्यात् । तथासति अय सूदस्य अयमर्थः— “उभात्” उभ इति प्रातिपदिकात् विहिततयप् “नित्यम्” नित्यमेव अयच् स्यात् ; “उदात्तः”—अयचि विहिते यः शब्द उत्पद्यते स शब्दः (उभय इत्यर्थः) आदुदात्तो भवति । इदमप्यत्र अत्रैवम्—“उभादुदात्तो नित्यम्” इति नित्यशब्दस्य इदं प्रयोजनम् इतिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगीनामूत् उभयशब्दस्य यथा स्यात् इति उभयम् इत्यादि भवति इति वीरटः ॥ अथ उभयशब्दस्य संज्ञावाचीति न उच्येति चेत्, तर्हि अयं सूदस्य योगविभायः कर्तव्यः । सच ईदृशः—

(१) उभात् (२) उदात्तो नित्यम् । उभादिति—“उभात्” उभ इति प्राति-

दी—। भागस्य मूलोऽयं वर्तमानात् प्रथमान्तात् संख्या-
वाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवामां द्वौ भागौ निम्नान्मस्रोद-
श्विद्भागस्य द्विसयमुदश्विद् यवामात् । गुणस्य इति क्रिम् ? द्वौ
त्रौद्वियवौ निम्नान्मस्य उदश्वितः । निम्नाने क्रिम् ? द्वौ शुणौ
शौरस्य एकस्तौ लस्य द्विगुणं शौरं पच्यते तैलेन ।

The suffix मयट् is affixed to numerical words, standing for the value of some part of a thing to denote another thing, which is valued at (i. e. whose value is determined by) the value of the part of the said thing.

नित्य—। “तदस्य संज्ञातम् सारकादिमा इतच्” (५।१।३६) इत्याहः तदस्य इति अत्र अनुवर्तते । “तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् षष्ठ्यस्य षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति, यत्तद् प्रथमासमर्थं गुणसा वैद्विमाने वर्णते । “गुणो भागः निम्नान् मूलम्”—इति काशिका । द्विसयम् उदश्विद् यवामात्—एवं द्विसयम् । चतुर्भयम् । “विंसयी द्वाया गुडस्य” इति भाषावृत्तिः ।

१८३७ । तस्य पूरणे ङट् ॥ ५।२।४८ ॥

दी—। एकादशानां पूरण एकादशः ।

The suffix ङट् is attached to words that stand for cardinal numerals, to denote ordinal numerals.

नित्य—। संख्यायाः इत्यनुवर्तते । ततः ‘तस्य’ इति संख्याशब्दस्य । पूर्यते अनेन इति पूरणम् । “संज्ञा संख्या संख्यायं पूर्यते सम्पद्यते तत्तस्याः पूरणम् ; तस्य इति षष्ठ्यसमर्थात् प्रातिपदिकात् पूरण इति एतद्विशेष्ये ङट् प्रत्ययः स्यात् । एकादशानां पूरण एकादशः । एकादशः सगी । त्रयोदशानां पूरणः इति त्रयोदशः । त्रयोदशः पुनः । एवं षादशः शक्यः । विंशौ कारिका । चतुर्दशौ तिथिः ।

१८३८ । नास्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५।२।४९ ॥

दी—। छटोमडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।
नास्तात् किम् ? विंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

मट् is affixed to छट्—with reference to words denoting cardinal numerals, provided they end in नकार, and no other word, expressive of cardinal numerals, be prefixed to them by way of samasa.

मिस—। “नास्तात्” मकारान्तात् संख्यावाचकात् गद्यात् “असंख्यादेः”
छटो मट् इति आगमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः इति छट् । मट् इति आगमः
—तेन पञ्चमः इति द्रष्टव्यम् । एवं सप्तानां पूरणः सप्तमः । दशानां पूरणः दशमः ।
त्रयोविंशतिः । अष्टमः । “नास्तात्” इति किम् ? विंशतिः पूरणे विंशः ।
विंशतिर्नास्त्वामाकात् न मट् । “असंख्यादेः” इति किम् ? एकादशानां पूरणः
एकादशः । एवं दशन् इत्यस्य नान्तर्लक्ष्ये एकादशिका दशन् एकादश इति
संख्यापूर्वकालात् नाम मट् ।

१८३८ । षट् कति कतिपयचतुरां युक् ॥ ५।२।५० ॥

दी—। एषां युगागमः स्याच्छटि । षष्ठां पूरणः षष्ठः ।
कतिपयः । कतिपयश्छट्स्य असंख्यात्वेऽपि अतएव शापकात् छट् ।
कतिपयस्यः । चतुर्थः ।

युक् is affixed to छट् when added to the words कति, कतिपय and चतुर ।

मिस—। षट् कति कतिपय चतुर इति एतेभ्यः विहितो यो छट् तस्मिन् परे
सति युक् इत्यस्य आगमः स्यात् । षष्ठां पूरणः इति छट् । युक् इत्यस्य आगमः—
तेन षष्ठः इति द्रष्टव्यम् । साधनप्रक्रिया तु षष् छट् = षष् युक् छट् य ततः युक्
इत्यस्य टिलोपसमेन षष् छट् इति स्थितिः—ततः युगाद्युः (५।१।४१) इति युक् च
षष् छट् इति । ततः षष्ठ् छट् इति—

यत् सट् । सट् इत्यस्य चकार एक लिटि = विधत्ते इत्यर्थः । कतिपयः ।
कतिपयानां पूरणं इति कतिपयवः ।

ननु कतिपय इति शब्दश्च न संज्ञावाच्यो—यर्हि कश्चिन् अस्मात् सट् इति चेत्—
उच्यते अनेन सूत्रेण ध्रुवात्मनो विधानेन ज्ञायते यत् कतिपयशब्दस्य असंज्ञा-
वाचकत्वेऽपि अस्मात् सट् स्यात् । स्त्रियां कतिपयौ । कतिपयवौ ।

दी— । चतुरश्रकृष्यतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः ।

नित— । पूरणे गन्धे सति चतुर इत्यस्मात् कश्चिन् इति प्रत्ययौक्तः ; प्रत्यय-
सन्निधीयते चतुर इत्यस्य आद्यक्षरस्य लोपः स्यात् । चतुर्णां पूरणः इति
शः—ईवादिषः—तेन तुरीयः । यत्—तुर्यः । उभयत्र चतुर इत्यस्य आद्यक्षर-
लोपः ।

१८४० । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५।२।५२ ॥

दी— । छटीतीन । पूग-संघयोस्संज्ञात्वेऽपि अतएव
छट् । बहुतिथः इत्यादि ।

तिथुक् is affixed to छट् when added to बहु, पूग, गण, and संघ ।

नित— । बहु पूग-गण-संघ इति एतेषां छट् प्रत्यये परे तिथुक् इत्यस्य आत्मनः
स्यात् । बहुणां पूरणः बहुतिथः । बहुतिथी गति कास्मि इत्यादयः प्रयोगाः द्रष्टव्याः ।
बहूनां पूरणः सप्तविधः । पूग संघ इति द्वौ यद्यपि न संज्ञावाचकौ तथापि अत्र
तिथुगात्मनो विधानेन एताभ्याम् सट् स्यात् इति ज्ञापितम् । पूगानां पूरणः पूगतिथः ।
संघानां पूरणः संघतिथः । तथाहि “मिन्दन् संघतिथान् विधः” इति ।

[किञ्च बह्वीनां पूरणीति वाक्ये “समाधौ तद्विधे पुंल्लङ्गाधौ लङ्गव्यः” (६।२।३५,
वाचिक) इति वार्तिकेण पुंल्लङ्गावः । तत्सतिधुगात्मनः—तेन बहुतिथी इति
रूपम् ।]

१८४१ । अतोरिथुक् ॥ ५।२।५३ ॥

दो— । छटीतीत्यम् । यावत्तिथः ।

इयुक् is affixed to छट्—when added to words ending in यत् ।

नित— । यत् इत्यन्ताः शब्दाः संख्यावाचकाः । तेन एवाः छट्, विहितः—
“तत्रा पूरणे छट्” (५।२।४८) इत्यनेन । छटि परे यत्त्वानाम् इयुक् इति
आमनः स्यात् । यावत्तां पूरणः इति छट्—ततः इयुक्—तेन यावत्तिथः इति
रूपम् । यावत्तां पूरणः यावत्तिथः । एतावत्तां पूरणः एतावत्तिथः ।

१८४२ । द्वेस्तीयः ॥ ५।२।४४ ॥

दी— । छटोऽपचायः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

In the aforesaid sense (i.e. to imply ordinal numeral), the suffix तीय—(and not छट्) is attached to the word द्वि ।

नित— । तत्रा पूरण इति एतद्विषये द्विभ्यान् तीयप्रत्ययः स्यात् । छटो
चायः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

१८४३ । छेः संप्रसारणं च ॥ ५।२।५५ ॥

दी— । छटीयः ।

The suffix तीय is added to चि in the aforesaid sense, and before the suffix the word चि undergoes संप्रसारण ।

नित— । पूर्वोक्ते चिपि चि इत्यन्तात् तीयप्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययसङ्गमिदोरीन
अस्य संप्रसारणं च भवति । अवाप्तां पूरणः द्वितीयः ।

यत् द्वितीय इत्याम् संप्रसारणे सति “छः” (६।४।२) इति सूत्रेण अकारस्य
दीर्घत्वं प्रसक्तम् । यत् कथं नाम ह्यत्रे इति चेत्—सत्यते । “द्वितीये पूर्वस्या
दीर्घोऽप्य” (६।१।१११) इति सूत्रात् “छः” इत्याद्या अनुठतिः “छः” (६।४।२) इति
सूत्रे भवति ; तेन चयः इत्याम् दीर्घत्वं स्यात् । अतएव द्वितीय इत्याम् अकारस्य न
दीर्घत्वम् ।

१८४४ । विंशत्यादिभ्यस्समङ्ख्यतरस्याम् ॥ ५।२।५६ ॥

दी— । एभ्यो ङट्समङ्गागमो वा स्यात् । विंशतितमः ।

विंशः । एकविंशतितमः । एकविंश ।

तमट् is optionally affixed to ङट्—when added to words expressive of cardinal numerals विंशति and the like.

नित— । विंशतिः इति एवमादिभ्यः, "तस्य पूरुषे ङट्" (५।२।४८) इति विहितस्य ङटः तमट् इति आगमो वा स्यात् । विंशतेः पूरुषः—विंशतितमः, विंशः । एकविंशतेः पूरुषः एकविंशतितमः, एकविंशः । एवं विंशतमः—विंशः । विंशतिशब्देन लौकिकाः संख्याशब्दा एव यास्याः—न खलु "पङ्क्तिं विंशति—" (५।१।४६) इति सूत्रपठिताः ।

१८४५ । नित्यं शताविमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५।२।५७ ॥

दी— । शतस्य पूरणः शततमः । मासादेरतएव ङट् ।

मासतमः ।

तमट् is permanently (नित्यं) affixed to ङट् when added to the words standing for any cardinal numeral beginning with शत (hundred), as well as to the words मास अर्द्धमास and संवत्सर ।

नित— । शत एवमादिभ्यः संख्यावाचक-शब्देभ्यस्तथा मास अर्द्धमास संवत्सर इति एतेभ्यो विहितस्य ङटो नित्यं तमट् इत्याद्या आगमः स्यात् ।

ननु मास अर्द्धमास संवत्सर इति एतेभ्यः ङट् केन विधीयते ? उच्यते । अत्र तमट् इत्याद्या आगमविधानेन ङट् प्रवाय एतेभ्यः स्यादिति बोध्यम् । शतस्य पूरणः शततमः । एकशतस्य पूरणः एकशततमः । एवं सदृशतमः । वि-सदृशतमः । शततमः । समशततमः । मासस्य पूरणः मासतमः दिवसः—संक्रान्तिदिवसः इत्यादिः । अर्द्धमासस्य पूरणः अर्द्धमासतमः दिवसः । एवं संवत्सरतमः दिवसः ।

१८४६ । वष्टादेवाशब्दादिः ॥ ५।२।५८ ॥

दी— । यद्धितम् । संख्यादेशु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प
एव । एकवष्टः, एकवष्टितम् ।

तमट् is permanently affixed or added to words standing for cardinal numerals, beginning with वष्टि, provided the same are not joined to any other numerical words by way of sandha.

नित्— । यष्टि इति एवमादिभ्यः संख्याशब्दपूर्वत्ववर्जितेभ्यो विहितस्य वटः तमट्, इत्यास्य भागमो नित्वा सात् । नित्यमिति पूर्वस्योद्देश्यं अनुवर्तते । "विंशत्यादिभ्याममन्तन्वत्तत्तत्तत्तम् (५।२।५६) इति तमटः विकल्पे प्राप्ते अनेन नित्यात् विधीयते । यष्टि सप्तति अशीति नवति इति एतेभ्य एव विहितस्य वटः नित्वा तमट् स्यादिति भावः । वष्टेः पूरणः वष्टितम् । एवं सद्वित्तम् । अशीतितम् । नवतितम् । असंख्यादिः—इति किम् ? संख्यापूर्वकेभ्यो विहितस्य वटः "विंशत्यादिभ्यः—" इति तमटः वैकल्पिकत्वमेव । अतएव एकवष्टेः पूरणः एकवष्टः, एकवष्टितम् । उट् प्रत्ययः अत्र सन्नाप्तिं गतः ।

१८४७ । मतो वः सूक्तमावोः ॥ ५।२।५९ ॥

दी— । मत्वर्थे वः स्यात् । अन्त्यावाकशब्दोऽस्मिन्वस्ति अन्त्यावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ।

To imply सूक्त (hymn) or सामन्, the suffix व is attached to a word that is contained by the said सूक्त or साम ।

नित्— । मतो इति मत्वर्थोऽभिप्रेतः । मत्वर्थे मनुष्यप्रत्ययस्य अर्थः (तदस्या-
मौल्यर्थे इति यावत्) प्रातिपदिकात् लप्रत्ययः स्यात्, वृत्ते सामनि च अनिवये सति ।
अन्त्यावाक इति शब्दोऽस्मिन् सूक्ते अस्ति इति उच्यते—इति अन्त्यावाकीयं सूक्तम् ।
मित्रावक्ष्य इति शब्दोऽस्मिन् सूक्ते अस्ति इति मित्रावक्ष्यीयम् सूक्तम् । वारवन् इति

शब्दोऽस्ति अस्मिन् अस्ति इति शारदशीयम् साम । यज्ञायज्ञस्यः अस्मिन्नीति यज्ञ-
वज्रीयम् साम । अत्र अष्टाधातु इत्यादयः शब्दाः अनुकरणाद्वदा एव—तेन तं
सङ्गपमाप्रधानाः (न श्रुतु अर्थप्रतिपादनपराः), तथापि विधानबलात् तेषः
प्रवादः स्यात् । अतएव ईदृशः प्रतायः अनेकपदादपि सिध्यति यथा "अस्य वाग्"
इति शब्दद्वयम् अस्मिन् अत्र सृजते इति छः—अस्यावासीयं सृजम् । कवापुमि इति शब्द-
द्वयम् अस्ति अस्मिन् सामनि इति कवापुमीवम् साम ।

१८४८ । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ५।२।६० ॥

दी— । मत्वर्थस्यल्लुक् । अतएव शापकात् तल्लुक् ।
विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाश्चः । गर्दभा-
क्षीयः ।

The aforesaid suffix optionally elides when they signify
any अध्याय (chapter) or अनुवाक (a particular chapter of the
vedas).

नित— । सती छः इति अनुवर्तते । मत्वर्थे विहितो यन्त्रप्रत्ययः, अध्याये अनुवाके
व्यवस्थाने तस्य लुक् वा स्यात् ।

ननु केन तुल्ये पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव ध्रुवचनं ह्यप्रत्ययविधानं
शापयति इति बोध्यम् । अतएव "शापकात् तल्लुक्" इत्युक्तं श्रीमता
दीक्षितेन । पुनरपि बोधयति—प्रत्ययस्य लुक् चेत्, तद्विधानस्य का सार्थकता ?
सुखम् । परं विधानसामर्थ्यात् लुक्, विकल्पेन एव स्यात् । अतएव अयमेव
सरसार्थः—मत्वर्थे प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययः स्वाध्यायेऽनुवाके वा वाच्यः ; तस्य
प्रत्ययस्य च विकल्पेन लुक् स्यात् । गर्दभाश्च इति शब्दः अस्मिन् अस्ति इति छः—
गर्दभाक्षीयः अनुवाकः अध्यायो वा । प्रत्ययस्य लुक्—गर्दभाश्चः अनुवाकोऽध्यायो
वा । एवं फलितस्य—प्रसितस्वर्गीयः ।

१८४९ । विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ५।२।६१ ॥

दो— । मत्वर्थेऽण स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्ताग्रन्थोऽ-
स्मिन्नस्तीति वैमुक्तः । देवासुरः ।

The suffix च् is attached to the words-passing by the
name विमुक्तादि, to imply an अनुवाक or अध्याय (chapter).

नित— । विमुक्त एवम् आदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अण्प्रत्ययः स्यात् मत्वर्थे,
अध्याये अनुवाके वा गम्यमाने । विमुक्ताग्रन्थः अस्मिन्नस्तीति अण्—वैमुक्तः, वैमुक्तः
अध्यायः अनुवाको वा । देवासुरग्रन्थोऽस्मिन्नस्तीति अण्—देवासुरः अध्यायो-
ऽनुवाको वा । विमुक्तादिर्वैया—विमुक्त, देवासुर, वसुमन्, सत्वत, उपसह, दशार्ध
पयस, इषिर्धान, महिनी, सोमापूजन, अनामिह, इन्द्रहन् इजा, रघोसुर, रुदधन्,
परिषादक, परिभारक, वसु, मरुत्वत, पक्षीवत, महीतल, दशार्ध वयस, पतकि,
सोम, उतु, सुवर्च सप्तवत्, ज्यैश्वरी ।

१८५० । गोषदादिभ्योऽनुन् ॥ ५।२।६२ ॥

दो— । मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषैत्वकः ।

The suffix हुन् is attached to गोषद and others—called गोषदादि
in the aforesaid sense.

नित— । मत्वर्थे गोषद एवमादिभ्यो हुन् स्यात् अध्याये अनुवाके वा वाच्यं ।
गोषदग्रन्थः अस्मिन् अस्ति इति गोषदकः—अध्यायोऽनुवाको वा । इषैल इति शब्दोऽस्मि-
न्नस्तीति इषैत्वकः अध्यायोऽनुवाको वा । मातरिण्य इति शब्दः अस्मिन् अस्तीति
मातरिण्यकः । गोषदादिर्वैया—गोषद, इषैल, मातरिण्य, इषसत्वा, देवीरपः,
अथोस्याहरेः । देवीवियन्, रघोहन्, अन्नन, प्रभूत, प्रतुल, जयानु ।

१८५१ । तत्रकुशलः पयः ॥ ५।२।६३ ॥

दो— । हुन् स्यात् । पथिकुशलः पथकः ।

The suffix हुन् is attached to the word पथिन्—to imply the
person, that is expert in travelling.

नित्— । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पठिन् इति प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययौ भवति, कुशल इति एतच्चिदर्थः । पथि कुशलः पथकः । नत्तद्विती (५।४।१५४) इति टिप्पणः । [पथिक इति वाचननौपमायां दृश्यते । तत् खलु चिन्तयन्]

१८५२ । आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ५।२।६४ ॥

दी— । आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफ-रहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निष्कषः ।

The suffix कन् is affixed to the word आकर्ष (आकर्ष) and others known as आकर्षादि in the aforesaid sense (i. e. expert in those).

नित्— । तत्र इति कुशल इति च अनुवर्तते । तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः आकर्षे इत्येवमादिभ्यः कुशल इति अचिदर्थः कन्प्रत्ययौ भवति । आकर्षे कुशलः इति कन् आकर्षकः । आकर्षे स्थाने आकर्ष इति पाठे तु साधोपासं मन्थने योभान् दीक्षितः । आकर्षः निष्कषः (touch stone—कट्टिपाथर) । लये कुशलः लयकः । आकर्षादिर्बिधा—आकर्षे, लय, नृत्तक, पिचक, पिशाच, पिपासा, चयनि, चरमन्, विषय, चय, आचय, अय, नय, निपाद, गद्गद, दीप, हृद, डाद, शङ्कनि, विषय । दीपे कुशलः इति दीपकः, राम-विशेषः ।

१८५३ । धनहिरण्यात् कामे ॥ ५।२।६५ ॥

वी— । काम इच्छा । धने कामी धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

The suffix कन् is attached to the words धन and हिरण्य to imply the desire of somebody for these.

नित्— । तत्र इति कन् इति च अनुवर्तते । तत्र इति सप्तमीसमर्थेभ्याम् धन हिरण्य इति एतन्मात्रम् काम इति अचिदर्थः कन्प्रत्ययौ भवति । कामः इच्छा

अभिधातुः इत्यर्थः । धने आनीऽभिधातुः भनकः । चनको दीवदतस्य । विरप्यो
कानीऽभिधातुः विरप्यकः दीवदतस्य । “दीवऽपिनिःपुत्रस्य भुसुचीर्धनकः कृतः”
इति ।

१८१४ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ५।२।६६ ॥

दी— । केशेषु प्रसितः केशकः । तद्वचनायां तत्परः
इत्यर्थः ।

The suffix कन् is attached to words—expressive of any
part of a body, to imply the person, who has got marked
dexterity with reference to these.

मित— । तत्र इति कन् इति आनुवर्त्तते । तत्रेति सप्तमीसकर्मभाः स्वाङ्ग-
वाचिभ्यः प्रसित इति एतस्मिन्मर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तः यत्पर
इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः इति कन् केशकः । केश-रश्मनायां तत्परः । एव नक्षत्रेषु
प्रसितः नक्षकः—नक्षत्रेऽपि पटुरित्यर्थः । हस्तेषु प्रसितः हस्तकः—हस्तमात्र्ये
हस्तः इत्यर्थः । स्वाङ्गेभ्य इति बहुवचननिर्देशान् “स्वाङ्ग-समुदाय-गण्यहपि यथा
स्यात् । इतीदृशकः । केशनक्षकः ।” इति भाषिणा ।

१८१५ । उदराट्ठगादूग्ने ॥ ५।२।६७ ॥

दी— । अविविजिगीषी ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । वुसुचया
अत्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आदूग्ने किम् ।
उदरकः । उदरपरिमाज्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

To denote a glutton, the suffix ठक् is attached to the word
उदर ।

मित— । आदूग्नः अविविजिगीषुः । उदरप्रदानं सप्तमीसकर्मभां ठक् प्रत्ययः
स्यात् प्रसित इति एतस्मिन्मर्थे, यः खलु प्रसितः स चैव आदूग्नः एव । उदरेऽपि
धीबुधैरुच्यते (आदूग्नः) इति भाषिणा । वुसुचया अत्यन्तपीडितः सन्, यः खलु

उदरे प्रसितः स भीदरिक्तः—अत उदरशब्दात् ठक् । अथ ठक् पूर्वस्यविहितस्य कन् प्रत्ययस्य अपवादः । आचूषे इति किम् ? उदरे उदरपरिमाणनादौ प्रसितः इति उदरकाः—पूर्वस्यैव कन् ।

१८५६ । ससेयन परिजातः ॥ ५।२।६७ ॥

दी—। कन् स्वर्ध्यते नतु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । ससेयनेति पाठान्तरम् । ससेयन गुणेन परिजातः संवद्धः सस्यकः साधुः ।

The suffix कन् is attached to the word सस्य (or सस्य) to denote the thing which is resplendent (with merits and the like).

मित—। सस्य इति पाठान्तरम् । ससेयन (ससेयन वा) इति तृतीयासमर्थात् सस्यशब्दात् (सस्यशब्दात् वा) “परिजातः” सम्पन्नः, इति एवञ्चिन्त्ये कन् प्रत्ययो भवति । गुणायाम् कस्यवशात् अथ ठक् प्राप्त्वाः सतु न स्यात् ? तदेवाह—“कन् स्वर्ध्यते”—पूर्वाचार्यैः अथ कन् प्रत्यय सस्येति नतु ठक्—(स्वर्धित्वेन प्रति-
जायते । ततः स्वरितेनाधिकारः इति कन् वाधिक्रियते) । परिजातः—अथ “परि-
सन्तोभावे वर्धते । यो गुणैः संवद्धी जायते । यस्य विचिह्मि न गुण्यं नास्ति तस्य इदम् अभिधानम्”—इति काशिका । सस्यशब्दोऽयं गुणवाची एव नतु धान्यवाची । ससेयन गुणेन परिजातः संवद्धः सस्यकः साधुः । सस्यकः शालिः । सस्यको वृत्तः ससेयन गुणेन परिजातः सस्यकोऽयं सस्यको हुनिः आकरशब्दः प्रत्ययः ।

१८५७ । संश्रुतारो ॥ ५।२।६८ ॥

दी—। श्रुतीत्यावश्यकं शिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । संश्रुतौ शायकः ।

The suffix कन् is attached to the word संश्रुतौ to denote the man who is entitled to it.

नित—। हारी इति वधातोषिणिप्रत्ययेन विधत्ति स च प्रत्ययः “वाक्यका-
ममर्कयोचिनि” (१।३।१७५) इति त्वेय आचक्षकार्ये विहितः । अतएव अस्य
योगे “कर्त्तृकर्मयोः कृति” (१।३।१५) इति प्राप्ता यद्यौ “चकिनीर्भविष्यदाधमर्कयोः”
(१।३।७०) इति स्वरेण बाध्यते । तद्वाच्यम्—अंशम् इति द्वितीयासमर्थान्
अंश इत्यस्मात् हारीति एवकिन्चर्चो कन् स्यात् । अंशं हारी इति अंशकी दायादः ।
अंशकः पुषः ।

१८५८ । तन्त्रादचिरापद्यते ॥ ५।२।७० ॥

दी—। तन्त्रकः पटः । प्रत्ययः इत्यर्थः ।

The suffix कन् is added to the word तन्त्र to denote the thing
(of course, a piece of cloth)—which has been newly woven
(or brought).

नित—। तन्त्रशब्दात् पञ्चमीसमर्थान् कन् प्रत्ययो भवति अचिपद्यत
इत्यकिन् चर्थः । अचिरापद्यतः सौक-कालापद्यत इति काशिका । तस्मात्
अचिरापद्यतः तन्त्रकः पटः । प्रत्ययः इत्यर्थः । प्रत्ययः क्वः । “तन्त्रको नक्कपटः”
इति भाषाहनिः । तन्त्रकः प्रावारः ।

१८५९ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ५।२।७१ ॥

दी—। आशुधर्जीविनो ब्राह्मणा यस्मिन् देशे स ब्राह्मणकः ।
अल्पम् अद् यस्यां सा उष्णिका यस्याः । अन्त्यशब्दस्य उष्णा-
देशो निपात्यते ।

The suffix कन् is attached to ब्राह्मण and अद् and the words
ब्राह्मणक and उष्णिका—standing = proper names (or particular
class names) are irregularly formed.

नित—। ब्राह्मणशब्दात् कन् स्यात् संज्ञायाम् विषये ; तेन ब्राह्मणक इति रूपम् ।
यस्मिन् देशे अशुधर्जीविनः ब्राह्मणाः प्रतिवसन्ति सदेशे ब्राह्मणक इत्युच्यते । एव

असम् अस्मां सा इति वाक्यं अस्माद्व्यात् कन् स्यात् ; प्रत्ययसन्नियोगेन च असम् स्थाने उच्च इति आदेशो निपातनेन जायते । तेन उच्चिका इति रूपम् ; उच्चिका यवान् ।

१८६० । शीतोष्णाभ्याम् कारिणि ॥ ५।२।७२ ॥

दी— । शीतं करोति इति शीतकील्लसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ।

The suffix कन् is affixed to the words शीत and उष्ण—to denote, respectively, the persons, that do anything tardily or immediately.

नित— । शीतं उच्चम् इति क्रियाविशेषकम् अमयोः क्रिया-विशेषकत्वात् द्वितीया समर्थविभक्तिः । सूत्रार्थस्तु—शीत उच्च इति एताभ्याम् द्वितीयासमर्थोभ्याम् कारिणि अभिविधेयं इति, कन्प्रत्ययः स्यात् । शीतं शिथिलं करोति इति शीतकः असम् ; जङ्गम्यर्थः । उष्णं शीघ्रम् करोति इति उष्णकः शीघ्रकारी इत्यर्थः ।

१८६१ । अधिकम् ॥ ५।२।७३ ॥

दी— । अध्याकृद्-शब्दात् कन् उत्तरपदलोपस्य ।

The suffix कन् is attached to the word अध्याकृद् and the word अधिक is irregularly formed.

नित— । अधिपूर्वं कृद्भाटीः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः तेन अध्याकृद् इति रूपम् । तस्मात् अध्याकृद्व्यात् कन्प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययसन्निधौनेन चत्त उत्तरपदः आकृद् इति च'शः स्वीयं गच्छति, तेन अधिकम् इति पदं सिधति । "अधिकः द्रोणः स्वार्थान् ; अधिकः खारो द्रोणेन"—इति काशिका ;

१८६२ । अनुक्ताभिकामोक्तः कश्चित् ॥ ५।२।७४ ॥

दी— । अन्वभिभ्याम् कन् ॥ अन्वेः पाक्षिकोवीच'स्य ॥

अनुक्तामयते अनुक्तः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।

The suffix कन् is attached to चतु and चमि to denote the person that cherishes or desires ; the इ of चमि is optionally lengthened.

नित—। चतु चमि इति एताभ्याम् कन् प्रत्ययः स्यात् “कमिता” इति एतस्मिन् अर्थे । कमिता कामयिता यः कामयते स इत्यर्थः । चतु कामयते यः स इति अस्तुकः । चमि कामयते यः स चमिकः । चमि इत्यस्य इकारस्य विकल्पेन दीर्घत्वं तेन चमीक इत्यपि ।

१८६३ । पाश्वे^१ नान्विच्छति ॥ १॥२॥७६॥

दी—। अतुल्युपायः पाश्वे^१ । तेनान्विच्छति पाश्वे^१कः ।

The suffix कन् is attached to the word पाश्वे to denote the person that adopts crooked measures.

नित—। अतुलुः उपायः पाश्वे^१ । अतुलुः असरसः कुटिलः इत्यर्थः । पाश्वे-
शब्दात् तृतीयासमर्थान् कन् प्रत्ययौ भवति अन्विच्छतीति अस्मिन् अर्थे । पाश्वेन
कुटिलेन उपायेन अर्थान् अन्विच्छति इति पाश्वे शब्दात् कन्—पाश्वे^१कः । पाश्वे^१कः
शठः ; नायातो जालिको वा ।

१८६४ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम् ठक्ठञौ ॥१॥२॥७६॥

दी—। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयः-
शूलिकः साहसिकः (१ इत्यर्थः) । दण्डाजिनं दण्डः तेन अन्विच्छति
दाण्डाजिनिकः ।

The suffixes ठक् and ठञ् are attached to the words अयः-
शूल and दण्डाजिन in the aforesaid sense.

नित—। अयःशूलः तीक्ष्ण उपायः । दण्डाजिनं दण्डः । तीक्ष्णोपायवाचिनः
अयःशूलशब्दात् तथा दण्डवाचिनः दण्डाजिनशब्दात् ठक् ठञ् इति प्रत्ययौ सः “तेन
अन्विच्छति” इति एतस्मिन्नर्थे । अयःशूलेन अन्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः
तीक्ष्णकारी इत्यर्थः । दाण्डाजिनिकः दाहिकः इत्यर्थः ।

१८६५ । तावतिथं ग्रहणमिति लुब्धा ॥ ५।२।७७ ॥

दी- । कन् स्यात्, पूरणप्रत्ययस्य च लुब्धा । द्वितीयकम्
विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेण रूपेण ग्रहणम् ।
तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो नित्यं चलुक (धा) । षष्ठेन
रूपेण गृह्णाति षट्की देवदत्तः । पञ्चकः ।

The suffix कन् is added to words themselves formed with
■ suffix used in the sense of पूरण, and the कन् optionally
slides, provided acceptance (ग्रहण) of something is implied by
the said words. For rest see Tika.

नित- । तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेन इति ग्रहणम् । एतत् प्रकृति-
विशेषणम् । पूरण इति अर्थे विहितेन प्रत्ययेन निबन्धनात् प्रातिपदिकात् ग्रहणम्
इत्येव अर्थस्य दीवकान् स्वार्थे कन् प्रत्ययः स्यात् तथा कन् प्रत्ययसन्निधौ निबन्धनेन च
पूरणप्रत्ययस्य विकल्पात् लुक् स्यात् । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणं गृह्णाति इति
द्वितीयकं ग्रहणम्—विकं वा ग्रहणम् । एवं द्वितीयकं—विकं वा ग्रहणम् । अनुर्थकं
चतुर्थकम् । सूत्रे "इति" शब्दस्य वा अवस्थितिः सा चापयति यत् एवमिष्यते एव
वक्ष्यते अवस्थितिः नान्यविधो भुञ्ज इति कामिकाह्वयः । "तावतिथेन गृह्णातीति
कन् वक्तव्यो नित्यं च लुक्"—तावतिथेन गृह्णातीति एहीतरि अभिधेयं छति
पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकान् कन् प्रत्ययः स्यात् । तथा कन् प्रत्ययसन्निधौ निबन्धनेन
च पूरणप्रत्ययानां लुक् स्यात् । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति इति षट्की देवदत्तः । षष्ठ
शब्दान् कन् प्रत्ययः प्रत्यये परे "षट्कृति—" (५।२।५१) इत्यादि सूत्रेण विहितस्या
लुक् प्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । एवं षष्ठेन रूपेण गृह्णातीति पञ्चकः । पञ्चकः
देवदत्तः । अत्र कन् प्रत्ययपरि "नान्नाह्वयमादिर्नेट्" (५।२।४४) इति मटी लुक्
तेन पञ्चकः इति रूपम् । एवं चतुर्थकः ।

१८६६ । स एषां गाम्भीर्यः ॥ ५।२।७८ ॥

दी- । देवदत्तो सुख्योऽस्य देवदत्तः । त्वत्कः ।
मत्कः ।

The suffix कन् is added to words expressive of a leader, to denote the thing over which leadership is established.

नित- । स इति प्रथमासमर्थो एषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययौ भवति, यत्
स्वतः प्रथमासमर्थं स चेत् यामणीः एव भवति । यामणीः नेता सुख्यः इति यावत् ।
देवदत्तो यामणीः (सुख्यः) यस्य यामस्य इति देवदत्तको यामः । यश्च दत्तः यामणीः
नेता एषो जनानां यश्च दत्तकाः जनाः । त्वमेव यामणीः यस्य इति त्वत्कः यामः ।
यश्च दत्तः यामणीः यस्य इति मत्कः यामः । इत्यान्वये “जमाधिक्यवन्ने” (७११८०)
इति युक्तद्वयोः स्थाने यथासंख्यं त्वत् मत् इति आदेशाः । तथा च भट्टिः—
“नितनुमत्तं मत्कमिति वृषाणः” ।

१८६७ । शुक्लमस्य बन्धनं करभे ॥ ५।२।७८ ॥

दी- । शुक्लकः करभः ।

The suffix कन् is attached to the word शुक्ल to imply a young camel (करभ) which is chained.

नित- । प्रथमासमर्थो शुक्लशब्दात् यस्य इति षष्ठ्यर्थे कन् सात् ; यत्
प्रथमासमर्थं तत् चेत् शुक्लस्य भवेत्, यीहि षष्ठ्यर्थः सचेत् करभ एव सात् । शुक्लस्य
बन्धनमस्य करभस्य इति शुक्लकः करभः । करभः उद्दिष्टः ।

१८६८ । उत्तक् उन्मनाः ॥ ५।२।८० ॥

दी- । उत्तमनस्त-वृत्ते क्त्वादात् स्वार्थे कन् । उत्तक्
उत्कृष्टितः ।

The suffix कन् is attached to the उत् standing for उत्तमाः
and the word उत्तक is formed giving the same meaning as
उत्तमाः ।

नित—। उद्वतं मन्; यस्य न उद्वतमन्;—उद्वतमन्;। “वेपथिभावा”
 (५।४।१५४) इति र्कत्विकः कप्। अपिच उद्यना;—उद्यनस्कः इति इधमपि
 “प्रादिभ्यो भानुजस्य वाच्यः वाचोत्तरपदलोपयेति” वचनात्। “उद्यना;” उद्वतमन्स्कः
 इत्येव चर्त्तुं वर्त्तमानात् “उत्” इत्यभ्यासं स्थाप्य एव कन्प्रत्ययः स्थातुं तेन सम्भूत इति
 पदं सिध्यति। उत्कः उद्यना;—उत्कण्डिकः उत्सुकः इति यावत्। “उत्को
 दीवदन्; उत्कःप्रवासी” इति काशिका। मेघदूते च “तच्छ्रुत्वा तं शब्दमुत्सुभगं
 भक्तिं तं मानसीत्का” इति।

१८६८। काल-प्रयोजनादौगे ॥ ५।२।८१ ॥

दी—। कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्च कन् स्यामीगे।
 द्वितीयेऽङ्गनिभयो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य
 फलं वा, विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णम् कार्यं मस्य
 उष्णकः। रोगि किम्? द्वितीयो दिवसोऽस्य।

To imply a particular disease, the suffix कन् is attached to words expressive of any division of time with reference to the said disease, as well as to words denoting the cause or the effect of the same.

नित—। कालवाचिभ्यः तथा प्रयोजनवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः यथादीर्घं समर्थ-
 विभक्तिभ्यो भ्याः कन्प्रत्ययो भवति रीने चसिद्धेयं सति। प्रयोजनं खलु रोगस्य कारणं
 फलं वा। कारणम् निदानं फलं कार्यम् कथञ्चम् इति यावत्। द्वितीये अङ्गनि-
 भयो ज्वरः इति द्वितीयकः ज्वरः। चतुर्थे दिने भवः रोगः चतुर्थको रोगः। दिवसे
 सत्भवति सार्धं कः व्याधिः। प्रयोजनवाचिभ्यः—विषपुष्पैर्जनितो ज्वरः विषपुष्पकः।
 कामपुष्पैर्जनितो व्याधिः कामपुष्पकः। “तापेन भाविना प्रयुक्तस्यापकः। शीतकः।”
 इति भाषावृत्तिः। एव च दाहरणेन प्रयोजनं खलु निदानम्। उष्णकः ज्वरः। शीतम्
 कार्यम् भक्ष इति शीतको ज्वरः। दाहरणार्थे प्रयोजनं हि फलम्। रीने इति

किम् ? द्वितीयो दिक्कः यस्य उत्तमस्य इति न प्रत्ययः—उत्तमस्य पीवत्वा-
भावात् ।

१८७० । तदस्मिन्नन्तं प्राये सञ्ज्ञायाम् ॥ ५।१।८२ ॥

दी— । प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कञ् स्यात् यत् प्रथमान्तमन्तं
चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेण चक्षुसस्रां गुडापूपिका
पौर्णमासी ।

The suffix कञ् is attached to words, expressive of objects, that very often plays the part of food (i. e. which constitutes the principal food stuff) in some particular period of time.

निरु— । “तत्” इति प्रथमासमर्थान् प्रातिपदिकात् “अस्मिन्” इति सप्तम्यर्थे
कर्तृप्रत्ययः स्यात् । यत् खलु प्रथमासमर्थम् अस्मिन् चेत् प्रायेण (वाङ्मन्येन) तद्विवरणम् ।
“प्रायो वाङ्मन्ये” इति काशिका । अथ खलु सञ्ज्ञाविषये एव । गुडमित्राः अपूपाः
इति गुडापूपाः इति आकापार्थिवादित्वात् समासः—यद्वा गुडमित्रे अपूपाः गुडान्मित्राः
इति ततोऽयत्तत्पुनरेव एव—“भस्त्रेण मित्रीकरणम्” (१।१।१५) इति वचनात् ।
गुडापूपाः प्रायेण चक्षुस् सञ्ज्ञां तिथी इति गुडापूपिका पौर्णमासी तिथिः ।

इयं पौर्णमासीविशेषस्य सञ्ज्ञा । एवं तिलापूपाः प्रायेण चक्षुसस्रां तिथी इति
तिलापूपिका पौर्णमासी तिथिः । इदमपि पौर्णमासीविशेषस्य सञ्ज्ञा । [सम्यासते
अस्मिन् सूत्रे पूर्वमुदात्तं काच इत्यस्य अनुवृत्तिरिति । स च काचः अत्र विभक्ति-
विपरिणामप्रकाशात् काशी इति सप्तम्यन्तः स्यात् । तेन अत्र सूत्रे यः सप्तम्यर्थः स
काच एव अस्मिन्मर्तुः न खलु स्थानम् ; अत्र, काशिकाशाम् भाषाज्ञौ च नैव
कुदापि स्थानम् अभिहितम् परम् सर्वत्रैव काच एव अभिहितपदम् प्रापित
इति दिक् ।]

दी— । वटकेभ्य इनिर्वाच्यः । वटकिनी ।

In the aforesaid sense the suffix इति is added to the word वटक ।

मित— । वटक इति शब्दात् पूर्वोक्त-विषय इतिप्रत्ययः स्यात् । वटकम् प्रायेण वदम् अस्याम् इति वटकिनी पौर्णमासी । इयमपि स'ज्ञा ।

१८७१ । कुक्काषादञ् ॥ ५।२।८३ ॥

दी— । कुक्काषाः प्रायेण अन्नमसराग् कौक्काषी ।

In the aforesaid sense the suffix चञ् is attached to the word कुक्काष ।

मित— । पूर्वोक्ति एव विषय कुक्काषशब्दात् चञ् स्यात् ; कुक्काषः प्रायेण चक्रम् अस्यां तिथौ इति कौक्काषी पौर्णमासी तिथिः । इयमपि स'ज्ञायाम् । कुक्काषः सुङ् । चञ् इति प्रत्ययस्य लिङ्गात् आदिस्वर-इतिः स्वरार्थमपि च मित-कारणम् ।

१८७२ । श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ५।२।८४ ॥

दी— । श्रोत्रियः । वैद्यमुत्तर्त्तश्छान्दसः । :

The suffix चञ् is attached to the word छन्दश् to imply the person who studies the same, and the word श्रोत्रिय is irregularly formed ; चञ् may also be added to the same, giving rise to the word छान्दसः ।

मित— । छन्दः वेदः । छन्दोऽधीते इति छन्दस्याम् अधीतरि अभिप्रेक्षे सति, छन्दश् इत्यस्मात् चञ् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्ययसन्निधीगीत च छन्दश् इत्यस्य स्थाने शीत इति आदिभः । प्रत्यये लकारस्य स्वरार्थ एव । तेन छन्द अधीते इति श्रोत्रियः । श्रोत्रियः ब्राह्मणः । "तावतिथं चक्षमिति कुम्भा" (५।२।७०) इति सूत्रात् वा इति चञ् अनुवर्तते, तेन चञ् प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वे सति "कुक्काषादञ्" (५।२।८३) इति अङ्गः प्रसङ्गिहोत छन्दोऽधीते इति चञ्—छान्दसः । छान्दसी ब्राह्मणः ।

१८७३ । ब्राह्मणेन भुक्तमिति ठनी ॥ ५।२।८५ ॥

इति विधीयते—तेन कृतपूर्वः । कृतपूर्वो कटान् । एवं भुक्तं पूर्वम् अनेन इति
 आदौ सुप्सुपा सप्तार्धं कृत्वा पद्यादिभिः तेन श्रुतपूर्वः । भुक्तपूर्वो बोद्धव्यं कटान्
 बोद्धव्यम् इति एतदोः कर्त्तव्यं द्वितीया न कथम् ? अत्रत्या अत्र श्रीमती दीक्षितस्य
 उक्तिः—[“कृतं कर्त्तव्योः कृति” (२।१।२५) इत्यत्र] “कृतिकिम् ? तद्विने साभूत्
 कृतपूर्वो कटम्” ।

१८७६ । इष्टादिभ्यश्च ॥ १।२।८८ ॥

दो— । इष्टम् अनेन इष्टो । अधीती ।

The suffix इति is attached to words that pass by the term
 इष्टादि to imply the agent ।

नित— । अनेन इति अनुवर्तते । अनेन इति कर्त्तरि अभिप्रेते सति इष्ट इति
 एतन्मादिभ्यः इत्यर्थः इतिप्रत्ययः स्यात् । इष्टम् अनेन इति इष्टो । इष्टो यागे ।
 अधीतम् अनेन इति अधीती व्याकरणे । पूर्वीं याज्ञे । गृहीती । निराकृती । “हारी
 सुती नृमतेषुभौमान्” इति सट्टिः । इष्टादि यथा—इष्ट, पूत, अधीत, उत्सादित,
 निगदित, गृहीत, निराकृत परिवदित, निकषित, संकलित, निपठित, संकल्पित,
 अनुष्ठित, विकलित, संरक्षित, निपतित, पठित, प्रकल्पित, अचित, परिचय, पूजित,
 परिगणित, उपगणित, अवकौश, पयित, चायुक्त, आध्यात, सुत, चासेवित, अपवायित,
 उपकृत, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, अनुकृत, उपगत, अनुगुचित, अनुपठित,
 व्याकृत, निगृहीत, परिगदित, निवाहित, परिपठित । भट्टिकार-माधव-मङ्गिनायादि-
 मते अत्र यत्र “कृत” शब्दोपि पठनीयः । तेन ह्यती इति । किन्तु कृधातोः अनुसृजे
 भावे क्ते सति मत्वर्थोद्यमनिप्रत्ययेनापि कृती इति सम्पत्तेः । इदमप्यत्र कर्त्तव्यम्—
 अधीती व्याकरणे—इष्टो यज्ञे—इत्यादी व्याकरणे यज्ञे इति एतेषु सा सप्तमी सा खलु
 “कृत्येभ्यश्च कर्त्तव्योः कृति” (२।१।२५, याज्ञिक) इति सूत्रेण सिध्यति ।

१८७७ । कृन्तसि परिपन्थिपरिपन्थौ पर्यवस्यतां

॥ १।२।८९ ॥

दो— । लोकेतु परिपन्थिशब्दो न व्याप्यः ।

The suffix इति is attached to the words परिपन्थ and परिपर and the words परिपन्थिन् and परिपरिन् are irregularly formed in the sense of an opponent; these are vedic words.

सित—। पर्याप्तं परिगतः इति परिपन्थः—अथ निपातनेन सिध्यति । एवं परं परिगतः परिपरः । पर्यवतिष्ठते इति पर्यवस्थाता । "पर्यवस्थाता प्रतिपद्यः संपन्न उच्यते" इति काशिका । तथाच भारविः— "अक्षरः पर्यवस्थाता जन्मिनः श्रमतापदः" । पर्यवस्थातरि प्रतिपद्ये अभिषेये सति, परिपन्थशब्दात् तथा परिपरशब्दात् इति प्रत्ययः स्यात्—तेन परिपन्थिन् परिपरिन् इति शब्दौ जायेते । एतौ तु वेदे एव प्रयुज्यते—यथा "मा त्वा परिपरिषो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनो विदन्"—इत्यादि । अतएव एतयोर्बौद्धिकसाहित्ये प्रयोगो न न्यायः इति श्रीमता दीक्षितानाम् आशयः । परं परिपन्थिन् इत्यस्य प्रयोगः बौद्धिक-साहित्ये सतीः सप्तसाध्याम् (१०७ श्लोके) गौडोद्यभाषायाम् च दृश्यते इति मन्यामहे ।

१८७८ । अनुपदन्वेष्ट ॥ १।२।८० ॥

टी—। अनुपदम् अन्वेष्ट अनुपदी ।

The suffix इति is attached to the word अनुपद to imply the person that runs (or seeks) after (the heels of) animals.

सित—। अन्वेष्टा इति वाक्ये अनुपदशब्दात् इति स्यात् । पदस्य पश्चात् अनुपदम् । अनुपदम् अन्वेष्टा इति अनुपदादिनिः—अनुपदी । अनुपदी गमाम् । अनुपदी उडाणाम् । "समस्यानुपदी रामः" ।

१८७९ । साक्षाद् द्रष्टरि सक्षीयाम् ॥ १।२।८१ ॥

टी—। साक्षात् दृष्टा साक्षी ।

The suffix इति is attached to the word साक्षात् to denote the person who is an eye witness.

सित—। साक्षात् शब्दोऽन्यथम् । तस्मात् इति स्यात् द्रष्टरि वाक्ये स'साक्षेत् । साक्षात् दृष्टा इति इतिः—साक्षी । साक्षिणी । साक्षिणः ।

ननु संज्ञायाम् इत्यस्य यङ्बोधेन किं ज्ञायते ? इति चेत्—युक्तताम् । अन्वदानादि
क्रियायाम् यी दाता च दानकर्त्तृणः दृष्टा, यङ्बोता अपि च तस्या दृष्टा । एताभ्याम्
अन्योऽपि कश्चित् दृष्टा दानकासे तिष्ठति परं “संज्ञायङ्गत्वात् उपदृष्टा एव लभ्यते—
न दाता यङ्गीता वा” इति काशिका । उपदृष्टा वा समीपे तिष्ठन् प्रत्यक्षानादिक्रियां
पश्यति च एव ।

१८८० । सेत्त्रियच् परसेत्रे चिकित्सः ॥ १२१८२ ॥

टी— । सेत्त्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्सः । अग्रतो-
कार्यः इत्यर्थः ।

The suffix चच् is attached to the word परसेत्रे in the sense
of “to be treated therein” and the word सेत्त्रिय is irregularly
formed.

सित— । परम् अन्वत् सेत्रं शरीरमिति परसेत्रम् शरीरान्तरम् । जन्मान्तर-
शरीरम् इत्यर्थः । तथाहि श्रीभगवद्भक्तिः—“इदं शरीरं कौन्तेय सेवनिज्यनिधौयते” ।
“परसेत्रे” अन्वक्षिन् जन्मनि हृते कलेवरे “चिकित्सः” प्रतीकार्यः इति एतस्मिन्
विषये परसेत्रमन्दात् सप्तमीसमर्थात् चच् प्रत्ययोभवति, प्रत्ययसन्निधौ न च “पर”
इत्यस्य लोपः—अतएव सेत्त्रियच् इति रूपम् । चकारः स्वार्थः । सेत्त्रियो व्याधिः ।
सेत्त्रियः परसेत्रे प्रतीकार्यः नैव अन्वत् जन्मनि तेन अग्रतोकार्यः इत्यर्थः ।
सेत्त्रियः कुष्ठव्याधिः—असाध्यः इत्यर्थः । [सूत्रस्य व्याख्यानकरं काशिकायां दृश्यते—
तथात्र लिख्यते । “अथवा सेत्त्रियं विधम् । यत् परसेत्रे परशरीरे (अन्वत्
शरीरे इत्यर्थः) संक्रमस्य चिकित्सः । अथ वा सेत्त्रियाणि दृष्टानि । यानि
सप्तमार्थं सेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नामयितव्यानि । अथवा सेत्त्रियः पारदारिकः ।
(परदारगानो इत्यर्थः) । परदारः परसेत्रं, तत्र चिकित्सः नियतोक्त्यः । ननु
‘सैतत् प्रसाचम्’] ।

१८८१ । इन्द्रियमिन्द्रलिकुमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रबुद्धिमिन्द्र

दत्तमिति वा ॥ १२१८३ ॥

वी—। इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुं अनुमानात् ।
इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

The suffix ष is attached to the word इन्द्र giving irregularly to the rise of the word इन्द्रिय, to imply something that is either the instrument of इन्द्र or is observed, created, or offered by इन्द्र ।

मित—। इन्द्रशब्दात् धृष्टीसमर्थात् घप्रत्ययः स्यात्, लिङ्गमिति एतद्विशिष्टं,
तथा ततोऽसमर्थादपि इन्द्रशब्दात् घप्रत्ययः स्यात् "दृष्टम्" "खटम्," "शृष्टम्,"
"दत्तम्" इति एतेष्वकार्येषु, सर्वत्र खलु मल्यसंविद्योऽनेन घप्रत्ययो निपातवत् ।
लिङ्गं करणं साधनं हेतुरिति यावत् । इन्द्रस्य लिङ्गं करणम् इति
इन्द्रियम्—घप्रत्ययः । अक्षरादिषु करणेषु अयं शब्दो कृद्ः । "इन्द्रः साध्याभिः
शुक्लपुं ईयते" इति वेदोक्तिदर्शनात् इन्द्रशब्दस्य आत्मा एव अर्थः । इन्द्रस्य
आत्मनः लिङ्गम् करणम् इति इन्द्रियम् । "करणेन कर्तुं अनुमानात्"—
कर्तृधीनं करणम् ; अतएव यव यव करणम् अस्ति तत्र तत्र कर्ता अपि अस्ति इति
अनुमीयते । आत्मा नैव अस्माकम् प्रत्यक्षगोचरः । एवं सति अक्षरादिभिः एकादशभिः
कारणैः अनुमीयते ; यत् अक्षरादीनि अस्मिन्मात्रेण प्रवर्तन्ते, तन् आत्मनः एव
शक्तिप्रभावतः । अतएव एतानि खलु आत्मनोऽनुमानेन करणानि लिङ्गानि इति यावत् ।
साक्षात्स्पर्शमीतुमापि ईदृशी व्याख्या दृश्यते । अपि च ऋग्वेदे—"अनमन्यः
इन्द्रियः" । अतः सायनः—इन्द्रियम् इन्द्रधीनम् । आत्मा खलु इन्द्रियद्वारेणैव
स्वशक्तिं प्रकटयति इति अक्षरादीनि इन्द्रियाणि लक्षन्ते—अतस्मिन् विस्तरेण । इन्द्रेण
आत्मनः दृष्टम् इन्द्रियम् इन्द्रेण आत्मनोऽदृष्टम् इन्द्रियम् । इन्द्रियम् आत्मनोऽतीतं
युक्तेन अयुक्तेन वा कार्यथा लक्ष्यमित्यर्थः । इन्द्रेण आत्मनोऽतीतं युक्तं हेतुवत् इन्द्रियं
अक्षरादिद्वारेण विश्रान्तोत्पादनादिति बोधम् । इन्द्रेण आत्मनोऽतीतं विषयभेदः दत्तम्
यथा यथा यद्व्याप्य इति इन्द्रियम् । मूल इतिशब्दः दृश्यते स च प्रकारार्थः ; तेन
"अस्ति सत्त्वेन दृष्टम्परित्यापि कर्तव्या, कृद्देशनियमादिति"—इति आशङ्क्यः ।

निवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह—गुणात् ; एकाधः—स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

The suffix मतुप् is attached to the words, that pass by the term रसादि in the aforesaid sense. The word गुण in the रसादि list specifies the words रस etc ; that is रस etc take मतुप् only when they are गुणवाचकः ।

नित— । रस इत्यादिभ्यः पूर्वोक्ते विवर्ध मतुप् स्यात् ।

अनु पूर्वोक्तं यैव मतुप् सिध्यति तर्हि कथं पुनरस सूत्रस्य सतिरिति चेत् उच्यते—“अन्य—” इत्यादिना । अथः मतुप् प्रत्ययं विहाय अन्ये मत्वर्थीयाः प्रत्ययाः इति प्रथमयो न सतिरिति वचनार्थमेव । रसादयः शोभता एव उक्ताः ; रसः अस्य अस्ति इति रसवान् । रूपम् अस्य अस्ति इति रूपवान्, वर्णवान्, गन्धवान्, स्पर्शवान्, शब्दवान्, स्नेहवान् । एकस्वरनिमित्तं अपि रसादिषु पश्यन्ते—तेन खं धनम् अस्य अस्ति इति स्ववान् । “भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानम् अभिमतम् । रसिको राजा । इषिणीः सुरसः । स्पर्शो वायुरित्यादि दर्शनात्” इति भाषाहतिः । अथ काशिका—“रसादिभ्यः पुनर्वचनम् अन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीयानां भुवमिति । कथं इषिणी कन्धा ; रसिको दापकः ? प्राथिकमेतद्वचनम् । अथवा गुणादित्यद पश्यते । तत्र वै रसनेन्द्रियादियाञ्छा गुणास्तेषामेव पाठः । इह साभूत्—इषिणी । इषिण इति । अथ शोभा शोभता गम्यते । रसिको मठ इत्यत्र भावयोगः” ॥ रस, रूप, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह—गुणात् । एकाधः । अत आह—“गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्” । शोभता दीप्तितेन तु शोभोक्तं मतम् आशित्य सन्नतौ गुणात् इति पठित्वा “गुणग्रहणम् रसादीनां विशेषणम्” इति उक्तवान् । अस्य चयनामयः—अधु-
नोर्विषयः रूपम् । जिह्वायाः रसः । नासिकायाः गन्धः । कृचः स्पर्शः । कर्णयो-
रामासः । स्नेहशब्दः रसवाची । एते गुणवाचकाः शब्दाः (इन्द्रिय-पाञ्चम्यः)
गुणवाचकैः एव एतेभ्यः शब्दैः मतुप् स्यात् मान्यः मत्वर्थीयः । अतएव साधुः

“गुणात्”, “गुणवाचकम् रसादीनां विशेषण”मिति । “गुणात्” गुणवाचकात् एव
 एवमः प्रत्ययः इष्ट इत्यर्थः । गुणशब्देन (गुणवाचकत्वेन इत्यर्थः) रसादिशब्दाः
 विशिष्यन्ते । यदात् एते इन्द्रियवाङ्मनोगुणवाचकाः न सुखादा एवमोन्मत्तयोः भवेयुः ।
 रुचिषो, रुचिक इत्यत्र रूपशब्दो न इन्द्रिय-वाङ्मनोगुण-वाची, परं तु जीभायोग्यता
 एताभ्याम् बन्धते । तेन प्रत्ययान्वयस्य चापु । रसिको नटः इत्यत्र रसशब्दो भाववाची ।
 न खलु लिङ्ग-वाङ्मनोगुण-वाची । तथाहि साहित्यदर्पणे—“विभावेनानुभावेन व्यक्तः
 संचारिषा तथा, रसतानेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतवाम्” ॥ रसिको नटः—अत्र
 रसशब्देन स्थायी भावो यो रसः स एव चमिसतः । एवं रुचिषी रुचिक इत्यादि
 शब्दे यो रूपशब्दः—स तु जीभायाः अङ्गमेव वाचयति । यथा साहित्यदर्पणे “रूपयौवन
 साहित्यजीमायैरङ्गभूषणम् योमा चोक्ता” । इन्द्रियवाङ्मनोगुणवाचिभ्यः एभ्यः केषुच
 मतुप् स्यात् । अत्र एवम् अदाहरणम् उल्लिख्यते—“स्पर्शवर्णवसुषः” इति
 भाषापरिच्छेदटीकायाम् (मुक्तावल्याम्) । तदर्थेन—स्पर्शवताम् विशेषणगुणः इत्यर्थः ।
 अत्र वतान् स्पर्शवाचिणाम् इतिभावः ।

१८८४ । तसौ मत्वर्थे ॥ १४१८ ॥

टी— । तान्ससान्तौ म-संज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः

संप्रसारणम् । विदुषान् ।

Words, ending in वकार or सकार, pass by the technical term
 म, (i. e. should be taken as मसंज्ञक) when the suffix मतुप्
 or any other suffix bearing the same sense, is joined to
 them.

मित्र— । मतुप् प्रथम्ये तथा मतुप् प्रत्ययस्य अर्थम् प्रकाशयति यः प्रत्ययसाहच्यं
 प्रत्यये च परे वकारान्तत्वात् सकारान्तस्य इत्यर्थः भवेत्तौ भजति । विद्वान् भक्तिम्
 भक्ति इति वाक्यं विद्वत् शब्दात् मतुप् । मतुपि परे विद्वत् इत्यस्य भजेन म-संज्ञा ;
 अस्या वकारान्तत्वात् । ततः “वसोः संप्रसारणम्” (१४११)—वसन्तस्य मस्य
 संप्रसारणम् आहिति विद्वत् इत्यस्य भक्तात् संप्रसारणं भवेत् तेन विदुषान् इति
 रूपम् । सकारस्य ध्वं तु “इष्णीः” (५४५०) इत्यादिरुक् ।

दी—। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ (वा) ॥ शृङ्गो-
गुणोऽस्य अस्ति इति शृङ्गः पठः । कृष्णः ।

नित—। गुणः पदार्थविशेषः । तथाहि भाषापरिवर्धे—“द्रव्यगुणवत्तया
कार्यं सामान्यं सविशेषकम्, समवायकत्वाभावात्, पदार्थाः सतकौर्मिताः । गुणः श्रुतु
द्रव्याश्रितः स्यात् । “गुणवचनेभ्यः” गुणवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “मत्तुपः” अस्त्यर्थो
विहितस्य मत्तुपप्रत्ययस्य “लुक्” “इष्टः” अनिर्देशः शास्त्रकृतमिति शेषः । शृङ्गः
इति गुणवाचो शब्दः । शृङ्गोगुणोऽस्य अस्ति इति मत्तुपः लुक्—शृङ्गः पठः । एवं
शृङ्गोगुणोऽस्य अस्ति इति मत्तुपः लुक्—कृष्णः पठः । इत्यं नितः । शृङ्गादयः शब्दाः
गुणवाचिनः विशेष्यान् यदा भवन्ति तदैव तेषोर्विहितस्य प्रत्ययस्य लुक् ।

१८८५ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽथवादिभ्यः ॥ ८।२८ ॥

दी—। मवर्णावर्णास्तामवर्णावर्णोपधाश्च यवादिवर्जितात्
परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवाग् । क्षामवाग् । विद्रावाग् ।
क्षाम्नीवाग् । यशस्वाग् । भास्त्राग् । यवादिस्तु यवमान् ।
भूमिमान् ।

The म of मत्तुप is changed to व with reference to the words
that have got either म, व or वा as their last or penultimate
letter except with reference to the words that are listed
under यवादि class ।

नित—। तेषां प्रातिपदिकानाम् अन्ते उपधायां वा लकारः अवर्णो वा तिष्ठति,
तेषोर्विहितस्य मत्तुपो मकारस्थाने वक्षारो भवति ; परं यत्र इत्येवमादीनां तु तथा
न स्यात् । किम् अस्य अस्ति इति किंवाग् । “रसादिभ्यश्च” (३।१८८५)
इति रसादिषु एकाच् विहितस्यशब्दस्य पाठान् “किम्” इत्यच्चात् मत्तुपः स्यात्
तस्य च लकारः चनेन वः इति भवति मकारान्त्वत् । कानमस्य अस्ति इति
क्षामवान्—यकापान्त्वत् मस्त्रान् वः । विद्रा अस्य अस्ति इति विद्रावान्—

अस्य आकारान्तत्वात् न स्थानं वः । अकारोऽस्य अस्ति इति लक्षणीयम्—मकारो-
पधत्वात् । यश्च अस्ति इति यश्चान्—अकारोपधत्वात् । भाः अस्या अस्ति
इति भास्त्वान् आकारोपधत्वात् । एवं यवान्, शमीवान्, कंचवान्, खट्वावान्,
यवस्थान् इत्यादयः । सादुपधायाः इति किम् ? अस्तिमान्, सतिमान् । अश्ववादेः इति
किम् ? यवादेस्तु मनुष्य एव स्यात् । यवः अस्या अस्ति इति यवमान् । भूमिरस्या
अस्ति इति भूमिमान् । यवादिः—यव, भूमि, कृमि, जर्नि, कण्डू, गन्तु, पद्मा, कुशा,
द्राक्षा, इष्ट, स्रष्ट, दुग्ध, धूम, धनि, कुरित्, दुः, सखि, तजि इति आह्वयितव्योऽयम् ।

१८८६ । अयः ॥ ८१२।१० ॥

दी— । भयन्तात् मतोर्मस्व वः स्यात् । अपदान्तत्वात् न
अश्वत्वम् । विद्युत्त्वान् ।

The न of मनुप् with reference to words that end in any of
the letters contained in the प्रवाहार “अय” is changed to
वकारः ।

नित— । अयः इति अयप्रवहारः । अयः परस्य मनुपो नकारस्य वः स्यात् ।
विद्युन् अस्ति अस्ति इति मनुप् ; विद्युत् इत्यस्य भयन्तत्वात् अस्मात् परस्मिन्स्य मनुपः
नस्थाने वकारश्चेन विद्युत् मनुप् इति स्थितिः । ततः विद्युत् इत्यस्य तान्तात् “तच्ची
मत्वम्” (१।४।२८) इति सूत्रेण अस्मिन्स्य मत्वञ्चा गता—अस्मिन्चा च स्त्रीकृता । तस्या
अस्ति “भक्तोऽवशीऽन्” (८।३।२८) इति सूत्रेण विधिवस्य अश्वत्वस्य अत न प्राप्ति—
ज्ञेन विद्युत्त्वान् इति । विद्युत्त्वान् वक्ष्यते । तथाहि मेषदूते—“विद्युत्त्वान्
सहितवनिताः सैन्धुचापम्” । एवं मरुत् अस्ति अस्ति इति मरुत्त्वान् । “अमी
मरुत्त्वान् विद्युत्समुद्भूतः” इति मण्डिकार्ये । एवं हि उदन्वितान् घोषः । अग्निविद्युत्त्वान्
शानः । किञ्च मरुत् अस्ति अस्ति इति, मरुत् अस्ति अस्ति इति उभयव यवादिद्वान्
मनुप्—तेन मरुत्त्वान्—मरुत्त्वान् । अ-स्-चापत्वात् नचत्वम् ।

१८८७ । सञ्ज्ञायाम् ॥ ८१२।११ ॥

दो— । मतोर्मस्य वः स्यात् । अष्टीवती, मुनिवती—
शरादीनां चेति दीर्घः ।

The *v* of मनुप् is changed to वकार with reference to words that are proper nouns.

नित— । चण्डायां विषये (नाधि अभिविधे सति) मतीर्मस्यवः स्यात् । अहयः सन्ति अस्याम् नद्याम् इति अष्टीवती नदी । मुनयः सन्ति अस्यां नगर्याम् इति मुनीवती नगरी । एवं नखयः सन्ति अस्यां नद्याम् इति नखीवती नदी । शराः सन्ति अस्यां नद्याम् इति शरावती नदी । चापयः सन्ति अस्याम् इति चापोवती नगरी । सर्वत्र “नद्यां ननुप्” इति (४।१।८५) ननुप् । “नरादीनाञ्च” (६।३।१२०) इति ङकारस्य दीर्घत्वम् । शर अङ्गि मुनि मणि कपि भूम वंय यधि इति शराङ्गिः । एवं वंथावती । भूमावती— दधसु महाविद्याम् अन्यतमा ।

१८८८ । आसन्दीवश्टीवचक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वश्मश्चती

॥ ८।२।१३ ॥

दो— । एते षट्संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्य आसन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्र आसन्नवान् । अस्थिशब्दस्य अष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिभान् अन्यत्र । चकशब्दस्य चकीभावः । चकीवान् नाम राजा । चकवान् अन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवान् नाम ऋषिः । कक्ष्यावान् अन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण् भावः । रुमण्वाशम पर्वतः । लवणवान् अन्यत्र । चर्मशो नलोपाभावो यत्वं च । चर्मवती नाम नदी । चर्मवती अन्यत्र ।

The words enumerated in the sūtra such as आसन्दीवत् अष्टीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवत्, रुमण्वत् and चर्मवत् are irregularly formed to denote वंजा ।

सित—। यामे अभिषेधे सति आसन्दीवत्, प्राशङ्गे अभिषेधे सति अष्टीवत्, राजनि बन्धे सति चक्रीवत्, नृपौ वाच्ये सति कक्षीवत्, पर्यन्ते गन्धमाने कनकवत्, तथा नद्यां वाण्यां चर्मवत् इति षट् शब्दाः संज्ञायाम् एव निपात्यन्ते । आसन्नम् अस्त्रं अस्तीति मनुप्, आसन्नशब्दस्य आसन्दीरूपभारणं तेन आसन्दीवान् । मनुप् प्रत्ययस्य संस्थाने वकारः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् । अथ सूत्रे प्रकृतिस्थाने आदिमाः खलु निपात्यन्ते । आसन्दीवत् अस्त्रिस्थानम् इति काशिका । अन्यत्र आसन्नवान् । आसन्नवत् गृहम् । आसन्दी इति कथितं शब्दोऽपि अस्ति यथा औदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । गृहकटिकेऽपि च आसन्दिका इति शब्दीदृश्यते । आसन्दी-शब्दादपि विहितो मनुप् प्रत्ययः संज्ञायाम् विषये “संज्ञायाम्” (८२।११) इति मस्थाने बन् प्राप्नोति । तर्हि कथम् आसन्नशब्दस्य अपि आसन्दीभावः क्रियते इति चेत्—उच्यते काशिकाह्मभ्याम्—“आसन्दीवदिभ्योऽनन्तं प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते” —इति । एवम् अस्त्रिशब्दस्य अष्टीभावः स्यात् संज्ञायाम्—तेन अष्टीणि सन्ति अस्त्रा इति अष्टीवान् । “अष्टीवान् इति शरीरैर्वादीशस्य संज्ञा”—इति काशिका । सङ्गं च समासप्रकरणे—“अचतुर—” (५।४।७७) इति सूत्रे चरु च अष्टीमूलो जर्ज्वष्टीवम् । पदष्टीवम् । अन्त आस्त्रिमान् । तथा—अस्त्रिमान् प्राची । अक्षशब्दस्य अष्टीभावः । अष्टीवान् राजविशेषः । अन्यत्र चक्रवान् श्रीकृष्णः ; कात्या इति शब्दस्य निपातनेन संप्रसारणं स्यात् । कल्या अस्य अस्ति इति कक्षीवान् नाम अस्ति । अन्यत्र चक्षावान् । लघणम् अस्या अस्ति इति मनुपि संज्ञायाम् विषये मनुप्—लघणशब्दस्य रुमन् इति भावः तेन रुमन्वान्—पर्यन्तविशेषः (संज्ञा वा) । अतः रामन्वान् इति लघ्यनराजस्य कक्षचित्तं ज्ञेयम् ; संज्ञा भासविरचिते लघ्नशसनक्षत्रम् इत्यादि नाटके वीक्ष्यते । अन्यत्र लघ्नवान् समुद्रः । केचित् तु वदन्ति यत्—रुमन् इति शब्दान्तरं विद्यते । तच्चादेव संज्ञायाम् मनुपि कृतं सति प्रसक्तो नलोपो निपातनेनैव न स्यात् अपिच मन्त्रारस्य शतमपि निपात्यते । अथ भाषाठि-टीपणम् श्रीमन्तः श्रीकृष्णचक्रवर्तिनः—“रुमा लघ्नवाकर इति केचित् । तथाहि असम्बन्धार्थवाक्योदाहरणे भोजः—जरहवः कन्धलपाटकाभ्याम् वारि खितो गायति मङ्गलानि । तं प्राज्ञाशी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघ्नवस्य

कीदर्थः" इति सरस्वतीकण्ठाभरणे—[सुपुनस्य कीदर्थ इति पाठान्तरम्] । अस्यापि अस्य
अस्ति इति मत्तुप् संज्ञायां मस्थाने वकारः—तेन अर्थम् मत्तुप् इति स्थितिः । ततः
प्रसक्तो नलोपी निपातनेनैव न स्यात् अर्थम् इत्यस्य नकारस्य अस्त्वपि निपातने
—तेन अर्थमस्तीति । इयं नदीविशेषस्य संज्ञा । अस्य आधुनिकी संज्ञा तु
अम्बल इति । अन्यत्र अम्बली ।

१८८८ । उदन्वामुदधी च ॥ ८।२।१० ॥

दी— । उदकस्य उदन्भावो मतौ संज्ञायां च । उदन्वान्
समुद्रः कृषिश्च ।

The word उदक in changed to उदन्—when the suffix मत्तुप्
is attached to it to imply a proper name.

नित— । "उदधी" समुद्रे अभिधेये सति तथा "क" संज्ञायाम् गन्ध-
मात्रायाम् "उदन्वान्" उदकस्य उदन् इति भावः—मत्तुप् प्रत्यये परि भवति ।
उदकम् अस्या अस्ति इति मत्तुप्—संज्ञायाम् (८।२।१) इति मस्थाने वकारः उदकस्य
उदन् इति भावस्य तेन उदन्वान् इति रूपम् । उदन्वान् भागं कृषिः—"यस्य उदन्वतः
पुनः" इति काशिका । अन्वत उदकवान् । यथा—उदकवान्, वटः ।

१८८९ । राजन्वान् सीरान्ये ॥ ८।२।११ ॥

दी— । राजन्वतीभूः । राजवान् अन्वतः ।

The वकार of the word राजन् does not slide (though it should
have in accordance with the rule "नलोपः—" (८।२।३), before
the suffix मत्तुप् and the word राजन्वान् is (irregularly) formed
to mean a country blessed with good administration (i. e.
good ruler).

नित— । संज्ञायां विषये मत्तुप् प्रत्यये परि राजन् इत्यस्य "नलोपः—"
(८।२।३) इति शक्यः नलोपी न स्यात् सीरान्ये अभिधेये सति । श्रीमते राजा

यस्मिन् इति च राजन्वान् ईशः । राजन्वतो मूः । मूः पृष्ठी । तथाहि रघुवंशे
 “राजन्वतोमाहुरन्नेन भूमिन्” इति । अन्वत् राजवान् । तथाहि “सुराचि ईशे
 राजन्वान् घातुः ततोऽन्वत् राजवान्” ।

१८८१ । प्राणिस्थादातोऽलङ्कारस्याम् ॥ ५।२।८६ ॥

दौ—। चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् ?
 शिखावान् दीपः । आतः किम् ? हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव—(वा) ।
 नेत्र मेधावान् । प्रत्यय-स्वरैणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽ-
 सीत्यादौ स्वरितो यासुवाच् पदाद इति स्वरितवाधनार्थसकारः ।

In the sense of मनुप्, the suffix लच् is optionally added
 to words ending in वा, that stand for the limb of any
 animal. For rest see Tika.

मिति—। “प्राणिस्थात्” प्राणिनि तिष्ठति यस्मिन् तदाचकात्—प्राण्यङ्गवाचिनः
 इत्येव शब्दे, “आतः” आकारान्तात् प्रातिपदिकात् “लच्” मनुप्योऽर्थे कप्रत्यये भवति
 “अन्तरस्याम्” विकल्पेन । चूडा अस्मा अस्मि इति चूडालः—लच् । चूडावान्
 मनुप् । कर्णिका अस्मा अस्मि इति चः—कर्णिकालः । मनुप् कर्णिकावान् । एवं
 शिरालः शिरावान् । जङ्गालः—जङ्गवान् । तथाहि भट्टिकाश्वे “शिरालजङ्गैः शिरिकूट
 दर्तैः” । प्राणिस्थात् इति किम् ? शिखा अस्मा अस्मि इति शिखावान् प्रदीपः ।
 नहि प्रदीपः प्राणी नवा शिखा अथ प्राणिनि तिष्ठति । आकारान्तादिति किम् ?
 हस्तवान् । अथ मनुप् एव । प्राणिस्थात् इत्यनेन प्राण्यङ्गवाचिन एव प्रत्यय इष्टः—न
 ललु प्राणिकितं बलन्तरं वाचयति यः बल्लसखादपि—तेन मेधा अस्मा अस्मि इति
 मेधावान् । विमीर्धवान्—मिमीर्धवान् । एतेषां प्राणिस्थितत्वेऽपि न प्राण्यङ्ग-
 वाचकत्वं तेन न लच्-परं मनुप् एव ।

ननु चूडाल इत्यादीनां प्रत्यय-स्वरैणैव अन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तर्हि लच् प्रत्ययस्य
 (लच् इत्यस्य) चकारत्वं विधाय “मिति” (६।१।१६२), “तद्धितस्य” (६।१।१६४)
 इति सूत्राभ्याम् अन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति इति चेत् लक्ष्यते—सन्त्यं षड्भु “कृष्णपुत्रस्यान्

मनुप्” इति मनुपः अनीदात्तत्वं स्यात् । परं चङ्गलोऽपि इत्यादी अस्ति इत्यस्य
“धातोः” (६।१।१६२) इति अनीदात्तत्वम् । तथा अस्ति “स्वरितो वागुदात्त-
ऽपदादी” (८।२।१६) इति सूत्रेण अनुदात्तो पदादी परे (अस्ति इति परे इत्यर्थः) ।
चङ्गलः इति अनीदात्तेन सह एकादेशः स्वरितो विकल्पेन प्रसक्तः; तन्मत्सुदिति
लच् प्रत्ययस्य चकारेत् करणेन प्राप्यते ।

१८८२ । सिधादिभ्यश्च ॥ ५।२।८७ ॥

दी— । लज्, वा स्यात् । सिधलः । सिधवान् ।
अन्यतरस्यां लज् मनुप् समुच्चयार्थं नतु प्रत्यय—विकल्पार्थम् ।
तेनाकारान्तेभ्य इनिठनी न ।

In the aforesaid sense, the suffix च is optionally added to the words that pass by the term सिधादिः; the word अन्यतरस्याम् here got from the prior rule is to take up the affix मनुप् as well and not to allow option of other मत्वर्थेन affixes; see Tika also.

नित— । लज् अन्यतरस्यामिति पूर्वं सूत्रादनुवर्तते । मनुप् प्रत्ययस्य अर्थे सिध
एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च लच् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । मूलश्लोकः “प्राधि-
स्यादातो इति एतेन सह सिधादीन् समुच्चिनीति । तथा प्राधिस्यादातो
लच् स्यात् मनुप् प्रत्ययस्य अर्थे तथा सिधादिभ्योऽपि स्यादिति भावः । अपिच
“अन्यतरस्याम्” इति यद्वानुवर्तते, तत् न खलु लच् प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वं
सूचयति, परं तु मनुप् प्रत्ययेनैव लच् प्रत्ययस्य समुच्चयं प्रापयति—तेन सिधादिभ्यः
लच् स्यात्, मनुवपि स्यादिति भावः । सिधलः, सिधवान् । “मादुपधायाच—”
(८।२।८) इति मनुषो भक्ष्याने वकारः । सिधादि र्थेण—सिध, गङ्, नचि, नाभि,
जीव, जीज, दीना, कृष्ण, निराय, पौंसु, सक्त, हत, मांस, परवृ, पर्व, उदक, स्या,
अण्ड, पात्र, मण्ड, सक्थि, यन्त्रि, कर्ष, खेह, शीत, धाम, पित्र, पित्त, गृह, पृथ,

भट्ट, भट्ट, पत्र, चट्ट, कपि, कच्छ, स'त्रा, चो, कुत्र, धारा, शोभन्, कु, वर्धन्, ऐम्, पयन्, कुम्भः । कानिचित् प्रसिद्धीदाहरणानि चत्त्र लिख्यन्ते—पेशल, पञ्जल, पृथुल, मृदुल, मनुल, चटुल; कपिल, ग्रीव, कुशल, श्यामल, पिङ्गल, शीतल, सांसल ।

ननु च व गणे ये अकारान्ताः पश्यन्ते, तेभ्यः “अत इति ठनी” (५।१।१५) इति ठनी च भवताम्—लघु-प्रत्ययप्रसङ्गे अन्यतरस्याम् इत्यस्य सङ्ख्यानं इति चेत् । समाधत्ते—नैवम् । सिन्धादिभ्यः चिह्नितस्य लघु-प्रत्ययस्य प्रसङ्गे अन्यतरस्याम् इत्यस्य सङ्ख्येन लघुः नैव नैवाक्षपिकत्वम्—येन लघोऽप्राप्तिपक्षे अकारान्तेभ्यः पत्र इत्यादिभ्यः इति ठनी स्याताम्—अपितु अन्यतरस्याम् इति लघु-प्रत्ययेन सङ्ख्येन सङ्ख्येनोति तेन लघु-प्रत्ययः—तस्या अप्राप्तिपक्षे तु ननुप एव स्यात्—नाम्यत् किञ्चित् इति सम्भ्रम् भवदातम् । तेन प्रत्ययः—पयवान्, कुम्भलः—कुम्भवान्, इत्यादय एव साधकः । पञ्चम्—पञ्जलः । तवाहि पराङ्मुते—“दौत्यं कर्तुं सुरहरपदं लघवं पञ्जलाद्यो” ।

दी—। वातदन्त-वल-खलाटानामूङ् च ॥

मित—। वात दन्त वल खलाट इति एते सिन्धादिषु पञ्चान्ते । अतएव एभ्यो लघु- स्यात्, प्रत्यये परे च एषाम् ऊङ् इत्यागमय भवेत् । गानूलः, दानूलः, वानूलः, कलाटूलः । गलादपि इति काशिकाभाषाठितिकारी—तेन गानूलः । किञ्च—

(१) दार्ध्विधमन्योदीर्घः । दार्ध्वि धमनि इति एतौ सिन्धादिषु पाठ्यौ, एताभ्याम् लघु- स्यात्, प्रत्यये परे अनयीरिकारस दीर्घत्वं भवति—दार्ध्वीलः—धमनीलः ।

(२) षटा षटा कालान् चोपेण । चोपे निन्दाशाम् एभ्यो लघु- स्यात्—षटालः, षटालः, कालालः ।

(३) सुदजन्तुपतापाय ॥ सुदजन्तुवाचिभाषाया उपतापवाचिभ्यः शब्देभ्यः लघु-प्रत्ययः स्यात् । उपतापः संतापजनकः व्याधिः । सुदजन्तुभाषाया—यूकः—युक्तालः । मयिका—मयिकाचः । उपतापवाचिभ्यः—सूक्ष्मा—सूक्ष्मालः । विचर्षिका—विचर्षिकाचः । विपादिका—विपादिकाचः ।

१८८३ । वत्संसाभ्याम् कामवति ॥ ५।२।८८ ॥

दी— । आभ्यां लज्जयात् यद्वासंस्थं कामवति वलवति
अर्थे । वत्सलः । असलः ।

The suffix लज्, in (optionally) added to the words वत्स
and वल to imply a doting person (fond of one) and a strong
one respectively.

नित— । कामः स्नेहः, कामवति स्नेहवान् इत्यर्थे वत्सशब्दात् लज् स्यात्—
तेन वत्सलः, वत्सलः प्रियः, एवं वलवान् इत्येव अर्थे असलशब्दात् लज् स्यात्
असलः बलवान्, असलो युवा । कीचित्पक्षे वत् “वा” इति तन्पूर्वं भावा-
वृत्तिज्ञान् नापि कामिकस्य स्मरणीकरोति । कामिकामति अन्वयेन अर्थयोर्लज्
नित्यमेव स्यात्—तेन अन्यत्र असलतो गीः । असलान् दुर्बलः इत्यादयः एव
भवेयुः ।

१८८४ । केनादिलज् ॥ ५।२।८९ ॥

दी— । लज्जन् । अन्यतरस्याम् प्रहृष्टं मतुप् समुच्चयार्थ-
मनुवर्त्तते । केनिलः । केनलः । केनवान् ।

The suffix लज्, as well as the suffixes लज् and मतुप्, are
added to the word केन । [The word केनिल occurs in Bengali
also, as in “अन्तरतरङ्गमयी केनिल नदीदा ।”]

नित— । अन्यतरस्यामिति अनुवर्त्तते । “केनात्” केनशब्दात् “लज्”
लज्जन् प्रत्ययो भवति मतुप्येव, “ल” तथा लज् प्रत्ययोऽपि स्यात्, “अन्तरस्याम्”
अतः मतुप् भवति । केनः अस्या लज् इति लज्—केनिलः, लज्, केनलः, मतुप्
केनवान् ।

१८८५ । लोमादि—धामादि पिच्छादिभ्यः शर्न लज् ॥

५।२।१००॥

दी- । लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः ।
 रोमवान् । पासादिभ्यो नः—पासनः । अज्ञात् कल्याणं । अज्ञना ॥
 लक्ष्म्या अञ्च । लक्ष्मणः ॥ विष्वगितुयस्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ।
 (या) । विषुणः ॥ पिष्ठादिभ्यः श्लच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् ।
 उरसिलः । उरस्वान् ।

In the aforesaid sense (i.e. in the sense of सतुप्,) the suffix is attached to words known as लोमादि, न is affixed to words passing by the term पासादि and श्लच् is added to words falling within the category of पिष्ठादि ।

भित्त— । सतुप् प्रत्ययस्य अर्थे लोमन् एवमादिभ्यः शः स्यात्, पासन एवमादिभ्यः नः स्यात्, पिच्छ इत्यादिभ्यः श्लच् स्यात्, तथा विकल्पेन सतुप् अपि एवाः सर्वेभ्यः स्यात् । लोमादिभ्यः शप्रत्ययः—यथा लोमानि अस्य सन्ति इति लोमशः—पक्षे लोमवान्, रोमाणि अस्य सन्ति इति रोमशः—पक्षे रोमवान् । लोमादिर्यथा—लोमन्, रोमन्, यस्तु, यश्च, कपि, सुनि, तरु, अरि, गिरि, कर्क, कपिरस्य अस्ति इति कपिशः, गिरियः । पासादिभ्यः नप्रत्ययः स्यात्—यथा पासानि अस्य सन्ति इति पासनः—पक्षे पासवान्, श्वं रोमशः, हंसनः, बलिनः, खाननः । पासादि र्यथा—पासन, बानन, वेमन, हानन, श्वं यन् कटु, पक्षि, सामन, सखन, कुनि, श्वेष्ट इत्यादि इति काशिका । अभिव—अज्ञात् कल्याणं, कल्याणम् इति अभिवेशे सति अज्ञश्च्यदात्, न-प्रत्ययः स्यात् । कल्याणं लोमनम् अज्ञम् अस्यः अस्ति इति अज्ञना, खियानाप, प्रयज्ञाज्ञो इत्यर्थः । लक्ष्म्या अञ्च—लक्ष्म्यश्च्यदादपि नप्रत्ययः स्यात्, प्रत्यये परे तस्य च्यदात् ईकार स्थाने अच् स्यात्, लक्ष्मीः अस्य अस्ति इति लक्ष्मणः । “विष्वगिति”, विषु अस्ति इति विषुश्च्यदात्, अश्च्यदातोः क्लिबिष्वक् इति अश्च स्यात्, तस्यान् पिच्छश्च्यदात्, नप्रत्ययो भवेत्, प्रत्यये परे सति, विषु अच् इति सन्धि-च्यदात्, प्राक् यदेकम् रूपमासीत्, तस्य यत्, स्तरपदम् “अच्” इति तस्य लोपः स्यात्, तमासति विषुणः इति रूपम् । पिष्ठादिभ्यः श्लच् स्यात्, यथा—पिच्छिलः,

पञ्च—पिच्छवान् ; सरस्—सरसिष्ठः—पञ्च सरस्मान्, एवं कटिलः—कटावान्,
पिच्छादि र्थया—पिच्छ, सरस्, भुवक, भुवस्त, वण, उदक, पङ्क, प्रज्ञा ।

१८८६ । प्रज्ञायज्ञार्चाभ्योणः ॥ ५।२।१०१ ॥

दो— । प्रज्ञो व्याकरणे । प्रज्ञा । याज्ञः । आर्चः ।
वृत्ते च—वार्त्तः ।

The suffix य is attached to the words प्रज्ञा, यज्ञा, चर्चा and वृत्ति in the aforesaid sense.

नित— । प्रज्ञा यज्ञा चर्चा वृत्ति इति इति एतेभ्यः मतुपोऽर्थे यमत्वः स्यात्,
मत्तुप् तु चर्चस्य समुदायते । प्रज्ञा चर्चा अस्ति इति याज्ञः प्रज्ञायाम् । चिदा तु प्रज्ञा ।
यज्ञा चर्चा अस्ति इति याज्ञः—यज्ञायाम् । चर्चा चर्चा अस्ति इति चार्चः—
चर्चायाम् । वृत्तिरस्य अस्ति इति वार्त्तः—वृत्तियाम् ।

१८८७ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५।२।१०२ ॥

दो— । विनीन्धोरिक्तारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी ।
सहस्री । असन्तत्वात् सदन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा सा
भूदिति । सहस्रीसु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

In the aforesaid sense, the suffix विनि is attached to the word तपस् and the suffix इनि is attached to the word सहस्र । The final र्कार in these affixes is to save the elision of न (if final in these affixes) ; mark the affixing of विनि after तपस् here, but विनि owing to its असन्तत्वात् was due ; and सहस्र being चकारान्त इनि is due after it by “चत इनिठनी”—still this injunction suggests that the later sūtra “चचच” should not bar this and सहस्र should not take ङ् being चकारान्त ।

नित— । मतुपोऽर्थे तपस्यश्वात् विनिः तथा सहस्रशब्दात् इनिप्रत्ययश्च ।

विनि इति इत्यनयोरेकस्य इकारस्य नावम् इति चेत् ?—उच्यते “विनीयो”रित्यादिना,
 यथा उनादिप्रत्ययैः प्रत्ययानमनभूतौ नकारो लुप्यति तथा विनि इति इत्यनयोरपि
 नकारो न लुप्यताम् ? —अस्मिन् इकारः स्वमेव इत् सङ्ज्ञापयति यत् नैव
 नकारो लोपः सति इति एवमेव उक्तं श्रौतता दीचित्तम्—“विनीयोरिकारो नकार-
 परिवाचार्थः” इति भाष्येन । तपोऽस्यास्मिन् वा विनती इति लप्यती । तथाहि कुमारे—
 “तपस्विने तावदुवा चरेण” । सङ्गमस्य अस्मिन् वा अस्ति इति सङ्गमः । तथाहि
 मन्त्रस्य “सङ्गमो ब्रह्मन्ति सङ्गम्” ।

अतः “अस्मावा-मेषान्मौ विनिः” (५।२।११) इति सूत्रेण तपस् शब्दात्
 विनिप्रत्ययः सिध्यति—अस्य असन्तत्वात् ; एवं सङ्गमशब्दादपि “अत इतिठनी”
 (५।१।१५) इति इनिः सिध्यति—अस्य अदन्तत्वात् । तर्हि कथं सूत्रस्य अस्य प्रथमुप-
 न्यासः ? उच्यते—अस्मात् परं “अच् च” (५।१।१०६) इति सूत्रं विद्यते । तत्सूत्रेण
 एताभ्याम् विहितम् अच् प्रत्ययेन विनि इति इति एतयोर्बोधा न स्यादिति ज्ञापयितु-
 मेव । किञ्च “अत इतिठनी” (५।१।१५) इति तत्ततः उक्तप्रत्ययः सङ्गम-शब्दात् न
 स्यादित्वपि सूचयितुम् च ।

१८८८ । अण् च ॥ ५।२।१०३ ॥

दी— । योग-विभाग उत्तरार्धः । तापसः । साहस्रः ।

In the aforesaid senses, the suffix अण् is also attached to
 तपस् and सङ्गम् । For the significance of making this sūtra
 a separate one—see Tika below.

वित्त— । तपस् सङ्गम् इति एताभ्याम् मत्परोऽर्धे अण्प्रत्ययश्च भवति । तपः
 अस्या अस्मिन् वाति इति तापसः । सङ्गमस्य अस्या वा अस्ति इति साहस्रः ।

अतः अण् इति प्रत्ययः पूर्वोक्तौ एव अन्तर्भाव्य एवमेव सूत्रम् रचितं भवेत् चेत्—
 तावत् स्यात् । तथापि कथं नाम अण्प्रत्ययः पूर्वोक्तयोः पाण्डित्य “अच् च” इति
 सूत्रक सूत्रं कृतम् इति चेत्—समाधत्ते—योगविभाग इत्यादिना । “योगविभागः”
 “तपः सङ्गमाभ्याम् विनीनी” इति सूत्रात् अण्प्रत्ययस्य न्याय्यं योगं विनया यत्

अथ च इति पृथक्पुत्ररचनं तत् तु "उत्पादय" परस्मै अपि अथग्रन्थस्य अनु-
कृतिम् सूचयितुम् ।

वी— । ज्योत्स्नादिभ्यः उपसंख्यानम् ॥ ज्योत्स्ना ।
तामिस्रः ।

नित— । ज्योत्स्ना तमिस्रा कुशल कुतपे विसर्पे विपादिका इति ज्योत्स्नादिः ।
यस्यो मत्तपत्रस्यस्य अर्थे अण् स्यात् । ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे ज्योत्स्नाः
मन्त्रः, द्रव्यः पक्षः इत्यर्थः । तमिस्रा विद्यते अस्मिन् पक्षे इति तामिस्रः पक्षः कृत्वाः
मन्त्रः । एवं कौशलः, कौतपः, विसर्पः, विपादिकः ।

१८८८ । सिकताशर्कराभ्याम् ॥ ५।२।१०४ ॥

वी— । सैकतो घटः । शार्करः ।

In the said sense, the said suffix अण् is taken by the words
सिकता and शर्करा ।

नित— । सिकता शर्करा इति प्रातिपदिकाभ्याम् मत्तपीडने अण् प्रत्ययो भवति
देशात् अन्वयिन् वस्तुनि गन्धमाने । सिकताः अस्मिन् सन्ति इति सैकतो घटः ।
मातुलानिर्दिष्टो घटः इत्यर्थः । शर्करा अस्मिन् अस्ति इति शार्करः मधु । देशे
अनिर्देश्ये तु—

१८०० । देशे लुविन्नचौ च ॥ ५।२।१०५ ॥

दी— । चादण् मत्तप च । सिकताः अस्त्यस्मिन् देशे
सिकताः । सिकतिलः । सैकतः—सिकतावान् । एवं
शर्करेत्यादि ।

The suffixes इलच्, अण्, मत्तप are attached to the words सिकता
and शर्करा to imply place; the suffixes may optionally
elide as well.

नित— । "देशे" स्थाने इत्यर्थः । तस्मिन् अन्विष्येति सति "लुप्"—सिकता-

शर्कराभ्याम् विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ; “—इत्तौ” आभ्याम् इत्थच् प्रत्ययस्य स्यात्, “च” अथ मनुष्यौ च सः । तर्हि “कस्य पुनरयं लुप् । मनुष्यादीनामन्वयतमस्य, विज्ञेयत्वात्” इति काशिका । सिक्ता अस्मिन् विग्रहे सिक्ता देशः । अथ प्रत्ययस्य लुप् । सिक्तिलो देशः—इत्थच् । सैकतः—अथ । सिक्तायान् देशः—मनुप् । एवम् शर्करा विद्यते अस्मिन् देशे शर्करा द्वयः । अथ प्रत्ययस्य लुप् । “लुपि युक्तवशात्तिवचने” (१।२।५१) इति शर्करा देशः इत्यत्र शर्करा प्रत्ययस्य स्त्रीत्वम् । शर्करिणः देशः—इत्थच् । शर्करः देशः—अथ । शर्करायान् देशः—मनुप् । देश इति किम् ? सैकतो घटः—शर्करा सधु । अथ । सिक्तो देशः इति प्रागादिकः पाठः । भाषाकारिणापि “सिक्ता देशः” इत्युक्तम् । यतः “लुपि युक्तवशात्तिवचने” (१।२।५१) इति निहोमान् सिक्ताः अस्मिन् विद्यन्ते इति वाक्ये प्रत्ययस्य लुपि सन्ति सिक्ता इत्यस्य स्त्रीत्वं बहुलमेव च न्याय्यम् ।

१८०१ । दन्त उन्नत उरच् ॥ ५।२।१०६ ॥

दो— । उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्त्र दन्तुरः ।

The suffix उरच् is attached to the word दन्त to denote the person, that has long teeth.

नित— । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त शब्दात् उन्नतोपाधिकात् उरच् प्रत्ययो भवति मनुष्योऽर्थे । उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्त्र इति दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्ताः सन्ति अस्त्र इति दन्तवान् ।

१८०२ । जषसुषिसुष्कमधोरः ॥ ५।२।१०७ ॥

दो— । जषरः । सुषिरः । सुष्कोऽच्छः । सुष्करः । मधु माधुर्यं—मधुरः ।

The suffix र added to the words जष सुषि सुष्क and मधु in the aforesaid sense.

नित— । जष सुषि सुष्क मधु इति एतेभ्यः मनुष्योऽर्थे प्रत्ययः स्यात् । जषो

ऽधिन् विद्यते इति खरं जन्म । सुखिन् भाकाशम् । सुखिं सखिद्रमिष्यते । सुखिं काष्ठम् । सुखरः पशुः । सुखरः शुक्रः । “सर्वत्र अभिधेयनिधनं करोति । इह न भवति । खयोऽधिन् घटे विद्यते, मधु अग्निन् घटे विद्यते इति” — काशिका । विशिष्टे एव अर्थे एते प्रयोक्तव्याः—न खलु यत्र कुत्रापि इति कामिनाकृतः— आशयः ।

दी— । र-प्रकरणे ख-सुख-कुञ्जभ्यः उपसंख्यानम् ॥ (वा) ॥

खरः । सुखरः । कुञ्जोऽस्तिवनुः । कुञ्जरः ।

The suffix र is added to ख, सुख and कुञ्ज in the selfsame sense.

मित— । ख सुख कुञ्ज इति एतेभ्यः मत्वर्थीयौ रप्रत्ययः स्यात् । खम् अख्यपत्ति इति खरः । सुखनखासीनि सुखरः । कुञ्जः हस्तिनो गच्छदेशः । सीऽखसीनि कुञ्जरः ।

दी— । नग-पांसु पाण्डुरभ्यश्च (वा) । नगरः । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरश्चरश्चरश्चरश्चरश्चर एव ।

The suffix र is attached to नग, पांसु and पाण्डु also.

मित— । नग पांसु पाण्डु इति एतेभ्योऽपि रः स्यात् । नगरः । पांसुरः । पाण्डुरः । दौर्धित्या पाण्डुरश्चरश्चरश्चरश्चरश्चर (चरश्चर-प्रकृतिप्रत्ययम्—primitive) सन्त्यते ।

दी— । कच्छा कृच्छत् च ॥ (वा) ॥ कच्छुरः ।

The suffix र is added to the word कच्छा in the same sense; and the च् of कच्छा is shortened before the suffix.

मित— । कच्छाशब्दात् रप्रत्ययः स्यात् मनुषीऽर्थे । प्रत्यय परे कच्छावाः चञ्चि चकारो भवति । कच्छा अपत्ति अस्य इति कच्छुरः ।

१८०३ । दुहृभ्यां मः ॥ ५।२।१०८ ॥

दी— । घुमः । हुमः ।

The suffix न is added to the words द्यु and द्रु in the aforesaid sense.

मित—। द्रु द्यु इति एताभ्याम् सत्वर्ध्वौ मप्रत्ययौ भवति । द्युनः । द्रुनः । एताभ्याम् सत्वर्ध्वौ भवितुमर्हतीति चेत्—न । “इद्विष्यदी एतौ । इद्विषु च न सत्वर् विवक्ष्यते ।” इति काशिका । द्रुमस्यः इवचिह्नः ।

दी—। केशादीन्धत्तरस्याम् ॥ ५।२।१०६ ॥

दी—। प्रकृतेरान्यत्तरस्याम् यच्चणेन भवतुपि सिद्धे पुनर्न हणम् इतिठनीः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ।

The suffix न is optionally added to the word दी in the aforesaid sense. Besides न, इति ठन्, and भवतुप् may be attached to the same.

मित—। केशाभ्याम् सत्वर्ध्वौ मप्रत्ययः स्यात् अन्यत्तरस्याम् ।

ननु “अन्यत्तरस्याम्” इति पूर्वौ नैव प्रकाशः—तेन यत् यत् सत्वर्ध्वौ मप्रत्ययः तत् तत्रापि भवतुप् समुचीयते । तर्हि किम् पुनरपि अन्यत्तरस्याम् इत्यस्य उक्तेरिति चेत् ? समावेश—“प्रकृतेर” इत्यादिना । अथ पुनरपि—भवतुप् अन्यत्तरस्याम् इत्यस्या उक्तेरित्युक्तं केश्यभ्याम् “अत इतिठनी” (५।२।१०५) इति इतिठनी स्यातामिति आपयति । अतएव मप्रत्ययेन सह भवतुप् पूर्वप्रसङ्गेनैव समुचीयते । सूचकः अन्यत्तरस्यामिति शब्दस्तु मप्रत्ययेन सह इतिठनी समुच्चिनोति । तस्याम् केशाभ्याम् चत्वारः प्रत्ययाः । (प्रसङ्गाः) केशाः अस्या सन्ति इति नः—केशवः ; इन्—केशी । ठन्—केशिकः । भवतुप्—केशवान् ।

दी—। अनिप्रभ्योऽपि दृश्यते । (वा) । भक्षिषी नागविशेषः । हिरण्यवी निधिविशेषः । अर्णसी सौपथ (धा) ।—अर्णवः ।

The suffix न is seen to be attached to several other words,

नितः— । अनेमोऽपि केभ्यश्चित् प्रातिपदिकेभ्यः षप्रत्ययौ मत्वर्थे ङ्यस्यते । यथा मन्थितः—नामविशेषः । मन्थिशब्दात् ङः । हिरण्यकः—विधिविशेषः । अत्र हिरण्य-
शब्दात् ङः । एवं राज्ञीवम् स्रग्, दृष्टकावः, कुञ्जावः, कररावः, कुसारावः । अर्णवसु-
जलम् । अर्णवसु शब्दात् षप्रत्ययौ भवति, अस्या मकारलोपय—अर्णवः समुद्रः ।

[किञ्च—मैधारयाभ्याम् निरन्तरिचौ इति कैचित् । मैधारशब्दात् इरच्—मैधिरः ।
रचशब्दात् इरच्—रधिरः । “रधिररधिकौ रघौ” इत्यमरः । “रधिर is the
owner of a car” इति भाषावृत्तिटीपञ्चाम् ग्रीकचन्द्रवक्रवर्त्तिनः] ।

१८०४ । गाण्डीरजगात् संज्ञायाम् ॥ ५।२।११० ॥

दी— । ऋत्वदौर्घयोर्धया तन्त्रे च निर्देशः । गाण्डिवम् ।
गाण्डीवम्—अजगवः धनुः । अजगवः पिनाकः ।

The suffix व is attached to गाण्डी or गाण्डि, and अजग in the
aforesaid sense, to denote proper nouns (names).

नितः— । गाण्डी अजगात् संज्ञायाम् इति सूत्रच्छेदः—यथा गाण्डि अजगात्
संज्ञायाम् इति । उभयत्र हि “इको यवचि” (५।१।७७) इति सूत्रं प्रयुज्यते ।
अत्रैव गाण्डि गाण्डी इति उभयोरपि गङ्गणसूचितम् । गाण्डि गाण्डी-अजग इति
एतेभ्यः षप्रत्ययौ भवति मत्वर्थेऽपि संज्ञायां विषये । संज्ञायां नाञ्च इत्यर्थः । गाण्डीव
गाण्डिवं वा । एतदङ्गुलस्य धनुर्मे नाम । तथाहि किराताज्जेनीये महाकाव्ये—
“वधिरौहति गाण्डिवं महेषौ” इति । महाभारते उद्योगपर्वणि च “जानानि
ते गाण्डीवं ताक्षणावम्” । अजगवः—पिनाकः । पिनाकः महादेवस्य धनुः ।
“अजो विष्णुः । यो ब्रह्मा । तद्व्योमावकवम् इत्यर्थः” इति भाषाश्रीः ।

१८०५ । काण्डाण्डीरक्षीरचौ ॥ ५।२।१११ ॥

दी— । काण्डीरः । अण्डीरः ।

The suffix ईर is added to the word काण्ड, and ईर is
affixed to अण्ड in the aforesaid sense.

मित—। काच्छयद्वात् मत्वर्थीयः ईरन्—तथा चक्षयद्वात् मत्वर्थीयः ईरन्
स्यात्। काच्छीरः—चच्छीरः। ईरन् ईरन् इति प्रत्यययोः स्वरौ भेदः। काच्छीरः
काच्छवान्। चच्छीरः चच्छवान्।

१८०६। रजःकृष्यासृतिपरिषदो वलच् ॥ ५।१।१३५ ॥

दो—। रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वल इति दीर्घः।
आसृतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः पर्वदिति। पाठास्तरम्।
पर्वद्वलम्।

The suffix वलच् is attached to the words रजस्, कृषि आसृति
and परिषद in the aforesaid sense.

मित—। रजस्, कृषि आसृति परिषत् इति एतेभ्यः मत्वर्थीयो वलच् प्रत्ययः
स्यात्। रजः अस्याः अस्ति इति रजस्वला। रजस्वला स्त्री। तथाहि महाभारते—
“रजस्वला माधवतीमगाधयत्”। कृषिरस्या अस्ति इति कृषीवलः कर्मकः। “वली”
(५।१।१८) इति दीर्घः। तथा च भारवि—“सुखेन खभादधत्तः कृषीवलीः”।
आसृतिरस्या अस्तीति आसृतीवलः शौण्डिकः। पूर्व्वत् दोषः। परिषत् अस्या अस्तीति
परिषद्वली वृत्तिः। वा संप्रति प्राक् परिवर्तनानाम् इति भाषावर्णौ उद्धृतम्;
परिवर्तनान् महाप्रज्ञैरितिच भट्टिनाम्। परिवर्तइति स्थाने पर्वद्व इति पाठास्तरम्।
तथासति पर्वद्वलम् इति रूपं स्यात्। सम्बन्धे विषयनियमः सम्बध्नाते। तेन इदं न
भवति—रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यते इति।

दो—। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। (वा)। भ्रातृवलः। पुत्रवलः।
ग्रतृवलः। वल इत्यत्र सञ्ज्ञायाम् इत्यनुवृत्तेर्नञ् दीर्घः।

The suffix वलच् is seen to be affixed to several other words
as well.

मित—। अनीभ्योऽपि ईभ्याश्चित् प्रातिपदिकेभ्यः वलच् प्रत्ययो दृश्यते। यथा
आता अस्या अस्ति इति आतृवलः। भवत्स्या अस्ति इति भवत्वलः। पुत्रीस्या
अस्तीति पुत्रवलः। एतेषु “वली” (५।१।१८) इति प्रसक्तं दीर्घत्वं न स्यात्। कथमिति

चेत्—उदाहरणं । “बले” इति सूत्रे “संज्ञायाम्” इत्यस्य अनुवृत्तिः “बलित्” ।
 येन संज्ञायाम् खलु एषा दीर्घात् नान्यत्र । सर्वमेतत् समासप्रकरणेऽपि “बले”
 इत्याम इष्टव्यम् ।

१८०७ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ५।२।११३ ॥

दी— । दन्तावली इस्ती । शिखावल् केकी ।

The suffix वल् is added to the words दन्त and शिखा to denote some proper or particular class name.

मित— । दन्तशब्दात् तथा शिखाशब्दाच्च वल्च् प्रत्ययो भवति नतुपौऽर्थे
 संज्ञायाम् गम्यमानायां संज्ञायाम् । दन्त वल्च् यस्य इति दन्तावली इस्ती । “बले”
 (५।२।११८) इति संज्ञायाम् दीर्घः । दन्तावल् सैन्यं—काशिका । शिखा यस्य वल्च्
 शिखावल् केकी । केकी सधूरः । “शिखावल् नगरः । शिखावल् स्थूणा”
 इति काशिका ।

१८०८ । ज्योत्स्नातमिन्नाशृङ्गिणीर्जस्ववूर्जस्वसगोमिन-
 मल्लिनमलीमसाः ॥ ५।२।११४ ॥

दी— । मत्वर्थं निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालीपेनचप्रत्ययः ।
 ज्योत्स्ना । तमसः उपधाया इत्वं रश्च । तमिन्ना । स्त्रीत्वम-
 तन्त्रम् । तमिन्मम् । शृङ्गादिनच्—शृङ्गिणीः । उर्जसोवल्च्—
 तेन वाधा माभूदिति विभिरपि—उर्जस्वी—उर्जस्वल्च् । कर्जोऽ
 सुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । कर्जस्वतीतिवदष्टकन्ते-
 नैवोपपत्तेः । गोशब्दाविभिः । गोमौ । मल्लशब्दादिनच् ।
 मल्लिनः । ईमसश्च । मलीमसः ।

The eight words ज्योत्स्ना, तमिन्ना, शृङ्गिणी, उर्जस्वी, कर्जस्वल्, गोमिन्, मल्लिन and मलीमस are irregularly formed in the sense of नतुप ; these, of course, stand for class names.

जितं—। ज्योतिषा प्रभृतयः सूत्र-पठिताः शब्दाः सप्तोऽर्थे संज्ञायां विषये
निपातनेन सिध्यन्ति । ज्योतिषा चन्द्रग्रहा—स्त्रीत्वम् अभिधानात् ।

ननु ज्योतिषः प्रकारः कथं ह्यन्तर्लभ्यमिति चेत् ?—उच्यते । “इण् स्त्रीः”
(५१/५०) इति सूत्रेण इकारात् परस्य सकारस्य बलं संज्ञायम् । अतएव सकारस्य
पक्षे इकारः स्त्रीणि निमित्तम् । अप्रुनः इकारः स्त्रीषु मच्यति—तथासति “निमित्तभावे
नैसितिकस्याभावात्” इति न्यायात् सकारस्य पुनरपि सकारत्वं संभूतमिति सर्वत्र न-
दातम् । तमिन्ना इति । तमिन्ना रामिः । ननु सूत्रे तमिन्ना इति स्त्रीलिङ्गे एव पाठः—
तमिन् किम् लिङ्गान्तरे भव्य प्रयोगेन स्यादिति प्रश्ने समाधत्ते—“स्त्रीत्वमन्तश्च”
इति । अत्र सूत्रे यत् तमिन्ना इत्यस्य “स्त्रीत्व” इत्यन्ते यत् “अन्तश्च” अनियामकं,
स्त्रीलिङ्गे एव अयं प्रयोक्तव्यः—नाम्न इति निवृत्तं न करोति । तथा सति लिङ्गान्तरे
ऽपि प्रसा प्रयोगोभवेत्—यथा तमिन् गमः । प्रविणः इति सर्वसूत्रे उक्तम् ।
‘कर्मस्त्वः—वचश्च प्रत्ययेन’ “अनुभावाभावाज्ज्योतिषिः” (५१/५१) इति
विनिप्रत्ययस्य भावा माभूत्—तेन विनिरपि—कर्जस्त्री । काशिकाहमौ इत्यन्ते
“कर्जोऽनुभावाभावा निपात्यते विनिप्रत्ययौ प्रत्ययौ । कर्जस्त्री । कर्जस्त्वः” । तस्य
तावत् अयमर्थः—कर्जः शब्दात् विनिः वचश्च इति प्रत्ययौ स्याताम् । प्रत्यययोः
सन्धियोनेन कर्जशब्दात् असुक् इत्यस्य आगमो भवति । तेन कर्जस्त्री कर्जस्त्व
इति रूपद्वयम् । श्रीमान् दीक्षितस्तु नैतत् साधु न सन्वते । अत्राभ्यासाशयः—
“कर्जोऽनुभावाभावा इति इतिस्तु चिन्ता” । कर्जशब्दात् असुक् इत्यागमः स्यादिति
यत् काशिकाहमौ इत्यन्ते यत् चिन्तनीयम् । अथम् ? “कर्जस्त्री इति”—कर्जस्त्री
इति शब्दे यथा असम्भारान्तात् कर्जश्च इति शब्दात् अनुपप्रत्ययेन सिध्यति तथा
तस्मादपि अनुभावाभावात् कर्जश्च शब्दात् विनिप्रत्ययेन कर्जस्त्री, वचश्च प्रत्ययेन
कर्जस्त्व इत्यपि सिध्यतः ; तथा सति किम् निपातनेन अनुभावाभावाकारप्रयासेन ?
योमिन् इति—योशब्दात् विनिप्रत्ययः । मलिनः इति । मल्यशब्दात् ईमश्च प्रत्ययः—
तेन मलिनः । मलिनः कलङ्कितः । मल्यशब्दात् ईमश्च इति प्रत्ययः—तेन मलीमसः ।
तथा च रसौ “सप्तमोऽमलीमसः—” ।

१८०८ । अत इनिठनी ॥ ५२॥१५ ॥

दौ— । दण्ही—दण्डिकः ।

The suffixes इनि and ठनी are attached to words ending in चकार, in the sense of मनुप् ।

नित— । “अव,” चकारान्तात् प्रातिपदिकात् “इनिठनी” इनि; ठन् इति प्रत्ययौ सग्राताम् मनुपोऽधे । अथ “अन्तरसग्रात” इत्यस्या अविचारः—सौ चकारान्तात् प्रातिपदिकात् मनुप् प्रत्ययौऽपि स्यात् । दण्डोऽस्य भक्ति इति ह्यष्टौ । अत इन् । दण्डोऽस्य भक्ति इति ठन्—दण्डिकः । ठन् स्थाने इक इति आदेशः । उदाहरणान्तराणि—द्वयी दण्डिकः । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्थी कार्थिकः । मनुप् च सर्वत्र—दण्डवान्, इववान्, तण्डुलवान्, कार्थवान् । कश्चित् अनभिधानात् इनि ठनी न सग्राताम्—यथा खवान् व्याघ्रवान् इत्यादयः । एतस्य मनुप् एव मन्त्रालु इनिठनी । तथाहि कारिका—“एकाचरात् कृती जातिः समस्याच्च मतीष्वती तद्धितानां विधानं यदभिधानमपेक्षते” इति ।

(क) एकाचरशब्दात् इनिठनी न सग्राताम्—यथा खवान् । भवान् । खम् अन्ताद्यः । भं भचवम् । अथ मनुप् एव ।

(ख) “कृतः” कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नात् शब्दात् न सग्राताम् सौ—यथा, कारकवान् । अथ मनुप् एव ।

(ग) जातिः जातिवाचकशब्दात् न सग्राताम्—व्याघ्रवान् । इववान् । सिंहवान् ।

(घ) समस्या—समस्यर्थे मनुप् प्रत्यये विहिते सति मनुपः स्थले इनिठनी न सग्राताम्—यथा दण्डाः असग्रात् इति दण्डवती शाखा । अथ मनुप् एव ।

कश्चित् एभाः इनिठनी भवेत्—यथा कृदन्तप्रत्ययनिष्पन्नात् शब्दात्—कार्थी द्वयी, कार्थिकः द्वार्यिकः । जातिवाचकात्—तण्डुली तण्डुलिकः । अतएव सुदृक् कारिकायां “तद्धितानां विधानं यदभिधानम् अपेक्षते” । सर्वत्रैव अभिधानापेक्षया करणविधिरिति श्रेयम् ।

अनु सूत्रे "यत्" इति तत्कारनिर्देशः कथम् ? उच्यते । "तत्परत्वात् कालसा" (१११७०) इति सूत्रात् ज्ञायते यत् चकारास्तात् एव इतिठमौ न खलु आकारास्तात् अपि । तेन खट्वाणम् । चञ्चाणम् इत्यादौ इतिठमौ न :

१८१० । ग्रीष्मादिभ्यश्च ॥ ५१२११६ ॥

टी—। ग्रीही । ग्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ग्रीष्मादिभ्य इतिठमौ इष्यते । किं तर्हि ? शिक्षामात्रा संज्ञाविभ्यः इनिः । यवखदादिभ्यः इकः । (वा) ॥ अनेग्रभ्य उभयम् ।

The suffixes इनि and ठन् are attached to the words falling within the category of ग्रीष्मादि ; but something is to be noted in this connection that any and every word of the said class does not necessarily take both the suffixes ; but words such as शिक्षा माता संज्ञा take इनि ; words like खद take इक (ठन्) : whereas the remaining words of this class take both ; मतुप् is course, may be added to all of them.

वित्त—। ग्रीहिक इत्येवमादिभ्यो भवन्तीत्यः इनिः तथा वाहयः ठन् च स्याताम् । ग्रीहिकश्चास्ति इति ग्रीही—इनिः । ग्रीहिकः—ठन् । मतुप् तु सर्वत्र ग्रीहिणाम् । परमत्र कथित् मिश्रमो ज्ञातव्यः—न खलु सर्वेभ्यः एव ग्रीष्माद्यन्तर्गीतप्रातिपदिकेभ्यः इतिठमौ उभावैव—स्याताम् । किं तर्हि ? शिक्षा माता संज्ञा इति एवमादिभ्य इनिरेव स्यात् न तु ठन् । किंते ? शिक्षा, माता, संज्ञा, मेखला, वखाका, वीणा, गदा (?) वङ्गा, अटका, पताका, कर्माण्, चर्मण्, इंस, एभ्यः इतिरेव । शिक्षी, माली, मेखली, ग्रीही, संज्ञी, कर्मी, चर्म, इंस, पताकी, वखाकी, वङ्गी, अटकी, दर्भी इति च आधादयो दृश्यन्ते । पातकी इति च केचित् । मतुप् तु एभ्यः भवितुम् चर्हसि—शिक्षाणम् । शङ्खाणम् इत्यादयः । यवखदादिभ्यः इक (ठन्) एव स्यात्—न भवतु इनिः । किंते ? यव—खद, कुसारी, नी । यवखदिकः, शारिकः, कुसारिकः । मतुप् तु एभ्यः अवश्यमेव स्यात्—यवखदणम्, इत्यादि । शिक्षामातादीनतश्च

अव्ययदादीन्, वर्जयित्वा अन्धेभ्यः ब्रीह्यादिगण—पठितेभ्यः इतिठनी लभावपि स्यानाम् । ते यथा—ब्रीहि, द्रष्टा, माया, ज्ञाता, अशीर्ष । द्रष्टा दन्तः, सोऽभा असीति द्रष्टो, द्रष्टिकः, द्रष्टावान् । माया अस्य अस्येति मायी, मायिकः, मायावान् ; तथाहि भारविकार्य—भवन्ति मायायिषु यत्र मायिनः । अशीर्षो अशीर्षिकः, अशीर्षवान् । मायाहस्तिकारस्तु ननीषात्यर्थं शिष्यादिषु पठित्वा अनौघो इत्येवमाह ।

ननु यदि ईदृशौ एव व्यवस्था तर्हि कथं तु "ब्रीह्यादिभ्यश्च" इति ब्रीहियन्देशकम् ? उच्यते । परस्मैपठिते तुन्दादिगणे ब्रीहियन्तो रक्षन्ते । तत्र चकारिण इतिठनी यथा विधीयते ।

१८११ । तुन्दादिभ्य इलच् ॥ ५।२।११७ ॥

दी— । चादिनिठनौ मतुप् च ॥ तुन्विलः । तुन्दौ । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचच्छ, यव, ब्रीहि । स्वात्तादि सुहो ॥ "विच्छद्, रूपाधिकात् स्वात्तावाचिनः इलजावयः सुः" । विच्छदौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः कर्णवान् ।

The suffix इलच्, is added to the words that pass by the denomination तुन्दादि । इति, ठन्, and मतुप् may also be attached to this class.

मित्र— । "तुन्दादिभ्यः" तुन्द् एवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः "इलच्" । "च" यथा इतिठनौ मतुप् अपि एतौ भवन्ति । तुन्दिलः—इलच्, तुन्दौ—इति, तुन्दिकः—ठन्, तुन्दवान्—मत्तुप् । "तुन्दिलः कर्णौदरः" । तथाहि मङ्गलाश्रयान्— "मङ्गलाश्रयं यजेद्ब्रह्माः हविषे धूस्वर्णकम् । तुन्दिकम्" इत्यादि । तुन्दादिर्घा—उदर—उदरिलः, उदरिकः, उदरी, उदरवान् । पिचच्छ—पिचच्छिलः, पिचच्छी, पिचच्छलः, पिचच्छवान् ; यविलः यविकः यवी यवमान् । ब्रीहि—ब्रीहिलः ब्रीहिकः

ग्रीही ग्रीहिमान् । एवं स्त्रु "स्त्राह्नात्, विह्वी" । अस्य स्त्राह्ना—विह्वुः प्राधिकारात्
इति । विशिष्टा हविः विह्विः । अधिकोपतिरित्यर्थः । "विह्वुः प्राधिकारात्
स्त्राह्नादिभ्यः" विह्विसनायं स्त्राह्ना वाचयन्ति यो शब्दाः तेषां "इह्विमादयः"
इह्विप्रत्ययः प्रत्ययाः "सुः" भवेयुः । समुदायेन (प्रत्ययान्तिके पदेन) चेत्
अभिधेयस्य जनस्य अह्ना वाचित् विह्विर्भवति इति भावः । विह्वी कर्षो
सस्य स इति वाक्यं स इति अभिधेयस्य जनस्य अह्नविभेदे कर्षो विहिति गन्वते ।
अतएव कर्षशब्दात् इह्विमादयः—तेन कर्षिणः कर्षो कर्षिकः कर्षवान् इति
चत्वारि रूपाणि । भाषाह्निकारसु विह्वी मनुष्यं गच्छति । तस्य उक्तिः—"स्त्राह्ना
ह्ना च" । स्वस्वकर्षः—कर्षो, कर्षिणः कर्षिकः । अह्वी तु कर्षवान् । नह्वन्,
तुन्वादिगणे काशिकाकारो षट्शब्दं पठति, भाषाह्निकारसु त्वं पिचिच्छब्दमपि पठति ।
किञ्च तुन्वादिगणे यः कौटिशब्दः पठ्यते—तस्य अर्थपदस्यमपि कर्षो न्यामिति काशिका
भाषाह्नी मन्वीते । अतएव ग्रीहिवाचकात् शाश्विशब्दादपि एवं प्रत्ययः सुः—
शालिः, शालिकः, शाही, शालिमान् ।

१८१२ । एकगोपूर्वाट् ठक् निश्चम् ॥ ५।२।११८ ॥

ग्री— । एकशतमस्य ग्रीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः ।
ग्रीशतिकः । ग्रीसहस्रिकः ।

The suffix ठक् and ठक् alone are attached to compound words the first member of which is either एक or ग्री ।

नित— । एकपूर्वात् ग्रीतिपदिकात् तथा गोपूर्वात् च ग्रीतिपदिकात् निश्चम्
ठक् प्रत्ययः स्यात् मनुष्येभ्यः, निश्चम् प्रत्ययान्तर्निहृत्यर्थम् इति भाषाह्निकारसु ।
एकशतम् अस्य अस्ति इति ऐकशतिकः । एकसहस्रम् अस्य अस्तीति ऐकसहस्रिकः ।
ग्रीः शतम् अस्य अस्ति इति ग्रीशतिकः । ग्रीसहस्रम् अस्य अस्तीति ग्रीसहस्रिकः ।
[एकशतानात् एव ग्रीतिपदिकात् अयं प्रत्ययः काशिकाकारेण दृश्यते ; तेन
तन्मात्रे ऐकशितिरस्य अस्तीति एकशतानात् ग्रीतिपदिकात् न स्यात् । अयं तर्हि
ऐकशतिकः । एकः ग्रीः इति "ग्रीसहस्रिक" (५।४।८९) इति सूत्रेण सम्प्रामाण्यम् ।

शक्यत्वमन्दात् एव ठञ् । अथ शौशकटिकः ? शकटीशब्देनेतुल्यार्थः शकट-
शब्दोऽपि अस्ति, तथादेव ठञ् । अथ प्रयासः कथम् इति चेत् ताम्यामेव लिखितं
“अवश्यं अतः इत्यनुवर्त्यम् ।” “इन्धोपताप—” (५।२।१२८) सूत्रं अच्चात् सूत्रात्
अतः इति अनुवर्त्यते—इति । अपिच—अत्र “नित्यवृद्धश्च” मत्तपो वामनार्चम् ।
कथम् ‘एकद्रव्यवत्त्वात्’ इति ?—नैवाथ साधुः, एकम् वा द्रव्यवत्त्वात् इति
समाधिवम् ।

१८१३ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ५।२।१२८ ॥

दो— । निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्
प्रातिपदिकाट्ठञ् समासत्वर्थे । नैष्कश्रितिकः । नैष्क-
सहस्रिकः ।

The suffix ठञ् is attached to the words शत and सहस्र when coming after the word निष्क in some compound.

मिति— । यदा शतम् इति प्रातिपदिकम्—तथा सहस्रमिति प्रातिपदिकं च
निष्कशब्देन सह समसं सत् उत्तरपदं भवति, तदा आम्नाम् मत्तपोऽर्थे ठञ्
प्रत्ययो भवति । निष्कानां शतमिति निष्कशतम् । निष्कशतमस्मात् इति नैष्क-
श्रितिकः । निष्कानां सहस्रम् इति नैष्कसहस्रिकः । सुषणं निष्कशतम् अस्मात् अस्तीति
अत्र तु प्रत्ययो नैष्ठ—अमभिधानात् ।

१८१४ । रूपादाहतप्रशंसयोर्गप् ॥ ५।२।१२९ ॥

दो— । आहतं रूपम् अस्मात् अस्तीति रूप्यः कार्षापणः ।
प्रशस्तं रूपम् अस्मात् अस्तीति रूप्यो गौः । आहतमिति किम् ?
रूपवान् ।

The suffix गप् is added to the word रूप in the sense of मत्तप provided the said रूप implies that it is somewhat superb (इन्द्रा योग्य) or it is produced by striking against the posse-

sor of रूप (i.e. the said रूप (colour) is due to hammer-stroke.)

मित—। “रूपात्” रूपशब्दात् । यप् इति प्रत्ययनाम । आहतप्रत्ययस्यो रिति । आहत प्रत्यसा इति च मङ्गलैः (रूपस्य) उपाविश्य (विशेषणशब्द) । तथाहि “आहतप्रत्यसाविशिष्टाय” कर्मभानात्, रूपशब्दात् यप् प्रत्ययो भवति मत्वम्—इति भाषिका । आहत रूपम् अस्या अस्तीति रूपः कार्वाण्यः, एवं रूपः दीनारः, रूपः केदारः । आहतम् इत्यस्य कोऽर्थः ? उच्यते, “निघातिकासाहनादिना दीनारादिषु रूपं घटतपद्यते तदाहतमित्याहते”—इति भाषिका—[निघातिका—हातुकी hammer] । प्रत्यसायान्—प्रत्यसा रूपम् अस्या अस्तीति रूपो गीः, रूपः पुरुषः, आहतेति किन् ? रूपम् अस्या अस्ति इति रूपवान्, नात्र रूपस्य आहतत्वम् ।

दी—। अन्येभ्योऽपि दृश्यते । हिमराः पर्वताः । गुण्याः आश्रयाः ।

This suffix is seen to be attached to some other words.

मित—। अत्र यप् प्रत्ययो दृश्यते अन्येभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यः । यथा—
हिमनताक्षीति हिम्याः ; हिम्याः पर्वताः ; गुणीऽस्यास्तीति गुण्याः ; गुण्याः आश्रयाः ;
एवं पदम् अत्र अस्तीति पद्यम् ; पद्यं शोकः ; तथाहि “अर्चिनं गुण्यायश्च इति न
व्यचारयत्—” अर्चो किं गुणः तत्र अगुणः इति न विचारितवान् इत्यर्थः ।

१८.१५ । असमाधमेधास्त्वजो विनिः ॥ ५।२।१३१ ॥

दी—। यज्ञस्वी । धर्मस्वान् । माणवी । ब्रीह्यादि
पाठादिनिठनै । मायो । मायिकः । क्षिप्रन्तात्कुः—सम्बन्धे ।

The suffix विनि is attached to words ending in अस्, as well as to the words माया, मेधा and मज्ज ।

मित—। असमात् प्रातिपदिकात् (यस्य प्रातिपदिकस्य अस्ते अस् इति विद्यते तस्मात्), यथा माया मेधा मज्ज इति एतेभ्यो मनुष्येभ्यो विनिः इतिप्रत्ययो

भवति । मनुप् सत् सर्वं सन्तुष्टीयते एव । असन्नात् तावत्—यथा असा अस्ति इति यथस्त्री—यत् विनिः, मनुप्—यथस्त्री । एवं पयः असा अस्ति इति पयस्त्री, पयस्त्री । मासा—माया असा अस्ति इति मायावी । अयं श्रीहारादिषु पश्यति अतएव “श्रीहारादिभ्याम्” (५।१।११६) इति इतिठमौ च स्याताम्, इति—मावी, ठञ्—मायिकः । मेधा असा अस्ति इति मेधावी । खञ् इति शब्दस्तु सजधातोः किल प्रत्ययेन सिद्धम् । खञ् अस्य अस्ति इति विनिः । प्रत्यये परे “किन्प्रत्ययस्य कः” (५।२।६२) इति सूत्रेण जञ्कारखाने गकारः । तेन मन्वी इति रूपम् ।

अनु “एकगोपूर्णाट् ठञ् निष्पन्नम्” (५।१।११८) इत्ययं प्रत्ययस्यनित्यत्ववृत्तेन प्रत्ययस्यवशात् मनुपादीनां निरासः स्यात् । तर्हि अस्मात् परस्मिन्तेषु सूत्रेषु मनुप् अपि सन्तुष्टीयते इति कथं यत्नम् शक्यम्—इति चेत् ? उच्यते—“तस्मै मत्वर्थे” (१।४।१९८) इति सूत्रे भस्त्रा-प्रदर्शनप्रसङ्गे पयस्त्रान् यथस्त्रान् इति उदाहरणस्य भाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना लिखितम् । असन्नाभ्यामपि एताभ्याम् विनिप्रत्ययस्य प्रसङ्गेन मनुपौ दर्शनात् “एक-गोपूर्णाट् ठञ्” (५।१।११८) इति सूत्रात् परम् अपि मनुप् सन्तुष्टीयते इति भाष्यवृत्तिकाराणाम् अनुमानम् । सरस्त्रान् सरस्त्रती इत्यथ विनिप्रत्ययो न स्यात् अत्रभिधानात् ।

दो— । आसयस्वीपसंस्त्रानं दीर्घश्च ॥ आसयावी ।

नित— । आसयः रीगः । आसयश्चान् विनिः स्यात्, आसयस्य दीर्घत्वं च ।

दो— । शृङ्गवन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वन्दावरकः ॥

नित— । शृङ्ग वन्द इति एताभ्याम् आरकन् प्रत्ययो भवति मनुपौष्ये । शृङ्ग-संस्त्रातीति शृङ्गारकः, वन्दम् अस्ते अस्तीति वन्दारकः, स्त्रियां वन्दारिका । तथाहि भट्टिकाव्ये—“योषिद्वन्द्वारिका तस्य दक्षिता वंसनादिनी” ।

दो— । फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः । वर्हिणः ।

नित— । फल वर्ह इति एताभ्याम् मनुपौष्ये इत्यथ प्रत्ययो भवति । वर्हम् मसूरपुष्कम् । फलमस्य अस्तीति इति फलिनः । वर्हम् अस्य अस्तीति वर्हिणः । वर्हिणो मसूरः । आभ्याम् इतिप्रत्ययस्य वृत्ते—कस्त्री, वर्हीं ।

दी— । हृदयाश्चालुः अन्यतरसाम् ॥ इन्ठनौ मतुप् च ।
हृदयालुः । हृदयो । हृदयिकः । हृदयवान् ।

नित— । हृदयशब्दात् चालुप्रत्ययो भवति अन्यतरसाम् मतुपोऽयं । अन्यतर-
स्याम् इति यङ्ङात् इन्ठनौ मतुप् प्रत्ययं च लुचयति ।

दी— । शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसङ्घने ॥ शीतं न सङ्घते शीतालुः ।
उष्णालुः । स्फायितं चीति रक् । तृपः पुरोडाशः । तं न
सङ्घते तृपालुः । तृप् दुःखमिति माधवः ।

The suffix *चालु* is added to the words *शीत* *उष्ण* and *तृप* to
imply the persons that does not stand these.

नित— । शीत उष्ण तृप इति एतेभ्यः चालुप्रत्ययः स्नात, “तदसङ्घने”—यः खलु
एताभि न सङ्घते तस्मिन् अमिश्रिष्ये सति । “कृतघ्न्यायाम् अभिधानम्” इति भाषाहतिः ।
यः खलु एताभि न सङ्घते तस्य निन्दा एव एतैः शब्दैः द्योत्यते इति भावः ।

दी— । हिमाच्छे लुः ।—हिमं न सङ्घते इति हिमालुः ।

The suffix *चालु* is also added to the word *हिम* in the self-
same sense.

नित— । पूर्वोक्ते एव विषये हिमशब्दात् चालुप्रत्ययश्च स्नात ।

दी— । बलादूलः ।—बलं न सङ्घते बलूलः ।

The suffix *लु* is attached to the word *बल* in the said
sense.

दी— । वातात् समूहे च ॥—वातं न सङ्घते वातस्य समूहो
वा वातूलः ॥

The suffix *लु* is added to the word *वात* in the aforesaid
sense as well as in the sense of a collective amount of it.

दी— । तपःपर्वमरुद्भग्नम् ॥ पर्वतः । मरुतः ।

The suffix तप् is added to the words पर्वन् and मरुत् in the latter sense (i. e. to imply a collective number of them).

नित— । तस्य समूहः इति एतस्मिन् विषये पर्वन्शब्दात् मरुत्शब्दात् च तप् प्राप्यो भवति ; पर्याया समूहः पर्वतः ; मरुतां समूहः इति मरुतः ।

१८१६ । ऊर्णयायुस् ॥ ५।२।१२३ ॥

दी— । सित्वात् पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र कृन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चेत् । अन्यथा अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णा-
युक्त्वा कुर्यात् ॥

The suffix युस् is added to the word ऊर्ण in the sense of 'युवप' । Some rightly drag down "कृन्दसि" in this sūtra. (Now see Tika).

नित— । ऊर्णाशब्दात् मनुषीयै युस् प्रत्ययी भवति । ऊर्णः सन्ति अस्या इति ऊर्णायुः दीवकम्बलः । "सिति च" (१।४।१६) इति सूत्रेण सकारित् प्रत्यये परे पूर्वस्य पदसंज्ञान् एव प्रापयति न कश्चि न-संज्ञान् । अस्मात् सूत्रात् पूर्वम् "बहुक् कृन्दसि" (५।२।१२२) इति यत् सूत्रं तस्मात् अत्र कृन्दसीत्यस्य अनुवर्ति केचिदत्र स्वीकृत्यन्ति । तथा सति ऊर्णायुः इति कृन्दसि एव सूत्रम् । दीवितस्तु एतन्नर्तं ज्ञात्वा नश्यति । अन्यथा "अहं शुभमीयुस्" (५।२।१२३) इति सूत्रे एव ऊर्णाशब्दम् अन्तर्भाव्य इष्ट-सिद्धिरभविष्यत् । यत् सूत्रकारिण तदज्ञत्वा इष्टकं सूत्रमिदं रचितवान् तेनैव कृन्दसि एव अत्र विषयो भवितव्यः इति श्रीमतां दीक्षितानामाशयः ।

१८१७ । वाचो निमिः ॥ ५।२।१२४ ॥

दी— । वाग्मी ।

नित— । वाक्शब्दात् मनुषीयै निमि प्रत्ययः सूत्रात् । वाक्, अत्र अस्ति इति वागी—वाग्मीनौ, वाग्मिनः । अत्र भाषाव्यङ्ग्यकारणं वाग्मी इति द्विव्यङ्ग्यं पठति ।

१८१८ । आलजाटचो बहुभाषिणि ॥ ५।२।१२५ ॥

दी— । कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ (क) ॥ कुत्सितं बहु-
भाषते वाचात् । वाचाटः । यस्तु सम्यक् बहु भाषते स
वाग्मीत्येष ।

The suffix आलच्, as well as the suffix आटच्, is added to the
word वाच् to denote the person who talks much and conse-
quently talks in vain (or talks nonsense).

नित— । यः खलु कुत्सितं बहु भाषते तस्मिन् चमिष्ये इति, वाच्यश्चात्
आलच् आटच् इति प्रत्ययौ सः । मिनि-प्रत्ययस्य अपवादभूतौ ऐनौ, कुत्सितं बहु
भाषते इति आलच्—वाचात् ; आटच्—वाचाटः ; यः खलु सम्यक् बहुभाषते स तु
वाग्मी एव ; तस्य वाचः कुत्सितत्वाभावात् ।

१८१९ । स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ ५।२।१२६ ॥

दी— । ऐश्वर्यं वाचकात् स्व—शब्दात् भत्वर्थे आमिनच् ।
स्वामी ।

The suffix चामिनच्, is added to the word स्व meaning ऐश्वर्यं
to denote the person who is prosperous.

नित— । स्वशब्दात् ऐश्वर्यवाचकात् चामिनच्प्रत्ययौ भवति भत्वर्थे । स्वम्
ऐश्वर्यं न भद्रं भक्ति इति स्वामी—स्वामिनी, स्वामिनः । ऐश्वर्यवाचकात् इति किम् ?
स्वः निजजनः भद्रं भक्ति इति स्वान् ।

१८२० । अर्थ आदिभ्योऽच् ॥ ५।२।१२७ ॥

दी— । अर्थसि अस्व विद्यन्ते इति अर्थसः । आहति-
गणोऽयम् ।

The suffix चच् is added to words that pass by the denomi-
nation अर्थ आदि, in the sense of नतुप ।

भित—। मत्प्रत्ययस्यैवाच् चर्षस् इति एवमादिभ्यः चच् प्रत्ययो भवति । चर्षासि विद्यन्ते चक्ष इति चर्षस्, चर्षीकियती चक्ष इति चरस्, चर्षादि हि प्राज्ञसिगणः । केचित्प्रत्ययास्तु अत्र सिध्यन्ते—चशस्, चरस्, चध, तुन्द, चतुर, पलित, घटा, घटा, भध, कर्हम्, चक्ष, सवध, चाभ इत्यादयः । चर्षाचिन्तः शब्दा अपि कार्यन्ते यथा—सलिन, शूक, नील, काल, गोधूस् । अङ्गहीनत्व-वाचकाः शब्दा अपि यथा—काच, खस् । एते चच्प्रत्ययान्ताः यथा—सलिनः, कालः, काणः इत्यादि । किञ्च “यत् अस्मिन्नकृपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत् सत्यम् इह द्रष्टव्यम्—” इति काशिका । अत्र उदाहरणं यथा—पापं कलहं, तदस्यासीति अच्—पापः कलही, “पापोऽहम् पापकर्ताहम् ।”

१८२१ । इन्द्रोपतयगर्ह्यात् प्राणिस्थादिभिः ॥ ५।१।१२८ ॥

दो—। इन्द्रः । कटकवलयिनी । शङ्खनुपुरिणी । उप-
तापो रोगः । कुष्ठो । किलासो । गर्ह्य निन्द्यम् । काकुवा-
वर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवान् घटः ।
प्राण्यप्राणः । (धा) । प्राणिपादवर्ती । अत इत्यत्र । चित्रकलला-
टिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिवाधनार्थम् ।

The suffix इनि is attached to words ending in चकार which have either entered into a इन् compound or which are expressive of some disease or some censurable (or blameable) thing, provided the objects denoted by the इन् compound or the said disease or blameable things occur in the person of living beings, but are not any part of their bodies.

भित—। “चतः इनिठनौ” (५।१।१२४) इति श्रुत्या चतः इति अनुवर्तते, इन्द्रः इन्द्रसमासः, उपतापः रोगः, गर्ह्य निन्द्यं, प्राणिस्थात् प्राणिस्त्रिणां ।

सूत्रार्थो यथा—चकारान्तैः प्राणिस्त्रिणवस्तुवाचिभ्यः इन्द्रसमासप्रतिष्ठान्तेभ्यः,

समा अकारान्तेभ्यः प्राचिस्त्रितवस्तुवाचिभ्यः रोगनाम्नेभ्यः, एवम् अकारान्तेभ्यः प्राचि-
स्त्रितवस्तुवाचिभ्यः गर्भविषयानिवाचिभ्यश्च अन्तेभ्यो मनुष्यप्रत्ययस्यैव 'अयं' इति
प्रत्ययः स्यात् । इहसमासप्रविष्टमन्त्रेणाभावत्—कटक' च वल्लभश्च कटककल्यौ,
तौ सोऽस्य इति इति—कटक-वल्लयी, स्त्रियां कटक-वल्लयिनी । मङ्गल मूर्ध्नि च
मङ्गलमूर्ध्नि, ते सोऽस्य इति इति—मङ्गलमूर्ध्नि, स्त्रियां मङ्गलमूर्ध्निनी । उपतापवाचिभ्यः
—कुष्ठम् अथ चक्षि इति कुष्ठी । एवं रक्तपिनी, धयी, कायी, यक्षी । उक्तं च
“यक्षी कदमाश्रयात्” । अयिच—वासायाम् विद्यामायायाम् चर्यायाम् जीवितस्थ
च, रक्तपिनी चयी कायी किमर्थेनवसीदति । गर्भे निन्दनीयं, तदाचिभ्यो यथा
ककुदावर्गम् अस्या वर्गते इति ककुदावर्ती, काकतालुकम् अस्या वर्गते इति
काकतालुकी । प्राचिस्थान् इति किम् ? पुष्पं च फलं च पुष्पफले वर्तते अस्मिन्
‘वट’ इति पुष्पफलवान् चटः । नक्षिपटः प्राची, अतएव नात्र इति; परं मनुष्य एव ।
एवम् पुष्पफलवान् तदः । प्राचिनाम् अयंवाचिभ्यः प्राविपदिकेभ्यः अयं प्रत्ययो
नेष्यते ; यथा प्राचिष पादश्च प्राचिपादम्, “इहयप्राचिर्नृप्येतिनांगानामि”ति
(१.१।४।१) समाहारः । वदस्य चक्षि इति न इति । प्राचिपादम् इत्यस्य प्राच्यं-
वाचित्वात्—अपिषु मनुष्य एव—तेन प्राचिपादवान्, स्त्रियां प्राचिपादवती ।
अकारान्तादिव इति किम् ? चित्रं च ललाटिका च चित्रललाटिके । ते अस्मिन्
स्य इति मनुष्य एव—ललाटिका इत्यस्य आकारान्तात् । तेन चित्रललाटिकावान्,
स्त्रियां चित्रललाटिकावती, एवं मूर्च्छा अस्या अस्ति इति मूर्च्छावान् ।

ननु “चतः दन्तिभ्यो” (५।१।१२५) इति श्रुत्येव इतिप्रत्ययः सिध्यति तर्हि
किमर्थम् अस्या मृगस्य उपन्यास इतिचेत्—उच्यते । एभ्य इतिरेव स्यात्—न तु उन्-
त्यन्तः कथितं प्रत्ययो वा इति आप्तमार्थेभ्यश्च प्रत्ययसुत्तरचरणमिति टीकाकृतामाशयः ।
इदमपि कथं नवकल्पम् ?—अदमादनेभ्यश्च एवमेवमपि इतिरेव स्यात् इति
अक्षरभिप्रायः इति सुविधौ विभावयन्तु ।

१८२२ । वातातीक्षाराभ्यां कुब्ज च ॥ ५।२।१२८ ॥

टी— । वादिनिः । वातकी । अतीक्षारकी । रोगी वायुम्
कथ्यते । नेह—वातवती शुद्धा । पिशाचाश्च ॥ पिशाचकी ।

The suffix इनि is added to the words वात and अतिसार; between the suffix and the base, कृक् is inserted.

मित—। वातो रोगविशेषः न तु वायुः । अतीसार इत्यपि रोगनाम । अत अतिसार इति काशिकाभाषाइनिकारी पठतः । वात अतिसार इति एताभ्याम् इनि-प्रत्ययो भवति मत्वर्थैः, प्रत्ययसन्नियोगेन च एतयोः कृक् इति आगमः स्यात् । एतयोः कृतापवाचित्वान् पूर्वसूत्रेणैव इनिप्रत्यये सिद्धे सति कृक् इत्यस्य आगमं स्थापयितुम् अस्य सूत्रस्य अवतारणा, वातः अस्य असीति वातकी । अतिसारोऽस्य असि इति अतीसारकी । रोगवाचिनः एव वातशब्दात् प्रत्ययः इष्टः—तेन वातः वायुः वाङ्मर्थः भवति असि अस्याम् गुहायाम् इति वातवती गुहा । अत्र न इनिः—अपितु मनुप् एव । एवं च पिशाचशब्दादपि मत्वर्थैः इनिप्रत्ययः इष्यते कृक् च । पिशाचः अस्य अस्ति अनुचरत्वेन इति पिशाचकी भवति प्रत्ययः ।

१८२३ । वयसि पुरखात् ॥ ५।२।१३० ॥

दी—। पूरणप्रत्ययान्तात् मत्वर्थे इनिः स्यादयसि गम्ये ।

मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्य अस्तीति पञ्चमो लङ् । उन्-वाधनार्थमिन् । अयसि किम् ? पञ्चमवान् यामः ।

The suffix इनि is added to ordinal numerals, in the sense of मनुप् to imply one's age.

मित—। “वयसि” वयसि गम्यमाने सति “पुरखात्” पूरणप्रत्ययान्तात् प्राप्ति-पक्षिणात् इनिप्रत्ययः स्यात् । पञ्चमो मासः पञ्चमः संवत्सरो वा अस्य अस्तीति पञ्चमी लङ् एव दशमी इष्टः । नवमी सोऽतुसः । “अत इनिठमौ” (५।२।१३५) इत्यनेनैव सिद्धे खलु एभ्यो उन् न स्यादिति स्थापयितुमेव अस्य अवतारणा । वयसि गम्ये इति किम् ? पञ्चमः पञ्चमवर्षं अभिन् अस्ति इति पञ्चमवान् यामः । अत्र पञ्चम-शब्देन चातुर्वर्ष्यादिलक्षणाः पञ्चमवर्षः कथ्यते । एवं पञ्चमः पञ्चमरागः (यस्य ‘पा’ इति सङ्केतः) अभिन् यामरागी असि इति पञ्चमवान् यामः ।

१८२४ । सुखादिभ्यश्च ॥ ५।२।१३१ ॥

दो— । इति मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । मात्सा चेपे—
मात्सी ।

The self same suffix only is added to words that pass by the denomination सुखादि ।

नित— । सुख इतिवन्मादिभ्यः मत्वर्थीयः इतिः सात् । सुखममात्सीति सुखी । दुःखममात्सीति दुःखी । चेपे निन्दायाम् तु मात्साभ्यन्दीऽत्र पठ्यते—मात्सा भस्य भसीति मात्सी । चेपे तु मात्साभ्यन्दात् मत्वप् न सात् । चेपादन्वयं तु मात्साभ्यन्दी योद्धादिषु पठ्यते । तेन “योद्धादिभ्यश्च” (५।१।११६) इत्यनेन तत्र इतिः उन् मत्वप् च स्यात् । सुखादि येषां—सुख, दुःख, चेपे मात्सा, कण्ठ, अलीक, असु, व्रत (तत्र), आन, कङ्कणा, कपय, सोद, यौल, हल, प्रणय, प्रतीप, दल, कच ।

१८२५ । धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे ॥ ५।२।१३२ ॥

दो— । धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मण-
शीली । ब्राह्मणवर्णी ।

The suffix इति is attached to words that end in धर्म, or शील or वर्ण, in the sense of मत्व ।

नित— । धर्माद्य इति धर्मशब्दः धर्मम् शीलम् धर्मम् एवमित्ययम् अभि-
सम्बध्यते । अतएव सूत्रार्थस्तु—धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्च प्रातिपदिकान् मत्वप्
प्रत्ययश्च अर्थे इतिप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणस्य धर्मः ब्राह्मणधर्मः । सोऽस्य भसीति
ब्राह्मणधर्मी । एवं दिव्यधर्मी । ब्राह्मणस्य शीलम् इति ब्राह्मणशीलम् । तदस्या-
सीति ब्राह्मणशीली । एवं भिक्षुशीली । ब्राह्मणस्य वर्णमिति ब्राह्मणवर्णम् ।
तदस्यासीति ब्राह्मणवर्णी ।

१८२६ । हस्ताज्जातौ ॥ ५।२।१३३ ॥

दो— । हस्ती । जातौ किम् ?—हस्तवान् पुरुषः ।

The suffix इनि is added to the word इक्ष provided the word thus formed stands for the name of some species (some kind of animal).

मित— । ननुप् प्रत्ययस्य अथे इक्षत्वात् इनिप्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययान्तेन पदेन चेत् आतिरम्भीयते ।

१८२७ । वर्णाङ्गञ्चारिणि ॥ ५।२।१३४ ॥

दी— । वर्णी ।

The suffix इनि is added to the word वर्ण so that the newly formed word means a वर्णचारी—(a student observing नियम).

मित— । वर्णशब्दात् इनिप्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन पदेन चेत् वर्णचारी अभिप्रेतः । प्रशस्तं वर्णम् अस्मि अस्मि इति इनिः—वर्णी, वर्णिनी, वर्णिनः । “वर्णचारी वर्णवर्णिकोऽभिप्रेतः । स हि विद्यायुक्तश्चायमुपनीतो ब्रह्म धरति नियम-भासिते इत्यर्थः”—इति कायिका । आतिरपि—“वर्णवर्णिको वर्णचारी वर्णीति परिकीर्तयते” । तथाहि किराते—“स वर्णचिह्नी विदितः समावर्धी” । कुमारे च—“अथाह वर्णी भदितो मर्त्यवरः ।” वर्णचारिणि इति किम् ? वर्णवान् ।

१८२८ । पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५।२।१३५ ॥

दी— । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् ? पुष्करवान् करी ।

The suffix इनि is added to the words पुष्कर and others—called by the name पुष्करादि in the sense of सतृप् to imply some space (or site).

मित— । पुष्करादि र्थेण—पुष्कर, पद्म, सतृप्, तन्नाम, लुप्तुद, गङ्गा, कपिल, विष्णु, अथाह, कर्दम, शालूक, विमर्ह, करीष, विरीष, यदाह, प्रवाह, डिराह, सौरह, सरह, कलीह, प्रथम्, मट, मङ्गल, सरोज, राजीह, नाथीक, चरकिह, अमीह, कमल ।

दी—। बाह्यरूपं पशहसात् ॥ वाङ्मवली । उरवली ।

The suffix इनि is attached to the word वल् if it follows either बाह् or उरः ।

दी—। सवदिद्य । (वा) । सवधनी । सवधीजी ।

The suffix इनि is attached to compound words that have सव as their first member.

दी—। अर्थाच्चासन्नित्ते ॥ (वा) । अर्थी । सन्नित्ते तु अर्थवान् ।

The suffix इनि is added to the word अर्थे to denote the person who is without his pocket.

नित—। “अर्थात्” अर्थशब्दात् “व” एव मत्वर्थीयः इनिः स्यात् “असन्नित्ते” अर्थस्य असन्नित्तत्वे गम्यमाने सति । असन्नित्तितलन् अभावः । असन्नित्तितोऽर्थः वगन् अस्य इति अर्थी हरिः । सन्नित्ते तु—अर्थः सन्नित्तितोऽस्य अस्तीति अर्थवान् धनी । [परमेतन्न भाष्यसमाप्तम् । अत्र अयमाशयः—अनन्तनात् अर्थशब्दात् मत्वप-
स्यात् न तु इनिः—धनवान् । यावद्भाष्यवनात् अर्थशब्दात् इनित्ती भवतः—ननु मत्वप—तेन अर्थी अधिकः इति] ।

दी—। तदन्ताच्च । (वा) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।

The suffix इनि is also added to words that end in अर्थ ।

नित—। अर्थ इति वेषां प्रतिपदिकानामन्त्यं तिष्ठति, तेनोऽपि मत्वर्थीयः इनिः स्यात् । धान्येन अर्थ इति धान्यार्थी । “इतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” (२।१।६०) इति समासः । धान्यार्थः अस्य अस्तीति धान्यार्थी । हिरण्येन अर्थः इति हिरण्यार्थः । पूर्ववत् समासः । सोऽस्यास्तीति हिरण्यार्थी । एवं धनार्थी ।

१८२८ । वलादिभ्योमसुवन्यतरत्पाम् ॥ ५।२।१३३ ॥

दी—। वलवान् । वली । उत्साहवान् । तसाही ।

The suffix मनुप् as well as the suffix इनि is added to words falling in the वलादि class.

नित— । वल इति एकमादिभ्यः मनुप् स्यात्, “अन्तरस्याम्” इत्यस्य यङवेन इतिरपि । वलमस्रासीति वलवान् वली । उत्साहः अस्या असीति उत्साहवान् उत्साही । वलादि येषां—वल, उत्साह, उद्गाध, उद्वाध उद्गान, मिच्छावध, देह, कुल, चाराम, व्यायाम, चारोह, अवरोह, उपग्राम, परिषाह, युद्ध । तमाहि कुमारी “परिषाहि कपम्” । परिषाही विशालता,—परिषाहवान् ।

१८३० । संज्ञायां मनुप्साम्भ्याम् ॥ ५।२।१३७ ॥

दी— । मनुप्साम्भ्यान्ताच्चे निम् स्त्वये । प्रथिमिनी । दामिनी । ह्रीमिनी । सीमिनी । संज्ञायां किम् ?—सीमवान् ।

The suffix इनि is affixed to words ending either in मन् or न्, provided the words thus formed, stand as class names, (i. e. as names of some particular class).

नित— । मन् इति येषां प्रातिपदिकानाम् अन्तभागे ढङ्गते । तथा न इति येषां च चन्ते विडति, तादृशेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इनिप्रत्ययो भवति मनुर्चोऽः, सप्तदायेन चेतु सञ्ज्ञा सम्पत्ते । मन्माशान्तात्—प्रथिमम् विशालता । सीञ्ज्ञा असीति प्रथिमिन् । “नल्लङ्घिते” (६।४।१४८) इति नलोपः । स्त्रियां प्रथिमिनी । इयं कश्चित् संज्ञा । दामन् अस्या असीति दामिन्—स्त्रियां दामिनी, इयं विद्युशः संज्ञा, एवं ग्रामिनी, ह्रीमिनी । भान्तात् तावत् ह्रीमः अस्या असीति ह्रीमिन् स्त्रियां ह्रीमिनी । इयमपि संज्ञा । सीमोद्या असीति सीमिन् स्त्रियां सीमिनी । संज्ञायां किम् ? सीमः सीमरसः अस्या असीति सीमवान् यज्ञः, सीमवान् ब्राह्मणः । सीमखन्दः—सीमवत् आकाशम् ।

१८३१ । कञ्भ्याम् वभङ्गस्तितुतयसः ॥ ५।२।१३८ ॥

दी— । कञ्भ्यम् इति भान्ती । कमित्पदक-प्रत्ययोः । कम् इति

सुखे । आभगाम् सप्तप्रत्ययाः सः । सुस् यसोः सकारः पदत्वार्थः ।
 क'वः । क'भः । क'युः । क'तिः । क'तुः । क'तः । क'यः ।
 श'वः । श'भः । श'युः । श'तिः । श'तुः । श'तः । श'यः ।
 अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकार-वकारपरसगानु-
 नासिकौ वयौ ॥

seven suffixes viz क, भ, युस्, ति, तु, त and यस् are attached to the words क' and श' in the sense of मनुष् ।

नित— । कम् इति भकारान्तम् अस्य अर्धसु सुखं (अक') तथा सुखम् ।
 एव' शम् इति मकारान्तम् । अस्य अर्धसु सुखं, कल्याणं च । एतौ शब्दौ “सुरादि-
 निषामनत्ववत्” (११११७) इति सुरादिषु पठ्यन्ते । एताभ्याम् शब्दाभ्याम् क, भ,
 युस्, ति, तु, त, वस् इति एते सप्तप्रत्ययाः सत्ये' स्यः । कम् सुखम् अस्य अस्मि
 इति क'वः = मेवः । “नोऽनुस्वारः” (८१२२३) इति अनुस्वारः । पञ्चे “वा पदान्तस्य”
 (८१११२६) इति विकल्पेन पर-सवर्णः । किञ्च अयं वकारः अन्तस्य एव, “यो वा
 प्रत्ययसन्धिजः” इति वचनात्—अस्य वकारस्य प्रत्ययत्वात् ; तथा सति वकारे परे
 पूर्वस्य अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिको वकार एव भवत्येव क'व इति रूपम् । एव'
 श'व इति रूपम् । [एतत् रूपद्वयं भाषाज्ञेयं न दृश्यते, श्रीमती हौषितस्य इत्थौ
 अपि न । परम् “वकारवकारपरसगानुनासिकौ वयौ” इति तस्य उक्तिवशात्
 रूपद्वयम् अज्ञाभिरनुगीयते । आश्विकायाम् तु कम् शम् इति रूपद्वयं दृश्यते तत्तु
 प्रामादिकं सत्यामहं । नहि प्रत्ययवकारः सङ्गु र्गौवः येन तस्मिन् परे पर-
 सवर्णो न एव स्यात्] भ-प्रत्ययः क'भः, क'भः, श'भः, श'भः, पूर्ववत् अनुस्वारः, पर-
 सवर्णश्च । युस्-प्रत्ययः—क' युः । श' युः । “यन्निभम्” इति (११११८) प्राप्ता
 अस्य वा तु युस्-प्रत्ययस्य सिद्धात् “सिति च” (११११९) इत्यनेन बाध्यते । अतएव
 युस् परे क' श' एतयोः पद-स'या एव । तथासति पूर्ववत् अनुस्वारः । पञ्चे
 अनुस्वारस्यै परसवर्णः । वकारपर- अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णः अनुनासिक-

सकार एव स्यात्—तेन कर्त्तुं, शब्दा इति स्वपठयन् अनुसूचते । तथाहि “कर्वाणा पञ्चमः कर्त्तुम् इति” । तिः—कृतिः शक्तिः । पठे परस्वर्णः—कन्तिः, शक्तिः । तुः—कृं तुः, कं तुः ; पठे कन्तुः, शब्दाः । यस्य—कं यः, शं यः, प्रत्ययस्य सिच्चात् पूर्वस्य पदसंज्ञा—तथा सति मत्वानि अनुस्वारः । पठे परस्वर्णः—कयो, कवो ।

१८३२ । तुन्दिबलिबटम् ॥ ५।२।१३६ ॥

दी— । वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । नृन् न्योपधोयमिति माधवः ।
तुन्दिभः । बलिभः । बटिभः । पामादित्वाद्बलिनोऽपि ।

The suffix भ is attached to the words तुन्दि, and बटि in the sense of मतृपृ ।

मित— । तुन्दि बलि बटि इति एतेभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिः वृद्धा-नाभिः, सा अस्य अस्ति इति तुन्दिभः । तुच्छिषिति माधवः । तथाहि “मृधन्वोपधोयमिति” माधवीयधामुठयोः बलिः अस्य अस्ति इति बलिभः । “दधाना बलिभं मध्यं—” बलिभं बलि-समायं, मध्यं कटिदेशं, दधाना धारयन्ती । बलिभश्चः पामादिवपि गच्छते । अतएव “लोमादि पामादि—” (५।२।१००) इति नमत्वयोऽपि । तथा सति बलिनः इति रूपम् । बटिरस्य अङ्गोति बटिभः वृत्तः ।

१८३३ । अहं शुभमीयुं स ॥ ५।२।१४० ॥

दी— । अहमिति गन्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे ।
अहंयुः । अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ।

The suffix युच् is added to the words अहम् and शुभम् :

मित— । अहमिति लकारात्तन् अव्ययम्—अस्य अर्थस्तु अहङ्कारः, शुभमित्यपि लकारात्तन् अव्ययम्—अस्य अर्थस्तु कल्याणम्, आम्नाम् मतृपृ प्रत्ययसंज्ञायां युच् प्रत्ययो भवति । अहम् अस्य अस्ति इति युच् । प्रत्ययस्य सिच्चात् “सिचि च” (१।४।१४) इति अहम् इत्यस्य पदसंज्ञा न तु भ-संज्ञा । ततः “मोऽनुस्वारः” (५।२।१३) इति अनुस्वारः—अहंयुः । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभम् अस्य अस्ति इति

सुभंयुः । शुभं युः शुभान्वितः कल्याणवान् इति यावत् । उक्तं च भट्टी “अहंयु-
नाथः चित्तिपः शुभं युद्धधेः” ।

ननु अहंयुः शुभंयुः इत्यनयोः “वा पदात्तस्य” (५४१५६) इति परसवर्ची न
स्यादिति चेत् भवेत्ज्ञानम् । परं भाषायां तादृशपदयोः प्रयोनी न—इति नलधर्माः—
ननुपु प्रत्ययस्य अर्थे विहितः प्रत्यायाः सम्प्रति गताः ॥

५६३४ । प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५।३।११ ॥

श्री—। ‘दिक् शब्देभ्यः’ इत्यतः प्राग् वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञाः स्याः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमा-
दिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्तते एव ।

The suffixes that are going to be spoken hereafter and will continue as far as the rule “दिक् शब्देभ्यः—” (५।३।११), are termed विभक्ति—(i. e. will pass by the name विभक्ति) । For rest see Tika.

मित—। “दिशः”—“दिक् शब्देभ्यः समर्थोपख्यौप्रथमाभ्यां दिक्, वैश-
ङ्गासीत्यस्यातिः” (५।३।१२७) इति सूत्रे यत् दिक् इति शब्दस्य अन्वयं तस्मात् पूर्वं
भावत् तसिच् इत्यादयः ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते तु विभक्तिसंज्ञां भजन्ति । तथाहि वक्ष्यति
“पथम्यासमिच्” (५।३।१३०)—कुतः, यतः, इत्यादयः । एते तसिच्चादयः विभक्ति-
संज्ञकाः स्याः ।

ननु एतेषां प्रत्ययानां विभक्तित्वं किं प्रतीयमानमिति चेत्—उच्यते । “अदादीनामः”
(५।३।१०६) इति निमित्तपरे सूदकारोऽन्तादीनां स्यात्, तदपरात् प्रयोजनम् । सार-
प्रकारणविषयिणी उपयोगिता च कृत्वापाक्षि—यथा “इदमो विभक्तिस्तरस्य” इति
आधिकारः ।

“अव” अवनार “आधिर्काः” आधे पञ्च विहिताः प्रत्यया उच्यन्ते । “समर्थानां
प्रथमादा” (५।३।१०९) इति सूत्रे “समर्थानाम्” इत्यस्य, “प्रथमात्” इत्यस्य, “वा”
इत्यस्य च इति नवाणामेवाधिकारः तत्रैवप्रकारये अस्ति । विज्ञापितम् तद्य यत्-
समर्थानो मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वं निर्वीर्यं । परम् अयम् अधिकारविधिः

सार्थिकप्रत्ययावधिरिति बोधम् । इतः परं सार्थिकप्रत्ययाः न्यून्यन्ते । अतएव समर्पणाम् इत्यस्या तथा प्रथमादित्यस्य च अधिकारीऽस्मात् परं नाम्निष । किन्तु 'वा' इत्यस्य अधिकारीत्वात् प्रत्ययि विद्यते—तेन तत्तिलादयः सार्थिकाः प्रत्ययाः विकल्पेन सन्ति—यथा कुतः कयात् । कुम् कथिन् इति ।

ननु समर्पणाम् इत्यस्या प्रथमादित्यस्य च अधिकारी निवृत्तीऽत्र कथं ज्ञान इति चेत् ? उच्यते आशिक्षाकृता "इतः परं सार्थिकाः प्रत्ययास्तु समर्पाधिकारः प्रथम-
शब्दस्य च प्रतिबोध्यमेवलाक्षीप्युच्यते इति निवृत्तम् ।"

१८३५ । किं सन्त्वं नामवद्भ्योऽङ्गादिभ्यः ॥५॥३२ ॥

दी--- । किम् सन्त्वं नाम्नो वज्रशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधि-
क्रियते ॥

The suffixes—that are going to be treated of, up to the
entre "दिक् शब्देभ्यः—(५ १२०)" are to be attached to the words
किम्, and all pronouns excluding हि, अस्मत्, तुभ्यत्, and भवत् ।

नित— । "दिक् शब्देभ्यः—" (५१२) इति सूत्रान् पूर्वम् भावत वे
तत्तिलादयः प्रत्ययाः कल्पन्ते, ते प्राग्दिशः प्रत्ययाः इति आख्यायन्ते । ते खलु किम्
इत्यस्मात्, सर्वनामशब्देभ्यः, तथा वहु इत्यस्मात् च विधीयन्ते ; परम् "ङादिभ्यः"
न विधीयन्ते । ङादयः यथा—ङि, तुभ्यत्, अस्मत्, भवत्, किम् इति पञ्च । एषु किम्-
शब्दात् प्रत्यय इष्टः इति नितः वक्ष्यमस्ति । अतएव ङि, अस्मत्, तुभ्यत्, भवत् इति
चतुर्भाः प्रत्ययो न विधीयते इति सरसार्थः । वहु शब्दस्य अथ कं स्वावाचो न तु विपुलता-
वाचो । किम्शब्दात्प्रत्ययः यथा—क, कुम् ।

१८३६ । इदमो इश् ॥ ५॥३३ ॥

दी— । प्राग्दिशीये परे ।

Before any of the प्राग्दिशीय suffix—(i. e. the suffixes to
be treated of hereafter,) the word इदम् is changed to
इत् ।

नित—। प्राग्दिशोये प्रत्यये परे सति, इदम्शब्दस्थाने इम् इति स्यात् ।
अतः शकार इत्—सत् “अनेकात् सित्सर्वस्य” (१।१।३५) इति सर्वादेशः
सूचयति ।

१६३७ । एतेतौ रथोः ॥ ५।३।४ ॥

दी—। इदंशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तोत्रेफादौ
यकारादौ च प्राग्दिशोये परे । इशोऽपवादः ।

The word इदं is changed to एत, before a प्राग् दिशोय suffix
that begins with रकार, and to इत before a प्राग् दिशोय suffix that
begins with यकार ।

नित—। रकारादौ प्राग्दिशोये प्रत्यये परे इदं शब्दस्य स्थाने एत इति आदेशः
स्यात् ; एवं यकारादौ प्राग्दिशोये प्रत्यये परे इदं शब्दस्य स्थाने इत इति आदेशः
स्यात् । उभावेव इम् प्रत्ययस्य अपवादसूत्रौ, एवं रकारे घोऽकारौ ह्रस्वौ, सत्
उच्चारणार्थ एव ज्ञेयः ।

१६३८ । एतदौऽम् ॥ ५।३।५ ॥

दी—। योग-विभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौस्तो
रथोः । अन् । एतदइत्येव । अनेकालत्वात् सर्वादेशः । नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्य ।

The word एतद is changed to एत before a प्राग् दिशोय suffix,
beginning with य रकार, and to इत before a प्राग् दिशोय suffix
beginning with न यकार ; whereas it is changed to अन् before
any other suffix of the said class ; the न, of course, slides by
the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (५।२।७)

नित—। एतस्य च योऽनविमानः कर्त्तव्यः । अ तु प्रत्यये स्यात्—(१)
एतदः । (२) अन् । “एतदः” इत्यस्य चर्चा—एतद इत्यस्य स्थाने एत इति

स्यत् रकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परे ; तथा इत इति स्यत् रकारादौ प्राग्दिशीये परे । “अन्” इत्यस्य चर्तः—एतत् इति शब्दस्य स्थाने “अन्” इति स्यत् रकारादौ स्यात् रकारादिरन्यस्मिन् प्राग्दिशीये प्रत्यये परे । अन् इति प्रत्ययस्य “अन्” काल्पित् सर्वस्य (११५५) इति सूत्रेण सर्वादेशत्वम् भवेत् । ततो नकारः सङ्गु “नलोपः प्रातिपदिकस्य” इति (८२१०) सूत्रेण लोपः गच्छति ।

१८३६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ५१३६ ॥

दो— । प्राग्दिशीये रकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सी या स्यात् ।

The word सर्व is optionally changed to स—before a प्राग्दिशीय suffix that begins with र ।

मित— । यथा प्राग्दिशीयप्रत्ययस्य चार्दी रकारादिभिरिति, तस्मिन् प्रत्यये परे सति, सर्वशब्दस्थाने विकल्पेन स इति चार्द्वयः स्यात् । यथा हाप्रत्यये परे—सर्वदा, सदा । प्राग्दिशीये एव प्रत्यये परे—तेन सर्व इति कृदन्त-क-प्रत्यये परे सित्वा सर्वदा नामाणी इत्यत्र न स्यात् ।

१८४० । पञ्चम्यास्तसिक् ॥ ५१३७ ॥

दो— । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्य स्तसिक् स्याद्वा ।

The suffix तसिक् is optionally attached to the words बहु and किम् and to all pronouns save those of the चार्दि list named in the rule (५१३९) to denote the sense of the fifth case-ending.

मित— । “पञ्चम्याः” पञ्चम्यन्तेभ्यः किम् सर्वनाम बहुभाः “तसिक्” तसिक् इति प्रत्ययः स्यात् विकल्पेन । हादिभ्योऽपि तसिक् न स्यादिति श्रेयः ।

१८४१ । कृतिदोः ॥ ७१२०४ ॥

दो— । किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः ।

कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अस्तुतः ।
बहुतः । इत्यादिषु हाभ्याम् ।

The pronoun किम् is changed to कु before a suffix that begins with तकार or हकार ।

नित्— । किम् इत्यत्र स्थाने कु इति भवति तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः । "विहोः" इत्यत्र तकारे हकार उच्चारणार्थ एव । कस्मात् इति तसिच् प्रत्ययः—तकारादौ तसिच् प्रत्यये परे कु इत्यादिभ्यः तेन कुतः इति रूपम् । तसिच् प्रत्यये लकारः इत्, हकारः उच्चारणार्थः, तच् इति तिष्ठति, विकल्पेन प्रत्ययः इष्टः अतः प्रत्ययस्य अप्रातिपद्ये पञ्चमी विभक्तिरेव स्यात्—तेन कस्मात् इति वैकल्पिके पदं प्रदत्तं श्रौतया दीक्षितम् । एवं यस्मात् यतः, तस्मात् ततः, एतस्मात् अतः, "एत-दीङ्" (५।१।५) इति सूत्रेण अन् इति आदेशः । अस्मात् इतः । "इदम् इन्" (५।२।२) इति इत्यादिभ्यः । अस्तुत्वात् अस्तुतः, "सदसीऽसि हृदिदो मः" (८।२।८०) इति अदस् ब्रह्मराजकारात्तकारेण इत्यनेन मकारः । वहोः—बहुतः । हादिषु तसिच् प्रत्ययो नष्टः—तेन एवमः विभक्तिरेव स्यात्—यथा हाभ्याम् ।

१८४२ । तसेञ्च ॥ ५।३।८ ॥

हो— । किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तस्मिन्नादेशः स्यात् ।
स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ।

The suffix तस् is changed to तसिच्—(i. e. it should be as good as तसिच्, when added to किं, वद्, or any pronoun—save यदादि) ।

नित्— । कर्मप्रवचनयोगे "प्रति" इत्यनेन यौग्ये या पञ्चमो विभक्तिः "प्रतिविधि प्रतिदाने च यस्मादिति" (२।३।११) सूत्रेण विहिता, यस्मात् तसिः इति प्रत्ययो भवति "प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः" (५।३।४३) इति सूत्रेण ; यथा प्रत्युची वासुदेवतः अस्ति, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, अपिच "प्रदादानं चाङ्गीयस्वीः" (५।३।४५) इति

सर्वेषु अपादाने वा पञ्चमी विभक्तिः, तस्याः पञ्चम्याः विकल्पेन तसिप्रतायो भवति । यथा यामतो यामात् आनच्छति । परं यदा ईदृशसिप्रतायः किं सर्वनामवह्नयो विहितः स्यात्, तदा अस्य तसैः स्थाने तसिस् इति आदेशो भवति—अयमेव सुवार्थः । उदाहरणानि—कुतः आगतः, यतः, ततः, बहुव आगतः ।

अतु तद्धितस्थाने तसिस् इत्यस्य करणे का सार्धकता इति चेत् ?—अनाद्यन्तं—“स्यार्धम्” इत्यादिना । “स्वार्धम्” स्वर एव तस्य प्रयोजनम् । अयमर्थः—तद्धिम् इति अतायं लकार इत्, अतएव “सिस्” (३।१।१८३) इति सूत्रेण प्रत्ययात् पूर्वम् अदात्तं स्यात्, एवं तसि इति प्रत्ययस्य स्थाने तसिस् इत्यस्य करणेन अतापि प्रत्ययात् पूर्वम् अदात्तं स्यात्, प्रत्ययात् पूर्वम् अदात्तत्वमेव प्रयोजनं तेनैव हि तद्धितस्थाने तसिस् आदेश इति भावः । किञ्च “प्राग्दिषो विभक्तिः” (५।३।१) इति तद्धिप्रतायस्य विभक्तिर्ज्ञां प्रापयितुम् अपि अस्य स्थाने तसिस् आदेश्यकरणम् ।

१६४३ । पर्यभिभ्यां च ॥ ५।३।६ ॥

टी— । आभ्यां तसिस् स्यात् । सर्वभिषाद्यभिषामेव । परितः सर्वतः इत्यर्थः । अभितः—उभयतः इत्यर्थः ।

The suffix तसिस् is attached to परि—meaning all, as well as to अभि—meaning उभयतः ।

नित— । सर्व इत्यर्थं प्रकाशयतः परिषदात् तथा उभय इत्यर्थं प्रकाशयतः अभिभ्याश्च तसिस् प्रतायो भवति । परितः सर्वतः इत्यर्थः, अभितः उभयतः इत्यर्थः । अथहि किरास्ते—“विषाय रचाम् परितः परेतान्” ।

१६४४ । सप्तम्यास्तस् ॥ ५।३।१० ॥

टी— । कुत । यतः । ततः । बहुव ।

The suffix तस् is added to pronouns (save दादि)—to the words किं and सर्व to imply the sense of the seventh case-ending.

नित— । “सप्तम्याः” सप्तम्यन्तेभ्यः किं बहुलस्य नामभ्यः लप्, प्रयायी भवति ।
अभिन् इत्यर्थे क्तम्, यस्मिन् इति यत्, तस्मिन् इति तत्, वक्षी इति बहुव ।

१८४६ । इदमो हः ॥ ५।३।११ ॥

दी— । ललोऽपवादः । इयादेशः—इह ।

The suffix *ह* standing as a bar to *वल्* is added to *इदम्* ।

नित— । इदम् शब्दात् इ प्रत्ययः स्यात् सप्तम्यर्थे । वल् प्रत्ययस्य अपवादः ।
अभिन् इति इदम् शब्दात् हः । “इदम् इह” (५।३।११) इति इयादेशः—तेन इह
इति अपन् ।

१८४६ । किमोऽत् ॥ ५।३।१२ ॥

दी— । वा-ग्रहणमपकथ्यते । सप्तम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात् ।

पक्षे लप् ।

The suffix *त्* is added to the word *किम्* in the sense of
लप्; by drawing in “वा” from a later sūtra लप् may also be
attached to it.

नित— । “किम्” किम्शब्दात् “त्” शब्द इति प्रत्ययो भवति सप्तम्यर्थे ;
किञ्च “वा इ चन्दसि” (५।३।१२) इति परस्मैनात् “वा” इति-अत्रापि अपकथ्यते
चानोयते, तेन अतःप्रत्ययः स्यात् विकल्पेन ; अथ अप्राप्तिपक्षे-अथ एव स्यात् ;
अभिन् + अत् । अधुना संज्ञान्तरस्य अपेक्षा अस्ति । तत् च—

१८४७ । काति ॥ ७।२।१०५ ॥

दी— । क्रिमः क्रादेशः स्यादति । क्तम् क्तम् ।

Before the suffix *लप्*, *किम्* is replaced by *क्र* ।

नित— । अत् इति प्रत्यये परे किम् शब्दस्य स्थाने क इति-आदेशः स्यात् ।
अत् प्रत्यये लकार इत्, क्तम् । पक्षे वल्—कृतम् । अन्त्ये सप्तम्यान्तात्कारणतः भाषायां
किम्शब्दात् वल् न्येत्यते । किन्तु भाषाविदासम्योः प्राकृतशब्दायां “कृतम्” इति

इत्यनेन । श्रीश्रीचण्डोग्ये च “इष्यन् इतुमभ्यकार्यं तिङ्गारि कुम्” इति, अमरकोषे “इहचर्ष्याश्च कुम्चि” इति । कात्स्न्यौक्तोच्चारणेपि—“कविः कुवमसीति च” । नैषधस्य द्वतीयसर्ग—“नाम्यत्र कुतापि च साभिवापम्” इति । अतः अभियुक्ताप्रयोगात् भाषायां “कुम्” इति साधु भवति—इति समर्थनीयम् । एतदपि कलापटीकायां कविराजिन दूयितं यथा—“कुवेति क्विचिद्व्यति । तद् भाष्यकारस्यापि असाधु” ॥

१६४८ । वा ह च छन्दसि ॥ ५।३।१३ ॥

दी—। कुह स्वः कुह जगमशुः ।

In the vedic literature, suffix ह is optionally added to the word क्वि in the sense of the seventh case-ending.

नित—। “कुन्दसि” वैदिक-साहित्ये “वा” विकल्पेन “ह” इति प्रत्ययः “च” स्यात् किम्बन्धादिति । पर्ये अतु, जल् च । क्विन् इति कुह, कुह स्वः, कुह जगमशुः, ह—ह प्राप्तावस्य भावकाः । कुम्-कुम्चिदस्य सा दूरः ।

१६४९ । एतदस्मत्तसोस्मत्तसौ चानुदात्तौ ॥ २।४।३३ ॥

दी—। अन्वादेशविषये एतदोद्यः स्यात्, स च अनुदात्त-स्मत्तसौः परतः तौ च अनुदात्तौस्तः । एतस्मिन् ग्रामे कृष्णं वसामः । अथोऽन्वाद्यौमहे । अतो न गन्तास्मः ॥

When एतद् is used to refer to something about which something has been already stated, it is replaced by अम् ; provided either of the suffixes व and तस् are added to it. The substitute अम् together with the suffixes are अनुदानम् ।

नित—। “अन्वादेशविषये” उक्तस्य पञ्चादुक्तौ एतद् इति शब्दस्य स्थाने अम् इति चाहियः स्यात् उपपद्ये तस् प्रत्यये च परतः । आदेशस्य भिन्नात् “अनेकास्तस्मिन् सम्बन्धः” (१।१।५५) इति सर्वोद्देशः । अपिच अयं अम् तथा जलस् इति प्रत्ययौ च सर्वे एष अनुदानम् शेषाः । उदाहरणं यथा, एतस्मिन्—मैत्र । परतस्मिन् अतः ।

१६५० । इतराभ्योऽपि ह्रस्वन्ते ॥ ५।३।१४ ॥

दो— । पञ्चमोऽसप्तमोऽतरविभक्त्यान्तादपि तसिन्नादयो ह्रस्वन्ते । ह्रस्विणश्चत् भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तन्न भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तन्न भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुषान् ।

The suffix तन्, न, तसिन् (and the like) may be used in the sense of any other case-ending than the fifth and seventh ones; they are often seen to be joined to words like भवत्, दीर्घायुः, आयुषान् and देवानां प्रियः ।

नित्— । “इतराभ्यः” पञ्चमोऽविभक्तिसिद्धा सप्तमोऽविभक्तिरन्त्याभ्यः विभक्तिभ्यः अपि—तन्, तसिन्, त इति एते प्रत्ययाः भिङ्गिताः ह्रस्वन्ते ; अपि च सादृश्येन येनोऽपि एते प्रत्ययान्ताः शब्दाः खलु भवत्, दीर्घायुः, आयुषान्, देवानां प्रियः इति एतेषां भवत्तमेन सङ्गं युक्ताः भाषायां प्रयुज्यन्ते । उदाहरणानि—स भवान् । ततो भवान्, तन्न भवान् । स भवान्—अथ स इति पदे विभक्तिरेव तिष्ठति । ततो भवान्—अथ तसिन् प्रत्ययः । तन्न भवान्—अथ तन्नप्रत्ययः । तं भवान्, तेन भवता, तन्न भवते, तन्नात् भवतः, तन्न भवतः, तसिन् भवति ; एवं ततो भवत्, ततो भवता, ततो भवते, ततो भवतः, ततो भवतः ततो भवति—तन्न भवान्, तन्न भवान्, तन्न भवता, तन्न भवते तन्न भवतः, तन्न भवतः, तन्न भवति—अथ भवान्, अथ भवन्तं, अथ भवति, अथ भवतः, अथ भवतः, तन्न भवति—यथा, तन्न भवान् ब्रह्मराचार्यः, अथ भवान् कविः काशिकासः । एवं दीर्घायुः, आयुषान्, देवानां प्रियः इति एतेषु अपि उदाहरणानि । यथा—स दीर्घायुः, स आयुषान्, स देवानां प्रियः, देवानां प्रियः इति तु भूखे गम्यमाने चतुर्दशसप्तः, परम् अथ दीर्घायुःपुण्यतोर्नर्था पाठात् देवानां प्रियः इत्यपि दीर्घायुःपर्यायः इति केचित् मत्वन्ते ।

१६५१ । सर्वेऽकान्तव्ययसदः काले दा ॥ ५।३।१५ ॥

दो— । सप्तम्यन्तेभ्यः काशार्थेभ्यः स्वार्थे वा स्यात् । सर्व-
स्मिन् काले सदा । सर्वथा । एकदा । अग्यदा । कदा । यदा ।
काले किम् ? सर्वत्र देगे ।

The suffix वा (standing as a bar to मल्) is attached to सर्व, एक, अन्य, किम्, तद्, तद् इति एतेभ्यः
सर्व, एक, अन्य, किम्, तद्, तद्—to denote time.

नित— । "सप्तम्यास्तल्" (५।३।१०) इति सूत्रात् "सप्तम्याः" इति अनुवर्तते ।
अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—सप्तम्यन्तेभ्यः सर्व, एक, अन्य, किम्, तद्, तद् इति एतेभ्यः
काले यथामानेभ्यः दा इति प्रत्ययी भवति । सर्वस्मिन् काले इति सर्वदा । "सर्वस्मिन्
सीऽन्यतरस्याम् दि" (५।३।६) इति विकल्पेन स इति आदेशः, तेन सदा । एकस्मिन्
काले एकदा, अग्यस्मिन् काले अग्यदा, कस्मिन् काले कदा, यस्मिन् काले यदा, तस्मिन्
काले तदा । अयं दाप्रत्ययः, यस् प्रत्ययस्य अपवादः । काले इति किम् ? सर्वस्मिन्
देगे सर्वत्र, अथ यस् एव ननु दा ।

१८५२ । इदमोर्हिल् ॥ ५।३।१६ ॥

दो— । सप्तम्यन्तात् काले इतीय । इत्यापवादः । अस्मिन्
काले एतर्हि । कालेकिम् ? इह ।

The suffix हिल् (a bar to इ) is attached to इदम्—to imply
time.

नित— । "सप्तम्याः" इति "काले" इति च अनुवर्तते । सप्तम्यन्तात् काले
यथामानात् इदम्प्रत्ययात् हिल् प्रत्ययी भवति । "इदमो इः" (५।३।११) इति इ
प्रत्ययस्य अपवादः । अस्मिन् काले इति हिल् । "एतेतौ रणौः" (५।३।१४) इति एव
इति आदेशः । तेन एतर्हि इति रूपम् । तथाहि किराति—“भदन्तमीतर्हि” भगस्मि-
नर्हिते । काले इति किम् ? एतस्मिन् देगे इति उपलब्ध एव—तेन इह ।

१८५३ । अभुना ॥ ५।३।१७ ॥

दो— । इदम् सप्तम्यन्तात् काशवाचिनः स्वार्थे ऽभुना-
प्रत्ययः स्यात् । इह । यस्वेति लोपः । अभुना ।

The suffix चक्षुना is attached to the word इदम् (which is consequently replaced by एत्) ending in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यात् काले वर्तमानात् इदम् शब्दात् अक्षुना इति प्रत्ययः स्यात् स्यात् । अक्षिन् काले इति बोधे इदम् अक्षुना इति स्थितिः, ततः “इदम् इश्” (५।१।१३) इति वृत्तेण इश्, तेन इश् अक्षुना इति स्थितिः, शकारः इत्—तेन च चक्षुना इति स्थितिः, ततः “यस्तेति च” (६।४।१४८) इति इकारलोपः, तेन अक्षुना इति भवति । कालिकामते तु पुना इति प्रत्ययः—इदानीं निपातनात् चश्भाष्य ।

१८५४ । दानीं च ॥ ५।३।१८ ॥

दी—। इदानीम् ।

The suffix दानीं is added to इदम् used in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यात् काले वर्तमानात् इदम् शब्दात् दानीं प्रत्ययोऽपि भवेत् ।

१८५५ । तदो दा च ॥ ५।३।१९ ॥

दी—। तदा । तदानीम् । तदीदायचनमनर्थकम् विहित-
त्वात् ।

The suffix दा as well as the suffix दानीं are added to the word तद् used in the seventh case-ending and implying time.

मित—। सप्तम्यात् काले वर्तमानात् तदशब्दात् दाप्रत्ययः स्यात्, दानीं प्रत्ययः । तक्षिन् काले तदा, तदानीम् । अत्र दाप्रत्ययविधानम् अनर्थकम् यतः “सर्वे कालेऽप्यतदः काले दा” (५।३।१९) इति प्रागेव दाप्रत्ययः तदशब्दात् विहितः इति दीक्षितपञ्चाशयः । किन्तु सर्वे दानींविधानेन दाप्रत्ययस्य बोधा सा युत इति पुनरपि अवसरे दाविधानम् । काले इति किम् ? तक्षिन् स्थाने तदा । अत्र “सप्तम्यात्तदा” (५।३।१९) इति यत्-एव—न, यत्तदा दानीं वा ।

१२५६ । अनद्यतने हिं सन्यतरस्याम् ॥ ५।१।२१ ॥

दी— । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ।
एतस्मिन् काले एतर्हि ।

The suffix हिं is optionally attached to pronouns (save ददाहि) as well as to the words किम् and कदा denoting the sense of the seventh case-ending and implying time which is other than the present day.

नित— । “अनद्यतने” अनद्यतनात् अन्वस्मिन् कालविशेषे । तस्मिन् काल-
विशेषे वर्तमानेभ्यः किं सर्वं नाम बहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः हिं लृप्रत्ययौ भवति “अन्यतर-
स्याम्” । तस्मिन् काले इति किम् शब्दात् हिं लृ । “किम् कः” (५।१।१०३) इति
स्मिन्मण्डस्थाने क इति आदिषः । तेन कर्हि इति रूपम् । अन्यतरस्याम् इति
वचनात् हिं लृप्रत्ययस्य अप्रापतिपत्तेरिति तु “सर्वे काले—(५।१।१५)” इति दा—कदा,
यस्मिन् काले यर्हि यदा । तस्मिन् काले—तर्हि ; तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि ।
अस्य वैकल्पिकं पदं नास्ति प्रत्ययान्तराभावात् ।

१२५७ । सद्यः परत्परार्थेष्वमः परेष्वदपुर्वे दूरस्थे दूरस्थ-
तरेदुरितरेदुरपररेदुरधरेदुरभवेदुरस्तरेदुरः ॥

दी— । एते निपात्यन्ते ।

The words enumerated in the sūtra are irregularly
formed.

नित— । सुबोद्धिस्त्रिधाणि पदानि निपातनेन निधानि । यत्तु इष्टैव अक्षरम् ;

दी— । समानस्य सभावो यस्य चाहनि ॥ समानेऽहनि
सद्यः ।

नित— । समानं चाहनि इति वाक्ये समानशब्दस्य स्थाने स इति भवति ;
तस्मात् यस्य इति प्रत्ययौ विधीयते—सद्यः इति पदं च तेन निपातनेन जायते ।

to the following words :—पूर्व, अथ, अन्यतर, इतर, अपर, अपर, उभय, and उत्तर ।

नित— । अहनि अभिघेये सति, पूर्वे अथ अन्यतर, इतर अपर अपर उभय उत्तर इति एतेभ्यः एतस्य प्रत्ययो भवति, पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वेषु; । अन्यस्मिन् अहनि अन्येषु; । अन्यतरस्मिन् अहनि अन्यतरेषु; इतरस्मिन् अहनि इतरेषु; । अपरस्मिन् अहनि अपरेषु; । अपरस्मिन् अहनि अपरेषु; उत्तरस्मिन् अहनि उत्तरेषु; । उभयोः अत्रोः उभयेषु; । उभयशब्दात् अहनि अभिघेये कृत् प्रत्ययश्च भवति तेन उभयोः अत्रोः इति वाक्ये उभयेषु; इत्यपि ज्ञातम् ।

१६५८ । प्रकारवचने याञ् ॥ ५।३।२३ ॥

दी— । प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यश्चाञ् स्यात् स्वाद्ये ।

तेन प्रकारेण—तथा । यथा ।

The suffix चाञ् is added to pronouns (save इयादि) as well as to कि and कृ—to imply “means” or “ways”.

नित— । “किं सत्त्वनाम कृष्णोऽद्यादिभ्यः” इत्यथ अनुवर्त्तते । “सप्तम्याः” इति “काञ्” इति च अनुवर्त्तते । तेन सूत्रस्य अयमर्थः—“प्रकारवृत्तिभ्यः” प्रकारे वर्त्तमानेभ्यः—प्रकार इत्येवमर्थम् द्योतयद्भ्यः इति यावत्, “किमादिभ्यः” किं कृत्-नामकृष्णोऽद्यादिभ्यः “याञ्” प्रत्ययो भवति स्वाद्ये । प्रकारस्य लक्षणम् उक्तम् काशिकायाम्—“सामान्यस्य विधीषी शब्दकः प्रकारः । प्रकार इति हि प्रकृतिर्यद् विधीष्ये न कृत्तु प्रत्ययश्च—अतएव प्रकारवाचिभ्यः किमादिभ्यः याञ् स्यात् स्वाद्ये वृत्तुक्तिः संगच्छते । तेन प्रकारेण इति तद् शब्दात् याञ् । “मदादीनामः” (५।३।२०) इति अकारादेशः—तेन तथा इति रूपम् । येन प्रकारेण इति यथा, साधनप्रक्रिया तु पूर्ववत्, सर्वेषु प्रकारेषु सर्वेषां । [किञ्च इदमप्यत्र अवचेयम्—कालीयर्-प्रत्ययोऽपि प्रकारे एव विधीयते । परं न तु स्वभावात् प्रकारवति वर्त्तते । यस्य प्रकारम् वाच्यं, तदस्य एव अभिधेयत्वमर्थः । याञ्-प्रत्ययः पुनः प्रकारनामे वर्त्तते । प्रकारस्य याञ्-प्रत्ययः अभिधेयति न कृत्तु प्रकारवदस्य] ।

१६५६। इदमन्त्यसुः ॥ ५।३।२४ ॥

दी—। आसोऽपवायः । एतरोऽपि वाच्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण कथम् ।

The suffix यम् is attached to the word इदम् as well as to the word एतद् in the aforesaid sense. This suffix bears वाच्य् ।

नित—। प्रकारवाचिनः इदमन्त्यात् तथा तादृशादेव एतदमन्त्याच्च यम् प्रत्ययो भवति स्वायत्तः । यद्वा अयमेव अर्थः—इदमन्त्यात् तथा एतद् मन्त्यात् च यम् प्रत्ययो भवति प्रकारे अभिधेये सति । तस्य प्रत्ययो चकार इत् । तस्य कथम् अत्र उच्चारणमिति चेत् मकारपरित्यागार्थः इति काशिका । अभिधमाने हि उच्चारणे अस्म प्रत्ययस्य मकारोऽपि “इकत्वम्” (१।१।३) इति इत् अभविष्यत् । यम् इति प्रत्ययस्य आकृतौ तु यम् इति विकृतिः ; चकार इत् भवति । अनेन प्रकारेण इति इदम् मन्त्यात् यम् । “एतेतौ रथोः” (५।१।४) इति इदं शब्दस्थाने “इत्” आदेशः । अतएव इत् यम् इति स्थितिः । ततः इत्थम् इति रूपम् । एतेन प्रकारेण इति एतदमन्त्यात् यम् । “एतदोऽन्” (५।१।७) इति सूत्रे योगविभागात् एतदमन्त्यस्थाने इत् इति आदेशः । ततः इत्थम् इति रूपम् । अयं तस्यप्रत्ययः वाच्यः प्रत्ययस्य अपवादः ।

१६६०। किमन्त्यः ॥ ५।३।२५ ॥

दी—। केन प्रकारेण कथम् ।

The suffix यम् is added to the word किम् in the aforesaid sense.

नित—। किमन्त्यात् प्रकारवचने यम् प्रत्ययः स्यात् । केन प्रकारेण इति किम् मन्त्यात् यम् । किम् मन्त्यस्य स्थाने “किमः कः” (५।३।१०१) इति क इति आदेशः । ततः क यम् इति स्थितिः सति कत्वम् इति रूपं भवति ।

दी—। इति निमित्तमित्येकं प्रकारम् ।

The suffix, as that pass by the denomination विभक्ति end here.

नित—। यं वृत्तं तद्विसेषप्रत्ययः “प्राग्दिशो विभक्तिः” (५।१।१) इति सूत्रेण विभक्तिसंज्ञक्य आख्यातास्ते अत्र समाप्तिं गताः ॥

अथ प्राग्वीयप्रकरणम्

नित—। अमन्तरम् “इदं प्रतिष्ठितौ” (५।१।८६) इत्यध्यात् पूर्वम् प्रकरणमेतन्म
वक्ष्यति । एतत्तु प्राग्वीयप्रकरणम् इति संज्ञया आख्यायते इव-प्रत्ययात्
प्राग्वक्ष्यतात्वात् । “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” इति विकल्पेन इव-प्रत्ययात् इत्यर्थः ।
एवमप्यपि लोभ्यम् ।

१८६१ । दिक् शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमोऽथसप्तमी दिग्देश-
कालेष्वस्तीति ॥ ५।१।२७ ॥

टी—। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्विषयभ्यो दिग्देशकालेष्वभिभ्यः
स्तीति प्रत्ययः स्तीति ।

The suffix स्तीति is affixed (स्तीति) to words naturally ex-
pressive of some particular cardinal point of the horizon,
provided they are used in either of the seventh, fifth or
first case endings, and stand for the name of a cardinal point
or some space with reference to some particular direction
or time.

नित—। दिशो वक्ताः दिक् शब्दाः । दिशि वक्ताः शब्दा इत्यर्थः । ये शब्दाः
सप्तमीपञ्चमोऽथसप्तमी दिग्देशकालेष्वभिभ्यः । “दिक् शब्देभ्यः” दिशि वक्ताः ये
शब्दास्तेभ्यः “सप्तमीपञ्चमोऽथसप्तमी” सप्तमीपञ्चमीभ्यः, पञ्चमीपञ्चमीभ्यः

मित—। अस्तात् इति प्रथमस्य सङ्गमम् । अतएव अस्ताति इति सम्प्रतान्तम् । ततः सुप्तस्य अवसर्गः—“अस्ताति च” प्रत्ययः परतः, “च” एवम् सङ्गु पूर्व अवसर अवसर इति एतेषां स्वरान् यथासंख्यम् पुनर् अव, चव, इति आदेशो ज्ञेयः ।

ननु एभ्यः पूर्वस्त्वेष अक्षिप्रत्ययः स्यात् अस्ताति तु केन सूत्रेण इति चेत् ?—
अनेनेव ; “अस्ताति च” इति प्रथमानानिर्देशोऽपि कर्मण्यः । तेन अयमपि अर्थः
सुप्तस्य—पूर्व अवसर, अवसर इति एतेभ्यः “अस्ताति” इति प्रत्ययः “च” स्यात्,
“च” इति अस्तातिप्रत्ययेन सङ्गु अक्षिप्रत्ययम् सङ्गुचिनोति । तेन नहि अक्षिप्रत्ययः
अस्तातिरपवादः । एतेभ्यः उभावपि स्याताम् । [कथं “पुरतः” इति ? अत्रानुपपन्नमर्थं
स्वरादिगणे पठनीयम् । पुर अयमने भातुस्तस्मात् शुद्धत्वचये कर्मण्ये सति तसि इति
नालोचः । दाक्षित्यं मनोरमायात् एते शब्दम् अप्रामाण्यमिच्छाह । जगत्साधोपि
एतन्प्रत्ययं ग्राह ।

१६६४ । विभाषाश्विरस्व ॥ ५।१।४१ ॥

दो—। अवसरस्य अस्तातो परेऽव् स्माद्धा । अवस्तात् ।
अवरस्तात् । एवं दिशि काले च । दिशि रुद्धिभ्यः क्तिम् ?
ऐन्द्रां वसति । सप्तमान्तेभ्यः क्तिम् ? पूर्वं गुप्तांगतः । दिगादि-
लुप्तिभ्यः क्तिम् ? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । “अस्तातिचि”ति
शापकावसिरस्तातिं वाधते ।

The word अवसर ■ optionally changed to चव before अस्ताति ।
Rest easy—see Tika under the rule “दिक् स्त्र् दिभ्यः—” ।

मित—। अस्तातिप्रत्यये परतः अवसरस्थाने चव् इत्यादेशः विकल्पेन स्यात्,
पूर्व-स्त्वेष नित्यं प्रापते अनेने विकल्पविधानम् । अक्षिप्रत्यये परतस्तु नित्यम्
अवादेशः । दिग्विहङ्गात् दिग्-वाचकात् प्रत्ययः एव उदाहरणेन विहितः । “एवं
दिशि काले” ■ “एवं” अनेनेन प्रकारेण “दिशि” दिग्विहङ्गात् दिग्वाचकात्
अपि अयं प्रत्ययो विधीयते ; “काले च” एवं दिग्विहङ्गात् कालवाचकात्
अपि प्रत्ययविधानं ज्ञेयम् ; उदाहरणं यथा—“एवञ्चायाव्यतिकर इव

प्रत्ययमेव पुरस्तात्—विचरते । अत्र दिशिददात् दिग्वाचकात् सप्तमीनात्पूर्वम्—
 मन्दात् अस्मात् प्रत्ययो भवति । “तया पुरस्तादुपयाचितो यः”—इति एतदर्थः ।
 अत्र दिशिददात् काचवाचकात् पूर्वमन्दात् सप्तमीनादीन् अस्मात्प्रत्ययः । किञ्च
 श्रीमद्भट्टाचार्येण—“अध्यागृह्य” तद्विशिष्टत्वे “अदर्शयित्” । अत्र दिशिददात्
 दिग्वाचकात् सप्तमीनात् अधरमन्दात् अस्मात्प्रत्ययः । दिशि ददं भः इति किम् ?
 ऐन्द्रो वसति । इन्द्रो अधिष्ठिता यदिक् सा ऐन्द्रो दिक् । मूर्त्ता दिक्
 इत्यर्थः । तस्याम् ऐन्द्राम् दिशि वसति इति सप्तमीनात् ऐन्द्रोमन्दात् दिग्वाचकात्
 न अस्मात्प्रत्ययः ; कथम् इति चेत् ?—वक्ष्यते । अत्र ऐन्द्रो भव्यः सुखया इत्या-
 (इति इत्या वा) पूर्वस्यां दिशि वर्तते—तेन नाम प्रत्ययभावात् । इत्यादि प्रागे-
 चकं सुखमर्थः । “अस्मात् किञ्च श्रामकात् अस्मिन्नास्ति न कथते” । अस्मात् अ-
 इति (५।३।४०) सूत्रं तु आपकम् । इदं शाययति यत्—विधान-सामर्थ्यात्
 अस्मात्प्रत्ययः अस्मिन्मन्दात् न वाच्यते । एतत्तु मया प्रागेव विषयीकृतम् इति
 अत्र विचारणीयम् ।

१६६५ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसृच् ॥ ५।३।२८ ॥

दी— । अस्तात्परत्वाद् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

The suffix अतसृच् is added to the words दक्षिण and उत्तर in the aforesaid sense by barring अस्तात् ।

मित— । दक्षिण उत्तर इति एताभ्याम् दिशिददाभ्याम् दिग्देशकाल-
 ३तिभ्याम् सप्तमीन् असीमवमान्ताभ्याम् सार्धं (अस्तात्परत्वाद् इत्यर्थः) अतसृच्
 प्रत्ययो भवति । अत्रम् अस्मात्प्रत्ययस्यापवादः ।

१६६६ । विभवापरत्वात्परत्वाद् ॥ ५।३।२९ ॥

दी— । परतः । अपरतः । परस्तात् । अपस्तात् ।

The suffix अतसृच् is optionally added to the words पर and अपर in the aforesaid sense.

निर- । सुगमा ।

१६६७ । अथो लृक् ॥ ५।३।३० ॥

दो- । अन्त्यभ्तादिक् शब्दात् अस्ताति लृक् स्वात् । “लृक् तद्धितलृकि” । प्राच्या प्राच्याः प्राची वा दिक्—प्राक् । उषक् । एवं देशे काले च ।

The suffix चलाति attached to words that are derived from the root चल् and that stand for the name of cardinal points, slide, consequently the feminine suffix affixed to such words also slide by the rule—लृक् तद्धितलृकि ।

निर- । “अथो” । चल् च् अतीः निष्पन्नात् दिग्वाचकात् (विधि वृद्धात् दिग्देशकालेषु वर्तमानात् सप्तमीष्वन्तीप्रथमान्तात्) प्राति-
पदिकात् विहितस्य चलातिप्रत्ययस्य “लृक्” स्वात् । प्र-पूर्वात् चल् अतीः
जिन् विहितः ततः प्राच् इति भवम् । अस्य चर्धस्य पूर्वार्थादिक् । प्राच्या दिशि
वसति इति सप्तम्यन्तात्, तथा प्राच्याः दिग्वाः आगतः इति प्रथम्यन्तात्, एवम् प्राची
दिक् रमणीया इति प्रथम्यन्तात् च प्राच् इति शब्दात् विहितः चलातिप्रत्ययः ।
स च चर्धेन लृक् भवति । ततः चलातीति तद्धितप्रत्ययस्य लृकि सति “लृक्
तद्धितलृकि” (१।३।४८) इति सूत्रेण स्त्रीप्रत्ययस्य अपि लृग् भवेत् । तथासति
प्राग् वसति, प्राग् आगतः, प्राग् रमणीयम् इति कथं भवति । एवम् उदीच्याम् दिशि
वसति इति उदक् वसति ; उदीच्याः दिग्वाः आगतः उदक् आगतः ; उदीची दिक्
रमणीया उदक् रमणीयम् इत्येवमिव रूपम् ।

ननु “उद ईत्” इति (१।३।१६८) सूत्रेण उदः परस्य लृप् लकारस्य भक्ष च चर्धे
चकारस्य स्थाने ईकारो भवति—यथा उदीची । परं स्त्रीप्रत्ययस्य लृकोऽनन्तरम्
तस्य—ईकारस्य सकारस्य कथं न भूयति इति चेत् ?—उच्यते—स्त्रीप्रत्ययस्य यो
ईकारः तस्मिन् एव परतः च चर्धे भक्षेन स्त्रीक्रियते—अधुना तु स्त्रीप्रत्ययस्य
लृकि सति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याभावात् च चर्धे भक्षेन निवृत्ता । तथा सति

“उद ईत्” इति भ-संज्ञानिमित्तकः अक्षारस्थाने ईकारोऽपि प्रतिष्ठते । तेन उदकं
वसति उदकं आगतः उदकं रमणीयम् इति स्थलस्यै उदक इति रूपमेव साधु, एवं
देशे वर्तमानात् काले वर्तमानादपि ईदृशात् शब्दात् विहितस्य लुक् ।

देशे वर्तमानात्—यथा प्राचिदेशे वसति इति प्राग् वसति । प्राचः देशात्
आगतः इति प्राक् आगतः । प्राक् देशः रमणीयः इति प्राक् रमणीयम् ।

काले वर्तमानात्—प्राचि काले अवसत इति प्राग् वसत । प्राचः कालात्
आगतः इति प्राग् आगतः । प्राक्कालो रमणीयः इति प्राग् रमणीयम् ।

१६६८ । उपर्यपरिष्ठात् ॥ ५।३।३१ ॥

दो— । अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वं शब्दस्य उपादेशः स्थात् ; रिष्
रिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति, आगतौ
रमणीयम् वा ।

The suffixes रिष् and रिष्ठातिष् are attached to the word ऊर्ध्वं
in the sense अस्तात, and before the suffixes the base is repla-
ced by उप ।

नित— । दिशिदिशात् दिगदिशकालेषु वर्तमानात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्याम्
ऊर्ध्वं शब्दात् अस्तातेरुपादेशे रिष् रिष्ठातिष् इति प्रत्ययौ स्थावम् ; प्रत्ययसन्धिव्योमेन च
ऊर्ध्वं शब्दस्य स्थाने उप इति उपादेशः । ऊर्ध्वायाम् दिशि वसति इति उपरि वसति ।
रिष् प्रत्ययः । उपरिष्ठात् वसति—रिष्ठातिष् प्रत्ययः । ऊर्ध्वायाः दिशः आगतः इति
उपरि आगतः—उपरिष्ठात् आगतः । ऊर्ध्वादिष् रमणीया इति उपरि रमणीयम् ।
उपरिष्ठात् रमणीयम् ।

१८६६ । पश्चात् ॥ ५।३।३२ ॥

दो— । अपरस्य पश्चभाव चातिष्य प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

The suffix चाति is added to the word अपर in the sense of
अस्ताति, and before the suffix, the base is replaced by पश् ।

नित—। दिशिदक्षान् दिग्द्वयकार्षिषु चतुर्भागात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात्
अपर इत्यच्चात् अस्मात्प्रत्ययस्यैव अर्थे आतिप्रत्ययी भवति ; प्रत्ययवर्त्तनयोगेन च
अपरस्येति प्रथम इति आदेशः स्यात् । अपरस्या दिशि वसति इति पञ्चात् वसति ।
अपरस्याः दिशः आगतः इति प्रयादागतः । अपरा दिक् रमणीया इति पञ्चात्
रमणीयम् । किञ्च—

(ङ) पूर्वोक्ते एव विषये दिक्पूर्वपदस्य अपरस्यपञ्चमी वक्तव्यः । आतिच
प्रत्ययः—यथा दक्षिणपञ्चात्, उत्तरपञ्चात् ।

(छ) पूर्वोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य च अपरस्यपञ्चमी वक्तव्यः । यथा
दक्षिणपञ्चात् ; । उत्तरपञ्चात् ; ।

(ग) पूर्वोत्तरपदस्य अपर इत्यस्य विनापि पूर्वपदेन पञ्चमी वक्तव्यः—यथा—
पञ्चात् ; ।

१८७० । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ५।३।३४ ॥

दी—। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

In the aforesaid sense, the suffix आति is attached to उत्तर,
अधर, and दक्षिण ।

नित—। दिशिदक्षिणः दिग्द्वयकार्षिषु चतुर्भागात् सप्तमीपञ्चमी
प्रथमान्तात् उत्तर अधर दक्षिण इति एतेभ्यः आतिप्रत्ययी भवति अस्मात्प्रत्ययस्यैव
अर्थे । उत्तरस्या दिशि वसति इति उत्तरात् वसति । उत्तरस्याः दिशः आगतः इति
उत्तरात् आगतः । उत्तरा दिक् रमणीया इति उत्तराद्वरणीयम् । एवम् अधरस्यान्
दिशि वसति इति अधराद्वसति ।

१८७१ । एनवन्धतरस्यामन्तरेऽप्यंभराः ॥ ५।३।३५ ॥

दी—। उत्तरादिभ्यः एनवन्धा स्यात् अन्धध्वनिभ्योः सामीप्ये
पञ्चमशब्दं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे
यथास्व प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीनननुवर्त्तन् दिक्प्रत्ययमात्रा-
दीनपञ्चादुः—पूर्वोक्तं ग्रामम् अपरे च ग्रामम् ।

The suffix एनप् is optionally attached to the words उत्तर, दक्षिण and पश्चिम used in either the seventh or in the first case-ending (but not in the fifth), provided nearness between these and the objects referred to, is thereby implied. Some-
by not dragging 'उत्तर' etc, here wish एनप्, after any दिक् शब्द ।

नित— । “एनप्” एनप् इति प्रथमः “अन्तरस्याम्” विकल्पेन स्यात्, उत्तर
अधर दक्षिण इति एतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रथमान्तभ्याश्च नतु, पञ्चम्यन्तेभ्यः एभ्यः ।
“अदूरे”—अवधेः (उत्तरादीनां इत्यर्थः) अवधिमतः (यैभ्यः उत्तरादिव इह तिष्ठा
इत्यर्थः) साधीया गम्यमाना सति । अस्मात् रिवाये अयं प्रत्ययः अतएव अस्मा
अयान्तिपक्षे अस्माविप्रधतयः यथायीभ्यं प्रत्याया भवन्ति । सप्तम्यन्तात्—उत्तरस्यां
दिशि वसति इति उत्तरेष वसति—अत्र एनप् । पक्षे उत्तरात् वसति—अत्र पूर्वं
सूत्रेण भात् । वसिन् अपि उत्तरतो वसति । प्रथमान्तात्—उत्तरा दिक्षु रमणीयम्
इति उत्तरेष रमणीयम् । उत्तरात् रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । तथाहि
मेषधूते—तमावाप्तम् धनपशिमृष्टानुत्तरेवाद्यदीयम् । एवं दक्षिणेन वसति, दक्षिणतो
वसति । दक्षिणात् रमणीयम् । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् ।
तथाहि शकुन्तले—अये ! इच्छाटिकायाः दक्षिणेन आकाशे ययुते । एवं
अधरेष वसति ; अचरात् वसति । अधस्तात् वसति । अधः वसति [“धूर्वावर—”
(५।३।२८), तथा “अस्तासि च” (५।३।४०) इति सूत्रद्वयेन] । एवम् अधरेष
रमणीयम् । अधरात् रमणीयम् । अधस्तात् रमणीयम् । अधः रमणीयम् । अपचस्मा
इति किम् ? उत्तरात् जातः । अत्र जातिरेव । अदूरे इति किम् ? उत्तरात्
वसति । अत्र दूरत् नभाते—तेन जातिरेव । केचित् तु अत्रसूत्रे उत्तरादीन्
नानुवर्तयन्ति, किन्तु “दिक्बद्धेभ्यः—(५।३।२७) इत्यन्तात् दिग्वाचिनः एव शब्दान्
अनुवर्तयन्ति—न तु उत्तरादीन् । अतएव तेषां नति तु पूर्वेण शानं अपरेष शानम्
इत्यादयः सीधतः स्युः ।

दी—। अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चमा
इतीव दक्षिणावागतः ।

The suffix आच is added to the word दक्षिण in the aforesaid
sense.

मित—। अदूरं इति निवृत्तम् । अपञ्चमा इति अनुवर्तते । अतएव
स्वराज्यमर्थः—दिशिर्दक्षिण दिश् देशकालौ ३ वर्तमानात् सप्तसप्तम्यात् प्रथमान्ताच्च
“दक्षिणात्” दक्षिण इति शब्दात् “आच्” इति प्रत्ययी भवति अस्तारेकार्थः । दक्षिणस्यां
दिशि वसति इति दक्षिणा वसति । दक्षिणा दिक् रमणीया इति दक्षिणा रमणीयम् ।
अपञ्चमा इति किम् ? दक्षिणस्याः दिशः आगतः इति दक्षिणात् आगतः—अत्र आति-
प्रत्यय एव ; यद्वा दक्षिणतः आगतः—अतस्तत्प्रत्ययः । न ५ आच् ।

१८७३ । आहि च दूरे ॥ ५।३।३७ ॥

दी—। दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात् आदाच् । दक्षिणाहि ।
दक्षिणा ।

This suffix आहि as well as the suffix आच् is affixed to the
word दक्षिण—in the aforesaid sense, provided considerable
distance between this (i. e. the direction दक्षिण) and the object
with reference to which this word (i. e. दक्षिण) is used, is
thereby implied.

मित—। अपञ्चमा इति अनुवर्तते । अतएव स्वराज्यमर्थः—दिशिर्दक्षिण दिग्-
देशकालौ ३ वर्तमानात् प्रथमान्तात्सप्तम्यात् वा दक्षिणेशब्दात् “आहि”
इति प्रत्ययी भवति, “च्” अकारात् आच् प्रत्ययश्च, “दूरं”—दक्षिण इति
अवधेयत्वात् यस्मात् दक्षिणा तस्य अपञ्चमस्य दूरत्वं चेत् गम्यते । दूरं दक्षिणस्यां
दिशि वसति इति दक्षिणाहि वसति दक्षिणा वसति वा । दूरं ह्यपञ्चमा
दक्षिणादिक् रमणीया इति दक्षिणाहि रमणीयम् दक्षिणा रमणीयम् । दूरं इति

किम् । साप्रिथे दक्षिणतो दिशि वसति इति दक्षिणतो वसति—अथ अपसुच एव ।
अपसुचमया इति किम् ? दक्षिणत आशयः ।

१८७४ । उत्तराच्च ॥ ५।३।३८ ॥

दी— । उत्तराहि । उत्तरा ।

The suffix आच् as well as the suffix आहि is added to the word उत्तर in the aforesaid sense.

नित— । दूरे इति अपसुचमया इति च अनुवर्तेते । अत्रात् सुवचम् ।
दूरे इति किम् ? साप्रिथे उत्तरया दिशा प्रयाति इति उत्तरेण प्रयाति—अथ एवम्
एव । अपसुचमया इति किम् ? उत्तरात् आगतः—अथ आतिप्रत्यय एव ।

१८७५ । संख्याया विधार्थे वा ॥ ५।३।४२ ॥

दी— । क्रियाप्रकारार्थे वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्ये
वा स्यात् । चतुर्धा । पंचधा ।

The suffix वा is added to cardinal numerals, to denote
“ways” (means or lines).

नित— । “संख्यायाः” संख्यायाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “विधार्थे” विधा
इति अर्थे [विधा प्रकारः । चतु चर्त्त क्रियाविषय एव गृह्यते] । अतएव संख्याया-
मर्थः—“संख्यायाः” संख्या-वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “विधार्थे” क्रियायाः प्रकारार्थे
वर्त्तमानेभ्यः वा-प्रत्ययो भवति स्वार्ये । स्वार्ये इति वचनान् अनुभायते यत् क्रिया-
प्रकारत्वं प्रकृतौ (अथ संख्यायाम्) एव वर्त्तते, प्रत्ययः (अथ वाप्रत्ययश्च) तस्य
क्रियाप्रकारत्वस्य पक्षीयकम् । चतुष्कारः इति चतुर्धा । पंचप्रकारः इति
पंचधा । यथा—इयं नदी चतुर्धा विभक्ता सती समुद्रं गच्छति । विधा गच्छति ।
एकधा मुक्ते ।

१८७६ । अधिकरणविचाले च ॥ ५।३।४३ ॥

वी—। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् ।
एकं राशिं पञ्चधा कृत् ।

The suffix धा is added to cardinal numerals to denote the division of a thing (or sometime—the unification of many things).

नित—। अधिकरणे द्रव्यम् । तस्य विभागः संख्यान्तरापादनम् तत् तु एकस्य अनिर्णीकरणम् अनेकस्य एकीकरणम् । “अधिकरणविधाके” द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने गन्तव्यार्थे “अ” संख्यायाः भागत्वयो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कृत् । एकम् पदसम्पन्नस्य विभाजनम् । अनेकम् एकम् एकधा कृत् ।

१८७७ । एकाक्षीध्वसुअन्धतरस्याम् ॥ ५।३।४४ ॥

वी—। ऐकध्वम् । एकधा ।

The suffix धा added to एक, is optionally replaced by धासुज् ।

नित—। “एकात्” एकस्यन्तात् परस्य “क्षी” भागत्वयस्य “धासुज्” इति चार्द्धी भवति “अन्धतरस्याम्” विकल्पेन । अनेकं राशिम् एकधा कृत् ; यच्च धा । अनेकराशिम् ऐकधा कृत्—यच्च धासुज् । धासुज्, मूलश्री लकारः इत्, च तु पादिसरहृदिनिमित्तकः । उकारः उकारवाच्यः । एकधा सुज्, इति । ऐकधा सुज्, इति ।

१८७८ । द्वित्रयोश्च धसुज् ॥ ५।३।४५ ॥

दी—। आभ्याम् धा इत्यस्य धसुज्, स्वाहा । द्विधम्—द्विधा ।
तैधम्—तैध्वा ।

The suffix धा added to the words द्वि and त्रि is optionally replaced by धसुज् ।

नित—। पूर्वसूत्रात्, धा इति अनुवृत्तम् । इदं ययकारो ह्रस्वस्य च तु

पूर्वसूत्रात्, "अन्तरस्यान्" इति अत्र सूत्रे भङ्गश्चेति । अतः सूत्रस्य अन्तर्यः—
 "विधोः" हि इत्यच्चात् तथा वि इत्यच्चाश्च विधार्थे अधिकरणविधाने वा विहितस्य
 धा-प्रत्ययस्य स्थाने "व" विकल्पेन "धमुज्" इति आदेशः स्यात् । विधा—अत्र धा ।
 वैधम्—अत्र धमुज् । विधा—वा । वैधम्—धमुज् ॥

दी— । धमुज्जन्तात्, स्वार्थे ऊर्ध्वानम् । पथि ई धानि ।

The suffix *ज* is optionally seen to be attached to words to which *धमुज्* has been already affixed—the sense not being thereby altered (स्वार्थे) ।

नित— । "धमुज्जन्तात्" धमुज्प्रत्ययान्तात् "स्वार्थे" "ऊर्ध्वानम्" ऊर्ध्वान्वः
 विहितो ह्यस्तीति । पथि ई धानि संज्ञयन्ते । पथि वै धानि संज्ञयन्ते । वैधम्
 वैधम् इति एताभ्याम् धमुज्प्रत्ययादनन्तरं ऊर्ध्वान्वो विहितः । प्रत्ययस्य लिङ्गात्,
 टोऽन्त्यः ।

१८५६ । एधाच्च ॥ ५।३।४६ ॥

दी— । द्वेषा । द्वेषा ।

The suffix *धा* coming after *वि* or *वि* may also be replaced by *एधाच्* ।

नित— । वि वि इति एताभ्यां विहितस्य धाप्रत्ययस्य स्थाने एधाच् इति
 आदेशो विकल्पेन स्यात् । द्वेषा, वैधा—अतरेयौ द्वौ द्वेषादि—वैधा, वैधम्,
 द्वेषा । विधा, वैधम्, वैधा ॥

१८५७ । यापेय याप्यच् ॥ ५।३।४७ ॥

दी— । कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

The suffix *याप्यच्* is added to words to imply censure.

नित— । याप्यः कुत्सितः । यापेयं वर्ज्यमाणात् प्रतिपदिकात्, स्वार्थे याप्यम्,
 प्रत्ययो भवतीति कामिका । यद्वा "यापेय" याप्यः कुत्सितः इति विषये (कुत्सित इति

समानान्) प्रातिपदिकान्, पाठ्यम्, प्रत्ययी भवति । यावो वैयाकरणः (कुतश्चितः वैयाकरणः) इति वैयाकरण-पाठः । कुतश्चितो निषक्, निषकभाषः । एवं याज्ञिक-पाठः ।

ननु यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणः परं चारित्र्येण दुःशीलः तस्मिन् नवीनं वैयाकरण-पाठः इति रूपम् भवितुमर्हतीति नञ् इति विप्रतिपत्तिः । समाधानं तु—न स्यादिति । अस्मात् ? नहि अत्र वैयाकरणत्वं हिन्द्यानि परम् चारित्र्यमेव । तेभ्यै चैतुना । “यस्य गुणस्य सदभावात् इत्ये अष्ट-निषेधस्य कुतसायाम् प्रत्ययः” इति काशिका । अथमर्थः—यस्य गुणस्य वर्तमानतावशात्, तदस्य संज्ञा निर्वीयते । तस्य एव कृतशब्दान् समानानाम् पाठ्यम्, प्रत्यय इष्टः । अत्र वैयाकरणत्वगुणसदभावात् कश्चित् जनः वैयाकरण उच्यते । यदि तस्य वैयाकरणत्वं कुतसापीयं स्यात् तर्हि स वैयाकरण-पाठः इति कथयितुम् शक्यते । अन्यथा वैयाकरणत्वस्य कुतसापीयत्ववहितत्वे दुःशीलत्वे अपि तथा वैयाकरणपाठ इति प्रत्ययी न स्यात् । एवं यस्य चिकित्सा-शास्त्रज्ञानं कुत्सा-वीर्यम् स एव निषक्पाठः ।

१८८१ । पूरणाद्भागे तौयादम् ॥ ५॥१॥४८ ॥

द्वी— । द्वितीयो भागः द्वितीयः । तृतीयः । चरे विशेषः ।

The suffixes चन् is attached to words to which the suffix तौय in the sense of पूरण (order) has been already affixed, provided भाग (division) is thereby implied; the adding of चन् does not affect the sense.

नित— । तौय इति यः पूरणत्वयोऽस्ति, तद्वन्ताम् प्रातिपदिकान् भागे वर्णभान् इति स्वार्थे चन् प्रत्ययी भवति । द्वितीयो भाग इति गन्धे द्वितीयः । तृतीयो भाग इति गन्धे तृतीयः ।

ननु का अस्त्र स्वार्थिकप्रत्ययस्य सार्थकता इति चेत् ?—समाधत्ते । “चरे

विशेषः", कृते तु चतुर्थप्रत्यये सारविषये पार्थक्यम् अतएव तदेवात्र प्रयोजनम् । भागे इति किम् ? द्वितीयो कण्वः । तृतीया कन्या ।

अनु पूरणविषयात् अन्त्यविशेषे तीर्यो न दृश्यते ; सुस्वतीय इत्यादयस्तु अनर्थका एव । तथा सति कथम् अथ सूत्रे "पूरणात्" इति पूरणशब्दस्य यङ्गणम् इति चेत्— सत्यते । परतुल्ये अस्मिन्ननुवृत्तिम् द्योतयितुमिति ।

द्वी— । तीयादीकक् स्वार्थे काच्यः । द्वैतीयोक्तः—द्वितीयः । तार्त्तीयोक्तः—तृतीयः ।

The suffix ईकक् is added to words to which तीय has already been added, without any alteration in the sense.

सित— । "तीयात्" यौथप्रत्ययान्तात् स्वार्थे ईकक् इति प्रत्ययो भवति । प्रत्ययस्य निष्ठात् आदिस्वरवृद्धिः द्वितीयः—द्वैतीयोक्तः—ईकक् । तृतीयः—तार्त्तीयोक्तः—ईकक् ।

द्वी— । न विदयायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विदया इत्येव ।

सित— । विद्यायां गण्यमानायां ईकक् प्रत्ययो निश्चते ।

१८८२ । प्रागेकादशब्धोऽबुद्धसि ॥ ५।३।४६ ॥

द्वी— । पूरणप्रत्ययान्तात् भागेऽनु । चतुर्थः । पंचमः ।

The suffix च्नु is attached to all ordinal numerals upto ten, without affecting the sense to imply "division" (भाग), save in the vedic literature.

सित— । "अबुद्धसि"—अबुद्धः, वेदः । एतन्माहवत्त विषये । पूरणान्ता इति अत्र अनुवर्णते । अतएव सूत्रस्य अयमर्थः—"प्रागेकादशब्धः" एकादश इति संख्यायाः प्राक्, ये दशादशः संख्यावाचिनः शब्दाः वर्तन्ते तेषु पूरणप्रत्ययान्तेभ्यः स्वार्थे च्नुप्रत्ययो भवति भागे गण्यमाने अबुद्धसि विषये—वैदिक-साहित्यात् अन्त्यविशेषः

साहित्ये, लौकिकसाहित्ये इत्यर्थः । चतुर्थः भाग इति चतुर्थः—अनुप्रत्ययः । पञ्चमी भागः इति पञ्चमः—अन् । एवं सप्तमः, नवमः, दशमः, द्वादशः, षट्सः । अत्र-भिन्नत्वम् एव अत्र प्रयोजनम् । प्राग्विकादयः इति किम् ? एकादशः । द्वादशः—नैव अन् । अष्टमसि इति किम् ? पञ्चमसिन्द्रियमस्याप्राप्तानम् इति वैदिक-साहित्ये अन् न स्यात् । भागे इति किम् ? चतुर्थः कणकः । पञ्चमी कणा । न खलु अन् ।

१८८३ । वषाष्टमाभ्याम् अ च ॥ ५।३।१० ॥

टी— । षाट् ॥ षष्ठो भागः षाष्टः—षष्ठः । षाष्टमः । षष्ठमः ।

The suffix अन् as well as the suffix अ may be added to the words षष्ठ and षष्ठम in the aforesaid sense.

मित्र— । भागे इति, अष्टमसि इति न अनुप्रत्यये । षष्ठ षष्ठम इति एताभ्याम् भागे अभिधेयं अष्टमसि विधेयं अत्रत्ययी भवति ; एतच्चनकारेणान् अन्प्रत्ययीऽपि । अ इति प्रत्ययस्य कित्तादादिभ्यश्चिः । षष्ठो भागः इति षाष्टः—अष्टमः । षष्ठः—अन् । षष्ठो भागः इति षाष्टमः अत्रत्ययः । षष्ठमः—अन् ।

१८८४ । मान-पञ्चमयोः कन्लुक्नौ च ॥ ६।३।५१ ॥

टी— । वषाष्टमशब्दाभ्याम् क्रमेण कन् लुक्नौ स्त्री माने पञ्चमौ च षाष्टौ । षष्ठो भागः मानं चित्—अष्टमो भागः पञ्चमं चित् । अस्मि अनी वा लुक् । चकारात् यथाग्रासम् । षष्ठः । षाष्टः । षष्टमः । षाष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुक्प्रत्ययस्य पूर्वस्य आनी नित्याविति स्थापयति ।

The suffix कन् as well as the suffixes लुक् and अ—are attached to the word षष्ठ to denote any division in some particular measure ; the suffixes अन् and अ—that are added

to the word पटम् by the previous rule, may optionally elide—
if any part of the body of a beast is implied thereby.

नित—। पट इति शब्दात् कन्प्रत्ययौ भवति, तथा सूक्ष्मचकारत्वात्
पूर्वसूत्रेण विहितौ चन्वी च स्वात्मान्, मानस्य भागे अभिधेयौ सति ; एवं पटम्-
शब्दात् पूर्वसूत्रेण विहितः कन्प्रत्ययः तथा अपत्ययस्य क्तुन् भवति ; सूक्ष्मचकार-
त्वात् प्रत्ययस्य स्थितिरपि भवति, पशोरङ्गस्य भागे एव गममाने सति । पटको
भागः—अत्र कन् ; यः क्तु पटको भागः स चेत् परिमाणविशेषः स्यात्, तर्हि पटको
भाग इति एवं वक्तुं शक्यं स्यात् । पञ्च सूक्ष्मचकारत्वात् कन्—पटः ;
अप्रत्ययस्य वाचः । अटमः भागः पशोरङ्गस्य इति विषये अटमशब्दात् विहितस्य
कन् प्रत्ययस्य—अप्रत्ययस्य क्तुक् । पञ्च सूक्ष्मचकारत्वात् कन्—अप्रत्ययस्य ।
तेन पटमः—पाटमः ।

ननु कन् ॥ इति एतयोः स्मार्थिकप्रत्यययोः क्तुन् स्यात् इति वचने का स्मार्थिकता ?
अनुक्ते अपि क्तुकि नास्ति कापि इतिरिति चेत् ?—अमाधत्ते । “महाविभ्राजया सिद्धे”
स्मार्थिक-प्रत्ययस्य समाधिर्नैव वैकल्पिकत्वे सिद्धे सति “तुल्यवचनम्” अथ पटमशब्दात्
विहितयोः कन्प्रत्यययोः क्तुन् स्यादिति उक्तिस्तु—“पूर्वञ्च” पूर्वसूत्रे “पटाटमानाम्
अथ” (५।१।५०) इति सूत्रे “जागौ” अथ कन् इति प्रत्ययौ “नित्यौ” न तु स्मार्थिक-
त्वात् वैकल्पिकौ “इति” एवं दत्तं “प्रापयति” मूषयति । “पटाटमानाम् अथ”
(५।१।५०) इति सूत्रे विहितौ कन् अ इति प्रत्ययौ यद्यपि स्मार्थिकौ, तथापि एतयो-
र्मित्यत्वम् एव शेषम् । कथम् तन् प्रापते ? मानपदङ्गयोरिति अथ पटम-शब्दात्
विहितयोः प्रत्यययोर्मुक्तकरणेन इति सर्वमवदातम् ।

१८८५ । एकपाकिनिश्चासहाये ॥ १।१।१२ ॥

दी—। चात् कन्लुको । एकः । एकाको । एककः ।

The suffix आकिनिच् too is attached to the word एक to
denote “one's own-self”.

नित—। “एकान्” एकशब्दात् “असहाये” असहाय इति विषये अभिधेयौ

सति, “आकिनिच्” आकिनिच् इति प्रत्ययः “च” अपि भवति । सूत्रस्यचकारपदान् कन्प्रत्ययोऽपि स्नात् तथा प्रत्ययस्य लुक् अपि । अयं चकारः आकिनिच्प्रत्ययेन सह पूर्वसूत्रविक्रितौ कन्लुक्ता समुच्चिनोति । एक एव इति आकिनिच् = एकाकी । एकाकी अयं तत्र गमिष्यामि । कन्—एककः । प्रत्ययलुक्—एकः । एक एव अभिमन्युः समरथिनः आश्रयः । असहायवद्वयं कथम् ? यदा एकशब्देन संख्या चच्यते—तदा मासुदिति आपनार्थम् ।

१८८६ । भूतपूर्व चरट् ॥ ५।३।६३ ॥

दी— । आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः ।

The suffix चरट् is added to the words to denote the previous existence (or former state) of the things implied by the said words.

नित्य— । पूर्व भूत इति भूतपूर्वः । सङ्क्षेपेति समासः । भूतपूर्वः अति-क्रान्तकालवचनः इति कश्चिद्वचः । कस्यचित् वस्तुनो भूतपूर्वत्वं अभिधेयं सति, तद्वत्वाचकात् प्रातिपदिकात् चरट्प्रत्ययो भवति । आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः । यः खलु पुरा आद्यः (धनशाली) आसीत् अमुना तु न तथा स आद्यचरः । एवं सुकुमारचरः । प्रत्ययस्यटिस्नात् स्त्रियां कौप्—आद्यचरी । सुकुमारचरी । तथापुत्रकं वैश्वनाभयैः—अमर्षितचरीम् विरात् कश्चयवाचनीकः कौप्... ।

१८८७ । षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५।३।६४ ॥

दी— । षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वार्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । रूप्यस्य भूतपूर्वो गौः रूप्यरूप्यः—रूप्यचरः । तस्मिन्नादिषु रूप्यस्य अपरि-गणितत्वात् न पुंवत् । शुभायाः भूतपूर्वः शुभारूप्यः ।

In the aforesaid sense, the suffix रूप्य (as well as the suffix चरट्) is (or—are) added to words that is (or—are) bound to end in the sixth case-ending. For rest see Tika.

मित्—। “अथाः” वक्ष्यतात् प्रातिपदिकात् भूतपूर्वो अर्थो “अथाः” नप्य इति प्रत्ययौ भवति, “च” चकारात् चरट् प्रत्ययोऽपि । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूपः—
रूपः ; कृष्णचरः—चरट् । एवं देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूपः—देवदत्तचरः ।

अत इदम् अवचेयम् । पूर्वसूत्रे प्रथमाभात् चरट् प्रत्ययो विधीयते—भूतपूर्वो अर्थो । तत्र सूतपूर्वम् इति तु प्रकृतेरेव विशेषणम् । आकाशशब्दात् चरट् स्यात्—आकाशः प्रकृतिः—चरट् प्रत्ययः । भूतपूर्वम् इति तु “आख्य” इत्येवमत्र विशेषणम् । परमत्र सूत्रे तु चरट् रूप्य इति तु प्रत्ययौ वक्ष्यन्ताप्रातिपदिकात् विधीयते—अत भूतपूर्वो एव । अतः भूतपूर्वमिति तु प्रत्ययार्थश्च एव विशेषणम् न प्रकृतेः । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः इति कृष्णशब्दात् चरट् रूप्य इति च स्मात्—परम् अतः भूतपूर्वत्वम् न स्यात् कृष्ण इत्यस्मिन् अस्ति, परम् कृष्णशब्दात् भिद्विती चरटि रूप्ये सा घोऽर्थः प्रत्ययस्य अभिविधीयते तस्यैव विशेषणम् । कृष्णचरः गौः कृष्णरूपः गौः—इति स्मार्तेत भूत-
पूर्वत्वो गौः इत्यस्यैव विशेषणम् ॥ तसिन्नादिषु इति,—“तसिन्नादिषु कृत्स्नसुचः” (५।१।३५) इति सूत्रेण तसिन्नादिषु कृत्स्नसुचं न परं नु ज्ञियाः पुंवनं स्यात् । परि-
गणनं तत्र कर्तव्यम् । परं तत्र परिगणनप्रसङ्गो रूप्यप्रत्ययस्य परिगणनं नास्ति । अतएव रूप्यप्रत्ययः परतः स्त्रीलिङ्गान्प्रकृतेः पुं वच्चावौ न स्यात् ; तेन श्रुत्याः भूत-
पूर्वः इति शुभाशङ्कः ।

१६८८ । अतिशयमे तमविधनौ ॥ ५।३।५५ ॥

दी—। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वाये एतौ स्तः ।

अयमेधामतिशयेन आद्याः आख्यतमः । लघुतमो—सविष्टः ।

The suffixes तमन् and इहन् are attached to words to denote the excessiveness of the things expressed by the said words ; i. e. in the sense of the superlative degree. the suffixes तमन् and इहन् are attached to words.

मित—। अतिपूर्वक-शोधातीर्णं इति अतिशयम् इति रूपम् । अतिशयमेव अतिशयम्—निपासनादेव दीर्घः इति काशिका । अतिशयम् अतिशयः चतुर्थः ।

प्रकर्षः इति यावत् । “अतिशय-विशिष्टाद्ये-उच्यते” — प्रकर्षाधिकारनामि अर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् “स्वाद्ये” “एतौ” तमप् इच्छन् इति प्रत्ययो “क्षः” भवति । अतिशय-विशिष्टत्वं हि प्रकृती एव सिद्धते । तस्मात् स्वार्थे प्रत्ययः विहितः सन् अतिशय-विशिष्टत्वम् इति अर्थे द्योतयति नाम । अयं जनः एषाम् जनानाम् अतिशयेन आच्छादति इति आच्छातनः । आच्छादः मायुरेव मायुराणां वा आच्छातनः । अयम् एव एषां वा अतिशयेन कष्टः इति कष्टतनः — तमप् । लघिष्ठः इच्छन् । जनेषु जनानां वा याचकः लघिष्ठः — उद्युप्तो वा । एवं दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । तमप् प्रत्यये परे पुंस्त्वभावः — एषा नारायणान् नारीषु वा अतिशयेन दर्शनाया इति ह्यभायतमा एषा नारी । इयं रमणीयासु रमणीसु अतिशयेन पटु इति वाक्ये कृते तमप् प्रत्यये पुंस्त्वभावो न स्यात् ; कथमिति चिन्त ? उच्यते । “वक्ष्यमाणम् —” (६।१।४६) इत्यादि मूलविहिते कृत्स्नत्वस्या परत्वात् पुंस्त्वभावम् आधत्ते । तत्र पठितमा इयं रमणी । अयं कृत्स्नत्वर्थः । अयमेवाम् अतिशयेन पटुः इति इच्छन् पठितः । किञ्च “यदा च प्रकर्षवर्ता पुनः प्रकर्षः विवक्ष्यते तदा अतिशय-मानादपरः प्रत्ययो भवति । देवो वा सविता प्रापयतु लोभवनाय कर्मणे । सुविष्टिरः श्रेष्ठतमः कुराणां” इति आश्रितः । अपरः प्रत्ययः — आदी इच्छन् विहितश्चेत् अर्हि पुनः प्रकर्षे तमप् स्यादिति बोध्यम् ।

१८८६ । तिङ्ङ ॥ ५।३।५६ ॥

दो— । तिङ्ङादतिशये द्योतेत तमप् स्यात् ।

This तमप् is also added to तिङ्ङ verbs in the aforesaid ३००३०.

नित— । तिङ्ङादपि अतिशयेन गत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । “क्याप प्रातिपदिकात्” (४।१।१) इति सूत्रे श्रुतं यत् (आ-प्रत्ययाध्याय-परि-समाप्तेः यत्) (वक्ष्यते) सत्तु क्याप प्रातिपदिकादिव विहितं स्यात् । अनेन तिङ्ङन्तेभ्यः तमप् प्रत्ययो धारित आसीत् यं तु अनेन विधीयते । तिङ्ङात् इच्छन् न स्यात् — तस्य

गुणवचने एव निबन्धितत्वात् । सम्यं इमे पचन्तीति अयम् एवाम् अतिशयोक्तं पचतीति पचतितमम् इति स्थितः । ततः सूत्रान्तरसा अपेक्षा जगती द्रष्टव्यम् ।

१८८० । तरप् तमपौघः ॥ १।१०२२ ॥

दी— । एतौ घ-संज्ञौ स्तः ॥

The suffixes तरप् and तमप् pass by the name घ ।

नित— । “तरप् तमपौ” तरप् तमप् इति प्रत्ययौ “घः” च इति संज्ञा मज्जते । तत् फलं यथा—प्राज्ञचित्तमा ज्ञायम् “वरूपकान्प—” (१।१०२२) इत्यादि सूत्रेषु द्रष्टव्यम् ।

१८८१ । किमेतिङ् व्यय—घादाभ्यव्ययप्रकर्षे ॥ ५।४।११ ॥

दी— । किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तात् । स्वाप्तु द्रव्यप्रकर्षे । किं तमाम् । प्राज्ञे तमाम् । पचतितमाम् । उच्चै-स्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै तमस्ततः ।

The aforesaid च (i. e. the suffixes तरप् and तमप्), when joined to the word किम्, to any word ending in एकार, or to any verb (तिङ्) or to any indeclinable, takes the suffix आप्तु (i. e. चात्) after it—except in the case where the excellence of any object (द्रव्य) is implied.

नित— । किमेतिङ् व्ययधात् इति । किम् एत् तिङ् अव्यय चात् आप्तु अव्यय प्रकर्षे इति पदच्छेदः । किमेतिङ् व्ययधात् इति प्रकृतिः । आप्तु इति प्रत्ययः । किम् इत्यच्चात् एकाराच्चात् प्राप्तिपदिकात् तिङन्तात् तथा अव्ययात् च विहितः यो घः (तरप् तमपौ), तदन्तात् प्राप्तिपदिकात् आप्तु इति प्रत्ययौ भवति—द्रव्य-प्रकर्षे वर्ज्यधित्वा । आप्तु इति प्रत्ययौ लकारः इत्—स तु मकारपरिवाप्यायम् एव तिष्ठति ।

अनु द्रव्यस्य श्वत् प्रकर्षो भवति तर्हि कर्तुम् अव्ययप्रकर्षे इति चेत् ।— संभवः ।

यद्यपि द्रव्यस्य स्वरः प्रकर्षो नास्ति, तथापि गुणजन्यः विभाजनव्यथ प्रकर्षः द्रव्ये
उपपद्यते । बाह्यं स्थूलं भयं प्रतिषेधः । तर्हि कुत्र इयं व्यवस्था फलवती इति
चेत् ?—उच्यते । यदा क्रियायाः गुणस्य प्रकर्षो वर्तते न स्वरस्य प्रकर्षः द्रव्ये
उपपद्यते—तदैव भयम् आसुप्रत्ययः स्यात् । किम्—किं तस्मात् । किं तस्मात् ।
(किं तस्मात्, किं तस्मात् इति च सन्धिसूत्रेण) । एकस्मात्—प्राक्प्रत्ययम् । पूर्वार्द्ध-
तराम् । तिङ्मात्—पञ्चदशितराम् । जयदितराम् । अव्ययात्—उच्चैतराम् ।
नीचैतराम् । तवाहि—जयदितराम् जगन्महत्त्वं इति । अत्र प्रकर्षे इति
किम् ? द्रव्यप्रकर्षेण भयं न स्यात् । यथा—उच्चैतरः तरः । नीचैतरः पर्वतः ।
अत्र उदाहरणद्वयं द्रव्यस्य (एकत्र तटीः, अन्यत्र उच्चस्य) प्रकर्षः विद्यते तेन न
आसुः । स चतिर्ध्वनेन पचति इति पचतितराम् ।

१६६१ । द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ॥५॥३॥५॥

टी— । द्वयोरैकस्य प्रतिषेधे विभक्त्यर्थे चोपपदे सुपत्तिङ्मात्-
देतौस्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिषेधेन लघुलैघुतरः ।
लघोऽपान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः षट्तराः षटीयांसः ।

The suffixes तरप् and ईयसुन् are attached to words—when
the excellence of either of the two is implied (i. e. in the
sense of the comparative degree).

जित— । द्वयोरर्थायोरवचनम् इति द्विवचनम् । विभक्त्यः विभक्त्यः । निपातनात्
वत् इति काशिका । उदीच्याः सुनौर्मध्ये एकस्यातिशये अभिप्रेते सति, तथा उपपदे
च विभक्त्यै, सुपत्तिङ्मात् तया तिङ्मात् च तरप् ईयसुन् इति प्रत्ययोक्तः । तरप्
इति समर्पः बाधा । ईयसुन् इति इष्टस्य बाधा । टी इमौ लघु—अयम् अनवीः अतिशयेन
लघुः इति लघुतरः । लघुतरीत्यं जनः । अत्र द्वयोरैकस्य अतिशयेन अभिप्रेतः । ईयसुन्
= लघोऽपान् । एष आद्यतरः । सुकुमारतरः । षटीयान् । गरीयान् इत्यादयः ।
विभाक्त्योपपदे—उदीच्याः प्राच्येभ्यः षट्तराः षटीयांसो वा, माधुराः पाटलीपुत्रेभ्यः
आद्यतराः । पाटलिपुत्रेभ्यः इत्यत्र “पचनीविभक्ते” (१।३।४२) इति पंचमी ।

अथ निहारिष्याम्यथा विभक्तिः (विभागः) विभृति । अतएव विभज्योपपदे इति अत्र
अदाहरणम् एतत् । तिङन्तात् पचाततराम् । पूर्वश्लोके आहः ।

१६६२ । अजादीगुणवचनादेव ॥ ५।३।५८ ॥

दी— । इष्टमीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह—पाचकतरः ।

पाचकतमः ।

The suffixes इडन् are इयसुन are attached only to adjective
whereas तरप् and तमप् may be added to all.

नित— । तरप्, तमप्, इडन्, इयसुन् इति चत्वारोऽतिशायने तिङन्ताः प्रत्ययाः ।
एषु इडन्, इयसुन् इति प्रत्ययौ तु अजादा । उभयोराद्यकारम् अस्तु अच्, एव ।
“अजादे” प्रत्ययचतुष्टयाभां नक्षेत्रौ अजादौ इडन्, इयसुन् इति, तौ “गुणवचनादेव”
गुणवचनात् प्रातिपदिकात् भावः, विशेषणपदात् इत्यर्थः—सामान्यम् । तरप्,
तमप् तु सर्वत्र । पटुः इति विशेषणपदम् । वस्त्रात्—पटीयान्, पटिष्ठः ।
खलौयान्, खल्विष्ठः । गरीयान्, गरिष्ठः । पाचक इति विशेषणपदः—तेन अजाद
तौ न स्यात ; तरप् तमपौ तु सामान्यम् । पाचक-तरः । पाचक-तमः । उभावपि
पाचकौ, अयम् अयनयोरतिशयेन पाचकः इति पाचकतरः । सर्वं पाचकास्तेषु अयसु
अतिशयेन पाचका इति पाचक-तमः ।

१८८४ । तुण्डन्दसि ॥ ५।३।६० ॥

दी— । तुण्डन्तुअस्तादिभ्यश्चइयसुनौ स्तः ।

The Suffixes इडन् and इयसुन are added to words ending in
त (whether these are adjectives or not) in the Vedic literature.

नित— । तुः इति त इत्यस्य पञ्चमीविभक्त्यपदान् । ट-इति टम् तथा टच्, प्रत्ययस्य ।
तन् प्रतापनिष्पन्नत्वात् तथा टच् प्रतापनिष्पन्नत्वात् प्रातिपदिकात् इन्दसि इत्यर्थः इडन्,
इयसुन् इति स्तः ।

१८८४ । तुण्डि मेयः ॥ ५।३।१५४ ॥

दी— । तृचब्दस्य लोपः स्याद्विष्टेभ्यः परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दीन्तीयसी धेनुः ।

Words ending in ङ lose its ङ portion when any one of the suffixes इङ्, इमनिच् or ईयसुन् is added to it.

नित— । इङ् इमनिच् ईयसुन् इति प्रत्ययेषु परतः ङप्रत्ययनिष्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य ङ इत्यस्य लोपः स्यात् । ययम् अनवीरतिशयेन कर्ता इति करिष्ठः । "आसुतिं करिष्ठः" । एवमिजधिष्ठः वहिष्ठः इति चेदं दृश्यते । दीन्तीयसी (क्षिप्ति) [दीन्धिवो इत्यर्थः] धेनुः । दुहधातोस्तुच्—दीहिता इति वैदिकं रूपम् । सतः ईयसुन् । कर्त्तमानसूचकं दृष्ट्वा निहतितरिपि ।

१८६६ । प्रशस्यस्य अः ॥ ५।३।६० ॥

दी— । अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

The word प्रशस्य is replaced by अ before the suffix इङ् and ईयसुन् ।

नित— । अजादी इति अनुवर्तते । अथ विभक्तिविपरिधात्करीत्या सप्तम्या परिष्कनते । अजाद्योः इत्यर्थः । अजाद्योः इङ् तथा ईयसुन् इति प्रत्ययद्वये परतः प्रशस्य इति स्थाने अ इति आदेशो भवति ।

१८६७ । प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।६१ ॥

दी— । इष्टादिषु एकाच् प्रकृत्या स्यात् । अष्टः । अष्टेयान् ।

Before suffixes इङ्, ईयसुन् and इमनिच्, the base that passes by the denomination अ and contains only one vowel, suffers no change.

नित— । इङ्, इमनिच्, ईयसुन् इति एतेषु परतः यम् अ-संज्ञकम् एकाच् तम् प्रकृत्यैव तिष्ठति । अष्टो एव प्रशस्यः । ययमेव अतिशयेन प्रशस्यः इति

आक्षेपप्रसङ्ग इति स्थितिः । पूर्वसूत्रेण आदेशः—तेन च इति स्थितिः । ततः “यस्येति च” (६।४।१४८) इति च इत्यस्य अकारलोपः प्रसङ्गः ; टि. (६।४।१४९) इति सूत्रेण च टिलोपः प्रसङ्गः । अतएव अकारस्य लोपे प्राप्ते सति चर्मेण प्रसङ्गाच्चवस्थानं विधीयते । तेन नैव अकारस्य लोपः । तथा सति यच्चः इतिद्वयम् । एवम्—अथान् ।

१८६८ । जइ च ॥ ५।३।६१ ॥

दी— । प्रशस्तस्य जडादेशः स्यादिष्टेयसोः ॥ जइसः ।

The base प्रशस्त is also replaced by जइ before इष्टन् and ईयस् ।

१८६९ । जडादादीयसः ॥ ६।४।१४० ॥

दी— । आदिः परस्य । जयायान् ॥

The ईकार of ईयस् is replaced by जइ when it comes after जइ ।

शित— । आत् आत् ईयसः इति पदच्छेदः । “आत्” जइ इत्यच्चात् परस्थितस्य “ईयसः” ईयसुम् इति प्रत्ययस्य “आत्” आकारः इति आदेशः स्यात् । इतो प्रसङ्गो, अयमनवीरतिशयेन प्रशस्तः इति आक्षेपे जइ ईयस् इति स्थितिः । ततः चर्मेण आकारादेशः—तेन च आचस् इति स्थितिः—ततः ज्याचस् इति द्वयम् । प्रथमैकदशने पुंलिङ्गे जयायान् ।

२००० । वृक्षस्य च ॥ ५।३।६२ ॥

दी— । अडादेशः स्यादजाधोः ॥ जइसः जयायान् ।

The word वृक्ष is also replaced by जइ before the aforesaid suffix.

आक्षेपप्रसङ्ग इति स्थितिः । पूर्वसूत्रेण आदेशः—तेन च इति स्थितिः । ततः “यस्येति च” (६।४।१४८) इति च इत्यस्य अकारलोपः प्रसङ्गः ; टि. (६।४।१४९) इति सूत्रेण च टिलोपः प्रसङ्गः । अतएव अकारस्य लोपे प्राप्ते सति चर्मेण प्रसङ्गाच्चवस्थानं विधीयते । तेन नैव अकारस्य लोपः । तथा सति यच्चः इतिद्वयम् । एवम्—अथान् ।

२००१ । अन्तिकवाङ्योर्नेदसाधौ ॥ ५।२।६६ ॥

दो— । अन्ताद्योः ॥ नेदिष्टः—नेदीयान् । साधिष्ठः—
साधीयान् ।

Before the suffixes above spoken of, the base अन्तिक is replaced by नेद and वाङ् by साध ।

मित— । अन्तिक इति शब्दः नैकट्ये वर्तते ; वाङ् इति सुहो वः । इमनि ईयानि च अन्तिकस्थाने नेद इति । वाङ्स्थाने साध इति च, भवति ।

२००२ । स्खल-दूर-युव-ऋक्ष-चिम-चुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ ६।३।१५६ ॥

दो— । एषां यणादिपरं लुप्यते । पूर्वस्य च गुण
इष्टादिषु । स्वविष्टः । दनिष्टः । यविष्टः । ऋसिष्टः । चेषिष्टः ।
चोदिष्ट एवसीयम् । ऋक्षचिमचुद्राणां पृष्ठादित्वात्—ऋसिमा ।
चेपिमा । चोदिमा ।

Before the suffixes इष्टन्, ईयन्, and इमनिच्, the यच् (i. e. एवरल—as the case may be) of the words स्खल, दूर, युव, ऋक्ष, चिम and चुद्र, slide and the vowels in these words takes the guna substitute. ऋक्ष etc take इमनिच् also being of पृष्ठादि class.

मित— । इष्टनि, इमनिचि, ईयन्नि च परतः स्खल, दूर, युव, ऋक्ष, चिम, चुद्र इति एतेषाम् अन्त्ये यच् लुप्यते ; यतः घणः पूर्वस्थितस्य अचो गुणः स्यात् । स्खला इष्टन् इति स्थितिः । लकारस्य नायः लकारस्य गुणः—तेन स्वी इष्ट इति स्थितिः । यतः संश्लिष्वेति अविष्टः इति । एवं स्वबोधान् । एवं चोदिष्टः—चोदीयान् । ऋक्ष चिम चुद्र इति शब्दाः पृष्ठादिषु प्रत्ययन्ते । अतएव “पृष्ठादिभ्य इमनिच्वा” (५।३।१५६) इति सूत्रे च एवम् इमनिच् स्यात् । ऋक्षस्य भावः ऋसिमा इति । अन्त्यन्तुयमम् ।

२००३ । प्रिय-स्त्रिर-स्त्रिरोल्बहुलगुहृदतृप्-दीर्घ-हन्दा-
काणां प्रत्यस्त्र-वर्च-हिमवर्षि-वप-द्राचिहन्दाः ॥ ६।४।१६७ ॥

दी— । प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्त्रुरिष्ठादिषु । प्रेषः ।
स्थेषः । स्फेषः । वरिष्ठः । वंष्टिष्ठः । गरिष्ठः । वर्विष्ठः ।
वपिष्ठः । द्राचिष्ठः । वृष्टिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रेयान् ।
प्रियोश्च बहुल-गुहृ-दीर्घाणां घृष्ठादिस्थात् प्रेमेत्यादि ।

Before the suffixes इहन्, इमनिच्, and ईयसुन्, the words प्रिय, स्त्रिर, स्त्रि, लब्, बहुल, गुहृ, हृद, तृप्, दीर्घ and हन्दाक—are replaced respectively by प्र, स्त्र, लब्, वृ, वर्च, गर्, वर्चि, वप, द्राचि and हन् ।

मित— । इहनि इमनिचि तथा ईयसुनि च परतः प्रिय स्त्रिर स्त्रिर लब् बहुल गुहृ हृद तृप् दीर्घ हन्दाक इति एतेषां स्थाने यथाक्रमम् प्र स्त्र लब् वृ वर्च गर् वर्चि वप द्राचि हन् इति आदेशाः स्युः । प्रिय—इहनि प्रेषः । ईयसुनि—प्रेयान् । एषां मध्ये प्रिय लब् बहुल गुहृ दीर्घ इति एते घृष्ठादिषु पठ्यन्ते । अतएव एभ्यः घृष्ठादिना इमनिष्ठा (५।४।२२) इति इमनिच् इत्यते । प्रिय—प्रेमा—इमनिच् ।

२००४ । वहोर्लोपो भू च वहोः ॥ ६।४।१६८ ॥

दी— । वहोः पर्यीरिमियसोर्लोपः स्याद्वहोश्च भूरादेशः ।
भूमा । भूयान् ।

The first vowel of the suffixes इमनिच् and ईयसुन् slides when they are attached to वहु and the base is replaced by भू ।

मित— । वहु इत्यस्य लस्यलोपोरिमनिचः ईयसुन्श्च लोपः स्यात् । तथा वहु-
स्थाने भूरिति आदेशोऽपि भवति । अयमनयीरविषयेन वहुः इति याक्ने वहु ईयसुन्
इति स्थितिः । ततः भू ईयसुन् इति । ततः ईयसुन् इत्यस्य ईकारलोपः—तेन भूयस्
इति स्थितः—भूयान् । एवं वहोर्लोपः इति इमनिच् “घृष्ठादिभ्यश्च इमनिष्ठा” ।

इति स्वर्गः । बहु इमनिच् इति स्थितिः—ततः भू इमनिच् इति ; ततः इकारलोपः
तेन भून् इति—सूत्रम् । लोपः इत्यनेन इमनिच् इत्यस्य च आद्यवर्णलोपः लोभ्यः ।

२००५ । इष्टस्य यिट् च ॥ ६।४।१५८ ॥

दी— । वक्षोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमस्य ।
भूविष्टः ।

The इकार of इष्ट slides when attached to वक्ष् ; and यिट् is inserted between the base and the suffix—वक्ष् being replaced by भू ।

२००६ । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६।३।६४ ॥

दी— । एतयोः कनादेशो वा स्याद्विष्टेयसोः । कनिष्ठः ।
कनीयान् । पक्षे यविष्ठः ; अल्पिष्ठः इत्यादि ।

Before the suffix इङ् and ईयस्—the bases युव and अल्प are optionally replaced by कन् ।

नित— । इष्टनि ईयस् इति परतः “युवाल्पयोः” युवम् अल्प इति एतयोः स्थाने
“कन्” आदेशो भवति “कनन्यतरस्याम्” विज्ञप्तेन । सन्ने इमे युवानः ; अयम्
एतु अतिशयेन युवा इति कनिष्ठः—पक्षे यविष्ठः । “स्युक् इर—” (६।४।१५६)
इत्यादि स्वर्ग लोपः चकारस्य गुणश्च । दी इमे युवानो अयमनयोः अतिशयेन युवा
इति कनीयान् । पक्षे यनीयान् । सन्ने इमे अल्पाः । अयमेतु अतिशयेन अल्पः
इति कनिष्ठः—पक्षे अल्पिष्ठः ।

२००७ । विनतोलुक् ॥ ६।३।६५ ॥

दी— । विनो मनुष्य लुक् स्याद्विष्टेयसोः । अतिशयेन
सन्ने लजिष्ठः । लज्जीयान् । अतिशयेन त्ववान्—त्वविष्टः ।
त्वचीयान् ।

Before the suffixes इवृत्तन् and ईयवृत्तन्, words that end in विन् or नतुप् (that is words formed with these two suffixes), lose विन् or नतुप् portion.

मित्—। इवृत्तन् तथा ईयवृत्तन् च परतः विन् प्रत्ययान्ताणां नतुप् प्रत्ययान्ताणां शब्दानां लोपः स्यात् । अक् साक्षा । सा अस्य अस्ति इति विन्—सम्बन्धे । अज् शब्दात् विन् प्रत्ययः । सर्वे इति सम्बन्धः—अयम् एवम् अतिशयेन सम्बन्धे इति वाक्ये सम्बन्धशब्दान् इवृत्तम् । अस्मिन् इवृत्त इति स्थितिः, अनेन विन् इत्यस्य लुक् तेन अज् विन् इत्यस्मात् विन् निवर्तते । निमित्ताभावे न निमित्तस्य अपि अभावः इति पुनरपि गकार स्थाने जकारः—तेन अज् इवृत्तः इति स्थितिः—तथासति अजिह्वः इति रूपम् । अचिवृत्त इत्यत्र—“अचिभम्” (१।४।२८) इति पूर्वस्य पक्षभावात् “अक्षी लघोऽन्ते” (८।२।१२) इति सम्बन्धे स्यात् ।

२००८ । प्रशंसायां रूपम् ॥ ५।३।६६ ॥

दी—। सुवन्तातिङ्गन्ताश्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

The suffix रूपम् is attached to words (including verbs) in the sense of praising ; to imply some speciality the suffix रूपम् is added to words as well as to such verbal forms as pass by the denomination तिङ्गन् ।

मित्—। प्रशंसा कृतिः । तस्यां गन्धमानायाम् “रूपम्” इति प्रत्ययो भवति ; कस्मात् ? सुवन्तात् तथा तिङ्गन्तादपि । तिङ्गन् (५।३।५९) इत्यस्मात् “तिङ्गः” इति अत्र अनुवर्तते । काशिकामते तु प्रशंसा इति प्रकृतेरेवार्थम् विशेषयति अतएव तस्यते अयमेव अर्थः—प्रशंसाविशिष्टे अर्थे वर्णभावात् सुवन्तात् तथा तिङ्गन्तादपि प्रातिपदिकात् स्थाप्य रूपम् प्रत्ययो भवति । स्थापिकाः प्रत्ययाः प्रकृतेरेव अर्थे विशेषसा योतकाः भवन्ति । प्रशस्तं पटुः इति पटुरूपः । प्रकृतेरेवार्थसा कश्चित् वैशिष्ट्ये एव प्रशंसा भवति अतएव अयम् रूपस्योपयोगः सुरा पलाशना भवति ।

तिङन्तादपि चयप्रत्ययः स्यात् यथा प्रत्ययस्य पचसि इति पचतिङ्पम् । प्रत्ययान्ताणां सर्वे व प्रीकृतं—एकवचनं च । पचतिङ्पम् इत्यादयः ।

२००८ । ईषदसमाप्ती कल्पद्देश्य-देशीयश्च ॥ ५।३।६७ ॥

दी— । ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यश्चकल्पम् ।
चकुल्लम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिङ्पम् ।

The suffixes कल्प, ईषद and देशीय are added to words (also to तिङन्त forms) in the sense of "a little inferior or a little below or a little short of".

नित— । चसमाप्तिः चसम्पूर्यता, ईषदसमाप्तिः लोकेन चसम्पूर्यता—किञ्चिन्नूनत्वं इति याचते । "ईषदसमाप्ती" किञ्चिन्नूनत्वं इत्येव अर्थे चमिद्वये सति, सुबन्तात् तथा तिङन्तात् कल्पद्देश्य देशीयश्च इति प्रत्ययाः भवन्ति । ईषदूनो विद्वान् इति विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः ।

२०१० । विभाषा लपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । ईषदसमाप्ति विशिष्टे ऽर्थे सुबन्ताद्बहुच् वा स्यात् स च प्रागेव ननु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । सपः किम् ? यजतिकल्पम् ।

In the aforesaid sense, the suffix बहुच् may, also be added to words (but not to तिङन्त forms); and the said suffix takes its position before the base and not after it. Why do we say सपः here? witness यजतिकल्पम् as without बहुच् (for it is not a सुप् but तिङ्).

नित— । ईषदसमाप्तिविशिष्टे अर्थे वर्त्तमानात् सुबन्तात् बहुच् इति प्रत्ययो विकल्प्येन भवति । अयं च प्रकृतेः प्रागेव तिष्ठति—ननु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः ; पटुकल्पः इत्यादयः । तिङन्तान्नाभूत् ईषदूनं वजति इति बहुच् न स्यात् ।

कक्षप्रप, इत्यादयस्तु सूर्येव यजति कक्षप्रम् । नद्वच इति प्रकारस्य इत् प्रपञ्च ।
चत्वीहात्तलं सूचयति ।

यथाहि सूत्रम्—“चित्” (३।१।६१)—अन्त उदात्तः स्यात् ।

२०११ । प्रकारवचने जातीयर् ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । प्रकारवति चायम् । आत् तु प्रकारमात्रे । पट्

प्रकारः—पट् जातीयः ।

The suffix जातीयर् is added to words which imply the प्रकार (nature or speciality) of something ; [प्रकारः—differentiation].

नित— । प्रकारः—“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः” इति शाशिका ।
यत् किञ्चित् वैशिष्ट्यम् एकतोऽन्वम् व्याकर्तयति स एव प्रकारः इत्यर्थः । “प्रकार-
वचने” प्रकारस्य अभिधानं सति, भुवनादिव प्रातिपदिकासु जातीयर् इति प्रत्ययो
भवति ।

यत् प्रकारवचने आत् प्रत्यय इत्यन्ते—यथा, सन्धा । को भेदीनयोः प्रत्यययोरिति
चेदुच्यते । प्रकारमात्रे आत् स्यात् । आत् प्रत्ययस्य प्रकारमेव मनवति—सैव यस्या
प्रकारोऽस्ति तस्यान्वम् ; जातीयर् पुनः प्रकारवति अभिव्येये सति विधीयते ; यस्या
प्रकारः स एव अभिव्येयते चेत्, जातीयर् विधीयते इति सरलार्थः । पट्प्रकारः इति पट्-
जातीयः । नद्वचप्रकारः इति नद्वचजातीयः । एवं दर्शनीयजातीयः । लिङ्गां पट्
जातीया इत्यादि ।

२०१२ । प्रागिवात् कः ॥ ५।३।७० ॥

दी— । “इवे प्रतिकृतौ” इत्यन्तः प्राक् काधिकारः ।

The suffix क is to pervade in all the sutras that pre-
cede “इवे प्रतिकृतौ” (५।३।६६)

नित— । प्राक् इवात् कः इति पदच्छेदः । “इवात्”—“इवे प्रतिकृतौ”
(५।३।६६) इति सूत्रस्य इवेत्यन्तः प्राक् “प्राक्”—प्राक् कर्त्तुं कल्पनाद्यर्थे “क”

प्रत्ययौऽधिकृतौ वेदितव्यः । अस्त्विति—“अस्मात्” (५।२।७३) । तत्र कप्रत्ययो भवति इति बोध्यम् । तिङन्तात् तु अयं प्रत्ययो नोपेतः ।

२०१३ । अव्ययसर्वनाम्नामकाच् प्राक् टिः ॥ ५।३।७१ ॥

दी— । “तिङ्ङ्य” इत्यनुवर्त्तते ।

The suffix अकाच् is added to indeclinables, pronouns and तिङन्त forms in any one of the senses, spoken of before the rule इवे, प्रतिक्रम्य, and the suffix takes its position before the टि portion of the base.

सित— । तिङ्ङ्य इति (५।३।७६) अनुवर्त्तते । तिङन्तात्, अव्ययात् तथा सर्वनामस्य अकाच्प्रत्ययो भवति इवमन्वयसंशयमात् प्राक् तिङ्ङितेषु अर्थेषु (प्राग्वीयेषु अर्थेषु) ; स च प्रत्ययः टिः प्राक् एव तिष्ठति न तु परतः । अयं कप्रत्ययस्य अपवादः । तिङन्तात् यथा, ज्ञप्ति इत्याद्यात् अकाच्—टिः प्राक् अथा स्थितिसातः ज्ञप्तिपत् अकाच् इ इति परिस्थितिः, ततः ज्ञप्तिपत्ति इति रूपम् । अव्ययात् यथा—अर्थः—इत्याद्यात् अकाच्—तेन च अकाच् टिः इति स्थितिसातः=उच्यते इत्येव । सर्वनामः—सर्वे इति अद्यात् अकाच्—तेन सर्वं अकाच् टि इति स्थितिसातः सर्वक इति ।

२०१४ । कास्यवदः ॥ ५।३।७२ ॥

दी— । भान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकाच् च ।

The final अकार of indeclinables is replaced by दकार when the aforesaid suffix अकाच् is attached to them.

सित— । “कास्य” ककारस्य स्थाने “च” अकाच्प्रत्ययसन्निधीन “दः” इति आदेशो भवति ।

तद् कस्य ककारस्य इति चेत् ?—अव्ययस्य एव न तु सर्वनामः—ककारान्तस्य सर्वनामः असम्भवात् । ककारान्तस्य अव्ययस्य कस्याने द इति भवति अकाच्प्रत्ययसन्निधीनेन—इति सूत्रार्थः । भिक् इति कान्तम् अव्ययम् । अद्यात् अकाच्—य

अकच इति स्थितिः ; अनेन अन्तिसमस्य कस्य स्थाने दः—तेन ध अक इदं इति ;
ततः अकच इति स्थितिः ; “वावसाने” इति (८५१६) सूत्रेण धकित् इत्यधिकपम् ।

२०१५ । अञ्जाते ॥ ५१३७३ ॥

दी— । कसप्रायमस्योऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः ।

विश्वकैः ।

Any suitable suffix (falling within the category of प्राग्वीय)
may be affixed to words (including the विकृत forms), to
denote something which is not particularly known (अज्ञाते अर्थे) :

मिति— । “अज्ञातः” इत्यनेन विशेषेण अज्ञातः—सामान्येन तु ज्ञातः इति
बोध्यम् । “अज्ञाते” विशेषेण अपरिचिते अर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तथा
तिङ्नादादि स्थाय्ये यथायोग्यः प्राग्वीयः प्रत्ययः स्यात् । कस्य अयम् अत्रः
अज्ञातः—अतएव अत्र अयमप्यदात् कप्रत्ययः—तेन अयकः इति रूपम् । अयः इति
रूपेण ज्ञातः—एतन् कस्य अयं अयः इति स्वस्वामिसम्बन्धेन अज्ञातः ।
अतएव स्त्रेण रूपेण सामान्यतः ज्ञाते, स्वस्वामिसम्बन्धेन विमर्शेण अज्ञाते खलु अयं
कप्रत्ययो विधीयते । उच्चैः इति अन्ययम् । अय अज्ञाते इति यथायोगम् अज्ञातता
विज्ञेया । अज्ञात “अन्यय सर्वनामान्नामक्य प्रागटेः” (५१३७१) इति अकच ।

दी— । ओकार—सकार—भकारादौ अपि सर्वनाम्नष्टैः
प्रागकच् ॥ युवकयोः । शवकयोः । युष्मकाश्च । अस्मकाश्च ।
युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् ? त्वयका
मयका ।

Before any सूक्त suffix beginning with ओकार, सकार or
भकार, the suffix अकच is placed before the टि portion of any
pronoun.

मिति— । यद्यपि सुप्तप्रत्ययस्य आदौ ओकारश्चिह्नितः, सकारो भकारश्च तस्मिन्
सुप्ति परतः सर्वनामप्रातिपदिकानां टिः प्रागेव अकच भवति । ओकारादौ सुप्ति

यथा—भोत्प्रत्ययः । युष्मद् अण्डस्य पठ्यां सप्तम्यां द्विवचने—युवयोः इति रूपं स्यात् ।
 “युवावो द्विवचने” इति (७।२।६९) युव इति आदेशः । युव भोस् इति स्थितिः । ततः
 भक्तच्—तेन युव् भक्तच् भ—भोस् इति स्थितिः । टैः प्राक् भक्तच् । ततः युवस्य
 भोच् इति । ततः योऽधि (७।२।८६) इति यकारादेशः—तेन युवक्तम् भोच् इति
 तथा सति युवकयोः इति रूपम् । एवं अन्यतः सकारादौ सुपि परे सर्वनामः
 प्रातिपदिकस्य टैः प्राक् भक्तच् यथा—युष्मदण्डस्य सुप इति समसीयवृत्तवन-विभक्तौ
 युष्मद् सुप इति स्थितिः । ततः युष्मदक्षदीर्घनादेशे (७।२।८३) इति युष्मा सु
 इति स्थितिः ततः भक्तच्—तेन युष्मा भक्तच् आ—सु इति । ततः युष्मासु इति रूपम् ।
 एवं भकारादौ सुपि परे सर्वनामः प्रातिपदिकस्य टैः प्राक् भक्तच् । भोक्तार सकार
 भकारसुपि इति किम् ? एभ्यः अन्यतरस्याम् विभक्तौ परतः सुवन्तस्य एव टैः
 प्राक् भक्तच् ।

दो— । अकच् प्रकरणे तूष्णीमः काम् चक्ष्व्यः ॥ मित्रा-
 दश्यादेशः परः । तूष्णीकाम् आस्ते ।

The suffix काम्—equivalent to the suffix अकच् is added to
 the indeclinable तूष्णीम् । Now see Tika.

मित्र— । तूष्णीम् इति पञ्चमात् काम् इति प्रत्ययो भवति अकच् प्रत्ययसौम्यार्थ,
 अकचोऽपवादः इति । काम् इति मित्—यतएव “मिदचोऽश्यात् परः” (१।२।१७७)
 इति श्रुतेण अक्याच्च अचः परतस्तस्य स्थितिः—तेन तूष्णी काम् म् इति स्मृतिलक्षतः
 तूष्णीकाम् इति रूपं, तूष्णीकाम् आस्ते, तूष्णीकां तिष्ठति ।

दो— । शीले को मलोपश्च ॥ तूष्णींशीलः स्तूष्णीकः ।
 पचतकि । कल्पतति । धक्ति । हिरकुत् ।

In the sense of तूष्णींशील (habitually taciturn) the suffix
 क is affixed to तूष्णीम्, the सकार of which elides in this case.

२०१६ । कुत्सिते ॥ ५।३।७४ ॥

दो— । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः ।

Any suitable suffix may be added to words to imply the blamability (censureability—censure) of the objects expressed by the said words.

नित—। कुत्सितो निन्दितो गर्हित इति आशयः । पदार्थस्य कुत्सितत्वं धीमयितुम् प्रातिपदिकान् यथायोग्यः प्राग्वीयः प्रत्ययः स्यात् । कुत्सितोऽयं अशकः ।

२०१७ । संज्ञायां कन् ॥ ५।३।७५ ॥

दी—। कुत्सिते कन् सप्तात्तदन्तेन चैत् संज्ञा गम्यते ।
युद्धकः । राधकः । स्वराद्यं वचनम् ।

The suffix कन् instead of क, is attached to words to imply censure, provided the word thus formed, stands as a proper noun. कन् in place of क is for स्वर ।

नित—। कुत्सितत्वं धीमयितुम् प्रातिपदिकान् कन्प्रत्ययः स्यात्, प्रत्ययान्तं च पदेन चैत् कस्यापि संज्ञा भवत्ये । अत्रत्यस्य साधा । कुत्सितो युद्धोऽयम् इति युद्धकः । अयं कस्यापि नाम ।

अनु कप्रत्ययेनैव इष्टमिदं किमर्थं पुनरपि कन्प्रत्ययविधानमिति चेत्—
उभापत्तौ “स्वराद्यं वचनम्” इत्यनेन—स्वर प्रकारस्य च स्यात् उपयोगिता चेति ।

२०१८ । अनुकम्पायाम् ॥ ५।३।७६ ॥

दी—। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रः इत्यर्थः ।

Any suitable suffix is to be added to words to imply that the objects expressed by the said words are objects of compassion.

नित—। कारुण्येन अनुपपत्तिः परस्य = अनुकम्पा इति काञ्चिका । तस्या अनुकम्पायां वचनानायां सुबन्तात् तिङन्ताच्च स्याद्विशिष्टं प्रत्ययो भवति ; अनुकम्पितः पुत्रः—पुत्रकः, कप्रत्ययः ; एवं अनुकम्पितो दत्तः—दत्तकः, हस्तचितकः । तिङन्तात् यथा—विश्वसितकि, स्वपितकि—आभ्याम् अक्षय ।

२०१८ । नीती च तदुक्तात् ॥ ५।३।७७ ॥

दी—। साम-दानादिरूपा सा नीतिस्तस्मात् गम्यमानायां अनुकम्पायुक्तात् क-प्रत्ययः समात् ॥ हस्त ते धानकाः । शुद्धकाः । एहकि । अहकि । पूर्वेण अनुकम्पायुक्तात् प्रत्ययः । अनेन तु परस्परसम्बन्धेऽपीति विशेषः ।

Suitable suffixes are added to words—which denote objects of compassion provided any one of the (four) means, (or ways or expedients), is thereby implied. By the prior sūtra क is attached to the person who is an object of pity, but this rule directs क after an article that is being given to an अनुकम्पायुक्त person.

नित—। नीती इति । नीतिश्च अनुक्तिरिति—सामो दानं भेदी दृश्यते । “नीती” सामादौनाम् अन्यतरस्याम् अर्थमानयाम् “च तदुक्तात्” अनुकम्पा-धनायानु-भातिपदिकात् वयाविहितम् प्रत्ययः (यथा कप्रत्ययः) स्यात् । हस्त ते धानकाः । हस्तं तिलकाः । हस्तं शुद्धकाः । एषु कप्रत्ययः । एहि इत्यर्थे कः—एहकि । अहि इत्यर्थे कः—अहकि । अतः तिलकात्प्रत्ययः । सम्बन्धे दानम् गम्यते—अनुकम्पा च । ते हरिश्च अत एहकि, अत्रम् अतः । अनुकम्पायुक्तः अत दानं क-सौम्यते ।

ननु पूर्वोक्तं सिद्धं किमर्थमिति चेत् तैवम् । पूर्वोक्ते ॥ जगः अनुकम्पा-मानः तस्मात् एव प्रत्यय इत्यतः । अतः सन्तु तु अनुकम्पायुक्तानाम् यत् वस्तु हीयते, तस्मात् एव प्रत्ययो विधीयते । अतएव पूर्वोक्ते अनुकम्पायुक्तानामस्तुः सामादौनाम् प्रत्ययः अतः तु परस्परसम्बन्धे इति सूत्रार्थविवक्षितः । एवम् अनुकम्पायुक्तानाम् वस्तुनः सम्बन्धो यो भेदवाचको दानवाचकः साम-दानादौ वा शब्दसंज्ञादपि अत्रैव नीत्या कप्रत्ययः स्यात् ।

२०२० । वक्तव्यो मनुष्यान्मनुष्या ॥ ५।३।७८ ॥

दी— । पूर्वसूत्रद्वयविधये ।

The suffix इच् is added, in the aforesaid sense, to words possessed of more than two vowels provided they stand for human names.

मित— । “वङ्गधः” बहु-सुख-विनिष्ठात् प्रातिपदिकात् “मनुष्यनामः” मनुष्य-नामधेयात् “इच्” इति प्रत्ययो, “वा” विकल्पेन भवति, अनुकम्पयां तथा नीतो च गन्धमानाम् । उदाहरणं तु पश्चात् द्रष्टव्यम् ।

२०२१ । घनिलचौ च ॥ ५।३७८ ॥

दी— । तत्रैव ।

In the aforesaid sense, two other suffixes च् and इच् may also be added.

मित— । पूर्वोक्ते विधये च् इच् इति एतौ प्रत्ययौ अपि स्याताम् । अतएव अस्मिन् विधये चत्वारः प्रत्ययाः-सुतः—(१) इच् (२) च् (३) इल्च् (४) सुवस्व-चकार-यत्वात् ययाप्राप्तमपि प्रत्ययः स्यादेव । उदाहरणं पश्चात् द्रष्टव्यम् ।

क-प्रत्ययार्थस्य काचित् कारिका अस्ति अथ अध्यामिरथ समुद्भूयते । “अस्याशत-दद्या कस्य कृतमाश्रयं स्यात् प्रयोगतः । अनुकम्पायुताप्रोक्तौ बहूनां जातिप्रत्यये” इति । अत्र चक् = क प्रत्ययः—यौरामतर्कवागीशकतायाम् सुखवीध-टीकायाम् इयं दृश्यते ।

२०२२ । ठाजादादूर्ध्वम् द्वितीयादचः ॥ ५।३७९ ॥

दी— । अस्मिन्प्रकरणे यष्टीञ्जादिप्रत्ययश्च, तस्मिन्प्रत्यये प्रे प्रकृतेर्द्वितीयादचः उर्ध्वं सवर्गं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । ठपङ्गलुको द्वितीयत्वे क-विधानार्थम् । वायुकाः । पितृकाः ।

Before the suffix ठ or any other suffix—beginning with a vowel (such as इलच्, or इव (व) the base (to which these suffixes are to be attached), lose its portion that comes after the second vowel of its body (the body of the base)—so far as this chapter is concerned. Here उ only in the sūtra in place of ठच्, indicates direction of क (after 2nd उच् vowel) in place of usual इक of ठक्; see the rule “इसुसु कृ—” (ante). *

नित्—। ठ अजादी ऊर्ध्वम् द्वितीयात् चचः इति सूत्राद्धः। अस्मिन्प्रकरणे “ठ” इति प्रत्यये परे तथा “अजादी” येषां प्रत्ययानाम् चादी चच् तिष्ठति, तादृशे च प्रत्यये परतः, “द्वितीयादचः” प्रकृते र्वा द्वितीयः स्वरवर्णसमादुत्तरतः योऽयः प्रकृतेरस्ति, तदंशो लुप्यते। अस्मिन् प्रकरणे क-प्रत्ययस्य चानुक्त्यायां नीती च विहितं प्रत्ययान्तरं यत् प्रकरणे विद्यते तस्मिन् प्रकरणे इत्यर्थः। अनुकम्पितः देवदत्तः इति ठच् प्रत्ययः “वङ्गचः—” (१।३।४८) इति सूत्रेण; ठच् स्थाने इक इति स्यात्। देवदत्त इक इति स्थितिः। अनेन द्वितीयस्वरवर्णात् उत्तरस्य इत्त इत्तंशस्य लोपः तेन देव इक इति स्थितिः—सतः देविकः इति। “यस्वेति च” (६।४।१४८) इति सूत्रेण देव इत्यस्य अन्त्यस्य अकारस्यलोपः। एते घन् इलच् इति प्रत्यया। देवदत्तशब्दात् घन् क्तास्थाने इय। पूर्व्वेवत् प्रकृता—तेन द्विविधः इति। देवदत्तशब्दात् इलच् पूर्व्वेवत् प्रकृता—तेन देविल इति रूपम्। एते यथाप्राप्तं कप्रत्ययः—सतः देवदत्तकः इति। एवम् अनुकम्पितः यशदत्तः—इति क—यशदत्तकः। घन्—यशियः। इलच्—यशिकः। ठच्—यशिकः। अनुकम्पितो वायुदत्तः इति कप्रत्ययः—वायुदत्तकः।

चत् सूत्रे उच् इति अष्टकोला ठ इति गृहीतम्। तत् कथमिति चेत् सप्तमि—“उपहृषम् उक्ती द्वितीयत्” इति। अनेन उपहृषेन ज्ञाप्यते यत् यदा उक् एव द्वितीयस्वरवर्णत्वेन गृह्यते, तदा तदनन्तरम् “ठ”—इक इति अष्टा प्रत्ययस्य स्थाने क इत्यादयः आस्यते न तु इकः [इसुसुकोत्तानात् इति सूत्रं दृष्टव्यम्]। तथा अनुकम्पितो

वायुदत्तः इति वायुदत्तशब्दात् इत् इति प्रत्ययः । द्वितीयस्तरात् उत्तरस्य भागस्य लोपः—इत्प्रत्ययस्याने क इति आदेशः तथा सति वायुकः इति रूपम् । एवं अनुकम्पितः पितृदत्तः इति कप्रत्ययः—पितृदत्तकः । पक्षे वन् इत्यच् इत् = पितृकः—पूर्व्वं वा प्रक्षिप्यः ।

अनु वङ् वक्षी अनुवचनाद्यदृशा इति सूत्रे वङ्गवः इति किम् ? अनुकम्पितो दत्तः इति दत्तकः, अनुकम्पितो गुप्तः इति गुप्तकः । अत्र उदाहरणद्वये प्रकृतीर्वाप्त्वात् न उच् वन् इत्यच् वा—प्रस्ताव क एव । अनुवचनाद्यः इति किम् ? अनुकम्पितः भद्रवाहुः भद्रवाहुकः । अनुकम्पितो भद्रवाहः भद्रवाहकः । एतौ न अनुवचनाम तेन नैव उच्, वन्, इत्यच् वा । प्रस्ताव क एव ।

द्वौ— । चतुर्धादिवः ऊर्ध्वं स्य लोपो बाध्यः ।

If the first member of the base contains four vowels, then the portion coming after the fourth vowel slides before उच् or other suffix beginning with a vowel.

मित— । यदि प्रकृती पूर्व्वपदे चत्वारः स्वरवर्णास्तिष्ठन्ति तर्हि चतुर्धात् स्वरवर्णात् उत्तरस्य अंशस्य लोपः स्यात् एतत् प्रत्ययविहिते ठक् चत्वारदौ च प्रत्यये परतः । अनुकम्पितः इहस्पतिदत्तश्च इति ठक् इहस्पतिकाः । वन् इहस्पतियः । इहक् इहस्पतिकः । पक्षे यथाग्रहं कः इहस्पतिदत्तकः ॥

द्वौ— । अनजादी च विभाषा लोपो वक्तव्यः । दीवत्सकः ।

दीवत्सकः ।

The portion of the base which is to elide before any suffix beginning with a vowel, optionally slides before a suffix that does not begin with a vowel.

मित— अस्मिन् प्रकारस्य अजादी प्रत्यये परतः प्रकृतेर्वर्णा अंशस्य लोपो भवति, तस्य अंशस्य "अनजादी" प्रत्यये परे "च" "विभाषा" विकस्वेन "लोपः" स्यात् इति "वक्तव्यः" बाध्यः । अनुकम्पितो दीवत्सः इति कप्रत्ययः—तेन दीवत्सकः—दीवत्सकः ।

दी—। लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दक्षिणः । दक्षिणः ।
दक्षिणः । दक्षिणः ।

Before the suffix *अच्* or any other suffix of this class whether beginning with vowel or not, the first member of a compound word may elide.

मित—। उच्चि चजादी तथा चजादी च एतत्-प्रकरणे प्रत्यय परतः
पूर्वपदस्यापि लोपः स्यात् ; अनुकम्पितो देवदत्तः इति कथ्यते ; पूर्वपदस्य लोपः
दत्तः । उच्चि दक्षिणः । उच्चि दक्षिणः । उच्चि दक्षिणः ।

दी—। विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥
देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा । सत्या ।

Either the first member or the last member of a compound word may optionally elide without any suffix being attached to it provided the aforesaid sense is thereby implied.

मित—। अनुकम्पितो गम्यमानायां प्रत्ययं विनापि पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा
लोपः स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः इति देवदत्तः । अत न प्रत्ययः । प्रत्ययं विना
अपि अथमेव भवितुम् अर्हति । “विनाऽपि प्रत्ययम्” इति वचनात् । दत्तः—अथ
मत्स्याभावः पूर्वपदलोपश्च । देवः—अथ मत्स्याभावः उत्तरपदलोपश्च । एवं सत्यभामा
अनुकम्पितो गम्यमानायां प्रत्ययं विनाऽपि स्वरूपेण अवस्थितिः । भामा अथ पूर्वपद-
लोपः । सत्या अथ उत्तरपदलोपः । उत्तरपदलोपे सति सत्य इति तिष्ठति । परं
अभिधेयस्य लोकात् अकारान्त-लोकात् इत्यस्य च अभावान् स्त्रियां भवा इति
“अत्राद्यन्तात्” (४।१।४) इति सूत्रेण सिध्यति । अनुकम्पितानामपि एतद्वर्तिकं
लोके प्रयुज्यते । तथा च भाषः—“वत्स्य लो भुजो पाताम्” (वत्स्य = वत्सदेवस्य),
रघो अपि “अवातुनीदम्” इत्यादि ।

दी—। उवर्णाक्ष दत्तस्य च ॥ भानुदत्तः । भानुलः ।

The *इ* of the suffix *इवच्* when coming after *उवर्ण*, elides ; or *इवच्* after *उवर्ण*, is replaced by *व* ।

वी— । अउवर्णादपि ॥ सवित्तिवः । सवितृ सः ।

The aforesaid rule holds good with reference to words ending in *उवर्ण* ।

दो— । चतुर्थदिनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाद् इवस्य च ॥१॥

Before suffix whether beginning with a vowel or a consonant, the second member of the base coming after the fourth vowel slides optionally ; the first member of the base—may also slide in stead of the last member (the member after the fourth vowel) ; such rule holds good even where there no affix is added ; whereas the *इवच्* coming after a base ending in *उवर्ण* is replaced by *व* ।

नित— । चतुर्थात् इति । “अनजादौ च” येषां प्रत्ययानाम् आदौ अचोऽन्यः यथोऽस्ति तादृशे प्रत्यये परतः—यथा अप्रत्यये परे । एवम् चकारात् अजादौ च परे येषां प्रत्ययानाम् आदौ अच् तिष्ठति तादृशे अपि प्रत्यये यथा—ठचि, घचि, इवचि वा, “चतुर्थात्” चतुर्थात् अचः ऊवर्ण प्रकृतेः अशस्य “लोपः” स्वाहा । “पूर्वपदस्य च” पक्षे प्रकृतेः पूर्वपदस्यापि लोपः स्यात् ; किञ्च “अप्रत्यये” विनाऽपि प्रत्ययं—यद्यप्रत्यये न विधीयते तादृशेऽपि स्वजे इत्यर्थः “तथैवेष्ट” तथा एव अपिप्रतिः, पूर्वपदस्य वा लोपः, स्यात् पक्षे चतुर्थाद्भवस्य वा लोपः सादित्यर्थः । अत्रिच “उवर्णात्” उवर्णात् प्रातिपदिकात् एतत्तस्य “इवस्य” “च” “लः” सादिति कारिकायाः ।

२०२३ । प्राचासुयादे स्तञ्जुचौ च ॥ ५।३।८० ॥

दो— । उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्व-विषये अउव

बुध् एतौ स्तः । चाद् यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् ।
अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः—उपङ् । उपकाः । उपिकाः । उपिचः ।
उपिलाः । उपेन्द्रदत्तकः । बङ् रूपानि ।

According to old professors the suffix बङ् and बुध् are optionally also attached to words the first portion of which begins with उप, in the aforesaid sense.

नित्त— । प्राचा इति प्राचीनानां वैशाकरणानां मतमिदम् । अत आह—
“प्राचाम् ग्रहणं पूजार्थम्” । पूर्ववत् सर्वम् अत सूत्रे अनुवर्तते—यथा अनु-
कम्पायाम्, नीतो च तदुक्तम्, वङ्चो मनुष्यनाचरणा, यमित्तथो च इति । अतएव
सूत्रस्य अयमर्थः—“प्राचा” प्राचीनानां वैशाकरणानाम् मते तु “उपादीः”
उपपूर्वकाम् प्रातिपदिकान्—(यस्य प्रातिपदिकस्य पूर्वभागे उपइति दृश्यते
तस्यादित्यर्थः), वङ्चो मनुष्यनाचः अङ्च्, बुध्, इति एतौ मुख्यौ स्तोताम्, तथा सूत्रस्य
चकारवशात् यथाप्राप्तम्—अन् इलच्, उच्, क इति एतेऽपि भवन्ति, अनुकम्पायाम्
मन्यमानायाम् नीतो च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः इति वाक्ये—अङ्च्, प्रत्ययः ;
उपेन्द्रदत्त—अङ्च् इति स्थितिः । “डाजा—” (१।१।८३) इति सूत्रेण उप इति
वितौयादश्चः परस्य लोपः तेनः इन्द्रदत्तः इति लुप्पते उप इति लिङ्गति । उप अङ्च्
इति स्थितिः “यस्तेति च” (१।१।८८) इत्यकारलोपकाले उपङ् इति रूपम् ।
उपेन्द्रदत्तात् बुध् इति प्रत्ययः । पूर्ववत् लोपो यङ्गः इति लोपः—तेन
उप बुध् इति स्थितिः । बुध् भ्याने अकस्मिन् उपकाः इति पूर्ववत् सिद्धम् ।
उपेन्द्रदत्तात् उच् । “डाजा—” इति लोपकाले उप उच् इति लिङ्गति । ततः उप
ङ्क इति । ततः “यस्तेति च” (१।१।८८) इति पूर्वस्य अकारस्य लोपः—तेन
उपिकाः इति रूपम् । अन्प्रत्ययः—तेन उपेन्द्रदत्त अन् इति । पूर्ववत् लोपः—तेन
उपङ् इति—ततः उपिच इति । इलच्—पूर्ववत् लोपः—तेन उपिलाः ।
अन्प्रत्ययः—तेन उपेन्द्रदत्तकः । अनजार्दो विभावा लोपकाले लोपो सति उपक
इत्यपि रूपम् । बङ् रूपाणि एवावीकृत्य लिख्यन्ते भवा—

उपेन्द्रदास कः—उपेन्द्रदासकः ; उपकः (अनजादी च विभाषा लोपः) ।

” वृष—उपकः । (‘चत्वीदास’ उपम्) ।

” उष—उपिकः ।

” वृष—उपिकः ।

” वृष—उपिकः ।

” वृष—उपिकः ।

अनभेदम् अङ्गीकृत्य सप्त एव रूपाणि—अन्यथा षट् रूपाणि । कप्रत्ययान्त उपकः
आद्युदात्तः ; वृष प्रत्ययान्त उपकः चत्वीदासः ।

२०२४ । जातिनाम्नः कम् ॥ ५।३।८१ ॥

ही— । मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेय-
स्तस्मात् कन् स्यात् अनुकम्पायाम् नीती च ॥ सिञ्चकः ।
शरभकः । रासभकः ।

The suffix कन् is attached to words which originally standing for class-names, are used to stand for the name of a human being.

मिति— । “जातिशब्दः” जातिनामकः शब्दः यः खलु मनुष्यस्य कस्याचित्
नामनि व्यवह्रियते ; तस्मात् तस्मात् मनुकम्पायाम् नीती च कन् प्रत्ययः स्यात् ;
अथा सिञ्च इति कश्चित् जातिनामकः शब्दः ; स तु कस्याचित् जनेन नाम ; अतएव
अनुकम्पितः सिञ्च इति नाम्ने कन् स्यात्—सिञ्चकः । अनुकम्पितो व्याघ्रः
व्याघ्रकः । अनुकम्पितः शरभः शरभकः । अनुकम्पितः रासभः रासभकः । काशिकाकारश्च
सिञ्च व्याघ्र इति शब्दाभ्याम् इत्यच् प्रत्ययमपि इच्छति यथा—सिञ्चिलः । व्याघ्रिलः ।

वी— । द्वितीयं सन्ध्यन्तरं वेत्तादेसो यो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः
कञ्चीडः कञ्चिकः ।

In the case of the elision of a word's portion after the

second vowel, the second vowel too elides, provided it be a compound vowel (i. e. एच् vowel).

नित— । “ठावादाबुर्ध्न् द्वितीयादधः (५।३।८२) इति कुर्वन् वदा द्वितीयादधः ऊर्ध्वस्य लोपप्रसङ्गः स्यात्, तदा द्वितीयादध् सन्धाचरं (सन्धिज्ञायम् स्वरवर्धम्) चेत् तत्रापि लोपः । [‘सन्धाचरम् इत्यनेन एव्यर्णः गृह्यते । एवः सन्धाचरमिति प्राचा संज्ञा] । अनुकम्पितः कङोङ् इति वाक्यं “वङ्घो—” (५।३।७८) इति ठच् । “ठावादा—” (५।३।८२) इति द्वितीयादधः ऊर्ध्वस्य लोपप्रसङ्गः । परम् अथ यो द्वितीयादध् ओकारः स तु सन्धाचरमेव । अकारोऽप्योऽङ्गम् उकारस्य सन्धिम् कृत्वा ओकारम् उत्पादयति यैयाकरणाः । अतएव अत्र ओकारस्या अपि लोपक्षेपे चादौ कङोङ् ठच् इति स्थितिज्ञातः कङोङ् इव इति । ततः कङ् इव इति ततः कङिक इति वृत्तम् ।

दी— । एकाचरपूर्वपदानाधुत्तरपदलोपो वक्ष्यः ॥
आगाशीर्दत्तः वाचिकः ।

With reference to compound words, the first member of which contains a single vowel only, the first member only remains and the other portion elides.

नित— । येषां समस्तपदानां पूर्वपदम् एकाचरविशिष्टम् भवति, एतत्प्रकारव्यविहितस्य लोपस्य प्रसङ्गो सति, तेषाम् उत्तरपदस्य एव लोपो भवति । अनुकम्पितः वागाशीर्दत्त इति ठच् । वाक् इति पूर्वपदे एकएव स्वरवर्धोक्तः अतएव अस्मात् उत्तरस्य लोपो भवति । तथा सति वाक् इव इति स्थितिः । ततः वाच् इव इति स्थितज्ञातः वाचिक इति वृत्तम् ।

अनु कथम् वाच् इव इति चेत्—उच्यते । “यचिभ्रम्” (१।३।२८) इति वाक् इत्यस्य भ्रमं शायाम् सन्ध्याम् “भ्रमो लशीलः” (८।२।३६) इति लघ्वत् न—“लोः कुः” (८।२।३७) इति कुत्वमपि न; अतएव वाच् इव इति स्थितिर्भवितुमर्हति । ततः वाचिक इति वृत्तम् । एवम् अनुकम्पितः त्वागाशीर्दत्त इति त्वचिकः ।

दी—। कश्चं वलङ्गुलिदत्तः षड्विक इति ? यथष्टाब्जादि-
वचनात् सिद्धम् । (वा) ।

How the form षड्विक is established with व्क (उ) attached to वलङ्गुलिदत्त ? This is owing to the varttika that the member after वल् elides when उ or वजादि affixes follow herein.

२०२५ । शैवलसुपरिविशालवरुणार्थ्यमादीनां तृतीयात्

॥ ५१३।८३ ॥

दी—। एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादत्र ऊर्ध्वं
लोपः स्यात् ॥ श्वंस्य अपवादः । अनुकम्पितः शैवलदत्तः
शैवलिकः । शैवलियः । शैवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः ।
वरुणिकः । अर्थ्यमिकः ।

The words शैवल सुपरि विशाल वरुण and अर्थ्यमा, when standing for human names, elide the portion after the third vowel, before the suffix ठव and others—beginning with a vowel. This nullifies prior rules.

नित—। शैवल सुपरि विशाल वरुण अर्थ्यमा इति एतेषां मनुष्यानां उचि
वजादौ च प्रत्यये परतः तृतीयादत्रः एव ऊर्ध्वं लुप्यते—न तु द्वितीयादत्रः ।
अत आह—“पूर्वस्यापवादः” । अन्यत् सुशसम् ॥

२०२६ । अजिनास्तस्रोत्तरपदलोपश्च ॥ ५१३।८२ ॥

दी—। अजिनास्तान्मनुष्यानाञ्चऽनुकम्पायां कन् तस्य
चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो आजाजिनः व्याघकः । सिंहाकः ।

The suffix कन् is attached to words ending in अजिन and standing for human names—to imply endearment and then the उत्तरपद (i. e. अजिन here) slides.

मित— । संज्ञायां कन् तथा चक्रचो मनुष्यनाम प्रत्यङ्गात् मनुष्यनाम इति ज्ञानुपपत्तेः । अजिनम् इति वेषां प्रातिपदिकानाम् अज्जे मित्ति, दाहयेभ्यः मनुष्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कन्प्रत्ययौ भवति संज्ञायाम् ; प्रत्ययसप्तशोभेन अजिन इति अंभस्या लोपोऽपि जायते । व्याघ्राजिनः इति कस्याचित् मनुष्यस्य नाम । सौमनुष्यमितः इति व्याघ्रकः । सिंहजिनः इति कश्चित् मनुष्यः । अनुकम्पितः सिंहाजिनः इति सिंहकः । उभयत्र कन्—उत्तरपदलोप्य ।

२०२७ । अल्पे ॥ ५।३।८३ ॥

दी— । अल्पं तैलं तैलकम् ।

Proper suffixes (such as क, अकच्) are attached to words to imply scantiness (or slightness) of the objects expressed by the said words.

मित— । अल्प इति परिमाणाथार्थदीप्तकः शब्दः । एतत् प्रकृतेरेव विशेषम् । पदार्थस्य अल्पत्वे अभिधेयं सति, तत्पदार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । अल्पं तैलं तैलकम् । अल्पं घृतं घृतकम् । एवं सर्वकम् ; विप्रकम् । तिङ्शब्दादि प्रत्यय इत्यतः—पततकि, अल्पतकि । अन्यथादि—नीचकः ; उचकः ।

२०२८ । ऊर्ध्वे ॥ ५।३।८४ ॥

दी— । ऊर्ध्वो वृक्षः वृक्षकः ।

Proper suffixes (such as क etc) are attached to words to imply the shortness (short stature) of the things expressed by the said words.

मित— । ऊर्ध्वः दीर्घं प्रतिशोभो । एतदपि प्रकृतेरेव विशेषम् । पदार्थस्य ऊर्ध्वत्वे अभिधेयं सति तत्पदार्थवाचकात् प्रातिपदिकात् यथायीम् प्रत्ययाः स्युः । ऊर्ध्वः वृक्षः वृक्षकः । [वृक्षकः—a plant], एवं ऊर्ध्वः प्रचः प्रचकः ।

२०२६ । संज्ञायां कन् ॥ ५।३।८७ ॥

दी— । वृस्वईतुका या संज्ञा तस्यां गन्धमागायां कन् ।
पूर्वस्य अपवादः । वंशकः । वेणुकः ।

The suffix कन् is added to words to imply their denomi-
nation due to shortness (short stature).

मित— । “संज्ञायाम्” इत्यत्रैव यस्याः संज्ञायाः ईतुलम् गच्छति, तदस्याम्
गन्धमागायाम् पातिपदिकात् कन् प्रत्यघो भवति ; विधिरपि पूर्वस्य अपवादः ।
वंशकः—इत्यौ वंशविशेषः । वेणुकः—इत्यः वेणुविशेषः । एवं इत्यः इत्यविशेषः
इत्यणः ।

२०३० । कुटीशमीशुष्काभ्यो रः ॥ ५।३।८८ ॥

दी— । वृस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुष्कारः ।

The suffix र is added to words कुटी शमी and शुष्का to imply
their short stature.

मित— । इत्यत्रै गन्धमाने सपि कुटी शमी यक्षा इति एतेभ्यः रप्रत्यघो
भवति । अग्न्यवस्य अपवादः । इत्या कुटी कुटीरः । इत्या शमी शमीरः । इत्या
शुष्का—शुष्कारः ।

ननु प्रत्ययानाम् स्वार्थिकत्वंपि कथं स्त्रीलिङ्गात्मानामेवां पुंस्त्वमिति चेत्—
उच्यते । “स्वार्थिकत्वंपि पुंलिङ्गता लोकायत्वाद्वाङ्मयं”ति कामिका । तथाहि
“कचित् स्वार्थि काःप्रकृतितो विद्वन्वचनानि अतिव्यासनि” इति ।

२०३१ । कुत्वा ह्यप् ॥ ५।३।८९ ॥

दी— । वृस्वा कुतुः कुतुपः । “कुतुः कृत्तैः क्वे हपात्मन्”
वृस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥

The suffix ह्यप् is attached to the word कुतु—to imply
its short stature (the diminutive form of कुतु) :

नित—। कुतुरित्वापमन्त्राख्या इति कामिका । “कुतुः कर्त्तेः कर्त्तृपादम्” ।
कृतिः पशुत्वम् । कृतेः कर्त्तृपादम्—अर्थमयत्तत्वादिभाजनम् इत्यर्थः । कृत्स्नं
गम्यमाने कुतुरित्वात् कृपश् इति प्रत्ययी भवति । कृत्स्ना कुतुरिति कुपश् ; किरित्वात्
टेलीयः । चित्वात् असौदासत्वम् । तेन कुतुप इति कपश् । कुतुमः इति कृत् अर्थ-
निर्णितम् तैत्तिरीयम् ।

२०३२ । कास्तुगोपीभ्यां टरच् ॥ ५।३।८० ॥

टी—। आयुधविशेषः कास्तुः । ह्रस्वा सा कास्तुतरी ।
गोपीतरी ।

In the aforesaid sense, the suffix टरच् is attached to the
words कास्तु and गोपी ।

नित—। कास्तु गोपी इति एताभ्याम् टरच् प्रत्ययी भवति एतयोर्द्वयस्यैव
माने सति । कास्तु आयुधविशेषः । ह्रस्वा कास्तुः इति टरच्—कास्तुतरी । कृत्स्ना
गोपी इति गोपीतरी । अयं प्रत्ययः कर्मत्वस्य अपवादः । प्रत्ययस्य वित्वात्
स्त्रियाम् कौय् ।

२०३३ । वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ५।३।८१ ॥

टी—। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उच्चतरः ।
अश्वतरः । श्वभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततन्त्रे एवायम् ।

The suffix टरच् (तृ) is added to वत्स उच्चन् अश्व and श्वभ to
imply their childhood (i.e. feebleness due to childhood) .

नित—। दृक्त्वम् इति वानुवर्त्तते । वत्स उच्चन् अश्व श्वभ इति एतेभ्यः
टरच् प्रत्ययः स्यात् तनुत्वे शीघ्रमाने सति । तनुत्वं शीघ्रत्वम् । कदा तनुत्वम्
अभिनेयमिति चेत् ?—“यथा गुणस्य हि साधाम् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तथा तनुत्वे
प्रत्ययः”—इति कामिका । अथनर्थः—कस्मिन् गुणः कस्मिन् शब्दकृति विद्यमानः सन् तथा
तद्गुणविनिर्माणं कस्मिन् वेशं जनयति । यथा खलसंतनुः शीघ्रश्च विद्यमानः सन् तथा

श्याम इति संज्ञा उत्पद्यति । तादृशस्य संज्ञानकस्य गुणस्य तनुत्वं दीक्ष्यमाने
 सति वत्सादिभ्यः टरच्प्रत्ययो वेदितव्यः । जातस्य प्रथमावस्था वत्सः । वत्सत्वं
 बालत्वम् । तस्य तनुत्वं सति वितौषं वयः प्राप्नोति—अतएव वत्स इत्यस्मात् टरच्
 प्रत्ययः—वत्सतरः । वत्सतरः—यो वत्सः बालत्वम् अतिक्रम्य “द्वितीयं” कथं प्रायः”
 एव । तस्यैव वयः उच्यते । तस्य उच्यत्वस्य तनुत्वे तृतीयं वयः प्राप्यतः—अतएव
 तस्मात् टरच् उच्यतरः । उच्यतरः अतिमान्ययीकः वयः । अथवा अमङ्गलम् ।
 तस्य तनुत्वम् वरुणक्यजिता कारवहने मन्दशक्तिता । अस्मात् टरच् कारवतः ।
 भारवहने मन्दशक्तिको वयः इत्यर्थः । अत्रैव अत्रायाम् उत्पन्नोऽहः । तस्य तनुत्वम्
 अन्वपिच्छता—अतएव अत्रैव नह्यध्याम् उत्पन्नोऽहो । तस्य तनुत्वम्
 टरच्—अन्वतरः ।

“प्रहसि-निमित्ततनुत्वं चयम्”—अयमेव अर्थः सया प्राक् स्फुटीकृतः । अत्र
 यत् तनुत्वम् कथितं तत्तु शब्दस्य प्रहसिनिमित्तम् । गुण-वाचकः शब्दः गुणवति प्रवर्त-
 मानः सन् संज्ञाम् जनयति । तस्य गुणस्य एव तनुत्वे अत्र प्रत्यय इत्येते । अतएव
 तनुत्वं गुण-वाचकस्य शब्दस्य प्रहसि-निमित्तमेव । वत्सतरादौ वत्सत्वगुणः तनुत्व-
 मेव भग्नम् प्रवर्तते इति दिक् ।

२०३४ । किंयत्तद्वी निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच्

॥ ६।३।६२ ॥

द्वी— । अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ।

महाविभाषया—कः । यः । सः ।

The suffix उत्तरच् is added (optionally) to the words किम्
 यद् and तद् to imply singling out either of the two (i. e. One
 out of the two).

निते— । उद्दिष्टतावच्छेदकधर्मशून्यं सामान्यधर्मोपच्छेदं विविक्तताभावः
 निर्धारणम् इति नैयायिकाः । आध्या क्रियया सुचने संज्ञया वा सत्सदायात् एकदेशस्य
 पृथक्करणम् निर्धारणम् । “द्वयोः” इति सत्सदायनिर्देशः । एकस्य इति निर्धारणम्

भाष्यस्य निर्देशः । इत्यं सूत्रार्थः—“इयोः” इयोर्वा सुनीर्मध्ये “एकस्य” “निर्धारणे”
 सति, “किं यद् तद्” इति एतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः “उत्तरच्” इति प्रत्ययो भवति ।
 भगवोः कः खलु वैश्वस्य इति कश्चो भगवोः कतमः वैश्वस्यः । किमशब्दात् उत्तरच् ।
 प्रत्ययस्य टित्वात् टेलोपः, यदशब्दात्—यतः । तदशब्दात्—ततः । भगवो-
 र्यतर आगच्छतु । भवतोः यत्पक्षम् नच्छतु । महाविभाषया प्रत्ययः विकल्प्यते—
 तेष यः, कः, सः इत्यपि सूर्यवा—भगवोः कः खलु वैश्वस्यः । भवतो यः खलु
 स तत गच्छतु ।

२०३५ । वा वङ्गनां जातिपरिप्रत्यये उत्तमच् ॥ ५।३।८३ ॥

द्वौ— । वङ्गनां मध्ये एकस्य निर्धारणे उत्तमच् वा स्यात् ।
 जातिपरिप्रत्यय इति प्रत्याश्रयात्तम् आकरे । कतमो भवतां कठः ।
 यतमः । ततमः । वायङ्गणम् अकजयम् । यकः । सकः ।
 महाविभाषया—यः । सः ।

The suffix उत्तमच् is added to किम्, यद् and तत् to imply singling out of one out of many. The inclusion of जातिपरिप्रत्यय in the sūtra is rejected in the भाष्य. “वा” in the sūtra is to allow चकच् after the pronominal bases यद्, तद् etc.

नित— । वङ्गनां मध्ये एकस्य निर्धारणे व्यवधाने सति किम्, यद्, तद् इति
 एतेभ्यो उत्तमच् प्रत्ययो भवति । भवताम् कतमः कठः । किमशब्दात् उत्तमच् ।
 सूत्रे वा इति दृष्टान्ते । सत् “चन्यय—” (५।३।७९) इति सूत्रविहितस्य अकच् प्रत्यय-
 स्यापि विधानसमं विकल्पेन करोति । तेन यदशब्दात् अकच्, यकः । यको भवतां
 कठः । तदशब्दात् सकः—एष सकः आगच्छतु । “योगार सकार मकारादौ सुपि
 सर्वमाहट्टेः प्रागकच्” इति भुवन्तस्य प्राक् टिः अकच्, नत् प्रातिपदिकस्य ।
 महाविभाषया प्रत्ययस्य विकल्प इति यत् पूर्वस्यो प्रोक्तम् तत् अद्यापि अनुवर्तते—तेन
 प्रत्ययविकल्पः । तथा यः, सः, कः इत्यादिभ्यः । कौ भवताम् कठः । कौ भवताम् कठः
 स एव च न आगच्छतु ।

अत्र आतिपरिग्रहविषये एव किमादिभः प्रत्ययो विहितः । परम् “आतिपरिग्रहः” इति आकरिषार्थे प्रत्याख्यातम्—आत्यन्तात्माभावत् । श्रीमतादीक्षितेनापि तदेव अनुष्ठितम् ।

दी— । किमोऽस्मिन् विषये उत्तरञ्चपि ॥ कतरः ।

In the aforesaid subject, the suffix कतरच् may also be added to किम् ।

नित— । “अस्मिन् विषये” वद्वन्नाम् भव्ये-निर्हारणविषये “किम्” किम्-बन्धात् कतरच् प्रत्ययौऽपि भवति । कतरो भवतां कक्षायः इति । “कतर-कतनी आतिपरिग्रहः” (२।६३) इति एते आतिपरिग्रहे कतरबन्धः स्वीकृतः आचार्यैश्च । सोऽयं द्वातृपादितः ।

२०३६ । एकाञ्च प्राचाम् ॥ ५।३।८४ ॥

दी— । कतरच्, उत्तमञ्च स्यात् । अनयोरेकतरः मैत्रः । एवामेकतमः ।

The suffixes कतरच् and उत्तमञ्च may also be attached to एका in the aforesaid sense.

नित— । “प्राचा” प्राचीनाणां वैयाकरणानां मते “एकात्” “च” एकशब्दादपि द्वयोरेकस्य निर्हारणे कतरच्, वद्वन्नाम् एकस्य निर्हारणे उत्तमञ्च इति प्रत्ययौ भवतः । अनयोरेकतरः मैत्रः । एवाम् एकतमः यादवः । पूर्ववत् प्रत्ययस्य विवक्ष्यं इत्येतौ तेषां अनयोरेकौ मैत्रः । एवामेकः यादव इत्यपि च ।

२०३७ । अवक्षेपणेकम् ॥ ५।३।८५ ॥

दी— । व्याकरणकोन शब्दितः । येनैतरः कुत्सस्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्ससितं तु कुत्ससिते इत्यस्य (उदाहरणम्) ।

The suffix कन् is added to words to imply censure. Here the example will be when कन् is to attach to a word by

which another is condemned ; but कृत्सिते कन् is to be attached when कृत्सा of one's own is implied.

नित— : अवचिष्यते कृत्सृते येन तदवचिष्यम् । तस्मिन् अवचिष्यते गन्धसाग्रे सति, येन वस्तुना कश्चित् अवचिष्यते तद्वस्तुनाशिनः प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययः स्यात् । व्याकरणकेन स्वं गर्भितम् । अतः कृत्सा तु व्याकरणसाधिव्य एव तेन तच्चादेव प्रत्ययः । अतएव सुष्ठूक्तं आत्मना दीक्षितेन—“येन इतरः कृत्सृते तदिहोदाहरणम् ।” “येन” वस्तुना “इतरः” अन्यः कश्चित् “कृत्सृते” निन्दते “तदिहोदाहरणम्” तच्चात् एव प्रत्ययं विधाय उदाहरणम् प्रदर्शितम् । “स्वतः कृत्सृते तु कृत्सृते इत्यस्य—” स्वतः “कृत्सृते” इति पुनः आत्मनः कृत्सृते तत्र “कृत्सृते” इति (५।३।७४) सूत्रेणैव कान्प्रत्यया भवति यथा कृत्सृताऽयं अव्ययः । कृत्सृते ईदृशत- ईदृशकः । एवं यद्वदकः ।

इति स्वार्थिके प्रातिपदिकप्रकरणम् ॥

२०३८ । इवे प्रतिकृतौ ॥ ५।३।८६ ॥

दो— । कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अव्ययकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः ।

The suffix कन् is added to words to denote the likeness (the prototype) of the objects, expressed by the said words.

नित— । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छब्दकं प्रतिनेति यावत् । इवे इवार्थे । इवार्थः सादृश्यार्थः । “इवे” इवार्थे सादृश्यार्थे इवार्थः “प्रतिकृतौ” प्रतिरूपके चेतिधेये सति प्रातिपदिकेभ्यः कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अव्ययकः । एवम् उदकः, सहृद्भक्तः । प्रतिकृतौ इति किम् ? गौरिव गवयः,—नहि गवयः गौः प्रतिरूपकम् अपितु गौसदृशः अन्यः कश्चित् प्राणी ।

२०३८ । संज्ञायाम् ॥ ५।३।८७ ॥

दी— । अर्थे कन् स्यात् समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते ।
अप्रतिष्ठत्वर्थमारम्भः । अथसदृशस्य संज्ञा—अथकः । उष्टुकः ।

The self same suffix is also added to words to imply resemblance provided the word thus formed stands for particular class names.

मित्र— । "इदार्थे" सादृश्यात् गमानान् कन् स्यात् "संज्ञायाम्" समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । पूर्वं सृज् प्रतिष्ठती एव प्रत्ययः—अथ तु सादृश्याभावे एव, संज्ञा चेत् समुदायेन गम्यते न सृज् प्रतिष्ठती । अतश्चाह—“अप्रतिष्ठत्वर्थमारम्भः” । अथसदृशस्य जन्तुनः संज्ञा अथकः, उष्टुसदृशस्य उष्टुकः, एवं सर्वभक्षः ।

२०४० । लुप्तमनुष्ये ॥ ५।३।८८ ॥

दी— । संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यात् मनुष्ये वाच्ये । कन्ना तृणमयः पुमान् । चक्षेव मनुष्यस्यैवा । वर्धिका ।

The कन् of the aforesaid nature, elides, provided the class name implied stands for human name only.

मित्र— । संज्ञायामिति यः कन् विहितः सत् समुदायेन मनुष्ये अभिधेये इति लुप् स्यात् । दन्निमित्तः पुरुषः चक्ष्वा इति कथ्यते, चक्ष्वा इव मनुष्य इति संज्ञायाम् कन् विहितः । सत् चनेन लुप्यते तत्र चक्ष्वा मनुष्यः । वर्धिका इव मनुष्यः इति वर्धिका । वर्धिका साध्वन्यधिका । एवं दानी, स्वरकुटी ।

२०४१ । जीविकार्थे चाप्ये ॥ ५।३।८९ ॥

दी— । जीविकार्थे यद्विक्रीयमाणं तस्मिन् वाच्ये कनो लुप् स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवसकानां जीविकार्थसु देवप्रतिष्ठतिष्विदम् । अपत्ये किम् ?—हस्तिकाम् विक्रीणीति ।

The suffix कन् slides, if thereby the means (or instruments) of livelihood other than any merchandise (i. e. other than anything for sale) is implied.

मिश्र—। विक्रीयते यत् तत् पण्यम् । तथादितरदपण्यम् । “जीविकार्थे” जीविकार्थाः उन्माज्ज्नाथे अवलम्बितं यम् ‘अवलम्बम्’ तस्मिन् अपि अभिप्रेत्ये कन्प्रत्ययस्य लुप्, स्यात् । वासुदेवः, शिशुः, क्लृप्तः, विशुः, आदित्यः—सर्वत्र विहितस्य कनो लुप् । एतेषां कोऽर्थः ? “देवजनानां” देव-सेविनाम् “जीविकार्थासु” जीविकार्ज्जनाय अवलम्बितासु ‘देव-प्रतिष्ठतिव’ देव-प्रतिभासु इदम् । तथाहि वासुदेवः इति श्रीलक्ष्मणस्य प्रतिमूर्तिं संप्रदर्श्य देवकृताः पथिकेभ्यः अर्घं गृहीत्वा सर्वे जीविकाम् अर्जयन्ति । एवं शिवः—शिवप्रतिमा—शिवलिङ्गं च । क्लृप्तः कर्त्तिकेयप्रतिमा । आदित्यः—सूर्यप्रतिमा । विशुः—विशुप्रतिमा । “इवे प्रतिष्ठती” (५।१।२६) इति प्रतिष्ठती गम्यमानायां यः कन् विहितः स अनेन कृष्यते इति बोध्यम् । अवलम्बे इति किम् ? इत्सिकां विक्रीणीते । इत्सिगम्यान् “इवे प्रतिष्ठती” (५।१।२६) इति कन्—तेन इत्सिकः इति रूपम् । इत्सिकः इत्सिप्रतिमूर्तिः । इत्सिकान् विक्रीणीते इत्सि-प्रतिमूर्तीः विक्रीय जीविकाम् अर्जयन्ति । एवम् अवलम्बान् विक्रीणीते ।

२०४१ । देव-पथादिभ्यश्च ॥ ५।२।१०० ॥

दी—। कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः ।

The suffix कन् attached to the word देवपथ and other passing by the denomination देव-पथादि—(either by the rule इवे प्रतिष्ठती or संप्रदायां च) elides.

मिश्र—। “ इवे प्रतिष्ठती” (५।१।२६), “संप्रदायां च” (५।१।२०) इति सूत्राभां विहितस्य देवपथ इति एवमादेकस्वरस्य कन् प्रत्ययस्य लुप्, स्यात् । देवपथः, हंसपथः । देवपथादिर्गम्या—देवपथ, हंसपथ, कारिपथ, जनपथ, रथपथ, स्थापथ, कारिपथ, अजपथ, राजपथ, गतपथ, शङ्कपथ, सिन्धुपथ, सिन्धुगति, सङ्ग्रीवः, यथारज्य, रुक्म, इन्द्र, दक्ष, पुत्र, नृप—आश्रितिगणोऽयम् । तथाहि—“अर्थासु पुत्रनार्यासु

चित्रकर्मभजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कसो दीवपथादिषु ।" अस्मा माचार्यो यथा—इवे प्रतिकृतौ इति सूत्रेण विहितस्य कनः एषु अभिधेयेषु लोपः स्यात्—(१) अर्थासु । अर्थप्रतिभा—तर्था गत्यभागतयाम्, यथा—अिवः, विष्टः ; (२) चित्रकर्मणि अभिधेये यथा—भञ्जुनः, दुर्व्योधिनः, (३) भजेषु अभिधेयेषु यथा—कपिः, गच्छकः, सिंहः, (४) दीवपथादिषु विहितस्य च कनः लोपो स्यात् यथा—दीवपथः ।

२०४२ । वस्तो ढव् ॥ ५।३।१०१ ॥

वी—। इवेत्यनुवर्तते एव । प्रतिकृतौ इति निवृत्तम् ।
वस्तिरिव वास्तो यम् । वास्तो वी ।

The suffix ढव् is attached to the word वस्ति to imply similarity (इव) ।

नित—। "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।१०१) इति सूत्रात् इवे इत्यनुवर्तते—प्रतिकृतौ इति तु मानुवर्तते । अतएव "इतः प्रथमं प्रत्ययः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चामतिकृतौ च" इति कायिका । सूत्रार्थस्तु—"वस्तोः" इत्यस्मात् इवाच्ये (साहचर्याच्च) ढीच्ये ढम् प्रत्ययोभवति । वस्तिरिव इति वास्त्ययः । "टिङ् टाच—" (४।१।१५) इति स्त्रियां लोप् = वास्त्यो ।

२०४३ । शिलाया ढः ॥ ५।३।१०२ ॥

ढो—। शिलाया इति योगविभागाद् ढञ्जपोत्ये के । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ।

The suffix ढ as well as the suffix ढव् is added to the word शिला in the aforesaid sense. This is by योगविभाग of this rule.

नित—। अस्मा सूत्रस्य योगविभागः कर्तव्यः यथा—(१) शिलायाः (२) ढः । प्रथमं यस्मात् अर्थः—"शिलायाः" शिला इत्यस्मात् इवाच्ये ढञ् स्यात् ; शिला इव शैलेयम् । अतः ढञ् । शैलेयं दधि । (२) "ढः"—शिलायास्मात् इवाच्ये ढः प्रत्ययोऽपि भवति ; शिला इव शैलेयम् दधि = अतः ढः ।

२०४४ । शास्त्रादिभ्यो यः ॥ ५।३।१०३ ॥

दी— । शास्त्रेव शास्त्राः । सुख्यः । अधनमिव अधन्यः ।
अग्र्यः । शरण्यः ।

The suffix य is added to the word शास्त्रा and other words called शास्त्रादि in the aforesaid sense.

नित— । शास्त्रा इति पञ्चमादिभ्यो यप्रत्ययो भवति इत्यर्थः । शास्त्र इव शास्त्र्यः ।
सुखमिव सुख्यः । अधनमिव अधन्यः । अग्र इव अग्र्यः । शरणमिव शरण्यः ।
शास्त्रादिर्यथा—शास्त्रा, सुख, अधन, अग्र, शरण, यज्ञ, भेष, अन्न, चरण, स्नान, स्नान्य,
चरण्य, शिवम् ।

२०४५ । द्रव्यं च भव्ये ॥ ५।३।१०४ ॥

दी— । द्रव्योयं ब्राह्मणः ।

The suffix य is added to the word द्रु in the aforesaid sense giving rise to the word द्रव्य in the sense of भव्य, worthy.

नित— । भव्यः आत्मवान् इत्यर्थः । तस्मिन् अभिप्रेते सति दुष्कृतात् इत्यर्थः
यप्रत्ययः स्यात् । द्रव्यः अयं ब्राह्मणः । द्रव्योऽयम् राजपुत्रः । द्रव्योऽयं साधकः ।
अभिप्रेतानाम् अर्थानाम् उपायभूत एव द्रव्य उच्यते इति नाभिज्ञाहतासाधयः ।
[द्रव्यमयम् ब्राह्मणः इति पाठोपि दृश्यते । तत्र साधु इति नान्यमर्थः] ।

२०४६ । कुशाग्राच्छः ॥ ५।३।१०५ ॥

दी— । कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

The suffix च is added to the words कुशाग्र in the aforesaid sense.

नित— । इत्यर्थे कुशाग्रशब्दात् चप्रत्ययः स्यात् । कुशाग्रम् इव इति कुशाग्रीयः ।
सुखमम् एव अयं साधकम् । कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् । कुशाग्रमिव

सूत्रा बुद्धिः । कुत्रापि सख्यं वक्ष्यम् इत्यर्थः । उक्तं च—“ननु स भावकारकं कुत्राप्यधिक्यानुभौ”

२०४७ । समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५।३।१०६ ॥

दी—। इदार्थे विषयात् समासाच्चः स्यात् । काकताक्षीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकताक्षसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकभरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाश्रीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

In the aforesaid sense, the suffix छ is attached to words that are compounded in the sense of वध । In काकताक्षीयः देवदत्तस्य वधः there are two उपमानपद (इवार्थे) :—one is—advent of चौर is like coincidence of crow and राज and this is denoted in the समास here ; the second is—death of देवदत्त by thieves is accidental like the death of crow by falling of राज, this is the प्रत्ययार्थ here.

नित—। “तद्विषयात्” इवार्थे विषयात् । “तद्विषयात्” इवार्थे विषयात् “समासात्” कृतसमासात् शब्दात् कृतप्रत्ययो भवति अपरस्मिन् इवार्थे अभिधीये सति । काकताक्षम् इव देवदत्तस्य वधः इति काकताक्षशब्दात् छ—काकताक्षीयो देवदत्तस्य वधः ।

‘ननु काकताक्षम् इति किम् इवार्थे समासः ? अथ किम् । उक्तं च काशिकाकृता—“काकताक्षगमनम् यादृच्छिकम् । तासस्य प्रवर्तनं च, तेन तासीनं पतता काकस्य वधः कृतः । एतदेव देवदत्तस्य तत्ताजगमनम् ; दग्धानां चोपनिषातः ; तस्य तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दग्धानां समागमः स काकताक्षसमागमसदृश इति द्वितीयम् उपमानम् । तत्र प्रथमे कृतस्य, द्वितीये प्रत्ययः । “अतएव अथ हो एव इवार्थो वर्तते । काकागमनजित् तालपतनम् इति प्रथमे इवार्थे समासः—काकताक्षम् । केन सूत्रे च समासः ? अथ काशिका—“समासशब्दमन्मादेव ज्ञापकात् । ननु स्यात् कथमस्ति । सुप्तुपेति वा समासः । स च एव विषय एव” । ततः काकताक्षम्

■ देवदत्तस्य दधः (तस्य देवदत्तस्य इति कर्मणि षष्ठी) इति द्वितीये इवार्थे प्रत्ययः—
—काकतालीसो देवदत्तस्य दधः ।

ननु काकागमनमिव तालपतनमिव इति विषये काकतालम् इति यः समासस्तत्र
अर्थस्य घोषः कौटुम्भः इति चेत् उच्यते । “इतिविषये काकतालवद्ध्यौ काकताल-
समवेतक्रियावाचिनी” । काकावद्ध्यौ काकागमनं तालवद्ध्यौ च तालपतनम्
सालु बौध्यन्तित्वर्थः । तत्र काकागमनम् देवदत्तस्य भागमनस्य उपमानम् । ताल-
पतनम् च दन्तानाम् समागमस्य उपमानम् । तालेन यः काकस्य दधः स देवदत्तस्य
दधुभिः दधस्य उपमानम् । तस्मात् दधः काकतालीय इति वाच्यते । अतएव प्रोक्तं
द्विचिन्तेन—‘इह काकतालसमागमसदृशस्यौरसमागमः इति समासार्थः’ । अयमर्थः—
समासे इवार्थः वर्तते स प्रथमः इवार्थः । स च इत्यम्—काकतालसमागम इव सौर-
समागमः । सौराणां देवदत्तस्य च समागमः इत्यर्थः । “तत्प्रयुक्तः काकामरणसदृशस्तु
प्रत्ययार्थः—” तत्प्रयुक्तसौरप्रयुक्तः काकामरणसदृशस्तु काकाघृतानुल्यस्तु देवदत्तस्य
सदृशः इति प्रत्ययार्थः । अथ द्वितीयः इवार्थः । अजाकृपाशीलः । अजाकृपाश्च
इव इति छः । अतर्कितोपगतः । एवम् अन्यकारणं कौटुम्भम् । अतर्कितोपगतं
चित्रीकरणम् अन्यकारणं कौटुम्भमुच्यते ।

२०४८ : शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५।३।१०७ ॥

द्वौ— । शर्करादिभ्योऽण् ।

The suffix अण् is attached to the words that pass by the
term शर्करादि in the aforesaid sense.

नित— । शर्करा इति एवमादिभ्यः शब्देभ्यः अण् प्रत्ययः सादिवार्थः । शर्करा
■ शर्करम् । कपालिका इव कापालिकम् । शर्करादियंछा—शर्करा, कपालिका,
कपाटिका, पुच्छरीक, अतपत्र, गोबोमन्, गोपुच्छ, सिक्ता, नकुल, कनिष्ठिका,
खोमन्, मराची ।

२०४९ : अङ्गुल्यादिभ्यश्च ॥ ५।३।१०८ ॥

द्वौ— । अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भक्षेत्र भाङ्गुजिकः ।

The suffix ठक् is attached to the words that are called षड्गुल्यादि in the aforesaid sense.

नित—। षड्गुली इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । षड्गुली इव षाड्गुलिकः । भद्रजः (भद्रजा) इव इति भाद्रजिकः । शम्भुली इव शम्भुलिकः । षड्गुल्यादिर्भेदा—षड्गुली, शम्भुली, भद्रजः, यक्षः, मन्त्रः, मन्त्ररः, मन्त्रलः, इति, कपिः, मुनिः, दक्षः, खलः, चरित्रितः, गोली, चरत्, कुत्रिजः, शिखा ।

२०५० । एकशालायाऽठजग्यतरसशाम् ॥ ५।३।१०८ ॥

दी—। एकशालाशब्दादिभ्यार्थेठज्वा पठे ठक् । एकशाले व एकशालिकः । ऐकशालिकः ।

In the aforesaid sense, the suffix ठक् is optionally attached to the word एकशाला ।

नित—। एकशालाशब्दात् इत्यर्थे ठक् वा ज्ञात् । पठेठक् । एकशाला इति ठक् एकशालिकः । ठक् ऐकशालिकः ।

२०५१ । कर्कलोहितलोहितोक्तम् ॥ ५।३।११० ॥

दी—। कर्कः शृङ्गोदण्डः स इव कार्कीकः । लोहितोक्तः स्मटिकः ।

The suffix ईकक् is attached to words कर्क and लोहित in the aforesaid sense.

नित—। कर्क लोहित इति एताभ्याम् ईकक् स्यादित्यर्थे । कर्कः शृङ्गोदण्डः भवः । स इव (तेन सङ्गः इत्यर्थः) कार्कीकः । लोहित इव इति लोहितोक्तः स्मटिकः । “अथक् षलोहितोऽपि उपपन्नयवयवमथवा प्रतीयते”—इति काशिका ।

२०५२ । प्रशास्त्रजोऽग्रासणीपूर्वात् ॥ ५।३।११२ ॥

दी—। इत्यर्थे निरुक्तः । नामाजातीया अनियतवृत्त्यो-

अर्थकामप्रधानाः संचाः पञ्चास्तृष्टात्कात् स्वार्थे अः स्यात् ।
लौहित्यध्वजः ॥

The suffix अ is added to words denoting groups without altering the sense (स्वार्थे) ।

नित— । इवार्थे इति निश्चितम् । पुनश्चात्कात् प्रातिपदिकान् अर्थकामप्रीपूर्वात् स्वार्थे एव प्रत्ययो भवति । पूराः संचाः । ते कौटुम्भिकाः ? “नानाजातीयः” विविधाः “अनियतवर्गः” अनिर्दिष्टजीविकाः “अर्थकामप्रधानाः”—नतु धर्मशीलप्रधानाः “संचाः” एव पूराः इति कथ्यते । लौहित्यध्वज इति पुराविशेषः । स एव इति स्वार्थे अः—लौहित्यध्वजः [दिवचने—लौहित्यध्वज्यौ, बहुवचने लौहित्यध्वजाः । “तद्राजस्य बहुषु तेनेवास्त्रियाम्” (१।३।६२) इति श्रुत्वा भवति । तद्राजसंज्ञातु एवम् “अत्रादयस्तद्राजाः” (३।३।११८) इति सत्त्वमात्रसूत्रेण भवति । एवं लौहित्यध्वजः एव लौहित्यध्वजः । शिविः एव इति शैवः । चातक एव इति चातकः । बहुवचने सचा-जम् लौहित्यध्वजाः, शिवयः, चातकाः—इति कामिका । अर्थकामप्रीपूर्वात् इति किम् ? देवदत्तो नामनीये वा त इमे देवदत्ताः, एवं यजुष्यदत्ताः ।

२०६३ । मातृक्फञोरञ्जियम् ॥ ६।३।११३ ॥

दौ— । माते—कापोतपाकः । क्फञ्—कौञ्जान्यः ।

आभायन्तः ।

The self-same suffix (अ) is attached in the self-same sense to words standing for मातृ (a host or nomad tribe or marauding hordes) and also to words that are themselves derived with the suffix क्फञ् ।

नित— । मातृकाचिन्माः प्रातिपदिकमात्रमात्र क्फञ् प्रत्ययनिष्पन्नेनाय स्वार्थे अप्रत्ययो भवति—न तु खियाम् । मातृकास्तु नानाजातीयः अनियतवर्गः उत्तरीय-जीविनः संचाः । मातृकाचिन्मो यथा—कापोतपाक एव इति कापोतपाकः । दिवचने कापोतपाक्यौ । बहुवचने कापोतपाका इति कामिका (पूर्वस्वटीका द्रष्टव्या) । एवं

बोद्धिमताः एव बौद्धिमत्वाः, बौद्धिमत्वा, बहुवचने—बोद्धिमत्ताः । च्छब्दप्रत्यय—
विपलमेव; यथा—कौशायनः एव कौशायन्यः, कौशायन्यो—बहुवचने कौशायनाः ।
अस्त्रियामिति किम् ? स्त्रियाम् तु कपोतपाक्षी—बौद्धिमत्ता—कौशायन्यो—वाचायन्यो ।

२०५४ । आयुधजीविसङ्घान् अग्राह्यीक्ष्वब्राह्मणराजान्वात्

॥ ५।३।११४ ॥

दी— । वाहीकेषु य आयुध-जीवि-सङ्घस्तथाचिनः स्वार्थं
आट् । औद्रक्यः । मासव्यः । टित्वान्छोप्—चौद्रकी ।
आयुधेति किम् ? मन्त्राः । संघेति किम् ? सखाट् । वाहीकेषु
इति किम् ? श्वराः । अग्राहणेति किम् ? गोपालकाः ।
ब्राह्मणायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषगृहणम् । राजन्ये स्वरूप-
गृहणम् ।

The suffix आट् is attached without altering the sense to words denoting groups of mercenaries in the land of the Vahikas—except in the case of words that can stand for the name of brahmanas and kshatriyas. For rest see Tika.

मिति— । आयुधजीविसङ्घान् आट्, वाहीकेषु अग्राह्य—राजन्यान् इति
पदच्छेदः । आयुधः चर्माः जीवन्ति ये ते आयुधजीविनः । तेषां संघः इति
आयुधजीविसङ्घः । वाहीकेषु इति अधिकारसेन आयुधजीविसङ्घो विप्रियते ।
सुवार्थः—“वाहीकेषु” वाहीकदेशस्थितो य आयुधजीविसङ्घस्यमात् एव “आयुध
जीविसङ्घाचिनः शब्दात्”—वाहीकदेशीयायुधजीविसङ्घाचिनः प्रातिपदिकान् इति
यावत्, “अग्राह्यराजान्वात्” ब्राह्मणराजान्यवर्जितान् आट् प्रत्ययो भवति स्वार्ये ।
चुद्रकः इति वाहीकेषु कश्चिदायुधजीविसङ्घस्यमात् स्वार्ये आट्—चौद्रक्यः । विपलमे
चौद्रकी । बहुवचने चुद्रकाः । तद्वाक्यमात् प्रत्यय-छोपः । मासवः इति वाहीकेषु
आयुधजीविसङ्घविशेषस्यमात् स्वार्ये आट्—मासव्यः, मासव्यो, मासवाः । आट् इति
प्रत्यये टकार इव छद् स्त्रियां कौप् प्रत्ययं प्रापयति अतएव स्त्रियां चौद्रकी । मासवो

—“हकसहितस्य” (६।४।१५०) इति सूत्रेण यत्नीयः । एवं कौश्लीकः—इत्यत्रात्
स्वार्थे आट्, कौश्लीकस्य, कौश्लोहस्य । कौश्लीकस्य—प्रत्ययस्य लोपः, स्त्रियां कौश्ली-
कस्य । आयुधजीवि इति किम् ? मत्ताः । मत्तानां संघो विद्यते नाम—परं नहि मत्ताः
आयुधजीविनः—अतएव मत्तानां संघः आयुधजीविषंघः इति कथयितुम् न शक्यते
तेनात्र न प्रत्ययः । संघ इति किम् ? सघाट् । सघं स्त्रु सघाट् आयुधेन
राज्यपालनात् जीविकां चर्चयति । परं सघाट् इत्यत्र संघो नास्ति तस्मादत्र
प्रत्ययो नोक्तः । वाक्कीक्य इति किम् ? ज्वराः, पुष्टिन्दाः । भवतुनाम ज्वरशब्दः
पुष्टिन्दाश्च आयुधजीविषंघवाची परं वाक्कीक्य ज्वराः, पुष्टिन्दाः वा न दृश्यान्ते
अतएव अत्र नोक्त प्रत्ययः । अत्राश्वमेति किम् ? गौपाक्षकाः—गौपाक्षकाः इति
ब्राह्मणविशेषाः । अत्राश्व इति तु ब्राह्मण-विशेषस्यैव यद्वच्यम् । अतएव ब्राह्मण-
विशेषवाचिनः गौपाक्षकशब्दात् नमस्यधः । एवं शालङ्कायनाः । शालङ्कायनाः ब्राह्मण-
विशेषाः । सूत्रे तु राजन्यशब्दस्य स्वरप्रत्ययत्वम् । तेन राजन्यशब्दात् नमस्यधः—
अतएव राजन्य इत्येव रूपं तिष्ठति—नास्मात् आट् प्रत्ययो भवति ।

२०६६ । हकाट् एषण् ॥ ५।३।११६ ॥

दी— । आयुधजीविषंघवाचकात् स्वार्थे । वाक्ये एषः ।
आयुधेति किम् ? जातिशब्दान्नाभूत् ।

The suffix टेषण् is attached without altering the sense
to the word हक that belongs to the आयुधजीविषंघ—class.

मित्र— । आयुधजीविषंघवाचकात् इति च अनुवर्तते । अतएव सूत्रार्थः—
आयुधजीविषंघविशेषवाचिनः हकशब्दात् स्वार्थे टेषण् प्रत्ययोल्लभति । प्रत्यये टकारः,
स्त्रियां णीप् इति तथा णकारस्तु आदिस्वररुद्धिपिति च प्रापयति । हक—टेषण्
इति स्थितिः—ततः हक एषण् इति स्थितिः । ततः आदिस्वररुद्धिसौम चार्क एषण्
इति । ततः “यस्थेतिच” (६।४।१४८) इत्यकारलोपः तेन चार्क एषण् इति । तथा
अस्ति वाक्येष्टः इति रूपम् । वाक्येष्टौ । बहुवचने हकाः—तद्वाजत्वाद प्रत्ययलोपः ।
आयुधजीविषंघात् इति किम् ? जातिवाचकात् हकशब्दात् साभूत् । “जानमक्रोधी

समुच्चानां सादितारौ इत्तापि । स्त्रियां वाच्यौ । “वृत्तसाहित्ये” (६।४।१५०)
इति यत्कीपः ।

२०५६ । दामन्यादिविगर्तपञ्चाङ्कः ॥ ५।३।११६ ॥

दी— । दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपञ्चे भ्यसायुवजीविभ्यश्चवाचिभ्यः
स्वार्थे छः स्वात् । त्रिगर्तः पञ्चो वर्गो येषां ते त्रिगर्तपञ्चाः ।

आहुस्त्रिगर्तपञ्चास्तु कौष्ठोपरथदारुकी ।

कौटुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथजानकिः । १ ।

दामनीयः । दामनीयी । दामनयः । औलपि—औलपीयः ।
त्रिगर्तपञ्चः—त्रैगर्तीयः । कौष्ठोपरथीयः । दारुकीयः ।

The suffix इ is added, without any alteration in the sense to the words दामनी and others passing by the denomination दामन्यादि and also to other six words beginning with त्रिगर्त (and thus passing by the term त्रिगर्तपञ्च).

नित— । दामनी इत्येवमादिष्वस्योपादितं इति चक्षेभ्यः पदभ्याश्च आयुव-
जीविभ्यश्चवाचिभ्यः स्वार्थे छप्रत्ययः स्वात् । त्रिगर्तपञ्चः—त्रिगर्तः एव पञ्चः वर्गः
येषां शब्दानां ते त्रिगर्तपञ्चाः । केति ? उत्तरते—आहुस्त्रिगर्तपञ्चाः । तथाहि—
कौष्ठोपरथ, कौष्ठिकि, कौटुकि, जालमानि, ब्रह्मगुप्त, जानकि इति त्रिगर्तपञ्चाः ।
त्रिगर्त इति च गृहीत्वा अतः सप्तशब्दाः गृह्यन्ते । अतएव सूत्रेण कायिकया “येषामानुष-
जीविनां सप्तानां सकृत्कर्तव्योऽतः च त्रिगर्तः पञ्चः” । अतः त्रिगर्त इति कश्चित् आयुव-
जीविनां सप्तसप्त च कौष्ठोपरथ प्रथमथः पट् चत्वार्यङ्गाः सन्ति इति भावः ।
दामन्यादिष्वेव—दामनि, औलपि, औलवापि, औदकि, औदकि, आयुवमिति, आयुव-
वमिति, शालुलकि, चाकिदमिति, औदकि, वाकदंशकि, शालुवापि, शालुसेनि, विन्दु-
वैन्दवि, तुलम, मौलवापि, काकन्दि, चाविदीपितम् ।

दामनिः एव इति स्वार्थे छः—दामनीयः । त्रिगर्तपञ्च—दामनीयी । पदभ्याश्च

इति नवः—सप्तमलात् प्रथमस्य शीघ्रः । एवं जागदीय जागिकीयः । ॥ जागिक
इति स्थानं तु जागिक इति काशिका । बहुवचने यद्यसंख्यं—सिगर्हाः । जागिकाः
(जागिकवः) इत्याद्यः । बहुवचने सर्वत्र प्रथमस्य शीघ्रः ।

२०५७। पञ्चादि-भौध्यादिम्यामण्यौ ॥ ५।३।११७ ॥

दो—। आमुषजौविसंघवाचिभ्य एभ्यः ऋभादणजौ स्तः
स्त्वर्थे । पाश्चवः पाश्चवौ—एध्वः । दौर्धयः । दौर्ध्वौ ।
दौर्ध्वयाः ।

The suffixes चक् and भक् are attached without any alteration in the sense to the words of the पदादि class as well as of the योषिधादि class i.e.—which are names for mercenaries (persons living by weapons).

[illegible]

२०५८। अभिजिद्विदशच्छासावच्छिष्टावच्छिन्नीवर्णा-
वच्छिन्नीवर्णो यत् ॥ ५।३।११८ ॥

दो—। अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थं यञ् स्यात् ।
अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शेषा-
वत्यः । शमीवत्यः । औषावत्यः । यौमत्यः ।

The suffix यञ् is attached to the words अभिजित्, विदधत्, आलापत्, विश्वावत्, अनीयत्, चर्षोवत् and युज्यत्—after the suffix चञ् has already been added to these.

नित—। चञ् प्रत्ययान्तेभ्यः अभिजितादिभ्यः घृणपठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्तार्धे यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यञ् इति चञ्—“अध्यत्मक-इच्छित्तादभ्यञ्” (५।१।११४) इति पूर्वैश्च । तत्तद्वत्त्वात् चर्षो न यञ्—आभिजित्यः । आभिजित्यौ । बहुवचने—आभिजिताः । विदधतोऽपत्यञ् इति चञ् ततः यञ् वैदध्याः, वैदध्यायौ, विदधताः, सम्भ्रं त बहुवचने यञ् प्रत्ययस्य लोपोभवति । चञ् च तिष्ठति । अपिच अत्र योऽय् प्रोक्तः स तु सीतारव्ययस्य चञ् एव—तेन अभिजितो मुहूर्तः इति अभिजितः मुहूर्तः इत्ययं यञ् प्रत्ययो न स्यात् । आभिजितः इत्ययं चञ् प्रत्ययस्य अनौद्यप्रतायत्वात् ।

२०६८ । आराधस्तद्राजाः ॥ ५।३।११६ ॥

टी—। पूगान् चर इत्यारभ्य उक्ताः एतत्संज्ञाः स्युः । तेन कलियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कोष्ठायनाः आधायनाः इत्यादि ।

All the suffixes beginning from अज् of the sūtra “पूगान्—” (५।३।११२) and ending with यञ् of the sūtra “अभिजिद—” (५।३।११८) are termed “तद्राज” ।

नित—। “पूगान् अज्—” (५।३।११२) इति पूर्वै यी आराधयः प्रोक्ताः—तत्त्वात् आरभ्य “अभिजिद—” (५।३।११८) इति सर्वे यी यञ् प्रत्ययः कश्चित्तमम् वाच्यं चञ् प्रत्ययाः “तद्राज” इति संज्ञा भवन्ति । एतत् संज्ञाविधानस्य किं पाठमिति चेत् उच्यते । “तद्राजस्य बहुषु तेन कलियायाम्” (२।३।६९) इति सर्वेषु अभिजिताम् बहुषु प्रत्ययस्य लुक् । यथा लोहितध्वजाः इत्यास्य बहुवचने लोहितध्वजाः, कपोतपाकाः—इत्यास्य बहुवचने कपोतपाकाः । कोष्ठायनाः अस्या बहुषु कोष्ठायनाः । आधायनाः इति बहुषु आधायनाः प्रपञ्चितमित्यन्तर्भावः प्रागेव ।

२०६० । पादशतस्य संख्यादेर्विभ्यांनुन् लोपश्च

॥ ५१४१ ॥

दी— । लोपवचनम् अनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानि-
यत् । “पादः पत्” । “तद्धितार्थ—” इति समासे हते प्रत्ययः ।
युञ्जन्तम् स्त्रियामेव । हो हौ पादौ वदन्ति द्वि-पदिकाम् । द्वि-
शतिकाम् ।

The suffix *नुन्* is attached to compound words the first member of which is any cardinal numeral and the second member is either *पाद* or *शत*, when *बीजा* (pervasion or multiplicity—taking more than one at a time) is implied; and the last letter of the compound slides before the suffix.

निर्णयः— । “बीजायाम्” गन्धमानां च “पादशतान्तरम्”—यस्य अन्ते पादः शतं वा तिष्ठति तादृशस्य प्रातिपदिकस्य, “संख्यादेः” संख्यापूर्वकस्य—यस्य अन्ते पादः शतं वा तिष्ठति पादौ च संख्याभाववशम्विद्यति तादृशस्य प्रातिपदिकस्य, *नुन्* इति प्रत्ययो भवति; “लोपश्च”—प्रत्ययसंश्रियोर्गन्ध च प्रातिपदिकस्य अन्तोर्गन्धः लोपः याति ।

ननु “यस्मैति च” (५१४१४८) इति सूत्रेणैव लोपः सिध्यति तर्हि कथं पुनरपि अत्र लोपो विधीयते इति चेत् ?—असाधत् । “लोपीवचनम् अनैमित्तिकत्वार्थम्” इत्यनेन । अस्यार्थः—“लोपीवचनम्” अत्रोक्ते लोपस्य विधानम् ‘अनैमित्तिकत्वार्थम्’ निमित्तात् जातः इति नैमित्तिकः तस्मात् अन्य इति अनैमित्तिकः, तस्य भावः इति अनैमित्तिकत्वम् । तस्यै इदम् इति अनैमित्तिकत्वार्थम् । लोपो हि अत्र न कक्षादपि निमित्तात् जातः इति श्राम्यते, पुनरपि लोपविधानेन । तथाहि—“यस्मैति च” इति लोपस्य परनिमित्तकः । कथम् इति चेत् उच्यते । अकारे परे तद्धिते प्रवर्णान्तस्य अवर्णान्तस्य भस्य लोपोभवति । तस्मात् इकाराकारयोर्लोपः—परस्मैतत्परनिमित्तकः—तद्धितनिमित्तकश्च । परस्मैतत्परः अकारस्तथा तद्धितस्य तत्र लोपो

निमित्तमित्यर्थः । यस्मात् लोपस्य परनिमित्तकः—तस्मात् तत्र लोपस्य स्थानिवत्ता विद्यते । तत्र स्थानिवत्तासद्व्याकृतिविषये सूत्रं यथा—“स्थानिवत्तादेशोऽनभिधी” इत्यत्र प्रकार्यं “अचः—” इति । अत्र पुनः लोपस्य स्थानिवत्ता न स्वीयते । तस्य च प्रयोजनमिति [अतएव उक्तम्—लोपवचनम् अनैमित्तिकत्वाच्चत्वम्] । किं प्रयोजनमिति चेत् कथ्यते । हो हो पादौ ददाति इति शीघ्रायां दीघायां पुन प्रत्ययः, आदौ हि पाद इत्यानयोः समासः स्यात् “तद्धितार्थ—” (२।१।३२) इति सूत्रेण । ततः पुनप्रत्यये परे सति (सञ्ज्ञात्) “पादः पत्” (६।३।१२०) इति पादशब्दस्य स्थाने पदादेशः । पादः पत् इति सूत्रे लुप्ताकारौ पादशब्दो भ्रष्टते । लुप्ताकार-पादशब्दो यद्य अस्ति तिष्ठति, सादृश्यस्य भक्ष्य पत् इति आदेशोभवति । “वस्तेति च” (६।३।१४८) इति सूत्रे विहितस्य लोपस्य स्थानिवत्ता नास्ति । अतएव तेन यदि पादशब्दस्य अकारो कुर्यात् तर्हि तस्य लोपस्य स्थानिवत्तावशात् पादः पत् इति पदादेशो नाभविष्यत् । परं एतत् तु न भवति ; अपिच व्याख्यायमानेन सूत्रेण अकारस्य लोपो विधीयते । तस्य च स्थानिवत्ता नास्ति । अतएव स्थानिवत्तायाः अभावात् “पादः पत्” इति सूत्रेण पदादेशो न कापि बाधा प्रसक्ता ।

तस्मात् हि-पत् पुन इति स्थितिः । ततः अत्र पुनप्रत्ययान्तं पदं समावात् च क्षियानेन वर्तते अतएव विपदिका इत्यान रूपम् । विपदिकां ददाति । ई ई सति ददाति इति द्विवचिकां ददाति । पादशब्दस्य इति किम् ? हो हो सती ददाति—अत्र न प्रत्ययः । सस्यादिस्थिति किम् ? पाद पाद ददाति अतःपि न प्रत्ययः । शीघ्रायाम् इति किम् ? हो पादौ ददाति । ई सति ददाति । अत्र ही एव पादौ हो हो । ई एव इति ननु ई ई—अतएव न शीघ्रा ।

दी—। पादशब्दतयङ्गमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । (वा) ।
हिमोदकिकाम् ।

This rule holds good even if other words take the place of पाद or सति ।

नित्—। सूत्रे पादादन्त मन्त्रस्य च यङ्गम् नैव भुङ्, इति सतिः । ततः

अन्वयापि एतत् इत्येते—यथा हे हे मोदकं ददाति इति विनीदिका ददाति । एवं विनीदिकाम् ।

२०६१ । दस्य-व्यवसर्गयोश्च ॥ ५।४।२ ॥

दो— । कुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः हिपदिकाम् । दिशतिकाम् । व्यवसृजति ददाति इत्यर्थः ।

The aforesaid rule holds good in the sense of suppression and charity also.

नित— । दस्यः दमनं, व्यवसर्गः हानय । व्यवसृजति ददाति इत्यर्थः । दस्ये व्यवसर्गे च भक्ष्यमाने अपि पादात्मस्य शतात्मस्य च संख्यादः प्रातिपदिकस्य कन्प्रत्ययः स्यादन्वयोपपन्नः । अथ वीप्सा न अभिप्रेता । द्वौ पादौ दण्डितः हिपदिका दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति हिपदिका व्यवसृजति । हे शनै दण्डितः दिशतिका दण्डितः । हे ज्ञेते व्यवसृजति दिशतिका । एवं विपदिकाम् निजलिकाम् ।

२०६२ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ५।४।३ ॥

दो— । ज्ञातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ।

The suffix 'कन्' is added to words that are called स्थूलादि in the sense of प्रकार i. e. to imply the nature of the objects—expressed by the said words.

नित— । स्थूल इति एवमादिभ्यः कन्प्रत्ययो भवति प्रकारवचने दोष्यमाने सति, “प्रकारवचने ज्ञातीयर्” (५।३।६८) इति ज्ञातीयर् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रकारः विशेषः । स्थूलप्रकारः इति कन् स्थूलकः । अणुप्रकारः इति अणुकः । एवं मायकः । स्थूलादिर्यथा—स्थूल, अणु, माय, इणु, इण्ड, तिल, पायः । अथ ग्रीकिषु—यथा यवकः ग्रीकिष्विवेचः । ज्ञात्वावदात् सुराद्याम्—कायकः सुराविशेषः अवदातकः सुराविशेषः । कायिका तु—रघु तिल पाय इति एतानपि सुराद्यां पठति । तेन तन्मते इणुकः तिलकः पायकः । इति सर्वे सुराविशेषवाचिनः ।

सोऽपि भाष्यादने । मीमंसकः भाष्यादनविशेषः । श्रीखंभावीषु (बालिषु)
श्रीखंभः । बालिः । यन्मूली समसव्यस्ये—तेन पत्रकः सूत्रकः पत्रसूत्रकः
सूत्रपत्रकः । कुमारीपुत्र, कुमारीपुत्र, मणि इति एतेऽपि अतः पठ्यन्ते ।

दी— । चञत् इहत्वरूपसंख्यानम् ॥

The suffix कन् is also added to चञत् and इहत् in the aforesaid
SENSE.

नित— । चञत् इहत् इति एताभ्यामपि प्रकारान्तरं कन् सात् । चञत्-
प्रकारः चञत्कः इहत्प्रकारः इहत्कः ।

दी— । सुराया अहौ ॥

The self-same suffix is added to सुरा to imply a serpent.

नित— । अहौ अयं मध्यमानो सुराशब्दात् कन् सात् । सुराशब्दोऽहिरिति
सुरकः । "यसीति च" (६।४।२४८) इति आकारलोपः ।

२०६३ । अनव्यन्तगतौत्तात् ॥ ५।४।४ ॥

दी— । क्षिप्रकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ।

The suffix कन् is added to words derived with the suffix क्
to imply that the said words cover only a portion of some-
thing (and not the whole).

नित— । अनव्यन्तगतिरर्थेष्वेव संवत्सः । तदभावोऽनव्यन्तगतिरिति काञ्चिका ।
अनव्यन्तगतिरर्थेन सङ्गः सम्बन्ध इत्यर्थः । अनव्यन्तगतौ सम्प्रसागाभ्याम् कृपणव्य-
भिन्नतात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्यये भवति । न सङ्गः सम्बन्ध एव क्षिप्रम् अपिह
अर्थतः, एव इति वाक्ये गम्ये क्षिप्रशब्दात् कन् इति क्षिप्रकम् । अर्थतः एव भिन्नमिति
भिन्नकम् । अर्थतएव अभिन्नम् इति अभिन्नकम् । अनव्यन्तगती इति किम् ? क्षिप्रं
सम्बन्धेन । भिन्नं—सम्बन्धेन ।

२०६४ । न सामिवचने ॥ ५।४।५ ॥

दी— । सामिपर्थ्याये उपपदे ज्ञान्ताश्च कन् । सामिसूतम् ।

अर्थकृतम् । अनत्यन्तगतिरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् पूर्व्वे वा कन् न प्राप्नोति । इवमेव निषेधसूत्रम् अत्यन्तस्वार्थिकमपि कन् ज्ञापयति—बहुतरकम् ।

The suffix कन् is not to be added to words derived with the suffix कृ if the said words are presented in compounds by सानि or any other word having the sense of सानि । कान् words with सानि as उपपद naturally denote part connection (अनत्यन्त-गति) so the prior rule “अनत्यन्त”—has no scope here—then what's the necessity of nullifying कन् here by the present rule ? On this Bhattoji says—By this निषेधसूत्र it is signified that purely स्वार्थिक कन् has scope every where and that कस् is being prohibited here.

नित—। सानिगण्यं तत्प्रत्ययभूते धात्वाकारे वा उपपदे सति, क-प्रत्यय-निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययी न स्यात् । सानिहृतम् । अर्थकृतम् । नैमहृतम् ।

अतु सानि इत्यस्य अर्थस्तु नर्हति । अतएव सानिगण्यः स्वयमेव अनत्यन्तगतिं (अगतः सम्पर्कम्—यद्वत्तु ज्ञाप्रत्ययान्तं पदेन विशिष्यते तस्य अंशेन सहैव विनिष्पन्नस्य सम्बन्धम् इति यावत्) ज्ञापयति ; अनेन हेतुना सानि इति यस्मै उपपदं तस्मात् पुनरपि तदर्थकः कन्प्रत्ययः न सम्गच्छति—तथा सति “अनत्यन्त—” (५।३।३।) इत्यनेन कन् प्रत्ययस्य प्रातिपदिकं नास्ति । यस्य प्राप्तिः खलु नास्ति, तस्य निषेधवचनम् कथम् इति चेत्—समाचक्षते—“इदमेव” इत्यादिना ।

अयमाशयः—नैव खलु अयम् अनत्यन्तगती विहितस्य कन्प्रत्ययस्य प्रतिषेधः । तर्हि कस्य प्रतिषेधोऽयम् ? स्वार्थिकस्य कन्प्रत्ययस्य । किं पुनः स्वार्थिकः कन् प्रत्ययी विहितः ? नैव किंचित् सूत्रेण । अपितु एवमेव सूत्रम् स्वार्थं कन् इति ज्ञापकं भवति । अनेनैव प्रतिषेधवचनेन अत्यन्तस्वार्थिकः कन्प्रत्ययः शास्यते इति भावः । बहुतरमप्येव बहुतरकम् । अभिन्नतरम् एव इति अभिन्नतरकम् । तद्वदि काशिका—“एवंहि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याख्याते ।”

२०६५ । वृहत्या आच्छादने ॥ ५।४।६ ॥

दी— । कन् स्यात् । “द्वौ प्रावारोत्तरासन्नौ समौ वृहतिका तथा ।” आच्छादने किम् ? वृहती कम्दः ।

The suffix कन् is added to the word वृहती to imply some covering.

नित— । आच्छादने न्यमाने वृहतीशब्दात् कन्प्रत्ययः स्यात् । वृहतिकाः आच्छादनम् । अत्र “कैऽणः” (७।४।१२) इति ऊह्यत्वम् । जिघां वृहतिका । तत्राहि अनुरः—“द्वौ प्रावारोत्तरासन्नौ समौ वृहतिका तथा” । अयमर्थः—प्रावारोत्तराङ्क-वृहतिका इति त्रयः एव पर्यायशब्दाः वृहतिका उत्तरीयवजम् । [तत् तु गौडीय-भाषायाम् चादर इति कथ्यते] । आच्छादनादन्य—वृहतीशब्दोक्तिः । वृहती नवाक्षर-पादशब्दविशेषः । वृहती इत्यस्य अपरीऽर्थः कुट्टनात्तौ । कण्टफला इत्यर्थः । [अ्याकुल इति नौडीयाः] । रत्नमाकाशतेजस्तु वृहतीशब्दस्य उत्तरीयवजम् इत्यपि अर्थः स्यात् ।

२०६६ । अषड्चाशितं बलं कर्मणः पुरुषाभ्युत्तरपदात् खः

॥ ५।४।७ ॥

दी— । स्वार्थः । अषड्क्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतः इत्यर्थः । आशिता गावोऽग्निरित्याशितजघ्नीनम् अरण्यम् । निपतनात् पूर्वस्वसुम् । अलं कर्मणे अलं कर्मणि । अलं-पुरुषोऽयः । ईश्वराधीनः—नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषा-ग्रहणात् । अन्तेऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिच्छन्ते । तस्यैवदयः प्राक्कनः । अपादयः प्राप्नुवन् । आमादयः प्राङ्मयटः । वृहतीजाल्वन्ताः समासान्ताश्चेति ।

The suffix ख is added to अषड्च, अशितं, अलं कर्मणः, अलं पुरुषा- as well as to words the last member of which is अणि । See Tika also.

नित—। अथकृष्ण, आशितकृ, अशकृष्णं, अशकृष्ण इति एतेभ्यः अशकृष्ण-
प्रत्ययः स्थाय्यं खप्रत्ययः भवति । अशकृष्णानि अशकृष्णि अश इति बहुव्रीहिः ।
“बहुव्रीहौ सकृद्यन्त्री” इति (५।४।१६) अशकृष्णः—तेन अथकृष्ण इति कर्पं ततः
अनेन खप्रत्ययः—अथकृष्णः । अथकृष्णी मन्त्रः—यौ मन्त्रः सामान्यः क्रियते
न बहुभिः । अथमाशयः—इत्येवमेतत् अशकृष्णि सन्ति । अथानां तु पङ्के ।
यतो मन्त्रोऽयम् अथकृष्णीयसराः स सामान्यमेव—अथानां तस्य अथकृष्णीयत्वं न स्यात् ।
अथकृष्णीय इति पदे अशकृष्णीय मन्त्रः अशकृष्णीयाः शून्यसंख्याकानि (अशकृष्णि
इत्यर्थः) अशकृष्णि आपवति । आशितः गात्रोऽशितः इति आशितः शोभनम् अशकृष्णम् ?
[अशकृष्णीयपूर्वदाशितः कर्त्तुं] इति आपकात् कर्त्तुं नि शः] निपातनादेन आशितम्
इति पूर्वपदे सुम् इत्यस्य भागमः । [अशकृष्णीयसंख्याख्यायाम् “अशितकृष्ण”
इति सुदृष्टमभेदः] । अशकृष्णीय इति आशौ “अशकृष्णः अशकृष्णीयः अशकृष्णीयः”
इति समासगतः स्थाय्यं खप्रत्ययः अशकृष्णीयः । अशकृष्णः इत्यर्थः । अशकृष्ण
प्रत्ययः इति पूर्वपदे सुम् इत्यस्य भागमः । अशकृष्णीयः—तेन अशकृष्णीयः । अशकृष्णः
शोभनादिषु पश्यते । ईश्वरे अश इति “समसोऽशोः” इति (२।१४०) समासः ।
ततः खप्रत्ययः—ईश्वराशोः । एवं राजाशोः । तथाहि “नेदाशोः जगत् सर्वम् ।
मन्वाधीनाथ देवताः । ते मन्वाः प्राज्ञाधीनामन्वाद्याः देवताः” । परस्मै
विभाषादशकृष्णीय अशकृष्णीयः इत्येव इति ज्ञेयम् । अतएव ईश्वरे अश इत्यादौ
खप्रत्ययः विना न पदं युज्यते ।

ननु किम् अयमेव प्रत्ययः नित्यं अपि तु अन्येऽपि केचित् ? समाधत्ते—“अन्येऽपि
केचित् स्वार्थिकप्रत्ययाः नित्याः इति यज्ञवल्क्यम्” ; यथा अथकृष्णे कन् इति कन्प्रत्ययात्
पूर्वं विहितः सप्तप्रत्ययः । “पादसप्त—” (५।४।१) इति कन्प्रत्ययात् पूर्व
विहितः अशकृष्णः । मन्त्रप्रत्ययात् प्राक् “किमे—” (५।४।११) इत्यादि सूत्रैः
विहितः आशकृष्णः । तथा अशकृष्णीयसंख्याख्यायाम् च विहितः प्रत्ययः । एवं
अशकृष्णीयः । समासकृष्णः अशकृष्णीय ईश्वरे अश ईश्वराशोः इति एवंजातीयकाः ।
अशकृष्णीयसंख्याख्यायाम् “अशकृष्णीय—” (५।४।६) इति सूत्रेण । आशकृष्णीयसंख्याख्यायाम् तु “आशकृष्णीय”
“अशकृष्णीय” (५।४।८) इति सूत्रेण ।

२०६७ । विभाषाञ्चरदिक् स्त्रियाम् ॥ ५।४।८ ॥

दी— । अदिक् स्त्रीवृत्ते रश्चत्यन्तात् प्रातिपदिकात् खः
स्वाहा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रथक्—प्रतीचीनम् ।
अवाक्—अवाचीनम् । “निकृष्टप्रतिष्ठावरेफयाम्यवमाधमाः” ।
अर्वन्तम् अश्चतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम् । अदिक् स्त्रियां
किम् ? प्राचीदिक् । उदीची दिक् ॥ दिग् अश्चयम् किम् ?
प्राचीना प्राङ्गणी । स्त्रीप्रह्वं किम् ? प्राचीनम् गाम्मादासाः ।

The suffix ख is optionally attached without altering the sense to words derived from the root अश्, provided they, being used in the feminine gender, do not stand for any quarter of the horizon. See Tika also.

नित— । विभाषा अर्वाः अदिक् स्त्रियाम् इति एदच्छेदः । “विभाषा”
विक्रयेन “अर्वाः” अश् भ्रातृनिष्पन्नं प्रातिपदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययौ भवति, “अदिक्
स्त्रियाम्” अदिक् स्त्रीवृत्तेः—[दिक् चासी स्त्री चेति दिग् स्त्री । तत्प्रतिषेधः]
यदि तत् प्रातिपदिकं स्त्रीलिङ्गे वर्तमानं सत् काचित् दिग् न अभिधत्ते । प्राक्
इति अश् भ्रातृनिष्पन्नं प्रातिपदिकम् । प्राक् एव प्राचीनम् । अत्र प्राक् प्रत्ययः कासी
वर्तते न हिन्ति । अवाक् एव अवाचीनम् । अवाचीनम्—दक्षिण दिग्भवस्तु इति
सामिजडाभरौ । अर्वन्तम् अश्चति इति अर्वाक् । अर्वाक् पूर्वकागतः पश्चात्
इति अण्कण्डद्वयः । निकृष्ट इति भरतः । अर्वाक् एव अर्वाचीनम् । पश्चात्
जातम् । विषयेयम् इति धरणिः । “निकृष्ट इत्यादि”—अर्वन्तम् अश्चतीति
वाक्ये अर्वन्तम् इत्यादि कोऽर्थः ॥ प्रश्ने समाधानं ददाति । तथाहि अमरः—
“निकृष्टप्रतिष्ठावरेफयाम्यवमाधमाः” । कुपूर कुतश्चिताऽवच्छिद्यगच्छाश्च समाः” ।
इति अर्वा निकृष्टः इत्यर्थः । अर्वन्तम् निकृष्टम् अश्चति इति अर्वाक् ।

अदिक् स्त्रियामिदि किम् ? प्राचीदिक् । अत्र हिमि स्त्रीलिङ्गे च वर्तमान-
ज्ञात् न ख-प्रत्ययः । एवं उदीची दिक् । स्त्री दिक्, इत्याद्यापहणम् किम् ?

प्राचीना प्राञ्चयोः । अथ ओलिङ्गे वर्तमानादपि कृपयायो भवति—दिशि वर्तमानत्वाभावात् । द्विधाम् इत्यास्य यदर्थं किम् ? प्राचीनं यान्तात् भावाः । अत्र प्राक् इत्यास्य दिशि वर्तमानत्वेऽपि ओलिङ्गे वर्तमानत्वाभावात् प्रतायः । प्राचीनम् पूर्वदेशस्थितम् ।

२०६८ । जातव्यञ्जकं वन्धुनि ॥ १।४।६ ॥

दो— । ब्राह्मणजातीयः । वन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातव्यञ्जकं द्रव्यं वन्धु ।

The suffix क is added to words ending in जाति to imply वन्धु i. e. the characteristic of the said जाति ।

सित— । “जातव्यञ्जकं” यस्य प्रतिपदिकस्य अन्ते जातिरिति तिष्ठति तस्मात् प्रतायः स्यात् वन्धुनि अभिधेये भवति । वध्वने लज्जते अस्मिन् जातिरितिवन्धुः । येन द्रव्येन ब्राह्मणत्वादि जातिवैजयते तत्तद्रव्यम् वन्धु इति प्रीयते । [वन्धुमन्दी द्विविधः । कदो योगिकश्च । तस्यायो आत्मादिषु प्रसिद्धः स च पुंलिङ्ग एव । स नेह गृह्याते । ‘वन्धुनि’ इति नपुंसकनिर्देशात्] ब्राह्मणजातीयः ब्राह्मणजातिलक्षणसनाधः इत्यर्थः । अविज्जजातीयः । वैश्यजातीयः । वन्धुनि इति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना—अथ वज्रोन्तपुङ्गवः—अथ जातिवैविध्यव्यतिरेकः अस्ति तस्मात् न प्रत्ययः ।

२०६९ । स्थानान्ताद्धिभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १।४।१० ॥

दो— । सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तम् अर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् ? गोः स्थानम् ।

The suffix क is optionally attached to words ending in स्थान to denote equality (i. e. to imply “as good as”) with the object, expressed by the word of which स्थान is the second member.

मित—। स्थानं स्थानम् चस इति सस्थानं तुल्यम् । स्थानात् प्रातिपदिकत्वात् ऋप्रत्ययौ विकसनेन भवति "सस्थानेन"—तुल्येन चैत् "स्थानात्" प्रातिपदिकत्वं "अर्थवत्" सार्धं कम् ; पित्रातुल्यः पितृस्वादीवः—पत्ने पितृस्थानः । मातृस्थानोवा—मातृस्थाना । राजस्थानीवः—राजस्थानः । सस्थानेन इति किम् ? गीःस्थानम् । अथस्थानम् ।

२०७० । अनुगादिनष्टक् । ५।४।१३ ॥

दी—। अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः ।

The suffix ठक् is attached to the word अनुगादिन् without any alteration in the sense.

मित—। अनुगदतीत्यनुगादी, [अच्चात् निपातनात् इह उत्तरपुत्रे च इति] । अनुगादिन् इति प्रातिपदिकत्वात् सार्धे ठक् प्रत्ययी भवति । अनुगादी एव इति आनुगादिकः ।

२०७१ । विसारिणो मत्स्ये ॥ ५।४।१६ ॥

दी—। अच् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

The suffix अच् is attached (सार्धे) to the word विसारिन्, to imply fish.

मित—। मत्स्ये अभिधीये इति विसारिणशब्दात् अच् प्रत्ययी भवति । विसरतीति विसारी । तच्चात् अच्, विसारिणः मत्स्यः । प्रसरणशेषः मत्स्यः इत्यर्थः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

२०७२ । संख्यायाः क्रियाभ्यासगणने कृत्वसुच्

॥ ५।४।१७ ॥

दी—। अभ्यासगणने । क्रियाभ्यासगणनशब्देः संख्याशब्दात् स्वार्थं कृत्वसुच् स्यात् । यच्चकृतो सुक्कृ । संख्यायाः किम् ? भूरि-वारान् सुक्कृ ।

The suffix क्तलसुच् is attached to cardinal numerals when they stand for the repetition of "times" of some action.

नित—। अभाहतिः अन्धः । पौनःपुन्यम् अभाहतिरिति काशिका ।
 "संख्यायाः" संख्यावाचकशब्देभ्यः "क्रियाभाहतिगणने" एककर्तृकानां तुल्यता-
 तीयानां क्रियाणाम् पौनःपुन्यगणने अभिधेये सति "क्तलसुच्" इति प्रत्ययः स्वार्यो
 भवति । पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चव्रती भुङ्क्ते । सप्तव्रतः । संख्यायाः
 इति किम् ? भूरिवारान् भुङ्क्ते—अथ न प्रत्ययः । यदि भूरियब्दः
 संख्यावाचकः ।

२०७३ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ५।४।१८ ॥

दी—। क्तलसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । "रात्सस्य"—
 चतुः ।

In the aforesaid sense, the suffix सुच्, (and not क्तलसुच्) is affixed to the words द्वि त्रि and चतुर् ।

नित—। द्वि त्रि चतुर्, इति एतेभ्यः पूर्वोक्ते विधये सुच् प्रत्ययो भवति ।
 क्तलसुचोऽपवादः । द्विवारं भुङ्क्ते इति द्विः भुङ्क्ते । त्रिः भुङ्क्ते । चतुर्,
 शब्दात् सुच् । "रात्सस्य" (८।२।२४) इति सकारस्य लोपः—तेन चतुरिति पदम् ।
 चतुर्भुङ्क्ते । सुच् प्रत्यये षकार इत् सन् "चितः" (६।१।१६२) इति षन्तोदात्तत्वं
 ज्ञापयति ।

२०७४ । एकस्य सकृच्च ॥ ५।४।१८ ॥

दी—। सकृदित्यादेभ्यः स्वाच्चात् सुच् ॥ सकृद् भुङ्क्ते ।
 संयोगान्तश्चेति उचो लोपः । नतु हल्ङ्यमिति । अमैतसी-
 दित्यत्र सिच इव उचोऽपि तदयोगात् ।

The suffix सुच् is added to the word एक in the aforesaid sense and before the suffix (i. e. the suffix following the base

is changed to सङ्गत) । In सङ्गत + सुच् = सङ्गत + स, the स changes by the rule “संयोगान्नस्य लोपः” and not by “ह्रस्वस्यावभ्यो—” for here स stands for सिप् and not सिच् (as seen in चर्चसीत्), so स stands for सुप् and not for सुच् ।

नित— । एकशब्दान् पूर्वोक्ते विषये सुच् प्रत्ययः स्यात् ; प्रत्यय-सन्धियेनेन च प्रकृतिस्थाने सङ्गत इति आदेशः । एक सुच् इति स्थिते सति सङ्गत सुच् इति स्थितिः । “संयोगान्नस्य लोपः” (५।१।२३) इति सुचो (स) लोपः । “ह्रस्वस्यावभ्यो दीर्घात् सुति-साङ्गत्वाद् हल्” (६।१।६८) इति सूत्रेण सुच् प्रत्ययस्य लोपो न भवति । कथमिति चेत् त्वच्ये—लोपातीर्णञ्च प्रथमपुरुषैकवचने अभ्युत्थीत् इति रूपम् । तत्र सित्व इति प्रत्ययस्य तस्यैव अप्रत्ययस्य ह्रस्वः (भूकारस्य इत्यर्थः) लोपो न भवति तत्र सुतिनि इति तिप् प्रत्ययेन सङ्घट्टितस्य शिष्यस्य यङ्णत्विचो यङ्णत्वात् नास्ति । यथा तत्र सिचो यङ्णत्वात् नास्ति तद्वत् ‘सु’ इत्यनेन सुचोऽपि । अतएव नेन सूत्रेण न सुच् प्रत्ययस्य लोपः ।

२०७५ । निभाषा बहुधा विप्रकृतकाले ॥ ६।४।२० ॥

वी— । अविप्रकृत आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते ।

आसन्नकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

The suffix वा is optionally added to the word बहु in the aforesaid sense, when nearness of time is implied.

नित— । बहुशब्दान् पूर्वोक्ते विषये धाप्रत्ययो भवति विकल्पेन, पक्षे क्तलसुच् —“अविप्रकृत” आसन्ने समये भवमाने सति । क्रियाणां सुतृपत्ययो दसदकालाः भवन्ति, न विप्रकृतकालासाधे बहुशब्दान् क्रियाभ्याद्विगतवचने विकल्पेन धाप्रत्ययो भवति इत्यर्थः, दिवसी वस्तुं वाचान् भुङ्क्ते इति बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । पक्षे क्तलसुच् बहुकृत्वो भुङ्क्ते दिवसस्य । अविप्रकृतकाले इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । अयं मासस्य इति विप्रकृतकालाः एव क्रियाणाम् सुतृपत्ययः व्यञ्जनी—अतएव अयं न. धा अपि क्तलसुच् एव ।

२०७६ । तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ ५।४।२१ ॥

द्वौ— । प्राबुध्यैष प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् ।
भावेऽधिकरणे वा लुट् । आद्ये प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम् ।
अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये भन्नमयोयम् । अपूपमयं
पर्व ।

The suffix मयट् is added to words to imply the sufficiency
of the objects—expressed by the said words. See Tika for rest.

मित— । तदिति प्रथमासमन्त्रविभक्तिः । प्रकृतं कृतं प्राबुध्यैष प्रस्तुतम् इति
प्रकृतम् । तस्य वचनं कथनम् इति प्रकृतवचनं । वचनमिति वचिधातीर्भावे याट् ।
तस्य प्रकृतवचनमिति तत्प्रकृतवचनं । “सस्ते”ति प्रातिपदिकेन वाच्यस्य वस्तुनः
“प्रकृतवचने” प्राबुध्यैष सत्त्वायां मय्यमानायां सत्त्वा प्रथमा-ममर्थेभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यो मयट् प्रत्ययो भवति । यद्वा प्रकृतवचनमित्यत्र वचनपदे अधिकरणवाच्ये
एव लुट् । प्रकृतम् इत्युच्चारणे ऽस्मिन् इति प्रकृतवचनम् । ऽस्मिन् वस्तुनि अपरस्य
वस्तुनः प्रकृतत्वम् अभिधीयते—तस्मात् अपरवस्तुवाचकान् प्रातिपदिकान् मयट् प्रत्ययो
भवति । तत्र प्रथमव्याख्याम् अनुकृत्य उदाहरणं यथा—प्रकृतम् प्राबुध्यैष प्रस्तुतम्
अन्नम् इति अन्नमयम् । प्रकृतम् अपूपम् इति अपूपमयम् । मयट् प्रत्ययो टकार इत्
सन् द्विव्यां कौप् प्रत्ययं भवति । प्रकृता यथाश्रूयति यथागूमयी । अथ प्रपुषार्थ-
बीधकात् प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् प्राबुध्यै यौत्वे मयट् प्रत्ययः स्वादिनि ज्ञेयम् ।
अतएव “आनन्दमयोऽभ्यासात्” (ब्रह्मसूत्र २।२।१३) इत्यस्य अनन्तरमेव “विकार-
शब्दादिति चेन्न प्राबुध्यैत” (ब्रह्मसूत्र २।२।१४) इति सर्वे भगवता वादरायणेन भावे
एव मयट् प्रत्ययोऽङ्गीकृतः । द्वितीयव्याख्याम् अनुकृत्य उदाहरणम् यथा—अन्नम् प्रकृतम्
(प्राबुध्यैष प्रस्तुतम्) अस्मिन् इति अन्नमयी यज्ञः । अपूपम् प्रकृतम् अस्मिन् इति
अपूपमयं पर्व । एवं मयट्प्रत्ययो याते । अत्र प्रपुषार्थबीधकात् प्रथमान्तात्
प्रपुषाधिकरणे यौत्वे मयट् ।

२०७७ । सम्बुद्धवच्च बहुषु ॥ ५।४।२२ ॥

दी— । साम्बुद्धिकाः प्रत्यया अतिविश्रुता, चान्वयट् ।
मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयम् । शष्कुलिकम् ।
शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यञः । मोदकमयः ।

All the suffixes that are attached to words in the sense of सम्बुद्ध i. e. to imply groups, may also be added when the sufficiency of a large number of things is implied.

नित— । सम्बुद्धार्थे अभिप्रेते ये प्रत्ययाः विहितास्तं बहुषु प्रकृतेषु चान्वयानेषु सन्तु विधीयन् । एतस्यचकारवृत्तात् भवट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रकृताः इति मौदकिकम् । यञ् ठक् प्रतायः । ठक् सम्बुद्धार्थे विधीयते—अतएव चवामि अतिविश्रुतैः पञ्च भवट् मौदकमयम् । शष्कुल्यः प्राचुर्येण प्रकृताः इति शष्कुलिकम् पञ्च शष्कुलीमयम् । एतत् उदाहरणम् प्रथमव्याख्यानुसारेण । द्वितीय व्याख्यानुसारेण यथा—मोदकाः प्रकृता अस्मिन् यञे इति मौदकिकः यञः । मोदकमयो यञः । शष्कुलिको यञः । शष्कुलीमयो यञः । शष्कुली इति स्त्रीलिङ्गम् तस्मात् स्त्रीयम् विहितो भवट् । शष्कुलीयम् इति कथं प्रोक्तं भवते इति चेत्—उच्यते, “स्त्राचिकाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्गन्ति” ।

२०७८ । अनन्तावसथेतिहभेषजान्त्रा ॥ ५।४।२३ ॥

दी— । अनन्तएव आनन्त्याम् । अवसथ एव आवसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः—ऐतिश्याम् । भेषजम् एव भेषज्यम् ।

The suffix *ञ* is added to the words अनन्त, अवसथ, इतिह and भेषज without any alteration in the sense.

नित— । अनन्त अवसथ इतिह भेषज इति एतेभ्यः स्त्रीयं आप्रतायः स्यात् । अन्तविभाषया प्रतायस्या विकल्पमेव । अनन्त एव आनन्त्याम् । अवसथ एव

आवस्यम् । इतिङ् इति निपातमनुदायः अयम् उपदेश-पारम्पर्ये वर्तते । इतिङ् न्यूनते इत्यादयः उपनिषदि विष्णुपुराणादौ च दृश्यन्ते । इतिङ् इति चम्यव-
यम्भात् वाः—ऐतिह्यम् । ऐतिह्यम् इति सुप्तिः । भेषजम् औषधम् । तद्वै
मैवध्यम् ।

२०७८ । देवतान्तात्तादर्थ्ये षत् ॥ ५।४।२४ ॥

दी— । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं प्राजम् । अग्निदेवता-
इदम् अग्निदेवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

The suffix यत् is attached to words ending in देवता to denote something meant for them.

मित— । तस्य अर्थः तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यमिति चानुस्मृतिद्वारात्
स्वार्थं वाज् । “देवतान्तात्” देवताशब्दानाम् प्रतिपदिकाम् अनुर्थोपसर्गात्
“तादर्थ्ये” यत् प्रतीयमानमिति । अग्निदेवतायै इदम् इति अग्निदेवताम् । पितृदेवतायै
इदं इति पितृदेवताम् । एवं वायु देवताम् । “अग्निदेवत्वम्” इत्यादि तु ग्रामादिकः
पाठः ।

२०८० । पादार्थाभ्याम् ॥ ५।४।२५ ॥

दी— । पादार्थम् उक्ताम् पादम् । अर्थम् ।

The suffix यत् is also to be attached to the words पाद and
अर्थ in the aforesaid sense.

मित— । पाद अर्थ इति पदानाम् अनुर्थोपसर्गाभागे यत्प्रत्ययः स्यात्तादर्थ्ये
अभिधीये सति । पादाय इदम् पादम् । पादार्थाय पादार्थं उक्ते एव वर्तते ।
अर्थाय इदं अर्थम् । विरसि प्रदिवम् पुष्पादि । मूलमन्त्रकारम् अनुक्रमणार्थम्
सहस्रिणीति । तत्र चम्पवापि दृश्यते तथा—वर्षसि इदं वर्षम् । सङ्ख्याय इदं
उक्तम् ।

दी— । नवस्य न् आदेशः क्षप्तनप्-स्ताश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥
नूतम् । नूतनम् । नवीनम् ।

नित— । नववदसात् षप् तनप् स इति प्रतीयाः भवन्ति ; प्रतायसन्निधौनेन च नववदसा स्थाने नू इति आदेशः स्यात् । नव षप् नूदम् । नव तनप् नूतनम् । नव स इति—ततः नू स इति ततः नू ईम इति ; ततः गुञ्चति चन्निधौनेन नवीनम् ।

दो— । नव पुराणे प्रात् ॥ पुराणार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दात्तौ वक्तव्यः । चत् पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रक्तम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

नित— । प्र इति निपातनम् पुराणम् इत्यस्या श्रोतव्यम् । अस्मात् नप्रतायो भवति तथा चूत्रस्थानकारणत्वात् षप् तनप् सप्रतायाश्च । पुराणम् एव इति प्रशब्दाम् नः—प्रशः । षप्—प्रक्तम् । तनप् प्रतनम् । स—प्रीणम् । प्रक्तत्त्वम् पुरातनकथा ।

दो— । भागरूपनामभ्योचकः ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ।

नित— । भागः भाग्यम् । भागरूप भाग इति एतेभ्य सार्थं धेय इति प्रत्ययौ भवति । भाग भागधेयम् । रूपमेव रूपधेयम् । नामएव नामधेयम् ।

दो— । चाग्नीध्र साधारणादञ् ॥ चाग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् चाग्नीध्रो । साधारणो ।

नित— । चाग्नीध्र साधारण इति एताभ्याम् चञ् प्रत्ययौ भवति । चाग्नीध्रम् । साधारणम् । प्रत्ययस्यन्तिष्ठान् स्त्रियाम् ङीप्—तेन चाग्नीध्रो । साधारणो । समानं धारयन्त्याः इति साधारणो (प्रवीक्ष्यदित्यात् समानस्य सभावः) । [नामिकानु भव प्रत्ययस्य षेकस्थित्यात् सम्बन्धे तेन यथाप्राप्तस्य भवति—चाग्नीध्रा ज्ञाता ; साधारणा भूरिति]

२०८१ । अतिथेर्जः ॥ १४१२६ ॥

दो— । तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदम् अतिथ्यम् ।

The suffix **अ** is added to the word **अतिथि** to imply something meant for it.

नित—। अतिथिश्च (अतिथिः) चतुर्थीसमवायं तादर्थ्ये अभिधेये एव प्रत्ययीभवति ।
अतिथये इदं अतियाम् ।

२०८२ । देवात्तन् ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। देव एव देवता ।

The suffix **तन्** is affixed to the word **देव** without any alteration in the sense.

नित—। तादर्थ्ये इति मानवर्त्तते । देवशब्दात् स्वार्थे तत्प्रत्ययो भवति ।

२०८३ । अवेः कः ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। अविरिवाधिकः ।

The suffix **क** is attached to the word **अवि** without any change in the sense.

नित—। अविशब्दान् स्वार्थे क प्रत्ययो भवति । अवि सेषः ।

२०८४ । यावद्विभ्यः कन् ॥ ५।४।२८ ॥

दी—। याव एव यावकः । मणिकः ।

The suffix **कन्** is attached, without any change in the meaning, to the word **याव** and others that pass by the term **यावद्वि** ।

नित—। याव शब्देऽप्यदिभ्यः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । याव एव यावकः ।
यावकः अक्षरकम् । तथाहि अष्टमीदासपदाकस्यान्—“अक्षरकमष्टी मन्त्रतोदय-
मुन्दरयावकवरेणा” । मणिरिव मणिकः । यावद्विर्गुणः—याव, मणि, अम्बि, तापु,
चन्द्र, पीत, सौम्य, सान्द्र, जागु, अपिच पुत्र इति, कविमः पुत्रः, पुत्रकः स्वावनेद
यनात्तो, स्वातकः समावनेदः, शूय रिक्तः, शूयकः रिक्तः, दान कन्मिते दानकः

शुक्लचितः, सतु सुते, यशुकः सुतम्, सतातुच्यते—अशुकः शीघ्रः शतुः, शीतकः शिविरः शतुः, शतु निपुणे अशुकः निपुणः, पगी शूल विपश्यते, गुरुकः पयः, किञ्च शातपकुमार अशातक्रीडन इति एते अपि अत्र पठ्यन्ते । ईदृशानुप्रत्ययानाम्—यथा—श्रेयस्कः ।

२०८५ । लोहिताश्वयो ॥ ५।४।३० ॥

दी— । लोहित एव मणिलोहितकः ।

The suffix कन् is added to the word लोहित to imply some gem original.

नित— । “लोहितात्” लोहितमन्दात् “मणौ” अभिप्रेते सति शर्वं कन् प्रत्ययी भवति । लोहित एव मणिलोहितकः । मणौ इति किम् ? लोहिती रक्तः ।

२०८६ । तप्ये चानित्ये ॥ ५।४।३१ ॥

दी— । लोहितकः कोपेन ।

The suffix कन् is attached to the word लोहित to imply some temporary reddishness.

नित— । “अनित्ये” अस्त्रायिनि-समयवशात्जाते—किञ्चित् कारणेन वा जनिते इत्यर्थः “तप्ये” अभिप्रेते सति लोहितमन्दात् कन्प्रत्ययी भवति । लोहितकः अथ वटः कोपेन । अहि वटः सुभावेन एव लोहितः—अपितु कोपवशाद्दि । तस्य सामयिकं लोहितत्वं सञ्जातं । लोहितकः पीडनेन क्रिया वा । अनित्ये इति किम् ? लोहितः शीः । लोहितं वपम् ।

दी— । लोहितास्त्रिजवाधनं वा ॥ लोहितिका, लोहितिका कोपेन ।

नित— । लोहितमन्दात् परस्मै लोहितवोधकप्रत्ययस्य कना वाचा वा स्यात् इति अपि कार्यः । ततः सति अपि लोहितमन्दात् विहिते कन्प्रत्यये तु कियाम्

“प्रत्ययस्मान् कन्—” (७११७४) इति सूत्रेण लोहितिका इति स्यात् । पदे चर्त्तनं स्वार्थिकेण कना कपो वाधे भवति “वर्गादन्—” (४१५३८) इति लोप् प्रत्यये परे यो नकारादेशविधिः स इहापि स्यात्—येन लोहितिका, कपोन लोहितिका लोहितिका येन रमयी ।

२०८७ । रक्ते ॥ ५।४।३२ ॥

दी—। लाघादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्त्वस्मात् कन् स्यात् । लिङ्गवाधनं वेतिव । लोहितिका लोहितिका शाटी ।

The suffix कन् is attached to the word लोहित when it denotes something dyed with lac or the like. There arises optional bar to लोप् (the लोपिङ्गबोधक प्रत्यय) by कन् here also.

मित—। रक्तः विहितरागः । “रक्ते” लाघाप्रसक्तिना रक्तकद्रव्येन उत्पादितरागे भवति प्रत्ययाने सति लोहितशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कश्चनः । लोहितकः पटः । लाघादिना उत्पादितरागः इत्यर्थः । स्त्रिया लोप् प्रत्ययस्य कना बाधा वा स्यादपि ततः—लोहितिका शाटी ; परे नकारादेशश्च—लोहितिका शाटी ।

२०८८ । कालाच्च ॥ ५।४।३३ ॥

दी—। “वर्णे चानित्ये” “रक्ते” इति द्वयमनुवर्तते । कालकं छत्रं वै लक्ष्मण । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

The suffix कन् is attached to the word काल to imply something which has been temporarily dyed with black.

मित—। काल इति कालवर्णं तथा कालवर्णरक्तकद्रव्ये च वर्तते । यथाहि रघौ “अथतः काला गुहदत्तपत्नी” इति । “वर्णे च चानित्ये,” “रक्ते” इति द्वयवयस्य भवे चतुर्लक्षितोपायमर्थः सूत्रक—“कालान्” कालशब्दान् “च” अपि कन्प्रत्ययो भवति, यत्तद्वर्णे सामयिककायो राग उत्पादितः इति तदा कालरक्तकद्रव्ये च

प्रधानम् रक्षितम् इति च भवति चित् । कालकं मुखं वैश्वर्यम् । वैश्वर्यं च विकारं च । विकारं च मुखे सामयिकं कालकं सञ्चालनित्यम् । कालकः पटः—कारकस्य कालकं रक्षितः पटः इत्यर्थः । स्त्रियां—कालिका शब्दो ।

२०८८ । विनयादिभ्यष्टक् ॥ ५।४।३४ ॥

दो— । विनय एव वैश्वर्यम् । सामयिकः ।

The suffix ठक् is added to the word विनय and others passing by the denomination विनयादि without any alteration in the sense.

वित्त— । विनय इत्येकादिभ्याः ठक्प्रत्यये भवति स्वार्थे, विनय एव वैश्वर्यम् ।

दो— । उपायो ब्रह्मत्वं च ॥ औपयिकः ।

वित्त— । विनयादिषु उपायस्यः पठ्यते । स्वार्थे विहिते ठक् प्रत्यये परतः तस्य ब्रह्मत्वं च भवति । उपाय एव औपयिकः—यत आकारस्य ब्रह्मत्वं । तथा च भारविः “शिवसीपयिकम्” इत्यादि । विनयादि येषां—विनय, समय, उपाय, संप्रति, चर्चति, कथञ्चित्, अकथात्, समाचार, औपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदाय, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, प्रत्यय ।

२०८९ । वाचो व्यञ्जितार्थायाम् ॥ ५।४।३५ ॥

दो— । सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानात् वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक् स्वात् । “सन्दिष्टवाक् वाचिकं स्वात्” ।

The suffix ठक् is attached to the word वाक्—without any alteration in the sense, provided the said base stands for message.

वित्त— । वाचतः प्रकाशितार्थायां उपायः स्या व्यञ्जितार्थः । तस्यां वर्तमानात् वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक्प्रत्यये स्वात् । अर्थेन सन्दिष्टा वा वाक्—संज्ञायां च निधेयायां सत्त्वात् एव वाक्शब्दात् ठक् इत्यर्थः । अपरं च प्रीति वाक् इति

उक्—वाचिकम् । तथाहि अमरकोषे—“तन्देशमाक् वाचिकं स्यात्” । तन्देश-
माक्, अन्धेन प्रोक्ता वाचो इत्यर्थः । इतः वाचिकं लभयति । इतस्तुल्येन वाचिकं
प्रतिषेधेति । सप्त वाचिकं व्याप्य । व्याप्यवर्णायाम् किम् ? मधुरा वाग
देवदत्तस्य ।

२०८१ । तदुपक्रात् कर्मणीऽण् ॥ ५।४।३६ ॥

दो— । कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा कियमाणं
कर्मैत्यर्थः ।

The suffix ण् is to be attached to the word कर्म which is
connected with वाचिक (message), (i. e. the duty-done in
consequence of message).

नित— । “तदुक्राम्” व्याप्यवर्णायाम् । वाचा यत् कर्म युक्तं तदभिधादिकः
“कर्मणः” कर्मशब्दात् स्वार्थे ण्प्रत्ययो भवति । कर्म एव इति ण् कर्मणम् ।
वाचिकं श्रुत्वा तस्यैव यत् कर्म क्रियते तत् कर्मणम् उक्राम्यति ।

२०८२ । औषधिरजाती ॥ ५।४।३७ ॥

दो— । साधे ण् । औषधं पिबति । अजाती किम् ?
औषधयः क्षेत्ते रुद्धाः ।

The suffix ण् is to be attached to the word औषधि provided
it does not stand for any class-name (i. e. does not denote
any class).

नित— । अजाती वृत्तमानात् औषधिशब्दात् स्वार्थे ण्प्रत्ययो भवेत् ।
औषधिरिव इति ण् औषधम् । औषधं पिबति रीतिः । औषधं ददाति भिषक् ।
अजाती इति किम् ? अत्र औषधयः रुद्धाः । औषधयः फलपाकान्ताः इत्याः ।

२०८३ । प्रशदिभ्यश्च ॥ ५।४।३८ ॥

दो— । प्रश्न एव प्राश्नः । प्राश्नी स्त्री । दैवतः ।
वाच्यः ।

The suffix चच् is added to words that pass by the denomination प्रज्ञादि, without affecting the sense of the said words.

नित—। प्रज्ञानाति इति प्रज्ञः । प्रपूर्वाकात् प्राप्तातीः कप्रत्ययः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः सार्धं चच् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । स्त्रियां प्राज्ञी स्त्री ।

ननु कचं तर्हि प्राज्ञ इति दृश्यते ? उच्यते, "प्रज्ञास्तु प्राज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति" । "प्रज्ञात्रया—" (५।१।२०१) इति धृञ्प्रत्ययः । स्त्रियाभावे । पूर्वोदाहरणे "विद्वद्वाच—" (४।१।१५) इति स्त्रीप् । अत्र तु न तथा । देवता एव इति देवतः । "देवतन् द्वि पतिः स्त्रियाः" । वञ् देव इति वान्भवः । "राज-कारे श्मशाने च यस्मिन्निति स वान्भवः" । प्राज्ञादिर्धृवा—प्रज्ञ, वञ्, देवता, यणिज्, उचिक्, उचिक्, प्रत्यक्ष, विद्वत्, विदन्, वीद्वत्, कियत्, मनस्, मनः, एव मानसम्, योष्य शरीरे, योष्यं कर्क, शुद्धम्, कृष्णः भवे काश्चः स्वविशेषः कृष्णसारः इत्याद्यः । विश्वीर्षत्, चोरः, चोरः एव चोरः, यद्, योध, चट्टस्, वट्, एगस्, अकत्, भक्त एव इति सारवः, सत्त्व, सत्त्व एव सत्त्वः, दग्धाहः, दग्धाह एव इति दाग्धाहः, यक्षस्, म्याक्त्, अमुरः, रक्षस्, स एव इति राक्षसः, पिशाच, अयमि, क्षात्रापण, शक, आशुर । आहूतिगणोयम् ।

२०६४ । मृदस्तिक्त् ॥ ५।४।३८ ॥

दी—। मृदेव मृत्तिका ।

The suffix तिकन् is added to the word मृद्—without affecting the sense.

नित—। मृद इत्याकात् सार्धं तिकन्प्रत्ययो भवति । उच्यते न प्रत्यायसा चैकत्विकत्वं—मृत् एव मृत्तिका । "स्त्रियां प्रत्ययस्त्राहित्येन सिद्धे" इकारोच्चारण-प्रक्रियासाधनार्थम् । टापी भुक्तिं समासादौ अयथावच्छेद—इति मन्वीरभायां स्पष्टम् ।

२०६५ । सञ्ज्ञी प्रयसायाम् ॥ ५।४।४० ॥

दी—। रूपयोऽपवादः । प्रशस्ता भूत् भूतसा । भूत्सा ।
उत्तरस्येऽन्यतरस्याम् गृह्णात् निलोऽयम् ।

The two suffixes स and ण are added to the word भूत् to imply the better quality of the same. This is निव्य (obligatory) for we have अन्यतरस्याम् (= विकल्प = optional) in the next rule.

नित—। भूत्; प्रशंसायाम् गत्यमानायां सस्य इति प्रत्ययौ भवतः । रूपम् प्रत्ययस्य अपवादः । प्रशस्ता भूत् भूतसा । भूत्सा । भूत् इत्यस्य स्त्रीत्वान् सृजिका भूत्सा भूत्सा इति एतेषामपि स्त्रीत्वम् । अयं प्रत्ययः नित्यः भूत् वैकल्पिकः । भूत्सु तु परस्येऽन्यतरस्याम् इत्यस्य दर्शनात् ज्ञायते ।

२०६६ । वङ्गप्रार्थान्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।४२ ॥

दी—। बहुनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ।

The suffix गम् is optionally affixed to words meaning many or few (much or little), when they are used in any case.

नित—। बहु इति एतस्मिन्नर्थे तथा अल्प इति एतस्मिन्नर्थे च वर्तमानान् कारकाभिधाविनः प्रातिपदिकात् शब्दप्रत्ययोभवति अन्यतरस्याम् । कारकाभिधाविनः शब्दस्य चिन्तेन चनभिधानात् सर्व्वं कार्यादिकारकं गृह्यते । बहुनि ददाति इति बहुशः ददाति । अल्पानि इति अल्पशः ददाति । बहुभिर्ददाति इति बहुनी ददाति । अलीन आदत्त इति अल्पशः आदत्तः । एवं बहुभ्यः—बहुशः । अल्पभ्यः—अल्पशः इत्येवमागुदाहर्माणम् । वङ्गप्रार्थानादिति किम् ? गां ददाति । अन्नं ददाति । कारकाभिधाविनः इति किम् ? वङ्गनां स्वाधी । अल्पानां स्वामी । एवं बहुवङ्गप्रार्थान् इति अर्थयव्यस्यङ्कात् बहुवङ्गप्रार्थानां अल्पवङ्गप्रार्थानां प्रत्ययः इष्यते ; यच्च—भूरिशः ददाति ; शोकशः आदत्तः ।

दी—। वङ्गप्रार्थानामङ्गलामङ्गलवचनम् ; नेह—बहुनि ददात्यनिर्देषु । अल्पं ददात्याभुप्रदयिकेषु ।

मित—। यथाक्रमं मङ्गलानङ्गलवाचकयोर्नि एवायं प्रत्ययः । फलतः
अत्र मङ्गलं सम्पत्ते तत्रैव अयं प्रत्ययः । यत्र अमङ्गलं गच्छति तत्र तु अयं न
स्यात् । यमकयोश्च भूरिशः ददाति । अत्र मङ्गलं सम्पत्ते अतएव प्रत्यय इहः ।
अनिष्टेषु वङ्गनि ददाति इत्यत्र प्रत्ययो नैहः । अनिष्टेषु इति अमङ्गलस्य दर्शनात् ।
अस्प् ददाति आभ्यादयिकेषु । इत्यत्रापि प्रत्ययो नैथते । कथमिति चेत्—
उच्यते । आभ्यादयिक इति शान्नपर्यायः । "आभ्यादिसु" इति भाष्ये पठ्यते
प्रदर्शितः । आभ्यान् सृजनीयं उद्दिश्य चतुष्ठीयते—अतएव तत्र अस्प्दानेन अमङ्गलस्य
सूचितम् । तच्चात् अमङ्गलस्य सूचनात् अत्र अस्प्रत्ययो न भवति । प्रायिकं चेत्तत् ।

२०८७ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ५।४।४३ ॥

द्वौ—। द्वौ द्वौ ददाति द्वियः । माष माषं मावशः ।
प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्या एव । संख्यैकवचनात् किम् ?
घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् ? द्वौ ददाति । कारका-
दित्थेव—द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

The suffix अस् is optionally added to cardinal numerical words and also to other words standing for a single unit (i. e. to collective nouns denoting परिमाण) in the sense of repetition.

मित—। वीप्सायां अमासानां च संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकिभ्यश्च
एकवचनात् प्रातिपदिकिभ्यः अस् प्रत्ययो भवति अन्तरस्यात् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति
इति तिङ्गः मोदकं ददाति । एवं विशः । एकवचनात्—माषं माषं ददाति मावशः
ददाति । प्रस्थं प्रस्थं ददाति प्रस्थशः ददाति । एवं पादशौ ददाति । एकवचनात्
इत्यस्य मोदकः ? एकोदकः उच्यते येन तद्वैकवचनम् । कार्वापश्चादवथ परिमाण-
शब्दा द्वौ (अर्थप्रकाशविवक्षे) एकावौ एव भवति । संख्यैकवचनात् इति किम् ?
घटं घटं ददाति । अत्र न हि घटशब्दः संख्यावाचौ, नापि एकावौभिभाषी ।
तच्चात् न प्रस्थः । वीप्सायाम् इति किम् ? द्वौ ददाति । कारकादिति चतुर्वचने
तेन कारकादेव अयं अतएव द्वयोः द्वयोः स्वामी इत्येव प्रत्ययो नेष्यते । एवं कार्वापश्च
कार्वापश्च स्वामी इत्यपि प्रत्ययोऽपि ।

२०६८ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि ॥ ५।४।४४ ॥

दी— । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे वा पञ्चमी विहित्वा तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युषः कृष्णतः प्रति ।

The suffix तसि is added to words ending in the fifth case-ending in connection with the कर्मप्रवचनीय प्रति ।

मित— । “प्रतिनिधि-प्रविदानी च यस्यादिति” (२।४।११) प्रतेः कर्म-प्रवचनीयत्वं तद्योगे च पञ्चमी । ईदृशस्य पञ्चम्यान्तस्य तसिः स्यात् । प्रद्युषः कृष्णात् प्रति इति तसिः—तेन प्रद्युषः कृष्णतः प्रति इत्यपि स्यात् ।

दी— । आद्यादिभ्य उघसंश्चानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पूर्वतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण-स्वरतः । वर्णतः ।

मित— । आदि इतिनामादिमात्रे तसिः स्यात् । आदौ आदितः । मध्ये मध्यतः । “अथ” व्याधः करधृतश्चरः पार्श्वतो जातमात्रा । आद्यादिस्तु आकृतिगणः । स्वरेण स्वरतः । वर्णेन वर्णतः । “यतःस्वरतो वर्णतो वा” । “यथैन्द्रयत्नः स्वर्तोऽपराधात्” ।

२०६९ । अपदानि चाऽङ्गीयरुहोः ॥ ५।४।४५ ॥

दी— । अपदानि वा पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादा-गच्छति । ग्रामतः । अङ्गीयरुहोः किम् ? स्वर्गात् ङीयते । पर्वतात् अवरोहति ।

The suffix तसि may be added to words to give the sense of the ablative case—the fifth case-ending being substituted by the said suffix, except with reference to the two roots ङीव and रुह ।

नित—। अपादाने या पञ्चमी विहिता, तस्याः पञ्चम्याः वा तद्विप्रत्ययः स्यात्
तर्हि अपादानम् द्वीयभातीत्यायां बहुवासीत्य समन्वि न भवति । आनादानमच्छति इति
शमतः आगच्छति । चौपत् विभिति इति चौरतः विभेति । अध्ययनात् पराजयते
इति अध्ययनतः । भक्षयिष्यतीति इति किम् ? खर्गात् द्वीयते । पर्यसात् भवरोहति ।
द्वीयते इति विकारनिर्द्वात् “भोहाक् त्वाग्ने” इति जडादिरेव प्रतिपत्तिः न खसु
“भोहाङ् गती” इति जिह्वीते । अतएव भूमीः उज्जिह्वीते इति भूमित् उज्जिह्वीते
इति प्रवीनः साधुरेव स्यात् । अथ “भक्तीं ह्रीनः स्मरतीं वर्णतीं वा” इति वाक्ये
“ह्रीन्” इति डाङ्धातोः अवशिष्टौ अपि तद्विरिति चेत् उच्यते—नैवा पञ्चमी ।
नित् तर्हि ? इतीया । स्मरेत्य वर्णेन वा ह्रीनः इत्यर्थः ।

२१०० । अतिगृहाध्ययनज्ञेपेक्षकर्त्तरि तृतीयायाः

■ ५।४।४६ ।

ह्री—। अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य
गृहोऽतिगृहः । चारित्र्ये शान्तिगृह्यते । चारित्र्यतोऽतिगृह्यते ।
चारित्र्ये षान्यान्तिसम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन
न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । ज्ञेपे—
वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दितः इत्यर्थः । अकर्त्त-
रीति किम् ? देवदत्त न क्षिप्तः ।

The suffix तसि is added to words replacing the third case-
ending after them with reference to “surpassing”, “standing
firm” and “censuring” provided the said third case-ending is
not due to nominative case (अनुक्तकर्त्तरि) ।

नित—। अतिक्रम्य गृहोऽतिगृहः । अन्धम् अतिक्रम्य स्थितिरित्यर्थः ।
अन्धसिद्धायिनी स्थितिरिति भावः । अव्ययनम् अचलनम् । अपेः निन्दा । अतिवर्द्ध
अव्ययनं अपे न वर्त्तमाना वा इतीया तर्दन्ताश्च तद्विप्रत्ययो भवति सा चेत् इतीया

कर्त्तरि न सात् । चारित्र्येण चसिष्टस्त्रते इति चारित्र्यतः चसिष्टस्त्रति । चारित्र्य-
वर्त्तनेन चम्यावतिष्ठते । इत्तेन न व्यस्यते इति इत्तसो न व्यस्यते । इत्तेन न
चक्षुतीत्यर्थः । इत्तेन चित्तः इति इत्ततः चित्तः । चारित्र्येण निन्दितः इत्यर्थः ।
अकर्त्तरि कश्चिन् ? देवदत्तेन चित्तः । चित्तदर्शनेन चसिष्टस्त्रते । चक्षुसेनेन
व्यस्यितः इति एतेषु न प्रत्ययः ।

२१०१ । ह्रीयमानपापयोगाच्च ॥ ५।४।४७ ॥

दो— । ह्रीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताच्चा तसिः ।
इत्तेन ह्रीयते । इत्तेन पापः । इत्ततः । क्षेपस्याविवक्षाया-
मिदम् । क्षेपे तु पूर्वेषु सिद्धम् । अकर्त्तरि किम् ? देवदत्तेन
ह्रीयते ।

The suffix तसि optionally replaces any third case-ending
(save and except that used in the nominative case) coming
after a word with which is connected the word पाप or any
other word derived from the root ह्र् to abandon. Rest easy.

मिति— । "अकर्त्तरि तृतीयाया" इत्यत्र । ह्रीयमानेन पापेन च योगो यस्य
तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीयाविभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताच्चा तसिः प्रत्ययो भवति—
वाचिका । ह्रीयमानेन योगः—इत्तेन ह्रीयते—इत्ततः ह्रीयते । चारित्र्येण ह्रीयते—
चारित्र्येण ह्रीयते, पापेन योगः—इत्तेन पापः—इत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः—
चारित्र्यतः पापः ।

ननु "क्षेपे" इति पूर्वेषु कथितत्वात् कथं पुनरपि इदम् इति चेत् ?—समाचरे-
—"क्षेपस्याविवक्षायाम् इदम्" इत्यनेन । क्षेपस्य निन्दायाः अविवक्षा च न भवति ।
तर्हि कश्चिन्नर्थः प्रत्ययः ? "तत्त्वाख्यायाम् इदम् उदाहरणम् इति" वाचिका । तत्त्वस्य
सामान्य वाच्यार्थ इति यावत् तत्त्वाख्यायाम् प्रकाशने इदं भवति । क्षेपे निवक्षिते
इति पूर्वेषु सिध्यति । अकर्त्तरि इति किम् ? देवदत्तेन ह्रीयते देवदत्तेन इति
चतुर्त्वे कर्त्तरि तृतीया चतस्र्य नाम तसिर्भवति ।

२१०२। षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ५।४।४८ ॥

दी—। षष्ठ्यान्ताद्वा तसिः स्याज्जानापचसमाश्रये । देवा
अर्जुनतोऽभवन् । आदिखा कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे
इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य शाखा ।

The suffix तसि optionally replaces the sixth case-ending
when siding with various parties is thereby implied.

नित—। जानापचसमाश्रयो व्याश्रयः । तस्मिन् गन्वमाने सति षष्ठ्यान्त
विकल्पेन तसिप्रत्ययो भवति । षष्ठ्यान्तादित्वा या षष्ठी प्रोक्ता सा तु पचस्य चपेक्षया
पचः । देवा अर्जुनस्य पक्षे अभवन्—आदित्याः कर्णस्य पक्षे अभवन् इति वाक्ये
देवा अर्जुनतोऽभवन्—आदित्याः कर्णतोऽभवन् इत्यपि भवति । व्याश्रये इति किम् ?
जानपचः वृक्षस्य शाखायाम् अभवन् ।

२१०३। रोगाद्यापनयने ॥ ५।४।४९ ॥

दी—। रोगवाचिनः षष्ठ्यान्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् ॥
प्रवाहिकातः कुष्ठः । प्रतीकारमपेक्षा कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् ?
प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

The suffix तसि optionally replaces the sixth case-ending
coming after word expressive of some disease when the treat-
ment of the same is implied.

नित—। रोगः व्याधिः । 'अपनयनं' प्रतीकारः—चिकित्सा इत्यर्थः । रोगा-
दिवाचिनः षष्ठ्यान्त या षष्ठी चिकित्सकत्वाद्वा तसिप्रत्ययो भवति चिकित्सायां गन्व-
मानायाम् । प्रवाहिका—आमत्रनितरोगविशेषः । प्रवाहिकातः कुष्ठः । इदिकातः कुष्ठः ।
'अपनयनं' इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । नाम अपनयनं गन्वते ।

२१०४। कृच्छस्त्रियोरी संपद्यकतंरि चिः ॥ ५।४।५० ॥

अमृततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥

दो—। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकार-
शब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्वात् करोत्यादिभिर्यमि ।

The suffix चि is attached to a word itself a subject or
objects of production (and by production the creation of a
new phase being implied) in connection with one of the follo-
wing verb कृ सू or चस् ।

Or thus—चि may be attached to a transformation (प्रकृति-
विकारभाव) in the subjective (कर्ता) with कृ and चस् but in the
accusative with क् the transformed in both being in the
same case with the transformation.

नित—। भूतः जातः । तस्मात् चयः चभूतः चजातः । भावः उत्पत्तिः ।
तस्य चजातस्य भावः इति तदभावः । योऽभूतः चजातः, तदभावे तस्य उत्पत्तौ सम्भ-
वात्तस्मात् इत्यर्थः ।

संपद्यकर्त्तरि इति—संपद्यते इति धातुः । तस्य कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । तच्चिन् ।
सूत्रार्थः—“चभूततदभावे” यत् यत् चभिव्यक्तम् नाम तस्य उत्पत्तौ द्योत्यायाम्
“सम्पद्यकर्त्तरि” सम्पद्यते इति क्रियायाः कर्त्तरि वर्तमानात् प्रातिपदिकात् ङ च
अलि इति धातुनिर्देशे चि प्रत्यये भवति ।

२१०५ । अस्य चौ ॥ ७/४।३२ ॥

दो—। अवर्णस्य ईत्स्वात् ची । वेलीपि । वृन्तत्वा-
व्ययम् । अकृष्णः क्षणः सम्पद्यते तं करोति क्षण्यीकरोति । प्रक्षी-
भवति । गङ्गीस्वात् ।

The final चकार of the word preceding the चि is replaced
by ईत् । व of चि elides, and चत्त word is an अव्यय as well.

नित—। “ई प्राथो” (अ४।१९) इत्यस्मात् ई चतुर्वर्त्तते । अवर्णान्तस्य

प्रातिपदिकस्य चकारस्थाने ईकारो भवति चिप्रत्यये परे सति । अक्षरः (कः प्राक् कृष्णात् चम्वयर्चसमायः आसीत् सः) कृष्णः (कृष्णवर्णः) सम्भवति (जायते) ; व (कृष्ण) करोति (तया करोति) इति कृष्णशब्दात् चिः ; चिप्रत्यये चकार इत् ; “वेरपृक्तस्य” (६।१।६१) इति एवञ्च चकारो ज्ञप्यते । कृष्ण इ इति स्थितिः । यतोऽनेन ईकारः—कृष्णो इति स्थितिः । ततः कः प्रयुज्यते कृष्णीकरोति । अक्षरं नञ् भवति इति अक्षीभवति । “नञ्क्षिति” (६।४।१४४) इति नञ्कारलोपः । अतश्च नञ्ना स्नात् इति यङ्गी स्नात् । “यङ्गसि च” (६।४।१४८) इति चकार-लोपः ।

दी— । अव्ययस्य प्राचीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दीर्घाभूतमङ् । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च अव्ययीभावस्य इति सूत्रे भावो उक्तम् ।

सित— । चिप्रत्यये परे चवर्त्तमानान् अव्ययशब्दानाम् चकारस्थाने ईकारो न स्नात् । दीर्घा रात्रिः । दिवा दिवसः । अव्ययद्वयम् । अदीर्घा दीर्घाभूतम् दीर्घाभूतम् अङ् । अदिवा दिव-भूतम् इति दिवाभूतम् । दिवाभूता रात्रिः ।

२१०६ । कश्चोश्च ॥ ६।४।१५२ ॥

दी— । हलः परस्यापतप्रत्यकारस्य लोपः स्यात्कीञ् च्वौ च परतः । गार्गीभवति ।

A vowel owing its existence to some अपत्यप्रत्यय, elides before the suffixes क् and चि, when (provided) the said vowel stands after some consonant.

नित— । हल उततरस्य अपत्यप्रत्ययाङ्कस्य यकारस्य लोपो भवति कश्चोश्च तथा चिप्रत्यये च परे । अवाग्यः गार्गी भवति इति गार्गीभवति । अक्षरः वातस्यो भूतः इति वातसीभूतः । कश्चो परे यथा वातस्यम् इव आचरति वातसीभवति । गार्गी इव आचरति गार्गीभवति । अपत्यप्रत्यकारस्य एवलोपः स्यात् नान्यस्य चतएव

चकाकाशः सांकाश्यो भवति इति सांकाश्योभवति । अत यकारस्य न लोपः—
कती नायं अपत्ययकारः । हस्तः परस्य इति किम् ? अकारिकैयः कारिकैया भवति
भवति इति कारीक्योभवति । अत यकारस्य हस्तः परत्वाभावात् न लोपः ।

२१०७ । २. चो च ॥ ७३२६ ॥

दो— । चो परेः पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचोभवति ।
पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्त्रिभूतम् । स्वस्ति
स्यादिति तु महाविभाषणा चेरभावात् सिद्धम् । स्वस्तीत्यादि-
तपि प्रक्षे स्यादिति चेदक्षु । यदि भेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव
भोत्पद्यते इत्यक्षु । रोद्धतः । मास्तीकरोति ।

Before the चि suffix, the final vowel of the word (prece-
ding the चि) is lengthened. This is for other vowels than
अवर्ग for which it comes by “अस्य चो” । अव्यय (अनकारण) words
also get the lengthening.

मिह— । चिप्रत्यये परे अक्षरस्य अक्षरा दीर्घोभवति । अशुचिः शुचि भवति
इति शुचोभवति । एवं शुचोकरोति । शुचोसगात् । अपटुः पटुः सगात् इति
पटूस्यात् । केचित् चिप्रत्यये परतः अव्ययशब्दस्य अनिसस्वरवर्णस्य दीर्घत्वं
नोच्छति । परं तत्तु नागुनीदितं ग्रीमतादीचितेन ।

मनु अस्वस्ति स्वस्ति स्यात् इति स्वस्ति स्यात् इति रूपम् । तत् कथं सिध्यति ?
अस्य महाविभाषायाभावात् च्नेः वः कल्पितत्वं दीर्घितो भवति अतएव पक्षे च्वरेभावात्
इदं सिध्यति । स्वस्तीत्यात् इति रूपमपि विकल्पेन भवति । यदि स्वस्तीत्यादिति
रूपं केषांचिदभिमितं स्यात् तर्हि स्वस्ति आदिति एकं रूपं भवतु । तथा सति
अस्य कथं दीर्घत्वाभावः ? समाधत्ते—“अनभिधानात् च्विरेव भोत्पद्यते” । अस्य
उदाहरणे चिप्रत्यययोग भवति—अशुचिमिति यत्—अनभिधानादेव । तथाहि प्रोक्तं
ग्रीमदभिः चोपदेवयादैः—“कृत्तद्धितसमासनामभिधानं निवासकम्” । उदाहरणान्न

अनातरं सातरं करोति इति सातशब्दात् चिप्रत्ययः । “रीङ् छतः” (७४।१७) इति चिप्रत्यये परतः अकारान्ताया अङ्गस्य रीङ् इति आदेशः ; अतएव सातो-
करोति इति रूपम् ।

२१०८ । अक्षन् नञ्चक्षुश्चोत्तोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५।४।५१ ॥

दी— । एषां लोपः स्यात् चिञ्च । अक्षुङ्करोति । उष्मन्नी-
स्यात् । उच्चक्षुङ्करोति । विक्षेप्तीकरोति । विरक्षीकरोति ।
विरजीकरोति ।

Before the suffix चि, the last letter of the words अक्ष्, स्रक्ष्, चक्षुश्, चेतश्, रक्षश्, and रजश्, slide.

नित— । चिप्रत्यये परे अक्षस्, स्रक्षस्, चक्षुश्, चेतश्, रक्षश्, रजश्, इति एतेषां अन्ताया सकारस्य लोपः स्यात् । अन्त्यं भुवनम् ।

२१०८ । विभाषा सति कात्स्ने^३ ॥ ५।४।५२ ॥

दी— । चि-विषये सतिर्वास्यात् साकल्ये ।

The suffix सति takes the place of चि when totality is implied.

नित— । अक्षुषतद्भावे लब्धस्त्वित्येते संप्रत्ययस्य इति सर्वम् अनुवर्तते । अस्मिन् चि-विषये सति इति प्रत्ययो विकल्पेन भवति, कात्स्ने^३ नन्वभावे सति । कात्स्ने^३ न् साकल्यम् ।

२११० । सात् पदादयोः ॥ ८।३।१११ ॥

दी— । सस्थपत्वं न स्यात् । इति सिद्धति । कृत्स्नं
अस्त्वम् अस्मिः सम्प्रदातेऽभिसाद्भवति । अस्मीभवति । महावि-
भाषया वाक्यमपि । कात्स्ने^३ रक्तिम् ? एकावेष्टेन शक्तीभवति
पठः ।

The dental s of the suffix साति as well as the initial dental s of a word does not change into सूक्ष्म च । Rest easy.

नित— । “साम्” इति सातिप्रत्ययस्य यो नाम सकारस्य तथा “पदादीः” पदस्य आदिस्थितौ यः सकारस्य च यत् न भवति । पदादेः—इधि स्थितिः । अतः स्थितिः इत्यस्य यः सकारः स तु पदस्य आदौ तिष्ठति अतएव नाम पदम् ।

ननु पदस्य प्रातिः कच्चाद् भवति यत् न निधेयः विधीयते इति चेत्—उच्यते । “वात्सादिः यः सः” (६।१।६४) इति सूत्रेण धातौरादेः प्रकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । अतएव प्रकारस्य आदेशत्वात् “आदेशप्रत्यययोः” (८।१।५८) इति प्रकारस्य प्रातिरासीत् । स तु यत् न प्रतिविध्यते । सातिप्रत्ययस्य—कृत्स्नम् गृह्यम् अधिः सम्प्रदायो इति वाक्ये “विभाषा सातिकात्सोः” (५।४।४९) इति सातिप्रत्ययः—तेन अप्रिसान् भवति इति रूपम् । अत न पदम् । सातिप्रत्ययस्य विकल्पकान् पथे चिकप्रत्ययः—अथोभवति ।

ननु सातिप्रत्ययस्य सकारस्य कश्च पदप्रभावना यत् न सा निविध्यते इति चेत्—उच्यते । प्रत्ययसकारत्वात् एव अत पदस्य प्रातिरासीत् । “सहाविभाषया वाक्यमपि भवति ।” प्रत्ययस्य उत्पत्तिः वैकल्पिकी इत्यर्थः । एवं लक्षणम् उदकसात् भवति (साति), लवणम् उदकोभवति (चिः) = कृतम् लवणम् उदकात्मना परिधमति (वाक्यम्) । आत्सो इति किम् ? पठः एवमेव ग्राही भवति—अत चिः पदेन गृह्यतु सातिप्रत्ययोऽपि ।

२१११ । अभिविधौ संपदा च ॥ ५।४।५२ ॥

दो— । संपदा कृष्णस्तिमितयोगी सातिवाङ्मसौ । पथे कृष्णस्तिमितयोगी त्विः । संपदास्तु वाक्यमेव । अग्निसात् संपदाते अग्निसात् भवतिशब्दम् । अग्नीभवति । जलसात् संपदाते जलोभवति लवणम् । एकस्रा व्यक्तोः सर्वावयवावच्छेदेन अवयवाभावः कात्सोऽयम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेन अन्यथात्वं त्वभिविधिः ।

The suffix साति may be used instead of the suffix चिन्, in connection with the verb संपद (also)—when partial scope (with reference to attaching, covering and the like) is implied; it may be used in connection with कृष् अस् also. See Tika for the rest and for expl. of कान्सा and अभिविधि.

नितः—। अभिविधिर्यतिः। संपदा इति सम्पूर्णकः पदवातोः गृहणम्। च—इति क भू अस् इति पदानि सङ्गृह्णीते। “अभिविधौ” व्याप्त्याम् गम्यमानायां “संपदा” सम्पूर्णकपद इति धातोर्गोत्रे “च” अपि सातिप्रत्ययौ भवति चिन्-विधौ। पक्षे क भू अस् इति एतर्थात्साति सातिप्रत्ययौ भवति अभिविधौ। सातिप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात् सातिप्रत्ययस्य अप्राप्तिपक्षे चिन्प्रत्ययः स्यात्; स च क भू अस् इति एतर्थात् योने न तु संपदा। संपदा तु वाक्यमेव स्यात्। संपदायोगे सातिः—अभिज्ञात् सम्पद्यते शक्यम्। भूयोगे सातिः—अभिज्ञात् भवति शक्यम्। चिन्—अप्रीभवति शक्यम्। पक्षे संपदा योगे च्चेरभावात् वाक्यमेव—शक्यम् एकदेशेन च्चिः सम्पद्यते। लवचं लक्षसात् सम्पद्यते। लवणं लक्षसात् भवति। लवणम् लक्षोभवति। लवणम् एकदेशेन लक्षं सम्पद्यते।

तु अभिविधिना सह कान्सास्य को विभेद इति चेत्—समाधत्ते। “एकस्राः श्यक्तेः” एकस्रा द्रव्यस्रा “संस्कारव्यवच्छेदेन” सर्वं शरीरम् अधिकृत्य “अन्यथाभावः” कपालव्याधिः “कान्सा” इत्युच्यते। प्रकृतेः सर्वान्मना विकाररूपप्राप्तिः कान्सा इत्यर्थः। “वृक्षान् व्यक्रोशान्” मनेकानां मूर्त्तानां “किञ्चिदव्यवच्छेदेन” अव्यवधानम् च्चिन् इति अधिकृत्य “अन्यथा” कपालव्याधिरभिविधिः। “यव एकदेशेनापि सर्वं प्रकृतिर्विकारः सम्पद्यते सोऽभिविधिः। यथा अस्याम् सेनायाम् सङ्ग्रासेन सर्वं शक्यम् अभिज्ञात् संपद्यते। यथासु सर्वं लवणम् लवणसात् संपद्यते इति”—कारिका।

२११२। तदधीनवचने ॥ ५।४।५४ ॥

यो—। सातिः स्यात् कृत्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात् करोति। राजसात् सम्पद्यते। राजाधीनम् इत्यर्थः।

The suffix सति is attached to words expressive of masters, in connection with the roots कृ भू चक्ष and सम्पद—to imply the making over of something to the said masters.

नित—। “तदधीनवचने” किञ्चित् तस्मिन् अधीनं करोति इति यच्च सति । यत् सति यस्मिन् अधीने क्रियते किञ्चित् स लक्ष्यते । अतएव नृनाथेभ्यः—स्वामिनि किञ्चित् ‘अधीनं’ करोति इति योनेः सति स्वामिवाचकात् प्रातिपदिकात् सातिप्रत्ययी भवति कृ भू चक्ष् सम्पदा इति एतेषां योगे सति । रात्रि अधीनं करोति इति राजसात् करोति । रात्रि अधीनं सम्पद्यते इति राजसात् सम्पद्यते । राजाधीनं करोति—राजाधीनं सम्पद्यते इत्यर्थः ।

२११३ । देये वा च ॥ ५।४।६५ ॥

दी—। तदधीने देये वा स्यात् सातिश्च ह्य्वादिधोने । विप्राधीनं देयं करोति । विप्रत्वा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात् करोति । देये किम् ? राजसात् भवति राष्ट्रम् ।

The suffix वा may be used (also सति) in the aforesaid sense i. e. in the sense of “under control of” provided the making over of some dues is implied, i. e. if the thing controlled is a gift and there is syntactical connection with कृ, भू, चक्ष्, सम्पद ।

नित—। तदधीनवचनम् इत्यनुवर्तते । तत् इत्यस्य विशेषणं देयम् । देयं दातव्यम् । यत् अधीने क्रियते तद्वत् देयं स्यात् तर्हि स्वामिवाचकात् प्रातिपदिकात् वा प्रत्ययी भवति कृ भू चक्ष् सम्पद इति एतेषां योगे ; सूत्रस्थकारकत्वात् पक्षे सातिप्रत्ययोऽपि स्यात् । “ब्राह्मणैश्च देयमिति यद्विद्वान्” तद्यदा तेषां सम्पत्त्येन तदधीनं क्रियते तदा साप्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं करोति ब्राह्मणत्वा करोति, पक्षे ब्राह्मणत्वात् करोति । विप्रत्वा—विप्रसात् करोति । ब्राह्मणत्वा सम्पद्यते । विप्रत्वा

सम्पद्यते । हेयं इति किम् ? राजसात् करोति राजम् । अत्र द्विधाभावात् नमा
—अपि तु चिद्वत् ।

२११४ । देवमनुष्यापुत्र्य-पुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्षडुलंम्

॥ ५।३।६६ ॥

दी— । एभ्यो द्वितीयास्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च टा सप्तात् ।
देवता चन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि—बहुत्रा जीवतो
मनः ।

The suffix वा is often attached to the words देव, मनुष्य
पुत्र्य पुं and मर्त्य to give out the sense of either द्वितीया or
सप्तम्यन्ती । See Tika also,

लित— । साति इति नातुवर्त्तते ता इत्येव बहुवचिर्भवति । ल ध्र चश्च इति
एतेषां प्रथमो भाषात्रयः ; अत्र खलु “सामान्येन विधाने”मिति आशङ्किका । अतएव
सप्तम्यन्तं चयमर्थः—देव मनुष्य पुत्र्य पुं मर्त्या इति एतेभ्यः द्वितीयास्तेभ्यः सप्तम्यन्तंभ्यो
वा साप्रत्ययो भवति बहुलम् । देवान् चन्दे इति देवता चन्दे । देवेषु रमे इति
देवता रमे । एषं देवान् गच्छति इति देवता गच्छति । देवेषु वसति इति देवता
वसति । मनुष्यता गच्छति—मनुष्यता वसति । पुत्र्यता गच्छति—पुत्र्यता वसति ।
पुंरता गच्छति—पुंरता वसति । मर्त्याता गच्छति—मर्त्याता वसति । बहुलवचनात्
सम्बोध्यतामि दृश्यते तथा बहुत्रा जीवतो मनः इति । अत्र बहुवचसात् वा प्रत्ययः ।
बहुषु जीवतः इत्यर्थः ।

२११५ । अथैतानुकरणादुद्वज्जघराहर्द्दनितां ङाच्

॥ ५।३।५७ ॥

दी— । ङाच् अपरं नृगन्म, नसु ततो नृगन्म ।
अनेकाजिति यावत् । तादृशमङ्गं यत्र तस्माद् ङाच् सप्तात्
ह्रस्वस्तिभिर्द्योने ।

डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ नित्यमाच्चेदिति डाचीति
अक्षयम् ॥ डाच् परम् यवामे दितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोः वर्णयोः
पररूपं स्यात् । इति तकार-पकारयोः पकारः । पटपटा करोति ।
अव्यक्तानुकरणात् किम् ? दृषत् करोति । द्रजजरादात् किम् ?
अत् करोति । अवरेति किम् ? खरटखरटा करोति । त्रपट-
त्रपटा करोति । अनेकाच्—इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं
हि डाचीति परस्परसमिपं द्वित्वे सुवचैत्यवधेयम् । अनितौ किम् ?
पटिति करोति ।

With reference to (in connection with) the roots क, भू or
च, the suffix डाच् is affixed to words that imply (imitation
of) indistinct sounds—provided the second member of the
said words being reduplicated, contains at least two (or
more than two) vowels save when इति is not present
there. For rest see Tika.

नित्—। “अव्यक्तानुकरणात्” अव्यक्तस्य अनेः अनुकरणं दीतयति कः
प्रत्यक्षस्यात् । “द्रजजरादात्” द्वौ अक्षौ एव अवरेतौ नूनौ यस्मिन् अर्द्धे विद्यते
तस्यात् । सूत्रार्थस्त—क भू चम् इति एवै योगे अव्यक्तानुकरणयोगोक्तकैः प्रातिपदि-
कैः कृत—द्वित्वेभ्यः स्वार्थभागे द्वौ ततोऽधिकान् वा ‘अचः’ धारयद्भ्यः डाच् इति
प्रत्ययो भवति परं “इति” इत्यस्य योगे तु पठत् न स्यात् । डाचि विवक्षिते सति
बहुलं द्वित्वं स्यात् प्रकृतेः । अपिच डाच् प्रत्यये परं यत् “आच्चेदितं” कर्ताश्चावस्य
द्वितीयपदं तस्मिन् द्विवचनपदे परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । पटत् इति कश्चित्
अकक्षाानुकरणाच्ची वदः । तत् करोति इति अमिश्रये अस्मात् डाच्—तेन पटत्
डाच् इति स्थितिः । पटत् इत्यस्य द्विवचनं—तथासति पटत् पटत् डाच् इति
तिष्ठति । पटत् पटत् इति अर्द्धभागे द्वौ अक्षौ ह्रस्वेति अथएव डाचो विधाने न

नामि नाभा । अतः पठत् पठत् इत्यत्र 'पठत्' इति निर्वचने परे सति पूर्वपक्षो
 यी वकारश्चात् तच्चात् परस्मिन्तो यो वषः पकारः इति सभयोः परस्मिन् स्यात् ;
 तथासति पठपठत् काच् इति स्थितिः । ततः टेष्वपि आने पठपठत् करोमि इति
 इयं भवति । एवम् हनहन्नाद्यात् । अन्यतानुकरणयोक्तैश्च इति किम् ? इयत्
 करोति । नहि इयत् इति शब्दः अव्यक्तानुकरणवाची, अपितु सपक्षवाच्यः । एवम्
 ईयत् करोति इत्यादि । इजजजराद्यात् इति किम् ? यत् करोति । अत् इति चत्र
 एकः एव चाच् तिष्ठति—अतएव अत्र इजजजराद्यात् नाभिः । इजजजराद्यात्
 इजजनेन अनेकाचः इतित्र चर्चः नृदिः । रीन यरट—यरट् करोति तपट-
 पवटा करोति इत्यादिसर्वेष्वपि स्यात् । अमिनो इति किम् ? इति इत्यस्य यीमे
 एतत् न स्यात्, पठिति करोति । अनेकाच इति—तत्र 'अनेकाच' इति प्राटीडुक्तः ।
 'एकं हि' तथा सति 'विहज्ज' विलक्षित्ये चाचि—इत्यत्र 'परस्मिन्तो एव सुबन्दा'
 अतोऽयं शोभनीया इति अवधार्यम् इयम् । प्रकृतः 'चाचि (परतः) विलम्'
 इत्यादि वार्तिकं कर्तुं न शक्यम् ।

२११६ । जुजो द्वितीयतृतीयशस्वबीजात् कृषी ॥ ५।४।५८ ॥

टी— । द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात् कृज एव षोमे कर्षणेऽर्थः ।

अनुलोमे रश्चानुकरण्यात् अन्यस्य डाचि न हित्वम् । द्वितीयं
 तृतीयं कर्षणं करोति इति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति ।
 शस्वशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमे कृष्टं चेत्यम् पुनः प्रतिलोमे
 कर्षति शस्वाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ।

With reference to the root जम् (ज्), the suffix चाच् is
 added to the words द्वितीय तृतीय शस्व and बीज in the sense of
 'कर्षण' । No हित् here for these are not अनुकरणश्च ।

निते— । कर्षणम् इत्यत्र चर्चं शब्दमाने सति द्वितीय तृतीय शस्व बीज इति
 एतेभ्यः डाच् प्रत्ययो भवति कृज् इति प्राटीडुक्तिः । चाचि 'विहज्ज' इव बहुषम्

इत्यत्र बहुलम् इत्यस्य सङ्ख्यानं अभ्यन्तारुत्तरत्वात् अन्यत्र एव विधेयं जायतेति परं द्वित्वं न स्यात् । अतीतम् इत्यम् । द्वितीयं कर्षणं करोति इति द्वितीयाकरोति । तृतीयं कर्षणं करोति इति तृतीयाकरोति । शान्त्वशब्दः प्रतिलोमे वर्तते । अनुलोमं कृष्टं सेवम् पुनः प्रतिलोमं कर्षयति इति शब्दाकरोति । वीज्येन सह कर्षयति इति वीजाकरोति । “अन्त्याकृत्य वीजाकृतवान्” इति भाष्यवृत्तिः ।

११७ । संख्यायाश्च गुणास्त्रयाः ॥ ५।४।५८ ॥

दी— । कृजोयोगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्षकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

With reference to कृञ्, the suffix डाच् is attached to compound words the first member of which is any cardinal numeral and the second member is the word गुण, in the sense of ploughing.

नित— । कृञ् इत्यस्य धोने कर्षयि शान्त्यमाने श्रुत्यान् संख्यायाः डाच् स्यात् । क्षेत्रम् द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति । चेतम् द्विगुणं त्रिगुणं वा कर्षयति ।

२११८ । समयश्च यापनायाम् ॥ ५।४।६० ॥

दी— । “कृषौ” इति निष्ठितम् । कृजोयोगे डाच् स्यात् । समयकरोति । कालं यापयति इत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the word समय in the sense of whiling or passing away.

नित— । कृषौ इत्यस्य भावुङ्गित्वात् । यापना यापयम् । यापयन् इति एतज्जिन् वर्षं समयश्चर्यात् डाच् स्यात् कृञ् इत्यस्य धोने । समयं यापयति इति डाच् समाकाकरोति । “समयाकुर्वत सा वाग्भिः” ।

२११८ । सप्तनिघ्नतादित्ययने ॥ ५।४।६१ ॥

दी—। सपत्नाकरोति ऋगम् । सपुङ्गसरप्रवेगेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्यत्राकरोति । सपुङ्गस्य शरस्रापरपाशे निर्गमनानिष्यत्रम् करोतीत्यर्थः । अतिव्ययने किम् ? सपत्रम् निष्यत्रं वा करोति भूतलम् ।

The suffix वाच् is added to सपत्र and निष्यत्र in the sense of over-afflicting. For rest see Tika.

भित्—। सपत्र निष्यत्र इति एताभ्याम् वाच् स्यात् अतिव्रीकनं गम्भिराणि सति । स ऋगं सपत्नाकरोति । पुङ्ग-सनाशं शरं तस्य शरीरं निषिध्य एव तया पययुक्तं करोति यथा श्वं शरीरं पीयते । निष्यत्राकरोति । पुङ्गसमेतस्य शरस्य पाशे निष्ठा निर्गमनं भवति—यत्र शरं निष्यत्राकरोति इति स्यात् । “पुङ्गवा-
द्विर्घातं दिवमपि सपत्नाकृतमनुम्” । अतिव्ययने किम् ? सपत्रं निष्यत्रं वा करोति भूतलम् । भूतले प्रमाणं आपद्यति तस्मात् पदानि अपनश्यन्ति वा ।

२११८ । निष्कुत्ताविष्कोषणं ॥ ५।४।६२ ॥

दी—। निष्कुत्ताकरोति दाक्षिमम् । निर्गतं कुलमन्तरव-
यवानां समूहोपस्थादिति बहुभीहे वाच् ।

The suffix वाच् is added to the word निष्कुत्त in the sense of “cutting” the different cells of anything (especially of any fruit).

भित्—। निष्कुत्तमप्यात् वाच् प्रत्ययः स्यात् निष्कीर्णने गम्भिराणि । निष्कीर्णम् कदाचित् कलस्य भङ्गेन तस्य कोषाणां समन्तीकरणम् । निर्गतम् कुलम् अन्तःस्थिता-
नाम् अवयवानां समूहोऽद्यथा चक्यात् इति बहुव्रीहिसमासमिष्यत्वात् निष्कुत्तमप्यात् वाच् प्रत्ययः ततः क्त्वा—तेन निष्कुत्ताकरोति निष्कुत्ताकुरुते इति वा कृपम् । निष्कुत्ताकरोति दाक्षिमम् । निष्कुत्ताकुरुते दाक्षीरम् ।

२११९ । सुष्ठु-प्रियादानुलोभ्ये ॥ ५।४।६३ ॥

दी—। सुखाकरोति । प्रियाकरोति शुभम् । अनुकूला-
चरणेन मानन्दयतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the words सुख and प्रिय in the sense of satisfying or pleasing.

नित—। “चानुकूलिनी” चानुकूल्ये गम्यमाने सुखशब्दात् प्रिय-शब्दाच्च डाच् प्रत्ययी भवति । सुखेन चानुकूल्यं करोतीति सुखाकरोति । प्रियाकरोति शुभम् । सुखेनचानुकूल्येन चानुचरणेन तं शुभम् प्रीययति । तच्चाङ्गि “प्रियाकरोन् प्रियंवदा ।” सूत्रेणैवपि सुखशब्दात् डाच् इत्यनेन वचा—“सीतामूखे सुखाभवः” ।

२१२१ । दुःखात् प्रातिलोमिन् ॥ ५।४।६४ ॥

दी—। दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is added to the words दुःख in the sense of afflicting.

नित—। “प्रातिलोमिनी” प्रातिकूल्ये यमागमाने दुःखशब्दात् डाच् प्रत्ययी भवति । दुःखेन प्रातिकूल्यं करोति इति दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयति । दुःखाकरोति कुपुमः इति भाषावृत्तिः । “अदो दुःखाकरोति माम् ।”

२१२२ । शूलात् पाके ॥ ५।४।६५ ॥

दी—। शूलाकरोति भांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

The suffix डाच् is affixed to the word शूल in the sense of cooking (i. e. cooking upon a spit or prang).

नित—। पाके गम्यमाने शूलशब्दात् डाच् प्रत्ययी भवति कन्योनी । भांसं शूलेन पचतीति भांसं शूलाकरोति ।

२१२३ । सत्यावशपथे ॥ ५।४।६६ ॥

दी—। सत्याकरोति भाण्डं अणिकम् । केतव्यमिति तथैव करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्या करोति विप्रः ।

The affix **काच्** is added to the word **सत्य** save and except when it implies **अपय** (pledging or promising).

नित— । सत्य इत्यस्यात् **काच्** श्योने **काच्** प्रत्ययो भवति—परं अपय गमि त्वा स्मात् । सत्याकरोति भाष्यं वचिक्, सत्यं कृतव्यम् इति तथ्यं आपयति इत्यर्थः । अयमेतन् यदीतथ्यम् इति सत्यकारं ददातीति भावः । अपयसि किम् ? विप्रः सत्यं करोति—अपयति इत्यर्थः ।

२१२४ । मद्रात् परिवापण्ये ॥ ५।४।६७ ॥

दी— । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुष्कनम् । मद्रा-
करोति । मङ्गलमुष्कनेन संस्करोतीत्यर्थः ।

The suffix **काच्** is added to the word **मद्र** to imply shaving due to some auspicious ceremony.

नित— । मद्रशब्दस्य मङ्गलम् इति अर्थः । परिवापणम् तृच्यर्णम् । मद्र शब्दात् मङ्गलमुष्कनेन गतामार्गं **काच्** प्रत्ययो भवति । वाचं मद्राकरोति मङ्गलमुष्कनेन संस्करोतीत्यर्थः । मद्राकरोतीति भाष्यं इति ।

दी— । मद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ मद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ? मद्रं करोति ।

The suffix **काच्** is added to the word **मद्र** also in the self same sense.

नित— । मद्रशब्दादपि पूर्वोक्ते एव अर्थे **काच्** स्मात् । मद्राकरोति आपयितः परिवापणे इति किम् ? मद्रं करोति मङ्गलं करोति इत्यर्थः ।

इति तद्धितप्रक्षिप्ता समाप्ता ॥

अथ द्विकृतप्रक्षिप्ता ।

२१२५ । सर्वस्य द्वे ॥ ८।१।१ ॥

दी—। इतरधिकृतम् ॥

The province of reduplication begins here.

नित—। अयम् अधिकारः। सर्वस्य द्विक्रियायाः। अस्मिन् प्रकरणे यानि शब्दानि तेषां द्विक्रियाः स्यादिति ज्ञेयम्।

२१२६। नित्य-वीप्सायोः ॥ ८११४ ॥

दी—। आभीच्छा २ वीप्सायां च द्योतेः पदस्य द्विवचनम्। आभीच्छा तिरुन्तेष्वप्यसंज्ञकदन्तेषु च। पचति पचति। भुञ्जा भुञ्जा। वीप्सायां—वृचं वृचं सिञ्चति। ग्रामी ग्रामी रमणीयः।

Words implying repetition of action (आभीच्छा) and pervasion (वीप्सा) are reduplicated i. e. they are then twice written. See Tika also.

नित—। नित्यता आभीच्छाम्। सा च तिरुन् अन्त्यकृत् इति एतेषु सम्भवति। वीप्सा पुनपत्त्यातिः, नित्याऽर्थे आभीच्छा इति यावत् तथा वीप्सायां च यः शब्दो वर्तते तस्य सर्वस्य द्वे आवाप्तम्। तिरुन्ते आभीच्छाम् यथा—पचति पचति। प्रपचति प्रपचति। अन्त्यसंज्ञकेषु यथा—भुञ्जा भुञ्जा याति। गदीम् भवकन्दो भवकन्दो उपस्पृशति। “आरं आरं सम्यक्कथितं दारभूतो सुचारिः।” वीप्सायाम्—वृचं वृचम् सिञ्चति। यच्च यच्चैः। “दिने दिने सा परिवर्द्धमाना”—कुमारसम्भवम्। गदीम् गदीम् भवकन्दोपस्पृशति। ग्रामी ग्रामी रमणीयः।

“इह पाञ्चतन्मात्रतत्त्वमानयेति जातप्रकारं प्रत्ययसहितक्रियादि” इति भाषा-
हतिः। कैचित्तु द्विक्रियाः पञ्चादिव प्रत्ययमिच्छन्ति यथा पचतिपचतितराम्।
“कचित्तु इती कृतावैकान् द्विक्रियाविर्भवति। वी दी पद्यौ ददाति दिपदिकां ददाति।
वी दी देहि—दिदी देहि। अत्र सप्त पर्णान्यस्य सप्ततपर्यः। कुञ्चम् कुञ्चमटवि
कुञ्चट। अचिदुक्तायैवापि प्रयोगः—एकीकरोदेहि। अन्योन्यसहाया इति।”—इति
भाषावतिः।

२१२७ । परिर्वर्जने ॥ ८।१।५ ॥

दी— । परि परि वर्ज्नेभ्योऽष्टोद्देवः । वर्ज्जान् परिहृत्ये त्वयः ।

The indeclinable परि is reduplicated—when it implies exclusion.

सित— । वर्ज्जने यम्: “परि” इति चक्ष्य—तस्य इति स्थाताम् । असमासे एवं चक्ष इति स्थाताम् इति श्रुत्यम्—यथा परि परि वर्ज्जभ्यः इष्टो देवः । वर्गविवर्ग परिहृत्य इष्टः इत्यर्थः । परि परि निगर्तेभ्यो इष्टो देवः ।

दी— । परिर्वर्जने वा वचनम् । परिहर्ज्जभ्यः ।

The above rule is to be treated as an optional one.

नित— । वर्ज्जने परियेत् विश्वं मोक्षं तत्, वैकल्पिकमेव इति बोध्यम् । अतएव परिहर्ज्जभ्यः परिनिगर्तेभ्यः इति विश्वभावोऽपि साधुः । समासे तु विश्वं नैव यथा—परिहर्ज्जम् । परिनिगर्तम् । समासस्तु “अव-परिहर्ज्जभ्यः पञ्चमा” (२।१।१२) इति हर्ज्जं विश्ववर्गेण विधीयते । वर्ज्जने इति किम् ? इव परिनिवृत्तिः । निगर्तान् परि-निवृत्तिः ।

२१२८ । उपर्यध्यवसः सामीप्ये ॥ ८।१।७ ॥

दी— । उपर्यपरि घामम् । घामस्योपरिष्ठात् समीपेदेशे इत्यर्थः । अध्वधि सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात् समीप-काले दुःखमित्यर्थः । अवोऽवः लोकम् । लोकस्याधस्तात् समीपे देशे ।

To imply nearness or proximity the three indeclinables उपरि, अधि, and अव, take the re-duplication.

सित— । उपर्यपरि घामम् । घामस्य सामीप्यभावि देशे । अध्वधि सुखम् इत्यर्थम् भवति । सुखस्य पश्चात् समीपे एव काले दुःखम् भवति । अवोऽवो लोकम् । लोकस्य अधस्तात् समीपे देशे । अवोऽवः घामम् । “अव-अवोऽधोऽवः पयोधरान्” इति निरुपाधवर्गः । समीप्य इति किम् ? सर्वस्य उपरि चन्द्रमाः ।

२१२८ । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्प्रतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८।१।८ ॥

दी— । असूयायाम्—उन्दर सुन्दर इत्यादि सौन्दर्यम् । सम्प्रती—देवदेव कन्दोऽसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इत्यादीं आसप्तसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क इत्यादि धनुः । भर्त्सने—चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् ।

The first word of a sentence uttered to imply either malice, appreciation, anger, deprecation or reproach, is reduplicated, provided the said word is used in the vocative case.

मित— । आमन्त्रणम् सम्बोधनम् । आमन्त्रितस्य सम्बोधितस्य । एवार्थस्तु—असूया सम्प्रतिः कोपः कुत्सनम् भर्त्सनम् इति एतेषाम् एकवचनम् गमयती वाक्यस्य आदौ स्थितम् यत् सम्बोधनपदं तत्र ही स्याताम् । अमप्रावान्—सुन्दर सुन्दर इत्यादि सौन्दर्यम् । भीम भीम रिक्तं ते धनुरिति भाषाकृतिः । सम्प्रती—देवदेव कन्दोऽसि । अर्जुनार्जुन शोभनः सुलक्षि । एवं कोपादौ सदाहरणम् शोभना दीपित्वेनैव प्रदर्शितम् ।

२१३० । एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ८।१।८ ॥

दी— । द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात् । तेन सुव-
लोपसु वदुभावौ । एकैकमन्तरम् । इह इहोरपि उपोर्तुं किं कृते
बहुव्रीहिवदुभावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् सुप् । एकैकत्वा
आहुत्या । इह प्रश्नभागे पञ्चदुभावात् अवगृहे विशेषः ।
अ बहुव्रीहौ इत्यत्र पुनर्बहुव्रीह्यग्रहणम् मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् ;
तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्तेऽवेति प्राप्तः । वसुतसु
भाव्यमते प्रत्याख्यातमितत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्येऽसौकिने

विगृह्ये निषेधकं ननु बहुव्रीह्यावितीहासिदे शशकैव नास्ति ।
एकैकस्मै देहि ।

The word एक—when reduplicated, should be treated as ■ in a बहुव्रीहि compound. Thus in एकैकम् etc, there is alision of सुप् विभक्ति in both एक and पु'वदात्त also in first एक applies as in a बहुव्रीहि । Again it being like बहुव्रीहि, new विभक्ति arises when its duplicated forms are compounded. In एकैकया चाहुत्या there is पु'वदभाव in first एकया owing to बहुव्रीहिवदभाव in एकया एकया yielding एक एकया ; if it is not said as बहुव्रीहिवत् but समासवत् only then without पु'वदभाव the form ■ एका एकया । Thus the चवद्वय (i. e. first of duplicated form ; विलङ्घने पूर्वचन्दः चवद्वयः इति श्रुत्यात्) differs in the two cases. Hence the significance of saying “बहुव्रीहिवत्” here. To establish सर्वनामता in एकैकम् Bhottoji says that old grammarians hold सर्वनामता in चतिदिग्बहुव्रीहि ; for the rule “न बहुव्रीहौ” speaks of मुख्यबहुव्रीहि । But as भाषा rejects this rule (see ante) and as Sutrakarna also wishes this निषेध in अदीप्तकविपदवाक्य so want of सर्वनामता in बहुव्रीहि or question of चतिदिग् has no scope here.

नित— । एकम् इति एतत् विदत्तं सन् बहुव्रीहिवत् भ्यात् । तस्य भिन्ने कथमिति चेत्—समाधत् । बहुव्रीहिवदभावात् एकशब्दात् सुप् विभक्तिं लोपि भ्यात्, तथा च पु'वदभावीति भवति । एकाः एताः इति एकैकाः । एकैकम् चवद्वयं कथयति । ‘एकैकशः विनिवृत्ति विधयाः । एकैकया चाहुत्या लुकोपि’ इति भाषावृत्तिः । समासे द्वयोरपि पदस्य लुपो लोपोभवति पञ्चात् समासात् एव समुदायात् सुप् विधीयते । एकापि तथा भवति—यया एकैकयाहुत्या लुकोति । एकया एकया चाहुत्या लुकीति इत्यर्थः ।

ननु अतस्तेष्वपि बहुव्रीहिवदभावेन पु'वदभावे, अन्तिमस्मै “एकैकया” लुकोपि इत्य-

स्यात्, तर्हि एवमिषु वदभावलीकारस्य वा सार्थकता इति चेत्—समाधत्ते । 'इह' इत्यादिना—विहङ्गस्य समसपदस्य पूर्वस्यः चययहः [“तद्य पूर्वोचयहः” इति हि प्रातिमाख्यम्] । तदा चययहविषये निजीषोऽस्ति । यथा बहुव्रीहौ ‘एक एकवा’ तदभावे ‘एका एकया’ इति ।

“न बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इति सूत्रे यद्यपि बहुव्रीहौ इति अनुवृत्तिवशात् लभ्यम् मन्थं स्यात् तथापि ‘बहुव्रीहौ’ इति अत्र पुनरपि गृह्यते । नावन्तिचित्—उच्यते तत्र सुखबहुव्रीहिसाधार्यम् । अयं भावः—यत्र सुख एव बहुव्रीहिः तत्र सर्वनामसंज्ञा कारिता—यत्र तु बहुव्रीहिः अतिदिश्यते तत्र सा न कारिता । अतएव अत्र सर्वनामता अस्ति, तेन एकैकको इति चतुर्वीप्यम्—इति भाषानाश्रयः । वक्ष्यते नञाभाष्ये एतत् प्रत्याख्यातम् । नूनमपि बहुव्रीह्याऽसौकिके व्यासवाक्ये निषेधः नतु बहुव्रीहौ अतएव अत्र अतिदीर्घायां नास्ति इति सूत्रे स्पष्टम् ।

२१३१ । आवाधे च ॥ ८।१।१० ॥

दी— । पीडायां दीव्ये हे सूते बहुव्रीहिवत् । गतगताः । विरहात् पीडयमानस्य द्वयमुक्तिः । बहुव्रीहिवदभावात् सव सुक् । गतगता । इह पुंवदभावः ।

Words implying affliction are reduplicated. Rest easy.

नित— । पीडायां गम्यमानायां मन्थस्य हे स्वाताम्—तथा बहुव्रीहिवदभावः । गतगताः । विरहपीडितस्य उत्तिरियम् । बहुव्रीहिवदभावात् अत्र सुपः सुक् । पुंवदभावः—यथा गतगता । नष्टगता ।

२१३२ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ८।१।११ ॥

दी— । इत उत्तरेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं श्लोपपुंवदभावान्तोदात्तत्वानि ।

Duplication of Words treated in the later sutras are to undergo the operation as in Karmadhāraya compound. The result will be सुप् श्लोप, पुंवदभाव and अन्तोदात्तत्वानि ।

मित— : पश्चात् कश्चित्तु सूत्रं यत् शिवं च न मिहि छ' तत्र कर्मधारयवद्भाषः
समाप्तः, तथा सति सुपः शेषः पुं वद्भावः, अन्योदात्तत्वं च भवेत्तुः ।

२१२३ । प्रकारे गुणवचनस्य ॥ ८।१।१२ ॥

दी— । सादृश्ये दोष्ये गुण-वचनस्य द्वे स्तम्भौ कर्मधारय-
वत् । कर्मधारयवदुत्तरिष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य
पुं वद्भावः । समासस्योदात्तत्वं च । पट्टपट्, वी । पट्टपट्ठः ।
पट्टसट्ठः । ईवत्पट्टरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः
किसल-गुणवाचिनस्येह गृह्यन्ते । यल्लयल्लं रूपम् । यल्ल-
यल्लः पट्ठः ।

Words implying attributes (or attributives) are redupli-
cated when expressing resemblance (or similarity). Best
easy—see Tika

मित— । प्रकारः सादृश्यम् । गुणवचनस्य—दी गुणं वक्ति तस्य । किञ्च-गुण-
वाचिनस्यथा य आदी गुणे वर्तिता पश्चात् गुणवति द्रव्यं वेत्ति तस्यापि च ।
सुदार्थस्य—सादृश्ये दोष्ये किसल-गुण-वाचिनस्यथा गुणोपसर्जनद्रव्य-वाचिनस्य द्वे
स्तम्भौ ; तत्र पूर्वस्त्ववकाश कर्मधारयवद्भावो भवति । अतएव पूर्वभागस्य पुं वद्-
भावः—तथा समासस्य (६।१।१२३) इति सूत्रेण अस्य अन्योदात्तत्वं च स्यात् । पट्ट
प्रकारः इति पट्टपट्ठः । पट्ट शेषकारः इति पट्टपट्ठ, वी । अस्य कर्मस्य पट्टसट्ठः—
ईवत्पट्टरितिभावः । यल्लयल्लः पट्ठः । एवं पश्चितप्रकारः इति पश्चितपश्चितः ।
पश्चितपश्चिता । पश्चितशब्दः आदी गुणे वर्तिता पश्चात् पश्चितगुणवति नदे
वेत्ति । यल्लयल्लोऽपि तथा ॥ दीचद्वेते "मन्दं मन्दं गुदति धवनवानुल्लो धवा
लाम्" इत्यत आकारे विभक्तिः—इति वासनमङ्गिलाद्यादयः । यद्यन्तु कविप्रयोगात्
विभक्तिमात्रं असमाप्तः इति साधुमत्यामर्षः ।

अपिच गुणवचनस्य इति वक्तव्यस्य यल्लयल्लं किञ्चमन्दशब्दापि विभक्तिः । अतः

भाववति—“इदं द्विर्जनं गुणविशिष्टद्वयवत्तरेण गुणमावृत्तं चिह्नते । - युक्त-
युक्तः पठः । युक्तयुक्तं यस्य रूपम् । एवं, वचनवद्व्याभिप्रायं क्रियावद्व्यापि
भवति । युक्तं वचनं भोतभोतता कोक्तिसेन वने कृतम् । “भोतभोत इव
शीतलवृद्धः ।” इति । भोतभोतादौ भोतात् भोतः इत्यपि वारंवारं दृष्टम् ।

दी—। आनुपूर्व्ये हं धाव्ये ॥ भूले भूले स्खलः ।

Reduplication takes place when order is implied.

मित—। आनुपूर्व्ये इति । “आनुपूर्व्ये” पीड्यपिप्रायं भावे गम्यमाने शब्दस्य
हं घ्राताम् । यथा भूले भूले स्खलः दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

दी—। संभवेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥
सर्पं सर्पं बुध्नस्व बुध्नस्व । सर्पं सर्पं सर्पं बुध्नस्व बुध्नस्व
बुध्नस्व ।

To imply hurry, one word may be twice or more than
twice repeated.

मित—। संभवेण संभवेण प्रवृत्तौ कार्ये प्रवृत्तौ संख्याम्, शब्दस्य चनेकधा
बहुधा प्रयोगः न्यायसिद्धः न्यायः इत्यर्थः । उदाहरणं शोभता दीक्षितैर्नैव प्रदर्शितम् ।

दी—। क्रियासमभिहारे च ॥ सुनीहि सुनीहितीत्याद्यं
सुनाति । नित्यवीच्योरिति सिद्धे भृगार्थे द्वित्वार्थमिदम् ।
पीनः पुन्येऽपि लोटा सह सशुद्धित्वा द्योतकतां लब्धुम् वा ।

Verbs undergo reduplication to imply frequency and
intensity. See Tika for the rest.

मित—। क्रिया-समभिहारे पीनः पुन्यम् अद्यापि वा । तस्मिन् पीनं क्रियायाः
हं घ्राताम् । नित्य-वीच्योरिति सिद्धे पुनः कथमिदमिति चेत्—समाधत्ते—“अद्यापि”
इति । “अद्यापि” अत्यन्तार्थे “द्वित्वार्थे” द्वित्वं शोपयितुम् इदम् । “पीनः पुन्यः” मिति

कोटा" कोट् इत्यनेन च "समुच्चय" चया समुच्चयं कोटाल् "चोतकता" धीनः-
 पुनश्चापकतां सञ्जुम् चापयितुम् वा । कोटि एव प्रयुक्तम् विवचनं धीनःपुन्यं
 चोतयतीति भावः । तथाहि "क्रियासमभिहारे कोटी द्विती वा चतुर्थस्योः" (१।४।१)
 इति ध्वेये क्रियासमभिहारे कोटः विधिः ; अनेन क्रियासमभिहारे विवचनस्य
 विधिः । अतएव उभयोः समुच्चयं कृत्वा कोटि एव क्रियासमभिहारे विवचनं
 चयादिति बोध्यम् । क्रियासमभिहारे गन्धे काल-मयेऽपि कोट्, गान् । नूनोहि
 नूनोहि इत्यत्राद्यं लुभाति, लक्षितम्, चलाचोत् ना । पुनःपुनरतिशयेन नृनालीत्यर्थः ।
 याहि याहि इति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा याति । चधीचाधीत्येवपीति ।
 याहि याहि इति चयासीत् यास्यति वा । विहारं तु "समुच्चये सान्दान्यवचनस्य"
 (१।४।१२) इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

री— । कर्मण्यतीहारे सर्वनाम्नो हं नाभ्ये समासवद्
 बहुलम् । (वां) ॥ बहु-समहृष्टादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर-
 शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः कर्त्त-
 तव्यः ॥ अन्योऽन्यं विद्या नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्ये न हतम् ।
 अन्योऽन्यस्य दत्तमित्यादि । अन्योऽन्ये वा पुष्करैराम्, यन्त इति
 मात्रः । एवं परस्परम् । अत्र कक्षादित्वान् विसर्गस्य सः ।
 इतरैतरम् । इतरैतरेण इत्यादि ।

Pronouns undergo reduplication when implying कर्मण्यती-
 हार or क्रियासमभिहारे (interchange of action)—each one doing
 the like ; and they are treated as if compounded ; but the
 two pronouns चय and पर are not treated as such, owing
 to "बहुल" here ; on the other hand the pronoun इतर is always
 treated as compounded ; When they are not treated as
 compounded, the Bibhakti of the first member is always
 replaced by the सू (first case-ending singular). Rest easy.

नित— । परस्परम् एकाजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः । कर्मणः व्यतीहारः विनिमय इति कर्मव्यतीहारः । “कर्मव्यतीहारः” यत्र परस्परं सजातीयानामेव क्रियां कुर्वन्ति तत्र “सर्वनाम्” सम्बन्धमात्रादयः “इ” द्विवचनं भवति इति ज्ञेयम् । कृते तु द्विवचने बहुलं समासवत् स्यात् । समासवदभावस्या किम् फलमिति चेत् ? उच्यते । पूर्वपदे विभक्तिलोप एव तत्र फलम् । “बहुलम्” इति वचनात् अन्य पर इति सम्बन्धमिदं समासवत् न भवति । इतरशब्दात् नियमैव समासवत् स्यात् ।

ननु यदा कश्चित् समासवत् न भवति तदा किं पूर्वपदे विभक्तिः तिष्ठतीति जिज्ञासायाम् उत्तरं पठति—“असमासवदभावे” यदा समासवत् न भवति तदा “पूर्वपदस्थस्य” पूर्वपदे वर्तमानस्य “सुः” विभक्तिः स्यात् “सुः” सदेव पद्यना-विभक्तिरेकवचनं भवति इति “वतः” वाच्यः । अन्योऽन्य विद्याः नमन्ति । एकः विपः अन्यं नमति, स तु पुनस्तत्रैव नमति इति कर्मव्यतीहारः । अतएव अन्य इति सर्वनाम् द्विवचनं भवति । कृतेद्विवचने अन्य इत्यत्र न समासवदभावः—तथा पूर्वपदस्थस्य सुः स्थाने सुविभक्तिरेव । द्विवचनं—अन्योऽन्यौ । बहुवचनं—अन्योऽन्यान् । तृतीया—अन्योऽन्येन उक्तम् । चतुर्थी—अन्योऽन्यस्मै दत्तम् इत्यादि दुष्टव्यम् । एवं परम् परम् इति परस्परम् । अत्र “कक्षादिभ्यश्च” (८।१।४) इतिविसर्गस्य सकारः । परस्परान्, परस्परौ, परस्परैश्च, परस्परस्मै, परस्परस्मात्, परस्परैर्वा, परस्परस्मिन् इत्यादीनि रूपाणि । एवम् इतरम् इतरम् इति इतरैतरम् । अन्य नियमैव समासवदभावः । इतरं तथान् । इतरैतरेष ।

दो— । स्त्रोतुं सकथोस्तरपदस्यायाविभक्तौ राच्चावो वा चत्वाव्यः ॥ अन्योऽन्याम् । अन्योऽन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरैतराम् । इतरैतरं वा इमे माह्व्यौ कुले वा भोजयतः ।

The vibhakti of the second member of इतरैतर, परस्पर and अन्योऽन्य ■ optionally substituted by चाम्—with reference to feminine and neuter gender.

नित— । इतरैतर परस्पर अन्योऽन्य इति पठेतां उत्तरस्थिता वा द्वितीयादि-

विभक्तिः सायु स्त्रियां स्त्रीषु च विभक्त्येन चान् इति कर्म भवति । चन्वीड्यम्, चन्वीड्यम् । स्त्रियी स्त्रियकुलि वा चन्वीड्यं स्पष्टं, चन्वीड्यां वा । स्त्रियी स्त्रियकुलि वा परस्परं भोजयतः, परस्पराम् । “परस्परं विभक्त्येन प्रसोमाखो-
क्याचक्रुस्त्रिादरेच” इति भक्तिः । इतरैतरं, इतरैतरं वा इने आश्रयणी कुलि वा
भोजयतः । स्त्रीषां स्त्रीभिर्वा इतरैतरं वा इतरैतरां वा स्पष्टं । चन्वीड्येन
चन्वीड्यां वा उपपद्यते स्त्रीभिः । वृत्ता—चन्वीड्यां चन्वीड्यस्य वा वा परस्परस्य
परस्परां वा । किं बहुना—स्त्रियां स्त्रीषु च चन्वीड्याम् एव विभक्त्या विभक्त्येन
वाच्यः भवति । इतरैतरं चन्वीड्यं परस्परं इति वक्ष्यामीम स्त्रियां स्त्रीषु इति
किम् ? पुंलि माभूत् यथा—इतरैतरं राजानी युध्यते । चन्वीड्यमप्यतः ।

दी— । अत्र केचित्—आमादे शो द्वितीयाया एव । भाष्यादी
तथैव उदाहृतात् तेन स्त्री-नपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंनरेव
रूपमित्याहुः ।

Some affirm that this replacement of the vibhakti by चान्
is with reference to the second case-ending only ; as the
example of this same is only to be met with in the cele-
brated commentary (महाभाष्य) of Patanjali.

मित— । केचिदहन्ति यत् चयम् आभावः द्वितीयायाम् एव ज्ञातुं—तथैव भाष्यं
दर्शयति । परं तृतीयादिषु पुंनरेव रूपाणि भवन्ति ।

दी— । अन्ये तृदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात् सर्व-विभक्तौ
आमादे शमाहुः ।

But others contend that the commentary shows only a
part of examples (i. e. the examples there are not exhaus-
tive) ; and hence this rule of आभावः holds good with other
vibhaktis also.

मित—। अपरं पुनः कथयति यत् भाष्ये उदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वस्य
प्रदर्शितम् । अतएव वृत्त्यादिषु श्रिषां क्लीबे च आन्तादः स्वादिसि चोद्यम् ।

दी—। 'वलङ्घये टायभावः क्लीबे चारङ्गविरहः स्वमोः

समासे सौरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात् यम् ॥

The existence of टाय (available in the feminine gender) is barred in both the members (of the reduplicated form) ; in the neuter, the अदट् sanctioned in the place of सु and अम् is also barred, and the non-elision of the bibhakti सु in case of samasa (of course with reference to those mentioned above)—all these three are to be accepted by dint of the statement of "वङ्गम्" here ।

मित—। "वलङ्घये" यस्य विर्वचनं जातम् तस्य उभयांगे एव "टायभावः" क्लीबलिङ्गे विहितस्य एव प्रत्ययस्य अभावः इति पक्षपक्षः । तथा "क्लीबे" लौबलिङ्गे "समोः" तु अम् इति विभक्तिद्वये "अदडटतरादिस्यः पञ्चम्यः" (अ० १२५) इति सूत्रेण विहितस्य अदटोपि "विरहः" अभावः स्यात् इति अपरपक्षः । अपिच "समासे" समासस्यस्योपि "लोः" सुविभक्तिः "अलुक्" खोप्राभावस्य इति "वयं" धितयं पञ्चम्यं "बाहुलकात्" बहुषम् इत्यस्य यङ्गत्वात् "सिद्धं" लौकृतं स्यात् । उदाहरणानि तु पक्षान् ददन्त्यानि ।

दी—। तथाहि । अन्योऽन्यम् परस्परम् इत्यत्र वलङ्घयेऽपि टाय प्राप्तः । नच सर्वं गान्धोवृत्तिमात्रे इति पुं वदभावः । अनापरयोरसमासवदभावात् । नच दिर्वचनमेव वृत्तिः । यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं ससेत्यादौ अविग्रसङ्गात् । अन्योऽन्यम् इतरेतरमित्यत्र अवलङ्गतरादिभ्य इत्यदङ् प्राप्तः । अन्योऽन्यसंज्ञक-सङ्क्षिपामम् । अन्योऽन्याश्रयः । परस्परविश्रादृश्यम्, अपर-

स्वरेरित्यादी सोर्लृक् च प्राप्तः । सर्वं वाङ्मूलकवलीन समाधेयम् ।
प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं “स्त्रिय”मिति सूत्रे चन्योन्यसंख्यं
त्वे सदिति भाष्यं चात्र प्रमाणम् ।

Eng.—Easy—see Tika.

नित— । कारिकायाः—उदाहरणानि प्रदर्शयन् । दम्बयं डावभावसा
यथा—स्त्रियः चन्योन्यं परस्परम् वा पठ्यन्ति—इति स्मरन्ति, स्त्रीण्याम् चन्या चन्यां
पठ्यन्ति इत्येव दिवदः । अतएव चन्या चन्या इति द्विवचने सञ्जाते द्वितयस्य उभयादि
एव स्त्रांस्त्रिणः विहितः टाप् प्रत्ययः प्राप्नोति । स च बहुलम् इति वचनान् अत एव
सञ्जातु अतएव चन्योन्यम् इति पुंल्लिङ्गवदेषरूपं दृश्यते । एवं परस्परम् इत्यत्रापि ।

ननु सर्वनामो हतिसामर्थ्यं पुं बहुभावः इति वचनबलादेव पुं बहुभावः प्रसक्तः तर्हि
कसं बहुलवचनात् पुं बहुभावः स्त्रील्लिङ्गयते इति चेत्—उत्पाद्यते । बहुलवचनात् चन्य
पदयोर्मे समासवत्—अतएव समासवदभाष्यस्य चण्डोक्त्यात् अत्र हतिर्नास्ति—यतः
पराधीभिधानं इति । तत्र कसद्विहितमुपसर्गकवचनानां कसवातुदयाः पक्ष इत्यत्रः
सन्ति । नहि द्विवचनम् इतिरिति स्त्रीलिङ्गमेव । अतएव बहुलवचनादेव चन्य
टावभावः । उत्तरस्मर्यं डावभावोपि बाङ्मूलकाद्येषामवलम्बम् ।

ननु द्विवचनमपि हतिरिति स्त्रील्लिङ्गयते चेत् काष्ठानिरिति चेत्—नैवम् । यथा
सति “भापो मित्रः प्रै चव कातपाची सा सा क्रिया नमसुखी बभूव” (इति शिशुपाल-
वने) [“सन्धारिन्स्त्री दीपप्रक्षिपेव रात्रौ यं यं व्यतीयाद्य पतिं वरा सा” (इति रघुवंशे)
“मरुद्भूमार्गाह इव प्रदेहं विवर्णभावं स स भूमिपालः” (रघुवंशे)] इत्यादिषु
उदाहरणेषु द्विवचनसत्वेऽपि टाप् प्रत्ययस्य अभावो नास्ति तत्र द्विवचनस्य उचितान-
लोकात्वादेव । अतएव चन्योन्यम् परस्परम् इतिद्वयं बहुलवचनादेव सम्भवतः टावभावः
स्त्रील्लिङ्गव्यः । “लोदे वा दह्विरहः समोः”—इत्यस्य उदाहरणम्—चविषकुलानि
चन्योन्यं इतरेतरं वा स्पष्टं ते । अत्र चविषकुलानाम् इतरत्—इतरत् स्पष्टं ते
चन्यन् चन्यन् स्पष्टं ते इति निश्चयः । कर्णव्यतीहारे द्विवचने कृते सति “चन्यन्
चन्यन्” “इतरत् इतरत्” इति “चद्व्यङ्गतत्वादित्यः पक्षव्यः” (अ० १२५) इति सूत्र-

वशात् प्रसक्तः पदम् इति आदेयः बहुलवचनादेव न भवति—अतएव अन्योऽन्यम् इत्येवम् इति पुलिङ्गवदेव रूपं स्यात् । “समासं सोरसुक्” इत्यस्य उदाहरणम्— “अन्योऽन्यसंज्ञसप्तमस्तिवानम्” इत्यत्र “अन्योऽन्य” इत्यनेन सङ्घ “संज्ञ” इत्यस्य समासघटनात् “अन्योऽन्य” इति पूर्वदले विभक्तिलोपः प्राप्यतः । स च बहुलवचनात् न स्यात् । एवं अन्योऽन्यवचनः इत्यत्रापि “आन्यवः” इत्यनेन सङ्घ समासघटनात् अन्योऽन्य इत्यत्र विभक्तिलोपः प्रसक्तः । सोऽपि बहुलवचनात् न भवति । एवं “परस्परविस्मयम्” “अदृष्टपरस्परः” इत्यादौ समासघटनात् “परस्पर” इत्यर्थेऽपि विभक्तिलोपः प्रसक्तः—स च बहुलवचनादेव न भवति इति बोध्यम् । अतएव सुष्ठुक् यौमता दीक्षितेन “सर्वं बाहुल्यवचनेन समाधेयम्” इति ।

अथ बहुलवचनात् एतत् समाधेयम् इति या चक्रिषासां किं प्रसाद्यमस्ति सत्यमस्ति इति चेत्—अथैवम् । “प्रकृतस्य” प्रकृतविषयस्य स्त्रीनपुंसकयोरेति कर्त्तिकस्य भाष्ये च उदाहरणं प्रदत्तम् । तथा “स्त्रियाम्” (४।१।१) इति सूत्रस्य भाष्येऽपि लिखितम् “अन्योऽन्यसंज्ञम् लोके” इति वचनम् अत्र प्रमाद्यम् । अन्याभिर्कामिचित् उदाहरणानि—यथा—“चित्तिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतमिकैतमदृष्टपरस्परः” इति किराताम्बुजीयै, “व्यर्थोक्तम् पदपर्येन तथावसाय न्यवसायमस्या परस्परामर्षित-इच्छावाक्यम् तत्कालनालीभिरुच्छ्रितात्मनिवि” नैषधचरिते । “ज्योत्स्नानुचलितिलेख-विरोऽद्या साधोरन्योऽन्यपावनममृदुभयं समेत” इति रघुवंशे ।

२१३४ । अकृच्छ्रे प्रियसखयोरन्यतरसग्राह्यम् ॥ ८।१।१३ ॥

टी—। प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सखसखेन ददाति । सखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात् सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ।

The words प्रिय and सख optionally undergo reduplication when it implies अकृच्छ्रे, i. e. want of difficulty or easiness.

नित—। “अकृच्छ्रे” अनायासेन अवसीकया इति अर्थे न्येति “प्रिय-

सुखयोः” प्रियं सुखं इति एतयोः “अन्तरस्याम्” विकल्पेन द्विवचनम् आत् ।
 प्रियप्रिये च ददाति प्रिये च वा ददाति । अतिप्रियमपि वस्तु आनन्देन—एतसीत्या
 ददातीत्यर्थः । सुख-सुखेन ददाति—सुखेन ददाति अतिसुखकरमपि अनाद्यत्वेन
 प्रसक्ततीत्यर्थः । “कर्णवाच्यबहुवचनेषु” (८।१।११) इति कर्णभारत्यवदभावात् प्रिये च
 प्रिये च इति द्विवचने भुवन्विभक्त्यर्थः । पयात् प्रज्ज्यादिभ्यः उपसंख्यानम् इति वचनेन
 एतसीत्याद्या एकवचनत्वेन—तेन प्रियप्रिये च इति रूपम् ।

२१३६ । यथास्व यथायथम् ॥ ८।१।१४ ॥

वी— । यथास्वमिति वीक्षाणाम् अव्ययीभावः । योऽयमात्मा
 यथात्मीयम् तद् यथास्वम् । तस्मिन् यथायथस्य च ह्रीवत्
 च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावम् इतरर्थः ।
 यथात्मीयमिति वा ।

The word यथायथम् is (irregularly) formed by redupli-
 cation—to imply वीक्ष् and meaning यथास्वम्—i. e. according to
 one's ownself or own relatives—or rather in accordance with
 true nature (i. e. properly or rightly).

नित— । स्वम् स्वम् प्रति इति वीक्षायां “अन्वयं विभक्तिवृत्तीयम्—” (२।१।४)
 इति अव्ययीभावः । स्वः—आत्मा आत्मीयो वा । अतएव योऽयम् आत्मा—यत्
 च आत्मीयम् तत् यथास्वम् । [यथा स्वम् आत्मानम् स्वभावम् इति वाच्यं अनतिशय
 इति यथास्वम्] । “तस्मिन्” यथास्वम् इत्यर्थे यथायथस्य “ह” द्विवचनम् “ह्रीवत् च”
 ह्रीवत् च—अतएव “ऊहोऽनुःसृष्टौ प्रातिपदिकस्य” (११।१७७) इति ऊहस्यमपि
 “निपात्यते” निपात्यतेन सिद्ध्यति । कर्मधारयवदभावात् प्रातिपदिकत्वम् ॥ यथास्वम्
 इति यथायथम् । यथायथम् ज्ञाता यथास्वभावम् ज्ञाता—यथात्मीयम् ज्ञाता इति वा ।
 यथास्वभावस्य ज्ञाता—“यथा” यादृशम्, कथम् । स्वभावः तादृशम् एव तत् व्यञ्जति ।
 यथात्मीयस्य ज्ञाता—“यथा” यादृशम् “आत्मीयम्” आत्मानः ज्ञातम्—तथा—(तादृशम्
 एव) यद्वा ज्ञातम् । आत्मीयव्यञ्जकस्य वस्तुज्ञानं तस्य इत्यर्थः । तथान्वि-“यथायथम्”

ताः सृष्टिः नमस्कृतः” “नमस्कृतावधत्तौ मधाययन्” इति । अत्र यथास्वीयमित्यर्थः इति भाषावृत्तिः ।

२१३६ । इन्द्रं रक्षस्य-मर्यादावचन-मुत्क्रान्तमन्यस्यपात्रप्रयो-
गमभिव्यक्तिषु ॥ ८१।१५ ॥

टी— । द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्यान्भावोऽस्त्वन् चोत्तर-
पदस्य नपुंसकत्वं च निपातयते एवमर्थेषु । तत्र रक्षस्यम् इन्द्र-
शब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । इन्द्रं मन्त्रयते । रक्षस्य-
मित्यर्थः । मर्यादा स्थितानतिक्रमः । आचक्षुरं हीने पश्यतो
इन्द्रं मिथुनीयन्ति । भाता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । वीर्येण
प्रवौल्लेणापि मर्यादीकृतम् । मुत्क्रान्तम् पृथगवस्थानम् । इन्द्रं
मुत्क्रान्ता = द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इन्द्रं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । इन्द्रं मन्त्रयन्वासुदेवो । अभिव्यक्तौ साहचर्येण
इत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि इन्द्रमिषयते ।

इति द्विक्रमक्रिया ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताद्विचिन्तितविरचितार्था सिद्धान्तकौमुद्या पूर्णार्द्धं समाप्तम् ॥

The word *hi* being reduplicated, gives birth to the word *hi* irregularly in the sense of रक्ष (secrecy, privacy, or reality), non-transgression of status, मुत्क्रान्तम् (separate existence), यज्ञपात्र प्रयोग (handling of sacrificial pots), and अभिव्यक्ति (manifestation—by साहचर्ये) ।

नित— । हि इत्यस्य द्विवचनं ज्ञातुं ; तथा सति “हि हि” इति स्मितस्य
पूर्वपदम् “हि” इति अभ्यासं भजति, तथा “हि” इति उत्तरपदं अल्लंभते अतिपा-
तनेन कौबलिङ्गम् प्राप्नोति—रक्षस्यम् मर्यादावचनं मुत्क्रान्तम् यज्ञपात्रप्रयोगः
अभिव्यक्तिरिति एतेषु अर्थेषु । एषां मध्ये रक्षस्यम् इत्येव इन्द्र इत्यस्य अभिव्यक्तम् ।

मर्यादादिषु विषयभूतः—मर्यादादिविषये एव वचनशब्दस्य प्रयोगो भवति इत्यर्थः ।
 इहम् सम्बधते । हो हो भूत्वा इहम् रक्षसम् सम्बधते इत्यर्थः । अथ अकस्मिन्नेऽपि रक्षस्ये
 इहम् इत्यस्य स्वाभाविकशक्तिकत्वादेव रक्षसम् इति अर्थः आयाति । मर्यादा-
 स्थितिरनतिवृत्तसम्—यथा आचक्षुरं होमे पश्येव इहम् मिथुनीयन्ति । इमे पश्यतः
 “आचक्षुरं” चक्षुरः पुरुषान् यावत् मिथुनम् इच्छन्ति ; तथाहि पश्यः पश्यन्ना मिथुनं
 गच्छति ; पुनरेव मिथुनं गच्छति । पौत्रेषु प्रपौत्रेषु अपि इति चक्षुरः पुरुषान् यावत्
 मिथुनीयन्ति (मिथुनायन्ते इति पाठान्तरं दृश्यते तत्र लोभनम्) । इमे पश्यत इति
 अत्र मर्यादाविषये वचनशब्दस्य प्रयोगः । वृत्तक्रमश्च—पृथगवस्थानं—इहम् वृत्तक्रमात्
 दि-र्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । यत्रपाठप्रयोगे यथा—इहम् यत्रपाठादिषु प्रयुज्यते ।
 अभिव्यक्तिः साङ्ख्येयं च प्रकाशः । इहम् सङ्ख्येयवासुदेवौ । इहम् रामलक्ष्मी ।
 हो साङ्ख्येयं च अभिवाञ्छी इत्यर्थः । अथ सूत्रे योगविभागः इष्टः । यथा (१) इहम्
 इत्येकोऽर्थः । (२) रक्षस्य मर्यादावचनं वृत्तक्रमश्च—यत्र-पाठप्रयोगाभिव्यक्तिषु इति
 द्वितीयांशः । प्रथमांशस्य अर्थः—इहम् इति निपात्यते । द्वितीयांशस्य अर्थः
 रक्षसादिषु अर्थेषु च । अतएव एवम् अर्थेभ्यः अन्वयः अपि इहम् इत्यस्य
 प्रयोगो भवेत् ; यथा—“सुखदुःखयोर्हम्”, “साधे इहम्” (२।२।२८) इत्यादयः ।

इति सिद्धान्तप्रक्रिया समाप्ता इत्यर्थः ॥

इति त्रींशसुदशमविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सिद्धभाषिणीसमाख्यायां
 तत्रितमप्रकरणं समाप्तम् ॥

CORRECTION

P. 622 line 12, for “यसीति च इति आकारलोपः”
 read “केचः इति क्लृप्तः” ।

At P. 648, line 6 for “नक्षत्रिते.....इति नकारलोपः” ।
 read “नक्षीपः प्रातिपदिकानां इति नकारलोपः” ।

[N. B.—In case of व्रह्मन्, etc “नक्षत्रिते” should give अन्-भाद-
 लोप and not only नकारलोपः] ।

P. 648, line 7, omit “यसीति च” इति अकारलोपः” ।

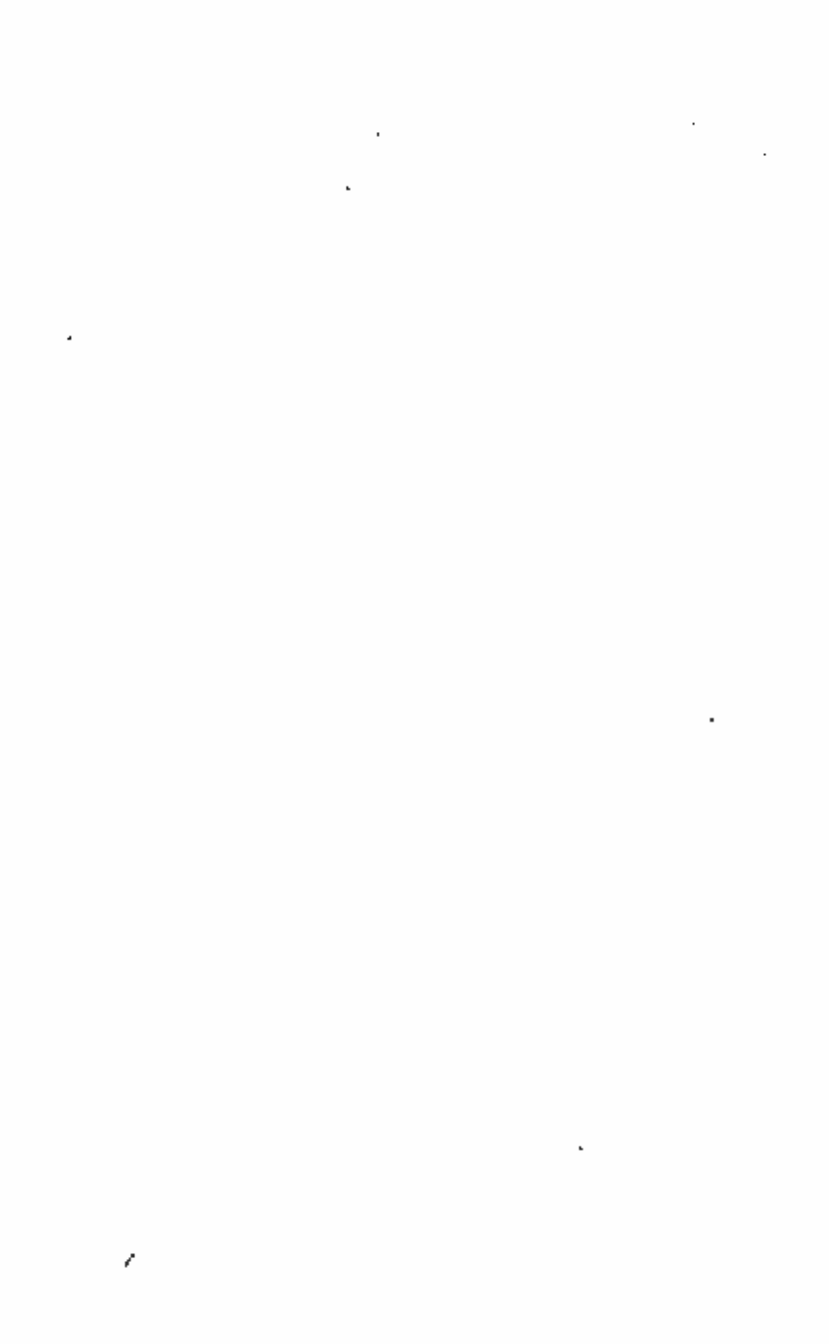

Now Available

PRINCIPAL S. RAY'S—

1. Sakuntalam (with Introduction, Notes		Rs. 2
2. Uttaracharitam	(„ „)	Rs. 2
3. Mudrarakshasam	(„ „)	Rs. 2
4. Swapnavasavadattam	(„ „)	Rs. 2
5. Ratnavali	(„ „)	Rs. 1
6. Meghadutam	(„ „)	Rs. 2
7. Laghu-kaumudi	(„ „)	Rs. 1
etc.	etc.	etc.

Published by K. Ray, M.A., from 7, Bhawani Dutt Lane, Calcutta.
and Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press,
196, Vivekananda Road, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

atalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 449

ikshita, Bhattachji.